

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 3(78), 2023

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 3(78)

Алматы, 2023

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№3(78), 2023

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:

т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**

(бас ред. орынбасары),

т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова,**

т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**

(жауапты хатшылар),

т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**

т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов,**

PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),

т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**

(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**

проф. **М.Майер** (Германия),

т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),

т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы**

(Түркия),

т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**

© Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2023

Қазақстан Республикасының

мәдениет және ақпарат

министрлігінде

2009 жылы мамырдың 8-де

тіркелген №10102 - Ж

Басуға 22.09.2023 қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 43,75 е.б.т.

Таралымы 300 дана. Тапсырыс 574

050010, Алматы қаласы,

Достық даңғылы, 13.

Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Әбжанов Х.М. Алаш және халық көтерілістері.....	7
Abzhanov H.M. Alash and popular uprisings	
Нұрбаев Ж.Е., Сұлтанғазы Г.Ж. Империялық және кеңестік модернизация жағдайындағы қазақ болмысын қалыптастырудағы әлеуметтік-мәдени тетіктер.....	15
Nurbayev Zh.Y., Sultangazy G.Zh. Socio-cultural mechanisms of formation of kazakh identity under conditions of imperial and soviet modernization	
Tutumlu A., Imyarova Z., Meldibekova Z. Desovietizing nation-building in Kazakhstan: case of 2020 Korday violence.....	23
Тутумлу А.И., Имярова З.С., Мельдибекова З.А. Қазақстандағы ұлттық құрылысты десовиетизациялау: 2020 жылғы Қордай оқиғасы	
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. Жаңалықта жерленген Алаш арыстары.....	32
Sabdenova G. E., Baigunakov D. S. Alash figures buried in the village of Zhanalyk	
Шериязданов Б.Р. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын халық жадында қалдыру мәселесі (Солтүстік, Орталық өңірлердегі материалдар негізінде).....	41
Sheriyazdanov B.R. The problem of perpetuating the memory of victims political repression (based on the materials of the Northern and Central regions of Kazakhstan)	
Ибраева А.Ғ., Тайшыбай З.С., Мәлікова С.З. Петропавл уезі Аққұсақ болысы: Алаш әскерін құрудың кейбір мәселелері.....	50
Ibraeva A.G., Taishybay Z.S., Malikova S.Z. Petropavlovsk uyezd kazan parish: some issues of the formation of the Alash army	

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

Nursultanova L.N., Kasymova A.K., Bokayeva A.K. To the question of investment projects Russia and Vietnam.....	63
Нұрсұлтанова Л.Н., Касымова А.К., Бокаева А.К. Ресей мен Вьетнамдағы инвестициялық жобалар мәселесі	
Пилипчук Я.В. Кавказская Албания после Кавказской Албании. Княжества Парисос и Хачен.....	70
Rylypchuk Ya.V. Caucasian Albania after Caucasian Albania. Principalities of Parisos and Khachen.	
Вдовин В.Н. Тираноборческая политика архаической спарты в отношении Афин.....	76
Vdovin V.N. The tyrannoborce policy of archaic sparta towards Athens	
Bedelova G.S., Sadykova R.O. The nature of commercial agreements, import and export in China during the Mongols.....	82
Беделова Г.С., Садыкова Р.О. Моңғолдар кезінде Қытайда коммерциялық келісімдердің, импорт және экспорттың сипаты	

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №3(78), 2023

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы
(Турция),
д.и.н., проф. Г.М. Карасаев

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2023

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 22.09.2023.
Формат 60x84 1/8.
Объем 43,75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 574.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

- Біләлова Г.Д. XIII-XIV (XV) ғасырлардағы Сарыарқаның отырықшы мәдениетінің тарихи-географиялық аудандастырылуы..... 91
- Bilyalova G.D. Historical and geographical zoning of Saryarka in the XIII-XIV (XV) centuries
- Қаипбаева А.Т., Нурмухамбетов А.А. Деструктивті діни ағымдар: зерттелуі мен ерекшеліктері..... 101
- Kaipbaeva A.T., Nurmukhambetov A.A. Destructive religious trends: research and features
- Алиаскаров Д.Т., Усеннов Н.Е., Каймулдинова К.Д. Possibilities of post-industrial sustainable development of mono-cities formed during the era of industrialization (Janatas city as an example)..... 111
- Алиаскаров Д.Т., Н.Е. Усенов, Каймулдинова К.Д. Индустрияландыру дәуірінде қалыптасқан моноқалалардың постиндустриялық тұрақты даму мүмкіндіктері (Жаңатас қаласы мысалында)
- Шаяхмет Н., Омирбекова Ж. Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасы..... 122
- Shayakhmet N., Omirbekova Zh. Ethno-ecological heritage of the nomads of Eurasia: spiritual and value foundations
- Шекербеков К.М., Мурат А.С., Яқуб А.Ә. История реформирования мусульманского образования в Чимкенте в начале XX века: проблемы педагогики и подготовка новометодных школ..... 134
- Shkerbekov K.M., Murat A.S., Yakub A.A. The fate of numerous politically repressed figures-educators of the city of Shymkent (according to historical materials of periodicals)

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

- Baidildina Fellan S., Saifulmalikova S. Development of electronic resources for social and humanitarian disciplines (on the example of almaty university of power engineering and telecommunications named after Gumarbek Daukeev)..... 146
- Байдильдина Феллан С., Сайфулмаликова С. Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер бойынша электрондық ресурстар құрастыру (Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университетінің мысалында)
- Исабек Б.Қ., Амалбекова Б.А. Обучение в школе военное-духовное наследие Бауыржана Момышұлы для патриотического воспитания (на примере проведенного урока в рамках «исследование урока» lesson study)..... 155
- Isabek B.K., Amalbekova B.A. Military and spiritual heritage of Bauyrzhan Momysulyfor patriotic education (using the example of a lesson conducted as part of the "lesson study" Lesson study)

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

- Айтқұл Х.А., Мұхтарова Г.Р., Төлемісова Д.Қ. Тас еңбек құралдары..... 165
- Aitkul Kh.A., Mukhtarova G.R., Tolemisova D.K. Stone tools

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»

№3(78), 2023

Periodic – 4 issues/year

Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences

G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. doctor of historical
sciences, professor

(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. candidate of historical
sciences, associate professor,

Dalaeva T.T. candidate of historical
sciences, associate professor,

(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. doctor of historical
sciences, professor,

Zhumagulov B.S. candidate of
historical sciences, professor,

Virginia Martin. professor, PhD (USA),

Claudia Chang professor, PhD (USA),

Kara Abdiyaka doctor of historical
sciences, professor (Turkey),

Osmonov O.D. doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),

Kozmenko B.M. doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),

Zhumagulov K.T. doctor of historical
sciences, professor,

Mayer M. doctor of historical sciences,
professor (Germany),

Sokolov A.B. doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),

Tomokhiko Uyama doctor of historical
sciences (Japan),

Khodjaogly T. doctor of historical
sciences, professor (Turkey)

Karasayev G.M. doctor of historical
sciences, professor

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2023

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of Kazakhstan,
May, 8, 2009 №10102-ZH

Signed for print 22.09.2023

Format 60x84 1/8.

Volume 43,75 уч.-изд.л.

Issue 300. order 574.

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical
University

- Гурсой М., Сиздиқов Б.** Қаңлы ескерткіштеріндегі ғұн және сармат тайпаларының рухани-дүниетанымдық компоненттері (Сырдарияның ортаңғы ағысындағы материалдар негізінде)..... 175
- Gursoy M., Sizdikov B.** Hunno-sarmatian spiritual and worldview components in the monuments of the Kangly tribes (based on the materials of monuments of the middle current of the Syrdarya)
- Сиздиқов Б.С., Қожа М.Б., Сералиев А.А.** Келес өңіріндегі ежелгі Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымы..... 192
- Sizdikov B.S., Kozha M.B., Seraliyev A.A.** Topography of the ancient settlement of Kultobe in the Kelessky region
- Мургабаев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л.** Сығанақ қаласының камал қабырғасына салынған кесік қазбасының нәтижелері..... 202
- Murgabaev S., Bakhtybaev M., Maldibekova L.** Results of the excavation of the section fortress wall of the Syganak city
- Молдабаева Д.Ж., Шалбаев А.А.** Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі сарайдың құрлымы мен қызметі..... 223
- Moldabayeva D.Zh., Shalbayev A.A.** The palace structure and its functions in the medieval turkic states.
- Назымбетова Г.Ш., Халидуллин Г.Х.** XVIII-XX ғасырлардағы Атырау облысы аумағында жүргізілген геологиялық палеонтологиялық зерттеулердің тарихы..... 231
- Nazymbetova G.Sh., Khalidullin G.H.** History of geological and paleontological research conducted on the territory of the Atyrau region in the XVIII-XX centuries.
- Умарходжиев А., Ярыгин С., Ильдеряков Н.** Таусамалы қорымының қоршаулары бар қорғандар..... 240
- Umarkhojiyev A., Yarygin S., Ideryakov N.** Mounds with fences of the Tausamaly burial ground

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДИЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

- Жанкадамова Г.А., Ахметова Р.Д., Атантаева Б.Ж.** Архивные материалы о судьбах депортированных с Северного Кавказа в Казахстан (на примере Семипалатинской области)..... 253
- Zhankadamova G.A., Akhmetova R.D., Atantaeva B.Zh.** Archival materials about the fates of the deported from the Northern Caucasus to Kazakhstan (on the example of the Semipalatinsk region)
- Лапин Н.С., Жуманбаев Д.Н.** Материалы отечественных архивов по истории формирования общественных объединений и политических партий в Казахстане в конце 1980-х – начале 2000-х гг..... 265
- Lapin N.S., Zhumanbayev D.N.** Materials of domestic archives on the history of formation of public associations and political parties in kazakhstan in the late 1980s and early 2000 s.
- Кудайбергенова А.И.** Новые концептуальные подходы в изучении и оценки народных восстаний и протестов в Казахстане в 20-30-х гг. XX в. 278
- Kudajbergenova A. I.** New conceptual approaches in the research and evaluation of popular uprisings and protests in Kazakhstan in the 20-30s of the XX-th century
- Бекмагамбетов М., Бекмагамбетов Р., Бимолданова А.** История советского детства: современная зарубежная и отечественная историография..... 290
- Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К., Бимолданова А.А.** Кеңестік балалық шақтың тарихы: қазіргі заманғы шетелдік және отандық тарихнама

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

Bazarbayev K., Gumus N., Akdeniz E. Political activity of Enver pasha in the Turkestan national liberation movement.....	301
Базарбаев К.К., Гумуш Н., Акдениз Е. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Энвер пашаның саяси қызметі	
Serubaeva A.T. Historical sources on the ethnonym "kazakh" and the kazakh khanate in the works of Shokan Ualikhanov.....	309
Серубаева А.Т. Ш. Уәлиханов шығармаларындағы «қазақ» этнонимі мен қазақ хандығына қатысты деректер	
Ibrayeva E.E., Shalkarbek A. Ideological movement of Zhanuzak Alzhanuly during his work for kazakh journalism.....	318
Ибраева Э.Е., Шалқарбек А. Жанұзақ Әлжанұлының қазақ журналистикасы үшін атқарған қызметі тұсындағы идеялық қозғалысы	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Маханов Н.И., Адилбаева А.С., Ахметова Д.М. «Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының тарихи дамуы: қазіргі қоғамдық-рухани қызметі.....	327
Makhanov N.I., Adilbaeva A.S., Akhmetova D.M. Historical development of the state historical and cultural reserve-museum «Azret-Sultan»: modern social and spiritual activity	
Махметова Н.А., Аубакирова Ж.С. Шығыс Қазақстанда халықтың қартаюы мен өлім үдерістеріндегі өзгерістер (1999-2021 жж.).....	333
Makhmetova N.A., Aubakirova Zh.S. Changes in the processes of aging and mortality of the population in East Kazakhstan (1999-2021)	
Сенгирбаева З.Ж., Найманбаев Б.Р. Батыс және ТМД тарихнамасындағы Кеңестік депортация саясаты.....	342
Sengirbayeva Z.G., Naimanbayev B.R. Soviet deportation policy in the historiography of the west and the CIS	
Рахимова Г.Н. Білім жүйесіндегі бала құқығын қорғауды құқықтық реттеу мәселелері.....	351
Rakhimova G. N. Problems of legal regulation of the protection of children's rights in the education system	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality - 0700 00)

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ӘӨЖ 974.07
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.001>

Х.М. Әбжанов *¹

АЛАШ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ

¹ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры
E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

XX ғ. басында қазақ топырағында дүниеге келген Алаш қозғалысының өмір тармақтары мен тағылымы, тұлғалары мен мұрасы бүгінгі отандық тарих ғылымының ең өзекті жобасына айналып отыр. Мақалада алаш және халық көтерілістері жан-жақты талданған. Сондай-ақ 1916 жылғы халық көтерілісі мен алаш қозғалысының ықпалдастығы сөз болады.

Тәуелсіздік тұсында аталаған тақырып көлемінде жүздеген диссертациялар қорғалды, мыңдаған ғылыми зерттеулер жарияланды. Алаш идеялары мен Алашорданың аз ғана уақыт көлемінде атқарған қызметтері олардың ғылыми мұрасынан анық көрінді. Сол кезеңдегі большевиктік сөз бен іс арасындағы жер мен көктей алшақтық, меншіктен, құқықтан, еркіндіктен жұрдай болған азаматтардың наразылығын туғызды. Мұндай қайшылықтар қақтығысқа итермеледі, көтеріліске шақырды. 1916 жылы халықтың көзқарастары мен ұстанымына қарай қоғамның жіктелуі тереңдей түсті. Қайшылықтар шектен шыққанда көтерілістер басталды. Алаш зиялы қауымын ел тағдыры қатты алаңдатты. Ел ұстанымын бір арнаға тоғыстыру мүмкін болмады. Қазақ ішіндегі қиындықтарды зиялы қауым өкілдері баспасөз беттерінде немесе еңбектерінде жариялап отырды. Халықтың көзін ашуға алаш идеясы орасан зор қызмет етті. 1916 жылы көтеріліс арқылы қазақ халқы ұлттық серпіліс жасады. Ұлт болып ұйысып, бас көтере алудың шынайы ұрпаққа өнегесі бола алды.

Кілт сөздер. Алаш қозғалысы, ұлт - азаттық көтерілістер, тұлға, халық, ұлтты ояту, ұлттық идея

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды ("XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алаш зияткерлік элитасының тарихы мен шығармашылық мұрасы" грант ІРН BR18574180 ы).

Абжанов Х.М. *¹

¹Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор КазНПУ им. Абая
E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

АЛАШ И НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ

Аннотация

Истоки и уроки жизни, личности и наследие движения Алаш, зародившегося на казахской земле в начале XX в. стали сегодня самым актуальным проектом отечественной исторической науки. В статье всесторонне проанализированы алашские и народные восстания. Также народное восстание 1916 года является результатом движения алаш.

За время независимости были защищены сотни диссертаций по названной теме, опубликованы тысячи научных исследований. Идеи Алаш и деятельность Алашорды в течение небольшого периода времени были четко отражены в их научном наследии. Разрыв земли и небес между большевистским словом и делом того периода вызвал недовольство граждан, лишенных собственности, прав, свободы. Такие противоречия

подталкивали к конфликту, призывали к восстанию. В 1916 году классификация общества по взглядам и позициям народа углубилась. Когда противоречия зашли слишком далеко, начались восстания. Алашскую интеллигенцию очень волновала судьба страны. Не удалось объединить позиции страны в одно русло. Проблемы внутри казахов освещались представителями интеллигенции в прессе или в трудах. Идея Алаша очень помогла открыть глаза народу. В 1916 году благодаря восстанию казахский народ совершил Национальный рывок. Он смог стать примером для истинного поколения, чтобы стать нацией и восстать.

Ключевые слова: Движение Алаш, 1916, национально - освободительное восстание, личности, народ, пробуждение нации, национальная идея

Благодарности.Статья подготовлена в рамках реализации Программа целевого финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант ИРН BR18574180 «История и творческое наследие Алашской интеллектуальной элиты конца XIX - первой половины XX»).

Abzhanov H.M.*¹

¹*Academic of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences, Professor Abay Kazakh National Pedagogical University*
E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

ALASH AND POPULAR UPRISINGS

Abstract

The origins and lessons of life, personality and legacy of the Alash movement, which originated on the Kazakh land in the early twentieth century, have become today the most relevant project of the national historical science. The article comprehensively analyzes the Alash and popular uprisings. Also, the popular uprising of 1916 is the result of the Alash movement.

Since independence, hundreds of dissertations on this topic have been defended, thousands of scientific studies have been published. The ideas of Alash and the activities of Alashorda for a short period of time were clearly reflected in their scientific heritage. The rupture of earth and heaven between the Bolshevik word and deed of that period caused discontent among citizens deprived of property, rights, and freedom. Such contradictions pushed to conflict, called for an uprising. In 1916, the classification of society according to the views and positions of the people deepened. When the contradictions went too far, uprisings began. The Alash intelligentsia was very concerned about the fate of the country. It was not possible to unite the country's positions in one direction. Problems within the Kazakhs were covered by representatives of the intelligentsia in the press or in writings. The idea of Alash helped to open the eyes of the people a lot. In 1916, thanks to the uprising, the Kazakh people made a National breakthrough. He was able to become an example for a true generation to become a nation and rise up.

Keywords: Alash movement, 1916, national liberation uprising, personalities, people, awakening of the nation, national idea

*Gratitude.*The article was prepared as part of the implementation of the Program of targeted funding by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN BR18574180 "History and creative heritage of the Alash intellectual elite of the late XIX- first half of XX").

Кіріспе. Алаш қозғалысы ұлттық тарих сахнасына қазақ халқының қамал-қорғаны миссиясын атқарумен шықты. Ол 1905-1907 жылдарғы бірінші орыс революциясы тұсында барынша анық көрінді. Ұлт мақтанштарының қолымен жазылған Қарқаралы петициясында азаттық жолындағы күрестің басты міндеттері ашылған.

Өзектілігі. «Алаш» зиялылары халықты оятуда белсенді орын алғандағын олардың артында қалған мұралары дәлелдеп отыр. Осы тұрғыда алаш және халық көтерілістері мәселесін бір арнада тоғыстыра отырып, зерттеу тарих ғылымының сұранысы деуге болады.

Қазақ көтерілісінің бәрі дерлік жеңіліспен аяқталды. Қайғысы ұрпақтарының санасы мен жүрегінде. Баяны ғылыми, әдеби шығармаларда, ескерткіштер мен көше атауларында. Төгілген қызыл қан мен аққан қара тер зая кеткен жоқ. Ежелден еркіндік аңсаған халқымыз қас пен дос туралы танымын тереңдетті. Алаш қайраткерлерінің Отан, мемлекет, билік, сот, заң, ел қорғау, жер, дін ісі, Ресеймен қарым-қатынас туралы

пайым-тұжырымдарының қадіріне көздері жетті. Кеңестік тоталитаризм жылдарындағы ұлттық тарихымыздың мазмұнын халқымыздың жасампаз еңбегі мен қайраты, өктемдік пен әділетсіздікке қарсылығы, жақсыны игерген, жаманнан жиренген күштарлығы мен арылуы құрады.

Материалдар мен әдістер. «Қазақ» газетінде бірінші кезекте мәдениет, білім беру және әдебиет проблемалары кең әрі толық берілген. «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің қызметін көрсететін бұрын қол жетпеген мұрағат қорларын пайдалану мүмкіндігінің іс жүзіне асуы арқасында зерттеушілер бұл проблеманы зерттеп, мерзімді баспасөз беттерінде жекелеген мақалалар немесе топтамалар етіп жариялады. Осы тұрғыдан алғанда, Д.Аманжолованың «Алашорда. Қазақ автономизмі», К.Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» және М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» деген еңбектері алғашқы туындылар болды.

Талқылау:

Үлкен сынақ 1916 жылы тағы алдан шықты. Бұл жолы да Алаштың интеллектуалды және ұйымдастырушылық кемелдігі мен көрегендігі іс-жүзінде дәлелденді. Олар ашынған халықты арандап қалудан сақтандырды, патшалық билік пен көтерілісшілер арасындағы жанжалда арағайын бола алды, Ұлы далада орын алған қатыгездік пен әділетсіздіктің қасіретін жер-жаһанға жария етті.

Иә, қайшылықтар мен келіспеушіліктер кез келген қоғамда бар. Олар адамдар мен ұжымдардың, ұлттар мен ұлыстардың арасында түрлі жолдармен бірде бейбіт, бірде өткір түрде шешімін тауып жатады. Ал мүдделері үйлеспейтін күштердің арасына солақай билік пен саясат түсе қалғанда ұлтаралық, мемлекетаралық, тіпті жаһандық соғыс өрті тұтанатынын қария тарих сан рет көрсетті.

Қайшылықтар мен келіспеушіліктер, үлкені болсын, кішісі болсын, атүсті қарайтын құбылыс емес. Алғашқыда елеусіздей өзгеріс түрінде көрінгенмен асқына келе дес бермей кетуі әбден мүмкін. Әсіресе мемлекеттік билік пен халық арасындағы қайшылықтардың әкелер зардабы мен салдары өте ауыр әрі ұзақ жылдар бойы кері әсері сақтала береді.

1917 жылғы қазан төңкерісі қазақ даласына айтулы өзгерістермен қатар бітіспес қайшылықтар да әкелді. Аз ұлттардың бостандығын қамтамасыз етуге бағышталған алғашқы құжат – атап айтқанда 1917 жылғы 2 және 20 қарашада қабылданған «Ресей халықтары құқықтарының Декларациясы» мен «Ресей мен Шығыстың барлық еңбекші мұсылмандарына» үндеуі бұрынғы отарлау мен кемсіту саясатын әшкерелегендей көрінді. Мұның сыртында Ұлттар істері жөніндегі халық Комиссариатының құрылуы, мемлекеттік қызметке кешегі «бұратаналардың» көптеп тартыла бастауы қоғамдық пікірге игі әсер етті.

Бірақ қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман келмеген екен. Социалистік жұмаққа кіргізуге уәде берген большевиктер бітіспес қайшылықтардың да іргетасын қалапты. Жеке меншік пен нарықтық қатынастарды бекерлеу, бай – жаман, кедей – жақсы дегенге саятын идеологияны басшылыққа алу, жұмысшы табы мен еңбекші шаруадан басқа таптар мен топтарды социализмнің жауы санау, большевиктер партиясының биліктегі монополиясын жойдасыз орталықтандыру әрі күшейту – бәрі шет аймақтардың Кремльмен, қарапайым адамдардың, әсіресе тікелей өндірушілердің жаңа билікпен қарым-қатынасына үйлесім мен тепе-теңдік орнатпады. Көп уақыт өтпей, қайшылықтардың Ресейге ежелден таныс бастау-бұлақтары қазақ даласында түпкілікті тамыр жіберді, бірнеше деңгейі анық көрінді.

Біздің ойымызша, олар мынадай:

1. Наразылық – қайшылықтың бастапқы деңгейі. Биліктің саяси-экономикалық, әлеуметтік-рухани т.б. шектеулері мен шешімдерін азаматтардың қабылдамауы. Мәселен, большевиктік билік алғашқы күннен азаматтардың діни көзқарастарымен санаспады. Алдында азамат соғысын, іле-шала ашаршылықты сылтауратып шіркеулердегі қымбат қазыналарды кәмпескеледі. Байыбына бармастан меншік иелерін қанаушы тап санады. Меншікке, дінге шабуыл бүкіл ел бойынша наразылықты өршітті.

2. Қақтығыс. Наразылық асқынып, өткір сипат ала бастағанының көрінісі. Билік халық үнін, сұранысын тыңдаудан қалғанда, күштік құрылымдар күзіреті асыра пайдаланылғанда адамдардың үлкен бөлігі заң аясынан шығып, қоғамдық қауіпсіздікке, танитын-танымайтын өзі сияқтылардың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін қадамдарға барудан тайынбайды. мемлекеттің кез келген аумағында қақтығыс бұрқ ете түседі. «Кімде кім» сұрағы практикалық сипат алады.

3. Көтеріліс. Билік пен азаматтар арасындағы ресми-бейресми келісім өрескел бұзылғанда баррикаданың екі жағындағы күштер шұғыл да төтенше шаралар қолдануымен, қару-жарақтың әлденеше түрін іске қосуымен, мемлекеттік негіздердің шайқауымен үйреншікті қарым-қатынастардан өзгеше, жағымды немесе жағымсыз өзгерістерге жол ашатын аса күрделі де қатерлі құбылыс. Егер қақтығыс кезінде кісі өлімі төтенше оқиға ретінде қабылданса, көтерілістер жүздеген, тіпті мыңдаған адамдардың өмірін қиып жіберуі бек мүмкін.

4. Ұлт-азаттық қозғалысы. Отарлық езгіде өмір сүріп жатқан, кезінде жері, мемлекеті болған ұлтты озық ойлы перзенттерінің азаттыққа, мемлекеттік тәуелсіздікке, адам құқықтары мен бостандығын қамтамасыз етуге бағышталған саяси, теориялық, идеологиялық, ұйымдық, шығармашылық, т.б.с.с. ашық және астыртын іс-әрекет кешені. Жеңіске жете қалса, дербес жаңа мемлекет дүниеге келеді.

Большевиктік билік қазақ даласындағы эксперименттері барысындағы теориялық және практикалық қателіктерімен, асыра сілтеулерімен, жаппай жазалауға, қуғын-сүргінге басымдық беруімен социалистік қоғам құру жолындағы азды-көпті табыстарын барша халықтың игілігіне айналдыра алмады. Иә, фабрик-заводтар салды, қалалар пайда болды, мал басы өсті, біліми және ғылыми мекемелер ашылды. Бірақ осының бәрі 3-4 ойшылдың қиялымен түзілген, өмірде тексерілмеген жоба шегінде, ең ауыры адам қанын судай ағызумен, ұлттық-тілдік сұранысты белден басумен орындалды. Сталиндік тоталитаризм бар билікті бір адамның қолына шоғырландырды. Ал, сол билік кез келген адамды мемлекеттік машинаның кішкентай ғана бұрандасы деп білді. Большевиктердің жер – шаруанікі, фабрик-завод – жұмысшылардікі, халықтар өзін-өзі билеуге құқылы деген уәделері қағаз жүзінде қалды. Ол ұстанымдар Қазақстанда ешқашан, ешбір бөлігіне, бір күн де жұмыс істеген емес. Есесіне Алаш идеялары мен Алашорданың аз ғана уақыт ішінде тындырған істерінің өміршендігі анық көрінді. Большевиктік сөз бен іс арасындағы жер мен көктей алшақтық, меншіктен, құқықтан, еркіндіктен жұрдай болған азаматтардың наразылығын туғызды, оларды қақтығысқа итермеледі, көтеріліске шақырды. Наразылық тұсында жоғары жаққа жолданған арыз-шағымдар легі ұлғайса, қақтығыстар бірінен бірі үрейлі алып қашпа әңгімелерді, қосып айтуды, көріпкелдердің болжамын қардай боратты. Көзқарастары мен ұстанымына қарай қоғамның жіктелуі тереңдей түсті. Елдегі қайшылықтар шектен шыққанда көтерілістер басталды.

1929-1931 жылдары Қазақстанда күндей күркіреп, жүздеген халық көтерілісі өтті. Өзірге ұлттық тарихнама олардың дәл санын айта алмай отыр. Тап осы жылдары ауыл-селодағы адамдардың, бірінші кезекте қазақ халқының табиғи құқықтары – өмір сүруге, денсаулығын сақтауға, ұрпағын өсіруге, еркін көшіп-қонуға, т.б. – асқан қатыгездікпен тапталды. Бұған Кремльдің ұлт аймақтарына өктемдігі, түрлі ерекшеліктерін елемей, ахуалмен санаспауы қосылып, орталықта қабылданған солақай заң актілері де негіз қалады. Мәселен, 1917 жылға 19 желтоқсанда қабылданған революциялық трибунал жайлы Әділет халық комиссариатының нұсқаулығында айыпталушыны халық жауы деп жариялауға рұқсат берілді. Келе-келе «халық жауы» ең қорқынышты сөзге айналды. Заң үстемдігі мүлде қарастырылмаған. Революциялық трибуналдың құзыретіне кіретін бес қылмыс саласы айтылыпты. Бірінші орында жұмысшы-шаруа Үкіметіне қарсы ұйымдастырылған көтерілістер тұр. Жазалау шарасын белгілегенде революциялық трибунал істің мән-жайын және революциялық ар-ожданның қалауын басшылыққа алады делінген [1, 8].

Әрине, мұндай нұсқаулықпен кез келген әрекетті революциялық ар-ожданға, билікке қарсы қадам ретінде қарастыруға болады.

Қылмыс пен жаза арасында сәйкестік сақталмады. Қатыгездік көтеріліске қатысқандарға қарсы кеңінен қолданылды. Көкшетау қалалық архивінен табылған құжатта 1921 жылы көтеріліске қатысқаны үшін атылғандардың тізімі беріліпті – 232 адамның аты-жөні тізілген. Арасында ағайынды 18 жасар Сафулин Киаматдин мен 29 жасар Натфулла, әкелі балалы Кучер Иван Харлампиевич пен Харлампий Лазаревич, ағайынды Козачинин Петр Константинович пен Федор Константинович бар [1, 18-24].

Жаңадан табылған құжаттар көтерілісшілерді жазалау 20 жылдары-ақ Үштіктің шешімімен жүзеге асқанын айғақтап тұр. 1921 жылғы 16 ақпанда Көкшетау қаласының әскери-революциялық Үштігінің шығарған бұйрығы бойынша көтерілістің басшыларын, отряд командирлерін, соғыс қимылдары үстінде екі рет тұтқынға түскендерді, қару-жарағын өткізу туралы бұйрықты орындамағандарды, темір жол бойына, байланыс жүйесіне зиянын тигізгендерді ату жазасына кесу қарастырылған [2, 10-11]. Кейбір өңірлерде көтерілісшілерге көмек көрсеткендер де атылды [2, 16-17].

Осылайша бұған дейін құпия сақталған қатпары қалың деректер кеңес билігі мен Қазақстан азаматтары арасындағы қарым-қатынас әрқашан үйлесіммен өріле бермегенін дәйектейді. Ірі саяси-экономикалық науқан қолға алынғанда қайшылықтармен, келеңсіз үдерістермен елдегі өмірдің шырқы бұзылғанын әр қырынан ашады. Оның асқына түсуіне жаңа экономикалық саясаттан жоспарлы экономикаға көшу, аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу және жер аудару, егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу, ауылдағы «Кіші қазан» революциясы түрткі болды. Осы науқанның кез келгені Алашорданы күстаналаумен, асығыс әрі асыра сілтеумен жүзеге асты. Бұған идеологиялық, партиялық өктемдік, ұлыорыстық шовинизмнің салқыны, болар-болмас кемшіліктен жау іздеу қосылған соң, халық наразылығы қысқа мерзім ішінде өрттей лаулап, жалыны бүкіл республиканы шарпыды, қарулы көтеріліске ұласты. Марқұм профессор Т. Омарбековтің есептеуі бойынша, 1929-1931 жылдары

республикада қарулы көтерілістер саны 24-ке жетіпті, ал зерттеуші Т.Алланиязов тағы біреуін анықтап, 25-ке жеткізді [3].

Олардың ірілерінің – 1929 жылғы Батпаққара, Наурызым, Торғай, 1930 жылғы Созақ, Бірғыз, Қарақұм, Толстоухов, Бүйен-Ақсу, Балқаш, 1929-1931 жылдарғы Адай, 1931 жылғы Абыралы көтерілістері тарихы мен тағдырын ашатын архив құжаттарынан байқағанымыз басым бөлігінің орыс тілінде түзілгені. Біренсараны ғана қазақша. Осының өзінен-ақ кімнің билігі жүріп тұрғанын, «революциялық ар-ожданның қалауын» білуге болады.

Партия-кеңес органдарының көтерілістерге берген бағасы, пайымдары, арнайы қызмет орындарының құпия ақпараттары қозғалыстың ошағы, ұйымдастырушылары, талабы, таралу аймағы, қатысушылар саны мен қару-жарағы жайлы билік жүйесі тәп-тәуір хабардар болғанын байқатады. 1930 жылғы 2 қаңтарда өткен ВКП (б) Қазақстан өлкелік комитеті бюросының жабық отырысында республикадағы қоғамдық-саяси ахуал өте күрделі екені ашық мойындалмаса да, 1929 жылғы 27 қыркүйектегі Тахтакөпір-дегі көтеріліс, 3-9 қарашадағы Батпаққарадағы көтеріліс, ішінара Наурызым, Торғай ауданындағы толқулар Алматы мен Мәскеу билігін тәп-тәуір үрейлендіргенін сездіреді [4]. Жалпы, 1929 жыл – Алаш қайраткерлеріне жаппай қуғын-сүргін басталған жыл.

1930 жыл тіптен ауыр тиді. Профессор Т.Омарбековтің мәліметінше, 1929 жылы 31, 1930 жылы 85 көтеріліс орын алған. 1931 жылы олардың саны 80 делінеді [3]. Бірақ бұл да толық дәлелденген статистика емес.

Қалай болғанда да, 1929-1930 жылдар – Кеңестік Қазақстандағы ең дүбірлі кезең. Кейбір ақпараттар Сталинге тікелей жолдалыпты. Билік пен күштік құрылымдар көтерілістің шығу себептерін біле тұра мәселені оң шешумен айналыспай, көтерілісшілерге қарсы күш қолдануға басымдық берді. Архив құжаттарынан елдегі берекесіздікті дөп басып тануда, талдауда, тұжырымдама түзуде арнайы қызмет мекемелері партиялық органдардан бір қадам болса да алда тұрғанын аңғарамыз. 1930 жылғы 2 қаңтардағы жабық отырыста партиялық билік жағдайды жете біле бермейтінін Мәскеуден келген, орталық комитет өкілі Гричмановтың өзі де мойындады. Көтерілістер мен қақтығыстар табиғатын байлардың, дін иелерінің, қанаушылардың партиялық-мемлекеттік саясатқа қарсылығы, таптық ұстанымды жүргізудегі қателіктер, ақпараттың әлсіздігі деумен жаттанды сөздерді қайталап, өте тар шеңберде ойлайтынын көрсетті. Қазақстандық басшылар Голощекиннің, Құрамысовтың, Жангелдиннің айтқандары Алашордашылар зиянкестігі жайлы ескі идеяны қайталады.

Қайта әскери мамандар Ефсеев пен Шматов қол қойған 15 беттік баяндаманың пайым-тұжырымдары әлдеқайда конструктивті әрі ақиқатқа жақын [5]. Партияның ұлттық саясатын, ұжымдастыру, салық жинау, дін, т.б. салалардағы бұрмалаулар негізінде 1929 жылдың күзінде жаппай қозғалыс басталды депті авторлар. Батпаққара мен Созақ көтерілістерін әскер қолданумен басуды қазақ ауылындағы апат ретінде сипаттаған. Қозғалыс басшылары дін иелері деумен шектелген, Алашордашылар ауызға алынбайды.

Көтерілістер ауқымын елестету үшін баяндамадағы мына мәліметтерге назар аударуымыз керек: 1929-1930 жылдары Қазақстандағы 12 округтің алтауын, жалғыз облыс – Қарақалпақ автономиялы облысын халық қозғалысы шарпыған екен. Билікке қаруымен ашық қарсы шыққандар 1916 жылғы дәстүрмен Сарбаздар аталды. Баяндамада оны «қазақтың ұлттық армиясы» деп айдарлайды, бірақ қару-жарағы әлсіз дейді. Көңілге қонатын басқа да мәліметтер мен ақпараттар бар.

Құпия құжатты қоғамдық-саяси біліктілігі жоғары мамандар түзгенін ой-түйіндері де қуаттайды.

Біріншіден, 1930 жылдың ортасында қазақтың ұлттық әскерінде кем дегенде 25 мың адам болғанын болжайды. Бүгінгі зерттеушілер көтерісшілер санын 50 мыңнан да арттырып жібереді. Біздің ойымызша, көтерілістер шарықтау шыңына шыққан 1930 жылғы мәлімет, мылтықты оппонент айтқан ақпарат ақиқатқа жақын. Өйткені 50 мыңнан астам әскер орталықтанбаған көшпелі қоғам үшін тым көп. Ұлттық мемлекет баяғыда қиратылған, көшпелі шаруашылық пен атыс-шабыс тұсында 25 мың әскерді азық-түлікпен, керек-жарақпен, жылқыны жем-шөппен қамтамасыз ету оңай шаруа емес.

Екіншіден, меншік иесін тап ретінде жоюдың, дінді аяусыз қудалаудың пайдасынан зияны көп екенін ашық сынамаसा да, астарлап жеткізе алған. Бүгінгі тарихнама да осы пікірде.

Үшіншіден, қайшылықтар мен келіспеушіліктерді қару қолданумен емес, бейбіт жолмен, келіссөздермен шешуді ұсынуы құжаттың маңызын арттырып тұр.

Әрине, көтерілістерге тән жалпы сипат пен ерекшеліктерді айқындауда бір-екі құжатпен шектелу аздық етеді. Басқа да қырлары бар. Оларды қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бойынша құрылған мемлекеттік комиссия жариялаған 30-томдық жинақтан табамыз.

Әр көтерілістің барысында пікірталастар, ағымдар, толқулар болып жатты. Билік тарапынан да көзқарас алшақтығы орын алғанын байқадық. Мәселен, Қазақстан басшысы Голощекин, ОГПУ басшы-

ларының бірі Альшанский менмендікпен ардагер коммунист Ә. Жангелдиннің Қарақұмда Жұмағазы Бәйімбетовпен жүргізген келіссөздерін, бейбіт шешім табуға илкітіргенін бекерлеп, түкке жаратпай тастауын [6], чекист Саенко Ырғыз көтерілісіне талдау жасағанда Алашордашылардың, әсіресе Дулатовтың рөлі елеусіз қалған деп байбалам салуын берісі тоталитаризмнің зорлықтан басқа баламаны білмейтін әпербақандығы, әрісі қазақ халқының алдындағы қылмысы ретінде ғана бағалауға болады.

Осы ойды дәйектей түсетін құжатқа тоқатала кету артықтық етпейді. 1930 жылы 3-сәуірде Қазақстан орталық атқару комитетінің үкіметтік комиссиясын басқарған Ә. Жангелдин мен хатшысы, жазушы Ғ. Мүсірепов Қарақұмда жиналған халықты таратып, қолындағы қару-жарақтарын үкіметке қайтарып беру жұмысында риясыз қызмет еткен Беріш Байбақтыұлын атап өтіпті. Өкінішке қарай екі азаматтың сөзі бағаланбады, жерде қалды. 1930 жылы 10-тамызда Б. Байбақтыұлы атылды.

Комиссия сөзіне сенгендер ішінде темір Нарком атанған Т. Жүргеновтың туған бауырлары Досжан мен Қосжан да бар. Олар да қуғын-сүргін құрбандары болды.

Бәрі салыстырумен танылады. Шынтуайтына келгенде, 1929 жылы күздегі Батпаққара, Наурызым және Торғай аудандарындағы халық қозғалысын бейбіт келіссөзбен тыныштандырғанда үдеріс ашынбас еді. Азаматтық келісім орнатудың тамаша тәжірибесі жинақталар еді. Бұдан кейінгі оқиғалар басқаша өрбір еді. Өйткені 1929 жылғы оқиғаларды шартты түрде ғана көтеріліс деуге болады. Мылтық атылған жоқ, қан төгілмеді, кісі өлімі тіркелмеді. Иә, меншікке, дінге қысымнан ашынған халық аудан орталықта-рына басып кірді, қоймадағы, дүкендегі заттарды талан-таражға салды, кеңесшіл белсенділерді тұтқын-дады, билік органдарын таратты.

Ә.Жангелдиннің айтуынша, әскер көтерілісшілер тарқаған соң 3-4 күн өте келген екен. Бет қаратпастан 200 адамды қамауға алыпты. Түймедейді түйедей қылған шолақбелсенділер сала-құлац айыптау қағаздарын толтырды. Заңдылықты қорғайтын әділ қазылар табылмады. 1929 жылғы 30 қарашада 112 қазақ, 10 желтоқсанда 69 қазақ, 3 татар, 1 орыс Қылмыс Кодексінің 58 бабы, 2 тармағымен сотталатын болды. Үштіктің 17 және 19 желтоқсандағы қаулысымен 10 көтерілісші, 23 және 25 желтоқсандағы қаулысымен 14 көтерілісші ату жазасына кесілді. Қуғын-сүргін бұдан кейін де жалғаса берді.

Биліктің үрейін ұшырған ең ірі көтерілістер 1930 жылы Алтайдан кәрі Каспийге дейінгі, Алатаудан Арқаға дейінгі кеңістікті дүбірлетті. Оны экономикалық саясаттағы апатпен қатар тоталитарлық жүйенің аяу дегенді білмейтін қатыгездігі, дінді, ұлттық нақысты қорлаған көрсоқырлығы туындатты. Кеңестік зорлыққа қарсы шыққандарды күштік құрылымдар «банды», «шайқа», «қарақшы», «кісі өлтіруші», т.б. түрме жаргондарымен басқалардан алалады. Осы анықтауыштар КСРО ыдырап, КОКП билігі құлағанша сондарынан қалмады. Біразын толық ақтауға күні бүгінге дейін кедергісін келтіруде. Ал жазықсыз құрбандарды ақтау сан-алуан қиындыққа тап болғаны өз алдына бөлек әңгіме.

Созақ, Ырғыз, Қарақұм, Жетісу, Адай, Абыралы т.б. көтерілістер мен көтерілісшілер тағдырын ашатын құжаттар бұған дейін жабық архив қорларында жатты. Бұл көтерілістер соғыс қимылдарын көз алдымызға әкеледі. Мәселен, Созақ көтерілісі тұсында екі жақтан да барлау, тыңшылық жұмыстарын ұйымдастыру, соғыс іс-қимылдарын алдын ала жоспарлау, тұтқиылдан шабуыл жасау, ашық шайқаста от қаруын қолдану, тұтқын алу, шегіну, күштерді қайта топтастыру – бәрі сол заман үшін айтарлықтай жоғары деңгейде жүзеге асты. Созақта көтерілістің басталған күні бір құжатта 5-ақпан делінсе, келесі құжатта 8-ақпан көрсетілген. Соңғы шайқас 16-ақпанда өтті. Ырғыз көтерілісі 25-ақпаннан 23-наурызға дейін созылды. Ырғыз көтерілісі аяқтала берген шақта, 16-наурызда Қарақұм көтерілісі басталады, ол 3-сәуірге дейін созылды. Ұзаққа созылғаны 1929-1931 жылдары жүрген Адай қозғалысы еді.

Көтерілісшілерге қарсы қолданылған жаза ешбір ақылға сыймайды. Мұндай қатыгездікке дұшпан ғана бара алады. Айталық, Созақтағы қарулы шайқас кезінде құрбан болғандардың негізгі дені – көтерілісшілер. 16 ақпан күні өткен 4 сағаттық шайқаста 300 көтерілісші өліп, 200 адам тұтқынға түсіпті. Жазаланғандары тіптен көп – ОГПУ 150 адамға ату жазасын, 18 адамды соттауға ұсынды. ОГПУ-дың мәлімдеуінше 1930 жылғы 19-қарашада Үштік Қарақұм ісімен 220 адамның қылмысын қараған екен. Бай қатарындағы 88 адам ату жазасына кесіліпті, олардың жартысы – 43 адам, 50 мен 76 жас арасындағылар еді. Ұзын-ырғасы Қарақұм көтерілісі бойынша 118 адам атылып, 109 адам 3 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге сотталыпты.

Қарақұмдағы арпалыс басшыларының бірі Қошбан Жұбановтың тоғыз рудың басын қосқан тобынан шайқас үстінде 37 көтерілісші өліп, 5 адам жараланыпты, 50 адам тұтқынға түсіпті. Қызыл әскерден көз жұмғандар 6 адам екен. Созақтағы 9 күнге созылған қарулы қақтығыста коммунистік отрядтан 13 адам мерт болыпты.

Қарақұмдағы Жұмағазы Бәйімбетов тобынан шайқастарда мерт болған адамдар жайлы мәлімет әзірге табылған жоқ. Сірә, чекистер жасырған болар. Нағыз қылмыскер өз қылмысын жасыруды да біледі ғой.

Зерттеу барысында партиялық шешімдерде, тергеу материалдарында көтерілістерге Алаш факторын тым әсірелей байланыстырғанына көзіміз жетті. Батпаққара көтерілісін тікелей Алашордашылардың антикеңестік, ұлтшылдық қастандығымен күйелесе А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов сынды тұлғалардың Торғайдан екенін алға тартады. Бүйен-Ақсу көтерілісінің Алашордашыл бояуын Алаш әскерінде қызмет еткен Әділбай Ахметов деген азаматты жауапқа тартумен қалыңдата түскен. Көтерілісшілер отряды «Кері Алаш» аталғанын бұлтартпас айғақтай жалаулатады. Қазақ тілін білмейтін тергеушінің жазуымен «Кері» анықтаушы қолданылған тәрізді. Орысша мәтінде «Старый Алаш», яғни «Көне Алаш» болуы керек қой. Абыралы көтерілісі басшыларының бірі С.Кемпірбаевты Алашордашыл қылу ниетінен нәтиже шықпады. 1931 жылғы 8-сәуірде одан: «Колчак тұсында Алаш полкінде ерікті түрде әлде мобилизация бойынша қызмет еттіңіз бе?» деп сұрағанда, тергеуші Чупинге: «Мен ешқашан және ешбір жерде, ешқандай Алаш полкінде және жалпы әскерде қызмет еткен емеспін» деп жауап беріпті.

Әрине, 1929-1931 жылдарғы көтерілістерде Алашорда ізі мүлдем жоқ демейміз. Көтерілісшілер арасында Қазақстан басшылығына С.Сәдуақасов келеді екен, Голощекин республикадан қашып кетіпті деген сөздер кеңінен тарайды. Олар Алашорда ісі мен тарихынан, әйгілі тұлғалар есімі мен мұрасынан хабардар болғаны ақиқат. Дегенмен, 20-жылдар аяғындағы Алаш қозғалысында халықты большевиктік саясат пен билікке қарсы көтеретіндей әлеует қалмап еді. Сондықтан да кейбір көтерілістер барысында тергеушілер тарапынан Алаш факторы мүлде қарастырылмайды. Нақтырақ келсек, Адай көтерілістері, Толстоухов көтерілісі туралы осыны айта аламыз.

Көтерілістердің әлеуметтік базасы өте кең болды. Құжаттардың куәлендіруі бойынша, оған 16-17 жасар бозбаладан 80-дегі қартқа дейін қатысыпты. Бұлар таптық мүддені қуған жоқ. Ұлттық мүдде, әлеуметтік әділдік, саяси, діни еркіндік үшін бастарын өлімге тікті. Әйтпесе «Кеңес өкіметі жоғалсын», «Жасасын дін», «Колхоздар тарқатылсын» ұрандарын көтермес еді. Жер-жерлерде хандар сайланды. Мәселен, Ә.Оңғарбаев деген азамат Созақ ханы С.Шалақовтың хатшысы болғаны тергеу үстінде анықталған екен.

Ессіне тергеушілер көтеріліске таптық сипат беруге барынша тырысыпты. Жарлы-жақыбайды бай санатына қосып, идеологиялық есептерін түгендепті, Абыралы көтерілісіне қатысқан Ақшалықовтар шетінен бай болып шығыпты: Төлеубекте 8 жылқы, 1 түйе, 4 сиыр болса, Байзоллада – 5 жылқы, 2 сиыр, Қабдоллада – 5 жылқы, 1 түйе, 15 қой болыпты. Көшпелі қоғамда мұндайлар кедей екенін патша заманында-ақ ғалымдар дәлелдеген болатын. Кеңестік ғалымдар да осыны айтты. Мәселен, атақты экономист-ғалым С. Толыбеков ХХ ғасыр басындағы бай санатына 150-200 түйесі, осыншама жылқысы, 2000-ға жуық қойы бар адамдарды жатқызды. 1928 жылғы кәмпескеден, 1929 жылы басталған ауыл шаруашылығын ұжымдастырудан, астықты, жүнді, етті, т.б. өнімдерді жаппай даярлаудан кейін ауылда бай дейтін бай да қалмады. Созақ көтерілісі бойынша бай саналып сотталған Сәмбетов Үркімбайда 150 қой, 8 түйе, 2 жылқы, Досаев Нұрмұхамедте – 20 қой, 3 түйе, 19 жылқы, Жантуаров Маханда – 30 қой, 7 түйе, 2 жылқы, Райымов Сәрсембайда – 60 қой, 43 түйе, 1 жылқы болыпты. Қарақұмның ханы Бәйімбетов Жұмағазының 10 ірі қарасы бар екен. Бүйен-Ақсу көтерілісін басқарғандардың бірі Сарбасов Арпайдың 55 ірі қара, 110 ұсақ малы болыпты.

Қысқасы, жұмысшы мен шаруаның елінде билік басындағылардың утопиялық ілімге бас ұрған дүмшелігінен кешегі байлар кедейленді, кедейлер бай мәртебесімен аяусыз қудаланды. Елді үрей жайлады.

Көтерілісшілердің әлеуметтік базасын айтқанда, әйелдердің мүлде көрінбейтінін дұрыс түсінуіміз керек. Көтеріліс – ерлердің ісі. Қай елде болмасын қасіретті қақтығыстар әйелдердің жанама түрде қатысуымен өтеді. Тұмар ханымдар, Жанна д Арктар тарихта көп емес.

Құжаттарды іздеу және сұрыптау үстінде көтерілісшілер қатарында жүрген екі әйел ғана көзімізге түсті. Әсіресе Айбарша Шайменованың ерлігі бөле-жара айтуға лайық. Қарақұм көтерілісінің бел ортасында жүріпті. Ақ туды қолға алып, ауыл-ауыл арасында насихат жүргізген. Кеңеске қарсы қарулы күреске шақырған. Ұнжырғасы түскендерге: «Сендер де жігітсіңдер ме, қоян жүрек қорқақсыңдар», «қазақ халқының бостандығы үшін қан төгіндер» деп ұрандаған екен. Көтерілісшілер жазаланғанда Айбарша 10 жылға сотталды, күйеуі Қали 3 жыл алды. Ал екінші әйел Б. Алданаеваның тағдыры әзірге беймәлім. Әйелдер көтерілісшілерге тамақ даярлағаны, киім кешектерін жуғаны құжаттарда айтылады.

Ендеше қаһарлы жылдарда әйелдер күрестен тыс қалмады. Олардың ерлігі құрметке, арнайы зерттеуге лайық.

Енді ғана ашыла бастаған архив құжаттарын зерделегенде дерек пен дәйек арасындағы қарама-қайшылықты байқадық. Оның мәнісі мынада. Қорларда көтеріліске қатысқандардың тізімі бар. Әрбір жанның жеке мәліметтері келтірілген. 80-90 пайызы сауатсыз делінеді. Күмәнді ақпарат. Өйткені

көтерілісшілердің қолымен жазылған бағдарламалық құжаттар, мәлімдемелер, тергеу үстінде берген жауаптары олардың саяси мәдениеті биік деңгейде тұрғанын айғақтайды.

1930 жылғы 3 мамырда Қарақұм көтерілісшілері Ә. Жангелдин бастаған Мемлекеттік комиссияға үндеу табыстаған екен. Бұл құжатты зерттеу десе болғандай. Мұнда көтерілістің шығуына тоғыз себеп қадап-қадап көрсетілген. (1. 1928 жылы кәмпескелеу асыра сілтеумен жүргізілді. 2. Мешіттер мен медреселер күштеп жабылды. 3-7. Астық, жүн дайындау науқанында жергілікті ерекшелік ескерілмеді. 8. Ұжымдастыруда еріктілік сақталмады. 9. Жойдасыз заңсыздық орын алды).

Қойған талаптары да салиқалы: 1. Заңсыз кәмпескеленген мал мен қуғындалған адамдар қайтарылсын. 2. Дінге еркіндік берілсін. 3. Бұдан былай байларды кәмпескелеу жүргізілмесін. Қазақ даласында байлар қалған жоқ. 4. Ұжымдастырудың еріктілігі сақталсын. 5. Ауылда тап күресін жүргізгенде мәселені 4-5 белсенді комсомол емес, көпшілік шешсін. 6. Салық мал-мүлкі барларға салынсын. Астық дайындау науқаны мезгілсіз әрі асығыс жүргізілмесін. 7. Қарақұмда ауыл құруды халықтың өзі шешсін. Үндеу мынадай сөздермен аяқталған: «Біз билікке қарсы жүрмейміз және қарсыласпаймыз да. Адам сияқты өмір сүру құқығын беруді өтінеміз».

Адай көтерілісіне қатысушы Смағұл Өтегенұлы деген азамат жазған «Есіл халқым қор болды-ау!» атты шағын құжат табылды. Осының әрбір жолы Отансүйгіш, елшіл, ойлы толғанысқа, саяси, экономикалық, әлеуметтік талап пен талдауға толы. «Кім кінәлі?» сұрағына жауабы біреу – Үкімет. «Не істеу ке-рек?» сұрағына жауабы – «Ел қамын ойламай елді жылатқан, тарықтырған үкіметті жоқ қылса да болар».

Зерттеу нәтижесі. Сауатсыз әрі саясаттан тыс адам тап осылай тебірене алмайды. Басқа көтерілістер құжатынан осы іспетті ұстанымдарды кездестіреміз. Демек, қаһарына мінген халықтың сауаты да, саяси ой-өрісі де уақыт талабынан асып түспесе, ешбір кем болмаған.

Қорытынды. 1991 жылғы жұлдызды ай желтоқсанда бабаларымыздың ғасырларға созылған арманы орындалды – мемлекеттік тәуелсіздігіміз жарияланды.

Тәуелсіздік жолындағы құрбандар мен ұлт мақтаныштары, бұлардың рухы мен өнегесі 1986 жылғы желтоқсанда қазақ жастарын қандыбалақ жүйеге арыстандай айбатпен қарсы шығуға жетеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.1 / Под общ.ред. Е.Р. Карина. – Нур-Султан, 2022.*
2. *Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.4 / Под общ.ред. Е.Р. Карина. – Нур-Султан, 2022.*
3. *Омарбеков Т. 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. – Алматы, 2018; Алланиязов Т.К., Тауқенов А.С. Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929-1931 годы) – ОО «OST-XXI век», 2009.*
4. *ҚР ПА. қ.141. т.17. іс.325б. п.79.*
5. *ҚР ПА. қ. 141. т.1. іс.2953. п.43-48, 74-76.*
6. *ҚР ПА. қ. 141 т. 1 іс.2957. п.15.*

References:

1. *Materialy` Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitaczii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody` KhKh veka). T.1 / Pod obshh.red. E.R. Karina. – Nur-Sultan, 2022.*
2. *Materialy` Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitaczii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody` KhKh veka). T.4 / Pod obshh.red. E.R. Karina. – Nur-Sultan, 2022.*
3. *Omarbekov T. 1929-1931 zhy`ldardağy` khaly`q`k`oteri`li`steri` : Zertteu. – Almaty`, 2018; Allaniyazov T.K., Taukenov A.S. Poslednij rubezh zashhitnikov nomadizma. Istoriya vooruzhenny`kh vy`stuplenij i povstancheskikh dvizhenij v Kazakhstane (1929-1931 gody`) – OO «OST-KhKhI` vek», 2009.*
4. *ҚР ПА. қ.141. т.17. іс.325б. п.79.*
5. *ҚР ПА. қ. 141. т.1. іс.2953. п.43-48, 74-76.*
6. *ҚР ПА. қ. 141 т. 1 іс.2957. п.15.*

ӘӨЖ 94(574).05
ГРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.002>

Ж.Е. Нұрбаев *¹, Г.Ж. Сұлтанғазы ²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы,
e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

² М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ университеті, Астана, Қазақстан Республикасы,
e-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

ИМПЕРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК МОДЕРНИЗАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БОЛМЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ТЕТІКТЕР

Аңдатпа

XX ғасырдың бірінші жартысында империялық, содан кейін кеңестік кеңестік экономика мен саясаттың барлық салаларында құрылымдық өзгерістерге ұшырады. Трансформациялар әлеуметтік дамуға да әсер етіп, бөлінген қоғам мен этникалық даму перспективаларының екіұштылығы мәселесін ашты. Осылайша, XX ғасырдың басында қазақтар дағдарыс жағдайында болды және империяның саяси және экономикалық субъектілері ретінде өз құқықтарын жүзеге асыру мүмкіндігінен айырылды. Кеңестік доктрина халықтардың өзін-өзі анықтау құқығын декларациялау кезінде жаңа тарихи қауымдастық құру әрекеттерін күшейтті. Жағдай орыстандыру мен кеңес берудің агрессивті түрімен күрделене түсті. Этносты жоғалту қаупі ұлттық элиталар үшін қиындық туғызды. Олардың тарапынан идеологтың тұжырымдамалық форматында тиісті жауап қажет болды. Империялық кезеңдегі саяси топтардың әртүрлілігі және большевиктердің диктатурасы ұлт құру процестеріне көп бағытты әсер етті. Мақалада империялық кезеңде де, кеңес өкіметі кезінде де түбегейлі қайта құру кезеңіндегі ұлт құру процестерін жан-жақты талдауға әрекет жасалады. Зияткерлік қоғамдастықтың қызметі қандай да бір түрде объективті және саяси негізделген өзгерістер арқылы қолдау тапты және күшейе түсті, яғни жалпыға бірдей білім беру, капиталистік, содан кейін кеңестік экономика жүйесіне интеграциялау.

Кілт сөздер: қазақ зиялылары, империялық жаңғыру, кеңестік жаңғыру, ұлт құрылысы, бірегейлік.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын АР13068626 гранттық жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Nurbayev Zh.Y. *¹, Sultangazy G.Zh. ²

¹ L.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

² M.S.Narikbayev KAZGUU University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

SOCIO-CULTURAL MECHANISMS OF FORMATION OF KAZAKH IDENTITY UNDER CONDITIONS OF IMPERIAL AND SOVIET MODERNIZATION

Abstract

In the first half of the twentieth century, the imperial and, after it, the Soviet space experienced structural changes in all spheres of economy and politics. Transformations also affected social development, exposing the problem of a divided society and the ambiguity of the prospects for ethnic development. Thus, by the beginning of the twentieth century, the Kazakhs were in a state of crisis and were deprived of the opportunity to exercise their rights as political and economic subjects of the empire. The Soviet doctrine, when declaring the right of peoples to self-determination, in reality intensified actions to create a new historical community. The situation was aggravated by a rather aggressive form of Russification and Sovietization. The threat of loss of ethnicity has become a challenge for national elites. An adequate response was required from their side in the format of concepts, ideologies. The diversity of political groups in imperial times and the dictatorship of the Bolsheviks had a multidirectional impact on the processes of nation-building. The article will attempt a comprehensive analysis of the processes of nation-

building during the period of cardinal transformations both in the imperial period and under Soviet rule. The activity of the intellectual community was supported and strengthened by objective and politically motivated changes, such as universal education, integration into the system of the capitalist, and then the Soviet economy.

Keywords: Kazakh intelligentsia, imperial modernization, Soviet modernization, nation-building, identity.

Acknowledgement: This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP13068626)

Нурбаев Ж.Е.*¹, Султангазы Г.Ж.²

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева, Астана, Республика Казахстан, e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

² Университет КАЗГЮУ имени М.С.Нарикбаева, Астана, Республика Казахстан, e-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ИМПЕРСКОЙ И СОВЕТСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Аннотация

В первой половине XX века имперское, а вслед за ним и советское пространство переживали структурные изменения во всех сферах экономики и политики. Трансформации коснулись и социального развития, обнажив проблему расколотого общества и неоднозначности перспектив этнического развития. Так, казахи к началу XX века находились в состоянии кризиса и были лишены возможности реализации своих прав как политические и экономические субъекты империи. Советская доктрина при декларировании права народов на самоопределение в реальности активизировала действия по созданию новой исторической общности. Ситуация усугублялась довольно агрессивной формой русификации и советизации. Угроза утраты этничности стала вызовом для национальных элит. Требовался адекватный ответ с их стороны в формате концепций, идеологем. Многообразие политических групп в имперское время и диктатура большевиков оказали разнонаправленное влияние на процессы нациестроительства. В статье будет предпринята попытка комплексного анализа процессов нациестроительства в период кардинальных трансформаций как в имперский период, так и при советской власти. Деятельность интеллектуального сообщества поддерживалась и усиливалась за счет объективных и политически мотивированных изменений как-то всеобщее образование, интегрирование в систему капиталистической, а затем советской экономики.

Ключевые слова: казахская интеллигенция, имперская модернизация, советская модернизация, нациестроительство, идентичность.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта AP13068626, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Кіріспе. XX ғасырдың бірінші жартысында империялық, содан кейін кеңестік кеңестік экономика мен саясаттың барлық салаларында құрылымдық өзгерістерге ұшырады. Трансформациялар элеуметтік дамуға да әсер етіп, бөлінген қоғам мен этникалық даму перспективаларының екіұштылығы мәселесін ашты. Бірте-бірте қазақ өзінің этникалық және этникалық бірлігін сақтаған мағыналар, нышандар кеңістігін жоғалтатын жағдай қалыптасты. XX ғасырдың басындағы жағдай бірегейліктің дағдарысына жақын болды. Бұл шығармашылық, либералды, социал-демократиялық интеллигенция мен діни топтар ұсынған интеллектуалды элиталар үшін басты сынақ болды. Олар негіздерді жоғалту мәселесін белгілеп қана қоймай, ұлт құрылысының басты ресурсы - қазақ этносын жандандырудың балама жолдарын ұсынды.

Бүгінгі таңда тарихшылар, философтар, мәдениеттанушылар осы процестің жекелеген көріністерін, мысалы ағартушылықты дамыту, индустрияландыру, мәдениет және т.б. зерттейді және жақсы сипаттайды. Модернизация жеделдету факторына айналады, бұл құбылыстың мультипликативтілігін көрсетеді. Жұмыстың айырмашылығы ұлт құру процестерін сипаттау үшін ұлтшылдық теориясындағы қолданыстағы тәсілдерді имплементациялау әрекеті болады. Ұлттық элиталар қазақтардың бүгінгі мен болашағын түсінуде бірлікпен ерекшеленбегені анық. XX ғасырдың басында зиялы қауым идеялық принциптер

бойынша бөлінгендіктен, кеңес заманында коммунистік партия ұлтшылдықтың кез-келген көріністеріне тосқауыл қойды.

Империялық және кеңестік модернизация жағдайында интеллектуалды қоғамдастық қабылдаған этникалық бірегейлікті жаңғыртудың әлеуметтік және мәдени тетіктерін теориялық түсіндіру біздің зерттеуіміздің объектісіне айналады.

Материалдар мен әдістер. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қарама-қайшы процестердің табиғаты және бірегейлік құбылысының күрделілігі тәсілдер мен әдістердің тұтас кешенін қолдануды талап етеді.

Біздің зерттеу контекстінде ұлтшылдық теориясының классиктері Э.Геллнер [1], Б. Андерсонның [2] бірегейліктің проблемасын, оның шығу табиғатын ашатын еңбектерінің айнымас маңызы бар. Классикалық теориялардың қазақ материалындағы ұқсас процестерді сипаттауға қаншалықты сәйкес келетіні жұмыс міндеттерінің біріне айналады.

Зерттеудің эмпирикалық негізі ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының шығармалары, қазақ съездерінің материалдары және ауызша тарихнаманың үлгілері болды. Қазақстандық тарих ғылымы ғылымның объективті дамуына да, XX ғасырдың бірінші жартысындағы күрделі әлеуметтік құбылыстарды түсіндіру үшін дәстүрлі әдістердің жеткіліксіздігіне де байланысты жаңа әдістер мен тәсілдерді игеру парадигмасында тұр.

Біз белгілі оқиғалар мен құбылыстарды постколониализм теориясы арқылы түсіндіруге тырысамыз. Оның аясында біз ұлттық элиталардың отаршылдық мұрасына (шығармашылық, теориялар, діни ілімдер) сыни талдау жүргіземіз. Элиталар деп біз отарлық және кеңестік зиялы қауым өкілдерін, діни көшбасшыларды, кеңес белсенділерін, яғни қазақ қоғамының шағын тобын түсінеміз, бірақ этносты дамыту мәселелеріндегі өзінің тарихи жауапкершілігін түсінеміз. Олардың қызметі мәдени қысым (орыстандыру саясаты) немесе қатаң саяси үстемдік жағдайында жүзеге асырылғанын түсіну маңызды.

Постколониалдық теорияларды белгіленген құбылыстарды түсіндіру әдісі ретінде пайдалану тұрғысынан М.Тластанованың еңбектері қызығушылық тудырады, мұнда тәсілдер тұжырымдалған, отаршылдық өткенді түсінуге арналған категориялық аппарат ұсынылады [3]; ал зерттеуші А.Бисенова өзіндік тәсілдердің жаңа құралдарын қолдану мәселелерін өзектендіреді [4]. Д.Құдайбергенованың монографиясы назар аударарлық, онда қазақ зиялыларының өміршеңдігі саяси контекст арқылы олардың мәдени аспектілер мен ұлттық бірегейлікке ғана емес ықпалы тұрғысынан түсіндіріледі [5]. Зиялы қауымның саясаттануы мен әлеуметтік белсенділігі әлеуметтік және экономикалық факторлардың әсерімен байланысты екені анық.

Қойылған міндеттер контекстінде біз мазмұнды талдау ретінде келесі құралдар мен әдістерге сүйенетін боламыз тарихи-генетикалық тәсіл, герменевтикалық талдау, дискурстық талдау, алдыңғы қатарлы тәсіл, мәдениеттану және саясаттану талдауы және т.б. көп айнымалылық. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қарама-қайшы процестердің табиғаты және сәйкестік құбылысының күрделілігі кешенді тәсілдер мен әдістерді қолдануды талап етеді.

Мәтіндерді герменевтикалық талдау "Алаша", Сары-Арқа, "Мәңгілік Ел", "Жерұйық", кеңес адамы, қызыл киіз үй сияқты ұғымдардың мағыналық жүктемелерін ашуға мүмкіндік береді.

"Ұлттық идея", "мемлекеттілік", "мәдени және ұлттық автономия" сияқты категорияларды мазмұнды талдау және түсіндіру осы терминологияны дұрыс қолдану контекстінде маңызды.

Дискурс-талдауды қолдану ұлттық құрылыс тарихын біріктіретін "Мәңгілік Ел", "Жерұйық", "Жарқын болашақ" сияқты конструкциялардың тұжырымдамаларын әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-мәдени тұрғыдан түсіну контекстінде мәтіндерді түсіндіруге мүмкіндік береді.

Біздің зерттеуімізде дискурс-талдауды қолдану зияткерлік күштердің позицияларын, сондай-ақ олардың қоғамдағы ілгерілететін идеяларын және олардың қазақ халқының күткеніне қаншалықты сәйкес келетінін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ либералдары объективті әлеуметтік шындықпен аз байланысты саяси конфигурация құруға азғырылды. Либералдардың қалауы олардың аймақта ұзақ уақыт болмауына, орыс білімінің болуына байланысты болды. Дегенмен, олар интуитивті түрде барлық бастамалар биліктің ұлттық сипатына және бірнеше ғасырлар бойы қалыптасқан және қолданылған билік пен қоғам арасындағы қатынастардың тарихшылығына негізделуі керек екенін түсінді. XVIII ғасырдан бастап қазақ қоғамы билік қатынастарының дәстүрлі негіздерін тұрақты жоғалту жағдайында болды. Рулық және сұлтандық дворяндардың ұстанымдары мен атқаратын функцияларының көлемі өзгерді, ең бастысы, қоғам мен билік көшпелі элита арасындағы қарым-қатынас жүйесі өзгерді.

Бүгінгі таңда тарихшылар, философтар, мәдениеттанушылар империялық және кеңестік модернизацияның жекелеген көріністерін жақсы сипаттады: ағартушылықтың дамуы, тілдің даму тарихы, индустрияландыру және урбанизация. Бірақ сонымен бірге интеллектуалды қоғамдастықтың этникалық сәйкестікті нығайтудағы рөлі және екі модернизацияның бұл жерде қандай рөл атқарғаны толық көрсетілмеген.

Талқылау. Мәселенің ұсынылған тұжырымы бірегейлік пен ұлт құрылысына байланысты құбылыстардың тұтас кешенін зерттеуді қамтиды: ұлттық элиталардың күш тұжырымдамалары мен идеяларының негізгі өндірушісі ретіндегі қызметі, тірек рәміздерін, мәдениетін, тілін және т. б. қалыптастыру.

Этникалық өзіндік сана мен тұжырымдама генераторын қалыптастыру үдерістеріндегі жұмылдырушы рөл ұлттық элиталарға тиесілі екенін ескере отырып, олардың қатарына қазақ зиялыларының либералды қанатының өкілдері кіретіні сөзсіз, бұл жарияланымдар одан әрі зерттеулерде белгілі бір бағыт береді.

XX ғасырдың ортасынан бастап этникалық және ұлттық бірегейлік мәселелері гуманитарлық ғылымдарда да, нақты саясат аясында да басты орын алады. Қазақстандық тарихи тәжірибе көрсеткендей, этникалық бірегейлік ішкі даму логикасына ие бола отырып, отаршылдық мәртебеге де, кеңестік идеологияға да байланысты сырттан ең қатал қысымға ұшырады. Орталық пен отарлар біртұтас әкімшілік алапты құрайтындығына байланысты Қазақстан империялық және кеңестік құрылыс процестеріне тартылды. Бірте-бірте қазақ өзінің этникалық ерекшелігін сақтаған мағыналар, рәміздер кеңістігін жоғалтатын жағдай қалыптасуда. Мысалы, қазақ руларының жерлері (көшпелі экономиканың негізгі ресурсы) Ресей империясының меншігіне айналады, Қазақ тілі құқықтарды қорғау және іске асыру құралы болуды тоқтатады. "Қазақ" этнонимі "қырғыз" деп ауыстырылады. XX ғасырдың басында жағдай жеке басының дағдарысына және бастаулармен байланысын жоғалтуға жақын. Бұл шығармашылық, либералды, социал-демократиялық интеллигенция мен діни топтар ұсынған интеллектуалды элиталар үшін басты сынақ болды. Олар негіздерді жоғалту мәселесін белгілеп қана қоймай, қазақ этносының қайта жандануының баламалы жолдарын ұсынады: пантюркизм, джадидизм, марксизм.

Посткеңестік ғылыми кеңістіктегі бірегейлік мәселесі жаңа құбылыс болып табылады және қолда бар жұмыстардың ішінде А.Миллердің [6], А.Тесляның [7] мақалалары мен монографияларын бөліп көрсеткен жөн, онда империялық даму контекстінде ұлт пен халық сияқты ұғымдардың категориялануы берілген. Олар негізінен орыс және украин бірегейлігін дамытуға қатысты болса да, олар мәселенің даму дәрежесін көрсетеді және осы бағытта проблемалық өрісті қалыптастырады.

Өзін жетекші саяси күш ретінде көрсететін қазақстандық элитаның өмірі мен шығармашылығының жекелеген жақтарын зерттеу Құл-Мұхамед М., Абдығалиев Б., Камзабекұлы Д., Аққлы с., Сәдуақасова З., Смағұлова С. еңбектерінде көрініс тапты. Саяси ойдың дамуы мен қазақ либерализмінің эволюциясы, саяси платформалардың пайда болуы, бағдарламалардың мазмұндық бөлігін құқықтық талдау мәселелері Қ.Жириенчин, Е.Нұрпейісов, К.Котов, Е.Әбенев, Д.Аманжолова, М.Қойгелдиев және т. б. еңбектерінде қарастырылады.

Зерттеуге құнды шетелдік тарихнама М.Б. Алкотт, У.Доулер, А.Миллердің еңбектерімен ұсынылған. М.Б. Алкотт батыстық ұлтшылдық элементтерінің реформаторлық исламизммен тоғысуымен сипатталатын зиялылардың жеке тобы ретінде қарастыруды ұсынады. Әрине, бұл ұстаным қызметке және одан кейінгі бағдарламалық ережелерге әсер етеді [8]. Зерттеуші У.Доулер қазақ зиялыларының Ресей империясындағы саяси белсенділіктің өршуімен байланыстыратын айқын белгісіздігін атап өтті [9]. Ян Кэмпбелл " Қазақ даласындағы білім мен билік" еңбегінде ұлттық элиталарды империя мен жергілікті халық арасындағы медиаторлар мен делдалдық күш ретінде қарастыруды ұсынады [10]. Томохико Уяма, жапондық зерттеуші зиялы қауымды ескі элита мен бюрократиялық аппарат шенеуніктерінен сапалы түрде ерекшеленетін жетекші саяси күш ретінде көрсетеді. Бұл ретте ол ұлт құрылысы мәселелері бойынша зиялы қауым арасындағы белгісіздік пен келіспеушіліктерді атап өтеді [11]. Соңғысы ұлттық элиталардың идеологиялық бөлінуіне байланысты болды, бірақ дәстүрлі мәдениетті жандандыру мәселесі бойынша бірлік болды. Түрік ғалымы Әбдуақап Қараның еңбектері қазақ зиялылары мен Ресей империясының басқа да түркітәлді халықтары арасында пантюркизмнің танымалдылығын ескере отырып, сөзсіз құндылыққа ие [12].

Ұлт құрылысының заманауи процестері бірегейлік мәселелерін де өзектендіреді, бұл бірқатар мақалаларда көрініс тапты. Кузнецов К. пен Щелин П. ұлт құрылысының негізгі ресурсы Қазақ хандығынан бері сақталып келе жатқан қазақтың бірегейлігі деп есептейді [13]. Ж. Колбачаеваның мақаласында тірек рәміздердің рөлі атап өтілді, мысалы, қазақ ұлты үшін Мәңгілік Ел [14]. Дәл осындай ой А.Шалдарбекованың мақалаларында дамыды, онда бірегейлік тарихи талдау негізінде қарастырылды [15]. Тарихи тұрғыда қазақтың бірегейлігі феноменін философиялық тұрғыдан түсінуді М.Шаймекелев қолға алды [16]. Империялық протекторат пен кеңес мемлекеттілігі жағдайындағы қазақ болмысына арналған

тарау қызығушылық тудырады. XVIII ғасырдан бастап ол ресейлік бюрократиялық тәжірибе-лердің белсенді араласуынан туындаған бірегейлік дағдарысының уақыты ретінде сипатталады. Ол дағдарысты жеңуді шығармашылық элиталардың рөлімен байланыстырады. Р. Қадыржановтың мақаласында ұлттық бірегейлікті сақтау үшін негізгі маңызы бар тірек рәміздер шеңбері айқындалады [17].

А.Бисенова мен А.Мұқашеваның мақаласында ұлттық құрылыс контекстіндегі либералды зиялы қауымның қызметіне жан-жақты талдау берілген. Қазіргі қазақстандық тарихнамада дін қайраткерлері мен шығармашылық зиялы қауым өкілдерінен құралған басқа да зияткерлік топтарды абыройсыз айналып өтіп, бірегейлікті жандандыру және нығайту мәселелерінде либералды көзқарастағы зиялы қауымның басым рөлі туралы тезис берік орныққаны әділ байқалды [18]. Алаштықтардың асыра айтылған рөлі туралы тезиспен келіспеуге болмайды. Бірақ сонымен бірге, біз белгілі бір кезеңде қазақ даласының саяси болмысы үшін мойындалған көшбасшылық күш пен қолайлы болжамдардың болмауы ұлттық зиялы қауымды осы мәселеде жауапкершілікті өз мойнына алу қажеттілігінің алдына қойғанын жоққа шығара алмаймыз. Кадет қозғалысы аясында ұзақ уақыт болған алаштықтар өзгеріп жатқан жағдайға тез жауап беріп, тәуелсіз (автономды) өмір сүрудің шешімдерін ұсынды.

Империялық кезеңдегі саяси топтардың алуан түрлілігі (діни топтардан либералдыққа дейін) және Кеңес дәуіріндегі большевиктердің диктатурасы, сондай-ақ олар жасаған тұжырымдамалар панторкизм, панисламизм, джадидизм және марксизм теорияларына негізделген бұл процестерге көп бағытты әсер етті.

Қазақ либералдары әлеуметтік шындықпен аз байланысты саяси конфигурация құруға азғырылды. Дегенмен, олар интуитивті түрде барлық бастамалар биліктің ұлттық сипатына және бірнеше ғасырлар бойы қалыптасқан және қолданылған билік пен қоғам арасындағы қатынастардың тарихшылығына негізделуі керек екенін түсінді.

Батыстық және дәстүрлі құндылықтарға негізделген ұлтты құру әрекеттеріндегі ұлттық элиталардың рөлін зерттеуді С.Қазиев қабылдады [19]. Ол, әдетте, жоғары білім беру цензурасымен сипатталатын зиялы қауым мен рулық қағидат бойынша бөлінген қазақ халқының негізгі бөлігі арасындағы алшақтық туралы айтады. Көпшілікке әсер ету үшін бәсекелестік айқын, бұл зиялы қауым ұсынған жобаларда көрінеді.

Біздің зерттеуімізге қатысты ғылыми әдебиеттерге шолу жеке басын анықтау мәселесін зерттеу мәселесі бар екенін дәлелдейді. Жинақталған материал ұлт пен ұлттық бірегейлікті зерттеу ұлттық зиялы қауымның либералды, демократиялық, діни, кеңестік топтарының зияткерлік мұрасын зерттеу жазықтығында екенін көрсетеді.

Зерттеу нәтижесі. Әлеуметтік-саяси жүйенің трансформациясы жағдайында зияткерлік күштерді этникалық бірегейлікті сақтау және нығайту процестеріне тарту мәселесі маңызды мәнге ие. Бұл тұрғыда ХХ ғасырдың бірінші жартысы екі диаметрлі әр түрлі модернизацияланатын саяси жүйелерде тұжырымдамалар, идеологиялар қалыптасқан кезде, олар қазіргі заманғы ұлт құрылысының негізі болады.

ХХ ғасырдың бірінші жартысы - бұл ұлт құрылысының дамуына ықпал ететін модернизациялық қайта құру кезеңі. Міне, ұлттық элиталардың модернизациялық құбылыстары мен күш-жігерінің осы тізбегінде біз жеке тұлғаны жандандыру мен нығайту процесін қарастырамыз. Зияткерлік күштер арқылы біз қазақ зиялыларының либералды қанатын ғана емес, сонымен қатар зар-заман, социал-демократтар, діни қызметкерлер сияқты басқа да бағыттарды түсінеміз.

Әлеуметтік-саяси жағдайды талдау ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бірінші үштен бір бөлігінің зияткерлік мұрасына тән белгілерді анықтауға мүмкіндік береді:

- ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ зияткерлік қоғамдастығы идеялық алуан түрлілігімен сипатталады және саяси мен мәдени аспектілерде қазақ этносының одан әрі дамуы мәселелері бойынша бәсекеге қабілетті жағдайда болды. Империялық кезеңде келіспеушіліктердің күшеюі келесі антитезалардың болуына байланысты болды: метрополия-колония, орталық-периферия, консерватизм-модернизм. Кеңес кезеңінде жағдай большевиктер партиясының толық қолдауына ие болған кеңес зиялыларының пайда болуына байланысты шиеленісе түседі;

- өз тәжірибелерінде қазақ зиялылары ұлт құрылысы мәселелеріндегі идеялық қалауларына қарамастан, "Мәңгілік Ел", "Жерұйық" деген ұғымдарға және келесі тірек рәміздердің түпнұсқалық мағыналарын реанимациялауға үндеді: Алаша хан, Сары-Арқа, Дешті-Қыпшақ, Ұлытау және т.б., осылайша этногруппаның эмоционалдық, психологиялық және географиялық шекаралары анықталды;

- тарихи өткенге идеялық іргетас және негізгі ресурс ретінде шағым ұлттық элиталардың барлық өкілдерінде әрекет еткен саяси жүйеге қарамастан қаралады;

- империялық және кеңестік дәуірдің зияткерлік элиталары "қазақ" этникалық атауын қайтаруға және оның шеңберінде бірегейлік сақталып, нығайтын орнықты әлеуметтік-мәдени кеңестік құруға бірдей мүдделі болды;

- ұлт құру, этникалық бірегейлікті нығайту процестері зияткерлік қоғамдастықтың күш-жігеріне ғана емес, саяси конъюнктураға да байланысты болды;

- қазіргі қазақ бірегейлігі, оның қалыптасуы мен жұмыс істеу тетіктері XX ғасырдың бірінші жартысындағы зияткерлік күштер құрған теориялық негізге негізделген;

- XX ғасырдың бірінші жартысындағы модернизациялық процестер этникалық бірегейлікті сақтау және нығайту мәселелерінде екіұшты рөл атқарды, бір жағынан, ұлт құрылысы үшін объективті жағдайлар қалыптаса бастады: индустрияландыру, урбанизация, зияткерлік қоғамдастықтың болуы, екінші жағынан, дәл осы кезеңде агрессивті орыстандыру, көшпелі шаруашылық дағдарысы, көшпелі экономиканың күрт құлдырауы болатын драмалық жағдай қалыптасуда демографиялық құлдырау, нәтижесінде бірегейлік дағдарысы пайда болды.

Дала тұрғынының тарихы - көптеген ұрпақтардың тарихы, дана шешімдер шығаруға қабілетті ұжымдық ақыл. Ру-тайпа тек қауымдастық ретінде ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынас қабілеті ретінде де қарастырылды. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл кеңістікте көшпенділер мен биліктің өзара тәуелділігі мен өзара әрекеттесу моделі қалыптасты. Көшпелі халықтың қолдауынсыз хан билігі институты ұзақ өмір сүруге қабілетті болмады.

Көшпенділердің менталитеті, көшпенділердің өзіндік ерекшелігінің және экономикалық даму ерекшеліктерінің әсерінен қалыптасқан, ауылшаруашылық психологиясынан басқа тәртіптегі саяси институттарды қажет етті. Көшпенді өз таңдауында еркін болды, билікке ықпал етуге құқылы болды, егер қаласа және қасиеттерге ие болса, ол билік құрылымдарына ене алды, сайып келгенде, наразылық ретінде қудалау саясатын жүргізу үшін күш құрылымдары онша дамымаған мемлекеттің шегінен шыға алды. Мысалы, Әбілқайыр күшті мемлекет құрып, көшпендінің саяси әлеуеті мен ұмтылысын жете бағаламады және біраз уақыттан кейін қоғамдағы ықпалын жоғалтты. Осы тұрғыдан алғанда, XV ғасырдың ортасындағы белгілі оқиғалардағы даланың мінез-құлқын ашатын қазақтың өзіне тән ерекшеліктерін түсіндіретін Д.Кшибековтың жұмысына жүгіну қажет. Автордың пікірінше, қазақтар демократиялық және ақсүйектік қағидаттарын басшылыққа алды [16]. Бұл белгілі бір кеңістікте болатын мемлекеттердегі әлеуметтік құрылым мен саяси қатынастарға қатысты. Көшпенді өзінің тұқымымен генетикалық байланысты болмайтын билікті мойындауға дайын, керісінше сырттан ұсынылады (Ашина руы, Шыңғыс ханның ұрпақтары, т.б.). Ол үшін өкілдік институттардың болуы және өз дауысын рудың ең беделді өкіліне беру саяси өмірдің нормасы болды. Д.Кшибековтың пікірінше, "қазақтар крепостнойлықты, авторитаризмді, деспотизмді білмеді және жеке бас бостандығын, тәуелсіздігін жоғары бағалады". Әрине, бұл қасиеттер оның азаматтық ұстанымына әсер етті. Жеке бостандық деп ол Шыңғыс әулеті атынан жоғарғы билікті мойындау кезінде оның дауысы мен мәртебесін құрметтеуді түсінді. Қазақтың маңызды ерекшелігі - әлемді өзгерте алатын белсенділік [15].

Әлеуметтік белсенділік - бұл отырықшы саяси мәдениетке тән құбылыс, онда бірігуге, талқылауға және белгілі бір бағытта белгілі бір қадамдар жасауға мүмкіндік бар. Көп жағдайда отбасымен қоршалған көшпенді туыстарынан тұрақты түрде алыс болды. Алайда, тарихи материал саяси орталықтардан оқшауланғанына қарамастан, оның тиімділігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сонымен, көшіп кету биліктің ұстанымымен, атап айтқанда Әбілқайырдың әрекетімен және әрекетсіздігімен келіспеуші-ліктің ең танымал актісі болды. Қазақ тарихы тәуелсіздік үшін күреспен және дала кеңістігін қорғаумен байланысты. Демек, эпикалық жанрдың басты тақырыбы: батырлар - мемлекеттіліктің басты кейіпкерлері мен қамқоршылары. Тарих бостандыққа апаратын жол ретінде қарастырылды. Геосаяси жағдайға байланысты туындайтын қауіп-қатерлер тәуелсіздік пен бостандыққа қауіп төндірді, бұл дала тұрғыны үшін ең жоғары құндылыққа айналды. Ол оған баруға дайын болды. Айтпақшы, бостандық сезім ретінде ғана емес, сонымен бірге ұтқырлыққа, қозғалыс еркіндігіне деген алғашқы физикалық қажеттілік ретінде қарастырылды. Жоғарыда келтірілген иллюстрация дала тұрғыны өзінің жеке басының бостандығы мен өзі өмір сүрген әлемдік тәртіптің әділдігі бағаланатын оның ұмтылыстарына сәйкес идеологияны мойындағанын растайды.

Ұлт рухы дәстүрде жинақталған мыңжылдық құндылықтарды және сонымен бірге жаңаруға ұмтылуды қамтыды. Жұмсақ түрде мемлекеттік тілдің рөлі белгіленді, оның қолданылуы кеңейтілуі тиіс және үшінші тезис жаһандану әлемінің алуан түрлілігінде мәдени бірегейлікті сақтауға бағытталған.

Мемлекет пен оның көшбасшыларының рөлі - ұлттық бірегейлікті нығайту үшін ұлттық идея құру. Ұлттық идея халықтың өмірі мен болмысын ұйымдастырудың негізгі принципін білдіреді. Билік оның "жұмысын" және жалпы өміршеңдігін қамтамасыз етеді. Ол мыңжылдық тарихтың іргетасында ұзақ мерзімді даму шекараларын белгілейді. Тарихқа ретроспективті көзқарас ұлттық идеяның критерийлеріне сәйкес келетін маңызды сәттерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Интеллектуалды қоғамдастықтың міндетіне тұжырымдамалар мен идеяларды қалыптастыру кіретінін мойындау интеллигенция мен элитаны тұтастай алғанда ұлт құру процесінің басты субъектісіне

айналдырады. Шындығында, ол халықтың тағдыры үшін жауапкершіліктің ауыртпалығын түсінетін қоғамның белсенді бөлігіне айналады. Қазақ зиялысын ғылыми таным объектісі ретінде айқындау оның әлеуметтік және саяси құндылықтарын және зиялы қауымның қалыптасу процесіне тікелей әсер ететін өзге де факторларды анықтауды талап етеді. Бұл ретте біз зиялы қауымды жеке әлеуметтік категория ретінде ғана емес, қазақ қоғамының саяси белсенді бөлігі ретінде де қабылдаймыз. Постколониялық және фронтир теориялар мен зерттеу әдістерін қолдану зиялы қауымды анықтауда және белгіленген уақыттың өтпелі кезеңдерін түсінуде маңызды. Себебі қазақ қоғамының әлеуметтік стратификациясы жергілікті автохтондық мәдениет пен жергілікті этникалық ортаға есептелген Ресей империялық идеологиясының қайшылықтарын бастан кешіретін халықтың автономды (өтпелі) топтарының қалыптасуына түрткі болды. Бірақ идеялық келіспеушіліктерге қарамастан, жергілікті зиялылар қазақтардың этносын, олардың мәдениетін, мәдени-тарихи кеңістігін сақтау идеясымен және мемлекеттілікті жандандыру перспективаларымен біріктірілді. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қиын жағдайларда олар өздерін қуатты өндіруші әлеуметтік күш ретінде көрсете алды.

Қорытынды. Осылайша, жаңғырту құбылыстары қарама-қайшы рөл атқарды, бір жағынан, қазақ қоғамы белгіленген кезеңде этникалық бірлікті жоғалту жағдайында, ал екінші жағынан, оның бірегей-лікті сақтауға деген ұмтылысы күшейе түсті. Ұлттық элиталардың тарихи жауапкершілігі белгісіздік кезеңінде айқын көрінеді және жеке тұлғаны сақтауға және даму перспективаларын анықтауға бағытталған тұжырымдамаларды қалыптастыруға дейін азаяды. Сонымен қатар, біз белгіленген кезеңдегі ұлт құрылысы қазақ зиялыларының либералды бапталған бөлігінің қызметімен байланысты болатындай етіп екпін қойылғанын байқаймыз. Сонымен қатар, дін қайраткерлерінің рөлі бөлінбейді, джадидизмнің жеке тұлғаны құрудағы белгілі бір негіз және ресурс ретіндегі рөлі белгіленбейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Геллнер Э. *Нации и национализм*. М. Прогресс, 1991. – 320 с.
2. Андерсон Б. *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма*. М., 2016. — 416 с.
3. Тластанова М. *Декolonизация бытия, знания и ощущения*. Алматы, 2020. — 192 с.
4. Bissenova A. *The Fortress and the Frontier: Mobility, Culture, and Class in Almaty and Astana // Europe-Asia Studies*. 2017. — 69, 4. — p. 642.
5. Kudaibergenova D. *Toward Nationalizing Regimes: Conceptualizing Power and Identity in the Post-Soviet Realm*. 2020. Published by: University of Pittsburgh Press. – 248 p. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1dv0w64>.
6. Миллер А. *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*. М., 2010. — 248 с.
7. Тесля А. *Первый русский национализм... и другие*. М., 2014. — 280 с.
8. Olcott M.B. *The Fabrication of a Social Past: The Kasakhs of Central Asia // Political Anthropology Yearbook 1. Ideology and Interest: The Dialectics of Politics*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1980. — P.193-213.
9. Dowler W. *Classroom and Empire. The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860–1917*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press, 2001. XIV. — 296 p.
10. Campbell I.W. *Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917*. Ithaca. New York, 2017. — 288 p.
11. Tomohiko Uyama. *The Alash Orda's relations with Siberia, the Urals, and Turkestan the Kazakh national movement and the Russian imperial legacy // Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. London; New York. 2011. — 287 p.
12. Абуақан Кара. *Истина Туркестанского легиона - между свастикой и красной звездой*. - Астана, Исследовательский институт «Общественное мнение», 2015. — 98 с.
13. Кузнецов К., Щелин П. *Национальная идентичность и устойчивая государственность*. / http://mgimo.ru/files2/z08_2014/Kirill_Kuznetsov_Pavel_Tschelin_National_Identity_and_the_Sustainability_of_State.pdf (дата обращения: 20.10.2022).
14. Колбачаева Ж. *Особенности формирования национальной идентичности Казахстана в современных условиях. Проблемы постсоветского пространства / Post-Soviet Issues*. – 2018. - 5(1). – С.101-107. <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-1-101-107>
15. Шалдарбекова А. *О современном состоянии национальной идентичности в Республике Казахстан: исторический аспект // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz»*. — 2019. — № 2(18). <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/128> (дата обращения: 13.10.2022).

16. Шайкемелев М.С. *Казахская идентичность. Монография. Под общ. ред. З.К. Шаукеновой.* – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 272 с.
17. Кадыржанов Р. *Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана.* Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК. Алматы. <http://iph.kz/doc/ru/482.pdf> (дата обращения: 10.11.2022).
18. Бисенова А., Мукушева А. *Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью* // https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/22963/ (дата обращения: 12.12.2022).
19. Казиев С. *Ислам, тюркизм и становление казахской этносоциальной идентичности в начале XX века* // Вестник СВФУ. – 2015. – Т.12. – № 1. – С. 75-83.

References:

1. Gellner E. *Nacii i nacionalizm.* M.: Progress, 1991. — 320 p. [in Russian].
2. Anderson B. *Voobrazhaemie soobschestva. Razmyshleniya ob istokax i rasprostranenyi nacionalizma.* M., 2016. — 416 p. [in Russian]
3. Tlastanova M. *Dekolonialnost' bitiya, znaniya i oschuscheniya.* Almaty, 2020. — 192 p. [in Russian].
4. Bissenova A. *The Fortress and the Frontier: Mobility, Culture, and Class in Almaty and Astana* // *Europe-Asia Studies.* 2017. — 69, 4. — p. 642. [in English].
5. Kudaibergenova D. *Toward Nationalizing Regimes: Conceptualizing Power and Identity in the Post-Soviet Realm.* 2020. Published by: University of Pittsburgh Press. — 248 p. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1dv0w64>. [in English].
6. Miller A. *Imperia Romanovich i nacionalizm. Esse po metodologii istoricheskogo issledovania.* M., 2010. — 248 p. [in Russian].
7. Teslya A. *Pervyi russkii nacionalizm... i drugie.* M., 2014. — 280 s. [in Russian].
8. Olcott M.B. *The Fabrication of a Social Past: The Kasakhs of Central Asia* // *Political Anthropology Yearbook 1. Ideology and Interest: The Dialectics of Politics.* New Brunswick: Transaction Publishers, 1980. — P.193-213 [in English].
9. Dowler W. *Classroom and Empire. The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860–1917.* Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press, 2001. — XIV, 296 p. [in English].
10. Campbell I.W. *Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917.* Ithaca. New York, 2017. — 288 p. [in English].
11. Tomohiko U. *The Alash Orda's relations with Siberia, the Urals, and Turkestan the Kazakh national movement and the Russian imperial legacy* // *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts.* London; New York. — 287 p. [in English].
12. Abdukap Kara. *Istina Turkestanskogo legiona - mezhdru svastikoi i krasnoi zvezdoi.* - Astana, Issledovatel'skij institut «Obshchestvennoe mnenie», 2015. — 98 p. [in Kazakh].
13. Kuznecov K., Schelin P. *Nacionalnaya identichnost i ustoichivaya gosudarstvennost'.* /(http://mgimo.ru/files2/z08_2014/Kirill_Kuznetsov_Pavel_Tschelin_National_Identity_and_the_Sustainability_of_State.pdf) (data obrashcheniya: 20.10.2022). [in Russian].
14. Kolbachaeva Zh. *Osobennosti formirovaniya nacional'noj identichnosti Kazahstana v sovremennyh usloviyah. Problemy postsovetskogo prostranstva* // *Post-Soviet Issues.* 2018. — 5(1). — С. 101-107. <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-1-101-107> [in Russian].
15. Shaldarbekova A. *O sovremennom sostoyanii nacional'noj identichnosti v Respublike Kazahstan: istoricheskij aspekt* // *Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz»* 2019. — № 2(18). <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/128> (data obrashcheniya: 13.10.2022) [in Russian].
16. Shaikemelev M.S. *Kazahskaia identichnost'. Monografija / Pod red. Z.K. Shaukenovoj.* – Алматы: Institut filosofyi, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2013. – 272 p. [in Russian].
17. Kadyrzhанov R. *Etnokulturnyj simbolizm i nacionalnaya identichnost Kazahstana.* Institut filosofyi, politologii i religiovedeniya KN MON RK. Алматы. <http://iph.kz/doc/ru/482.pdf> (data obrashcheniya: 10.11.2022). [in Russian].
18. Bisenova A., Mukusheva A. *Kolonialnye intelektualy: mezhdru prosveschencheskoj i predstavitel'skoj rol'iu* // https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/22963/ (data obrashcheniya: 12.12.2022). [in Russian].
19. Kaziev S. *Islam, tyurkizm i stanovlenye kazahskoi etnosocialnoj identichnosti v nachale XX veka* // *Vestnik SVFU.* – 2015. – Т.12. – № 1. — 75-83.

UDC 32.019.52
IRSTI 03.01.11

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.003>

Tutumlu A.,¹ Imyarova Z.,^{2*} Meldibekova Z.³

¹Near East University Nicosia, Türkiye
PhD in Political Sciences, associate research professor
E-mail:zulfia.imyarova@narxoz.kz

^{2*}Narxoz University Almaty, Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, associate professor
E-mail:zimyarova@mail.ru

³IT International University Almaty, Kazakhstan
Candidate of historical sciences, associate professor

DESOWIETIZING NATION-BUILDING IN KAZAKHSTAN: CASE OF 2020 KORDAY VIOLENCE

Abstract

This article examines the effects of the Soviet legacy in nation-building process in Kazakhstan to argue that the roots of many conflicts come from the Soviet concepts, methods, and institutions in nation-building, which divide society between Majority and a minority. The *goals* of this article is to illustrate how the Soviet structures of nation-building formed antagonistic views among two ethnic communities at the local level through methods of legal and sociological analysis and ethnography. By looking at the case of intercommunal violence in Kordai in 2020, we show as our primary *result*, that the concepts with the binary division between titular and minorities, produced interethnic clashes at the local level embedded in the antagonistic expectations and practices. *Conclusion*. The need to desovietize nation-building strategies and the crucial definition of ‘narod’ is vital to sustaining peace at the local level. Such analytical exercise requires not only academic, but also policy interventions as key stakeholders responsible for nation-building policies continue to rely and use the binary divisions. As academics, we need to think critically and offer alternatives to the existing notion of ‘narod’. To ensure national unity in Kazakhstan, it is necessary to constantly integrate social and political changes and rethink the national ideology.

Keywords: Nation-building, interethnic conflicts, unity of the people, desovietization, Soviet heritage.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Problems of interaction of ethnic communities at the local level in Kazakh society (2014-2021): dynamics of interethnic clashes and ways to prevent the escalation of violence” (Registration Number: AR 14869488)

А.И. Тутумлу¹, З.С. Имярова^{2*}, З.А. Мельдибекова³

¹Таяу Шығыс университеті Никосия, Түркия, PhD, саясаттану кафедрасының доценті
E-mail:zulfia.imyarova@narxoz.kz

^{2*}Нархозуниверситеті Алматы, Қазақстан, Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
E-mail:zimyarova@mail.ru

³МУИТ университеті Алматы, Қазақстан, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
E-mail:zimyarova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰРЫЛЫСТЫ ДЕСОВЕТИЗАЦИЯЛАУ: 2020 ЖЫЛҒЫ ҚОРДАЙ ОҚИҒАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада көптеген қақтығыстардың тамыры қоғамды көпшілік пен азшылыққа бөлетін кеңестік тұжырымдамаларға, әдістерге және мемлекеттік құрылыс институттарына түсетіндігін дәлелдеу үшін кеңестік мұраның Қазақстандағы мемлекеттік құрылыс процесіне әсері қарастырылады. Бұл мақаланың мақсаты-кеңестік мемлекеттік құрылыс құрылымдарының құқықтық және әлеуметтанулық талдау және этнография әдістері арқылы жергілікті деңгейдегі екі этникалық қауымдастық арасында антагонистік көзқарастарды қалай қалыптастырғанын көрсету. 2020 жылы Кордайдағы қауымаралық зорлық-зомбылық

жағдайын қарастыра отырып, біз негізгі нәтиже ретінде титулдық және азшылықтар арасындағы екілік бөліну тұжырымдамалары антагонистік күтулер мен тәжірибелерге негізделген жергілікті этносаралық қақтығыстарға әкелгенін көрсетеміз. Қорытынды. Мемлекеттік құрылыс стратегияларын кеңессіздендіру қажеттілігі және «халық» ұғымының маңызды анықтамасы Жергілікті деңгейде бейбіт-шілікті сақтау үшін өте маңызды. Мұндай аналитикалық жұмыс тек академиялық араласуды ғана емес, сонымен бірге саяси араласуды да қажет етеді (stakeholders), өйткені мемлекеттік құрылыс саясатына жауапты негізгі мүдделі тараптар екілік бөліністерге сенуді және пайдалануды жалғастыруда. Ғалымдар ретінде біз сыни тұрғыдан ойлауымыз керек және бар тұжырымдамаға балама ұсынуымыз керек 'халық'. Қазақстанда ұлттық бірлікті қамтамасыз ету үшін әлеуметтік және саяси өзгерістерді үнемі біріктіріп, ұлттық идеологияны қайта қарастыру қажет.

Кілт сөздер: ұлттық құрылыс, ұлтаралық қақтығыстар, халықтың бірлігі, десоветизация, кеңестік мұра

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандық қоғамдағы жергілікті деңгейдегі этникалық қауымдастықтардың өзара іс-қимыл мәселелері (2014-2021 жж.): этносаралық қақтығыстар динамикасы және зорлық-зомбылықтың өршуіне жол бермеу тәсілдері» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған (тіркеу нөмірі: АР 14869488)

Тутумлу А.И.,¹ Имярова З.С.,^{2*} Мельдибекова З.А.³

¹Университет Ближнего Востока, Никосия, Трция
PhD в области политологии, ассоциированный профессор
E-mail:zulfia.ityarova@narxoz.kz

^{2*} Университет Нархоз, Алматы, Казахстан
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессора
E-mail:zimyarova@mail.ru

³Университет МУИТ, Алматы, Казахстан
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
E-mail:zimyarova@mail.ru

ДЕСОВЕТИЗАЦИЯ НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ: ПРИМЕР НАСИЛИЯ В КОРДАЕ В 2020 ГОДУ

Аннотация

В этой статье рассматривается влияние советского наследия на процесс государственного строительства в Казахстане, чтобы доказать, что корни многих конфликтов уходят в советские концепции, методы и институты государственного строительства, которые разделяют общество на большинство и меньшинство. Цель этой статьи - проиллюстрировать, как советские структуры государственного строительства формировали противоположные взгляды между двумя этническими общинами на местном уровне с помощью методов правового и социологического анализа и этнографии. Рассматривая случай межобщинного насилия в Кордае в 2020 году, мы показываем в качестве нашего *основного результата*, что концепции с бинарным разделением между титульными и меньшинствами привели к межэтническим столкновениям на местном уровне, заложенным в антагонистических ожиданиях и практиках. *Выводы.* Необходимость десоветизации стратегий государственного строительства и важнейшее определение понятия «народ» жизненно важны для поддержания мира на местном уровне. Такая аналитическая работа требует не только академических, но и политических вмешательств, поскольку ключевые заинтересованные стороны (stakeholders), ответственные за политику государственного строительства, продолжают полагаться и использовать бинарные разделения. Как ученые, мы должны мыслить критически и предлагать альтернативы существующему понятию «народ». Чтобы обеспечить национальное единство в Казахстане, необходимо постоянно интегрировать социальные и политические изменения и переосмысливать национальную идеологию.

Ключевые слова: нациестроительство, межэтнические конфликты, единство народа, десоветизация, советское наследие.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

«Проблемы взаимодействия этнических общин на локальном уровне в казахстанском обществе (2014-2021 гг.): динамика межэтнических столкновений и способы предотвращения эскалации насилия» (регистрационный номер: АР 14869488)

Introduction

Several scholars attempted to deconstruct Soviet concepts that remain in the contemporary nation-building strategies of former USSR member-states. However, not many of them linked mutual perceptions with theoretical frames on nation-building. It is well-known that the Soviet unity, characterized by the ‘friendship of peoples’ and the construction of *Homo Sovieticus*, was imposed by a highly ideological repressive apparatus and institutional framework for example [1,2]. The results of the previous studies show that the entire conceptual apparatus of nation-building that relies on the Soviet distinctions of ‘people’ (narod) and elites, between ‘titular’ vs ‘minority’ nations is highly problematic for Kazakhstan [3]. The terms assume that ‘nations’ are made by rank-and-file people, rooted in the ‘authentic’ historical locations, linked by language, and common ethnic traditions [4, 118-119p]. State efforts to transform this Soviet view into a single modern unified nation failed to elicit changes not only because the institutions and approaches copied the Soviet propaganda methods [5], but also because the nation-building process in Kazakhstan is highly exclusionary and insular [6]. The model imposed from the top exists in parallel with the social changes on the ground. In order to ensure national unity in Kazakhstan, where interethnic conflicts, violent public protests, and nativist claims remain a reality, a critical overview of the Soviet legacy in the nation-building process at the local level is required. Especially since each national ideology must permanently reinvent itself to integrate societal and political changes and engage in a national dialogue about “who we are” and “where we are heading as a nation.”

Kazakhstan was part of the Soviet empire. One of the major pitfalls of Soviet nationality politics is depoliticization of the category “nation.” By silencing people and exercising extreme violence, the Soviet state aimed to nurture loyalty of different ethnicities towards the political center in Moscow. Soviet nationality policy was deeply colonial and disempowering for ethnic and cultural groups. Unfortunately, modern Kazakhstan continues to use the Soviet terminology “narod”, which at that time pointed to ordinary people and did not include those who did not share the ideas of communism. The Soviet doctrine attributed statehood only to certain groups of people in society, that is, “the working class, peasants and sympathetic intelligentsia” [7, 59 p]. Rich people were excluded from political power and participation in political life on the grounds that their values differed from “ordinary people”. In Kazakhstan, the concept of “people” also includes ordinary people who are still opposed to elites who have money and connections [3]. In addition, Kazakhstan also continues to treat nationalism as a modernizing project against traditional values to create another supranational identity of no longer Soviet, but Kazakhstani People. The belonging to the ‘new’ national identity was depicted through the linguistic prowess and knowledge of the Kazakh language (in contrast to Russian in the Soviet times). The implications of such a model were yet to come in another article, but academic literature already criticizes the remnants of Soviet legacy in Kazakhstan as one of the primary reasons for social grievances and the absence of unity.

Kazakhstan represents an interesting case, where colonial and Soviet pasts collide and reinforce each other. In the use of ‘desovietizing,’ we refer to the concepts that draw the boundaries between society that were derived from the Soviet doctrine and were rooted in the theory of Marxism-Leninism. It is important to distinguish this term from postcolonial experience, which largely refers to the continuing legacy of Soviet colonial policies in Central Asia, which remain and are visible in state institutions, practices and policies. Soviet colonialism was economic in nature, a remnant of the settler-colonial form of violence, which not only aimed to extract resources but also to destroy any forms of sovereign aspirations. Although the two terms may overlap in practice, the distinction is important to keep as the solutions for the recovery from postcolonial experience may differ. The discussion of postcolonialism brings us to the last term that may be important for our argument, the decolonial critique. The growing decolonial literature points to the fact that rather than trying to destroy and expunge colonial notions, practices and institutions, the agency of change remains within an individual who carefully chooses the notions and reference frames about their personal, communal and national experience. In this article we do not offer a decolonial reading. Instead, our aim is rather limited to desovietizing the notion of ‘narod’ (the people) in order to patch ethnic divisions in Kazakhstan.

There are plenty of examples from both rich and poor countries alike that managed to forge a unified national identity despite numerous ethnic, religious and linguistic differences, as well as colonial experiences. Wimmer outlines three important criteria for success, namely “the early development of civil-society organizations, the rise of a state capable of providing public goods evenly across a territory, and the emergence of a shared medium of communication” [8, 152p]. Although these frameworks are optimistic, they are not the focus of this research, but remain relevant for future publications.

Materials and Methods

The overall research is based on mixed methods where we collected qualitative data to analyze sentiments of major stakeholders towards conditions and tendencies in the nation-building process. Such snap short revealed the main incongruities and map the stakeholders within the spectrum of attitudes and values. The sampling method included not only major formal institutional stakeholders, but also included informal opinion-makers and agenda-setters and ensured representation from multi-ethnic and mono-ethnic communities and regions, gender, educational differences, as well as rural and ethnic divides. We conducted analysis of sentiments, visions and opinions that have an impact on the political positionality of major actors and their public attitudes. Such research design not only assisted in understanding crucial particularities in Kazakhstan with its unique multiethnic communities and regional differences, but also shed light on the factors that undermine national unity.

Discussion: *Drawing the Lines in the Existing Scholarship.* Contemporary nation-building of Kazakhstan remains entrenched in Soviet terminology and institutions responsible for producing this ideology and policy implementation. Although celebrated for the Soviet, seemingly successful, nation-building process of creating a *Homo Sovieticus* and a collective unity [9], these efforts disregarded the immense repressive apparatus and overall skepticism and resistance of society [10]. After the collapse of the Soviet Union, the nation-building process, its institutions and ideological production transitioned into the contemporary era compounded by numerous alternatives of liberal and illiberal and even radical nature [11]. Various actors began to preach the entitlement of the titular nation, evoke the ‘friendship of peoples’ in defense of minority rights, setting up divisions between the ‘regular people’ and the elites (such as the legendary photo of Bloody January 2022 with people behind the poster *qarapayimhalyqyz* from Kazakh) in their attempt to question the nature of local financial distribution and access to public good. All these voices that raise Soviet concepts cause precarious uncertainty and divisions in the nation.

The results of the previous academic studies locate Soviet-ness in the following dimensions of nation-building process. First, they critically examine Stalin’s conflation of ethnicity and citizenship [12] as well as his definition of the Soviet culture, which was allowed to be “national in form and socialist in content” [13]. This definition imposes a supranational Soviet culture on every nation, which not only encourages a split in society, but also assumes that a nation is the unification of all nations into one common, which is an oxymoron [5]. In an attempt to protect the rights of national minorities, the Soviet regime introduced the concept of “friendship of peoples” to enable other “nations” to preserve their identity among the titular majority. “Friendship” was based not only on comprehensive control, but also on careful propaganda of positive discrimination (as *korenizatsiya*) from among ethnic minorities [14, 410p].

Another problem in the literature on the Soviet legacy in nation-building is linked to the institutions. The Soviet system offered minorities that resided among the ‘titular’ ethnic group in Soviet Socialist Republics to have a representation through the Assemblies with the activities sponsored by the state. This version of multiculturalism was very much controlled by the state [15], but also depoliticized ‘national culture’ and emphasized the folkloric and gastronomic differences (16, 17). After the independence, the existence of this institutional structure politicized ethnic differences and undermined the establishment of national unity, as groups began to express their grievances over the assigned role of minorities, while the state continued to use control and repression to maintain stability [18]. As a result, neither minorities, nor majority had an opportunity for a dialogue to ensure unity and work out a common understanding of the common future.

Institutional structure within the state that was responsible for ideological production also faced criticism. The Central Committee within the Communist Party pre-determined the future of ‘building Communism’ [19]. The set of values and practices were also provided from above with very little space for change and innovation at the local level [20]. In other words, the Soviet government paid much more attention to developing state institutions and holding power rather than allowing ethnic communities to work out their own visions of the common future from the bottom up [21]. Ideological production that forged the Soviet People remained under the closed doors. The top-down approach to nation-building took the form of propaganda rather than an internalized discourse embedded in social practices. By the end of the 1980s few people in the Soviet Union believed what their rulers said [15]. With a heavy load of skepticism, the Soviet public continued to live in their own world in a private setting nurturing their own visions of common good and common future.

After the collapse of the Soviet Union, academics expected Kazakhstan to fall apart as its ‘titular’ people comprised only 40% of the population, but the country ‘belonged’ to them. However, Brubaker’s argument [22] that states go through the ‘nationalizing’ process when free from the Soviet control did not apply to Kazakhstan which remained peaceful and stable [23]. Scholars attempted to explain this stability through the regime’s capacity

of balancing between civic and ethnic nationalisms [24]. The balancing act was linked to the language of state propaganda used to describe important issues in public. In Kazakh it borrowed more ethnicized terms, while it relied on more civic terms when speaking in the Russian language. The problem was compounded by the fact that the government of Kazakhstan was also unclear in its own ideological messages to the people putting forward ideas of Kazakhstaniness, Eurasianism, and Kazakhness [25]. In an attempt to ‘speak’ to the widest audience, it created even more uncertainty, rather than unity as multiple actors began to broadcast nativist and populist slogans on various public platforms.

The need to re-evaluate ideological and institutional structure responsible for production of national unity has been manifested in various projects on de- and post-colonial perspectives [26, 27, 28]. The revision of the historical interpretations of Soviet modernity in Kazakhstan showed that Russian and later Soviet colonialism in broader Central Asia was a highly imperial project [29]. Both, the de- and post-colonial literature aims to recenter the stories of modernity away from the acclaimed role of the Center [30]. Although highly illuminating, this literature does not engage in practical implementation of knowledge. It shies away from open participation in politics and calls for an introspective reflexivity and deep personal responsibility for knowledge production [31]. Practical frameworks on forging national unity are yet to be in dialogue with this scholarship.

The practical application of these principles is complicated for several reasons. First, the nation-building is embedded with state- and regime-building, which makes it difficult to separate [32]. It also is very much linked to the liberal doctrine of democracy promotion and representation, which has been mired in failed international interventions around the world and remains highly problematic in its practical consequences. The social division between ‘titular’ and ‘minorities’ rooted in the Soviet past require not only conceptual reevaluation, but also a need to illustrate the workings of such a binary in practice.

Research Results: *Binary Division of ‘Narod’ in Practice.*

The Soviet doctrine had very clear criteria of who is included in the nation. First, it assumed that only working class, i.e. ‘rank-and-file’ people in each Soviet Socialist Republic had the right to claim sovereignty. Second, it demarcated those outside as enemies of the state or unreliable subversive elements due to their class status that determined their political standing and undermined their right for political participation. As a result, Soviet people were mostly referring to the working class and peasants. Other classes existed but did not have sovereign and full political rights. In the case of Kazakhstan, the notion of ‘narod’ (the people) continued to assume that only rank-and-file Kazakh people can be considered the true holders of sovereignty and determine the course of national history. Our research shows that the majority population cherished not only their right to ‘govern the state’, but also their superior social status that allowed them to define social boundaries and inclusion mechanisms. As a result, people who were doing better than the majority were perceived to be unreliable and highly antagonistic to the ‘national’ sovereign aspirations.

The 2020 violence in Korday was rooted in economics. Before pogroms, economic conflicts at the local level over land ownership and the scale and size of assets distribution depended on local government officials who are ethnically Kazakh. To get necessary lands, Dungan farmers paid rents; access to water involved additional expenses and trips to Akimat (municipality) to ensure the stable supply, i.e. for additional rewards [33]. The precarious status of Dungans solidified community into a close-knit social network that provided support and opportunities to those members who are disadvantaged [34]. They also engaged in investing their profits within the community by building solid houses, herding animals, buying land whenever possible for communal purposes [16]. However, such relative wealth made them vulnerable to the informal extra extortion of rents above the initial agreement in crucial time of the year. Many of them turned to shuttle trade with China in order to make a living. Family connections across the border with China and language skills allowed young people to benefit from such comparative advantage. Largely Russian speakers, Dungans felt that they are perceived just as a source of incentives, not as equal citizens. Numerous stories circulate in the community about different techniques and methods of extortion.

Communal living served Dungan community well. They were relatively richer than the Kazakh majority and shared a different perception of wealth, in contrast to the Kazakh community. Dungan interpretation of wealth meant that wealth is largely linked to illegal practices and fast returns. For example, those who engage in corrupt practices or anyone who accumulated wealth without earning the returns through labor are considered wealthy. While the families that owned houses, cars and land earning them from growing three harvests per year were ordinary [prostye], i.e. not wealthy. For the Kazakh community, the amount of assets counted was not linked to the process of wealth creation, such as the number of hours of labor spent in the fields or the number of people in the household, including children, that worked in the fields towards accumulating this wealth. Majority community perceived Dungans on average as ‘too wealthy’ who negotiate with local officials to avoid penalties and engage in various

illegalities, mostly contraband [35]. As a result of the relative wealth, Dungans seem to be getting away from justice. One of our interlocutors, a 70-year-old retired female bluntly stated:

They are not ‘ours’, they do not want to work for everyone, do not pay taxes, do not know and do not learn our language, they do not need our country and our problems. They live between each other and then scream that they are being discriminated... But in 15-20 years when they forget that they’ve got what they deserve, [and] youth will start to dictate their own rules’ again, everything [violence] will repeat again... They live on the other side of the bridge, we are on this side and we try not to look each other in the eyes, not talking.

Kazakh communities were also sharing myths about Dungans who raped and killed a young Kazakh girl and managed to avoid sentence [36]. According to Smagul and later picked up by Taizhan spread the myths about the tenets of religion (Dungans are also Muslim), as if Dungans are professing a wrong Islam in the language that they do not understand. Since Dungan communities live in closed settlements with 90% Dungan, 5% Kazakh and 5% Russian [37], the lack of knowledge and interaction with the minorities also leads to stigmatization of minority group as ‘guests’ on Kazakh lands. The expectations from the majority are not only that minorities should speak Kazakh (which they do, especially young generation under 30), but also that they recognize the formative (read: superior) status of ethnic majority [38]. Some people view Dungan wealth as a product of informal links with the officials and family connections abroad, which justified the collection of rents, and imposition of demeaning practices, which was no longer perceived as extortion, but as a legitimate income due to the official status. As a result, Dungans possess technologies that allow them to derive more profit from lands that are distributed by local municipalities in exchange for rewards. In contrast, Kazakh community has no economic opportunity to sell their cattle to markets as meat is the only product for sale and remains uncompetitive with the producers located geographically closer to Almaty.

As a result, Korday violence has shown the highly politicized nature of ethnic superiority and required the recognition of symbols of assimilation, such as the command of the Kazakh language, respect of Kazakh traditions, and relative economic equality. It also showed that for many members of the Kazakh community, Dungans were no longer perceived as part of the nation/narod due to their relative wealth. The accompanying communal living that assisted them in surviving the predatory system of political economy made them seen as isolated and independent – an entity that can potentially ask for sovereign rights due to their population size and congregation in relative geographic proximity (middle-aged female resident of Korday, March 2023). Such stigmatization informed the language of hate and undermined the possibility of inclusive definition of nation-building. It also inspired violence by nearly 5000 marauders after which 192 people were injured, including 19 police officers, 24 000 Dungans fleeing to the neighboring Kyrgyzstan between February 7 and 9 [39]. These violent actions caused USD4.5 million/ KZT1.7 billion in damages, including 168 destroyed houses and 122 ruined cars [40].

Conclusion

This article shows that Soviet legacy remains vibrant and important in the contemporary nation-building of Kazakhstan, especially at the local level. The structures that made Korday violence possible include not only the hate speech and discrimination by major Kazakh-speaking public intellectuals, but also come from the frames that inform the bordering of national inclusion that transitioned from Soviet-era vocabulary. The need to desovietize nation-building strategies and the crucial definition of ‘narod’ is vital to sustaining peace at the local level. Such analytical exercise requires not only academic, but also policy interventions as key stakeholders responsible for nation-building policies continue to rely and use the binary divisions. As academics, we need to think critically and offer alternatives to the existing notion of ‘narod’. Such proposals should be based on three crucial conditions that we have mentioned at the beginning of our article. Namely, following Wimmer, deriving inclusive definition of the nation must be based on “the early development of civil-society organizations, the rise of a state capable of providing public goods evenly across a territory, and the emergence of a shared medium of communication” [8]. This way, groups that are living together will be able to form their own rules of engagement and participation, as well as their own inclusive definitions of nationhood, which will assist them in creating peace and sustaining it over the years. State officials and institutions carry primary responsibility for such policies as they bear the main responsibility for providing safety and security to all citizens as the primary public good.

References:

1. Clark K. *The Soviet Novel: History as a Ritual*. – Third edition, Bloomington: Indiana University Press, 2000. – 344 p.
2. Dobrenko M. *Metaphor of Political Power: Literature of the Stalin Era in Historical Context*. – Munich: Verlag Otto Sagner, 1993. – 405p

3. Tutumlu A. & Imyarova Z. *The Kazakhstani Soviet not? Reading Nazarbayev's Kazakhstan-ness through Brezhnev's Soviet people* // *Central Asian Survey*. – 2021. No 40(3). – P. 400-419. doi: 10.1080/02634937.2021.1926924
4. Kolsto P. *Nation-Building in the Former USSR* // *Journal of Democracy*. – 1996. No 7(1). – P.118–132.
5. Isaacs R. *Non-oligarchic Public Voice in Kazakhstan from Below, 2011–2022*. In: *Political Opposition in Authoritarianism. The Theories, Concepts and Practices of Democracy*. – Palgrave Macmillan: Cham, 2022. – 300 p. https://doi.org/10.1007/978-3-031-06536-1_6
6. Goode P. *Becoming banal: incentivizing and monopolizing the nation in post-Soviet Russia* // *Ethnic and Racial Studies*. – 2021. No 44(4). P. 679-697. doi: 10.1080/01419870.2020.1749687
7. Gutarova N. *Understanding of People as Legal Subjects in Soviet Politico-Legal Concept* // *North Caucuses Bulletin*. – 2012. No 1. P. 59-64.
8. Wimmer A. *Nation Building: Why Some Countries Come Together While Others Fall Apart* // *Survival*. – 2018. No 60(4). P.151-164. doi: 10.1080/00396338.2018.1495442
9. Whittington A. *Forging Soviet Citizens: Ideology, Identity, and Stability in the Soviet Union, 1930–1991*. Ph.D. Diss. – University of Michigan, 1992. –240 p.
10. Yurchak A. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. – Princeton: Princeton University Press, 1996. – 352 p.
11. Kudaibergenova, D. *The Use and Abuse of Postcolonial Discourses in Post-Independent Kazakhstan* // *Europe–Asia Studies*. – 2016. No 68(5). P. 917–935.
12. Suny R., and Martin T. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford: Oxford University Press, 2001. – 320 p.
13. Stalin I. *Essays. Volume 11*. Moscow: OGIZ, 1929, 1949. – 682 p.
14. Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – 528 p.
15. Slezkine Yu. *The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism* // *Slavic Review*. – 1994. No 53(2). P. 414–452.
16. Imyarova Z. and Dzhon A. *The impact of the ethnic environment on the traditional culture of Chinese Muslims (Dungan) in Central Asia* // *OtanTarihy*. – 2021. No 4(96). P.239-248.
17. Adam L. *The Spectacular State: Culture and National Identity in Uzbekistan*. – Durham: Duke University Press, 2010. 256 p.
18. Alexandrov T. *Ethno-cultural associations in Kazakhstan: The Soviet footprint and resources for civil society* // *Cambridge Journal of Eurasian Studies*. 20. – 2018. No 2. P. 2-19. <https://doi.org/10.22261/CJES.PDXWGC>
19. Chandler D. *The problems of 'nation-building': imposing bureaucratic 'rule from above'*. // *Cambridge Review of International Affairs*. – 2004. No 17(3). P. 577-591, doi: 10.1080/0955757042000297077
20. Gleason G. *Sharaf Rashidov and the Dilemmas of National Leadership* // *Central Asian Survey*. – 1985. No 5 (3–4). P. 133–160. doi:10.1080/02634938608400560.
21. Shlapentokh V. *The Soviet Union: A Normal Totalitarian Society* // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 1999. No 15(4). P. 1–16. doi:10.1080/13523279908415418
22. Brubaker R. *The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States* // *Ethnic and Racial Studies*. – 2001. No 24. P. 531-548. <http://dx.doi.org/10.1080/01419870120049770>
23. Kudaibergenova D. *Toward Nationalizing Regimes: Conceptualizing Power and Identity in the Post-Soviet Realm*. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2021. 240 p.
24. Kudaibergenova D. *Compartmentalized Ideology: Presidential Addresses and Legitimation in Kazakhstan*. In *Theorizing Central Asian Politics: The State, Ideology and Power*. Edited by R. Isaacs and A. Frigerio. – Cham: Palgrave Macmillan, 2019. P.145-166.
25. Laruelle M. *The Three Discursive Paradigms of State Identity in Kazakhstan. Kazakhness, Kazakhstanes and Transnationalism*. In *Nationalism and Identity Construction in Central Asia. Dimensions, Dynamics and Directions*, edited by M. Omelicheva. – Lanham: Lexington Books, 2014. P. 1–20.
26. Caron J.-F. *Kazakhstan and Soviet Legacy: Between Continuity and Rupture*. – Cham: Palgrave Macmillan, 2019. 222 p.
27. Sharipova D. *The Decolonization of the Environment in Kazakhstan: The Novel Final Respects by Abdi-Jamil Nurpeisov* // *Nationalities Papers*. – 2019. No 47(2). P. 296–309. doi:10.1017/nps.2018.24.

28. Bissenova A., and Mukasheva A. *Colonial Intellectuals: Caught Between the Enlightenment and Representation of Their People* // *NovoeLiteraturnoeObozrenie*. – 2020. No 166(6). P. 445–459.
29. Dadabaev, T. *Decolonizing Central Asian International Relations: Beyond Empires*. – London/NY: Routledge, 2021. 168 p.
30. De Jong, S. *Writing rights: suturing Spivak’s postcolonial and de Sousa Santos’ decolonial thought* // *Postcolonial Studies*. – 2022. No 25(1). P. 89-107. doi: 10.1080/13688790.2022.2030596
31. Minolo W. 2021. *Critical Conversations – On Decoloniality With Walter Dignolo* (Victor Taylor, Walter Dignolo). *The New Polis*, February 10. Available at: <https://thenewpolis.com/2021/02/10/critical-conversations-6>
32. Belloni R., 2007. *Rethinking Nation-Building: The Contradictions of the Wilsonian Approach at Democracy Promotion* // *Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*. – 2007. No 7. P. 97-109.
33. *The interviews with Dungan farmers*, 2020, 2021.
34. *Interview with representatives of Dungan community in Masanchi, Sortobe*, 2020, 2021.
35. Маулетбай У. *Чтобы мы жили мирно, надо, чтобы законы работали одинаково для всех*. Репортаж из Кордайского района, 2020. 11 February. Available at: <https://informburo.kz/stati/chtoby-my-zhili-mirno-nado-chtoby-zakony-rabotali-odinakovo-dlya-vseh-reportazh-iz-kordayskogo-rayona.html> (дата обращения: 23.06.2020)
36. Смагул Б. *Қордайдағы қазақ пен дұңған арасындағы мәселелер*. Available at: <https://www.facebook.com/BSmagul/posts/197780378254318>
<https://www.facebook.com/BSmagul/posts/197780378254318> (дата обращения: 15.05.2021)
37. Бажкенова Г.Ж. *Кордай: Пол года спустя*. Канал на YouTube. Доступно здесь: <https://youtu.be/i99woBI-DI4>. (дата обращения: 23.04.2020)
38. Kашыбай, М. 2020. *Қордай оқиғасы "ұлтаралыққақтығыс, па?"* *Qamshy.kz*, 12 January. <https://qamshy.kz/article/55264-qorday-oqighasy-ultaralyq-qaqtyghys-pa>
39. Мемориал АЦП. 2020. – *Антидискриминационный центр “Кордайский погром: Дунганский народ Казахстана добивается справедливости”*. Мемориал АЦП, 19 мая. Дата обращения: 22 марта 2021 года. <https://adcmemorial.org/en/articles/kordaypogrom>. (дата обращения: 15.02.2022)
40. Vaal, T. 2020. *“25 человек задержали по подозрению в массовых беспорядках в Кордайском районе: Спецоперация прошла в трех регионах.”* 27 March, *Vlast.kz*. Available at: <https://vlast.kz/novosti/38238-25-people-zaderzali-po-podozreniiu-v-massovyh-besporadkah-v-kordajskom-rajone.html>

References:

1. Clark K. *The Soviet Novel: History as a Ritual*. – Third edition, Bloomington: Indiana University Press, 2000. – 344 p.
2. Dobrenko M. *Metaphor of Political Power: Literature of the Stalin Era in Historical Context*. – Munich: Verlag Otto Sagner, 1993. – 405p
3. Tutumlu A. & Imyarova Z. *The Kazakhstani Soviet not? Reading Nazarbayev’s Kazakhstani-ness through Brezhnev’s Soviet people* // *Central Asian Survey*. – 2021. No 40(3). – P. 400-419. doi: 10.1080/02634937.2021.1926924
4. Kolsto P. *Nation-Building in the Former USSR* // *Journal of Democracy*. – 1996. No 7(1). – P.118–132.
5. Isaacs R. *Non-oligarchic Public Voice in Kazakhstan from Below, 2011–2022*. In: *Political Opposition in Authoritarianism. The Theories, Concepts and Practices of Democracy*. – Palgrave Macmillan: Cham, 2022. – 300 p. https://doi.org/10.1007/978-3-031-06536-1_6
6. Goode P. *Becoming banal: incentivizing and monopolizing the nation in post-Soviet Russia* // *Ethnic and Racial Studies*. – 2021. No 44(4). P. 679-697. doi: 10.1080/01419870.2020.1749687
7. Gutarova N. *Understanding of People as Legal Subjects in Soviet Politico-Legal Concept* // *North Caucasus Bulletin*. – 2012. No 1. P. 59-64.
8. Wimmer A. *Nation Building: Why Some Countries Come Together While Others Fall Apart* // *Survival*. – 2018. No 60(4). P.151-164. doi: 10.1080/00396338.2018.1495442
9. Whittington A. *Forging Soviet Citizens: Ideology, Identity, and Stability in the Soviet Union, 1930–1991*. Ph.D. Diss. – University of Michigan, 1992. –240 p.
10. Yurchak A. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. – Princeton: Princeton University Press, 1996. – 352 p.
11. Kudaibergenova, D. *The Use and Abuse of Postcolonial Discourses in Post-Independent Kazakhstan* // *Europe–Asia Studies*. – 2016. No 68(5). P. 917–935.

12. Suny R., and Martin T. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford: Oxford University Press, 2001. – 320 p.
13. Stalin I. *Essays. Volume 11*. Moscow: OGIZ, 1929, 1949. – 682 p.
14. Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – 528 p.
15. Slezkine Yu. *The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism* // *Slavic Review*. – 1994. No 53(2). P. 414–452.
16. Imyarova Z. and Dzhon A. *The impact of the ethnic environment on the traditional culture of Chinese Muslims (Dungan) in Central Asia* // *OtanTarihy*. – 2021. No 4(96). P.239-248.
17. Adam L. *The Spectacular State: Culture and National Identity in Uzbekistan*. – Durham: Duke University Press, 2010. 256 p.
18. Alexandrov T. *Ethno-cultural associations in Kazakhstan: The Soviet footprint and resources for civil society* // *Cambridge Journal of Eurasian Studies*. 20. – 2018. No 2. P. 2-19. <https://doi.org/10.22261/CJES.PDXWGC>
19. Chandler D. *The problems of 'nation-building': imposing bureaucratic 'rule from above'*. // *Cambridge Review of International Affairs*. – 2004. No 17(3). P. 577-591, doi: 10.1080/0955757042000297077
20. Gleason G. *Sharaf Rashidov and the Dilemmas of National Leadership* // *Central Asian Survey*. – 1985. No 5 (3–4). P. 133–160. doi:10.1080/02634938608400560.
21. Shlapentokh V. *The Soviet Union: A Normal Totalitarian Society* // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 1999. No 15(4). P. 1–16. doi:10.1080/13523279908415418
22. Brubaker R. *The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States* // *Ethnic and Racial Studies*. – 2001. No 24. P. 531-548. <http://dx.doi.org/10.1080/01419870120049770>
23. Kudaibergenova D. *Toward Nationalizing Regimes: Conceptualizing Power and Identity in the Post-Soviet Realm*. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2021. 240 p.
24. Kudaibergenova D. *Compartmentalized Ideology: Presidential Addresses and Legitimation in Kazakhstan*. In *Theorizing Central Asian Politics: The State, Ideology and Power*. Edited by R. Isaacs and A.Frigerio. – Cham: Palgrave Macmillan, 2019. P.145-166.
25. Laruelle M. *The Three Discursive Paradigms of State Identity in Kazakhstan. Kazakhness, Kazakhstanes and Transnationalism*. In *Nationalism and Identity Construction in Central Asia. Dimensions, Dynamics and Directions*, edited by M. Omelicheva. – Lanham: Lexington Books, 2014. P. 1–20.
26. Caron J.-F. *Kazakhstan and Soviet Legacy: Between Continuity and Rupture*. – Cham: Palgrave Macmillan, 2019. 222 p.
27. Sharipova D. *The Decolonization of the Environment in Kazakhstan: The Novel Final Respects by Abdi-Jamil Nurpeisov* // *Nationalities Papers*. – 2019. No 47(2). P. 296–309. doi:10.1017/nps.2018.24.
28. Bissenova A., and Mukasheva A. *Colonial Intellectuals: Caught Between the Enlightenment and Representation of Their People* // *NovoeLiteraturnoeObozrenie*. – 2020. No 166(6). P. 445–459.
29. Dadabaev, T. *Decolonizing Central Asian International Relations: Beyond Empires*. – London/NY: Routledge, 2021. 168 p.
30. De Jong, S. *Writing rights: suturing Spivak's postcolonial and de Sousa Santos' decolonial thought* // *Postcolonial Studies*. – 2022. No 25(1). P. 89-107. doi: 10.1080/13688790.2022.2030596
31. Minolo W. 2021. *Critical Conversations – On Decoloniality With Walter Mignolo (Victor Taylor, Walter Mignolo)*. *The New Polis*, February 10. Available at: <https://thenewpolis.com/2021/02/10/critical-conversations-6>
32. Belloni R., 2007. *Rethinking Nation-Building: The Contradictions of the Wilsonian Approach at Democracy Promotion* // *Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*. – 2007. No 7. P. 97-109.
33. *The interviews with Dungan farmers*, 2020, 2021.
34. *Interview with representatives of Dungan community in Masanchi, Sortobe*, 2020, 2021.
35. Mauletbay S. 2020. *Chtoby my zhilimirno? Nado? Chtobyzakonyrabotaliodinakovodlyavseh [In order for us to live peacefully, it is necessary that the laws work equally for everyone]. Report from the Kordai district.* 11 February. Available at: <https://informburo.kz/stati/chtoby-my-zhili-mirno-nado-chtoby-zakony-rabotali-odinakovo-dlya-vseh-reportazh-iz-kordayskogo-rayona.html>

36. Smagul, B. 2020. *Kordaidagy kazak pen Dungan arasyndagy meseleler. [Conflict between Kazakh and Dungans]. Facebook post from Feb 7, 2020. Available at: <https://www.facebook.com/BSmagul/posts/197780378254318>*

37. Bazhkenova G. *Korday: Pol Goda Spustya [Korday: Six months later] YouTube Channel. Available here: <https://youtu.be/i99woBI-DI4>*

38. Kashybay, M. 2020. *Қордай оқиғасы "ұлт аралық қақтығыс, па?" Qamshy.kz, 12 January. <https://qamshy.kz/article/55264-qorday-oqighasy-ultaralyq-qaqtyghys-pa>*

39. ADC Memorial. 2020. – *ASP Antidiscriminatsioniyit sentr “Kordaiski pogrom: Dungsinkinarod Kazakstan adobivaetsyaspravedlivosti. [The Korday Pogrom: The Dungan People of Kazakhstan Seek Justice]. ADC Memorial, 19 May. Accessed March 22, 2021. <https://adcmemorial.org/en/articles/kordaypogrom/>.*

40. Vaal, T. 2020. “25 человек задержали по подозрению в массовых беспорядках в Кордайском районе: Снегоперация прошла в трех регионах.” 27 March, *Vlast.kz*. Available at: <https://vlast.kz/novosti/38238-25-celovek-zaderzali-po-podozreniu-v-massovyh-besporadkah-v-kordajskom-rajone.html>

ӘОЖ: 904.929.93

ХҒТІР 03.20.00

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.004>

Г.Е. Сабденова*¹, Д.С. Байгунаков²

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: gulmiras2801@gmail.com

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Археология, этнология және музееология кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы

Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: dosbol_bs@mail.ru

ЖАҢАЛЫҚТА ЖЕРЛЕНГЕН АЛАШ АРЫСТАРЫ

Аңдатпа

Мақала Қазақстанда коммунистік партия қолданған «қызыл террор» репрессиялық саясатының кейбір аспектілеріне арналған. Бұл мақаланың мақсаты 1937-1946 жылдары Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылы материалдары бойынша саяси қуғын-сүргіннің кейбір сәттерін нақтылап, айқындау болып табылады. Алға қойылған осы мақсат өзектілігін және зерттеу форматы шағындылығын ескере отырып мақала авторлары көрсетілген мерзімдегі мемлекетте орын алған қанды акцияның тек жекелеген мәселелеріне ғана тоқтала алды. Сталиндік режимнің жаппай қуғын-сүргін құрбандары жерленген Жаңалық ауылы Қазақстандағы ең үлкен жерлеу орыны болып саналады: мұнда 4121 адамның денесі жатыр. Ондағы әрбір фамилия артында қатал түрде үзілген адам өмірі, орны толмас халық саны мен жекелеген тұлғалар тағдыры, сондай-ақ қазақтар мен алыс-жақын елдерде туылғандар есімдері тұр. Мұнда соңғы жайын тапқан адамдар репрессия диірменіне түскен болатын, өйткені мемлекеттің қанды науқаны ешкімді де аяй қойған жоқ еді. Осы фактілерді ескере отырып авторлар саяси репрессияның негізгі мәселелеріне шолу жасады да, жалпы теориялық сауалдарды талдаудан өткізді. Кейбір тұлғалардың атылуының мезгіліне қатысты көзқарастар талданды. Репрессияға ұшыраған және Жаңалықта жерленген азаматтардың түрлі статустар (әлеуметтік жағдайы, ұлты, т.б.) жайы талданды. Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары арасындағы қазақтардың (алаштықтардың) пайыздық көлемі нақтыланды.

Кілт сөздер: Жаңалық, репрессия, сталинизм, қызыл террор, ату, мартиролог.

Сабденова Г.Е.*¹, Байгунаков Д.С.²

¹КазНУ имени аль-Фараби, доцент кафедры Всемирной истории, историографии и источниковедения,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: gulmiras2801@gmail.com

²КазНУ им. аль-Фараби, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: dosbol_bs@mail.ru

ДЕЯТЕЛИ АЛАШ ПОХОРОНЕННЫЕ В СЕЛЕ ЖАНАЛЫК

Аннотация

Статья посвящена некоторым аспектам репрессивной политики «красного террора» широко применявшихся коммунистическим режимом в Казахстане. Целью данной статьи является выявление некоторых моментов массовых политических репрессий в 1937-1946 гг. по материалам из села Жаналык Талгарского района Алматинской области. Учитывая актуальность поставленной цели и ограниченность формата исследования, авторы остановились лишь на некоторые аспекты и последствия кровавой акции государства обозначенные годы. Село Жаналык, где были захоронены жертвы массовых политических репрессий сталинского режима, является самым большим захоронением в Казахстане: в нем покоятся 4121 человек. За каждой фамилией стоит жестоко прерванная человеческая жизнь, невозможные потери народа и судьбы отдельных личностей, а также семейная трагедия казахов, уроженцев ближнего и дальнего зарубежья. Люди нашедшие здесь последнее пристанище попали в жернова репрессий, кровавая акция государства никого не пощадила. Учитывая эти факты авторы проделали обзор основных аспектов и проанализировали общие теоретические проблемы политической репрессий. Анализированы взгляды ученых рассмотревших предположительные даты расстрела некоторых личностей. Проведен анализ различных статусов (социальные слои, национальность, т.п.) репрессированных похороненных граждан в селе Жаналык. Обоснованно выделяется процентное соотношение репрессированных казахов (алашцев) из общего числа массовых политических жертв.

Ключевые слова: Жаналык, репрессия, сталинизм, красный террор, расстрел, мартиролог.

Sabdenova G.E.*¹, Baigunakov D.S.²,

¹PhD in History, Associate Professor of the Kazakh National University al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, E-mail: gulmiras2801@gmail.com

²Doctor of Sciences in History, Associate Professor of the Kazakh National University al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, E-mail: dosbol_bs@mail.ru

ALASH FIGURES BURIED IN THE VILLAGE OF ZHANALYK

Abstract

The article is devoted to some aspects of the repressive policy of the "red terror" widely used by the communist regime in Kazakhstan. The purpose of this article is to identify some moments of mass political repression from 1937 to 1946 based on materials from the village of Zhanalyk in the Talgar district of the Almaty region. Taking into account the relevance of the goal and the limited format of the study, the authors focused only on some aspects and consequences of the state's bloody action in the designated years. The village of Zhanalyk, where victims of mass Stalinist political repressions were buried, is the largest burial in Kazakhstan, comprised of 4,121 individuals. Behind each surname there is a cruelly interrupted human life, irreparable losses of the people and the fate of individuals, as well as the family tragedy of Kazakhs, natives of near and far abroad. The people who found their last refuge here fell into the millstones of repression, as the bloody action of the state did not spare anyone. Considering these facts, the authors reviewed the main aspects and analyzed the general theoretical problems of political repression. The views of scientists who have considered the alleged dates of the execution of some individuals are analyzed. The analysis of the statuses (social strata, nationality, etc.) of the repressed and buried in the village of Zhanalyk was carried out. The percentage of repressed Kazakhs (Alash) is reasonably allocated from the total number of mass political victims.

Keywords: Zhanalyk, repression, Stalinism, red terror, execution, martyrology.

Кіріспе. Алаш азаматтары деп біз ең алдымен қазақ ұлтының өкілдерін айтып отырғанымызды ескертіміз келеді. Себебі мақала Жаңалықта жерленген қазақ ұлтының азаматтарының қилы тағдырына

тоқталуымен ғана шектеледі. Біздің тарапымыздан жүргізілетін келесі ғылыми-зерттеулерде басқа ұлттарға қатысты мәселе көтеріледі деп те жоспарлануда.

Репрессия туралы жазылған еңбектер жеткілікті болғанымен, оның құқықтық тарихы, репрессияға ұшыраған адамның үкімнен кейінгі тағдыры, үкімнің орындалуы, соның ішінде оның құқықтық процессуалдық аспектілері отандық тарихнамада әлі күнге дейін қарастырыла қоймаған мәселелердің бірі болып табылады. Мұның өзі көтеріліп отырған мәселенің өзекті екендігін нақты дәлелдейді. Айта кететін бір жайт, кеңестік дәуірде репрессия жайлы айтылғанымен, жекелеген адамдардың ақталғандығы көтерілгенімен, мемлекеттік дәрежеде біршама ақтау орын алғанымен, бұл құбылысқа тарихи баға беру қырлары кемшін тартып келді, оған себеп: маркстік-лениндік идеология, кеңес үкіметіне кір келтірмеу, оның шешімдері халық үшін жасалғандығына көлеңке түсірмеу, халық пен компартия бірлігін дәріптеу, т.с.с. Алайда еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін мемлекеттік заңсыздық пен тәлкектік сынды жағымсыз жайттар жоғала бастады. Бұрын айтылмай келген дүниелер айтылып та, жазылып та жүр. Осы жоғарыда айтылған жайттарды ескерер болсақ, онда тақырыптың өзектілігі өздігінен-ақ байқалады.

Кезінде халық жауларымен күрес масштабы ауқымды болды, тап дұшпандарын айқындау жоспарлары асыра орындалып жатты. Сол жылдары қазақ жерін билеп-төстеп тұрған Левон Мирзоян 1937 жылы 2 желтоқсанда И.Сталингежазған хатында антикеңестік элементтерге арналған бірінші категория бойынша сегіз мың репрессия квотасы мен екінші категориядағы сегіз мың квота толығымен пайдаланылғанын, тіпті лимит 1600 адамға асыра орындалғанын жазады. Сонымен қатар Левон Мирзоян тағы да бірінші және екінші категориялар бойынша 1600 адамға репрессиялау үшін квота сұрайды. Әдетте кейбір армян мамандар Қазақстанды басқарған Л.Мирзоянды ақтап алғысы келіп, бәрін сталинизмге жауып жатады [1, 48-56 б.]. Тіпті кейбір мамансымақтар Л.Мирзоянның хатын еңбектерінде көрсете отырып, ешнәрседен шімірікпей оны ақтаумен әлек [2, 42 б.]. Алайда мұндай жалаң байбаламдар оның жеңдет емес екендігін нақты ақтап ала алмайды. Репрессияны одан ары жандандыру соның ісі екендігін нақты айтатын кез келді, оның жеңдет екендігін барлық ғылыми көпшілік көріп те, естіп те отыр. Жоғарыда аталған хат Л.Мирзоянның инициативасымен жаппай саяси қуғын-сүргін республикада мейлінше күрделене түскендігін, репрессия бояуының қалындауына себепкер болғандығын нақты аңғартады. Ал оны кеңестік идеологиядан ада әрі кешенді түрде заманауи талаптарға сай пәнаралық ғылыми-зерттеулер негізінде зерделеудің көкейкестілігі күн санап артып келе жатқандығы да белгілі.

Материалдар мен әдістер. Көтеріліп отырған мәселе ауқымына байланысты мақалада түрлі ғылыми принциптер негізге алынған. Ең алдымен зерттеу жұмысы өркениеттілік және кешенділік ұстанымдарға негізделген. Сонда да болса алға қойылған мақсат пен міндеттерге қол жеткізу үшін теориялық (филологиялық, дидактикалық, әдістемелік, т.б.) және эмпирикалық зертеу әдістері, тәжірбелік мәліметтерге негізделген сапалық және сандық талдау әдісі, құжаттану, математикалық модельдеу, т.б. әдістемелік кешендер тарихилықты ашу үшін қолданылғандығын айтуымыз керек. Тарихилық, шынайылық принциптерімен қатар тарихи-салыстырмалы әдіс, сондай-ақ археология, антропология, соттық-медициналық экспертиза, криминалистика ғылым салаларында қолданылатын заманауи әдістер кешені де пайдаланылды. Өйткені репрессияға ұшыраған адамның денесін қазып алған кезде осы ғылым әдістерін пайдаланбай шынайы әрі ақиқат ақпарат алудың мүмкіндігі шектеулі екендігі белгілі.

Зерттеу негізінде тарихи және логикалық принциптер біртұтастығы жатқандығын айта кеткен ләзім. Тарихи-генетикалық талдау көмегі арқылы саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты әлеуметтік мәндерді айқындауға талпынып, эмпиризм мен біржақтылықтан өтіп, пәнаралық ұстанымдар негізінде сол замандардағы оқиғалар мен құбылыстарды, тенденцияларды қалпына келтіруге талпындық. Заттық дереккөздеріне сыни талдаулар жүргізе отырып, жүйелілікті ұстандық, статистикалық мағлұматтар өңделіп, ақпараттар легі жүйелілік-құрылымдық талдау әдісі, тарихи-типологиялық әдіс бойынша мәліметтер базасы толықтырылды, ғылыми талдаудан өтті. Сайып келгенде, зерттеуге пәнаралық ұстаным мен кешенділік тән екендігін тағы да айта кеткен жөн.

Талдау. Бұл тақырып отандық тарихнамада қарастырыла қоймаған. Оған себеп ұзақ жылдар бойы Жаңалық туралы, яғни онда репрессияға ұшыраған адамдардың жерленгендігі жайлы мәліметтердің жасырын болып келгендігі деп айта аламыз. Сонымен қатар әлі күнге дейін жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыраған кейбір адамдардың құқығы тапталып, есімдері ақталмай жатуы да мәселені зерттеуді кешіктіре берді. Осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында 2020 жылы жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия құрылды. Оның 11 жұмыс тобына қазақстандық тарихшылар, заңгерлер, саясаттанушылар, т.б. кірді. Қазіргі таңда комиссия топтары мақала жазып, құжаттар жинағын құрастыруда. Жұмыс топтары жүргізген зерттеулер келешекте жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты көптеген тарихи материалдарды жарыққа шығарады, мәселе тарихнамасына тың

серпін береді деп күтілуде. Яғни, жұмыс топтарының нәтижелі еңбектері келешекте отандық және әлемдік тарихнамаға өзіндік бір лепті қосары шүбәсіз. Айта кетуіміз керек, 1993 жылы 14-сәуірде жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы заң қабылданған болатын [3]. Алайда бұл заң тәуелсіздік-тің алғашқы жылдарында өз міндетін біршама атқарғанымен, кейіннен бүгінгі күн талабына жауап бере алмайтындығы белгілі болған еді. Дегенмен аталған заңнамалық құжаттың айналымға енуі нәтижесінде өткен ғасыр соңына қарай осы бағытта зерттеулер жүргізіле бастады және кейбір құжаттардың жинақ-тары жарияланды [4, 3-6 б.]. Заңнамалық құжаттар да жетілдіре түсті [5, 154-156 б.]. Бұл үдеріс әлі де жалғасын табуда деуге болады.

Шындығына келгенде, Жаңалық маңында атылған жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған еңбектер бірен-саран ғана десек артық айтпаған болар едік. Өз кезегінде Жаңалық жайлы бірқатар зерттеушілер бірқатар еңбектерінде атап кетіп отырды. Алайда мәселені түпкілікті зерделей қойған ешкім жоқ. Ең іргелі еңбектердің қатарына «Книга скорби – Азалы кітап. Захоронение «Жаналық». Мартиролог» кітабын атауға болады. Оның шығуына бастамшы болған «Әділет» атты қазақстандық тарихи-ағартушылық қоғамы болып саналады [6, 19-483 б.]. Бұл кітапқа ҚР ҰҚК қызметкерлері (М.Жакеев, Р.Берікбаева, Т.Медведева) тауып берген тізім енген. Аталған тізім Жаңалықта жерленген адамдардың аты-жөнінен тұрады. Альфавит бойынша берілген әрбір есімнің жанына марқұмның туған жылы, жері, ұлты, соңғы еңбек еткен мекемесі, оның атылуына үкім шығарған үштік, мерзімі, ақталған кезі, т.б. қысқаша ғана мәліметтерді кездестіруге болады. Біз үшін аталған еңбек негізгі дереккөзі болып табылады. Алайда кітап анықтамалық бағытта, онда ешқандай талдаулар берілмеген, яғни жаппай саяси қуғын-сүргін үдерістері жайлы ештеңе айтылмайды.

Жалпы алғанда, Жаңалық секілді қорымдар кеңестік тарихнамада мүлдем зерттеліне қоймаған. Десе де кейінгі жылдары ғана жаппай саяси қуғын-сүргіннің жай-күйі, табиғаты, ауқымдылығы, т.б. жайттар айтылуда. Ресейлік тарихнамада бұл құбылыс жайлы бірқатар іргелі еңбектер жарық көрді. Мысалы, С.А. Кропачев еңбектерінде жаппай саяси қуғын-сүргіннің ауқымы, хроникасы, трагедиялық фрагмент-тері, т.б. сипатталынды [7, 49-56 б.]. Автор өз ойларын ешқандай бүкпесіз айтып, коммунистік режимнің қан қақсатқан саясатын шынайы түрде айыптады. Ал Н.Г. Смирнов секілді ғалым азаматтардың құқық-тары мен мүддесін қорғайтын құқық қорғау саласының өзі де жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағанын дәлмедәл көрсетіп берді [8, 298-300 б.]. Келесі бір маман В.Н. Земсков болса КСРО кезіндегі жаппай саяси қуғын-сүргіннің ауқымы туралы аңыз бен ақиқатқа шолу жасап, соңғы архивтік мәліметтер мен тарихнамалық зерттеулер негізінде жаңаша статистикалық мағлұматтарды ұсынды [9, 303-318 б.]. Ол негізінен 1929-1933 жылдардағы шаруаларды кулақтықтан айыруға (раскулачивание) қатысты үдеріс-терге, Екінші дүниежүзілік соғыста тұтқынға түскендер туралы мәліметтерге тоқталады да, жаппай саяси қуғын-сүргін төңірегіндегі әсіре сілтеулерді айыптайды. Біздің ойымызша да жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын зерттеу уақытша науқанға айналып кетпеуі тиіс және де аталған құбылысқа шынайы тарихи бағаның берілгендігі абзал.

Қазақстандық зерттеушілер де жаппай саяси қуғын-сүргін төңірегінде ғылыми ізденістерін жүргізіп келеді. Мәселен, С.Елеуханова жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының жағдайы қалай болғандығы туралы сүбелі зерттеулер жүргізе алды [10, 193-199 б.]. Ол кеңестік режимнің жаппай саяси қуғын-сүргін құрбанына жасаған іс-әрекеттерін көрсетіп, құқықтық салдарларын, оған деген қарым-қатынасты әңгімелейді. Ал зерттеуші З.Сақтағанова болса өз еңбегінде қазақстандық репрессияларды 9 кезенге бөліп қарастырады да, әрбір кезең ерекшеліктерін, себептерін, салдарларын саралайды [11, 136-144 б.]. Алайда зерттеуші өзіне жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының реабилитациясына баса назар аударған еді.

Әсіресе 1937-1938 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы іргелі еңбек жазған Д.Ш. Орынбаеваны ерекше атап кетуге болады. Ол саяси науқанға тарихи тұрғыдан баға беріп, мемлекеттік саясатты, оған ықпалын тигізген жайттарды тереңінен қаузап алды [12, 8-16 б.]. Зерттеуші салыстырмалы талдаулар арқылы сол жылдардағы тарихи үдерістер мен оқиғаларды қалпына келтіруге талпынды, репрессияның нәтижелерін, тигізген зардаптарын ашып көрсете білді. Ал М.Қ. Қойгелдиев болса тергеу органдары құжаттарына сүйене отырып кеңес үкіметі жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыратқан бірнеше әлеуметтік топтардың, соның ішінде қазақ байларын, мұсылмандық жолында жүрген азаматтарды (ишан, имам, молда, т.б.), шығармашыл зиялыларды жойған үдерістерді талдап шықты, кейбір жайттарды нақты құжаттық материалдар негізінде баяндады [13, 10-26 б.]. Қазақ халқы тарихындағы трагедияның кейбір тұстарын сәулелендіруге арналған оның еңбегін жоғары бағалауға болады.

Жоғарыда көрсетілген еңбектердің барлығы қызыл террордың халық үшін оңай болмағанын нақты көрсетеді. Жаппай саяси қуғын-сүргін Қазақстанда тоғыз кезеңнен тұрғандығын есепке алар болсақ, оның ішінде 1937-1938 жылдардағы репрессияның ең ауыры болғандығын ешкім жоққа шығара алмайды. Қызыл

террор қоғам өмірінің барлық қырларына орасан зор нұқсан келтірді. Өндіріс орындары, әскери бөлімдер, білім ошақтары, мәдени мекемелер, комсомолдық және партиялық бөлімдер, басқармалар, құқық органдары зардабын тартты. Кадрлар жетіспеді, халық арасында домалақ арыздар көбейді, азаматтардың бір-біріне көпе-көрнеу жала жабуы орын алды. Кеше ғана жүрген азаматтың жаппай саяси қуғын-сүргін құрбанына айналуы оп-оңай болды. Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын тергеп жүрген, не болмаса қысастық жасаған билігі бар адамның да ертеңіне халық жауы болып кете беруі де оңай болған еді. Міне, осындай қиын-қыстау заманда халық тыныш өмір сүруді ғана қалады. Алайда жаппай саяси қуғын-сүргінге алуан түрлі тұлғалар ұшырай берді. Олар қазіргі Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылы секілді орталық қалаларға жақын маңдарға құпия түрде жерленді. Ал олардың сүйегін тауып, қайта жерлеу, зерттеу және зерделеу керектігі белгілі.

Нәтижелер. Жаңалықта жерленген алаш (қазақ) азаматтарының туралы көпшілік біле бермейді. Яғни, белгілі бір тұлғалардың Жаңалықта атылғанын, осында бірнеше жерде орналасқан бауырластар молаларына жерленгенін оқу құралдарында, оқулықтарда немесе өзге де басылымдарда айтыла қоймайды. Оны Жаңалықта жерленгендер жайлы ақпараттардың ұзақ жылдар бойы құпия болып келгендігімен түсіндіруге де болады. Әдетте барлық алаш (қазақ) азаматтарына немесе жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты мәліметтер берілген кезде олардың соңғы мекені туралы ешқандай ақпарат беріле қоймайды. Осы оқиқылықтардың орнын біздің зерттеулер біршама толықтыра алады деген ойдамыз.

Алынған нәтижелерді бірнеше топқа жіктеп қарастыруға болады. Яғни, жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын зерттеу қордаланған бірнеше сауалдарды қарастыруды талап етеді. Ең алдымен *танымал тұлғалар* туралы сөз қозғаған ләзім. Жоғарыда көрсетілгендей Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылы маңында жерленген жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының саны 4 мыңнан асады. Олардың есімдері де белгілі. Есімдер тізімінен кездесетін қазаққа белгілі тұлғалардың бірі – Ахмет Байтұрсынов. Оған Алматы облысы ІХК Басқармасы (УНКВД – Управление Народного комиссариата Внутренних дел – *авт.*) үштігінің шешімі 1937 жылы 25 қарашада шыққан. Ахмет Байтұрсыновтың нақты қай күні атылғаны белгісіз. Кейбір деректерде 8 қазанда, кейбірінде 9 желтоқсанда делінеді. ҚР-ның Ресей Федерациясындағы Елшілігінің сайтында 1937 жылы 8 тамызда қамауға алынып, екі айдан соң, яғни 8 желтоқсанда атылды деп көрсетілген. Мұнда да қателік бар секілді: өйткені тамыз бен желтоқсан арасы екі ай емес. А.Байтұрсынұлының көбіне 1938 жылы атылды деп көрсетеді. Тіпті кейбір зерттеушілер 1937 жылдың 8 желтоқсанында Алматыда ату жазасына кесілді деп те айтып жүр. Алайда бұл пікір шындыққа жанаспайтын сияқты. Себебі мартирологты (Азалы кітапты) дайындаған жоғарыда есімдері аталған ҚР ҰҚК қызметкерлері Алматы облысы ІХК Басқармасы (орысша қысқартылған атауы: УНКВД – *авт.*) үштігінің шешімімен ату жазасына кесілгендігін нақты атап көрсетіп отыр. Егер үштік шешімі 25 қарашада шыққан болса, онда А.Байтұрсынұлы 8-желтоқсанда немесе 9-желтоқсанда атылуы ықтимал. Өкінішке орай ҚР ҰҚК қызметкерлері А.Байтұрсыновқа қатысты орындалған үкімнің нақты күнін көрсетпеген.

Жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың және Жаңалыққа жерленген танымал тұлғалардың бірі С.Мендешев болған еді. Оған қатысты 1938 жылы 25-ақпанда КСРО ЖСӘК (орысша қысқартылған атауы: ВКВС – Военная коллегия Верховного суда – *авт.*) қаулысы шыққан болатын. Бұл орган И.Жансүгіровке де 1938 жылы 26-ақпанда қаулы шығарған еді. Азалы кітаптағы тізімде ағайынды Халел және Жаханша Досмұхамедовтер де кездеседі. Халел Досмұхамедовке ҚазКСР ІХК Әскери трибуналы 1939 жылы 23-сәуірде ату туралы шешім шығарған. Ал Жаханша Досмұхамедовке Мәскеу облысы Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (орысша қысқартылған атауы: ОГПУ – *авт.*) үштігі 1938 жылы 1-маусымда шешім шығарып, сол жылы 3-тамызда атылған. Кеңестік мемлекет қайраткері Ораз Жандосовты да Жаңалықта атылғандардың тізімінен көреміз. Оған 1938 жылы 2-наурызда КСРО ЖСӘК қаулы шығарып, жазалаған. Оның бауыры Оразалы Жандосовқа да КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы 28-ақпанда қаулы шығарған болатын. Жазушы Б.Майлинге де осы орган 1938 жылы 26-ақпанда қаулы шығарған [б: 61; 138; 147; 266; 280 б.]. Демек И.Жансүгіров пен Б.Майлинге сот үкімі бір күнде шыққан. Сірә, ол екеуі бір күнде атылып, бір жерге жерленуі де мүмкін. Ал С.Мендешевке олардан бір күн бұрын осындай қаулы шыққан болатын. Бұл жөнінде тарихшы С.Қ. Шілдебай былай дейді: 1937 жылы 24 қыркүйекте С.Мендешев Қазақстандағы ұлттық антикеңестік ұйым басшыларының бірі ретінде тұтқындалып, 1938 жылы 25 ақпанда ату жазасына кесілді. 1957 жылы 7 желтоқсанда ақталды [14, 37 б.]. Оның да И.Жансүгіровпен, Б.Майлинмен бір күнде атылуы ықтимал. Олардың денесі Жаңалық ауылы маңындағы бір жерге де көмілуі мүмкін. Бұл жерде қыстың уақытын, мола қазу қиындығын, жол жүру ауыртпалығын да ескерген абзал.

1938 жылы 26-ақпанда КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, талантты өнер иесі, Қазақ драма театры директоры болған Жұмат Шанинге де қаулы шығарып, оны атты. Оның да жоғарыда аталған алаш азаматтарымен бірге жерленгендігі шүбәсіз.

Жаңалықта жерленген Санжар Жафарұлы Асфендияров та жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың бірі болғандығы белгілі [15, 3-5 б.]. Ол КСРО ҒА қазақстандық филиалы төрағасының орын-басары болып жүрген кезінде тұтқындалған еді. 1938 жылы 25-ақпанда КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясының қаулысы бойынша ату жазасына кесілген болатын. Яғни, С.Асфендияровқа да жоғарғы жазалау (ату) жөнінде С.Мендешевпен бір күнде қаулы шыққан. Сонымен қатар С.Асфендияров сол күні атылды деген мартирологиялық дерек те бар. Соған қарағанда ол С.Мендешевпен бір күнде атылуы, бір жерге жерленуі де мүмкін. КСРО ЖСӘК-нан шыққан жылжымалы (выездная) сессия үкімді шығарып та, оны ұзатпай сол күні орындап та отырса керек. Себебі Мәскеуге есеп беруі тиіс болғандықтан, жеделдетіп жазалау шараларын жергілікті құқық органдары қызметкерлерімен бірлесе отырып өздері орындаған сияқты. Қалай болғанда да КСРО ЖСӘК-нан шыққан жылжымалы сессия қаулы шығарған жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына ешқандай аяушылық жасаған жоқ.

КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы 1938 жылы 25-ақпандахалық ағарту комиссары болған Темірбек Жүргеневке де ату жазасына кесу туралы қаулы шығарған болатын. Үкім сол күні орындалуы да мүмкін. КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы Алматыда жазалау науқанын бастап, оны өзі орындаса керек. Т.Жүргеневтің де қай күні атылғандығын нақты анықтау оңай емес. Оны нақтылау үшін сол жылдары қызыл террор жүргізген мекеме КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясының және Ұлттық қауіпсіздік комитеті құжаттарынан іздестірген жөн секілді. Мұның барлығы заманауи қоғамға ашық архивтің қажеттілігін көрсетіп отыр.

Сондай-ақ, 25-ақпанда 1938 жылы КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы КазПИ профессоры Құдайберген Жұбановқа қатысты қаулы қабылдап, оны ату жазасына кесті [16, 3-9 б.]. Оның да жерленген жері Жаңалық маңы болған еді.

Қазақтың біртуар азаматтарының бірі Сәкен Сейфуллин де Жаңалық маңына жерленгендігі мартирологиялық деректермен көрсетілген [6, 369 б.]. Көпшілікке С.Сейфуллин жақсы таныс. Оған қатысты да КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы 1938 жылы 25-ақпанда қаулы қабылдаған. Қаулыда ату жазасына кесілген. Демек құқық органдары мәліметтері бойынша С.Сейфуллин және жоғарыда аталған өзге де алаш азаматтары бір күнде бақилық болғандығын көреміз. Олардың барлығы егер бір күнде атылған болса онда бәрі бір шұңқырға жерленуі әбден мүмкін.

Қарап тұрсақ, 25-26 ақпан күндері алаштың біршама азаматтары, соның ішінде басшылық қызметте болғандар, халық арасында беделі бар тұлғалар жергілікті үштіктер немесе Ішкі Істер Халық Комиссариаты Басқармасы шешімімен емес, КСРО ЖСӘК тарапынан жазаланған. КСРО ЖСӘК Жылжымалы сессия мүшелерінің Алматыда бірнеше күн тұрақтап өздерінің қызыл террорын ұйымдастырғандығы анық байқалады. Олар Қазақстан құқық органдары мен үкімет мүшелері орындауға бата алмай жатқан кезде келіп, жазалауды қолға алған секілді.

Ал қоғам қайраткері, ағартушы-ғалым Қоңырқожа Қожықовқа 1938 жылы 15-ақпанда Алматы облысы Ішкі Істер Халық Комиссариаты Басқармасының үштігі ату жазасына кесу туралы шешім шығарған. Сірә, мұндай шешімдерді облыстық деңгейдегі үштік кез келген уақытта шығара берген. Биік деңгейдегі лауазымды қызмет атқармаған адамдарға үштіктің шешімі жеткілікті болды.

Отандық баспасөз құралдарында және тарихнамада ату жазасына кесілгендігі немесе лагерьге айдалғандығы, қаза болғандығы не болмағандығы жайында түрлі болжамдар жасалынып келе жатқан тұлғалардың бірі Мағжан Бекенұлы Жұмабаев болып табылады. Азальы кітапта оның 1938 жылы 11-ақпанда КСРО НКВД №377 шешімімен ату жазасына кесілгендігі көрсетілген. Ал 1938 жылы 19-наурызда Алматы ІХК (НКВД) қызметкерлері үкімді орындаған [6, 142 б.]. Яғни, бір айдан астам уақыттан кейін үкімнің орындалғанын көреміз. Демек жергілікті ІХК қызметкерлеріне Мәскеуден келген шешімді орындауға 1-1,5 ай уақыт керек болған. Орталықтың тапсырмасын олар міндетті түрде шұғыл орындап отырды. Соған қарағанда, І.Жансүгіров, Б.Майлин, т.б. наурыз айының соңында немесе сәуірдің басында атылуы ықтимал деп болжам жасауға болады. Сонымен қатар М.Б. Жұмабаевтың Жаңалықта жерленгендігі анық секілді. Өйткені Азальы кітапқа материалдар жинаған жоғарыда аттары аталған ҚР ҰҚК қызметкерлері өздеріндегі құжаттар негізінде мәлімет берді. Яғни олардың берген ақпараттарына сенуге болады.

Жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың әлеуметтік жағы қалай болды деген сұрақ та туындайды. Бұл мәселе де арнайы қарастыруды талап етеді. Әдетте, әлеуметтік топ өте кең ұғым саналады. Оған жеке тұлғалардың ортақ іс-әрекеті мен мүддесі, ынтымақтастығы, қажеттіліктерін қамтамасыз ететін бірлестігі, күнделікті тыныс-тіршілігі үшін өзара әрекет етуі, бірігу дәрежесі және қоғамдағы статусы арқылы баға беріледі. Түптеп келгенде әлеуметтік топ ұғымы мүдделердің, құндылықтар мен жүріс-тұрыс нормаларының ортақтығы мен айырмашылықтарына орай халықтың жіктелуін бейнелейді. Жалпылама түрде айтқанда, Жаңалықта жерленген адамдардың әлеуметтік статусы әрқалай деуге болады. Онда

жұмысшы да, комиссар да кездеседі. Сонда да болса жұмысшылар, шаруалар мен түрлі сала қызметшілерінің басым екендігі байқалады. Сонымен қатар партия қызметкерлері, құқықтық орган өкілдері, кеңестік және кәсіподақ ұйымдарының жұмысшылары, діни қызметкерлер, үйде отырған адамдар да, дәрігерлер мен мейірбикелер, коммуналдық-тұрмыстық және мәдени, ғылым және білім беру салаларын-дағы қызметкерлер, т.б. кездеседі. Бұдан біз жаппай саяси қуғын-сүргін қоғамдағы барлық әлеуметтік топтарды қамтығандығын нақты көреміз. Тіпті аула сыпырушы, паровоз жуушы, т.б. түрлі қара жұмыс атқарушылар да, жұмыссыздар да қуғындалғандығын байқаймыз. Жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандар арасында сирек кездесетін мамандық иелері де бар. Яғни, әлеуметтік тап немесе адамдардың шыққан тегі жаппай саяси қуғын-сүргінде айтарлықтай рөл атқара қоймады, азаматтардың саяси көзқара-сына қатысты қызыл террор жүргізілген деуге болады.

Сондай-ақ, жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының ұлтына да ешкім қарай қойған жоқ. Жаңалықта жерленген азаматтар қатарына түрлі ұлттардың өкілдері кездеседі. Олардың арасында қазақ, әзірбайжан, орыс, украиндық, белорус, корей, молдаван, грузин, еврей, латыш, неміс, ұйғыр, дүнген, өзбек, қырғыз, қытай, армян, татар, эстондық, болгар, поляк, румын, грек, т.б. халықтардың өкілдері бар. Олардың қызметі, атқарған істері мен күнделікті тыныс-тіршілігі әрқилы болғанымен, барлығы репрессия құрбандарына бір сәтте айналған еді. Сонымен қатар кітаптағы тізімнен аустриялық, қашқарлық, парсы, мадьяр, т.б. ұлттарды да кездестіреміз. Аустриялық, мадьяр секілді ұлттар белгілі болғанымен, қашқарлық деген этносты сирек ұшыратамыз. Олар ұйғыр немесе Қашғар өңірін мекендеген басқа ұлттардың өкілдері (қырғыз, сарыкөлдiк, т.б.) болуы да ықтимал. Яғни, Қазақстанда орын алған жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына кез келген ұлттың азаматы бір сәтте айнала алатын еді. Әсіресе алыс шетелдерде туылып өскен азаматтар күдікке бірден ілігіп, оларға шпионаж, контрреволюционер, т.б. өте ауыр айыптар демде-ақ тағылғандығын байқауға болады. Осы себептен оларға іс қозғау жылдам жүргізілді, ату туралы үкім де тез шығып отырды. Әрі олармен ешкім санаса да қоймады. Қазақ зиялыларының өзін жапон тыңшысы, т.б. деп айыптап жатқан уақытта алыстан келген жатжерлік азаматтарға жалған баптар-мен іс қозғау құқыққорғау органдары қызметкерлеріне тіптен оңай болған сияқты.

Жоғарыда аталған әр түрлі ұлттарды құраған 4121 адамның шамамен 1040 шақтысы алаш (қазақ) азаматы болғандығы айта кетуге тиіспіз. Яғни, статистикалық есептеулерге жүгінер болсақ мартиролог-тағы Жаңалыққа жерленген әрі жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына айналғандар арасында қазақтың үлес салмағы 25 пайызды құрайды. Мұның өзі бір өңірдегі ғана мәлімет екендігін ескерсек, жаппай саяси қуғын-сүргін алаш азаматтарына және ұлтымызға оңай тимегендігін байқаймыз.

Қорытынды. Алматы облысы Жаңалық ауылы маңында жерленген жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары саны жағынан республикадағы ірілердің бірі саналады. Алайда әлі күнге дейін 1937-1938 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының толыққанды саны әлі анықталып жатқандығын ескерер болсақ, келешекте бұл мәліметтерге түзетулер мен толықтырулар сөзсіз енеді.

Қазіргі таңда Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылы маңында жерленген жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары санына жүргізілген статистикалық талдаулар қазақтардың үлес салмағы 25 пайызға баратындығын көрсетіп отыр. Келешектегі ізденістер оған біршама толықтырулар мен түзетулер енгізуі ықтимал.

Жаңалық маңында жерленген репрессия құрбандарының қалдықтарын археологиялық тұрғыдан қазып алу, тарихи идентификациясын жасау, әрбір сүйек қаңқасына соттық-медициналық сараптама-лар жүргізу, табылған адам қаңқаларын анатомиялық тұрғыдан қалпына келтіру, олардың ДНК талдауларын жасап, туыстары арқылы идентификациялау кезек күттірмес мәселелердің бірі болып отыр. Егер осы жүйеде іргелі жұмыстар жүргізілер болса онда жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының есімдерін қалпына келтіріп, жатқан жерін анықтауға мол мүмкіндік туындайды. Сонымен қатар қоғамымызда орын алған кеңестік дәуірдегі әділетсіздікті және қызыл террор сынды келенсіздіктер әсерін жойып, ашылмай жатқан бірқатар құпияларды қайта айқындауға болады деген ойдамыз.

P.S. Мақала «Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі» мемлекеттік мекемесінің бағдарламалық-нысаналық қаржыландыруындағы «Алматы облысы Жаңалық ауылындағы саяси репрессия құрбандары қалдықтарының археологиялық верификациясы мен тарихи идентификациясы: пәнара-лық зерттеулер» атты жоба тақырыбы аясында орындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Акоюн В. *Чужой среди своих, чужой среди чужих: Левон Мирзоян. Научный Арцак. 2022. №2(13). – С.42-61.*
2. Ованнисян А.Ю. *Фундаментальный вклад Левона Мирзояна в процесс становления и развития казахстанской государственности в период СССР. Регион и мир. 2019. №2. – С.38-43.*

3. Закон РК от 14 апреля 1993 года «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (с изменениями и дополнениями). Электронная база законодательства «Параграф». <https://prg.kz>; https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939.
4. Омаров М. Расстрелянная степь. Документальное повествование. Алматы: Гылым, 1994. 104 с.
5. Баймаханов М.Т. От массовых политических репрессий к массовой реабилитации невиновных: эволюция законодательства. Научные труды «Әділет». 2003. №2 (14). – С.154-156.
6. Книга скорби – Азалы кітап. Захоронение «Жаналык». Мартиролог. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2011. 488 с.
7. Кропачев С.А. Хроники коммунистического террора. Трагические фрагменты новейшей истории Отечества. События. Масштабы. Комментарии. Ч.1. 1917-1940 гг. Краснодар, 1995. – 97 с.
8. Смирнов Н.Г. Репрессированное правосудие. Москва: ГелиосАРВ, 2001. – 301 с.
9. Земсков В.Н. Масштаб политических репрессий в СССР (правда и домыслы). Труды Института российской истории. Вып. 10. – Москва. 2012. – С.303-318.
10. Елеуханова С.В. Положение репрессированных в Казахстане. Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР. Сост.: Рачинский Я. – Москва: Международный Мемориал, 2016. – С.193-235.
11. Сактаганова З.Г. Политические репрессии в Казахстане в 1920-1980-е гг.: этапы, последствия и проблемы реабилитации. Отан тарихы. 2021. №3 (95). – С.136-144.
12. Орынбаева Д.Ш. Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг.: сравнительный анализ проблемы: Дисс...канд.ист.наук. – Алматы, 1999. – 180 с.
13. Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. – Алматы: Искандер, 2009. 448 с.
14. Шілдебай С.Қ. Сейітқали Меңдешев – көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері. Сейітқали Меңдешев: құжаттары мен материалдар жинағы = Сейітқали Мендешев: Сборник документов и материалов / Құраст.-автор: С.Қ. Шілдебай; Құраст.: А.Б.Ордаханова. – Алматы: «Полиграфия-сервис и К°», 2021. – 590 б.
15. Жүнісбаев А. Санжар Асфендияров: өмірі мен қызметі (1889-1938 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. Т.1: (1889-1918). – 256 б.
16. Құдайберген Жұбанов тағылымы: ғылыми сабақтастық және жаңа бағыттар (профессор Қ.Жұбановтың 110 жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарына арналған мақалалар жинағы). – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009. – 268 б. [InKazakh, InRussian].

References:

1. Hakobyan V. Chuzhoy sredi svoikh, chuzhoy sredi chuzhikh: Levon Mirzoyan[A stranger among his own, a stranger among strangers: LevonMirzoyan]. Nauchnyy Artsak. 2022. №2(13). Pp. 42-61. [In Russian].
2. Ovannisyan A. YU. Fundamental'nyy vklad Levona Mirzoyana v protsessstanov leniyai razvitiya kazakhstanskoy gosudarstvennosti v period SSSR [Fundamental law Levona Mirzoyana in the process of stanovleniya and development of the Kazakh state in the period of the USSR]. Regionimir. 2019. No. 2.P. 38-43. [In Russian].
3. Zakon RK ot 14 aprelya 1993 goda «O reabilitatsi izhertv massovykh politicheskikh repressiy» (s izmeneniyami i dopolneniyami). Elektronnyaya baza zakonodatel'stva «Paragraf».[The law of the Republic of Kazakhstan from April 14, 1993 "on the rehabilitation of mass political repression" (with amendments and additions). Electronic base of legislation "Paragraph"]. <https://prg.kz>; https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939. [In Russian].
4. Omarov M. Rasstrel'nyy step. Documentary narrative. [Shot steppe. Documentary storytelling]. Almaty: Gylym, 1994. 104 p. [in Russian].
5. Baymakhanov M. T. Ot massovykh politicheskikh represiy k massovoy reabilitatsii ne vinovnykh: evolyutsiya zakonodatel'stva[From mass political repression to mass rehabilitation of innocent people: the evolution of legislation]. Nauchnyye trudy «Әділет».2003. №2 (14). P.154-156. [In Russian].
6. Knigaskorbi – Azalyki'tap[Mourning book].Zakhoroneniye «Zhanalyk». Martirolog. Almaty: Izd-vo «Arys», 2011. 488 s. [in Russian].

7. Kropachev S.A. *Khroniki kommunisticheskogo terrora* [Chronicles of communist terror. Tragic fragments of the new history of Homeland]. *Tragicheskiye fragment noveyshey istorii Otechestva. Sobytiya. Masshtaby. Kommentarii. CH.1. 1917-1940 gg.* Krasnodar, 1995. 97 p. [in Russian].

8. Smirnov N.G. *Repressirovannoye pravosudiye* [repressed truth]. Moscow: Helios ARV, 2001. 301 p. [in Russian].

9. Zemskov V. N. *Masshtab politicheskikh repressiy v SSSR* [Scale of political repression in the USSR] (*Pravda and domysly*). The Institute of Russian history. VIP. 10. Moscow. 2012. P. 303-318. [In Russian].

10. Eleukhanova S. V. *Polozheniye repressirovannykh v Kazakhstane* [The repressed in Kazakhstan]. *Rehabilitation and rehabilitation. Return to the lands of Soviet political repression in the countries of the USSR. Sost.* Moscow: International Memorial, 2016. Pp. 193-235. [In Russian]

11. Saktaganova Z. G. *Political repression in Kazakhstan in 1920-1980-e GG.: stages, treatment and rehabilitation problems. History of the Fatherland.* 2021. №3 (95). P.136-144. [In Russian].

12. Orynbaeva D. Sh. *Politicheskiye repressii v Kazakhstane v 1937-1938 gg.: Sravnitel'nyy analiz problemy* [Political repression in Kazakhstan in 1937-1938.: The problem of comparative analysis]. *diss Kand. East. Nauk.* Almaty, 1999. 180 p. [in Russian].

13. Koigeldiev M. K. *Stalinizm irepressii v Kazakhstane 1920-1940-kh godov* [Stalinism and repression in Kazakhstan 1920-1940-x years]. Almaty: Iskander, 2009. 448 p. [in Russian].

14. Shuldebay S. K. *Seyitkali Mendeshev - Kornekti kogam zhane memleket kairatkeri. Seyitkali Mendeshev: kuzhattary men materialdar zhinagy* [Seitkali Mendeshev is an outstanding public and statesman. Seitkali Mendeshev: collection of documents and materials] = *Seitkali Mendeshev: sbornik documents and materials / comp.- author: S. K. Shuldebay; comp.: A. B. Ordakhanova.* Almaty: "polygraphy-service and co", 2021. 590 p. [in Kazakh, in Russian].

15. Zhunisbayev A. *Sanjar Asfendiarov: Omiri men qyzmeti* [Sanzhar Asfendiarov: life and work (1889-1938)]. Almaty: "Eltanym publishing house", 2014. Vol.1: (1889-1918). 256 p. [in Kazakh].

16. Kudaibergen Zhubanov *tagylymy: gylymy sabaqtastyk zhane zhana bagyttar* (Professor K. Zhubanovtyn 110 zhyldygyna arnalgan respublikalyk gylymi-practical conference materialdaryna arnalgan maqalalar zhinagy). [The lessons of Kudaibergen Zhubanov: scientific continuity and new directions (collection of articles dedicated to the materials of the Republican scientific and practical conference dedicated to the 110th anniversary of Professor K. Zhubanov)]. Almaty: An Arys publishing house, 2009. 268 p. [in Kazakh, in Russian].

УДК 94(574)
ГТАХР 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.005>

Б.Р. Шериязданов *¹

¹ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
саясаттану ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан.
e-mail: b.sher54@mail.ru <https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ХАЛЫҚ ЖАДЫНДА ҚАЛДЫРУ МӘСЕЛЕСІ (СОЛТҮСТІК, ОРТАЛЫҚ Өңірлердегі материалдар негізінде)

Аңдатпа

Мақалада еліміздің басым өңірлеріде саяси құрғын-сүргін құрбандары болған тұлғаларға жеткілікті дәрижеде көңіл бөлінбей отырғаныны туралы баяндалады. Осыған орай, егеменді елімізде, халқымыздың біргеілігін күшейту үшін Қазақстан тәуелсіздігі үшін құрбан болған азаматтардың ерліктеріне тарихи баға беру қазіргі ұрпақтың маңызды міндеті екені көрсетілген.

Тәуелсіздік жылдарында да біз қаһармандарымыздың отансүйгіштігі мен батылдығын бағалайтын, олардың ерліктерін ұлттық қазына және мемлекеттік құндылық деп танитын және өз халқымыз бен Отанымызға қызмет етудің үлгісі ретінде көрсететін арнайы мемлекеттік бағдарламаның қабылданбағаны туралы айтылады.

Мақалада саяси қуғын-сүргін құрбандарын халық жадында сақтау мақсатында мемориалдық кешендер құру, ғылыми-зерттеу жобаларын іске асыру, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау процесінде мемлекеттік органдарға көмек көрсетумәселелері қарастырылады. Сондай-ақ қуғын-сүргінге ұшырағандардың есімдері жазылған дерекқорлар мен деректер банктерін құру, енгізу; 1990 жылдардың бастап қазіргі уақытқа дейін жадты сақтау саласында жүргізіп келе жатқан жұмыстардың кейбір түрлері; еліміздің тоталитарлық жүйе құрбандарынесте сақтау мәселесі де зерделенеді. Бұл мәселелер жаңа буынның тарихи жадын сақтаудағы басты мәселелердің бірі.

Мақалада мемориалдық кешендерді, ескерткіштерді салудың кейбір аспектілері талқыланады, қазіргі кездегі тарихи жадыны есте сақтау жағдайларын білдіретін екі өріс жағдайында идеологиялық дискурс пен жергілікті жад тәжірибесі көрсетіледі.

Кілт сөздер: мемориалды кешендер, ескерткіштер, тарихи жады; қуғын-сүргін; саяси қуғын-сүргін құрбандары; еске алу.

Мақала OR11465470-OT-21 «XX ғ. 20-50 жж. Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау процесі: бірыңғай деректер базасын құру» жобасын іске асыру шеңберінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен дайындалған.

Шериязданов Б.Р.*¹

¹Ведущий научный сотрудник Института истории государства МНВО РК, к. полит.н.,
г. Астана, Казахстан. e-mail: b.sher54@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>

ПРОБЛЕМА УВЕКОВЕЧЕНИЯ ПАМЯТИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ (ПО МАТЕРИАЛАМ СЕВЕРНЫХ И ЦЕНТРАЛЬНЫХ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА)

Аннотация

В статье подчеркивается, что в отдельных регионах страны жертвам политических преследований не уделяется должного внимания. В связи с этим в целях укрепления единства нашего народа, суверенитета страны важной задачей нынешнего поколения является дать историческую оценку героизму граждан, пожертвовавших собой в годы массовых политических репрессии. В статье обсуждается, что даже за годы независимости в стране не была принята специальная государственная программа, по увековечению памяти

жертв репрессии, не дана оценка их патриотизму и мужеству, непоказана их пример служения народу и Родине.

В статье рассматриваются основные направления деятельности по увековечению памяти жертв политических репрессий. Это – оказание помощи государственным органам в процессе создания мемориальных комплексов, реализации научно-исследовательских проектов. Также подчеркивается, что создание и внедрение баз данных и банков данных с именами репрессированных – это один из важных вопросов сохранения исторической памяти нового поколения, вопрос сохранения памяти и о некоторых видах работ проводимых с 1990-х годов по настоящее время в стране. В статье обсуждаются некоторые аспекты возведения мемориальных комплексов, памятников, демонстрируется идеологический дискурс и опыт локальной памяти в условиях двух полей, представляющих условия для запоминания современной исторической памяти.

Ключевые слова: мемориальные комплексы, памятники, историческая память; репрессии; тоталитарная система, жертв политических репрессий, память.

Статья подготовлена при поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан в рамках реализации программы «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных».

Sheriyazdanov B.R.*¹

¹*Leading research associate of the Institute of State History Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, candidate of political sciences, Astana, Republic of Kazakhstan.
E-mail: b.sher54@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>*

THE PROBLEM OF PERPETUATING THE MEMORY OF VICTIMS POLITICAL REPRESSION (BASED ON THE MATERIALS OF THE NORTHERN AND CENTRAL REGIONS OF KAZAKHSTAN)

Abstract

The article discusses the main areas of activity in the memory of victims of political repression. They are the creation of memorial complexes, the implementation of research projects, assistance to state bodies in the process of rehabilitating victims of political repression. It is also noted that the creation and implementation of databases and data banks with the names of repressed persons is one of the main problems in preserving the historical memory of the new generation of some types of work carried out in the field of memory storage from the 1990s to the present, and the issue of preserving the memory of the victims of the totalitarian system of our country. The article discusses some aspects of the construction of memorial complexes, monuments, shows the experience of ideological discourse and local memory in the context of two fields that represent the conditions for memorizing historical memory at the present time.

Keywords: memorial complexes, monuments, historical memory; repression; victims of political repression, totalitarian system, memory.

The article was prepared with the support of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan within the framework of the program «Processes of Mass Political Repression and Rehabilitation in Kazakhstan in the Twentieth Century. 20-50s: creation of a unified database».

Кіріспе. XX ғасырдағы Қазақстан тарихы бірнеше кезеңдерге созылған қайғылы оқиғаларға толы болды. Республика үлкен концлагерьге айналды: Карлаг, Жезқазғанлаг, Степлаг, Озерлаг, Ақтөблаг, Песчанлаг... Онда бүкіл "кінәлі" халықтар, үлкен империяның әр түкпірінен келген қалаусыз адамдар жіберілді. Саяси қуғын-сүргін 30 жылдан астам уақытқа созылды. Сол сұрапыл, қайғылы жылдар қасіретін бүгінгі таңда саяси қуғын-сүргін құрбандарына елдің аймақтарында орнатылған кейбір мемориалдар мен ескеркіштер, такталар мен стеллалареске салады.

Тарихи жады ел азаматтарының Отанына деген құндылық қатынасын қалыптастырады. Бұл әсіресе демократия мен азаматтық қоғамның дамуы жағдайында маңызды. Тарихи жақты сақтау ісіндегі мемлекет және қоғамдық ұйымдардың рөлі де өзекті. Өйткені қоғамдық ұйымдар мемлекет пен азаматтар арасын байланыстырады. Мемлекет өз кезегінде өз азаматтарының тарихи жадын қалыптастыруға және сақтауға

мүдделі болуы керек. Өйткені ол ұлттық сананың ажырамас бөлігі болып табылады. 1930-1950 жж. жаппай саяси қуғын-сүргін халқымызға зор қасірет әкелді. Қолдан жасалған ашаршылық, жаппай саяси қуғын-сүргін, ЕТЛ де Жазықсыз қамалған адамдар, жүздеген мың адамның құрбан болуына әкелді. Жазықсыз атылған адамдардың жатқан жерлері бүгінгі күні толық белгілі болды ма? Осыған орай Қазақстан Республикасы Президенті К.К. Тоқаевтың 2020 жылдың 24 қарашасындағы №456 Жарлығы-мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық заңды және саяси тұрғыдан ақтау мақсатында Мемлекеттік комиссия құрылып, Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының іс жүзінде ақталмаған категория-ларын ақтау жұмыстары қарқынды жүргізілуде.

Тоталитарлық диктатура жасаған қылмыстар туралы шындықтар және жазалау мәселесі посткеңестік кеңістікті, оның ішінде Қазақстанды да мазалайды. Себебі, қазіргі тұрақсыз геосаяси жағдайда, көрші РФ сталинизмнің жағымсыз тарихи тәжірибесінің кейбір қырларынақтап, тіпті ішінара қайталануда деп те айтуға болады.

Қуғын-сүргін жылдары, оның салдары халықтың санасында жазылмас із қалдырады. Біздің тарихи жадымыздың маңызды бөлігі ретінде Кеңес дәуіріндегі қуғын-сүргін халықтың жадында сақталуы керек. Саяси қуғын-сүргін туралы тарихи жады еске алу ескерткіштерінде, ескерткіштерде, ескерткіш тақталарда және т.б. көрініс табуы тиіс. Тоталитарлық жүйені қайтарғысы келетіндер үшін бұл үлкен ескерту болар еді. Ескерткіштер мен ескерткіш белгілер қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың бір түрі болып есептеледі. Жаппай жерлеу орындарында, ату кезінде, бұрынғы лагерьлер мен лагерь зираттарында прокуратура органдарымен және жергілікті билік органдарымен бірлесіп жасалған қорытындылар негізінде ескерткіш белгілер орнатылуы қажет деп есептейміз.

Қазақстан бойынша көптеген жерлеу орындары, мемориалдарды қоспағанда, әлі күнге дейін арнайы мәртебеге ие емес, көбі белгіленбеген, заң тұрғысынан мемлекет қорғауына өткізілмеген. Бүгінгі таңда саяси қуғын-сүргін құрбандарына облыс орталықтарында, үлкен қалаларда ескерткіштер, немесе ескерткіш стеллалар, тақталар орнатылған. Олар елдің жоғары басшылығының тапсырмаларының арқасында, көп жағдайда қоғамдық ұйымдардың, жеке тұлғалардың, мәдениет және білім беру мекемелерінің бастамасымен және қаражатына, жергілікті билік органдарының белсенді қатысуымен, жалпы мемлекеттік органдардың мақұлдауымен атқарылған.

Тәуелсіз Қазақстанда тарихи жадының жаңа парадигмасы, патриотизмнің ішкі қалыптасуына ықпал ететін факторлар ескерілуі тиіс, ол еліміздің әрбір азаматы санасының өзегіне ел азаматтарының Отанына деген сүйіспеншілік құндылықтары қалыптастыруда еліміздің тәуелсіздігі үшін құрбан болған Алаш алыптары мен қуғын-сүргінге ұшыраған халық Кахармандары болу керек.

Зерттеу әдістемесі. Мақалада әртүрлі әмбебап әдістемелер қолданылған. Олар тарихта, философия-да, саясаттануда және әлеуметтануда қолданылатын әдістер және басқа да салыстырмалы жеке ғылыми әдістер. Мысалы, тарихшылық, талдау, синтез, салыстыру, индукция және дедукция, бақылау. Сондай-ақ, өңірлерден алынған деректер, мәліметтер базасы, дереккөздер, мұрағат құжаттары, қазіргі саяси және әлеуметтік зерттеулер болды.

Талқылау. Саяси қуғын-сүргіннен жазықсыз зардап шеккендердің есімдерін қалпына келтіру ісіндегі мемлекет пен қоғамның алғашқы бірлескен "жобаларының" бірі, 1991 жылы "саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы" Заңның шығуы болды. Ақтау туралы заң қабылданғаннан кейін Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жұмыстары қарқын алды. 1990 жылдардан бастап осы уақытқа дейін мемлекеттік органдар қоғамдық бірлесіп, бірнеше бағытта жұмыстар жүргізілуде. Соның ішінде саяси қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіштер мен ескерткіш белгілерді, мемориалдық кешендерді ашу маңызды бағыт болып табылады. Кеңес азаматтарының тарихи жадын сақтауға "бағыт" көрсеткен алғашқы қоғамдық ұйымдардың бірі 1980 жылдардың аяғында "Мемориал" тарихи-ағартушылық, құқық қорғау және қайырымдылық қоғамы болды. Бұл іс-шаралар мемориалдық кешендерді құрудан басталды; қуғын-сүргін құрбандарын еске алу, жас ұрпақпен тарихи-ағартушылық жұмыстар бойынша кең ауқымды кампаниялар жүргізумен жалғасты [3, б.148].

Соңғы жылдары бұл жұмыстар белсенді түрде жүргізілуде. Үшінші жыл жұмыс істеп жатқан Мемлекеттік комиссияның ұсынысымен, құрылған ғылыми сарапшылар тобтрының арқасында, қуғын-сүргін бойынша 2 млн 400 мыңнан аса құпия құжаттар құпиясыздандырылды, қазіргі заңның аясында тек депотацияға түскен 311 000-нан аса құрбандар мен зардап шеккендер ақталды. Мәселен, жұмыс топтары мен өңірлік комиссия мүшелерінің қатысуымен 3 миллионнан астам құрбан болғандар мен жәбірленуші және бүгінгі таңда ақтауға жататын түрлі санаттағы қуғын-сүргіннен зардап шеккендер анықталды. Оның ішінде большевиктік-сталиндік билік тарапынан қуғын-сүргіннің бірнеше түріне ұшыраған, халық көтеріліс-теріне қатысқан 200 мың адам, 1 млн 643 650 арнайы қоныстанушы, 200 000 ақталмаған бай,

жартылай байлар мен олардың отбасы мүшелері, шаруалар, 1 млн 130 000 адам, яғни Қазақстаннан кетуге мәжбүр болған босқындар мен олардың отбасы мүшелері, 175 000 63 адам халыққа қарсы зорлық-зомбылық науқандарының құрбаны, 11508 адам Қазақстандағы Карлаг лагерьлерінде болғандар, 1939-1945 жылдардағы 22 792 әскери тұтқын (тұтқынға түскендіктен қайта сотталғандар), 54 000 діни қызметкерлердің өкілі және олардың отбасы мүшелерін атауға болады [6 б. 3]. Бірақ, бұл сандар әлі де толық емес, қуғын-сүргін құрбандарына қатысты жұмыстар, яғни қуғындалуға себеп болған нақты жағдайлар мен жазықсыз жазаланғандардың есімдерін анықтау жұмыстары жалғасуда. Мемлекеттік кеңесші – Мемлекеттік комиссия төрағасы Е.Т. Қариннің басшылығымен (жалпы редакциясын басқарған), ҚР Мәдениет және спорт Министрлігі қолдауымен «XX ғ. 20-50 жж. саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша Мемлекеттік комиссия материалдары» сериясымен 31 жинақ жарияланды (екеуі – монография, 29-ы – құжаттар мен материалдар жинағы, оның 14-і өнімді болуына республикалық ғылыми зерттеу топтары, ал 15-і өңірлік комиссиялар тарапынан әзірленді). Енді негізгі міндет жазықсыз зардап шеккендердің жақсы есімін қалпына келтіріп, батырларымыздың есімін мәңгілік сақтау мақсатын-да ескеркіштермен мен стеллалар, белгілер қою. Осы мәселерді зерттеуде соңғы жылдары көптеген ғылыми еңбектер жариялағанын атап кету керек. Мысалы, РФ, Нижни-Тагил университетінің профессоры т.ғ.к. Е.Г. Путилованың, «Увековечение памяти жертв политических репрессий в России как одно из направлений деятельности общества Мемориал по сохранению исторической памяти», Фило-софия ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің философия кафедрасының профессоры К.А. Медеуованың және У.М. Сандыбаеваның «Қазақстанның қасиетті географиясы: мемлекеттің коммеморативті саясаты және қоғамдық орындардағы жергілікті тәжірибе» атты мақаласын атап өтуге болады. Мақалада Қазақстанның солтүстік, орталық өңірлерден қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша комиссияларының материалдары жинақталып оларға талдау жасалған. Осы өңірлердің кеңестік тоталитарлық жүйе кезінде, солақай саясатының зардабын көп көрген деп айтуға болады. Әсіресе Ақмола, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан, Павлодар облыстарында репрессиялар әсіресе бүгінде мемлекет құрушы ұлт болып отырған қазақ халқының ұлттық болмысына өзінің аса зардапты зиянын тигізді. Сталиндік тоталитаризм тұсында репрессия қазақ зиялыларының бір емес, бірнеше буынын бірдей атап кетті. Аталмыш алапаттың бір үлкен ескеркіштері Ақмола облысында ГУЛАГ-тың Алжир және Қарағанды өңіріндегі Карлаг сияқты ірі лагерлері атап өтуге болады.

Нәтижесінде кеңестік саясатты қолдап, жәбірленген азаматтарға арналған ескеркіштер, стеллалар, тактайшалар мольнан кездеседі, тіпті соңғы жылдары шетел болып табылатын Ауған соғысының қазақстандық ардагерлеріне де бар екенін айтқан жөн. Осыған орай осы өңірлерде саяси құрғы-сүргін құрбандары болған тұлғаларға жеткілікті дәрижеде көңіл бөлінбей отырғанын атап өту керек.

Есте сақтау тарихи құбылыс ретінде емес, әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылатын позиция қоғамдық сипатқа және сонымен бірге есте сақтаудың жеке, жергілікті мәдени тәжірибелеріне, олардың қалай жүзеге асатынына байланысты және бұқаралық ақпарат құралдарына танымал болуына назар аударамыз. Бұл есте сақтау практикасы ұғымын әрекет ретінде ғана емес, дискурс ретінде де қолдануға мүмкіндік береді [2. б. 10].

Зерттеу нәтижелері.

Есте сақтау ісіндегі маңызды бағыт саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіштер мен ескерткіш белгілерді қою. Мысалы, 2000 жылдардың басында тарихи ескерткішті кешенді абаттандыру-ды жүзеге асыру бойынша көпжылдық бірлескен жұмыс аяқталды. Онда саяси қуғын-сүргінге ұшырап, ату жазасына кесілген 21 мыңға жуық адам жерленген. Ресейдегі «Сахаров орталығының» мәліметтері бойынша Қазақстанда саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған 37 ескерткіш бар [4. б. 1].

Қазақстанның барлық облыс орталықтарында және бас қалаларында саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарына арналған мемориалдық ескерткіштер бар. Мемориалдардың бір бөлігі қаза тапқандардың есімдері жазылған қабырғалар болып табылады, кейде саяси қуғын-сүргін құрбандарының тізімдері Ұлы Отан соғысында қаза тапқандардың тізімдерімен немесе XX ғасырдағы жергілікті қақтығыстарға қатысушылармен қатар жазылған.

Қазақстан сталиндік режимге «қолайсыз» болған көптеген халықтардың депортацияға түскен – поляктардың, шешендердің, ингуштардың, корейлердің, немістердің және басқа халықтардың өкілдерінің үйіне айналғаны тарихтан белгілі. Осыған орай, бірқатар шетелдік және ТМД елдерінің үкіметтері мен қоғамдық ұйымдары КСРО-да қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарына естелік белгілер орнатты. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау және оларды мәңгілік есте қалдыру қазіргі қазақстандық қоғамда қолдау табуда. Қазақстан аумағында қуғын-сүргінге ұшырағандардың жаппай жерленген жерлерінде бірқатар шет елдердің және жергілікті билік органдары мен қоғамдық ұйымдар өз азаматтарына естелік белгілерді

орнатты. Оның ішінде 2007 жылы ГУЛАГ құрбандарына ескерткіш ашылды. Қарағанды облысында, Долинка кентінде Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш, Қарағандыдан 30 км қашықтықта, сондай-ақ Карлагта қаза тапқан украиндарға арналған ескерткіш "Мамочкино зиратында. Осы облыстың Абай ауданы Спасск ауылының зиратында саяси қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіш белгілер литвалықтарға, армяндарға, поляктарға, украиндарға, қарашай-балқарларға және басқада қаза болған ұлт өкілдеріне - ашылған [1. б. 228].

Тоталитарлық режимнің қылмыстарын айыптаудың символдық актісі ретінде Қазақстанның елордасы – Астанада саяси қуғын-сүргін құрбандарына жалпыұлттық ескерткіш орнату соның айғағы болды. Сондай-ақ Үштөбе қаласында Қазақстан корейлер қауымдастығының қазақ халқына алғыс ескерткіш тасы тұрғызылды. Жалпы Астана қаласының жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштері-нің мемлекеттік тізімінде 2020 жылғы 3 маусымдағы қаулысымен - 39 атау (32 - қала құрылысы және сәулет ескерткіштері, 7-археология ескерткіштері) бекітілген. Елорданың барлық қоғамдық көлік аялда-малары мен жарнамалық орындарында аясында Қазақстан тарихында еренді орны бар, Ұлы тұлғалардың нақыл сөздері бар. Оның ішінде күгін-сүргін жылдары құрбан болған қайраткерлеріміздің де шығарма-лары да көрсетілген.

Елордамызда Абай даңғылы мен Э.Сембинов көшесінің қиылысындағы «Қаламгерлер» саябағында Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлинге арналған, сонымен қатар Илияс Жансүгіровтің 125 жылдығына арналған ескерткіш орналасқан. Аталған ескерткішті қаланың Мәдениет және спорт басқармасының есебінен қаржыландырылды. Ескерткіш 2019 жылы 15 желтоқсанда салтанатты түрде ашылды. Материалдар: Қола және қызыл гранит. Үш классик жазушының шығармалары әрқашан халық арасында танымал болды. Олар қазақ халқының жеке басын, Отанды сүюді, салт-дәстүрді, ана тілін құрметтеу, патриотизм рухын дәріптеді, ата бабаларымыздың өмірін, өткен жылдардағы, революциялардағы, көтерілістердегі және басқа да тарихи оқиғалардың барлық қиындықтарын бейнеледі.

2021 жылы Елорда еліміздің көрнекті қайраткерлеріне, соның ішінде алашордашыларға, бірқатар ұлы тұлғаларға ескерткіштері ашылды

Елорда күніне орай Тәуелсіздіктің 30 жылдығы қарсаңында 2021 жылғы 4 шілде күні елордамызда Алаш қайраткерлері - Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынұлына арналған ескерткіш ашылды. Ескерткіштің ашылу салтанатына ҚР Президенті Қ.Тоқаев, мемлекеттік хатшы, үкімет мүше-лері, алаштанушы ғалымдар қатысты. Ескерткіш Абай даңғылының бойындағы «Қаламгерлер» аллеясында орналасқан [5 б. 10; 10 б.2].

Ақмола облысында саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алуға арналған 10 ескерткіш бар. Бұл Астраханка ауылында Ақмола лагерінің тұтқындары Отан сатқындарының әйелдерінің аллеясында (Алжир) орналасқан жері: Ақмол ауылында ескерткіш белгі орнатылған. Ақмола лагерінің тұтқындарына (Алжир) - православиелік және мұсылман әйелдеріне арналған ескерткіш белгілер. Сондай-ақ, Алжирдің армян тұтқындарының жаппай жерленген жерінде хачкар ескерткіші; АЛЖИР тұтқындарына арналған ескерткіш белгі-Мәсіхтің қайта тірілуінің мозикалық белгісі бар православиелік крест; АЛЖИР тұтқындарына арналған ескерткіш белгі-Жаңа шейіттер мен конфессорлар ғибадатханасының жанындағы Ақмола Жаңа шейіттері, Астрахан ауданы Приишимка ауылында саяси қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіш белгі орнатылды.

2021 жылғы 23 қарашада саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу мақсатында Ақмола облысы Зеренді ауданы Симферополь ауылындағы "Озерный" лагері, Баратай ауылының аумағындағы "Ключи" лагерінің жерленген жерлерінде ескерткіш тақтайшалар орнатылды. Сондай-ақ, алдағы уақытта Приречное ауылында № 14 НКВД 3 Бөлімше колониясының орналасқан жеріне ескерткіш орнату ісі айтылып, жергілікті билікке ұсынылуда. Казарма, медициналық пункт, жертөле, диірмен, диірмен түбінен плиткалы тастар Ақмола облысы Зеренді ауданы Үлғұлы ауылының ПМ ОЛП-3 Ақмола облыстық тарихи-өлкетану мұражайына берілді. Сондай-ақ, С. ПМ ОЛП-3 орнында саяси қуғын-сүргін құрбан-дарына ескерткіш орнату туралы ұсыныс енгізілуде. Ақмола облысы Зеренді ауданында зерттеу бары-сында Барақтың іргетасы, пештің құрылымы, күзет мұнарасы мен әкімшілік ғимаратының қалдықтары табылды. Жұмыс тобының өкілдері Ақсу, Тонкерис, Бестөбе, Жолымбет, Даниловка елді мекендерінің аумағында арнайы лагерьлердің орналасқан жерлерін анықтады. Бұл лагерьлер "Каззолото" бірлестік жүйесінде болды. Сондай-ақ, ірі лагерьдің Солтүстік Қазақстан облысы Рузаев ауданы Чернозубовка ауылының маңында болғаны белгілі болды. Онда ұзақ мерзімге, 20-25 жылға сотталған тұтқындар ұсталды. Мұның бәрі Ақмола облысының аумағында және Қазақстанның шекаралас аудандарында барлық белгісіз объектілерді зерделеуге мүмкіндік беретін қосымша зерттеулер қажет екенін көрсетеді.

Осы бағытты зерттеген жұмыс тобы өңірдегі лагерьлерде тұтқындалған қазақстандықтарды ақтау жұмысын жетілдіру бойынша ұсыныстар білдірді: Ақмола облысының аумағында лагерьлердің орналасқан жерін белгілеу, лагерьлер картасын толықтыра отырып, туристік маршрут құру, «Ключи», "Улгили" лагерінің маңынан табылған қабірлерге естелік ғимарат (обелиск, Стелла), Мемориалдық кешенді орнату [10. б 1].

Қостанай облысының жақсы ерекшелігі барлығы 12 ескерткіш (саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған) облыс орталығында және барлық аудандарда орнатылған. 2003 жылы Қостанай қаласында ашылған ескерткіш Жеңіс саябағында орналасқан. Сонымен қатар, 2004 жыл Қарабалық ауданының орталығы Қарабалық кентінде Жастар саябағында орналасқан Монумен. Монумен келесі композициялардан тұрады: қорған, стела, аллея. Монумен қорғанының ұзындығы - 25 метр.

Наурыз ауданында 2007 жылы Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу монументі аудан орталығы Қараменді ауылының Тәуелсіздік саябағында орнатылған. Бейбітшілік пен еркіндікті бейнелейтін ақ көгершіндер орналасқан темір шыбықтары бар жеке гаупвахтаны білдіреді. Қызыл кірпіштен жасалған ескерткіш қара керамикалық плитаның тұғырында тұр. Оның үстінде «Саяси қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіш» деген жазуы бар қара мәрмәр тақта бар. Сонда-ақ, осы ауданның, Шолақсай ауылындағы 2010 жыл ескерткіштің негізі сары кірпіштен қаланған. Онда саяси қуғын-сүргін құрбандарының тегі жазылған стелд орнатылған металл шыбықтар бар. Ескерткіштің биіктігі – 5 метр. Жітіқара ауданы бойынша, ескерткіш 2008 жылы ашылған. Жітіқара қаласының Жеңіс саябағында орналасқан. Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіште тордағы адамның бостандыққа қол созып отырғаны, бостандықты аңсаған адамның басында екі ұшып тұрған көгершіндер бейнеленген. Ескерткіштің өзі биіктігі 2 метр биік тұғырға орнатылған және төменгі жағында гүл қоюға арналған тіреуіш бар. Биіктігі 3,47 метр, ені 1,30 метр. Тұғыр толығымен декоративтік плиталармен қапталған, беткі жағында ХХ ғасырының жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш «Ақталған есімдер» деген жазуы бар естелік тақтайша орнатылған.

Әулікөл ауданындағы ескерткіш 2011 жылы аудан орталығы Әулікөл селосындағы орталық саябақта орналасқан. Биіктігі шамамен 1,5 м болатын бетоннан жасалған, қара бояумен боялған аркадан тұрады, Арка ішінде жоғарғы бөлігінде металдан жасалған шаңырақ бейнесі орнатылған. Арка алдында бетоннан жасалған, күміс, қара бояумен боялған тастар түрінде мүсіндік композиция жасалды. Тастарға темір арматурадан жасалған тор, сондай-ақ құрылыс құралдары: балға, кирка орнатылған. Оның бет жағында «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу» деген жазуы бар қара гранит тақтайша орнатылған.

Сарыкөл ауданы бойынша 2011 жыл Сарыкөл ауданының орталығы Сарыкөл кентінде православие шіркеуінің аумағында орнатылған. Қызыл кірпіштен салынған. Ескерткіштің ұзындығы 210 см, биіктігі 210 см. мәрмәр тақта-биіктігі 65 см, ұзындығы 124 см.

Аманкелді ауданының орталығы Аманкелді селосында «Шұғыла» балалар мен жасөспірімдер орталығының алаңында 2013 жыл орнатылған.

Мендіқара ауданының орталығы Боровское ауылында Жеңіс саябағында саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған естелік тақта 2015 жылы қойылған. Тақтада «ХХ-ғасырдың 1930-1950 жылдардағы Саяси қуғын-сүргін құрбандарына. Кінәсіз құрбан болғандарға мәңгі естелік» деген жазу жазылған.

Федоров ауданында 2017 жылы ескерткіш аудан орталығы Федоровка ауылындағы «Тәуелсіздік» саябағында орнатылған. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу тұғыры-қызыл және қара гранитпен қапталған бетоннан жасалған трапеция. Қара тақталарда «Саяси қуғын-сүргін құрбандарына» деген жазу бар. Құрылымының биіктігі 4 метр, әйнектер арасында металдан жасалған «Жер шары» сәндік элементі орналасқан.

Б.Майлин ауданы бойынша ескерткіш 2020 жыл аудан орталығы Әйет ауылының Жастар саябағында орнатылған. Қара түсті мәрмәр тасқа «Саяси қуғын-сүргін құрбандарына. 1930-1950 жж.» деген сөз қашалып жазылған.

Ахмет Байтұрсынов ескерткіші орналасқан жері: Қостанай облысы, Қостанай қаласы. Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш Жеңіс паркі орналасқан [10. б. 3].

Қостанай облысы көптеген тарихи орындармен белгілі және қазақ халқының қайраткерлерінің туып өскен өлкесі болып табылады. Алайда, Қостанай облысы бойынша 1920-1930 жылдары болған Батпаққора, Торғай, Наурызым халық көрілістері болған жерлерге ескерткіш белгілер орнатылмаған.

Павлодар облысында: еске алу қабырғасы және саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш Павлодар қаласы, облыстық әкімшілікке қарама-қарсы скверде орнатылды. Голодомор құрбандарына арналған ескерткіш ескі мұсылман зираты, аштықтан қаза тапқандарды жаппай жерлеу орны, орналасқан жері: Павлодар қаласы. Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш, "Шахтер" паркі, Екібастұз

қаласында. Сондай-ақ облыстың қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бойынша комиссиясының белсенді жұмысының арқасында аумақта қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын жаппай атылу, жерлеу бойынша 50-ден астам жаңа орындары белгілі болып отыр [10. б. 1].

Солтүстік Қазақстан облысы Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналып 1930 жылдары ПХК (НКВД) ғимараты орналасқан қала орталығындағы скверде ескерткіш орнатылды. 2011 жылы Солтүстік Қазақстан облысының "Естелік" қоғамдық қоры саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу қабырғасын салуға бастамашы болды. Жұртшылыққа, азаматтарға, кәсіпорындар мен ұйымдардың басшыларына көптеген өтініштердің көмегімен кәсіпкерлер құрылысқа қажетті қаражат жинай алды. Мындаған адам Естелік қабырғасын тұрғызуға қатысты. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алудың 75 жылдығына орай азаматтардың жиналған демеушілік және ерікті қаражатына ортақ күш-жігермен еске алу қабырғасы салынды. Еске алу қабырғасында жазықсыз саяси қуғын-сүргінге ұшыраған 7 мыңнан астам азаматтардың есімдері жазылған. Олардың қатарында Қазақ мәдениетінің, ғылымының және ағартушылығының көрнекті өкілдері – Мағжан Жұмабаев, Үкілі Ыбырай, Смағұл Сәдуақасов, Нығмет Сарғабеков, Қайсар Таштитов, Ғаббас Тоғжанов, Жұмағали Тілеулин бар [9. б. 4].

Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының есімдерін қалпына келтіру өте ауыр және ұзақ мерзімді жұмыс. Көптеген "халық жаулары" туралы мұрағаттық материалдар мен жерлеу орындары туралы ақпарат жоқ. Өйткені, олар сотсыз және тергеусіз атылды. Тізімдерді нақтылау және мәңгілік есте қалдыру үшін орнатылған ескерткіш қабырғасына жаңа атаулар енгізу бойынша жұмыс бүгінгі күнге дейін жалғасуда.

1918 жылы шілдеде Аққұс болысында Альти қажының үйінде мындаған халық қатысқан мәжіліс – Солтүстік Қазақстан тұрғындарының құрылтайы өткен. Онда "Алаш" көшбасшыларының бірі Міржақып Дулатов ағымдағы мәселелер туралы баяндама жасады. Жиналыс жұмысына Орынбордан келген ондаған қайраткерлер, сондай-ақ партияның өңірлік филиалдарының басшылары Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Құсемісов, Ербосай Мұқышев, Айдархан Тұрлыбаев және басқалар қатысты. Мұнда Қызылжар, Ақмола, Омбы және басқа өңірлердің өкілдері "Алаш" партиясының ұлттық мемлекеттілікті жандандыруға, бостандық пен егемендіктің өркениетті жолымен қол жеткізуге бағытталған идеялары мен бағдарламаларын қолдауға өз еріктерін білдірді. Мындаған халықтық жиналыстың тарихи орны Қазақстанның жалпыұлттық маңызы бар киелі нысандар тізіміне енгізілген. СҚО Жамбыл ауданында 2022 жылы "Алаш" прогрессивті идеяларын мәңгілік есте қалдыруға арналған мемориалдық кешені ашылуы тиіс [9. б. 5].

Қазақстандағы азамат соғысы, Колчак, Дутов, Анненков әскерлері жеңілгеннен кейін, республиканың көптеген аймақтарында қалаларда, ауылдарда тұрақты түрде жергілікті халық наразылықтары мен көтерілістері болған. Ғалымдардың сенімді мәліметтері бойынша осы саяси көтерілістерге саны кем дегенде 200-ден, бірнеше ондаған мың адам қатысқан. Бұрынғы архив деректеріне сәйкес 50 ден астам халық наразылықтары мен көтерілістері болған. [6. б. 5]

Мемлекеттік комиссияның ғылыми-зерттеу топтарының белсенді жұмыстарының арқасында құпиясыздандырылған мұрағаттар құжаттары бойынша алғаш рет мемлекеттік комиссияның ғалымдары мен сарапшыларының мәліметтеріне сәйкес, 1920-30 жылдары Қазақстандағы Кеңес өкіметінің саясатына қарсы 566 халықтық көтеріліс пен наразылық болған. Зерттеушілердің мәліметтері бойынша кішігірім саяси көтерілістер мен наразылықтар әлдеқайда көп болған. Оларға барлық дерлік ауыл және ауыл тұрғындары, саудагерлер, жұмысшылар, қызметкерлер және басқада қоғамның белсенділері қатысқан [8. б. 4].

Кеңес одағында кезінде Қазақстанда барлық аудан орталықтарында, облыстық маңызы бар қалаларда азамат соғысы кезінде қаза болған Қызыл әскерлерге және ұжымдастыру, Кеңес өкіметін орнату үшін күрескендерге ескерткіштер,obeliskтер, белгілер орнатылды.

Егеменді елімізде, халқымыздың біргеілігін күшейту үшін Қазақстан тәуелсіздігі үшін құрбан болған азаматтардың ерліктеріне тарихи баға беру қазіргі ұрпақтың маңызды міндеті. Алайда, өңірлерде халық көтерілістері мен наразылықтарына, мәжбүрлі босқындарға, күштеп ұжымдастыру, дайындық және басқа да саяси науқандардың ақталған құрбандарына, Қазақстанның тәуелсіздігі үшін күресушілер және қуғын-сүргін құрбандарына айналған дәстүрлі діни қызметкерлерге арналған естелік белгілер іс жүзінде жоқтың қасы. Мысалы Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Павлодар облыстарының аудан орталықтарында және халық көтерілістері құрбан болған жерлер туралы белгілер, ескерткіштер әр түрлі себептермен салынбаған.

Өкінішке орай, кейбір субъектілерде саяси қуғын-сүргін құрбандарына арнап ескерткіштер тұрғызу туралы бұрын қабылданған шешімдер қаражаттың болмауына байланысты жүзеге асырылмады. Ал кейбір, жекелеген өңірлерде (облыстарда) жергілікті билік, шаруашылық жүргізуші субъектілер мен кәсіпкерлердің саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу объектілерін салу әрекеттеріне немқұрайлы қарауда.

Осыған орай, мысалы қазіргі тәуелсіздік жылдардағы тәжірибе ретінде Абай облысы Абралы ауданының бұрынғы шағын аудан орталығы - Семей ядролық полигонының аумағына ең жақын елді мекен болып

табылатын Қайнар ауылындағы Мәдениет үйі ғимаратының алдындағы қоғамдық кеңістікті жаңартуды айтуға болады. Онда қоршалған периметр бойында Абралы ауданынан шыққан белгілі мемлекет және қоғам қайраткерлерінің бюсттері, содан кейін Ұлы Отан соғысына қатысқан ауданның барлық тұрғындарына арналған қалпына келтірілген монумент, содан кейін ұжымдық жадтың мүлдем жаңа түрі — "Абралы көтерілісіне Қатысушыларға" арналған монумент дәйекті түрде орналастырылған.

Жоғарыда келтірілген жағдайлар жалпы шығу тегі (Ру жадысы), бір аумақта тұру (орын жадысы) идеялары Туыстық, Туыстық топографиялар эмпатия негізін құрайды, олар мемлекет жүргізетін ұлтара-лық, мәдени саясаты шеңберінде де, әр түрлі жад актерлері де қалыптастырады, оларға бауырлық, аумақ-тық немесе кәсіби бірігетін адамдар қауымдастығын жатқызуға болады. Қазіргі Қазақстанның мемориал-дық ландшафтының бұл алуан түрлілігі көркем сөздердің негізінен әлі де Кеңестік болып қала бере-тіндігімен, алайда кеңестік және жаңа ескерткіштер мен монументтердің орындалуы бойынша классика-лық көршілестік Қазақстандағы заманауи монументалистиканың гибридті стилін қалыптастыруда деп айтуға негіз бар [2. б. 3].

Қорытынды.

Жалпы, әлемдік деңгейде дамыған, тәуелсіздік алғаннан кейін барлық дерлік мемлекеттер өз халқы-ның бостандығы үшін күресушілер туралы Мемлекеттік актілерді бірінші кезектегі мемлекеттік шаралар қатарында және оларды мәңгілікке қалдыру және сакрализациялау мақсатында құжаттар қабылдайды.

Өкінішке орай, Тәуелсіздік жылдарында да біз қаһармандарымыздың отансүйгіштігі мен батылдығын өз деңгейінде бағалайтын, олардың ерліктерін ұлттық қазына және мемлекеттік құндылық деп танитын және басқа мемлекеттердегідей өз халқымыз бен Отанымызға қызмет етудің үлгісі ретінде көрсететін арнайы мемлекеттік бағдарлама қабылдаған жоқпыз.

Тәуелсіздік алғаннан кейін қоғамның барлық топтарының өкілдері, ұрпақтары жаппай қуғын-сүргін жылдарында жазықсыз құрбан болған қаһармандарымызды мәңгілік есте қалдыру үшін ескерткіш белгі-лер, мемориалдық тақталар мен ескерткіштер орнатуды қолдайды. Қазақстан Республикасы Президенті Жарлығының (жоғарыда келтірілген) басты мақсаттарының бірі - тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және саяси қуғын-сүргін құрбандарының ізгі есімдерін халық жадында мәңгі қалдыру.

Сондықтан Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев құрған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссияның міндеттері аясында жаңа нормативтік-құқықтық акті-лерде нақты құқықтық нормалар белгіленіп, құқықтық, жекелеген азаматтар үшін - саяси актаудың нақты құқықтық жолдары мен тетіктері бекітілуі тиіс.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жұмысы шең-берінде жобалық офис соңғы жылдары орнатылған ескерткіштер мен ескерткіш белгілерге түгендеу жүргізу және еліміздің өңірлерінде тарихымыздың және қайғылы беттерін қамтитын жаңа ескерткіштер, стелалар, мұражайлар, белгілер орнату бойынша жоспарланған шаралар туралы жұмысты ұйымдастыру мәселелерін көтеруде.

Қойылған белгілер мен ескерткіштер, мемориалдар мен стеллалар көбіне кеңес заманында жоспарла-нып, басқа ұлт өкілдері тарапынан іске асырылған. Қазақстан халқы үшін, өз құқығы үшін 1920-1930 жылдарда күрескендердің көбіне ескерткіш те, белгі де орнатылмаған. Қазақстан бойынша Абралы, Қазалы, Созақ көтерілістеріне қана ескерткіштер мен белгілер орнатылған.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын құқықтық ақтау, оларды халық жадында мәңгілікке қалдыру өте өзекті. Алайда, ҚР заңнамасында елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың және т.б. атауларында жаппай қуғын-сүргінге және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қарсы басқа да ауыр қыл-мыстарға жауапты адамдарды еске алуға тыйым салатын бап жоқ. Кеңес заманында мемлекеттік террор-дың ұйымдастырушылары мен белсенді қатысушыларының атымен аталған көптеген көшелер, елді мекендер, ұйымдар өзгертіліп, тарихи маңызы бар ұлттық атаулар оларға қайтарылды. Бірақ бұл үлкен жұмыстың басы деп есептеуге болады, себебі еліміздің барлық өңірлерінде халық көтерілістерінің естелік орындарын, жазықсыз адамдарды ату орындарын анықтап, саясаттандырмай демеушілермен және ұрпақ-тарымен бірге ескерткіштер, ескерткіш тақталар, стеллалар және т.б. орнатуды ұйымдастыратын уақыт келді. Сонымен қатар осы мәселені толықтай кешенді түрде шешу үшін мемлекеттік бағдарламаны дайындап бекіту және Қазақстандағы барлық ескерткіштер мен стеллаларды, тақталарды мемлекеттік тір-кеуден өткізу қажет. Жазықсыз адамдарды атылған орындарын халық жадында сақтап қалу мақсатында Мемлекеттік бағдарламаны бекітіп және қатаң мемлекеттік стандарттарды қадағалу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Елеуханова С.В., Положение репрессированных в Казахстане Реабилитация и Память Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР, Издательская программа Международного общества «Мемориал» Москва 2016 С. 480., с., 228-229
2. Медеуова К. «Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане». Электронный ресурс: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21982/. Дата обращения 10.03.2023 г.
3. Путилова, Е.Г. Увековечение памяти жертв политических репрессий в России как одно из направлений деятельности общества «МЕМОРИАЛ» по сохранению исторической памяти Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2012. № 11 (25): в 2-х ч. Ч. I. С. 148-152. Электронный ресурс: elenastumbris@yandex.ruwww.gramota.net/materials/3/2012/11-1/32.html. Дата обращения: 07.03.2023 г.
4. Памятники жертвам политических репрессии не территории бывшего СССР. Список памятников и памятных знаков. База данных. Электронный ресурс: https://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=list&c=Kazakhstan&id_c=81 Дата обращения: 24.02.2023 г.
5. Памятники истории и культуры местного значения города Астаны Электронный адрес: <https://www.wikiwand.com/ru>. Дата обращения 15.12.2022 г.
6. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). том 4, Народные восстания и протесты в Казахстане в 1920-1930-х гг. Сборник документов и материалов. Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – с.568., С. 3, 5).
7. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 12: Государственное преследование и политические репрессии участников национально-освободительного движения «Алаш». Сборник документов и материалов под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 332 с, С. 3).
8. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 11: Борцы за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана. Сборник документов и материалов. Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 568 с, С 4.
9. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 15: Северный Казахстан и Алаш. Сборник документов и материалов. Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 378 б., Б 4, 5)
10. Шериязданова Б.Р. Полевые материалы 2022-2023 ж.ж. 2023 г. 27.08.2022 вход №01-04/213 Костаной; Акмола 28.04.2023 вход №01-04/92; СКО 28.04.2023 вход № 01-04/92; Павлодар 28.04.2023 вход № 01-04/92; Астана 28.04.2023 вход № 01-04/92.

References:

1. Eleukhanova S.V., The situation of the repressed in Kazakhstan Rehabilitation and Memory Attitude to the victims of Soviet political repression in the former USSR countries, Publishing program of the International Society "Memorial" Moscow 2016 p. 480. pp. 228-229.
2. Medeuova K. "Prolonged "Sovietism" and transformations of collective memory: Soviet and post-Soviet memorial complexes in Kazakhstan". Electronic resource: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21982/.
3. Putilova, E.G. Perpetuation of the memory of victims of political repression in Russia as one of the activities of the MEMORIAL Society for the preservation of historical memory Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice Tambov: Diploma, 2012. No. 11 (25): in 2ch. I. С. 148-152. Electronic resource: elenastumbris@yandex.ru www.gramota.net/materials /3/2012/11-1/32.html
4. Monuments to victims of political repression on the territory of the former USSR. List of monuments and memorials. Database. Electronic resource: https://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=list&c=Kazakhstan&id_c=81
5. Historical and cultural monuments of local significance of Astana city E-mail address: <https://www.wikiwand.com/ru>

6. *Material Apostille commissions on rehabilitation of victims of political repression (20-50 years old. XX century). Volume 4, Vol. Collection of documents and materials. Under general. red. Well.T. Karina. - Astana, 2022. - S.568., S. 3, 5).*

7. *Materials of the State Commission for the Complete rehabilitation of victims of Political Repression (20-50 years of the twentieth century). Vol. 12: State persecution and political repression of participants of the national liberation movement "Alash". Collection of documents and materials under the general editorship of E.T. Karin. – Astana, 2022. – 332 p., p. 3).*

8. *Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression (20-50 years of the twentieth century). Vol. 11: Fighters for national freedom, independence and territorial integrity of Kazakhstan. Collection of documents and materials. Under the general editorship of E.T. Karina. – Astana, 2022. – 568 s, From 4.*

9. *Material Apostille commissions on rehabilitation of victims of political repression (20-50 years old. XX century). T. 15: Severn Urga Kazakhstan and Alash. Collection of documents and materials. Under general. red. Well.T. Karina. - Astana, 2022. - 378 B. B 4.5)*

10. *Shariazdanova B.R. Fieldexample material 2022-2023 G.G. 2023 27.08.2022 login apostille 01-04 / 213 Kostanoi; Akmola 28.04.2023 login apostille 01-04/92; SKO 28.04.2023 login apostille 01-04/92; Pavlodar 28.04.2023 login apostille 01-04/92; Astana 28.04.2023 login apostille 01-04.2023 login.01-04/92.*

FTAHP03.20.
ӘОЖ 94(457)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.006>

A.F. Ибраева*¹, З.С. Тайшыбай², С.З. Мәлікова³

¹*т.ғ.д., профессор Манаи Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті (Петропавл қ., Қазақстан Республикасы), E-mail: aktara1971@mail.ru*

²*Еңбек сіңірген профессор, ф.ғ.к., доцент, Манаи Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті (Петропавл қ., Қазақстан Республикасы), E-mail: zarkyn-42@m*

³*т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағатының директоры, (Петропавл қ., Қазақстан Республикасы), E-mail: malikova_saule@mail.ru*

ПЕТРОПАВЛ УЕЗИ АҚҚУСАҚ БОЛЫСЫ: АЛАШ ӘСКЕРІН ҚҰРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Тәуелсіздік жылдарында Алаш қозғалысына деген көзқарас Кеңестік қоғамдық қатынастардың салдарынан ұмытылып бара жатқан сипатынан өзгеріп, ұлттық идеология деңгейіне көтерілді. Алаш қайраткерлерінің еңбектері жаңаша бағаланып, зерттеушілердің соңғы буынның санасынан лайықты орын алуда. Мақалада Қазақстан тарихындағы Алаш қозғалысының, қозғалыс тудырған Алаш саяси партиясының және Алашорда үкіметінің Солтүстік Қазақстандағы қызметін зерттеуге арналған. Аймақтағы Алаш саяси қозғалысының қайраткерлері, олардың қозғалысқа қатысуынан бастап, күрескерлік деңгейге көтерілуі нақты мысалдармен сипаттау. Мәселен, осы уақытқа дейін Алаш қозғалысының күрескерлік сипаты толық ашылған жоқ. Тіпті, «Алашорда үкіметі жарияланбаған, саяси партияның бағдарламасы жарық көргенімен, нақты қимылдарға кіріспеген» деген сияқты пікірлер де бар. Оның ішінде, Солтүстік Қазақстандағы Алашорда қайраткерлерінің есімдері ғана аталып, өмірбаян деректері толық зерттеу маңызды орынға ие. Қазақстан тарихшылары жеткен бірқатар ғылыми жетістіктер баршылық. Біз мақалада тарихилық және объективтілік принциптерді ұстана отырып, қоғамдық құбылыстар қандай күрделі болса да, еліміздің бастан кешкен басқа да оқиғалармен ажырамас бірлікте өрбігенін көрсетуге күш салдық. Кеңес кезінде жарық көрген зерттеулерге сын көзбен қарай отырып, жаңа әдіснама негізінде тарихнамадағы ескірген көзқарастардың салқынына ұшырамастан тарихи шындықты қалпына келтіруге тырыстық. Сондықтан, Алаш қозғалысы тарихын, оның ішінде солтүстік өңірдегі құбылыстарды бағалауға

жаңа дерек көздерін пайдаландық. Бұл дерек көздерінің ақпараттық мүмкіндіктері әр уақытта толық болмағандығын көрсетуіміз керек.

Кілт сөздер: Алаш қозғалысы, азаттық күресі, қоғамдық сана, тәуелсіздік, мемлекет құрылысы, Алаш әскері.

Ибраева А.Г. ^{*1}, Тайшыбай З.С. ², Маликова С.З. ³

¹д.и.н., профессор, Северо-Казахстанский университет им. М.Козыбаева
(г. Петропавловск, Республика Казахстан), E-mail: akmaral1971@mail.ru

²Заслуженный профессор, к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский университет им.
М.Козыбаева (г. Петропавловск, Республика Казахстан), E-mail: zarkyn-42@mail.ru

³к.и.н., директор Северо-Казахстанского государственного архива
(г. Петропавловск, Республика Казахстан), E-mail: malikova_saule@mail.ru

ПЕТРОПАВЛОВСКИЙ УЕЗД АККУСАКСКАЯ ВОЛОСТЬ: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ АРМИИ АЛАШ

Аннотация

За годы независимости отношение к движению Алаш изменило свой забытый характер из-за советских общественных отношений и поднялось до уровня национальной идеологии. Труды деятелей Алаша по-новому оцениваются и занимают достойное место в сознании последнего поколения исследователей. Статья посвящена изучению деятельности Алашского движения в истории Казахстана, Алашской политической партии и правительства Алашорды в Северном Казахстане. Охарактеризовать на конкретных примерах деятелей политического движения Алаш в регионе, начиная с их участия в движении и заканчивая подъемом на бойцовский уровень. Например, до сих пор бойцовский характер движения Алаш не был полностью раскрыт. Есть даже такие комментарии, как: «правительство Алашорды не было опубликовано, программа политической партии не вступила в конкретные действия». В том числе, имена деятелей Алашорды в Северном Казахстане и биографические данные занимают важное место. Есть ряд научных достижений, достигнутых историками Казахстана. В статье мы постарались показать, что, придерживаясь принципов историчности и объективности, общественные явления, какими бы сложными они ни были, разворачиваются в неразрывном единстве с другими событиями, которые пережила наша страна. Критикуя исследования, опубликованные в советское время, мы пытались восстановить историческую реальность на основе новой методологии, не подвергаясь холоду устаревших взглядов в историографии. Поэтому мы использовали новые источники для оценки истории движения Алаш, в том числе явлений в северном регионе. Мы должны показать, что информационные возможности этих источников не всегда были исчерпывающими.

Ключевые слова: движение Алаш, освободительная борьба, общественное сознание, независимость, государственное строительство, армия Алаш.

A.G. Ibraeva^{*1}, Z.S. Taishybay², S.Z. Malikova³

¹Doctor of Historical Sciences, Prof, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev
(Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan), E-mail: akmaral1971@mail.ru

²Honored Professor, Candidate of Philological Sciences, Associate Prof, North Kazakhstan University named
after M. Kozybayev (Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan), E-mail: zarkyn-42@mail.ru

³Candidate of Historical Sciences, Director North Kazakhstan State Archive, North Kazakhstan State Archive,
(Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan), E-mail: malikova_saule@mail.ru

PETROPAVLOVSK UYEZD KAZAN PARISH: SOME ISSUES OF THE FORMATION OF THE ALASH ARMY

Abstract

Over the years of independence, the attitude towards the Alash movement has changed its forgotten character due to Soviet public relations and has risen to the level of national ideology. The works of Alash figures are

evaluated in a new way and occupy a worthy place in the minds of the last generation of researchers. The article is devoted to the study of the activities of the Alash movement in the history of Kazakhstan, the Alash political party and the government of Alashorda in Northern Kazakhstan. To characterize the figures of the Alash political movement in the region by concrete examples, starting with their participation in the movement and ending with the rise to the fighting level. For example, until now, the combative nature of the Alash movement has not been fully disclosed. There are even comments such as: «the government of Alashorda has not been published, the program of the political party has not entered into concrete actions». In particular, the names of Alashorda figures in Northern Kazakhstan and biographical data occupy an important place. There are a number of scientific achievements achieved by historians of Kazakhstan. In the article we tried to show that, adhering to the principles of historicity and objectivity, social phenomena, no matter how complex they may be, unfold in inseparable unity with other events that our country has experienced. Criticizing the research published in Soviet times, we tried to restore historical reality on the basis of a new methodology, without being exposed to the cold of outdated views in historiography. Therefore, we used new sources to assess the history of the Alash movement, including phenomena in the northern region. We must show that the information capabilities of these sources have not always been exhaustive.

Keywords: Alash movement, liberation struggle, public consciousness, independence, state building, Alash army.

Кіріспе

«Қазақстан Республикасында қоғамдық сананың қалыптасу концепциясында» «қазіргі кезде Тәуелсіз Қазақстан Республикасының жаңа тарихы жасалып жатқанда, өткен тарихты түзетіп, жаңаша ой-талқысынан өткізу қажет» деп жазылғандай, тарихтың өткен кезеңін нақты сипаттау үшін тарихи білімді үзіп-жұлу және бұрмалау үрдісін түзетіп, шындық негізінде саралау қажет. Әсіресе, кеңес заманындағы Қазақстан тарихының ой-санамыздан қайта өткізу қажет. Сөйте отырып, қоғамда тарихқа сыйлау көзімен қарау, мәдениеттілік деңгейіне көтеру, тарихи деректерді құметтеу міндет. Демек, алдын-ала біржақты көзқарасқа берілмей, тарихилық және ғылыми ақиқат принциптерін ұстана отырып, еліміздің өткендегі өмірін нақты және шындық сипатында баяндау маңызды.

Материалдар мен әдістер

Тақырыпты зерттеу барысында Алаш әскеріне қатысты бұрыннан белгілі деректер мен ғылыми айналымға енгізіліп отырған архив басылымдары, мерзімдік баспасөз құжаттарын қарастыра отырып, объективті түрде баға беруді мақсат етіп қойылған.

Мақаланы жазу барысында көптеген осы уақытқа дейін жарық көрген ғылыми еңбектер сараланды, республиканың бірқатар белді архив қорларында бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген құнды деректермен жұмыс жасалды. Мәселен, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің қорларынан Солтүстік Қазақстан облысы бойынша тәркілеуге ұшыраған байлардың жеке істері, Қазақстан Республикасы Президентінің архивіндегі Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі, қилы тағдыры, құнды мұралары және тергеу істері; Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві; Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивіндегі ХХ ғасырдың басындағы Кеңес үкіметінің орнауымен қабылданған заңнамалық құжаттар, Алаш әскеріне қатысты құжаттар ғылыми мақала мазмұнының терең ашылуына арқау болды. Айталық, Алаш қайраткерлеріне қарсы құзырлы органдардың құпия іс-әрекеттерінің ұйымдастырылуы олардың жеке істерінде сақталған құжаттардан көрінеді. Қазақстанның бүкіл саласын қадағалап отырғысы келген большевиктер жоғары билік орындары үшін кеңейтілген құжаттар кешенін даярлады. Партиялық басшылық үшін берілетін біріккен мемлекеттік саяси басқарманың құпия деректері сталиндік әміршіл-әкімшіл саясаттың орнығуына байланысты саяси мәселелерге ерекше мән берді. Бүгінгі таңда осы және басқа да мәліметтер арқылы Алаш қайраткерлерінің қасіреті жан-жақты ашуға мүмкіндік туып отыр.

Жоғарыда аталған зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері архив құжаттарын, мәліметтік жинақтарды, шолуларды, белгілі қоғам қайраткерлерінің естеліктері мен мақалаларын, сол кезеңдегі баспасөз жарияланымдарын, тақырыптық құжаттар мен жинақтарды біріктіріп отыр. Күрделі кезеңдердегі тарихи оқиғаларды зерттеу барысында архивтік деректердің ғылыми айналымға молынан қосылуы тақырыпты ашудың ерекшелігі болып табылады және олар бір жүйеге келтіріліп, сыни тұрғыдан талданды. Ғылыми зерттеу барысында тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы талдау сияқты әдіснама жиынтығы мен жинақтау, объективтілік, ғылыми таным ұстанымдары басшылыққа алынды. Мақалада нақты тарихи қажеттілік, тарихи тағылым, тарихи зерде негізінде қоғамдық-саяси мәселелер бойынша жаңа көзқарастар, ғылыми ойлар ескеріліп отырды.

Алаш қозғалысын республикалық деңгейде сипаттауға В.З. Ғалиевтың, З.Қ. Қасымбаевтың, М.Қ. Қозыбаевтың, С.Ф. Мажитовтың, Б.К. Рақымбекованың және басқаларының теориялық-әдіснамелік мақалалары көмектесті. Ғылыми ақпараттың бұл түрі қарастырылып отырған уақыт аралығындағы тарихнамалық жағдайды сипаттайды. Қорытындылар. Ақпарат көздері ретінде газет-журнал мақалалары, естеліктер, тергеу материалдары пайдаланылды. Публицистикалық еңбектерді пайдаланудың нақты себептері: ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі бұқаралық ақпарат құралдары, әсіресе «Қазақ», «Сарыарқа», «Үш Жүз» т.б. газеттер бетінде Алаш қозғалысына байланысты саяси, ақпараттық, танымдық материалдарды көп басты. Ұлттық сананы оятып, күрескерлік рухқа дайындаған Алаш ұранды баспасөз нұсқалары да толық зерттелмеген. Айталық, «Жас Азамат» (1918-1919) газеті Алаштық «Қазақ» газетінің ізбасары, дәстүр жалғастырушысы бола тұра, басылымның саяси бағасы берілген жоқ. Солтүстік Қазақстанда Алаш әскерін құру жөніндегі бастамалар осы уақытқа дейін тарихи бағасын алған жоқ. Тіпті, 1918 жылы жазда Петропавл уезінің Аққуасқ болысында Міржақып Дулатов бастаған Алаш қайраткерлерінің өткізген көп адамдық жиыны туралы ауызекі әңгімеден басқа ешқандай ақпарат қалмаған. Жоғарыда аталған оқиғалар нақты деректер негізінде байыпты зерттеуді, Алаш қозғалысының маңызды көріністері ретінде бағалауды қажет етеді.

Алаш қозғалысын республикалық деңгейде сипаттауға В.З. Ғалиевтың, З.Қ. Қасымбаевтың, М.Қ. Қозыбаевтың, С.Ф. Мажитовтың, Б.К. Рақымбекованың және басқаларының теориялық-әдіснамелік мақалалары көмектесті. Ғылыми ақпараттың бұл түрі қарастырылып отырған уақыт аралығындағы тарихнамалық жағдайды сипаттайды. Қорытындылар. Ақпарат көздері ретінде газет-журнал мақалалары, естеліктер, тергеу материалдары пайдаланылды. Публицистикалық еңбектерді пайдаланудың нақты себептері: ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі бұқаралық ақпарат құралдары, әсіресе «Қазақ», «Сарыарқа», «Үш Жүз» т.б. газеттер бетінде Алаш қозғалысына байланысты саяси, ақпараттық, танымдық материалдарды көп басты. Ұлттық сананы оятып, күрескерлік рухқа дайындаған Алаш ұранды баспасөз нұсқалары да толық зерттелмеген. Айталық, «Жас Азамат» (1918-1919) газеті Алаштық «Қазақ» газетінің ізбасары, дәстүр жалғастырушысы бола тұра, басылымның саяси бағасы берілген жоқ. Солтүстік Қазақстанда Алаш әскерін құру жөніндегі бастамалар осы уақытқа дейін тарихи бағасын алған жоқ. Тіпті, 1918 жылы жазда Петропавл уезінің Аққуасқ болысында Міржақып Дулатов бастаған Алаш қайраткерлерінің өткізген көп адамдық жиыны туралы ауызекі әңгімеден басқа ешқандай ақпарат қалмаған. Жоғарыда аталған оқиғалар нақты деректер негізінде байыпты зерттеуді, Алаш қозғалысының маңызды көріністері ретінде бағалауды қажет етеді.

Алаш қозғалысын республикалық деңгейде сипаттауға В.З. Ғалиевтың, З.Қ. Қасымбаевтың, М.Қ. Қозыбаевтың, С.Ф. Мажитовтың, Б.К. Рақымбекованың және басқаларының теориялық-әдіснамелік мақалалары көмектесті. Ғылыми ақпараттың бұл түрі қарастырылып отырған уақыт аралығындағы тарихнамалық жағдайды сипаттайды. Қорытындылар. Ақпарат көздері ретінде газет-журнал мақалалары, естеліктер, тергеу материалдары пайдаланылды. Публицистикалық еңбектерді пайдаланудың нақты себептері: ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі бұқаралық ақпарат құралдары, әсіресе «Қазақ», «Сарыарқа», «Үш Жүз» т.б. газеттер бетінде Алаш қозғалысына байланысты саяси, ақпараттық, танымдық материалдарды көп басты. Ұлттық сананы оятып, күрескерлік рухқа дайындаған Алаш ұранды баспасөз нұсқалары да толық зерттелмеген. Айталық, «Жас Азамат» (1918-1919) газеті Алаштық «Қазақ» газетінің ізбасары, дәстүр жалғастырушысы бола тұра, басылымның саяси бағасы берілген жоқ. Солтүстік Қазақстанда Алаш әскерін құру жөніндегі бастамалар осы уақытқа дейін тарихи бағасын алған жоқ. Тіпті, 1918 жылы жазда Петропавл уезінің Аққуасқ болысында Міржақып Дулатов бастаған Алаш қайраткерлерінің өткізген көп адамдық жиыны туралы ауызекі әңгімеден басқа ешқандай ақпарат қалмаған. Жоғарыда аталған оқиғалар нақты деректер негізінде байыпты зерттеуді, Алаш қозғалысының маңызды көріністері ретінде бағалауды қажет етеді.

Талқылау

Мақаланың тақырыбы бүгінгі күні көкейкесті болатын себебі, бүкілқазақтық сипат алған Алаш қозғалысының Қазақстанның солтүстік аймағында арнайы зерттелмеген, ашылмаған қырлары көп мәселе болып табылады. Ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихында елеулі орын алған күрестің солтүстік аймақтағы сипаттары мен нәтижелері жеке зерттеуді, архив құжаттары негізінде арнайы тексеруді қажет етеді.

ХХ ғасырдың басындағы Ресейдің және оның отары болған қазақ өлкесінің қоғамдық-саяси жағдайлары жеке адамдар мен топтардың наразылығынан ғана емес, экономика мен әлеуметтік саладағы жағдайлар, Ресейдің бастан кешкен сәтсіздіктері, мысалы орыс-жапон соғысы сияқты құбылыстардың ықпалына қарай қалыптасқаны тарихи шындық. Осының бәрі жиналып келіп,

Петербургтегі Сарай алаңында көпшілікке оқ ату оқиғасы «Бірінші орыс революциясы» деп аталған тарихи құбылысты туғызды.

1905 жылғы 6 тамызда жарық көрген «Мемлекеттік Думаны құру жөніндегі» патша манифесі Ресейдің халқының бір тобына бостандық бергендей болса, екінші тобын, оның ішінде қазақтарды, саяси жағынан тежеп, арнайы ереже шығарды. Ереже бойынша, мысалы, Семей облысындағы қоныс аударып келген 63 мың қазақ емес азаматтар бір депутат ұсына алатын болса, 625 мың қазаққа Думадан екі орын берілді. Яғни, станицада тұратын орыс этносының дауыс үлесі ауылда тұратын қазақтардан 10 есе артық. Көзі ашық, көкірегі ояу, қоғамдық-саяси құбылыстардың ара-жігін ажырата білетін азаматтар ғана бұл өзгерісті түсінетін. Мұндай азаматтар қазақ арасында бар еді [1].

Әлихан Бөкейханов Омбыда тұрса да, Қоянды жәрмеңкесі сияқты қазақтың үш Жүзінің өкілдері жиналатын жерде жиын өткізуді және съезд дәрежесіндегі жиында қазақ ұлтының жанды мүдделерін қорғайтын петиция даярлауды ұйымдастырды. Әрине, петицияның мәтінінде қазақтың ұлттық мемлекеттігі, тәуелсіздігі туралы мәселелер қозғалған жоқ. Дәлірек айтқанда, сол кезең үшін ең маңызды деген ұлтты этнос ретінде сақтап қалудың шарты болып табылатын азаматтық құқықтар, жер мәселесі, ар-ождан, ана тілінің басымдығы, баспасөз нұсқалары туралы мәселелер қозғалды.

Бір сөзбен айтқанда, қазақ зиялыларының азаттық жолындағы ұйымдасқан саяси күресі 1905 жылдан басталды дегенде, отарлаушы империя билігінен патша өкіметінен азаматтық құқықтарды ашық және батыл талап етудің пікір айтудың басты жолы ретінде таңдалды.

Отаршыл мемлекеттің іргесі сәгіліп, шаңырағы шайқалған сәтті пайдаланып, қазақ халқының тәуелсіздік күресін бастап кетті. Әлбетте, қару көтеріп, қантөгіс жолымен емес, саяси-әлеуметтік, экономикалық-құқықтық талаптар қою арқылы өркениетті жолмен Қазақ мемлекетін құрудың жолдарын іздестірді. Ол үшін алдымен орыс империясының құрамындағы жұрт ретінде қазақтар өздерінің заңды құқықтарына кепілдік беруді талап етті [2].

Тарихта «Қарқаралы петициясы» деген атпен белгілі бол-ған талап-арыз (Шынында біреу ғана емес. – авт.) зерттеушілер назарына ерте-ақ ілінген болатын. Көрнекті ғалым Санжар Асфендияров «История Казахстана с древнейших времен» деген еңбегінде бірінші орыс революциясының дүмпуімен қазақ даласында отаршылдыққа қарсы наразылық бой көтерудің көрініс ретінде дүниеге келген бұл петиция туралы білген. Бірақ, ол өз кезіндегі идеология ықпалынан шыға алмай, бұл қозғалыстарға біржақты, тіпті немқұрайлы баға береді [3]. «...Қазақ газеттері шыға бастайды, қоғам қайраткерлерінің, «құрметті адамдардың», яғни, билер мен ақсақалдардың съездері жиналады. Көптеген съездер (Қарқаралы, Орал, т.б.) дәл сол «құрметті адамдар» мен интеллигенцияның съездері еді. Жиындарда үкімет атына петициялар мен тілек-өтініштер қабылданды. Әсіресе, отарлау саясатына көп орын берілді, өйткені қоныс аудару белгілі дәрежеде қазақ қоғамының барлық қабаттарына залал келтірді».

Ал, екінші бір ірі қайраткер Тұрар Рысқұлов осы мәселе жөнінде: «1905 жылғы манифестке байланысты қазақтар арасында митингілер өткізілді, дін және жер тақырыбына петициялар жазылды...» деп, – көрсетеді. Осылайша, көтерілген мәселелер «Дін және жер» тақырыбы төңірегінде шектеліп қалған деп білген. Бұған да коммунистік идеологияның салқыны тиген.

Шет елдерде жүріп отарлық езгідегі қазақ халқының мүддесін қорғаған, Кеңестік құрылысты үнемі сынап өткен көрнекті қоғам қайраткері Хасен Оралтай «Алаш-Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны» деген еңбегінде Қарқаралы петицияларының жазылуына байланысты жиындарды «Алаш» партиясының бастау шағы деп түсіндіреді. «Партиялық қызмет жасырын жүргізілгендіктен, – дейді Х.Оралтай, – Алаш партиясының тұңғыш (құрылтай) съезі 1905 жылы маусым айында 14500 қазақ түркісінің қатысуымен Қарқаралыда өткізілді. Бірақ, ресми түрде Алаш партиясының съезі болып есептелмейді. Солай болғанмен де 1905 жылғы съезд Алаш партиясының съезі екендігіне күмән жоқ. Өйткені, 1905 жылы съезді ұйымдастырушылар, оның басқарушылары және онда шығып сөйлегендердің бәрі Алаш партиясының мүшелері еді. Бұл съезге Алаш партиясының лидері Әлихан Бөкейханұлының өзі қатысты». Х.Оралтай бұл арада істің мән-жайын толық білмегендігін көрсетеді. 1905 жылғы маусымда Ә.Бөкейхан Қояндыда болмаған. Мұрағат деректері Әлекеңнің Омбыда екенін, Қояндыда жазылған наразылық талап-хаттарды «Омбыда қабылдап, Петербургке өзі алып кеткендігін айғақтайды». Ресейдің орда қаласында Әлекең бұл хаттарды патша кеңсесіне тапсырумен бірге, бірнеше саяси газеттерге ұсынып, жариялатқан.

Ал, енді Қарқаралы жиындарының Алаш съезі екендігін дәлелдеу үшін Х.Оралтай Ә.Бөкейханның 1910 жылы жариялаған «Киргизы» деген еңбегіне сілтеме жасайды [4].

Бұл арада автор «съезд» деген атауды бірнеше рет ауызға алғанда С.Асфендияровтың жоғарыда аталған еңбегіне жүгінген болуы тиіс.

Кеңес дәуірінің басқа да зерттеушілері Қарқаралыда халық атынан қабылданған осы құжаттардың маңызын ұнатпаса да, болған істі мойындаған: «Бұл петицияның жалпықазақтық сипаты болды және шын мәнінде алаш қозғалысының саяси негізін салды». [5].

Семейде шығып тұрған орыс тіліндегі «Семипалатинский листок» газетінің 1906 жылғы 84-85 сандарында: «Қайткен күнде де еңбекшілерді революциялық күреске қатыстырмау үшін, феодалдық қазақтың байшыл көсемдері мен мұсылман дінбасылары «Петиция» науқанын ұйымдастырды. 1905 жылы 25-шілдеде Қоянды жәрмеңкесінде (Қарқаралы қаласына жақын) байлар съезі болды, онда патшаның атынан петиция дайындалды. Көтерілген басты мәселелер: қазақ жерінде ерекше мұсылмандық діни ба-қару жүйесін құру, мешіттер салу, діни медреселер ашу, Меккеге қажылыққа баруға рұқсат беру», деп жазылды.

Қазақ КСР-і тарихының, кейінге дейін «Қазақстан тарихы» деген кітаптардың беттерінде де осы мазмұндағы топшылаулар орын алды.

Қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы ұзақ та ұлы күресінің ұзын көшіндегі осы кезең жөнінде Мұхтар Әуезовтің ертеде-ақ жазған мына сөздеріне разы боламыз. «1905 жылы Қарқаралыда Ақаң мен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік өкіметке қазақ халқының атынан петиция (арыз-тілек) жібергенін» көрсеткен М.Әуезов сол құжаттың мазмұнын бұрмаламай, нақты берген. «Ол петицияда аталған үлкен сөздері - бірінші - жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған. Екінші - қазақ жұртына земство беруді сұраған, үшінші – отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін ол күннің құралы барлық мұсылман жұртының қосылуында болғандықтан, қазақ жұртын мүфтиге қаратуды сұраған». «Мүфтиге қаратуды сұраудың» өзін М.Әуезов «отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін» қолданған амал екенін дәл басып көрсеткен.

Қазақ КСР тарихы бес томдығының 1979 жылы шыққан 3-ші томында Қарқаралыдағы 1905 жылғы 15-қарашадағы Жақып Ақбаев ұйымдастырған митингінің құны оған «жұмысшылардың, қоныс аударған шаруалар мен солдаттардың және ауылдар мен болыстардан келген атты қазақ жігіттерінің қатысқандығында» ғана екендігі көрсетілген. Бұл тұжырым сол күйінде, 1957 жылғы «Рабочее и аграрное движения в Казахстане в 1907-1914 годах» деген жинақтан алынған болса, сол бетімен Алматыда 1993 жылы басылып шыққан «Қазақстан тарихының очерктеріне» де көшіріліп берілген.

Одан беріде 1994 жылы шыққан «Қазақстан тарихы» деген кітапта 1905-1907 жылдардағы қозғалысқа «өлкеге қоныс аударып келген орыс жұртының өкілдері ғана қатысты», «Қазақстанның жергілікті халқының мүдделері қозғалмады» деген тұжырым да сол баяғы ескірген, жетесіз сарын. Сөйтсек, автор «Мұнда таптық интернационалдық пролетарлық қозғалысқа негіз болар жағдайлардың тым жетімсіз» екендігіне тоқсаныншы жылдардың ортасында, маркстік тұрғыда өкініш білдірген екен [6].

Егер Ресей патшасының Манифесі – (адам құқығын еріксіз таныған басты құжаты) көтерілістің қуаты тегеуріні салдарынан қабылданғанын түсінетін болсақ, сол көтеріліске белсене қатысқан қазақ халқының, халықты бастаған азаткер қайраткерлердің еңбегі екендігін де мойындап, лайықты бағасын беруіміз керек.

Тарихи ғылыми-зерттеу еңбектерде, оқулықтарда қазақ даласындағы саяси күрестің патша Манифесімен байланысты өршуі 1905 жылғы қараша айынан бастап белең алғаны көрсетіледі. Шынында, және мұны атап айту керек бұл – Қыр өлкесіндегі саяси күрестің екінші кезеңі жарты жыл бұрын Қояндыда болған қалың қауым жиындарынан басталады. «Бүкіл елдік наразылықтың қазақ қоғамына бұрын тән емес петиция түрінде көрінуіне түрткі болған тұңғыш россиялық революция болған да, ал оны жазған азаттық қозғалысының басына келген жаңа әлеуметтік күш – ұлт-азаттық интеллигенция өкілдері еді».

«Қарқаралы петициясы» деп аталып жүрген құжатбұл жалғыз ғана петиция емес. Біздің анықтауымыз бойынша, әрқайсысы өзінше бөлек, дербес мазмұндағы бірнеше құжат. Олар, атап айтқанда, жеке-жеке: Ресей Императорына, Министрлер Кеңесінің төрағасына, ішкі істер министріне жолдаған. Мұрағат құжаттарына қарағанда жиындарды өткізіп, петицияларды жазып, халық өкілдеріне қол қойғызғандардың ішінде Жақып Ақбаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Көлбай Тоғысов, Ахметқали Аяғанов бар. Басқа дәл қандай азаматтардың қатысы жөнінде мағлұматтар табылмай отыр. Құжаттың көшірмелері Петербургте шығатын «Сын отечества» и «Русские ведомости» газеттерінің редакциясына жолданды [7].

Петицияда қазақ халқы саяси, әлеуметтік-экономикалық маңызды мәселелер қарастырылды. Атап айтқанда, қазақтар Мемлекеттік думаға – Ресей парламентіне сайлану құқығын талап етті. Ауыл,

болыс әкімшіліктерін мен хатшыларды сауатты қазақтардан тағайындау; қазақ ауылдарына христиан уағызшылардың келуіне тыйым салу; мешіт, медреселер салуға, баспахана ашып, газет, кітап шығаруға рұқсат беру; іс қағаздары, құжаттар қазақ тілінде жазылуын; билер сотын әділет министрлігі құрамына беру; жер мәселесін қазақтарға тиімді түрде шешу, балығы, тұзы бар өзендер мен ормандарды пайдалану, зауыт салу, пайдалы қазбалары бар жерді жалға беруге рұқсат беруді сұрады.

Ә. Бөкейханов «Қазақтар» атты мақаласында осы петициялардың маңызы жөнінде былай деп жазды: «Ол құжаттардан дінге және жерге қатысты мәселелер, саяси бостандық мәселелерінен де бұрын алға қойылды. Арыз-тілек хаттыдайындауға орыс әдебиетінің негізінде тәрбиеленіп, еуропалық мәдениетке құлай сенетін, отанының бақытын батыс мәдениетінің жемістерін тиімді пайдалана білу – деп есептейтін, діни мәселелерді екінші қатарда қарастыратын интеллигенттер де, сондай-ақ, шығыс мәдениетімен сусындап, ұлттық діни өзгешілікті насихаттауға ерекше ден қоятын зиялылар да араласты. Бұлардың алғашқысын батысшылар, екіншісін-түрікшілдер деп атауға болар еді. 1905 жылдың мауысымында қазақ даласының хақ орта тұсында, Қарқаралы оясындағы Қоянды жер мункесінде 14 500 қазақтың атынан министрлер кеңесінің төрағасына жолданған арыз-тілек хат азаттық аңсаған халықтың оянған санасының алғашқы үн қатуы еді...».

Патша үкіметінің Қазақстанда әкім-қаралары бұл бастамадан саяси үрей сезіп, оның Ә.Бөкейханов бастаған авторларын қуылға ұшыратты. Дін қайраткерлерінің жер аударды. 1906 жылы 8 қаңтарда Тұзқалада Ә.Бөкейханов, Қарқаралыда Ж.Ақпаев тұтқындалды. Көкшетау мешітінің имамы Науан хазірет Таласов пен медресе мұғалімі Шәймерден Қосшығұлов тұтқындалып, жер аударылды. Ш.Қосшығұловқа тағылған айып- оның Семей облысы Қарқаралы уезіндегі Абай Құнанбайұлы мен Павлодар уезіндегі Садуақас Шорманұлына жазған хаттары болатын. Бұл құжатта Ш.Қосшығұлов Семей облысы мұсылмандарының съезін шақырып, онда христиан миссионерлігіне қарсы мәселе көтеру жөнінде айтылған болатын [8, 28 б.]. Қазақ тарихындағы саяси қуғын-сүргін сол кездің өзінде-ақ басталған болатын.

«Семипалатинский листок» газетінің жазуы бойынша: «Ғалым, орманшы, Қарқаралы уезі Тоқырауын болысының қазағы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов бір ауыздан сайланды. Редакция сайлаудың нәтижесімен қазақ халқын құттықтайды, өйткені, ұлт жанашыры Бөкейханов Мемлекеттік Думаға сайланып, қазақ халқының мүддесін қорғайтын болды» [9].

1916 жылғы оқиғалар. Алаш көсемдерінің қимыл-әрекеті. II Николай 1916 жылғы 25 маусымда «Империяның бұратана жұртшылығының еркектерін соғыстағы әскердің ұрыс аймағында қорғаныс ғимараттары мен байланыс жүйелерін салуға, сондай-ақ, мемлекеттік қорғаныс мүддесіне қажетті басқа да жұмыстарға жұмылдыру туралы» Жарлығы шықты. Жарлық бойынша қазақтардан 250 мың адам, яғни әрбір үшінші шаңырақтан бір жігіт алынуы керек еді [10, 3 б.].

Бұл оқиғалардың Солтүстік Қазақстанда қалай өткендігі туралы себебі мен салдарлары туралы «Сарыарқаны өрт алды» 2006. Петропавл, «Северный Казахстан» баспасы. Совет заманында ұлт-азаттық қозғалыстың ұйымдасқан нышаны ретінде бағаланып, көтеріліске дем берушілер мен оған қатысушылар жөнінде оң пікір болғаны рас. Ал, кезінде Алаш көсемдері қарулы көтерілістің заңсыз екенін көрсетіп, халықты қырғыннан сақтандырғаны дұрыс болғанына кейін көз жетіп, алаш қайраткерлерінің мынадай үгіт айтып, халыққа ақыл бергені тарихтан мәлім.

1916 жылғы тамыздың басында IV Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясының ықпалымен Орынборда Қазақстан облыстары өкілдері мен патша әкімшілігі қызметкерлерінің жиналысын шақыруға Әлихан Бөкейханов мұрындық болды. Жиналыс нақты міндеттер қойып, тыл жұмыстарына шақырылғандарды ұйымдасқан түрде соғыс аймағына жеткізу және олардың еңбегін ұйымдастыру туралы шаралар қабылдады. Патша жарлығына байланысты қазақ даласында байқалған көтерілістер, оларды басып-жаншу туралы үкімет орындары қабылдаған шараларды тексеріп, зерттеу үшін Оралға, Орынборға және Ташкентке А.Ф. Керенскийдің комиссиясы жіберілді. Патша жарлығын орындауға байланысты Қазақстандағы, әсіресе Жетісудағы орынсыз әрекеттер жасаған, жергілікті халыққа зардап шектірген, көрші Қытайға дейін бастырған отаршыл үкіметтің қиянатын қатаң сынға алған Әлихан Бөкейханов 1916 жылғы 10 қыркүйекте Думада сөз сөйледі. Генерал Фольбаумның жазалау шараларын қатаң сынға алды. Нақты дәлелдерге сүйене отырып, депутат Керенский билеуші әкімшіліктің жергілікті жағдайларды білмей, асыра сілтегендігін, тіпті ораза кезінде жігіттерді жұмысқа шақыру шараларын жүргізгендігін сынға алды. Мысалы, Керенский былай деген еді: «Бүкіл Түркістан мен қазақтардың қыр облыстары Тула немесе Тамбов губерниялары емес... Бұл ұлан-байтақ аймақ өзінің тұрмысы, экономикасы мен саяси мазмұны ерекше аймақ», – деп Түркістан мен Қыр өлкесінің генерал-губернаторларын жауапқа тартуды талап етеді.

Әрине, халықты шығынға ұшыратқан құбылыс қазақ тарихында азаттық күресіне серпін берген тарихи оқиға болғаны да рас. 1917 жылды Әлихан Бөкейханов Минскіде қарсы алған болатын. Мұнда ол Батыс майдан штабының жанында Земгордың «бұратана» халықтар бөлімін құрып, майдан жұмыстарындағы мыңдаған қазақ азаматтарына қамқорлық көрсетіп жүрген. Патшаның тақтан кеткенін, Уақытша үкімет орнағанын сонда жүріп білді де, 1917 жылғы 5 наурызда Орынборға, «Қазақ» газетінің редакциясына, елдегі жақтастарына жеделхат жолдады. Бұл жеделхатында Алаш көсемі «Қазақ халқының тілегі орындалғанын», енді азаттық, даму жолына түсу қажеттігін көрсетті. «Ұйымдасып, жаңа үкіметтің күшеюіне қызмет қылалық, кешікпей ашылатын Учредительное Собраниеде һәм г. Думада бәйгеге қосылып, жүзде алып, халқымыздың бақ-берекесіне жол ашалық», – деп жазылған.

Жаңа үкімет Торғай облысындағы жағдайдың шиеленіскенін байқап, Ә.Н.Бөкейхановты Уақытша үкімет атынан осы облысқа комиссар етіп тағайындады [11, 100 б.]. Бұл қызметке ол 1917 жылғы 11 сәуірде кірісіп, жыл аяғына дейін атқарды. Ұлттың болашағына байланысты шараларды талқылау үшін Қазақстанның жер-жерінде қазақ съездерін өткізуді ұйымдастырды.

1917 жылғы сәуірдің 2-8 күндері аралығында Орынборда 300-ден астам адам қатысқан Торғай облыстық қазақтар съезі өтті, оған Қазан және Уфа мұсылман комитеттерінің өкілдері қатысты. Съезді Ахмет Байтұрсынов ашты. Торғай облыстық съезінің маңызы оның бірінші қазақ съезі екендігінде ғана емес, қазақтың ұлттық саяси партиясын құратын ұйымдастыру бюросын сайлағандығында. Яғни, қазақ мемлекеттігін жаңғыртудың бастамасы болатын. 13 сәуірде ұйымдастыру бюросының мәжілісі өтіп, онда «ұлттың мүдделері мен мұқтаждарын қарайтын» Жалпықазақ съезін шақыру жөнінде шешім қабылданды [12, 46 б.].

Бұдан кейін, Верный қаласында Жетісу, Торғай, Семей, Ақмола және Орал облыстық съездері өткізілді.

Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов пен М.Дулатов Жалпықазақ съезіне үш ай бойы дайындалды. 1917 жылғы 21-26 тамыз аралығында қазақ өлкесінің барлық облыстарының өкілдері жиылған Бірінші жалпықазақ съезі болды. Съезде қазақ өлкесін басқарудың мемлекеттік жүйесі, ұлттық автономия, ұлттық саяси партия, бүкілресейлік мұсылман қозғалысына қатысу, халық ағарту, милиция және құрылтай жиналысына сайлау мәселелері қаралды. Атап айту керек, бұл съездің шешімдері облыстар мен уездердің съездерінде толық қолдау тапты.

1917 жылғы 14 қазанда Құрылтай жиналысына сайлау өткізілді. Бұл сайлауда Алаш партиясы Қазақстанда жеңіске жеткен еді. Семей облысында партия 57,5 %, ал қала мен уезде 85,6 %, Торғай және Орал облыстарында 75 % дауыс алды. Алаш партиясының тізімі бойынша Ақмола облысынан Рақымжан Дүйсембаев – журналист, Избасаров – мал дәрігері, Тұрлыбаев Айдархан, Сеитов Асылбек, Итбаев Ережеп, Жанайдаров Сеилбек, Тілеулин Жұмағали, Жұмабаев Мағжан, Мешімбаев Сыздық, Күсемісов Салмақбай дауысқа түсті.

Қараша айында Алаш көсемдері партияның Екінші съезін шақыру туралы жер-жерге хабар берді. Баспасөзде былай жазылған: «Съезге делегат ретінде әр уезден екі ақсақалдан және облыстық қазақ комитеттерінен оқығандар арасынан екі делегаттан шақырылады». 1917 жылдың 21 қарашасында «Қазақ» газетінде «Алаш» партиясының бағдарламасы жарияланды. Съезге барлығы 80 делегат және 130-дан аса қонақ шақырылды. Орыс тілінде Ташкентте шығатын газетте мынадай ақпар басылды: «Съезге қатысушылардың көпшілігі орысшаға жетік, жоғары және орта білімділері де аз емес».

Алаш партиясының съезі 1917 жылғы 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда өтті. Қазақ мемлекеттілігі туралы мәселе қаралған ІІ Жалпықазақ съезінің ұйымдастырушылары: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов болған. Алашорданың төрағасы болып сайланған Әлихан Бөкейханов: «Алашорда бүгіннен бастап қазақ халқының билігін өз қолына алады», – деп қаулы қабылдады.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 25 қаңтарындағы санында съезд туралы кеңейтілген ақпарат жарияланды. Мысалы, Солтүстік Қазақстанды қамтитын Ақмола облысынан қатысқан делегаттардың тізімінде: Жанәлі Мырзалыұлы, Жәнібек Ғайсаұлы, Иса Малдыбайұлы, Балға Күрлеуітұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Сейітжан Жаханұлы, Есет Жанбайұлы, Кәмәлиддин Ғабдоллаұлы, Құл Бәуенұлы тіркелген.

Съезде қаралуға қойылған мәселелер қатарында: 2. Қазақ автономиясы, 3. Милиция, 4. Ұлт кеңесі, 5. Оқу мәселесі, т.б. көрсетілген. Автономия мәселесі жеке қаралып, оның қаулысы қоса берілген: «2. Қазақ-қырғыз автономиясы – «Алаш» деп аталсын. 3. Алаш автономиясының жері, үстіндегі түгі, суы, астындағы кені – «Алаш» мүлкі болсын, 4. Алаш автономиясының низамын Бүкіл

россиялық Учредительное собрание бекітеді. 5. Қазақ арасында тұрған аз халықтардың құқықтары теңгеріледі. Алаш автономиясына кірген ұлттардың бәрі бүкіл мекемелерде санына қарай орын алады. Алаш автономиясының қол астында жерсіз халықтар болса, оларға ұлт һәм мәдени автономия беріледі. 6. Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен Уақытша Ұлт Кеңесін құруға, мұның аты «Алаш Орда» болсын. Алаш Орданың ағзасы 25 болып, бұл 10 орын қазақ-қырғыз арасындағы басқа халықтарға қалдырды. Алаш Орданың уақытша тұратын орны – Семей қаласы. Алаш Орда бүгіннен бастап қазақ халқының билігін өз қолына алады. 7. Алаш Ордасы халық милициясын құруға ынтымақпен құрысуға міндетті...» [13, 14 б.].

Съезде «Милиция мәселесі» арнайы қаралды. «Алаш» партиясының 10 тармақтан тұратын бағдарламасындағы 6-шы тармақ әскер құруға арналды. «Ел қорғау үшін әскерді осы күнгі түрінде ұстамау. Әскердің жасқа жеткен жастар өз жерінде қызмет ету: әскер табына бөлгенде туысқан табына қарай бөлу. Әскердің міндетін қазақ атты милиция түрінде атқару.»

«Бұл мәселе әкімдегі докладты тексеріп қарап һәм осы күні мемлекет ішінде бассыздық, талан-тараж, қырылыс-талас болып жатқанын ескеріп, қырғыз-қазақты мұндай бүліншіліктен қорғау үшін сиез төмендегі қаулыны қабыл етті: Ешбір тоқтаусыз милиция түзеуге кірісуі тиіс. Милиция түзеудің уақытша тәртібі мынадай: 1. Милиция қызметіне алынады: жасы 20-мен 35 аралығындағы қызметке жарайтын азаматтар. 2. Милицияға азаматтар ақымен жалданып алынады. Егер жалданушы шықпаса, таланмен (тас тастау. – аудармашы) алынады... 11... Әрбір облыста милиция саны мынадай болуға тиіс: Бөкейлікте – 1000, Оралда – 2000, Торғайда – 3000, Ақмолада – 4000, Семейде – 1500, Жетісуда – 2000... Халықтан милиция, оқу комиссия һәм Алаш Орданың шығынына жиылатын ақша әзірге ұлт қазынасынан болып табылады.» Бұл кезде Ресейдегі жағдай өзгеріп, Орынбор қызыл әскердің қарауында қалды. Бұл жағдай тиісінше «Алаш» партиясы көсемдеріне қиындық туғызды. Әлихан Бөкейхан бой тасалап, Орынбордан Семейге келіп тұруға мәжбүр болды. Халықпен «Сарыарқа» газеті арқылы ғана байланыс жасау мүмкін еді [14, 6 б.].

Большевиктер басып алған билік Кеңес өкіметіне көшті 1918 жылғы 25 қаңтарда Кеңес үкіметінің төтенше комиссары Әліби Жангелдин Орынбордан жан-жаққа жеделхат жөнелтті. Оның мәтіні мынадай еді: «Халық Комиссарлар Кеңесінің атынан сұраймыз: Орынбордан бой тасалап, революциялық соттан жасырынған Бөкейхановты, Байтұрсыновты және Омаровты тұтқынға алыңыздар» [15, 80 б.].

Жоғарыда айтылғандай, 1918 жылдың басында саяси жағдай өте-мөте қайшылықты болған. Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан қалыптасқан жағдайдан шығуды есептеп, Мәскеуге, Ұлт істері жөніндегі комиссариатқа жолығу үшін Батыс Алаш Орданың жетекшілері Жаһанша Досмұхамедов пен Халел Досмұхамедовты жіберді. Олар желтоқсандағы Бүкілқазақ съезінің шешімдерін Кеңес өкіметіне ұсынып, Алаш Орданы мойындау жөнінде келіссөз жүргізуге тиіс болды. Сол жылы 2 сәуірде келіссөзге Семейден «Алаш» партиясы Орталық Кеңесінің мүшелері Халел Ғаббасов пен Әлімғали Ермеков қосылды.

1918 жылғы 3 сәуірде Мәскеуге, Кеңес өкіметінің Орталық билігіне «Алаш» партиясының Орталық Кеңесінің 11 баптан тұратын шешімі жөнелтілді. Алаш өкілдері Мәскеудегі келіссөздің қорытындысын хабарлап, «Халық Комиссарлар кеңесі Қазақстанда қамалған алашордашыларды босату жөнінде жарлық шығарғанын, партияның талаптарына кейінірек жауап беретінін» жеткізді.

1918 жылғы 19 наурызда Мәскеуден Кеңес үкіметінің мүшесі, Ұлт істері жөніндегі комиссар Сталин Алашорда төрағасы Әлихан Бөкейхановпен Халел Ғаббасовты телефонға шақырып, ауызша келіссөз жүргізді. Ертеңінде 20 наурыз күні келіссөз қайта жалғасты. Келіссөз нәтижесінде Сталин: «Сіздердің (қазақтардың. авт.) съездің шешімдері Кеңес үкіметін тануға қарсы болмауы керек» деген бір ғана шарт қойды. 1918 жылы 21 наурыз күні Алашорда үкіметі асығыс жиналып, 11 бапта тұратын ынтымақ шартын жасап жөнелтті [16, 450 б.].

Бірақ, бір айдан аса уақыт өтсе де, большевиктер Алашорданың келісіміне жауап бермеді, тіпті жергілікті Кеңес органдары қазақтарға құғындауды тоқтатпады. Бұл кезде Қазақстанның шекарасына таяу аймақта Кеңестерге қарсы бірнеше Үкімет құрылған болатын. Олар: Самарада ақ гвардияшылардың эсерлер басқарған Комуч (Құрылтай жиналысына сайланғандардың комитеті. – авт.), Омбыда – Уақытша Сібір үкіметі, Оралда башқұрт автономиясы болатын.

Кеңес үкіметінен күдер үзген Алашордашылар Орынбордағы Дутовпен келіссөз жүргізуге, сол арқылы Омбыдағы Сібір уақытша үкіметіне, қараша айында Колчак билігімен келіссөз жүргізуге делегация жіберді. Алашорда басшылары Екінші жалпықазақ съезінің шешімдерін орындау үшін Сібір үкіметінен көмек сұрады. Сібір үкіметі Алашорданың біраз талаптарын мойындап, ұлттық сот құруға,

ұлттық-милиция әскер құруға келісім берді. Алайда бұл үміт ақталмады, «Ресей бөлінбейтін біртұтас мемлекет болады» деген желеумен Алашорда үкіметін мойындаудан бас тартты.

1918 жылғы 21 сәуірде Алашорда атынан Халел Ғаббасов Кеңес үкіметінің басшылары Ленин мен Сталинге тілек білдірді «Қазақ автономиясының мәселесі қазақ халқы үшін өмір мен өлім сияқты аса маңызды.» [17]. «...20 наурызда, сымсыз телефон арқылы комиссар Сталинмен сөйлескенімізде, ол бізге Кеңес халық комиссарлары советінің көзқарасын жеткізген болатын, бұл көзқарас қазақ халқының жүрегіне көп үміт ұялатып еді.

Соған қарамастан, жергілікті халықтың тілегі мен арманы аяқ асты болды. Совет депутаттарының жергілікті органдары өзінің теріс жолынан қайтпай жатыр. Олар қазақтың қоғамдық ұйымдарын қуғын-сүргінге ұшыратып, белсенділерімізді түрмеге жабуға. Осылайша, халықтың мазасы кетті, ұлтаралық қатынас шиеленісті. Сенімсіздік отын сөндіріп, ұйымдық жұмысты бастау керек, төніп келе жатқан қатердің алдын алған жөн. Қазақ халықтық кеңесі (Алаш Орда деп оқыңыз. – **авт.**) қазақ халқының тілегін бұлжытпай орындайды, сондықтан автономия құру идеясын неғұрлым тезірек жүзеге асыру қажет. Бұл үшін барлық күшті саламыз, сіздердің тараптан шұғыл жауап күтеміз».

Кеңес өкіметінің басшылары Алаш көсемдерінің талабына қалай жауап бергендігі туралы Семейде шығатын «Абай» журналында жарық көрген мына мақала дәлел болады: «20 март күні (ескіше) Мәскеудегі Совет үкіметінің басшысы Ленин мен Народный комиссар Сталиннен Бөкейханов, Ғаббасов атына телеграм келді.

Мұндағы Халел, Әлімхан «прямой проводпен» ауызба-ауыз Ленинмен, Сталинмен сөйлескендегі алған хабары мынау: әр халықтың өз билігін өзіне береміз деп шашқан закон жарлығымыз әлі сол қалпында, айтқанымыз айтқан Сіздердің өкілдеріңіз бізге әкеліп тапсырған жалпықазақ съезінің қаулысын түгелімен қабыл аламыз. Жалғыз-ақ Совет үкіметін танысыздар. Енді біздің билік береміз деген сөзімізді іске асыру керек. Ол жердегі тұрған әкімшілікпен бірігіп, сиез шақырып автономияны жария қылу жолында болатын комиссия жасаңыздар. Қазақ сияқты тұрмысы, ғұрпы, елі, жері басқа жұртқа өз билігін алуға ерік. Қазақтың қамқорлары тезірек комиссиясын жасап, автономиясын жария қылуға асығар деп білеміз. Ондағы бір ниет, бір тілектегі адамдармен ақылдасып, байлаған сөздеріңізді бізге білдіріңіз.», – деп Ленин, Сталин қол қойған....

Алайда, саяси жағдайдың қиындауына Көлбай Тоғысов бастаған «Үш Жүз» партиясының Алашордашыларға қарсы бітіспес күресі себеп болды. 1918 жылғы 21 сәуірде В.И.Ленин мен И.В.Сталинның атына жолдаған жеделхатында К.Тоғысов Батыс Сібір мен Дала өлкесінде «Совет үкіметінің платформасында тұрған және онымен бірге қол ұстасып келе жатқан «Үш Жүз» деген қазақ социал-партиясы барын» және оның «кадет Бөкейханов басқаратын буржуазиялық «Алаш» партиясына қарсы екендігін білдіреді. Алаш партиясына жауап беруді сүйреткіге салған Сталин Тоғысовтың ұсынысын да естен шығармаған. Мысалы, Ә.Жанкелдинді телефонға шақырып: «Менімен Көлбай Тоғысов сөйлесті, ол «Үш Жүз» газетінің редакторы, сонымен бірге алашордашылар партиясына қарсы «Үш жүз» партиясын құрушы. Осы партия бізге жақынырақ деп ойлаймын. Онымен байланысып, бұл өзі қандай партия және Тоғысовтың кім екенін білген жөн. Егер бұл партия шынымен де алашордаға қарсы әрекет жасап, бізге жақындығын танытып отырса, онда оны өзімізге тарту керек» [18, 98 б.].

1918 жылы көктемде «Үш жүз» партиясы орталық комитетінің 200 адам қатысқан кезектен тыс отырысында Алаш партиясының мүшелері Мағжан Жұмабаевты, Асылбек Сеитовты, Ерқосай Мұқышевты, Айдархан Тұрлыбаевты, Ережеп Итбаевты және басқаларын «Кеңес өкіметінің жаулары» ретінде қамауға алу туралы қаулы алған. Оларға Петропавл уезінде қазақ (алаш) милициясына кісі жинады, Кеңес өкіметіне қарсы күш жинады) деген айып тағылды. С.Сейфуллин өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» романында «Үш жүз» партиясының әлеуметтік тірегі Омбы жатақтары болды деген пікірді айтқан.

Осындай қиын-қыстау кезеңде Алашорда басшылары түгелдей жасырын жағдайға көшті. Әлихан Бөкейханов 1918 жылы 19 маусымда Семей қаласын қызылдардан босатып, қала ақтардың қолына көшкеннен кейін ғана Семейге оралды.

Алаш қайраткерлерінің кеңеске қарсы күресінің жаңа кезеңі туды. Алайда, Сібірдегі Ресей үкіметі «Біртұтас, бөлінбейтін Россия» деген идеяны басшылыққа алып, қазақ халқының дербес мемлекет құру талпынысына бөгет жасады. Тіпті, ашық түрде «Алашорданы» тарату туралы құжат қабылдаған болатын [19].

Большевиктер билігі құлағаннан кейін 24 маусымда Алашорда жұмысқа кірісіп, Ө.Бөкейхан Алашорда үкіметі атынан жер-жерге жедел хабар жөнелтілді. Ол кезде жеделхат тек қана орыс тілінде жөнелтілетін болғандықтан, тарихи құжатты қазақшаға аудармай бергенді жөн көрдік:

«Телеграмма из Заречной Слободки (Алаш қаласы деп оқыңыз. – авт.). Обком Алаш. Председателя Алаш-Орды Букейханова об организации местных советов Алаш, милиции, сбора денег.

Зайсан – уездному киргизскому комитету, Усть-Каменогорск уездной земской управе, Айтбакину, Кокбекты обществу «Брлик» Сарсенову, Каркаралы уездной земской управе, Павлодар уездной земской управе, Омск областному комитету Алаш, Петропавловск уездной земской управе Тлеулину, Кокчетав уездной земской управе Мукучеву, Акмолинск киргизскому комитету Хожамбердину, Атбасар киргизскому комитету Джанайдарову, Славгород Саралинский комитет Сагадату Джелкилдекову, Баянауыл районному комитету Сеитову.

Одинадцатого (двадцать четвертого) июня Алаш-Орда согласно постановления второго общекиргизского съезда приступила исполнению своих обязанности. Она находится союзных отношениях Сибирской, Башкирской автономиями, предлагает организовать областной, уездный Советы Алаш Орды из членов в количестве минимум три, максимум пять членов. Предлагает организовать местный совет Алаш-Орда, который временно ведает политические, культурные дела всего киргизского населения, не вмешиваясь компетенцию местных земских, городских самоуправлений. Немедленно приступить к организации милиции, работая в контакте местными представителями Сибирского Временного Правительства. Согласно постановления указанного съезда приступите к сбору денег. В Семипалатинском, в некоторых других уездах организованные алашские отряды находятся на фронтах с войсками Сибирского Временного Правительства и казаками. Председатель Алаш-Орды Букейханов.»

Осы мазмұндағы жеделхат Орал облыстық управасына да жіберілді. Онда да, Алашорданың Сібір және Башқұрт автономияларымен одақтас екені көрсетілген. Алашорданың облыстық және уездік кеңестерін ұйымдастыру, жергілікті комитеттер ұйымдастыру мәселесі қойылған. Ақтармен байланыс жасап, атаман Дутов арқылы қару-жарақ мәселесін шешуді тапсырған. Семей, Ақмола және Торғай облыстарында қарулы отрядтар жасақталып, казак офицерлерінің басшылығымен большевиктерге қарсы күрес ұйымдастыру мәселесі қозғалған.

Нәтижелер

Алаш Орда үкіметі өз автономиясын бар күшімен қорғауға тырысты. Олар автономия, ұлттық үкімет, ұлттық милиция және армияның ыдырайтын империядан тәуелсіздік алу жолындағы алғашқы қадам екенін түсінді.

1918 жылғы 11 маусымда Алаш Орда үкіметінің қаулысымен әскери министрлік функциялары бар және Алаш Орданың облыстық және уездік бөлімдері жанынан облыстық және уездік әскери кеңестер ашу құқығы бар үш адамнан тұратын Әскери кеңес құрылды. Әскери кеңеске «Большевиктермен күресу үшін жігіттерді шақыру» міндеті жүктелді. 1918 жылы шілде айында Ақмола облысы Петропавл уездіне қарайтын Аққусақ болысында өткен Алаш көсемдерінің жиыны осы мәселеге арналған еді.

Кеңес жазушысы, коммунист Сәбит Мұқанов өзінің «Өмір мектебі» кітабында бұл оқиғаны естелік түрінде сәл бұрмалап көрсеткен. «...Қызылжарда шығатын «Жас азамат» газетінің жаз ортасы ауа хабарлауына қарағанда, шамасы тамыз айларында Ақмола облысының Көкшетау және Қызылжар ояздарындағы қазақ болыстарының жиналысы өткізілмек, онда Алаш милициясына қазақтан жігіт алу мәселесі қаралмақ. Жиналысқа Орынбордан, Омбыдан, Қызылжардан Алашорда «Үкіметінің» басты адамдары келмек... Июль айы аяқтала берген кезде жоғарыда аталған жиналыстың Аққусақ болысында өткізілетіні мәлім болды. Болыс – атақты миллионер Әлтитің баласы Садуақас. Білетін адамдардың айтуынша, аталған екі оязда қазақ болыстарының саны жиырма екі. Солардың бәрінен де жиналысқа адамдар келу керек.».

Деректің құндылығы Алашорда өткізетін жиынның Садуақас басқаратын Аққусақ болысында өткізілетіні және екі уездің де өкілдері қатысатыны. Алашорда үкіметінің атынан Міржақып Дулатов, Омбы облыстық Алашорда комитетіне Ережеп Итбаев, Салмақбай Күсемісов, Айдархан Тұрлыбаев, Қызылжардан Жұмағали Тілеулин, Көкшетау Алашордасынан Ерқосай Мұқышев, тағы басқа қайраткерлер бас болып, Алаш милициясына әскер қосу мәселесін ұйымдастырды. Жазушы жиынның барысын былай суреттейді: «...Барлығы екі жүзге тарта адам салт атқа мініп әскерше он-оннан сапқа тұрып, командирше олардың алдында Дулатов оғаш отырып, «Арғы атаң – Ертірік» аталатын Алашорданың гимнін әндете қосылып айтып барды [20].

Жанама деректерге қарағанда, бұл бас қосуға Мағжан Жұмабаев та қатысқан. «Үш жүз» партиясы Орталық комитетінің қарары» деп аталатын құжатта 1918 жылғы маусымда «Қазақ әскерін жарақтау және ақша-қаражатын жинау мақсатында контрреволюциялық «Алашорда» үкіметінің мүшелері Мағжан Жұмабаев, Қазі Торсанов Петропавл уезіне іс-сапарға жұмсалған». Сол сияқты бұл тізімде Алаш қайраткерлері Асылбек Сеитов, Мұхтар Саматов пен Еркосай Мұқышевтың есімдері де аталады.

Алаш әскері қатарына шақырудан босатылатын жағдайлар мыналар: а) жалғыз ұл; ә) отбасында жалғыз қожайын; б) әкесі 50 жастан асқан, ал бауырлары 15-ке толмаған ұл; в) егер отбасында жұмылдыру жасына жеткен бірнеше ағайынды болса, олардың тек біреуі ғана шақыртылады; г) қауымға, жұмылдырылуға түскен жігітке де басқа адам жолдауына болады; ғ) барлық оқу орындарының оқушылары.

Қызылжарда Алаш қайраткерлерінің үлкен жиналысын өткізудің тарихи орны 1918 жылы шілде айында анықталды. Бұл маңызды тарихи оқиға Әлти қажының қонысында Аққұсақ болысында, (қазіргі СҚО Жамбыл ауданында) сол кезде оның ұлы Алаш белсендісі Сәдуақас болыс болған жерде өтті.

Барлыбаевтар әулеті – ХҮІІІ-ХХ ғасыр аралығында өмір сүріп, Қызылжар өңірінің қоғамдық-әлеуметтік өміріне белсене ат салысқан, өз кездерінде аға сұлтанның кеңесшісі, Батыс Сібір шекаралық комиссиясының мүшесі, болыс старшыны, биі, аға сұлтан, заседатель, кеңесші, білікті заң қызметкері сынды қызметтермен ірі билік басында болған тұлғалар.

Барлыбаев Әлти Көкенұлы – 1854 жылы туып, 1926 жылы «Бибалай» қыстауында дүниеден озған. Жамбыл ауданы «Бақырлген» ауылынан 3-4 шақырым жердегі «Бертіс» зиратына жерленген. Заманында Әлти Көкенұлы Қызылжар өңірінде ірі бай болған. Қызылжар, Қорған, Омбы қалаларында, Преснов, Пресногорьков станцияларында сауда орындары болған. ХҮІІІ ғасырда ағарту жұмыстарымен, Қызылжардың қоғамдық-саяси өмірінде белсенді рөл атқарған Барлыбаевтар әулетінің белді ұрпағы. Әлтидің әкесі – Барлыбай Шәукерұлының ең кенже баласы, Сегіз сері (1818-1854), Нияз сері (1818-1893), Біржан сал (1825-1897), Шәрке сал (1824-1907) сияқты атақты сал-серілердің тобында болып, серілікпен аты шыққан Көкен сері. Әлтидің жұбайы – Алдай руының Мысық деген тұқымының қызы Ділдебай.

Әлтиұлы Сәдуақас – ірі бай, Алаш Орда қозғалысының белді мүшесі. Кеңес заманында Петропавл округі Төңкеріс ауданы №2 ауылда тұрған. Мүлкін тәркілеп, отбасымен Петропавл округінің шегінен шығару туралы шешім Петропавл Окрисполком Төралқасының 22/ІХ/28 ж. қаулысымен бекітілді. Әлтиұлы Сәдуақас І санаттағы бай ретінде Петропавл округінің шегінен отбасымен Ақтөбе қаласына жер аударылды.

Әлтидің екінші ұлы – Сейітахмет (1881-1939) Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары ауыл молдасынан хаттанып, көзі ашық саясаткер ретінде Преснов болысының ревком төрағасы болған.

Қорытынды

Қызылжар өңіріндегі осындай тарихи оқиғаға қатысты, бүгінгі таңдағы зерттеу жұмыстарының нәтижесінде өңіріміздегі Алаш Орда үкіметін қолдаушылардың жаңа есімдері мен Алаш жиылысы болған тарихи орын анықталды. Осыған орай, СҚО, Жамбыл ауданындағы Алаш жиылысы өткен тарихи орын Қазақстанның жалпыұлттық киелі жерлерінің қатарына 2022 жылы бекітілді. 2022 жылы 28 мамыр күні «Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы жарыққа шықты.

Алаш қайраткерлерінің, олардың күшімен құрылған Алаш партиясының және «Алаш Орда» үкіметінің мүшелері Солтүстік Қазақстан аймағында ұлттық сананы ояту, азаттық күресін бастау арқылы Қазақстан мемлекеттілігінің негізін қалады. Кейін, кеңес өкіметінің үздіксіз қуғындауына ұшырап, тәуелсіздік жолында қаза болды. Зерттеудің келесі кезеңінде Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі жан-жақты тексеріліп, нақты бағасы беріледі.

Алғыс айту: Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті тарапынан 2022-2024 жылдарға арналған ШЖК АР14870568 «ХХ ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі және рухани мұрасы» гранттық жобасымен қаржыландырылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Григорьев В.К. Алихан Букейхнов. Поиск ориентиров. – Астана: Санат, 2008. – С. 21.
2. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Мектеп, 2021. – 129 б.
3. Асфендияров С. История Казахстана с древнейших времен. – Алматы: Мектеп, 1993. – 127 б.

4. Букейханов А.Н. Киргизы // *Формы национального движения в современных государствах*. – СПб.: Риддер, 1910. – 599 с.
5. Брайнин С., Шафиро Ш. *Восстание казахов Семиречья в 1916 году*. – Алматы: Мектеп, 1936. – 53 с.
6. Әбдіәкімов Ә. *Қазақстан тарихы*. – Алматы: Мектеп, 1994. – Б. 105.
7. Тайшыбай З. *Мағжанның Қызылжары*. – Астана: Астана-полиграфия, 2008. – 232 б.
8. *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*. – Отдел I, № 182. 6 июля 1916. – С. 174
9. Спирин Л.М. *Россия. 1917 год. Из истории борьбы политических партий*. – Москва: Мысль, 1987. – С. 100
10. *Алаш Орда: сборник документов / сост.: Мартыненко Н., отв. за выпуск Г. Мурзахметов*. – Алма-Ата: Айқап, 1992. – 192 с.
11. *Алаш қозғалысы: құжаттар мен материалдар жинағы. 2-ші том / құраст. Грибанова Е.М., Жүсіпова А.Е., Зұлқашева А.С. ж. б.* – Алматы: Алаш, 2005. – 432 б.
12. Uyama T. *The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy*. Uyama Tomohiko, ed. *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. – London: Routledge, 2012. pp. – 271–287. (in Eng.)
13. Бейсембаев С. *Ленин и Казахстан, 2-е изд.* – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – С. 79-80.
14. Журтбай Т. *Боль моя, гордость моя алаш. Трилогия*. – Астана: Алаш, 2005. – 450 с.
15. Жанкелдин Ә. *Документтер мен материалдар*. – Алматы: Санат, 1975. – 147 б.
16. Мұқанов С. *Өмір мектебі. 2-том*. – Алматы: Жазушы, 2002. – 460 б.

References:

1. Grigorev V.K. *Alihan Būkeihnov. Poisk orientirov*. – Astana: Sanat, 2008. – s. 21.
2. Qoigeldiev M.Q. *Alash qozǵalysy*. – Almaty: Mektep, 2021. – 129 b.
3. Asfendiarov S. *Istoria Kazahstana s drevneishih vremen*. – Almaty: Mektep, 1993. – 127 b.
4. Būkeihanov A.N. *Kirgizy // Formy nasionalnogo dvijeniya v sovremennyh gosydarstv*. – Spb: Ridder, 1910. – 599 s.
5. Brainin S., Shafiro Sh. *Vosstanie kazahov Semirechá v 1916 gody*. – Almaty: Mektep, 1936. – 53 s.
6. Ábdíákimov Á. *Qazaqstan tarihy*. – Almaty: Mektep, 1994. – B. 105.
7. Taishybai Z. *Maǵjannyń Qyzyljary*. – Astana: Astana-poligrafia, 2008. – 232 b.
8. *Sobranie yzakonenu i rasporájenu Pravitelstva*. – Otdel I, № 182. 6 iyúlá 1916. – s. 174
9. Spirin L.M. *Rossia. 1917 god. Iz istoru borby politicheskikh partu*. – Moskva: Mysl, 1987. – s. 100
10. *Alash Orda: sbornik dokýmentov / sost.: Martynenko N., otv. za vypýsk G. Mýrzahmetov*. – Alma-Ata: Aıqap, 1992. – 192 s.
11. *Alash qozǵalysy: qujattar men materialdar jinaǵy. 2-shi tom / qurast. Gribanova E.M., Júsipova A.E., Zулqasheva A.S. j. b.* – Almaty: Alash, 2005. – 432 b.
12. Uyama T. *The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy*. Uyama Tomohiko, ed. *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. – London: Routledge, 2012. pp. – 271-287. (in Eng.)
13. Beisembaev S. *Lenin i Kazahstan, 2-e izd.* – Alma-Ata: Kazahstan, 1987. – SS. 79-80.
14. Jýrtbai T. *Bol moia, gordos moia alash. Trilogia*. – Astana: Alash, 2005. – 450 s.
15. Jankeldin Á. *Dokýmentter men materialdar*. – Almaty: Sanat, 1975. – 147 b.
16. Muqanov S. *Ómir mektebi. 2-tom*. – Almaty: Jazyshy, 2002. – 460 b.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

УДК 339.543.624
МРНТИ 11.25.40

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.007](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.007)

L.N. Nursultanova*¹, A.K. Kasymova², A.K. Bokayeva³

*¹Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Astana International University,
Astana, Kazakhstan, E-mail: 2012nura@bk.ru*

*²Candidate of Political Sciences, Docent, Astana International University,
Astana, Kazakhstan, E-mail: almakasyanova@mail.ru*

*³Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Astana International University,
Astana, Kazakhstan, E-mail: bokayevaigul@gmail.com*

TO THE QUESTION OF INVESTMENT PROJECTS RUSSIA AND VIETNAM

Abstract

Russia and the Socialist Republic of Vietnam (SRV) signed memorandums and agreements on the main areas of cooperation. The main document is the Declaration on Strategic Partnership of 2001, the main purpose of which is the development of cooperation in the new international conditions. Vietnam is one of the leading countries in the Asia-Pacific Region (APR) in terms of the main indicators of economic development, which was facilitated to a certain extent by the expansion of trade cooperation with other countries and the active attraction of foreign investment. Prior to the emergence of COVID-19, economic growth rates reached 6-7% annually, which determined the best indicator in international statistics. The country is confidently carrying out reforms in industry, the agricultural and financial sectors, and the social sphere. Vietnam and the EAEU signed an important document, the Agreement on the Free Trade Area, which began to be put into practice in 2016. Russia and Vietnam, as participants in the integration process in the Eurasian space, are successfully cooperating in a multilateral format, primarily in the industrial, energy and trade spheres. The trade turnover between Vietnam and Russia in 2020 amounted to 5.7 billion US dollars (this is more than 80% of the total trade turnover between Vietnam and the EAEU countries). At the present stage, relations are based on mutual benefit, and have the character of long-term interests in the field of economy and energy. At the present stage, relations are based on mutual benefit, and have the character of long-term interests in the field of economy and energy. The two countries have created a solid legislative and conceptual framework that allows building a strategic partnership and finding new areas for mutually beneficial cooperation.

Keywords: Russia, Vietnam, foreign trade, dynamics of relations, Eurasian integration, investments.

Л.Н. Нұрсұлтанова *¹, А.К. Касымова ², А.К. Бокаева³

*¹Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Астана халықаралық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы, E-mail:2012nura@bk.ru*

*²Саяси ғылымдарының кандидаты, Астана халықаралық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы, E-mail: almakasyanova@mail.ru*

*³Философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы.
E-mail:bokayevaigul@gmail.com*

РЕСЕЙ МЕН ВЬЕТНАМДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАР МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Ресей мен Вьетнам Социалистік Республикасы (ВСР) арасында ынтымақтастықтың негізгі бағыттары бойынша меморандумдар мен келісімдерге қол қойылған. 2001 ж. Стратегиялық әріптестік туралы Декларация негізгі құжат болып табылады. Оның негізгі мақсаты жаңа халықаралық жағдайларда

ынтымақтастықты дамыту. Вьетнам Азия-Тынық мұхиты аймағының (АТА) экономикалық дамуындағы көшбасшылардың бірі болып табылады, бұл өзге елдер мен сауда-саттық серіктестіктер мен шетелдік инвестициялардың ұлғаюына әкелді. COVID-19-ға дейін экономикалық өсу жылына 6-7% құрады, бұл әлемдегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі болды. Мемлекет өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы мен қаржы секторларында, әлеуметтік салада сенімді түрде реформалар жүргізуде. Вьетнам мен ЕАЭО 2016 ж. күшіне енген еркін сауда аймағы туралы келісімге қол қойды. Еуразиялық интеграция жағдайында Вьетнам мен Ресей жан-жақты ынтымақтастықты, оның ішінде сауда-экономикалық қатынастарды белсенді дамытуда. 2020 ж. Вьетнам мен Ресей арасындағы тауар айналымы 5,7 млрд АҚШ долларын құрады (бұл Вьетнам мен ЕАЭО елдері арасындағы жалпы тауар айналымының 80%-дан астамын құрайды). Қазіргі кезеңде қарым-қатынастар өзара тиімділікке негізделген және де экономика мен энергетика саласындағы ұзақ мерзімді мүдделер сипатына ие. Екі мемлекет арасында өзара құқықтық негіз қалыптастырылды. Ол әр түрлі салалардағы стратегиялық жан-жақты серіктестік пен қарым қатынастар орнату үшін көптеген мүмкіндіктер береді.

Кілт сөздер: Ресей, Вьетнам, сыртқы сауда, қарым-қатынас динамикасы, еуразиялық интеграция, инвестициялар.

Нурсултанова Л.Н. ^{*1}, Касымова А.К. ² Бокаева А.К. ³

¹Доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Международный университет Астана, Астана, Казахстан, E-mail: 2012nura@bk.ru

² Кандидат политических наук, доцент, Международный университет Астана, Астана, Казахстан. E-mail: almakasyanova@mail.ru

³Кандидат философских наук, ассоциированный профессор, Международный университет Астана, Астана, Казахстан, E-mail: bokayevaagul@gmail.com

К ВОПРОСУ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ РОССИИ И ВЬЕТНАМА

Аннотация

Между Россией и Социалистической Республикой Вьетнам (СРВ) подписаны меморандумы и соглашения по основным направлениям взаимодействия. Основным документом считается Декларация о стратегическом партнерстве 2001г., главной целью которой является развитие сотрудничества в новых международных условиях. Вьетнам является одним из ведущих государств Азиатско-Тихоокеанского региона (АТР) по основным показателям экономического развития, чему способствовало в определенной мере расширение торгового сотрудничества с другими странами и активное привлечение иностранных инвестиций. До возникновения COVID-19 темпы экономического роста ежегодно достигали 6-7%, что определило самый лучший показатель в международной статистике. Страна уверенно проводит реформы в промышленности, аграрном и финансовом секторе, социальной сфере. Вьетнам и ЕАЭС подписали важный документ-Соглашение о Зоне свободной торговли, которое начало осуществляться на практике в 2016 г. Россия и Вьетнам, как участники интеграционного процесса на евразийском пространстве, успешно сотрудничают в многостороннем формате, прежде всего, в промышленной, энергетической и торговой сфере. Товарооборот между Вьетнамом и Россией в 2020 г. составил 5,7 млрд долл. США (это более 80% всего товарооборота между Вьетнамом и странами ЕАЭС). На современном этапе отношения базируются на взаимной выгоде, и имеют характер долгосрочных интересов в сфере экономики и энергетики. Две страны создали прочную законодательную базу и концептуальную основу, которые позволяют выстраивать стратегическое партнерство и находить новые направления для взаимовыгодного сотрудничества.

Ключевые слова: Россия, Вьетнам, внешняя торговля, динамика отношений, евразийская интеграция, инвестиции.

Introduction

Methods. The article employs The historical method based on the analysis of cooperation in the trade and economic sphere between Russia and Vietnam is used in this article. The dynamics of trade contacts were examined chronologically from 1991 to 2021. The comparative method was used primarily focusing on the study and analysis of quantitative and qualitative indicators of trade relations. The comparative analysis is also applied to the examination of documents between the Russian Federation and the Socialist Republic of Vietnam pertaining to the

trade component of their bilateral cooperation. The theoretical and methodological framework of the article comprises general scientific methods including historical, analytical, and statistical methods. The systematic approach to studying historical processes allows tracing the transformation of political and economic events in international relations. The historical approach was justified by the need to analyze the evolution of relations between the two countries over 30 years.

Russian-Vietnamese cooperation has been the subject of scientific and theoretical research conducted by scholars who analyze relations between the two countries and propose their solutions to current issues. For example, certain aspects of mutual contacts have been studied by V.M. Mazyrin (2012), E.V. Kobilev (2015), N.N. Tsvetkova (2015), Nguyen Thi Ngoc Lan and E.F. Chernenko (2018), G.M. Kostunina (2018), A.Yu. Skopin (2018), and M.S. Zelenkova (2018). Special importance in many of these works is given to military-technical cooperation while bilateral relations in the energy sector have not received adequate analysis, despite the political and trade-economic significance of this sphere. The works of Nguyen Thi Ngoc Lan and E.F. Chernenko (2018) provide a fairly detailed examination of the formation and transformation of Russian-Vietnamese relations in the field of energy, the role of the USSR and the Russian Federation in the development of the Vietnam's energy industry, and analyze the prospects in the energy sector as the most significant for both Southeast Asia and Eurasia [1].

The collective work of Russian scholars titled "Vietnam in the System of Modern International Relations in the Asia-Pacific Region" explores the formation, transformation, and current state of the country's political, diplomatic, and trade-economic development. Today Vietnam can be considered a middle-level country taking into account its successful experience in combating COVID-19, tangible achievements in the field of foreign policy, and its ability to practically discuss and resolve issues with states of varying economic levels. The Socialist Republic of Vietnam holds a specific position and plays a significant role in regional integration structures such as the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) forum, and the East Asia Summit (EAS).

It should be noted that Vietnam is undergoing comprehensive market-oriented economic reforms which are taking place simultaneously with the renewal of the social and cultural spheres. Despite the turbulence in international relations Vietnam demonstrates positive growth in various sectors of industry. The Vietnamese experience of modernizing the economy and other areas was called "Doi Moi".

The collective monograph "Russian-Vietnamese Relations in the Modern World" is dedicated to the issues of bilateral relations. The book provides a historical overview of the development over the past 30 years reflecting the dynamics of cooperation in the modern period and qualitative changes in the economic structure. Vietnam demonstrates high rates of economic growth, the development of innovative technologies, the growth of business international partnerships, and the preparation of managerial personnel capable of solving complex societal problems. The monograph attempts to comprehend the transformation of economic interaction between Russia and Vietnam which has evolved and developed in the complex environment for both countries. The authors examine the issue related to the COVID-19 pandemic as well as global and regional instability in the international relations system. The policies of the United States and the West which have a significant influence on global processes are also of great importance [2].

Main content

Russian-Vietnamese trade and economic relations have gone through various stages of development: from 1991 to 1993, from 1994 to 1996, from 1997 to 2011, and from 2012 to the present. It is necessary to examine quantitative and qualitative statistical data from different sources in order to understand the transformation and dynamics of these relations

Trade and economic relations between Russia and Vietnam are developing on the basis of intergovernmental and interdepartmental agreements, creating a practical business environment in various sectors of the economy. The legal framework of these agreements includes the cooperation in the energy industry, nuclear energy, armaments, science and technology, internet technologies, communications, tourism development, and the labor market. The Intergovernmental Russian-Vietnamese Commission on Trade, Economic, and Scientific-Technical Cooperation regulates and monitors the implementation of agreements and contracts during its annual meetings. The latest meeting took place online on October 21, 2021. During the meeting the issues of bilateral cooperation, the importance of official and business meetings, including within the framework of international events that contribute to the maintenance and development of bilateral dialogue were discussed.

Investment projects play a significant role in bilateral and multilateral relations between the states in modern conditions. These projects involve economic benefits, the investment of financial resources for a specific period, and the development of project cost estimates. When developing project cost estimates, it is important to consider international experience accumulated in Europe, the United States, and other regions of the world over the past fifty

years. Investment projects create additional jobs, growth points, scientific, medical, and tourist clusters. At the same time, the competitive advantages of a certain territory and economic specialization are realized. In general, the investment project increases the attractiveness of the industry, region, country. Depending on the goals and investments, projects can be global, regional, local, local. For example, the “One Belt - One Road” project is certainly global. 140 countries and 31 international organizations including Russia, Vietnam, and Kazakhstan are participating in it.

In 2012 Russia developed 78 direct investment projects in Vietnam with a total registered capital of \$919 million. Russia ranks 23rd among countries investing in the Vietnamese economy. The leader in investment is Japan which invested around \$26 billion in various sectors of the economy and implemented 1,700 investment projects in April 2012 [3].

In July 2012 the strategic partnership between Russia and Vietnam reached a comprehensive level. In Decree No. 605 issued by Russian President V.V. Putin on May 7, 2012, Vietnam was named one of Russia's three most important strategic partners in Asia alongside China and India. Deepening equal and trust-based partnership in the political, diplomatic, and socio-economic spheres as well as strategic cooperation are a key and priority direction in their collaboration.

The political and diplomatic relations between Russia and the Vietnam have a historical basis, laid down by the signing of the Treaty of Friendship and Cooperation between the USSR and the SRV on November 3, 1978. Russia as the legal successor of the Soviet Union continues its cooperation with Vietnam. Despite active political and diplomatic relations, economic interaction has not yet reached a qualitative level and does not correspond to the potential of both countries which possess natural, economic, human, technological, and other resources as well as well-educated youth. The level of bilateral trade does not correspond to the existing potential. For example, the "road map" is a medium-term perspective to address the increase in mutual trade. Among the ASEAN member states, Vietnam has the greatest opportunity to become a significant trading partner for Russia.

According to the Federal State Statistics Service of Russia, the volume of the bilateral trade between 1990 and 2012 increased from \$350-400 million to \$3.66 billion. Russia exported goods worth \$1.39 billion. The main components of Russian exports were machinery, equipment and components, chemical fertilizers, metals and products made of them. Vietnam supplied the Russian market with footwear, clothing, fruits and vegetables, and some types of consumer electronics. The dynamics of trade interaction was uneven: the largest increase in the value of mutual trade occurred in 2017–2018, which coincided with the launch of the Eurasian Economic Union – Vietnam Free Trade Zone. However, already in 2019 there was a noticeable decrease in the volume of trade between Russia and Vietnam due to a drop in Russian exports by 53.8%.

The statistics of mutual trade between the two countries are shown in table 1.

Table 1. Indicators of mutual trade between Russia and Vietnam for 2010-2020, USD million

Indicator	2010	2012	2013	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Export	1 121	1 389	1 374	1 820	1 373	1 903	2 458	1 136	1 620
Import	1 111	2 273	2 597	2 024	2 465	3 324	3 624	3 783	4 045
Turnover	2 232	3 662	3 971	3 844	3 838	5 227	6 082	4 919	5 665
Balance	10,0	-885	-1223	-204	-1092	-1421	-1166	-2647	-2425

Source: Russian-Vietnamese Relations in the Modern World: Moscow: Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences, 2021. – С. 70.

In 2016 the investment fund was created for the real expansion of cooperation. Its tasks include increasing the quantitative and qualitative indicators of foreign trade, a significant increase in foreign direct investments between the two countries, business development of small, medium and large Vietnamese companies in Russia. The creation and expansion of the Russian-Vietnamese investment platform has advanced the search for attractive projects in various directions including in the field of bilateral trade. Under the terms of the memorandum the starting amount was \$500 million. It is aimed at various projects that allow developing the business of Vietnamese companies located in different regions of Russia. The Russian Federation is implementing more than 90 investment projects in Vietnam worth \$ 2 billion (excluding the oil and gas sector). SRV is implementing 16 projects in Siberia, the Far East, St. Petersburg, and major regions totaling \$2.07 billion in the energy sector, financial and banking, and trade.

In 2016 Vietnam and the EAEU signed the agreement on a Free Trade Zone (FTA), designed to strengthen and expand economic ties, deepen cooperation with Eurasian countries. During this period trade has grown significantly: in 2019. Indicators of trade turnover between Vietnam and the EAEU amounted to \$ 10.4 billion which is 20.78% more than in 2018, and reached 2% of Vietnam's total trade turnover with other countries of the world community. At the same time, Vietnam's exports increased by 6.43%, reaching \$ 7.2 billion. The goals and objectives of the adopted Agreement have led to an increase in bilateral trade by more than 20% in recent years. Despite the effective impact of the COVID-19 epidemic on all spheres of life of the states, the bilateral trade turnover reached about \$ 8.27 billion, which is 11.7% more than in 2019. For the first half of 2021, the EAEU customs statistics indicators determine the total trade turnover with the EAEU countries at \$ 2.7 billion which is 14.9% more than in the same period of 2020. Of the total, exports from Vietnam amounted to \$1.66 billion increasing on 31.3% [4].

Vietnam is Russia's leading trade partner in ASEAN and ranks fifth among Asia-Pacific exporting countries to Russia after China, the USA, Japan and South Korea. Russia is Vietnam's fifth trading partner from the EAEU. In May 2020 Russia held the 25th place among 136 investor states in Vietnam. It is implementing 139 projects totaling \$ 942 million.

The Vietnamese side pursues a policy of constructive and maximum improvement of relations with the EAEU and considers unused opportunities for horizontal and vertical deepening of cooperation. For example, the creation of an electronic system of certification and verification of the origin of goods, the removal of barriers to the free movement of capital and financial services, the creation and practical implementation of a common market between Vietnam and the EAEU countries. In addition, significant restrictions on the movement of capital in the Union market have not been lifted, brokers and dealers cannot conduct financial transactions on each other's exchanges, simplification of procedures for allowing securities trading is required. All these measures will allow the common financial market to improve the quality of services provided to each other, realize the availability of financial services and significantly reduce prices for consumers. Despite the existing problems, practice has shown that the Agreement is being implemented and has its effectiveness. Trade and economic relations between the two countries have shown good results in recent years and contribute to the positive dynamics.

About 1,000 Vietnamese enterprises export their products to the Eurasian market and more than 200 have a large turnover. In general, it accounts for 90% of total exports mainly related to fish products, coffee, rubber, tea, rice, cashew nuts, pepper, clothing, footwear, wood, confectionery of all kinds. The trade agreement with the EAEU provides real opportunities for expanding Vietnam's exports, and the Free Trade Zone gives an additional impetus to the promotion of multilateral cooperation. For January-September 2021 trade between the two countries reached \$4,761,485,931 and showing an increase of 16.21% (\$664,314,203) compared to the same period in 2020.

The structure of Russia's exports to Vietnam for the same period (and for 9 months of 2020) consisted of important goods needed by a friendly country which include: metals and products, mineral products, foodstuffs and agricultural raw materials, chemical industry products, wood and pulp and paper products, machinery, equipment and vehicles, textiles and footwear [5].

Vietnamese enterprises are interested in products of many Russian enterprises. Thus, the Sysert Rebar Plant successfully carries out major repairs of equipment, machining and welding of metal structures which allows solving the most complex technical tasks. The plant has modern technologies and unique experience which allowed it to become a global energy holding. The Sverdlovsk Region has concluded a number of agreements with Vietnamese companies for the supply of medical equipment. The company "Triton-Electronics" provided the latest medical equipment for lung ventilation, monitoring of important body functions for 100 thousand dollars. The equipment has been fully registered with the Ministry of Health of the Socialist Republic of Vietnam. Cooperation between the two countries has even greater opportunities but not all areas are developing fully [6].

Vietnam is actively increasing trade contacts with many countries. The Main Customs Administration of Vietnam cites the following statistics: in 2010-2020, the volume of trade turnover between Vietnam and China increased almost 5 times up to \$97 billion. Vietnam being in the center of the confrontation between the United States and China adheres to a certain strategy which is to maintain the balance of power, partly appealing to Russia. For comparison, the trade turnover with the United States amounted to about \$ 60 billion and grew only 3 times [7, p.40].

Analyzing the multilateral relations between Russia and Vietnam we can identify the most plausible forecasts for bilateral cooperation in the medium-term perspective:

- Significant reduction in the main areas of cooperation between the two countries related to Western sanctions against Russia;
- Stability and strength of relationships based on a long-term practice that has survived the decline and rise, complex twists and turns of world politics;
- Stability of contacts, development of promising areas such as digital economy and modern technologies.

The decline and substantial decrease in multilateral relations between Russia and Vietnam could lead to a significant reduction in key areas of cooperation such as oil and gas, energy, financial and economic, agricultural, tourism, and scientific and technical sectors. Such changes would impact the quantitative and qualitative indicators of economic sectors and the dynamics of trade. The decline in trade volume could drop from \$5.5 billion to \$2 billion. Investments in the oil refining industry, energy sector, machinery manufacturing, and chemical industry would be reduced. In the oil and gas sector there would be a decrease in oil and gas production and a deterioration in hydrocarbon exploration in the Gulf of Tonkin as well as industrial development of natural gas.

As for stability, it also depends on the state of international relations both in the Southeast Asian region and in the world as a whole.

The third option is much more preferable since great opportunities have not yet been used in relations between the two countries.

Among the areas that can serve as drivers for successful development of relations in the medium and long term the following can be highlighted:

- Constant promotion of the goods of both countries in the markets, including on online platforms, high-quality monitoring of consumers, their interests as well as identification of their advantages;
- Use of investment and production opportunities of Russia and Vietnam including those provided by agreements on free trade zones;
- Mutual cooperation in new conditions of the global economy - green economy, digital trade including regulatory aspects of regulation of these areas.

Analyzing the statistics of recent years, it can be noted that the bilateral trade has decreased by more than half compared to 2021 - only 2.48 billion in the first eight months of 2022 compared to over 7 billion in 2021. According to experts, significant growth is not expected in the near future since the parties have been unable to resolve the issue of implementing parallel export schemes which could significantly increase the overall volume of Russian-Vietnamese trade [8].

The Vietnamese economy is open and market-oriented occupying leading positions in the export of agricultural products such as cashew nuts, coffee, and rice. Vietnam also has significant prospects for digital economies in the region. With its inexpensive labor force and unique geographical location Vietnam can attract relocated manufacturing from China and produce various goods. There are untapped opportunities in education, tourism, healthcare, and culture. The key is to seek solutions to current issues and continue developing multifaceted trade and economic relations, no matter how complex they may be [9].

Conclusion

In recent years, agreements have been reached to strengthen cooperation in various areas including economy and investment, defense and security, science and technology, culture and education. The parties believe that strengthening traditional friendship and mutually beneficial cooperation serves the interests of the people. There is an understanding to develop priority areas of cooperation, set goals for long-term collaboration, and take steps to address existing problematic issues. Joint projects in the energy sector are being implemented, new technologies are being introduced, and automotive assembly of leading Russian brands has seen development in Vietnam.

It is worth noting the fact that the friendship between the two countries was reaffirmed during the pandemic when assistance was needed in the exchange of medical equipment and the transfer of vaccine production technologies. It is precisely the joint fight against the infection that can become one of the important directions of cooperation in the foreseeable future.

Список использованной литературы:

1. Маслов Г.М., Урляпов В.Ф. *Вьетнам в системе современных международных отношений в Азиатско-тихоокеанском регионе.* – М. 2009. – 216 с.
2. *Российско-вьетнамские отношения в современном мире: Коллективная монография / Отв. ред. Л.Б. Вардомский, И.А. Корзун.* – М.: Институт экономики РАН, 2021. – 147 с.
3. *Vu Thi Huen Trang Development of Trade Relations Between Vietnam and Russia in the Context of Eurasian Integration: Structural and Dynamic Analysis*

<https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-torgovyh-otnosheniy-vietnama-i-rossii-v-usloviyah-evraziyskoy-integratsii-strukturno-dinamicheskij-analiz> date of access: 12.20.22

4. Canh Toan Nguyen. *The Vietnamese Expert Announced the Results of the Trade Agreement Between the EAEU and Vietnam.* <https://eurasia.expert/rezultaty-torgovogo-soglasheniya-eaes-s-vetnamom/> date of access: 12.2.22

5. *Report on Russia's Foreign Trade with Vietnam for 9 months of 2021: trade turnover, exports, imports, structure, goods, dynamics.* <https://russian-trade.com/reports-and-reviews/2021-11/vneshnyaya-torgovlya-rossii-s-vetnamom-za-9-mesyatsev-2021-g/> date of access: 12.25.22

6. Big Asia, 2018, February 26. <https://bigasia.ru/> Date of access: 12.26.22

7. Ячин С., Купряшкин И., Мей-Лан Хун *Перспективы гегемонии в Восточной Азии в свете мир-системного подхода // Мировая экономика - международные отношения . – М.2020.№1. – С.35-45.*

8. МОСЯКОВ Д.В. *Россия и Вьетнам до и после санкций // Юго-Восточная Азия: Актуальные проблемы развития. 2022. No. 4(57). – С. 117-125.*

9. Вершинина В.В. *Россия и Вьетнам в поисках новых точек пересечения // Центр АСЕАН при МГИМО МИД <https://asean.mgimo.ru/opinions/russia-vietnam-rias-07-22> дата обращения: 28.12.22*

References:

1. Maslov G.M., Urlyapov V.F. *V'yetnam v sisteme sovremennykh mezhdunarodnykh otnosheniy v Aziatsko-tikhookeanskom regione* Moskva. Klyuch-S, 2009.-216 s.

2. *Rossiysko-v'yetnamskiye otnosheniya v sovremennom mire: Kollektivnaya monografiya / Otv. red. L.B. Vardomskiy, I.A. Korgun. – М.: Institut ekonomiki RAN, 2021. – 147 с.*

3. Vu Tkhi Khuyen Chang *Razvitiyetorgov ykhotnosheniy V'yetnamai Rossii v usloviyakh Yevraziyskoy integratsii: strukturno-dinamicheskij analiz* <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-torgovyh-otnosheniy-vietnama-irossii-v-usloviyah-evraziyskoy-integratsii-strukturno-dinamicheskij-analiz> data obrashcheniya: 20.04.22

4. Kan' Toan Nguyen. *V'yetnamskiy ekspert nazval rezul'tatyt orgovogoso glasheniya YEAES s V'yetnamom.* <https://eurasia.expert/rezultaty-torgovogo-soglasheniya-eaes-s-vetnamom/> data obrashcheniya: 21.04.22

5. *Otchot o vneshneytorgovle Rossii s V'yetnamom za 9 mesyatsev 2021 goda: tovarooborot, eksport, import, struktura, tovary, dinamika.* <https://russian-trade.com/reports-and-reviews/2021-11/vneshnyayatorgovlya-rossii-s-vetnamom-za-9-mesyatsev-2021-g/> data obrashcheniya: 22.04.22

6. Bol'shaya Aziya, 2018, 26 fevralya. <https://bigasia.ru/> Data obrashcheniya: 22.04.22

7. Yachin С., Kupryashkin I., Mey-Lan Khun *Perspektivy gegemonii v Vostochnoy Azii v svete mir-sistemnogopodkhoda // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya, M. 2020, tom 64, № 1, – S. 35-45.*

8. Mosyakov D.V. *Rossia I Vietnam do I poslesankcyi // Yuogo-Vostochnaya Asia: aktualnye problem razvitiya. 2022. №4(57). С.117-125.*

9. Verzhinina V.V. *Rossia I Vietnam v poiskah novih tochek peresechenia. // Center ASEAN pri MGIMO MID Rossii <https://asean.mgimo.ru/opinions/russia-vietnam-rias-07-22> data obrashenia: 28.12.22*

МРНТИ 03.00.09

УДК 947

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.008](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.008)

Пилипчук Я.В. *¹

*¹доктор исторических наук, старший преподаватель кафедры
всемирной истории и археологии исторического факультета,
Украинского государственного университета им. М.Драгоманова, Киев, Украина
E-mail:pylypchuk.yaroslav@gmail.com*

КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ ПОСЛЕ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ. КНЯЖЕСТВА ПАРИСОС И ХАЧЕН

Аннотация

Данная статья посвящена истории княжеств Парисос и Хачен, правители которых продолжали себя называть князьями и царями Кавказской Албании. Княжества Хачен и Парисос были основаны Атрнерсехом. Его потомки СаакСевада и Григор выступили против власти армянских царей. Парисос до 1003 г. представлял собой отдельное княжество. В 1003 г. его аннексировали Гагик Багратуни и Фадл Шеддадид. Хачен оказался более долговечным княжеством. Долгое время он находился в тени Сюника. В середине XII в. правитель Хачена Хасан Великий противостоял тюркскому эмиру Джоли. Преемник Хасана ВахтангТонкик был отцом Хасана-Джалала, который оставил большой след в истории Южного Кавказа. Хачен в 10-20-х гг. XIII в. противостоял атабеку Азербайджана и хорезмийцами. Монголы сделали Хачен своим вассалом в конце 30-х гг. XIII в. Хасан-Джалал принял участие в войне монголов против Румского султаната в 1243 г. Князь Хачена находился в сложных отношениях с монгольскими наместниками Южного Кавказа Бугой и Аргуном. Некоторое время ему удавалось сохранять самостоятельность благодаря признания своего вассалитета от Улуса Джучи. Патроном Хасана-Джалала был Джучид-христианин Сартак. Когда Сартак погиб, то некому стало защитить Хасан-Джалала от Аргуна, который убил хаченского князя в 1261 г. Хаченский престол после смерти отца принял Атабег, который признал себя вассалом ильханов из династии Хулагуидов.

Ключевые слова: Кавказская Албания, Парисос, Хачен, Шеддадиды, Армения, атабеки Азербайджана, хорезмийцы, монголы, Улус Джучи, ильханатХулагуидов, Хасан-Джалал.

Pylypchuk Ya.V. *¹

*¹Doctor of Historical Sciences, Senior Lecturer Departments of World History and Archeology of the Faculty
of History, Ukrainian State DragomanovUniversity , Kyiv, Ukraine
E-mail:pylypchuk.yaroslav@gmail.com*

CAUCASIAN ALBANIA AFTER CAUCASIAN ALBANIA. PRINCIPALITIES OF PARISOS AND KHACHEN

Abstract

This article is devoted to the history of the principalities of Parisos and Khachen, whose rulers continued to call themselves princes and kings of Caucasian Albania. The principalities of Khachen and Parisos were founded by Atrnerseh. His descendants Sahak Sevada and Grigor opposed the power of the Armenian kings. Parisos until 1003 was a separate principality. it was annexed by Gagik Bagratuni and Fadl Shaddadid in 1003. Khachen turned out to be a more durable principality. For a long time he was in the shadow of Siwnik. The ruler of Khachen, Hasan the Great, opposed the Turkic emir Joli in the middle of the 12th century. Hasan's successor Vakhtang Tonkik was the father of Hasan-Jalal, who left a big mark on the history of the South Caucasus. Khachen in the 10-20-ies of 13th century opposed the Atabek of Azerbaijan and the Khwarazmians. The Mongols made Khachen their vassal in the late 30-ies of 13th century Khasan-Jalal took part in the Mongols' war against the Rum Sultanate in 1243. The Prince of Khachen was in difficult relations with the Mongol governors of the South Caucasus Buga and Argun. For some time, he managed to maintain independence due to the recognition of his vassalage from the Ulus of Jochi. The patron of Hasan-Jalal was Jochid-Christian Sartaq. When Sartaq died, there was no one to protect Hasan-Jalal from

Argun, who killed the Khachen prince in 1261. After the death of his father, the Khachen throne was taken by Atabeg, who recognized himself as a vassal of the Ilkhans from the Hulaguid dynasty.

Keywords: Caucasian Albania, Parisos, Khachen, Shaddadids, Armenia, Atabeks of Azerbaijan, Khwarazmians, Mongols, Ulus Jochi, Hulaguid Ilkhanate, Hasan-Jalal.

Пилипчук Я.В. *¹

¹тарих ғылымдарының докторы, тарих факультетінің Дүниежүзілік тарих және археология кафедрасының аға оқытушысы, Украина мемлекеттік университеті. М. Драгоманова, Киев, Украина
E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

КАВКАЗДЫҚ АЛБАНИЯДАН КЕЙІН. ПАРИСОС ЖӘНЕ ХАЧЕН КНЯЗДІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақала Парисос пен Хачен княздіктерінің тарихына арналған, олардың билеушілері өздерін Кавказ Албаниясының князьдері мен патшалары деп атады. Хачен мен Парисос княздіктерін Атрнерсех құрды. Оның ұрпақтары Саак Севада мен Григор армян патшаларының билігіне қарсы болды. Парисос 1003 жылға дейін жеке князьдік болды. 1003 жылы оны Гагик Багратуни мен Фадл Шеддадид қосып алды. Хачен неғұрлым берік князьдік екенін дәлелдеді. Ол ұзақ уақыт бойы ол Сюниктің көлеңкесінде болды. XII ғасырдың ортасында Хаченнің билеушісі Ұлы Хасан Джалидің түркі Әмірлігіне қарсы тұрды. Хасанның мұрагері Ваханг Тонкик Оңтүстік Кавказ тарихында үлкен із қалдырған Хасан-Джалалдың әкесі болды. Хачен 10-20 жылдары XIII ғасырда Әзірбайжан Атабек пен хорезмдіктерге қарсы тұрды. Хасан-Джалал 1243 жылы Румын сұлтандығына қарсы моңғол соғысына қатысты. Хачен князі Оңтүстік Кавказдың моңғол губернаторлары Бугой мен Аргунмен күрделі қарым-қатынаста болды. Біраз уақытқа дейін ол Жошы ұлысынан өзінің вассалитін мойындауының арқасында тәуелсіздігін сақтап қалды. Хасан-Джалалдың патроны Христиан Джучид Сартак болды. Сартак қайтыс болған кезде, Хасан-Джалалды 1261 жылы хачен князін өлтірген Аргуннан қорғайтын ешкім болмады. Хачен тағына әкесі қайтыс болғаннан кейін Атабегті қабылдады, ол өзін Хулагуидтер әулетінен шыққан ильхандардың вассалы деп мойындады.

Кілт сөздер: Кавказ Албаниясы, Парисос, Хачен, Шеддадидтер, Армения, Әзірбайжан атабектері, хорезмдіктер, моңғолдар, Жошы Ұлысы, Хулагуид илханаты, Хасан-Джалал.

Введение

Южный Кавказ всегда находился на стыке цивилизаций и империй. Нужно отметить, что в регионе большую роль играла Кавказская Албания, история которой является интегральной частью истории Азербайджана. В 705 г. благодаря интригам армянского патриарха Ильи территория этого государства была аннексирована Арабским халифатом. Кавказская Албания вошла в состав арабской провинции Арминийа, которой правили мусульмане. В церковном отношении бывшая Кавказская Албания подчинилась армянам. Арабы назначали албанскими католикосами армян. Стоит, однако, отметить, что до 822 г. в части регионов бывшей Кавказской Албании правили Михраниды. После 822 г. их на части территорий сменили династии Сюни и Багратуни. В середине-конце IX в. на территории бывшей Кавказской возникли княжества Шеки, Парисос, Хачен, а также эмираты Арран, Ширван и Дербент. Вопрос с княжеством Шеки нами рассматривался в отдельной статье. Также нами были отдельно рассмотрены аспекты истории ширваншахов и Шеддадидов Гянджи. В этом исследовании нами будут рассмотрены вопросы истории княжеств Парисос и Хачен. Эти территории в Раннем и Высоком Средневековье были подвержены армянизации благодаря влиянию со стороны Армянской Апостольской церкви. Однако албанский элемент продолжал оставаться важным аспектом идентичности. Правители Парисоса и Хачена продолжали себя называть подобно князьям Шеки князьями и царями Албании. Когда-то румынский ученый Н.Йорга назвал румынские княжества Валахия и Молдову "Византией после Византии", имея в виду, что эти государства продолжили византийскую культурную традицию. Княжества Парисос и Хачен можно назвать "Кавказской Албанией после Кавказской Албании". Историей этих государств интересовались грузин И. Орбели [Орбели 1909], англичанин Ч.Доусэтт [Dowsett 1957; Dowsett 1958; Dowsett 1961], армянские диаспорные историки Р.Хьюсен [Hewsen 1983], Л.Чорбаджян, П.Донабедян, К.Мутафян [Chorbadjian, Donabedian, Mutaftian 1994], армянский ученый С.Бархударян [Бархударян 2011], азербайджанская историк Ф. Мамедова [Мамедова 2005].

Мовсес Дасхурянц подробно изложил вопрос касательно происхождения династии княжества Парисос. Основателем государства был Атрнерсех, который титулировался "правителем Гардмана и Албании". Он был сыном Сахла сына Смбага. По мнению Ч.Доусэтга Сахл сын Смбага происходил из династии Зармихра из араншахриков. Араншахрик это титул правителя Кавказской Албании. В большинстве же исследований по истории Кавказской Албании Сахл сын Смбага считается выходцем из династии Багратуни. Арабы и персы называли Кавказскую Албанию Арраном. На части бывшей территории Кавказской Албании образовался эмират Арран. В.Шульце предполагал, что арабская форма ар-Ран происходит от армянского топонима Аран. Грузины называли бывшие албанские земли Рани. Эмират Арран первоначально имел столицу в столице Кавказской Албании Партаве, который арабы и персы называли Бердаа. Арран в X в. управлялся сначала согдийской династией Саджидов, потом дейлемитской династией Музафиридов. В 970 г. Арран возглавила курдская династия Шеддаидов, перенесшая свою столицу в Гянджу. Еще в арабское время значительное количество населения бывшей Кавказской Албании подверглась исламизации. С приходом на Южный Кавказ войск Сельджуков началась тюркизация края. Албаны являются предками не только лезгин и удин, но и части азербайджанцев и армян. Самые западные албаны были картвелизированы и вошли в состав царства Эретиа (Шеки). Албаны Правобережья Куры подверглись арменизации. Товма Арцруни называл Атрнерсега царем Албании. Ибн Мисхавейх называл его Адарнасе б. Исхак, а ат-Табари Адарнасе б. Исхак Хашани (Хашани значит Хаченский). Первоначальные его владения находились в гаваре Вайкуник. У князя Атрнерсега были сыновья Григор и Апусет. В 881 г. Григор поставил крест в гаваре Сотк. В надписи на нем он титулировал себя "князем Сюника и Албании". Мовсес Дасхурянц указывал, что Саак Севада владел гаварами Гардман и Кусти Парнэс. Саак Севада и его сын Григор поддержали восстание армянских нахараров против армянского царя Ашота II Железного, за что и были ослеплены. В середине X в. Парисосом правил Севада Ишхананун. После него во второй половине X в. страной правил Йовханнес Сеннекерим, который получил царский титул. В конце X в. и в начале XI в. правил его брат Григор. В 1003 г. Парисос пал и их владения перешли к Кюрекидам из Ташир-Дзорагетского царства и Шеддаидам из Гянджи. Анийский армянский царь Гагик отдал часть Парисоса Кюрекидам. После пресечения династии Кюрекидов бывшие владения Парисоса были переданы грузинским князьям курдского происхождения Мхаргрздели [Бархударян 2011; Chorbadian, Donabedian, Mutafian 1994, p. 61; Dowsett 1957, p. 462; Schulze; Bosworth 2012, p. 520-522; Мамедова 2005, с. 396-397; Minorsky 2020, p. 121-148; Шнирельман 2003, с. 197].

В 822 г. последний из Михранидов был убит князем из рода Сюни. Княжна Спрама была вынуждена выдать свою дочь замуж за Атрнерсега Сюни. Атрнерсех принял титул "князя Гардмана и Албании". Он переехал в северную часть Карабаха Вайкуник. Там была сооружена крепость Хохнаберд, который стал политическим центром Хачена. Атрнерсех лично владел Сотком, где находились прежние царские бани албанских правителей. Еще в XI в. Сотк был доменом хаченских князей. Сын Атрнерсега Григор и его сын Саак Севада подчинили себе Парисос. Земля Хачен управлялась четвертой ветвью династии Сюни. Князь Ованес-Сеннахериб II около 1000 г. титуловал себя царем Албании. В эпоху Великих Сельджуков Хачен был вассалом турок-сельджуков. К концу XII в. пало Сюникское княжество. В 1166 г. войска атабека Азербайджана взяли Багк. Правящая династия Сюни в Сюнике закончилась смертью князей Григория и Смбага. Линию этой династии продолжили Сюни в Хачене. Сердцем этого княжества был бассейн рек Хаченаджур и Тертерчай. Основой его были бывшие земли Кавказской Албании. В Хачене проживали представители албанской школы армянской историтографии. Первое упоминание о "Истории Агванка" датируется временем визита армянского католикоса Анания Мокаци в Хачен. Тогда албанским католикосом был Гагик. В X в. в Хачене творил Мовсес Дасхурянц продолжатель "Истории Агванка" Мовсеса Каганкатваца. Мхитар Гош считал именно Мовсеса Дасхурянца автором этой хроники. Также в Хачене жили Ованес Саркаваг умерший в 1129 г., а также юрист Давид сын Алавика умерший в 1140 г. С 1142 г. во главе Хачена стал князь Хасан сын Вахтанга Сакарвага. Этот правитель имел резиденцию в селе Цар. В 1144-1145 гг. тюркский эмир Джоли вторгся в Хачен и опустошил ее крепости. В 1145-1146 гг. он же сжег монастырь Дадиванк. В армянском колофоне 1417 г. указано, что Хаченом правил князь Заз из рода Айказуни. В 1152 г. Хасан женился на Мама-хатун дочери царя Кюрике. В 1182 г. Хасан вместе со своей женой постригся в монахи. У него было несколько сыновей. Сам Хасан титулировался правителем крепостей Атерк, Хандаберд, Хаченаберд, Хавкакагац. В конце XII в. Старшая линия правила центральными землями Хачена в бассейне реки Тертерчая. Допяны правили в Гегаркунике, Гардмане, Сотке и Царе. Самая младшая династия правила в Дизаке на юге. Нижним Хаченом правил Вахтанг II Тонкик сын Хасана I Великого, а в Верхнем Хачене Григор Великий. Вахтанг Тонкик принял при своем дворе выдающегося армянского ученого Мхитара Гоша. Он написал хронику о событиях в в Армении и

Хачене. Ч. Доусэйт считал, что ее можно называть "Албанской хроникой". Мхитар Гош основал монастырь Нор Гетик, который стал культурным центром. Вахтанг был женат на Хоришах и имел от нее трех сыновей. Мхитар Гош был вместе с Вахтангом Тонкиком в Атерке. Там он издал свой "Законник". Когда Вахтанг Тонкик умер по данным Вардана Аревелци он оставил после себя двух сыновей Хасан-Джалал Долэ и Захария Насре Долэ. Нужно упомянуть, что Кириак упоминает о трех сыновьях Вахтанга Тонкика – Хасан, Закария и Иванэ. Существование Давла и Иванэ удостоверяется надписью Хасана-Джалала в Гандзасаре. Захария и Иванэ были названы в честь атабекской семьи Мхаргрздели, а Хасан в честь своего деда. Закария был прозван Наср Давла, а Хасан получил прозвище Джалал Давла. То, что Джалал Давла было прозвищем, а не именем сообщали Вардан Аревелци и Киракос Гандзакеци. Грузинский исследователь И. Орбели отмечал, что хаченские Сюни передали в руки Иване Мхаргрздели Атерк. В начале XIII в. главными князьями на всей территории Хачена были князья из Атерка. После кончины князя Вахтанга Тагаворазна с 1214 г. главными князьями Хачена стали правители из рода Хасан-Джалала Дола. Его женой была княжна, правящая Дизакон и Багком. М. Броссе предполагал, что Хасан-Джалал правил с 1233 г. И. Орбели указывает начало правления Хасан-Джалала 1229 г. Первое же упоминание о нем датировано 1216 г., когда он еще был ребенком. Хасан-Джалал имел свою резиденцию в замке Акана. Правящая семья предпочитала жить в Атерке в бассейне реки Тертерчай. В Хачене было около 15 крепостей. Это Берджунк, Бердакур, Гетабакс, Гардман, Ктиш, Три, Хакаракаберд, Хандаберд, Хавкакалац, Сотк. Мать Хасан-Джалала Хоришах умерла в 1240 г. перед этим совершив паломничество в Иерусалим. В 1238 г. Хасан-Джалал закончил постройку храма в Гандзасаре. В 1240 г. храм был освящен и стал центром Албанского католикосата. Жена Хасан-Джалала Мамкан построила притвор храма, о чем есть надпись, где упоминались Хасан-Джалал, Мамкан и их сын Атабег. В 1248 г. Хасан-Джалал заплатил большую сумму за реставрацию притвора церкви монастыря Кечарук. В 1250 г. Хасан-Джалал поставил кресты в Вачаре. Современные Хасан-Джалалу армянские хронисты упоминали как благочестивого и боголюбивого правителя. Мамкан же была сестрой Зареха князя Агбатского и внучкой правителя Багга. Мамкан происходила из линии Сеннекерима Сюникского. В 1214-1215 гг. поход на Хачен совершил атабек Азербайджана Узбек. В 1227 г. к крепости Хачен подступил везир последнего хорезмшаха Шараф ал-Мулк. Хасану-Джалалу пришлось отпугаться хорезмийцев и он заплатил им 20 тыс. динаров. В 1236 или 1237 гг. Хасан-Джалал покорился наступающим монголам. Между 1238 и 1240 гг. пришло новое монгольское войско, которое начало опустошать Хачен. Хасан-Джалал со своими людьми укрылся в крепости Хоханберд. Хаченский правитель был вынужден выдать свою дочь Ружкан за Бора-нойона, который был сыном командующего монгольскими силами на Южнокавказском и Анатолийском направлениях Чормагана-нойона. В 1243 г. Хасан-Джалал вместе с армянскими и грузинскими феодалами принял участие в нашествии монголов на Румский султанат Сельджуков. Благодаря содействию Хасана-Джалала контакт с монголами наладил царь Киликийской Армении Гетум. В 1246 г. на Южный Кавказ явились монгольские чиновники Аргун и Буга, которые осуществляли перепись на Южном Кавказе. Буга взял штурмом несколько крепостей в Хачене, а хаченского князя подверг издевательствам и пыткам. Однако Хасан-Джалал ранее заручился заступничеством Сартака сына правителя Улуса Джучи Бату. В 1251 г. к Сартаку отправился Хасан-Джалал, чтобы засвидетельствовать свой вассалитет. Сартак вернул хаченскому князю его наследственные крепости Чараберд, Акана, Каркар, которые прежде были отняты грузинами и турками. В 1255 г. Хасан-Джалал побывал в ставке Сартака в Нижнем Поволжье. Сартак в то время уже был правителем Улуса Джучи. Вместе с Сартаком Хасан-Джалал посетил Каракорум. В приписке к Евангелию Хасан-Джалал рассказывал про визит своей семьи к монгольскому каану. Кириак указывал, что хаченский князь использовал этот визит, чтобы изложить монгольскому правителю обиды причиненные ему Аргуном. После возвращения из поездки Хасан-Джалал посетил Тебриз. В это время умерла Мамкан. Практически в то же время умер и Сартак, отравленный своими родственниками-мусульманами Берке и Беркечаром. Хасан-Джалал лишился покровителя. Аргун захватил в плен Хасан-Джалала и его кузена Шаханшаха. Дела хаченского князя были плохи и его дочь Ружкан обратившаяся к жене Хулагу, которому Мунке поручил управление монгольскими владениями в Передней Азии и на Южном Кавказе. Докуз-хатун хлопотала перед Хулагу за Хасан-Джалала. Аргун же узнав об этом приказал убить Хасан-Джалала. Кириак называл Хасан-Джалала "владыкой Хачена". Также он употреблял титулы "князь", "князь Хачена", "великий князь Хачена и стран Арцахских", "князь стран хаченских". Ованес Ерзнкаци называл Хасан-Джалала "владыкой Хачена". Вардан Аревелци называл его "князем князей". В надписи в Кечаруке от 1248 г. Хасан-Джалал называл себя "владыка Хоханаберда и Хачена". В надписи в Вачаре от 1229 г. он назван "владыкой Хачена". В надписи вардапета Вардана в Гандзасаре от 1243 г. Хасан-Джалал назван "князем Хачена". В надписи Мина-хатун в Хатре он назван "великим князем". В

надписи Хасан-Джалала в Гандзасаре он также назван "великим князем". Он был назван "великим окраинодержателем Албании" в надписи в Амагу-Нораванке от 1296 г. В надписи дочери Мама-хатун в Гандзасаре от 1280 или 1286 гг Хасан-Джалал назван "самодержавный князь князей владетель Хачена". В надписи из Араджазора сам Хасан-Джалал называл себя "царем", а в надписи из Вачара именуется Мамкан "царицей". Своего сына он называл "князем Хачена и Аррана". В надписи из Амагу-Нораванка от 1292 г. указан титул "великий царь". Из дефектной надписи там же указан титул "царя Албании". Нейтральный автор грузин И. Орбели не сомневался в том, что правители Хачена продолжали себя называть правителями Албании. Впрочем, армянские ученые из Армении еще с 60-х гг. XX в. создали свой исторический миф, что население Карабаха чуть ли не изначально были армянами. Они отрицали армянизацию албан и считали, что карабахских армян оскорбительно называть армянизированными албанами. Армянские ученые из Армении также утверждали о принадлежности Карабаха армянам еще со времен династии Ервандуни, что противоречит данным греко-латинских источников, которые указывают на принадлежность Правобережья Куры армянам только со времен династии Артешиян. Армянские диаспорные историки были не такими радикальными как их коллеги из самой Армении. Л.Чорбаджян, П.Донабедян, К.Мутафян говорили, что этноним и политоним албаны в Высоком Средневековье обозначал армян Карабаха и местных армянизированных албан. Р.Хьюсен (Хьюсн) указывал, что титул царь Албании был одним из титулов правителей Хачена. Азербайджанский ученый И.Алиев не отрицал армянизацию албан. Он указывал, что албаны перешли с агванского языка на грабар (древнеармянский), но при этом сохраняли свою албанскую идентичность. Ф.Мамедова считала, что деэтнизация албан произошла лишь в Новое Время. При правлении Хасана Джалала жили Ванаканвардапет, основавший монастырь Хоранашат, и армянский хроник Магакия (Григор Акнерци) автор "Истории народа стрелков". Единственным сыном Хасана-Джалала был Атабег. Вместе с отцом Атабег посетил Монголию. Похоронив своего отца в 1261 г. Атабег стал князем Хачена. Он закончил строительство притвора Гандзасарского храма. В 1271 г. Ованэс сын дяди Атабега и первосвященник Гандзасара покупает Варнагатах. В 1276 г. Барсег сын протоиерея Абаджру и его жена Мамкан покупают страну Тнкин и дарят ее Гандзасару. В 1282 г. при княжении Атабега свой дар Гандзасару засвидетельствовал епископ Амараса Нерсес. В 1287 г. умер Атабег, а также представитель другой ветви правителей Хаченского княжества князь Цара Хасан и зять Хасан-Джалала сын Умека Чар. В записи от 1291 г. сообщается о Хасане сыне Проша современника Хасана-Джалала. Дизак принадлежал после смерти Хасан-Джалала его кузену Вахтангу. Вахтанг был предком рода Мелик-Авенянов из Дизака. В 1457 г. Хатир-Мелик потомок Хасан-Джалала в седьмом поколении стал первым меликом Хачена во время правления в Кара-Коюнлу Джахан-шаха. Допяны продолжали править в Царе и Атерке. В начале XIV в. местный князь Григорий титуловал себя "князем армян, князь и барон Нижнего Сюника (Хачена), Хандаберда и Аканы и горного региона Гугам (Севан)". В 1386 г. Цар был разорен войсками чагатаев великого эмира Тимура. В 1430 г. местные правители себя титуловали "князьями и баронами Нижнего Сюника, Акана, Атерка, Хандаберда и озера Гугам". Значительным было влияние албанских католиков. По каноническому праву им подчинялись христиане, проживающие в Хачене, Парисосе, Дербенте, Ширване и Арране. После того как Партав был занят мусульманами, центрами Албанского католикосата стали Бердакур и Чарек-Хамши. В Хачене центром католикосата стал монастырь Дадиванк, а с 1240 г. столицей албанских католиков стал Гандзасар. В нем и она осталась до самого упразднения Албанского католикосата до 1836 г. После упразднения Албанского католикосата часть удинов перешла в подчинение Армянской Апостольской церкви и Грузинской Православной церкви. Армяне пытались армянизовать удинов, обучая их в армянских духовных школах до 1937 г. Только с 1937 г. удин стали обучать на азербайджанском и русском языках. Удины и лезгины являются потомками кавказских албан. Представители рода Хасан-Джалала были албанскими католиками до 1836 г. [Орбели 1909; Dowsett 1957, p. 462-463; Dowsett 1958, p. 472-490; Dowsett 1961, p. XV-XVI; Newsen 1983, p. 42-68; Chorbadjian, Donabedian, Mutaflan 1994, p. 61-70; Мамедова 2005, с. 408-413, 554-555, 557, 564, 591-596, 599-602, 605-608; Шнирельман 2003, с. 198-199, 228, 230-231, 234-235].

Выводы. Княжества Хачен и Парисос были основаны Атрнерсехом. Его потомки СаакСевада и Григор выступили против власти армянских царей. Парисос до 1003 г. представлял собой отдельное княжество. В 1003 г. его аннексировали Гагик Багратуни и ФадлШеддадид. Хачен оказался более долговечным княжеством. Долгое время он находился в тени Сюника. В середине XII в. правитель Хачена Хасан Великий противостоял тюркскому эмиру Джоли. Преемник Хасана Вахтанг Тонкик был отцом Хасана-Джалала, который оставил большой след в истории Южного Кавказа. Хачен в 10-20-х гг. XIII в. противостоял атабеку Азербайджана и хорезмийцами. Монголы сделали Хачен своим вассалом в конце 30-х гг. XIII в. Хасан-Джалал принял участие в войне монголов против Румского султаната в 1243 г. Князь

Хачена находился в сложных отношениях с монгольскими наместниками Южного Кавказа Бугой и Аргуном. Некоторое время ему удавалось сохранять самостоятельность благодаря признанию своего вассалитета от Улуса Джучи. Патроном Хасана-Джалала был Джучид-христианин Сартак. Когда Сартак погиб, то некому стало защитить Хасан-Джалала от Аргуна, который убил хаченского князя в 1261 г. Хаченский престол после смерти отца принял Атабег, который признал себя вассалом ильханов из династии Хулагуидов.

Список использованной литературы:

- 1 Бархударян С. Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений. Ер.: Издательство НАН РА. Ереван: Гитутюн, 2011. 176 с. <https://digilib.aua.am/book/2850/>
- 2 Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: Центр исследования Кавказской Албании, 2005. 801 с.
- 3 Орбели И. А. Асан-Джалал, князь Хаченский // Известия Императорской Академии наук. Серия VI. Т. III. № 61. Санкт-Петербург, Императорская Академия наук, 1909. <https://arm-history.livejournal.com/918.html>
<https://arm-history.livejournal.com/1076.html>
- 4 Шнирельман В.А. Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье. – М.: Академкнига, 2003. 592 с.
- 5 Bosworth C.E. Arran // *Encyclopædia Iranica*. Fasc. II. Vol. 5. 2012. P. 520-522 <http://www.iranicaonline.org/articles/arran-a-region>
- 6 Chorbajian L., Donabedian P., Mutaflan C. *The Cuacasian knot. The history and geopolitics of Nagorno-Karabagh*. London – New Jersey: Zed Books, 1994. XXI, 199 p.
- 7 Dowsett C. J. F. A Neglected Passage in the "History of the Caucasian Albanians" // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London*. Vol. 19. №. 3. London: Oxford University Press, 1957. P. 456–468
- 8 Dowsett C. J. F. *The Albanian chronicle of Mxitar Gosh* // *Bulletin of School of African and Asian studies*. October 1958. Vol. 21. Issue 3. London: Oxford University Press, 1958. P. 472-490.
- 9 Dowsett C. J. F. *The history of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*. (School of Oriental and African Studies, University of London. London Oriental Series, Vol. 8.) xxi, 252 pp. London, etc.: Oxford University Press, 1961.
- 10 Hewsen R. H. *Kingdom of Arcax* // *Medieval Armenian Culture*. Chico CA: Scholars Press, 1983. P.42-68.
- 11 Minorsky V. Arran in 9th-10th centuries: Sahl ibn Smbat (d. ca. 850) and Marzuban b. Muhammad b. Musafir (d. 957) // *From Albania to Arrān The East Caucasus between the Ancient and Islamic Worlds (ca. 330 BCE–1000 CE)*. Piscataway, New-Jersey: Gorgias Press, 2020. P. 121-148
- 12 Schulze W. *The Language of the 'Caucasian Albanian' (Aluan) Palimpsest from Mt. Sinai and of the 'Caucasian Albanian' inscriptions* https://wschulze.userweb.mwn.de/Cauc_alb.pdf

References:

1. Barkhudaryan S. *Pages from the history of Artsakh and Armenian-Albanian relations..* Ep.: NAS RA Publishing House. Yerevan: Gitutyun, 2011. 176 p. <https://digilib.aua.am/book/>
2. Mammadova F. *Caucasian Albania and Albanians*. Baku: Center for the Study of Caucasian Albania, 2005. 801 p.
3. Orbeli I. A. *Asan-Jalal, Prince of Khachensk* // *Proceedings of the Imperial Academy of Sciences. Series VI. Vol. III. No. 61. St. Petersburg, Imperial Academy of Sciences, 1909.* <https://arm-history.livejournal.com/918.html>
<https://arm-history.livejournal.com/1076.html>
4. Shnirelman V. A. *Memory Wars. Myths, identity and politics in Transcaucasia*. Moscow: Akademkniga, 2003. 592 p.
5. Bosworth C. E. Arran // *Encyclopædia Iranica*. Fasc. II. Vol. 5. 2012. P. 520-522 <http://www.iranicaonline.org/articles/arran-a-region>
6. Chorbajian L., Donabedian P., Mutaflan C. *The Cuacasian knot. The history and geopolitics of Nagorno-Karabagh*. London – New Jersey: Zed Books, 1994. XXI, 199 p.
7. Dowsett C. J. F. A Neglected Passage in the "History of the Caucasian Albanians" // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London*. Vol. 19. No. 3. London: Oxford University Press, 1957. p. 456-468

8. Dowsett C. J. F. *The Albanian chronicle of Mxitar Gosh* // *Bulletin of School of African and Asian studies*. October 1958. Vol. 21. Issue 3. London: Oxford University Press, 1958. P. 472-490.

9. Dowsett C. J. F. *The history of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*. (School of Oriental and African Studies, University of London. London Oriental Series, Vol. 8.)xxi, 252 pp. London, etc.: Oxford University Press, 1961.

10. Hewsen R. H. *Kingdom of Arcax* // *Medieval Armenian Culture*. Chico CA: Scholars Press, 1983. pp. 42-68.

11. Minorsky V. *Arran in 9th-10th centuries: Sahl ibn Smbat (d. ca. 850) and Marzuban b. Muhammad b. Musafir (d. 957)* // *From Albania to Arrān The East Caucasus between the Ancient and Islamic Worlds (ca. 330 BCE–1000 CE)*. Piscataway, New-Jersey: Gorgias Press, 2020. P. 121-148

12. Schulze W. *The Language of the 'Caucasian Albanian' (Aluan) Palimpsest from Mt. Sinai and of the 'Caucasian Albanian' inscriptions* https://wschulze.userweb.mwn.de/Cauc_alb.pdf

УДК 9.94
МРНТИ 03.09.03

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.009>

Вдовин В.Н.*¹

¹к.пол.н., профессор Алматинского филиала
Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов
Алматы, Казахстан, E-mail: vdovin.valery@mail.ru

ТИРАНОБОРЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА АРХАИЧЕСКОЙ СПАРТЫ В ОТНОШЕНИИ АФИН

Аннотация

Тирания, в соответствии с её структурно-институциональным содержанием, представляла форму политического правления, а не характеризовалась лишь грубым инструментом единоличного господства и подчинения власти тирана граждан полиса, являясь политическим режимом и разновидностью античного авторитаризма. Тирании суждено было сыграть позитивную роль в процессе образования античного полиса.

Усиление её позиций как внутри отдельных полисов, так и на международной арене, особенно в районе Средиземноморья, вызывало серьезное беспокойство и зависть со стороны соперников, кто сам был не прочь распространить и укрепить в этом регионе собственную сферу влияния, что вынуждало последних активно вмешиваться во внутренние дела греческих полисов, прибегая к практическим мерам по свержению установившихся там тиранических режимов. Наиболее активную политику в этом направлении проводила Спарта.

Стремясь бороться с тиранами с наименьшими потерями для себя, Спарта прибегала не только к активным действиям, но и использовала такие тактические методы ведения борьбы, которые со стороны выглядели как нерешительность и даже отступление от своих официально провозглашенных принципов. На практике же Спарта придерживалась собственной стратегической линии.

Одним из таких полисов, который претендовал на роль серьезного соперника Спарты в борьбе за сферы влияния и лидерство в греческом регионе являлись Афины.

Ключевые слова: тирания, Спарта, Афины, Пелопоннесский союз, Анхимолий, Гипсий, Алкмеониды, Клеомен, Исагор, Клисфен

В.Н. Вдовин¹

¹профессор Санкт-Петербург гуманитарлық кәсіподақтар университетінің
Алматы филиалының саяси ғылымдардың кандидаты
Алматы, Қазақстан, E-mail: vdovin.valery@mail.ru

АРХИКАЛЫҚ СПАРТА АФИНЫҒА ҚАРАЙ ТИРАНАБОРС САЯСАТЫ

Аңдатпа

Тирания өзінің интитуционалды-құрылымдық мазмұнына сәйкес басқаруға, ұйымдастыруға, бақылауға негізделген саяси басқарма формасы болып табылды. Сонымен қатар аталған озбырлық полистің азаматтарын өз еркіне бағындыратын зұлым-жендеттің дәрежі құралы ретінде сипатталып қана қоймай, антикалық авторитаризмнің бір түрі және саяси режимі болып саналды.

Оның ұстанымдарының жеке полистардың ішінде, сонымен қатар халықаралық деңгейде, әсіресе Жерорта теңізі аймақтарында күшеюі қарсыластары тарапынан көреалмаушылық сезімін тудырып, ерекше алаңдаушылыққа жол берді, себебі оның өзі де бұл аймақтарда жеке ықпалын таратудан және бекітуден бас тартпады. Өз кезегінде олардың мұндай ой – пиғылдары сол жергілікті орындарда сақталып қалған озбырлық режимді құлатуға бағытталған іс-әрекеттерге апарып соқты. Спарта бұл бағытта ерекше саясатты ұстанып, белсенділік танытты.

Спарта озбырлармен күресте өзі үшін аз мөлшердегі шығындармен шығатын жолды таңдай отырып, белсенді іс-әрекеттерге ғана жүгінбей, сонымен қатар өзінің ресми түрде жарияланған ұстанымдарынан бас тартып және сырт көзге тартқыншақтықтың белгісі болып көрінетін күрестің тактикалық әдіс-тәсілдерін де қолданды. Іс жүзінде Спарта өзінің стратегиялық бағытымен жүрді.

Грек аймақтарында ықпалын тарату және көшбасшылыққа ие болу жолындағы күресте Спартаның шынайы қарсыластары рөліне таласатын полистардың бірі ретінде Афина болды.

Кілт сөздер: Тирания, Спарта, Афина, Пелопоннес одағы, Анхимоллий, Гиппий, Алкмеонидтер, Клеомен, Исагор, Клисфен

V.N. Vdovin ^{*1}

¹ the professor of Almaty branch of the St.-Petersburg Humanitarian University
of trade unions, the candidate of political sciences
Алматы, Қазақстан, E-mail: vdovin.valery@mail.ru

THE TYRANBORCE POLICY OF ARCHAIC SPARTA TOWARDS ATHENS

Abstract

Tyranny, in accordance with its structural and institutional content, was not characterized only by a crude instrument of sole domination and subordination to the tyrant's power by the citizens of the polis, being both a political regime and a kind of ancient authoritarianism. Tyranny was destined to play a positive role in the formation of the ancient polis.

The strengthening of its positions both within individual policies and in the international arena, especially in the Mediterranean region, caused serious concern and envy on the part of rivals who themselves were not averse to spreading and strengthening their own sphere of influence in this region, which forced the latter to actively interfere in the internal affairs of Greek policies, resorting to practical measures to the overthrow of the tyrannical regimes established there. Sparta carried out the most active policy in this direction.

In an effort to fight the tyrants with the least losses for themselves, Sparta resorted not only to active actions, but also used such tactical methods of fighting, which from the outside could look like a manifestation of indecision and even a deviation from its officially proclaimed principles. In practice, Sparta adhered to its own strategic line.

One of these policies, which claimed to be a serious rival of Sparta in the struggle for spheres of influence and leadership in the Greek region, was Athens.

Keywords: tyranny, Sparta, Athens, Peloponnesian Union, Anchimolius, Hippias, Alcmeonides, Cleomenes, Isagoras, Cleisthenes

Введение. В условиях нарастания социальной борьбы между аристократией и демосом за права в общине, в период, когда демократия была еще не настолько сильна и крепка, чтобы оказать давление на господствующий политический класс в лице аристократической знати и заставить её пойти на уступки демосу и действовать в соответствии с потребностями сохранения гражданского единства, – греческое общество столкнулось с проявлением такого политического феномена как тирания, воплотившего в себе, с одной стороны, иррациональное стремление личности к установлению своей власти в обществе, а с другой – представлявшего в соответствии с её структурно-институциональным содержанием форму политического правления. Тирания являлась политическим режимом и разновидностью античного

авторитаризма, играла позитивную роль в процессе образования античного полиса и полисной демократии, классическим примером которой стали Афины.

Слово *týραννος* («тиран») малоазийского происхождения, обозначающее единоличного правителя. На ранней стадии развития греческой цивилизации между понятиями «тиран» и «басилей» не существовало четко выраженного отличия.

Большинство тиранов с целью захвата власти опирались на военную силу, стремились придать своим действиям божественный, тем самым легитимный характер и, после того как достигали поставленных задач проводили активную религиозную политику: возводили храмы, учреждали культы, устраивали религиозные празднества и стремились связать своё происхождение с генеалогическим древом басилеев, а также проводили различные реформы внутри полиса, облегчая положение значительной части населения, в том числе малоимущих. Многие тираны прославились своими военными достижениями, обладали собственной харизмой правителя.

Активная внутренняя политика тиранов, как и их внешнеполитические успехи позволяют рассматривать тиранию как вполне сложившийся и успешно функционирующий политический механизм в действии, позволяющий первоначально заложенным, еще в период дотиранического развития событий, основам полисного устройства получить своё дальнейшее развитие.

В истории греческой тирании известны случаи продолжительного правления тиранов и даже передачи их власти по наследству. Многим из них удалось остаться в памяти своих соплеменников великими личностями.

Методы исследования. В качестве методологической основы в данной научной статье использованы: системный подход, включающий принцип историзма, позволяющий исследовать поставленную проблему в ее развитии и конкретно-исторической обусловленности; целостный подход, всесторонне охватывающий изучаемый вопрос и позволяющий выявить его существенные составляющие; принципы конкретности и единства исторического и логического категорий познания и развития.

Результаты исследования. Внешнеполитическая активность тиранов на международной арене, особенно в регионе Средиземноморья, вызывали серьезную озабоченность и беспокойство со стороны тех государств, которые сами были не прочь установить здесь собственное влияние. Они начинали активно вмешиваться во внутренние дела греческих полисов, прибегая к практическим мерам по свержению установившихся там тиранических режимов. Наиболее активную политику в этом направлении проводила Спарта.

Спартанский полис в своем развитии миновал тираническую страничку истории. Однако, именно ему суждено было стать активным организатором походов по высвобождению полисов от тирании, датируя эти походы VI в. до н.э., когда сложились благоприятные условия для образования Пелопоннесского союза, в состав которого войдут греческие государства, освободившиеся от тиранической власти с помощью спартанцев.

По форме политического устройства Спарта являлась аристократическим государством и поэтому активно поддерживала аристократическое движение в других полисах, выступая против тиранических правителей. Поскольку тирания носила антиаристократическую направленность, она вынуждала аристократов полиса активно включаться в борьбу за её свержение.

Спарта же, объявляя борьбу тирании, стремилась добиться своей цели с наименьшими потерями для себя, прибегая не только к активным действиям, но и используя тактические методы ведения борьбы, которые со стороны могли выглядеть как не совсем типичными для такого сильного государства, каким являлся спартанский полис. На деле же Спарта придерживалась собственной стратегической линии.

Одним из таких полисов, который претендовал на роль серьезного соперника Спарты в борьбе за сферы влияния в Средиземноморье, являлись Афины.

Были времена, когда Писистратиды находились со спартанцами в дружеских отношениях, в которых наблюдались элементы гостеприимства.

Однако вскоре мирные отношения между ними закончились. Алкмеониды подкупили Пифию и стали использовать оракул в качестве орудия против афинян. Пифия должна была постоянно напоминать спартанцам о необходимости им освободить Афины от тиранов. Вскоре отношения между Спартой и Афинами приняли откровенно враждебный характер [1, с. 143]. Возможно, что Спарта, заинтересованная в свержении афинской тирании, использовала Дельфы и Алкмеонидов лишь в качестве прикрытия [2, р. 125-130].

Поскольку жители Спарты отличались особой религиозностью и беспрекословным подчинением воле Аполлона [3, с. 363], – они быстро отреагировали на призывы Дельф, пересмотрели свое первоначальное

отношение к Писистратидам и перешли к практическому выполнению наказа оракула [4, с. 51]. Их религиозность усиливала агрессию против афинян в стремлении их ослабить, остановить рост Афинской державы, начавшийся при Писистратидах с тем, чтобы затем насильственно включить афинский полис в союз.

Первую морскую экспедицию в Аттику целью свержения Гиппия возглавил Анхимолий, весьма влиятельный человек в Спарте. Однако, его экспедицию постигла серьезная неудача. Отряд Анхимолия был полностью уничтожен фессалийской конницей, а сам Анхимолий погиб.

Вторую экспедицию против Афин, на этот раз сухопутную, возглавил спартанский царь Клеомен. Фессалийская конница, отличившаяся при разгроме Анхимолия, была уничтожена, и город оказался в окружении. Гиппий и его сторонники заперлись в западной части Акрополя. Захват спартанцами города значительно упрощался тем обстоятельством, что в их руки попали дети афинского тирана. Писистратиды вынуждены были сдаться и пообещали покинуть Афины в пятидневный срок, выдвинув встречное условие: дать им гарантию не выдавать на расправу Алкмеонидам. Спартанцы выполнили свое обещание и позволили Гиппию вместе с семьей беспрепятственно покинуть крепость.

Таким образом, тирания, просуществовавшая в Афинах почти целое столетие, была свергнута и её падение стало результатом как внешнего вторжения в лице Спарты, так и соперничества между собой Алкмеонидов и Писистратидов [5, s. 129-136].

Вскоре Спарте вновь пришлось вмешаться во внутренние дела Афин, когда в городе разгорелась политическая борьба между Исагором и Алкмеонидом Клисфеном. Последний, благодаря опоре на широкие массы населения, стал набирать свой политический вес и вознамерился таким образом добиться власти в полисе. Так как Спарта являлась противницей демократии, она предпочла увидеть во главе Афин не Клисфена, а Исагора, которому и была оказана соответствующая помощь. Возможно, что план сделать Исагора правителем Афин мог принадлежать лично Клеомену [6, p. 81].

По приглашению Исагора, гостеприимца Клеомена, в Афины направляется небольшой отряд во главе с Клеоменом. Клисфен обратился в бегство, а спартанский царь, придя в Афины, изгнал 700 семей, якобы замешанных в скверне, на которых указал Исагор. Ясно, что изгнанники, в условиях назревающих политических перемен в стране, не могли не представлять для нового блюстителя порядка в Афинах потенциальный источник нестабильности. При Исагоре, был инициирован открытый судебный процесс над Алкмеонидами, в котором участвовали 300 судей из знатных семей, а обвинителем выступил Мирон из Флии [7, s. 338-342].

Однако, демоснашел в себе силы оказать серьезное сопротивление попытке Клеомена совершить переворот в полисе и передать власть Исагору, распустив Совет Четырехсот. Клеомен, при новых обстоятельствах, действующих не в его пользу, принимает решение, идущее в разрез с первоначальным, покидает Афины, бросив Исагора и его сторонников на произвол судьбы, аргументируя своё поведение стремлением спасти собственное войско и не подвергать его опасности.

К власти в Афинах пришли демократы во главе с Клисфеном. Чтобы хоть как-то исправить сложившуюся ситуацию и при этом самим не оказаться в проигрыше, Спарта организовала, теперь уже более многочисленную и состоящую не только из лакедемонян, но и их союзников, военную экспедицию, поставив во главе обоих спартанских царей. Однако, когда войска противников сошлись для ведения боя, коринфяне решили вернуться домой, посчитав участие в сражении делом несправедливым. За ними последовал второй спартанский царь Демарат, сын Аристона, который и возглавлял лакедемонское войско вместе с Клеоменом. Вскоре и все остальные союзники оставили боевые ряды и возвратились домой. Причиной разлада в принятии решений антиафинской кампании, стали возникшие разногласия, а возможно и ссора двух спартанских царей. Бесспорно, что все участники военного похода знали о целях предстоящего сражения и вначале военного похода вряд ли допускали мысль о произошедшем позднее исходе самой военной операции. Военный поход Клеоменане состоялся.

Спустя несколько лет, тем же Клеоменом, организованная военная экспедиция на Афины. Клеомен, на этот раз, делает ставку на изгнанного из Афин тирана Гиппия, отстраненного им же от власти. Опираясь на Исагора становилось для него делом бесперспективным, да и самого Исагора к этому времени уже могло просто не быть в живых, в то время как персона Гиппия, если учитывать тот факт, что в Афинах всё еще оставались его сторонники, становилась более привлекательной ввиду возможного использования этого ресурса при осуществлении нового переворота в Афинах [8, с. 258]. В Спарте по этому поводу даже собрался конгресс, однако кандидатура Гиппия принята не была.

Поддержка Спартой Исагора в его борьбе за власть в Афинах с Клисфеном, или же попытка вернуть Гиппия к власти, – всё это свидетельствует о том, насколько различными и неординарными являлись так-

тические методы и приемы, к которым прибегали спартанцы в борьбе за лидерство в греческом регионе, когда встречали на своем пути серьезного противника, к каковым несомненно относили тиранические режимы, установившиеся в различных полисах Эллады. Исагор импонировал Спарте как человек, прежде всего, податливый, сговорчивый и, одновременно, крайне амбициозный, с которым можно было договориться на условиях, выгодных спартанцам. Если бы Исагор смог одержать победу над Клизфеном, спартиаты начали бы готовиться к свержению независимости Афин значительно раньше и тогда возможно бы кандидатура Гиппия для этой цели не понадобилась. А так как этого не произошло, интерес Спарты изменился в сторону Гиппия. Даже если бы Гиппий смог вернуть утраченную власть в Афинах, он бы все равно для Спарты не представлял серьезной угрозы. Тирания в Афинах была свергнута и теперь уже ничего не мешало спартанцам вовлечь Афины в процесс присоединения их к Пелопоннесскому союзу.

Таким образом, из всех экспедиций, предпринятых против Афин, две из них, оказались для спартанцев неудачными и только одна закончилась изгнанием последнего тирана Афин Гиппия.

Спарта, оказывая помощь греческим полисам в свержении тиранических режимов, рассчитывала на постоянный успех своего мероприятия. Однако, борьба покоренных спартиатами ахейцев за независимость создавала нестабильную обстановку внутри полиса и отвлекала спартанцев от активного проведения внешней политики. Ни одному греческому государству не пришлось так рано и в таком масштабе решать свои внутренние проблемы, порожденные по вине самих же завоевателей. Подобное стечение обстоятельств вынудило Спарту обратить внимание на выработку особого тактико-стратегического курса, сочетающего в себе как активные действия, так и весьма осторожные, создающие у оппонента ошибочное впечатление о принципах проведения военной кампании со стороны спартанцев, якобы расхоронившимися с официально провозглашенными ими же и даже успевшими стать военно-традиционными. Однако, нельзя не отметить, что именно данный тактико-стратегический курс позволил спартанцам сэкономить военные ресурсы, которые затем и были направлены ими на разрядку внутренней напряженности в полисе и на решение важнейших внешнеполитических задач, связанных с формированием Пелопоннесского союза.

Эффективным средством, направленным на ускорение решения поставленных задач в области внешней политики, являлась проводимая Спартой пропаганда, когда одни успехи, как например в Афинах, особо озвучивались и неоднократно, а случаи, подобные Исагору, или неудачи, постигшие их во время освобождения полиса от тиранов, сознательно замалчивались. Если полисы были небольшими, то одно лишь появление спартанской фаланги могло вызывать у значительной части граждан чувства растерянности, а порой и страха перед мощью военной демонстрации спартиатов. Аристократическая партия в таких полисах, обиженная на политику властей, как правило, взывала о помощи к спартанской армии. Общие дорийские корни, свойственные многим членам правящего сословия, объединяли их в корпоративную общность и являлись посредническим звеном в отношениях между ними. Освобожденный с помощью Спарты греческий полис, должен был вступить в Пелопоннесский союз [9, с. 183].

Пропагандистский ресурс, используемый Спартой в своей внешнеполитической деятельности, формировал в сознании обычного обывателя образ активного борца против власти тиранических правителей. Именно в этом поле зрения следует рассматривать политику изгнания тиранов из Афин, где спартанцы внешне не стали проявлять особого усердия и желания заниматься данной проблемой и если было необходимо ввиду возникших серьезных трудностей отступить, – они делали второе [9, с. 183]. Примером того, что выработанная Спартой тактико-стратегическая линия могла и не сработать таким образом, как того желали спартанцы, – можно назвать неудачную попытку изгнания с Самоса тирана Поликрата.

Заключение. Таким образом, участие Спарты в свержении тиранического режима в Афинах рассматривается в контексте с выработанной спартанцами тактико-стратегического курса, направленного на изменение неудобных ей политических режимов, каковым стала в то время тирания, значительно усилившая свои позиции в греческом регионе. Свергнув тиранию, ослабив тем самым своего противника и конкурента, Спарта рассчитывала таким образом усилить собственное влияние в регионе и пополнить состав формирующегося Пелопоннесского союза новичками из числа освободившихся с ее помощью греческих государств.

Уделяя большое внимание идеологической стороне своего стратегического плана, спартанцам удалось у большинства населения полисов, ставшими объектами их пристального внимания, сформировать ложное впечатление о Спарте как борце за справедливость авторитарными режимами, которые якобы попирают права граждан (на деле же тирания своим острием была направлена на ослабление влияния в общинах аристократических слоев, а не выходцев из простоллюдинов). Последствия проведения такой политики пошло на пользу только спартанскому полису и даже способствовало укреплению

Пелопоннесской лиги, но не остальных греков. Большая часть населения тех полисов, в которых тирании были свергнуты с помощью Спарты, в том числе и Афины, вряд ли могла почувствовать на себе значительное улучшение своего собственного положения. Оставалось только адаптироваться к новым условиям и продолжить бороться за свои права и свободы. Впереди греков ждали еще более серьезные испытания: персидская агрессия и римское владычество, которые также представляли собой авторитарные системы господства и подчинения, но кардинальным образом отличавшиеся от тиранических режимов, которые, хотя и являлись тоже авторитарными, но отвечали на данном этапе интересам большинства населения полисов, что и вызывало с их стороны оправданную поддержку.

Список использованной литературы:

1. Суриков И.Е. Из истории греческой аристократии позднеархаической и раннеклассической эпох: род Алкмеонидов в политической жизни Афин VII-V вв. до н.э. — М., 2000.
2. Searley R. Littman R.J. Kinship and Politics in Athens 600-400 B.C. — New-York, 1990.
3. Robinson E.W. Reexamining the Alcmeonid Role in the Liberation of Athens// *Historia*. — 1994. — Bd. 43. — H. 2. — S. 363.
4. Залюбовина Г.Т. Архаическая Греция: Особенности мировоззрения и идеологии. — М., 1992.
5. Stahl M. Aristokraten und Tyrannen im archaischen Athen: Untersuchungen zur Ubelieferung, zur Sozialstruktur und zur Entstehung des Staates. — Stuttgart, 1987.
6. Huxley G.L. Early Sparta. — London, 1962.
7. Schachermeyr F. Zur Chronologie des Kleisthenischen Reformen// *Klio*. — 1932. — S. 338-342.
8. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи: архаика и ранняя классика. — М.: Наук, 2005.
9. Печатнова Л.Г. История Спарты (период архаики и классики). — СПб: Гуманитарная академия, 2001.

Referens:

1. Surikov I.Ye. Iz istorii grecheskoy aristokratii pozdnearkhaiche-skoy i ranneklassicheskoy epokhi: rod Alkmeonidov v politicheskoy zhizni Afin VII-V vv. do n.e. — М., 2000.
2. Sirli R. Littman R.Dzh. Rodstvo i politika v Afinakh 600-400 do n.e. — N'yu-York, 1990.
3. Robinson E. U. Peresmotr roli Alkmeonidov v osvobozhdenii Afin // *Istoriya*. — 1994. — Bd. 43. — CH. 2. — S. 363.
4. Zalyubovina G.T. Arkhaicheskaya Gretsiya: Osobennosti mirovozzreniya i ideologii. — М., 1992.
5. Stahl M. Aristokraten und Tyrannen im archaischen Athen: Unter-suchungen zur Ubelieferung, zur Sozialstruktur und zur Entstehung des Staates. — Shtutgart, 1987.
6. Khaksli G. L. Rannyaya Sparta. — London, 1962.
7. Schachermeyr F. Zur Chronologie des Kleisthenischen Reformen// *Klio*. — 1932. — S. 338-342.
8. Surikov I.Ye. Antichnaya Gretsiya: politika v epokhu razvitiya: arkhaika i rannyaya klassika. — М.: Nauk, 2005.
9. Pechatnova L.G. Istoriya Sparty (period arkhaiki i klassiki). — SPb: Gumanitarnaya akademiya, 2001.

УДК 930.28
МРНТИ 03.91.01

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.010](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.010)

Г.С. Беделова^{1*}, Р.О. Садықова²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulzhanbedelova@gmail.com

²тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: raikhansadykova@gmail.com

МОҢҒОЛДАР КЕЗІҢДЕ ҚЫТАЙДА КОММЕРЦИЯЛЫҚ КЕЛІСІМДЕРДІҢ, ИМПОРТ ЖӘНЕ ЭКСПОРТТЫҢ СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақала XIII ғасырдағы сауда тарихы, тауар алмасу және аймақтың экономикалық даму тенденциялары туралы, Оңтүстік Сун әулетінің құлауынан Юань әулетінің негізін қалаушы Құбылайдың билікке келуіне дейінгі кезеңнің құнды дереккөздері болып табылатын батыс және шығыс деректері негізінде жазылды. Автор мақаланы жазу барысында, бірқатар болжамдар мен тұжырымдарға келеді: моңғолдардың билікке келуімен Азия аймағымен байланыс күшейе түскендігі, тауарлардың түріне байланысты баж салығының, алымдардың градациясымен күрделі жүйе құрылғандығы, Оңтүстік Сун мен Юань кезеңінде Қытай көршілерімен белсенді сауда жасап, жібек, фарфор және басқа да дәрілік өсімдіктерді экспорттағанын, Оңтүстік Сун тұсында мыс экспортталғандығы, Юань кезеңінде – юньнаннан жылқылар шығарылғандығы, сондай-ақ Оңтүстік Сун кезінде камфора, піл сүйегі, құнды ағаш түрлері, тасбақа қабығы, мақта, асыл тастар, хош иісті зат, шыны және дәмдеуіштер әкелінгендігі және моңғолдар кезінде бұл тізімнің негізгі тармақтары сақталып, жылқы саудасы күшейе түскендігі айтылады. Яғни, Юань әулетінің билікке келуі аймақтағы сауда жағдайына оң әсер еткендігі тұжырымдалады.

Кілт сөздер: коммерциялық келісімдер, моңғол империясы, импорт, экспорт, баға эволюциясы.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды (грант АР14869443 «Ватикан материалдары мен батыстың тарихи-мұрағат деректері бойынша Еуразияның түркі әлемі (V-XIVзз.)).

Г.С. Беделова^{1*}, Р.О. Садықова²

¹кандидат исторических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulzhanbedelova@gmail.com

²кандидат исторических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: raikhansadykova@gmail.com

ХАРАКТЕР КОММЕРЧЕСКИХ СДЕЛОК, ИМПОРТА И ЭКСПОРТА КИТАЯ В ПЕРИОД МОНГОЛОВ

Аннотация

В статье рассматривается торговля, товарообмен и тенденция экономического роста периода династии Южная Сун и Юань, на основе западных и восточных источников. В ходе написания статьи автор приходит к ряду предположений и выводов: с приходом к власти монголов усилились связи с Азиатским регионом, сложилась сложная система с градацией пошлин, сборов в зависимости от вида товаров, в период династии Южная Сун и Юань Китай активно торговал с соседями, экспортировал шелк, фарфор и другие лекарственные растения, при династии Южная Сун экспортировалась медь, в период династии Юань из Юньнани вывозились лошади, а также камфора, слоновая кость, ценные породы дерева, панцирь черепахи, хлопок, драгоценные камни, ладан, стекло и специи были импортированы во время Южного Сун, при монголах основные пункты этого списка сохранялись, а торговля лошадьми усилилась. То есть

предполагается, что приход к власти династии Юань положительно повлиял на торговую ситуацию в регионе.

Ключевые слова: коммерческие сделки, Монгольская империя, импорт, экспорт, эволюция цен.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации Программы грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант AP14869443 «Тюркский мир Евразии (V-XIV вв.) по западным историко-архивным источникам и материалам Ватикана»).

G.S. Bedelova^{1*}, R.O. Sadykova^{2*}

¹*candidate of historical sciences, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulzhanbedelova@gmail.com*

²*candidate of historical sciences, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: raikhansadykova@gmail.com*

THE NATURE OF COMMERCIAL AGREEMENTS, IMPORT AND EXPORT IN CHINA DURING THE MONGOLS

Abstract

In this article were considered the issues of trade, commodity exchange and the trend of economic growth during the Southern Song and Yuan Dynasty, based on Western and Eastern sources. Authors in the process of writing the article come to these such kind of number of assumptions and conclusions. With the coming to power of the Mongols, their ties with the Asian region strengthened. The complex system was formed with a gradation of duties and fees depending on the type of goods. During the Southern Song and Yuan dynasties, China actively traded with its neighbors, exported silk, porcelain and other medicinal plants. During the Southern Song Dynasty it was exported the copper. In the period of the Yuan Dynasty horses were exported from Yunnan, as well as camphor, ivory, precious woods, tortoise shell, cotton, precious stones, incense, glass and spices were imported during the Southern Song, under the Mongols, the main items on this list were preserved, and the horse trade intensified. At the result authors concluded that the coming to power of the Yuan dynasty had a positive impact on the trade situation in the region.

Keywords: commercial transactions, Mongol Empire, import, export, price evolution.

Gratitude. The article was prepared as part of the Grant Funding Program by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant AP14869443 "The Turkic world of Eurasia (V-XIV centuries) on Western historical and archival sources and materials of the Vatican").

Introduction. Before the Mongol conquest, during the Song Dynasty (960-1270), China's foreign trade links were extensive. The Yuan Kingdom, realizing that trading would be of great benefit to the treasury, maintained the order established in the times of the Song Empire as a whole in this area. As before, the treasure brought profit, income, establishing a monopoly on salt, iron, precious stones and silver, oil, wine and vinegar. A trade tax was established, the authorities took care of trade routes and even tried to combat the plunder of merchants. The merchants took special care of authorities from Central, Western Asia, and Europe.

Materials and methods. The topic of international trade has always attracted historians, including medieval trade, which did not stand aside. Medieval trade and the factors that influenced its formation have repeatedly become the subject of complex study by domestic and foreign researchers. Among the many works, we can especially mention the fundamental work of W. Heyd, written at the end of the 19th century [1]. This work has not lost its scientific relevance until this day. The monograph by A.L. Ponomarev, dedicated to the development of money circulation in the Black Sea region in the 13th-15th centuries, is also useful [2].

Among the many facts collected and analyzed by the authors, the most interesting for us are data on the Venetian monetary system. These materials are necessary for understanding the typical monetary units of Marco Polo. In addition, as one of the Mongolian states, data on the coins of the Golden Horde are important, which can be used as an analogy. Within the framework of our topic, the observations of V. Ciociltan, presented in the book "The Mongols and the Black Sea Trade in the XIII-XIV centuries." [3] are important. He emphasizes that openness

to external relations is the characteristic feature of the Mongol Empire. Ciociltan pays great attention to the development of the Silk Road; analyzes the role of the Mongols in the development of the Black Sea trade and information on the peculiarities of the position of merchants in this region based on the works of Marco Polo, Pegolotti and other authors [3, 102-108 pp.]. He summarizes the main stages of the struggle between Genoa and Venetian merchants for dominance in the state of the Elkhans [3, 125-139 pp.].

Endicott-Westhe E. investigated the problem of the emergence of the so-called Ortak Merchant Associations in Yuan China. He dedicated an article on this topic [4]. The author analyzed the formation of government-supported groups, often representing the interests of the ruling elite of society, carrying out direct operations at their expense or dividing part of the profits. He notes trends that indicate the existence of a continuity between the special groups of merchants that existed in the Ortaq and Jurchen states and Qid, but the latter also overlook where they received less benefits from the government. At the same time, "ortak" as a phenomenon also demonstrates that before the occupation of southern China from the Mongols, Muslim merchants began to form in the process of sponsorship by the khan's neighbors [4, 132 p.]. The article notes the great role of Ortak in the development of Mongolian trade, in particular its place in control of the sea route after the fall of the South Sun empire [4, 139 p.].

The creation of the Genghis state, which placed almost all major trade areas under a single political control, had the greatest impact on Eurasian trade. In this regard, it is formal fact that researchers discusses a lot about the changes caused by the Mongol conquests. For example, S.P. Karpov emphasizes that the heyday of the Mongolian state, especially during the time of Kublai Khan, the founder of the Yuan dynasty, coincided with the heyday of Italian trade that existed until the 14th century [5]. One of the results of the Mongol conquest is that the Chinese lands more than ever actively participated in world trade. According to the results of research by economic historians, the turnover of silver in Eurasia grew rapidly, and it is assumed that all these processes took place in the middle of the 13th century and were associated with unification under the rule of the Mongols [6, 1025 p.].

However, despite the existence of such studies, some of the issues discussed in the article were not raised at all in these works. The written data used in the article were compiled in different regions by ethnically different authors. A comparative analysis of the works made it possible to identify similarities in the characteristics of a number of phenomena and processes, which confirms the accuracy of the messages of medieval authors.

Results and analyses. If we turn to the history of the development of Mongolian trade, it should start with the founder of the empire, Genghis Khan. At the beginning of the process of uniting the Mongol tribes and conquering the adjacent territories, Genghis Khan limited himself to receiving taxes in the form of various goods, precious metals and luxury goods and did not set himself the task of establishing trade relations, but over time his interest in trade increased significantly.

Dzhuveini wrote that trade with the Mongols was profitable and relatively safe, since in accordance with the decree of Genghis Khan, conditions were to be created for the unhindered passage of merchants [7, 51 p.]. In addition, the conquerors actively and successfully used merchants as their spies and agents, spreading among the local population the rumors that Genghis needed [8]. The Central Asian merchants supported Genghis Khan in every possible way during his campaign in this region, hoping for an improvement in the general trade situation [8, 120 p.].

Chingiz's successor Ogedei also invites merchants to his court to the maximum and provides them with various assistance [9, 54-59 pp.]. Rashid al-Din writes that during his reign, merchants used station horse-drawn vehicles inside the country, which was very painful for ordinary residents who performed Yam duties [9, 141 pp.]. The "inscription on the tomb of Yelü Chutsai" states that Muslim merchants, collecting taxes from all provinces, had great influence during Ogedei [10, 22.39.84 p.].

Kuik was also generous to merchants. The merchants had significant privileges and had direct contact with the Mongolian ruling elite and the Khan's relatives [10, 21-22 pp.].

After accession to the throne, Monke deprived merchants of the right to use the Yamsky horse-drawn vehicles free of charge and fixes the actual tax levied on them. However, the position of the merchants still remained in a good degree: they were divided into several levels, some even receiving funds directly from the treasury, guaranteeing the delivery of certain goods to the palace [7, 439-440 pp.]. But more importantly, Mongke assumed the obligations of his predecessors to the Central Asian merchants [7, 434-437 pp.], thus demonstrating an understanding of the importance of trade for his state [11, 289 p.].

Even after the Empire was divided into four nations, the merchants continued to receive the protection of the khan, as the Mongols were still interested in the development of trade. V. Chociltan notes that as proof of this, the Khan of the Golden Horde, Berk, welcomed the Polo brothers traveling to the east [3, 100-101 pp.].

Thus, it can be seen that trade for the Mongols has always been recognized as a profitable and respected profession. W. Heyd rightly notes that the religious tolerance adopted by the Mongols also largely contributed to

the successful development of trade relations [1, 66.71 p.]. The symbiosis of major trade representatives and great khans is also noted by Luo Zhongbang, who lists a long list of services rendered by merchants to the Mongols: intelligence and propaganda functions in enemy territory; gifts to the khan's relatives, financing of the army and construction; investment in the production of porcelain, silk, lacquerware, paper and cotton fabrics; control of the tax system and the printing of paper money [12, 308-309 pp.]. A. V. Chociltan points to the lack of intention of the Mongol rulers to close their borders to foreigners, pointing out that they limited trade only with some overseas areas [3, 2 p.]. The policy of prohibiting entry into the country for foreign merchants took place both in Europe and in Byzantium, as well as in a number of Asian states, so, as we can see, the Mongol Empire is different here.

In China before the Mongols, the situation was slightly different. The downward trend of merchants there has been observed since time immemorial. Long before the period under review, during the Shang Yang reforms in the 4th century BC. e., private trade was subject to significant restrictions on the part of the state. These measures were aimed at reducing the number of merchants and reducing the profitability of their activities, since this policy, trade, provided that the state would remain a special function [13, 113 p.]; merchants were not respected [14, 55 p.]. This situation also took place in the Han Dynasty [14, 233]. The Tang rulers also sought to limit the profits of large merchants [14, 70 p.]. Song Dynasty merchants faced significant obstacles. Under his successor, the Southern Sun, the situation changed somewhat as trade revived, which contributed to the revival of maritime relations due to the transfer of the center of the empire to the south [15, 139 p. 144-145 pp.], the northern route also strengthened its position - they traded very actively with the Jurchens [16, 29.34 p.]. After the Mongol conquests, the situation in Chinese trade continued to improve [15, 171-172 pp.].

Price evolution.

Paying attention to the evolution of prices in the region, it should be borne in mind that during this period in different countries there was a significant difference in the ratio of silver to gold. Zhao Zhugua unfortunately only gives this information about the port of Quilon on the Malabar coast, where one gold coin was worth twelve silver coins [17]. In the West, the relative proportion of 1:11 was observed in the Byzantine and Black Sea trade only at the end of the 13th century, after 1280, and in Italy, in particular in Venice, the birthplace of Marco Polo, in 1263-1285 the ratio 1: 8.5 was legalized [2, 191 p.].

When Marco Polo was in the East, gold prices were much lower than in Europe. In Western Yunnan, traders exchanged gold for silver at once for five (Et si vous di que il donnent .I. pois d'or pour .V. pois d'argent, in direct translation: "five silver beans for one golden bean"), and it was considered a good deal, since there were no silver deposits in these parts [18, 28 p.]; the same proportion is shown in relation to one of the cities of the Majapahit empire (west of the Malay Peninsula) - Zhao Zhugua reports that 2 Dan rice- this is 1 tael of silver, and 10 Dan of rice is 1 tael of gold, i.e. the ratio would be 1:5 [17, 68 p.] In Karajan, on the border of Yunnan and Burma, gold and silver were equal to 1:8 [18, 125 p.]. Based on this, it can be assumed that gold was much more expensive in the West, and in the countries of Southeast Asia, due to a sufficient number of own deposits, its price was not so high. Zhao Zhugua names many regions that produce gold as exports: Jiaozhi, India, Zanzibar, Ghazni, Jabrus, Busuanga, etc. [17, 46.111.126.138.153.163 p.] trade exchange.

Returning to the issue of prices, we can recognize that the work of Marco Polo gives us more information about this. The Venetian used here familiar European monetary units and the metric system. In several places where Zhao Zhugua spoke about the value of goods, he equated everything with tel (liang) of precious metals.

So, if you carefully read the "Description of distant places" (Zhu fan zhi (1225) by Zhao Zhugua), then in the Year of Good Harvest in Java, you can buy from ten to twenty packages of pepper (Yavan's main export product), each of which is equal to 50 sheng, for twenty-five liang of gold (932.525 g was, and in dry years it was half that [17, 83 p.]. In the Song era, 1 sheng was equal to 0.6641 l as a measure of the volume of bulk solids (19, 335 p.), and in one package of pepper there were 33,205 liters, that is, from 332 liters to 664 liters of pepper were bought for 932.5 g of gold. Given that, on average, a liter of unground black pepper weighs 560 g, it can be concluded that the cost of a productive warm Javanese pepper ranged from 5 to 10 g of gold per 1 kg of pepper.

In another section of his work, Zhao Zhugua gives some data on the price of rice in the Majapahit empire, but this information says that the value of rice in relation to gold seems too high (the text says that 2 Deng of rice was worth 1 TELA of silver, and 10 The dan of rice is 1 Characterize the interdisciplinary methods and give an examplesCharacterize the interdisciplinary methods and give an examples tale of gold, according to the translators, the den in this case is the Indian unit of measurement of volume equal to Tole, which is approximately equal to 12 g, and 1 Tael is 37.3 g) [17, 68-69 pp.]. In Cambodia, by contrast, the price of rice, according to Zhao Zhugua, was very low: 2 bushels per 1 liang (37,301 g) liter, and given that 1 liter of rice weighs about 750 g, then 26.4 kg of rice is sold rice [17, 53 p.].

Now let's look at the details from "Marco Polo's book". In Suzhou you can buy 40 pounds of magnificent ginger for Venetian Grosu [18, 146 p.]. Venetian Grosu matapan at that time was silver, weighed 2.18 g [2, p. 192]. The Venetian pound weighed 0.477 kg (in the book by S. P. Karpov there is another meaning: 1 pondo-90 kg. V.see: Karpov S. P. Italian maritime republics. S. 334.). That is, it can be suggested that 2.18 grams of silver yielded 19.08 kg and 8.752 kg of ginger per gram of silver. In addition, ginger cost half as much in South Fujian at £80 per penny [18, 152 p.]. of ginger, you can buy three porcelain cups for a silver penny, "it is impossible to even wish for something more than such a beautiful, good item" - three pheasants [can be bought] in the city of Dehua in southeast Fujian province or in the outlets on the coast the Yellow River [18, 119 p.] And in Aden (off the coast of Arabia) there lived two big fish, one penny [18, 190 p.].

In addition to the matapan, the information on Venetian silver mark were found in the work of Marco Polo. In the period under review, it could weigh 238.7656 g of silver [2, 72 p.]. Pretty big currency. It is mentioned, for example, in the description of the trading situation in Gujarat, where it is said that red leather upholstery, embroidered with gold and silver threads, consisting of ten silver marks, and decorated with images of animals and birds, will be processed; cushions are also made there, embroidered with gold threads, on which there are six stamps [18, 181 p.].

Elsewhere, a Venetian stamp shows the value of horses that live. Horses are produced from Aden to India, one head of which costs one hundred marks, and in Maabar (on the Coromandel coast) they are sold even more expensive - five hundred gold Sai, which "is more than a hundred silver marks" [18, 167 p.]. If we try to clarify, five hundred saye is equivalent to about 2362.5 grams of gold (saye is 1/6 ounce, that is, a unit of measure, which is 4752 g). That is, the author's statement raises some doubts: one hundred marks contain 23876 g of silver, and given that the ratio of gold to silver ranges from 1: 5 to 1: 8, the cost of 2362.5 g of gold can vary from 11812.5 g to 18900 d, From which it is clear that five hundred say is less than a hundred marks. In any case, the order of magnitude is obvious.

Another monetary unit of Marco Polo is the golden bezant. Its weight for the period under review was 4.2 g of gold. According to Derek, the ruler of Aden established his monopoly on the frankincense (incense) trade: he bought it for ten bezants per gallop and sold it for forty bezants [18, 191 p.]. In one gallop 47512.5 g, that is, foreign traders bought about 283 g per 1 g of gold. The cost is significant, the price of Java Pepper in Zhao Zhugua is about (100g to 200g of commodity per 1g of gold). In another section, Marco Polo writes that a tone of white mouse skin is worth a thousand bezants, while a tone of sable skin is worth two thousand [18, 106 p.]. Skins were a rare and expensive commodity.

Summing up the comparison on this issue, several assumptions can be made. Marco Polo, as a merchant, cared more about prices than Zhao Zhugua. The Venetian was interested in expensive goods such as incense, skins, jewelry, and there is no data on the prices of everyday products such as rice in his book. Based on the available data, we can assume that in the XIII century gold prices in the region fell. This is due to the fact that under Zhao Zhugua the ratio of gold and silver ranged from 1:12, and under Marco Polo from 1:8 to 1:5 (Zhao Zhugua in his work describes the state of trade in all countries around him, notes the characteristic goods, and in some places even the development of commodity-money relations within the country provides information about the level. His work resembles some sections of the "book" Marco Polo, but chronologically they take more than fifty years). This may be due to the growing activity of merchants who invested capital into the business by filling the market with gold. Of course, it is important to understand that our calculations are approximate, because the data provide too little material for unambiguous statements.

The level of development of commodity-money relations.

Let us now turn our attention to the data concerning the level of development of commodity-money relations. Zhao Zhugua coins are made in Java (from an alloy of copper, white copper, silver and tin, 60 coins consist of 1 liang (40 g) of gold), in Malabar (only a silver coin is mentioned), in Quilon (silver and gold coins are also mentioned), in rum (both metals are used), in Japan (only copper coins are used), which have been used [17, 78.88.89.141.171 p.].

According to Zhao Zhugua, white shells are used instead of coins on the Coromandel coast [17, p. 97]. Marco Polo, in turn, notes that shells (shells) are used as a means of payment in some cities of Yunnan province, imported from India and Karajan [18, 126 p.]. In the latter case, it is possible to find out the exchange rate of shells for coins: "Eighty such shells are equal to one silver Sayeg or two Venetian pennies" [18, 125 p.]. In addition, shells and gold coins were located on the border of Yunnan and Guizhou provinces in the area Toloman, as well as in the Zardandan region [18, 128 p.].

The level of development of commodity-money relations

Let us now turn our attention to the data concerning the level of development of commodity-money relations. Zhao Zhugua coins are made in Java (from an alloy of copper, white copper, silver and tin, 60 coins consist of 1 liang (40 g) of gold), in Malabar (only a silver coin is mentioned), in Quilon (silver and gold coins are also mentioned), in rum (both metals are used), in Japan (only copper coins are used), which have been used [17, 78.88.89.141.171 p.].

According to Zhao Zhugua, white shells are used instead of coins on the Coromandel coast [17, 97 p.]. Marco Polo, in turn, notes that shells (shells) are used as a means of payment in some cities of Yunnan province, imported from India and Karajan [18, 126 p.]. In the latter case, it is possible to find out the exchange rate of shells for coins: "Eighty such shells are equal to one silver Sayeg or two Venetian pennies" [18, 125 p.]. In addition, shells and gold coins were located on the border of Yunnan and Guizhou provinces in the area Toloman, as well as in the Zardandan region [18, 128 p.].

Given Zhao Zhugua's interest in exports and foreign trade outside of China, it can be assumed that the use of shells instead of coins in Yunnan occurred in the first half of the 13th century. At the same time, Marco Polo, who mentioned Coromandel in his work, points out that the calculations were made not with shells, but with precious metals: the local ruler bought horses from foreign merchants for five hundred gold Saye [18, 167 p.]. The implications of this episode are ambiguous. On the one hand, until the second half of the 13th century, shells in this region could go out of circulation, on the other hand, as a means of internal payment, they could also be preserved, and in the case described by Marco Polo, gold was circulated due to the fact that it was mentioned in relation to foreign trade.

At the same time, we should not forget about duties, as they are an integral part of any trading system. Based on the chronology, let's start with Zhao Zhugua. His data is not completely systematic, he provides information about some countries, some are not, which depended on the providers of these reports, since Zhao Zhugua did not personally visit the places described.

In Champa, the duty on all merchant ships was 20%, and the list of goods was compiled on board the ship immediately after arriving at the port [17, 49 p.]. The Cholas on the Coromandel coast are not famous for their traders because the tribute is heavy (unfortunately, Zhao Zhugua does not explain what is behind these words) [17, 96 p.]. Marco Polo talks more about tolls. For example, in Chengdu, Han tolls are collected at the bridge where the shops are located. And the total amount of the fee reaches a thousand gold bezants [18, 121 p.]. The amount is not specified, but a large toll is levied on the Yangtze [18, 144 p.]. As for Hangzhou, Marco Polo shows some figures: 3.3% spices, 10% silk, and many other valuable substances such as rice wine or coal [18, 150 p.]. At Quanzhou, Indian ships were subject to a 10% duty on gems and pearls; "one freight pays 30% for small items, a freight - 44% for pepper, aloe, sandalwood and other large goods - 40%, and the merchant gives all the money that he brings with him for the cargo, as a duty of the great khan" [18, 154 p.]. In maabar on the Coromandel coast, merchants paid twice: only 1/10 to the king and 1/20 to "people who charm fish so as not to harm people who dive into the water for pearls" [18, 166 p.]. Finally, without going into details, Marco Polo notes that a significant tax in favor of the Great Khan was paid by merchants from Anqing on the northern bank of the Yangtze River [18, 142 p.].

Based on the above data, it can be assumed that in the yuan era, the system for collecting trade tax became much more complicated compared to previous periods. A wide range of goods made it possible to divide them by price and, accordingly, to establish the amount of tax on them. However, we must not forget that the data given by Zhao Zhugua is, unfortunately, also incomplete.

Chinese trade according to Zhao Zhugua and Marco Polo.

Another issue that we want to raise as part of the topic of the article is the features of direct trade with China. The data in question shows rge general trade issues, while for China there is no clear, systematic description of these issues. However, you can try to identify some aspects.

The main Chinese exports during the period described by Zhao Zhugua were, of course, silk and porcelain. Silk was bought in Palembang, Danmalin porcelain wares are said to be found in Majapahit, Ceylon, Malabar [17, 61-62. 67.68.73.89 p.]. Silk, blue-green and white porcelain were delivered to reality, and green porcelain to Borneo. Porcelain was also popular in the Philippines and Calamian Islands [17, 78. 156. 160. 161 p.].

However, the list of goods exported from China is not limited to these two positions. Paper, along with brushes for writing, was in great demand in Jiaozhi (the region between Guangdong and Vietnam) [17, 15 p.]. In the country of Danmaling (on the Malay Peninsula) silk umbrellas were acquired [17, 67 p.].

Some medicinal plants have been produced from Java to China. Until 1234, there should have been an active export of copper abroad, prohibited by a special decree in that year [17, 78 p.]. According to Zhao Zhugua, goods from the Arab countries are imported into China by middlemen from Palembang (Sumatra) [17, 114 p.]. On the

island of Hainan, local Li tribesmen bought Chinese silk clothes, extracted colored threads from them, sewed curtains, and mixed these threads with tree cotton [17, 183 p.].

Tatyrans were well exported. Its medicinal properties were widely known to Chinese and Jurchen scholars. Yelü Zhutsai during the siege of the northern Chinese city of Linggu by the troops of Genghis Khan (1226) captured two bales of Tatyran and processed them with the Mongols who suffered from the epidemic [10, 72 p.]. Guillaume de Rubruk, who wrote about the Mongols in the middle of the 13th century, notes that the Tatars are actively used for therapeutic measures [20, 151-152 p.]. Therefore, this plant was a valuable commodity. Zhao Zhugua mentions that tattoos are best bought in East Sumatra and Malabar [17, 62.89 p.]. In the 17th century, Russian-Chinese trade began precisely with the purchase of a Tatyran.

As for imports, there is even less data on them. Camphor, sandalwood, tortoise shell (to discover honey) and ivory were imported from Borneo [17, 157 p.] - which may also be imported from other countries because Zhao Zhugua names elephant tusk exporters in large numbers. The people of Hainan have replaced Chinese salt, iron and seafood with cotton and cotton products, garou wood and hemp [17, 183 p.]. And Arab traders brought pearls, spices, incense, corals, glass to China via Palembang [17, 114-116 pp.].

Now let's see what Marco Polo wrote about Chinese trade.

At one time, tatyran was grown in the mountains of Suzhou, from where "merchants distribute it all over the world" [18, 75 p.]. Lanzhou produced "the best musk in the world", Yinchuan produced white camel hair cloth that was "delivered all over China" and perhaps even beyond [18, p. 84].

According to Marco Polo, good things from all over China, precious stones and pearls from India are imported to the capital of the Yuan Empire [18, 108 p.]. A large trade is carried out along the Yellow River - ginger, silk, game are imported [18, 119 p.]. Corals were in high demand in Tibet, which is part of the Kublai Empire [18, 123 p.]. During the reign of Zhao Zhugua, corals were imported from Chola on the Coromandel coast and from Palembang in East Sumatra (text says "coral trees"), where local traders bought corals from the Arabs and resold them to China [17, 96 .61.116 p.]. In addition, Marco Polo says that jasper and Chalcedon were imported from Cherchen (southeast of Kashgaria) to China [18, 71 p.]. In the city of Ganfu, a stop is mentioned where ships with various goods from India and other countries arrive [18, 148 p.].

Porcelain vessels are "transported around the world" from Dehua in Fujian [18, 154 p.]. Of course, about "the whole world" Marco Polo exaggerates somewhat, but the extensive export of porcelain from China is undeniable as a fact. Marco Polo also mentions high-quality musk from Erginul (Lanzhou) [18, 83 p.]. About the city of Tayanchu, from where merchants travel to different countries and produce wine, silk and harness there [18, 117 p.], it can be assumed that these goods were exported.

Conclusion. The two works we have reviewed are valuable sources of 13th-century trade history, trade, and economic trends in the region, from the fall of the Southern Song dynasty to the rise to power of Kublai, the founder of the Yuan dynasty. From them we see that during the 13th century a number of countries where China's foreign trade relations are possible did not undergo significant changes. With the coming to power of the Mongols, the connection with the Asian region is strengthened.

You may also find that during the time of Zhao Zhugua, gold was more valuable in the region than during the Marco Polo period. During the Mongol rule in China, it was discovered that gold was cheaper in the East than in the West at that time. Unfortunately, prices for other items cannot be compared because there are no other matches in this data. As for duties, during the time of the Mongols a complex system was created with a gradation of fees depending on the type of goods. Perhaps such a phenomenon was also observed during the Southern Song Dynasty, but Zhao Zhugua does not leave details about this.

During the Southern Song and Yuan period, China actively traded with its neighbors and exported silk, porcelain, tattoos, and other medicinal plants. Under the Southern Song, copper was exported; during the Yuan period, horses were exported from Yunnan. During the Southern Song, camphor, ivory, precious woods, tortoiseshell, cotton, gems, incense, glass, and spices were brought. During the time of the Mongols, the main branches of this list were preserved, the horse trade intensified. Thus, there are good reasons to believe that the rise of the Yuan dynasty to power had a positive effect on the trade situation in the region.

References:

1. Heyd W. (1885) *Histoire du commerce du Levant. Vol. 1–2. Leipzig.*
2. Пономарев А.Л. (2011) *Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв. Москва: Изд. Московского университета. 672 с.*
3. Ciociltan V. (2012) *The Mongols and the Black Sea Trade in the 13th and 14th Centuries. Leiden: Brill. 330 p.*

4. Endicott-West E. (1989) *Merchant Associations in Yüan China* // *Asia Major*. 2. P. 127–154.
5. Карпов С.П. (1990) *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XIV вв.: проблемы торговли*. Москва. С. 268–269.
6. Biran M. (2013) *The Mongol Empire: The State of the Research* // *History Compass*. 11/11. P. 1021–1033.
7. Джувейни. (2004) *Чингис-хан. История завоевателя мира* / Пер. с англ. Е.Е. Харитоновой. Москва: Магистр-Пресс. 688 с.
8. Петрушевский И.П. (1970) *Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219-1224 г.г. и его последствия* // *Татаро-монголы в Азии и Европе. Сборник статей*. Москва: Наука. С. 113-114
9. Рашид ад-дин Ф. (1952) *Сборник летописей* / Пер. с перс. Хетагурова Л.А., ред. и прим. проф. Семенова А.А. Т.2. Москва-Ленинград: Изд. АН.
10. Мункуев Н.Ц. (1965) *Китайский источник о первых монгольских ханах*. Москва: Наука. 224 с.
11. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. (2006) *Империя Чингис-хана*. Москва: Восточная литература. 557 с.
12. Lo Jung-rang. (2012) *China as a Sea Power. 1127–1368: a preliminary Survey of the Maritime Expansion and Naval Exploits of the Chinese People during the Southern Song and Yuan Periods*. Singapore: NUS Press. 378 P.
13. *Духовная культура Китая*. (2009) Т. 4. *Историческая мысль. Политическая и правовая культура*. Москва: Восточная литература. 964 с.
14. *Очерки истории Китая с древности до «опиумных» войн* (1959) / Под ред. Шан Юэ. Москва: Наука. 579 с.
15. Уваров П.Ю., Рябинин А.Л. (2017) *Китай в средневековом мире. Взгляд из всемирной истории*. Санкт-Петербург: Наука. 288 с.
16. Franke H. (1978) *Nordchina am Vorabend der mongolischen Eroberungen: Wirtschaft und Gesellschaft unter der Chin-Dynastie (1115–1234)*. Opladen: Verlag für Sozialwissenschaften. 50 s.
17. Chau Ju-Kua. (1966) *Work on the Chinese and Arab Trade in the 12th and 13th c.* / Trans. by F. Hirth and W.W. Rockhill. Vol. 1. New-York. P. 89.
18. Марко Поло. (1990) *Книга Марко Поло о разнообразии мира, записанная пизанцем Рустичано* / Пер. И.П. Минаева, вступ. статья И.П. Магидовича. Алма-Аты: Наука КазССР. 347 с.
19. *Духовная культура Китая*. (2009) Т. 5. *Наука, техническая и военная мысль, здравоохранение и образование*. Москва: Восточная литература. 1120 с.
20. *Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрука* (1957) / Пер. А.И. Малеина, ред., вступ. статья, прим. Н.П. Шастиной. Москва: Госиздат Географической литературы. 288 с.

References:

1. Heyd W. (1885) *Histoire du commerce du Levant*. Vol. 1–2. Leipzig.
2. Ponomarev A.L. (2011) *Evolyutsiya denezhnykh sistem Prichernomor'ya i Balkan v XIII–XV vv*. Moskva: Izd. Moskovskogo universiteta. 672 s.
3. Ciociltan V. (2012) *The Mongols and the Black Sea Trade in the 13th and 14th Centuries*. Leiden: Brill. 330 p.
4. Endicott-West E. (1989) *Merchant Associations in Yüan China* // *Asia Major*. 2. P. 127–154.
5. Karpov S.P. (1990) *Ital'yanskie morskije respubliki i Yuzhnoe Prichernomor'e v XIII–XIV vv.: problemy trgovli*. Moskva. S. 268–269.
6. Biran M. (2013) *The Mongol Empire: The State of the Research* // *History Compass*. 11/11. R. 1021–1033.
7. Dzhuveini. (2004) *Chingis-khan. Istoriya zavoevatelya mira* / Per. s angl. E.E. Kharitonovoi. Moskva: Magistr-Press. 688 s.
8. Petrushevskii I.P. (1970) *Pokhod mongol'skikh voisk v Srednyuyu Aziyu v 1219-1224 g.g. i ego posledstviya* // *Tataro-mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei*. Moskva: Nauka. S. 113-114
9. Rashid ad-din F. (1952) *Sbornik letopisei* / Per. s pers. Khetagurova L.A., red. i prim. prof. Semenova A.A. T.2. Moskva-Leningrad: Izd. AN.
10. Munkuev N.Ts. (1965) *Kitaiskii istochnik o pervykh mongol'skikh khanakh*. Moskva: Nauka. 224 s.
11. Kradin N.N., Skrynnikova T.D. (2006) *Imperiya Chingis-khana*. Moskva: Vostochnaya literatura. 557 s.

12. Lo Junpang. (2012) *China as a Sea Power. 1127–1368: a preliminary Survey of the Maritime Expansion and Naval Exploits of the Chinese People during the Southern Song and Yuan Periods*. Singapore: NUS Press. 378 p.

13. *Dukhovnaya kul'tura Kitaya*. (2009) T. 4. *Istoricheskaya mysl'. Politicheskaya i pravovaya kul'tura*. Moskva: Vostochnaya literatura. 964 s.

14. *Ocherki istorii Kitaya s drevnosti do «opiumnykh» vojn (1959)* / Pod red. Shan Yue. Moskva: Nauka. 579 s.

15. Uvarov P.Yu., Ryabinin A.L. (2017) *Kitai v srednevekovom mire. Vzgl'yad iz vseмирnoi istorii*. Sankt-Peterburg: Nauka. 288 s.

16. Franke H. (1978) *Nordchina am Vorabend der mongolischen Eroberungen: Wirtschaft und Gesellschaft unter der Chin-Dynastie (1115–1234)*. Opladen: Verlag für Sozialwissenschaften. 50 s.

17. Chau Ju-Kua. (1966) *Work on the Chinese and Arab Trade in the 12th and 13th c.* / Trans. by F. Hirth and W.W. Rockhill. Vol. 1. New-York. R. 89.

18. Marko Polo. (1990) *Kniga Marko Polo o raznoobrazii mira, zapisannaya pizantsem Rustichano* / Per. I.P. Minaeva, vstup. stat'ya I.P. Magidovicha. Alma-Aty: Nauka KazSSR. 347 s.

19. *Dukhovnaya kul'tura Kitaya*. (2009) T. 5. *Nauka, tekhnicheskaya i voennaya mysl', zdravookhranenie i obrazovanie*. Moskva: Vostochnaya literatura. 1120 s.

20. *Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka (1957)* / Per. A.I. Maleina, red., vstup. stat'ya, prim. N.P. Shastinoy. Moskva: Gosizdat Geograficheskoi literatury. 288 s.

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

ӘӨЖ 902.24
ҒТАМ 303.41.01

<https://doi.org/10.51889/29596017.2023.78.3.011>

Г.Д. Біләлова*¹

¹PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан, E-mail: gulzat_84@inbox.ru

**ХІІІ-ХІV (ХV) ҒАСЫРЛАРДАҒЫ САРЫАРҚАНЫҢ ОТЫРЫҚШЫ МӘДЕНИЕТІНІҢ
ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АУДАНДАСТЫРЫЛУЫ**

Аңдатпа

Қазақ халқының этногенезі мен Қазақ хандығының құрылуына үлесін тигізген әлемдік маңызы бар ортағасырлық дәуірдің маңызды оқиғасы – моңғолдардың жаулап алулары және тарих ғылымында Алтын Орда деген атпен белгілі Жошы Ұлысы мемлекетінің құрылуы. ХІІІ ғасырда экономикалық, саяси және этникалық құрамы жағынан біркелкі емес ұлан-ғайыр аумақ біртұтас мемлекет аясында біріктірілді. Алып державасының едәуір бөлігін қазақ даласы алып жатты.

ХІІІ ғ. соңы – ХІV ғасырдың бірінші жартысы Алтын Орда тарихын зерттеушілер үшін ең тұрақты және қала мәдениетінің гүлдену жылдары ретінде сипатталады. Жаулап алу кезінде зардап шеккен қалалардың белсенді түрде жандануы байқалады, ондаған жаңа қалалар мен ірі елді мекендер пайда болды. Бұл қарқынды өсу кезеңі негізінен Өзбек ханның (1312-1342) тұсына келеді.

Соңғы онжылдықтағы экспедициялық жұмыстар, басылымдар мен мұрағат есептері негізінде жиналған археологиялық материалдарды талдау нәтижесінде ХІІІ-ХІV (ХV) ғасырлардағы Сарыарқаның 50-ден астам қалалары мен елді мекендері табылды. Қала мәдениеті ескерткіштерінің орналасуына қарай Сарыарқа аумағындағы ХІІІ-ХІV (ХV) ғасырлардағы ортағасырлық елді мекендерді жерсіндендірудің бірнеше негізгі географиялық аймақтарын бөліп көрсетуге болады – бұл Нұра-Есіл сағасы, Ұлытау-Жезқазған өңірі, Ертіс даласы, Қазақ Тобыл өңірі және Каспий даласы.

Кілт сөздер: Сарыарқа, Жошы Ұлысы, Алтын Орда, қалашық, отырықшы мәдениет.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландырылған, жеке тіркеу номері (AP14972808) болып табылатын «Сарыарқа Жошы Ұлысының тарихи-мәдени аймағы ретінде» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

Биялова Г.Д.*¹

¹PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Алматы, Казахстан, E-mail: gulzat_84@inbox.ru

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ САРЫАРКИ В ХІІІ-ХІV (ХV) вв.

Аннотация

Важным событием средневековой эпохи, имевшим глобальное значение для этногенеза казахов и становления Казахского ханства, являются монгольские завоевания и создание государства Улуса Жошы, известного в исторической науке как Золотая орда. В ХІІІ веке в рамках единого государства была объединена огромная территория, разнородная по экономическому, политическому и этническому составу. Значительную часть степной супердержавы занимали казахские степи.

Конец ХІІІ в. – первая половина ХІV в. исследователями истории Золотой Орды характеризуются как годы наибольшей стабильности и расцвета городской культуры. Активно идет возрождение городов,

пострадавших в период завоевания, появляются десятки новых городов и крупных поселений. Данный период интенсивного роста приходится в основном на время правления Узбек хана (1312-1342 гг.).

По анализу археологического материала, собранного в результате экспедиционных работ, публикаций и архивных отчетов последних десятилетий найдены более 50 городов и поселений Сарыарки XIII-XIV (XV) вв. По расположению памятников градостроительной культуры можно выделить несколько основных географических районов локализации средневековых городищ XIII-XIV (XV) вв. на территории Сарыарки – это Нура-Ишимское междуречье, Улытау-Жезказганский регион, Степное Прииртышье, Казахское Притоболье и Прикаспийские степи.

Ключевые слова: Сарыарка, Улус Джучи, Золотая Орда, городище, оседлая культура.

*G.D. Bilyalova**¹

¹*PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University
Almaty city, Kazakhstan, E-mail: gulzat_84@inbox.ru*

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ZONING OF SARYARKA IN THE XIII-XIV (XV) CENTURIES

Abstract

An important event of the medieval era, which was of global importance for the ethnogenesis of the Kazakhs and the formation of the Kazakh Khanate, are the Mongol conquests and the creation of the state of Ulus Jochi, known in historical science as the Golden Horde. In the XIII-th century, a vast territory, heterogeneous in economic, political and ethnic composition, was united within a single state. A large part of the steppe superpower was occupied by the Kazakh steppes.

End of the XIII-th century - first half of the XIV-th century researchers of the history of the Golden Horde are characterized as the years of greatest stability and flourishing of urban culture. There is an active revival of cities that suffered during the conquest, dozens of new cities and large settlements appear. This period of intensive growth falls mainly during the reign of Uzbek Khan (1312-1342).

According to the analysis of archaeological material collected as a result of expeditionary work, publications and archival reports of the last decade, more than 50 cities and settlements of Saryarka of the XIII-XIV (XV) centuries were found. According to the location of the monuments of urban culture, several main geographical areas of localization of medieval settlements of the XIII-XIV (XV) centuries on the territory of Saryarka can be distinguished - these are the Nura-Ishim interfluvium, the Ulytau-Zhezkazgan region, the Irtysh steppe, the Kazakh Tobol and the Caspian steppes.

Keywords: Saryarka, Ulus Jochi, Golden Horde, settlement, sedentary culture.

Кіріспе. Қазақ даласының ортағасырлық тарихында Алтын Орда немесе Ұлық Ұлыс мемлекетінің тарихы орасан зор кезенді алып жатыр. Мемлекет 200 жылдан астам уақыт бойы өмір сүрді, мемлекеттің ресми мерзімделуі (1269 - XV ғасырдың аяғына дейін). Ұлық Ұлыс немесе Жошы ұлысы ең ірі мемлекеттік құрылым болды, оның аумағы шығыста Ертістен, батыста Карпат пен Дунайдың төменгі ағысына дейін созылды. Оңтүстік шекаралары Таврика, Солтүстік Кавказ, Амудария атырауымен өтті. Солтүстікте шекара Батыс Сібір ормандарынан даланы бөліп тұратын ландшафт сызығы болды.

Кейінгі тарихи дереккөздерде бұл империя Алтын Орда деп атала бастады. «Алтын Орда» атауы кеңестік тарих ғылымында қабылданған және XVI ғасырдағы орыс жылнамаларының деректеріне сүйене отырып, яғни мемлекеттің өзі болмаған кезеңде қабылданған жасанды атау.

Бірінші кезеңде Жошы Ұлысы мемлекеті Ұлы Моңғол империясының құрамына кірді және саяси тәуелсіздігі болған жоқ. 1269 жылы Меңғу-Тимур хан тұсында Талас өзенінің жағасында құрылтай өтіп, сол күннен бастап Алтын Орданың тәуелсіздігін заңды түрде рәсімдеу басталды. Алтын Орда тиын-дарына билеуші Жошы хан ұрпақтарының есімдері жазыла бастады.

Осы оқиғаға сәйкес Қазақстанда 2019 жыл Жошы Ұлысының 750 жылдығы деп жарияланды. Бұл саяси қадам ортағасырлық мемлекеттің екі жүз жылдық тарихының Қазақстан үшін маңыздылығын растайды. Жошы Ұлысының ыдырауы Қазақстан аумағындағы мемлекеттілік дәстүрінің үздіксіздігінің айғағы ретінде Қазақ, Ноғай, Сібір хандығының бөлінуіне алып келді.

Жошы Ұлысының саяси тарихын Еділ бойындағы археологтар, ең алдымен Татарстан Республикасының ғалымдары белсенді түрде зерттеп жатыр. Олардың еңбегінің арқасында қазіргі уақытта Алтын

Орданың астаналары мен қалалары ашылып, зерттелді, жүздеген қалалық қорымдар зерттелді, жазбаша дереккөздер бойынша исламдық жерлеу рәсімінің археологиялық фактілері анықталды. Алтын Орданың Болгар, Укек, Селитренное, Царевское қалаларындағы діни ғимараттардың сәулеті мен құрылысы зерттелді. Өнер мен мәдениет, сауда керуен жолдары, Алтын Орда қалаларының үйлері туралы монографиялар жарық көрді. Ауқымды жұмыстардың нәтижесінде тарих ғылымы ортағасырлық мемлекеттің кезеңге бөлінуі, оның дүниежүзілік-тарихи ауқымдағы рөлі, қала құрылысы тәжірибесі, әскери өнердің жоғары дамуы, жарқын өзіндік империялық мәдениет және исламды мемлекеттік дін ретінде қабылдануымен байланысты бай рухани мәдениет туралы мәліметтер алды.

Жошы Ұлысы аумағының едәуір бөлігін қазақ даласы – Дешті-Қыпшақ алып жатыр. Дешті-Қыпшақ (Қыпшақ даласы) – Сарыарқа аумағында ортағасырлық қыпшақтардың аумақтық қоныстануын білдіретін этногеографиялық термин. Бұл терминді мұсылман (араб, парсы, түркі) тарихи шығармаларының авторлары бүкіл Жошы (Алтын Орда) Ұлысын немесе оның далалық аймақтарын белгілеу ретінде кеңінен қолданған.

Тарихшы Өтеміс қажы өзінің "Шыңғыс-наме" трактатында былай деп жазады: «Ол (Алтын Орда ханы, Шыңғыс ханның үлкен ұлы - Жошы) Қыпшақ жері - Сарыарқаны көргенде, бүкіл әлемде бұдан жағымды жер, одан жақсы ауа, одан тәтті су, одан кеңірек шалғындар мен жайылымдар болуы мүмкін емес екенін анықтаған...» [1].

Жошы Ұлысы тарихы қазақ орта ғасырлық ғылымында жіті зерттелмеді. Қазақстан археологиясында бұл тақырыпқа үндеу елорданы Қазақстанның орталығына Ақмола-Астанаға көшіргеннен кейін басталды. XX ғасырдың аяғында Жошы ұлысының астаналық орталықтарына іргелес Батыс Қазақстанның Алтын Орда дәуірінің жерлеу ескерткіштері белсенді зерттелді. Ауқымды зерттеудің тағы бір өңірі - XIII-XV ғасырлардағы Қазақстанның оңтүстігіндегі Ұлы Жібек жолы мен Жетісу қалаларының мәдени қабаттары.

Кең байтақ Сарыарқа даласында Бозоқ, Бытығай, Сарайшық, Жайық, Жалпақтау, Әуликөл, Қызылоба сияқты ортағасырлық қалаларына соңғы онжылдықтарда ғана археологиялық қазба жұмыстары жүргізіле бастады. Мәдени-мемориалдық ескерткіштер зерттеу нысанына айналды, олардың ішіндегі ең атақтылары - Жошы хан, Алаш хан, Бытығай, Жәнібек-Шалқар, Болған ана кесенелері.

Әр жылдары Сарыарқа аумағында XIII-XIV ғасырлардағы ортағасырлық қорғандар мезгіл-мезгіл қазылып отырды. Бұлар Тасмола, Вишневка, Жартас, Ждановский қорымдарының қорғандары. Олардың материалдары шағын басылымдар мен есеп беру мұрағаттарында шашылып жатыр. Бұл жерлеу ескерткіштерінің бір бөлігі «КСРО археологиясы. Орта ғасырлардағы Еуразия далалары» (1981) топтамасының томына енді. Соңғы жылдары бұл белгілі нысандар қатарына Бозоқ мұсылман қорымының қорымдары, Нұраталды, Қарасуыр қорғандары, Әуликөл кешені кесенелері мен қорымдары, Қызылоба, Жәнібек Шалқар қорымдарының қазбалары қосылды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Сарыарқаның Алтын Орда дәуіріндегі саяси және әлеуметтік-мәдени тарихын қайта жаңғыртумен байланысты. Тарихи процестердің нақты бөлшектерін нақтылау үшін қалалар мен қоңыстармен ұсынылған археологиялық материалдарды ғылыми айналымға енгізу қажет. Олар тарихтың кезеңдері мен мерзімдері, ортағасырлық мәдениеттің нақты аспектілері туралы негізгі ақпаратты береді.

1312 жылы Өзбек хан тұсында ислам дінінің мемлекеттік дін ретінде қабылдануымен Жошы Ұлысы халқының киелі практикасының негізгі нормалары өзгерді. Өзбек ханның билігі (1312-1342) Алтын Орданың экономикалық және әскери күшінің жоғары өрлеуімен, мәдениет пен қолөнердегі елеулі жетістіктерімен сипатталады. Қала құрылысы артып, астаналардың ауданы ұлғаяды, қоғамдық сипаттағы ғимараттар мен ақсүйектердің керемет сарайлары пайда болады.

Қалалық мәдениетте исламды, мұсылман дінінің дәстүрлері мен заңдарын таныстырудың қасиетті тәжірибесі жүзеге асырылды. Қалаларда орныққан ислам Қазақстанның көшпелі ортасына тарады, жаңа аумақтарды жаулап алды. XIII-XIV ғасырларда ислам Сарыарқа аумағында, Алтын Ордада, Ақ Орда мен Шағатай мемлекетінде де өз орнын алды.

Жаңа империялық мәдениет далалық қала құрылысының келбетін толығымен өзгертті. Алтын Орда қалаларының жетекші элементтері қоғамдық ғимараттар: мешіттер, медреселер, моншалар, кесенелер болды. Қалалардың кварталдық орналасуы сақталып, дамыды, полихромды декорға боялған интерьер, беделді заттар мен бұйымдардың сән-салтанаты, әдемі ыдыс-аяқ, киімді безендіретін көркем металл өзгерді. Алтын Орданың тарихи географиясын зерттеушілердің деректері бойынша Жошы мемлекетінің гүлденген кезінде 300-ден астам қала болған.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында Алтын Орда дәуірінде Сарыарқаның отырықшы мәдениетінің болғандығын куәландыратын археологиялық экспедициялардың материалдары мен жазба-

ша дереккөздер (араб тіліндегі географиялық және тарихи әдебиеттер, ортағасырлық саяхатшылар мен елшілердің жазбалары, этнографтардың, табиғат зерттеушілер мен XVIII-XIX ғасырлардағы шенеуніктердің еңбектері) қарастырылған.

Алтын Орда дәуіріндегі ортағасырлық ескерткіштерді аймақтарға бөлу және Сарыарқаның отырықшы мәдениетін Жошы Ұлысының кеңістігіндегі дербес тарихи-мәдени аймақ ретінде анықтауға картографиялық-географиялық әдістер негіз болды.

Талқылау. Сарыарқаны зерттеудегі сапалы жаңа кезең 1946 жылы Ә.Х. Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясынан басталады. Ортағасырлық көне жәдігерлерді зерттеу Сарыарқаның ортағасырлық тарихын сипаттайтын археологиялық ескерткіштердің барлық түрлерін анықтауға мүмкіндік берді. Барлау маршруттарының нәтижесінде қоңыстар, қалалар, қорған қорымдары ашылып, зерттелді, сәулетшілермен бірге Ә.Х. Марғұлан Ұлытау мен Нұра өзені ауданындағы кесенелерді зерттеуге кірісті.

Ә.Х. Марғұлан ортағасырлық дала археологиясы аясында Ұлытау, Нұра, Есіл өзендері өңірлеріне ерекше мән беріп, ортағасырлық отырықшы орындардың алғашқы картасын жасады. Зерттелген ескерткіштердің негізінде Ә.Х. Марғұлан Сарыарқа қалашықтары мен қоныстарының типологиясын ұсынды, ол бүгінгі күнге дейін өз маңызын сақтап келеді.

Сарыарқа қалашықтары мен қоныстарының әрі қарай типологиясы С.Жолдасбаевтың Қазақ хандығының отырықшы мәдениетін зерттеу жөніндегі еңбегімен байланысты. Бұл типология Жошы Ұлысының заманынан бергі қазақ даласы халқының этникалық өзегінің автохтондық сипатын растайды. С.Ж. Жолдасбаев Аяққамыр, Найзағара қалашығында шағын қазба жұмыстарын жүргізіп, оларды қыстау түріне, ал Шотқара, Орда (Алаша хан), Нөгербек Дарасы, Айбас Дарасы қалашықтарын камал түріне жатқызды. Бұл жіктеу Жошы Ұлысы халқынан қазақтардың мәдени сабақтастығын көрсетеді.

XX ғасырдың соңына қарай мәліметтер жинақталып, Қазақстанның далалық аймағының отырықшы мәдениетінің белгілі материалдарының алғашқы типологиясы мен жүйеленуі жасалды. Ә.Х. Марғұлан ортағасырлық қалалар мен Сарыарқа қоныстарының керамикалық кешендерін зерттеу негізінде ерте темір дәуірінен Қазақ хандығына дейінгі мәдени сабақтастықты байқаған. Ғалымның бұл зерттеуі Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихы бойынша маңызды теориялық тұжырымдарға жатады.

Сарыарқаның ортағасырлық көне жәдігерлерін зерттеудің жаңа кезеңі XXI ғасырдан басталады. Қазақтың генетикалық жадын сақтайтын киелі нысандардың белдеуін жаңғырту міндеттері бар «Мәдени мұра» және «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламалары маңызды рөл атқарды. Осы бағдарламалар аясында Бозоқ, Әуликөл, Сарайшық, Жайық қалашықтарында ауқымды қазба жұмыстары жүргізілді. Қасиетті тәжірибеге сәйкес, қалалар бізге олардың айналасындағы мәдени-мемориалдық кешендердің шоғырлануы туралы маңызды ақпарат береді, бұл өз кезегінде мұсылмандық жерлеу рәсімінің өзгеруін көрсетеді. XIII-XV ғасырдың бірінші жартысы діни құрылыстар жүйесінде кесенелер елеулі орын алады.

Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының академигі К.М. Байпақов дайындаған «Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық урбанизациясы (Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының зерттеу материалдары бойынша)» іргелі тарихи еңбегінде қала құрылысын зерттеу жұмыстарының нәтижелері қорытындыланады. Бұл еңбек бізге дамыған орта ғасырлардағы қала сәулет өнерінің дамуының толық көрінісін береді, Алтын Орда дәуіріндегі Қазақстан халқының әлеуметтік-экономикалық қатынастары мен киелі әдет-ғұрыптарының ерекшеліктерін ашады.

Осылайша, ортағасырлық қоныстардың, қалашықтардың шоғырлануы және Алтын Орданың тарихы мен мәдениетіндегі жергілікті аймақтардың бөлінуі туралы ақпарат алынды. Бозоқ, Әуликөл, Жайық, Сарайшық қалашықтары туралы жалпылама монографиялар жарық көрді. Сарыарқаның киелі ескерткіштерінің материалдары мақала, монография түрінде ғылыми кеңістікке енгізілді.

Дала аймағының ортағасырлық тұрғындарының мемлекеттік орталықтарында Қазақстанның оңтүстік аймақтарынан айырмашылығы көп жағдайда күшті бекіністері және классикалық Орта Азиялық қаланың көптеген басқа атрибуттары болмаған. Өйткені олар солтүстік, жазық далада негізінен жазғы кезеңмен шектелетін шаруашылық қызметінің ерекшеліктеріне бейімделген. Билеушілердің қысқы ордалары дала аймағының оңтүстігіндегі аласа тауларда және Оңтүстік Қазақстан қалаларында орналасқан. Ортағасырлық дала ордасының мысалы ретінде Ұлытауды келтіруге болады, онда соңғы зерттеулер нәтижесінде Жошы хан кесенесі мен жақын жерде орналасқан ортағасырлық қонысының жазбаша дереккөздерінен белгілі Орда Базар қаласымен байланысы анықталды.

Ибн Батутаның «Подарок наблюдателя по части диких стран и чудес путешествий» атты еңбегінен: «...Олар Урду (Орда) деп атайтын ордаларына жақындағанда, біз тұрғындарымен бірге қозғалған үлкен қаланы көрдік; оның ішінде мешіттер мен базарлар бар, асханалардан түтін шығып, ауада әуе-лейді: олар

өздері мініп жүріп (тамақ) дайындайды және жылқылар арбаларын олармен бірге алып жүреді. Олар тоқтайтын жерге жеткенде, шатырлар арбалардан алынып, жерге қойылады, өйткені олар оңай тасымалданады. Сол сияқты олар мешіттер мен ордаларды да ұйымдастырады" [2].

Иосафат Барборо «Танаға саяхат»: «...Олардың әскерінде қолөнершілер – тоқымашылар, темір ұсталар, қару ұстаушылар және т.б., жалпы, барлық қажетті қолөнер түрлері бар. Егер сіз менен «Олар сығандар сияқты көшіп жүреді ме?» - деп сұрасаңыз, мен жоқ деп жауап беремін, өйткені олардың тұрақтары қабырғамен қоршалмағанын қоспағанда, олар (біз үшін) ең алып және ең әдемі қалалар болып көрінеді. ... Саудагерлер туралы айта отырып, бірақ біздің тақырыпқа, атап айтқанда татар әскеріне орала отырып, мен оның жанында әрдайым саудагерлер бар деп айтамын; кейбір түрлі жолдар тауарларды осында әкеледі, ал басқалары басқа елдерге бару ниетімен орда арқылы өтеді» [3]. Осылайша, ортағасырлық Ұлыс билеушісінің Орда базары дінбасылардан, емшілерден, қолөнершілерден, қызметшілерден, күзетші-лерден бастап сауда-айырбастау операцияларын жүргізген саудагерлерге дейінгі барлық қажетті инфрақұрылымды қамтуы мүмкін.

XIII ғасырдың аяғы - XIV ғасырдың бірінші жартысы Алтын Орда тарихының зерттеушілері қалалық мәдениеттің ең үлкен тұрақтылығы мен гүлденген жылдары ретінде сипатталады. Жаулап алу кезеңінде зардап шеккен қалалар белсенді түрде жандануда, ондаған жаңа қалалар мен ірі қоныстар пайда болуда. Жоғарыда айтылғандай, қарқынды өсудің бұл кезеңі негізінен Өзбек ханның билігі кезінде болады. Соңғы онжылдықтардағы мұрағат материалдары, экспедициялық есептер мен жарияланымдар бойынша XIII-XIV (XV) ғасырлардағы Сарыарқаның 50-ге жуық қалалары мен қоныстарын тіркелген.

Осыған байланысты XIII-XIV (XV) ғасырлардағы ортағасырлық қоныстарды оқшаулаудың бірнеше негізгі географиялық аймақтарын бөліп көрсетуге болады. Сарыарқа территориясында – Нұра-Есіл сағасы, Ұлытау-Жезқазған өңірі, Ертіс даласы, Қазақ Тобыл өңірі және Каспий маңы далалары. Алтын Орда дәуіріндегі Сарыарқаның негізгі қалалары мен қоныстарының сипаттамасына тоқталайық.

Нұра-Есіл сағасы:

Ботағай, Бытығай қалашығы – Қазақстан Республикасы Ақмола облысы Қорғалжын ауылынан 1 км шығысқа қарай Нұра өзенінің сол жағалауында орналасқан XIII-XVI ғасырлар ескерткіші. Нұра өзенінің бойындағы ортағасырлық Бытығай (Тотағай, Ботағай) қаласы туралы мәліметтер 1816 жылы Бас штабтың нұсқауымен Дала өлкесінде болған тау-кен инженері И.П. Шангиннің мақаласында сақталған. Оның саяхат жазбалары 1820 жылы жарық көрді. Ә.Х. Марғұлан ортағасырлық итальяндық карталарда, атап айтқанда Пицигани картасында, сондай-ақ Каталон картасында белгіленген Ақсхинт-Ақша-Кент жұмбақ қаласын Бытығай қалашығының орнында орналастырады. Соңғысында бұл қала Сарайшықтан Алмалық-қа Торғай және Сарысу далалары арқылы өтетін керуен жолдарындағы сауда орталығы ретінде көрсетілген [4, 20 б.].

2021 жылы ортағасырлық Бытығай қалашығының аумағында алғаш рет өндіріс орталығы толық зерттелді [5]. Археологиялық деректер бұл жерде орта ғасырларда белгілі бір реттілікпен өткен толық технологиялық цикл жүргізілгенін көрсетті: шикізат (ганч) кен орнын игеру; тас диірмендерді пайдалана отырып, шикізатты алдын ала өңдеу; шикізатты арнайы ыдыста сөндіру; глазурь алу үшін шикізатты арнайы пеште балқыту; пеште кірпіш күйдіру. Ақаулы заттар мен қождың болуы тек толық өндірістік циклді ғана емес, сонымен қатар қалашықтың ұзақ өмір сүруін де көрсетеді. Ойылған терракотаның, жылтыратылған кірпіштердің табылғандары ортағасырлық дәуірде өмір сүрген және ортағасырлық сәулет өнерінің танымал шеберлері болған қолөнершілердің тұтас бір буыны болғанын көрсетеді.

Аймақтың топографиялық талдауы ортағасырлық Бытығай қалашығының аумағында басқа археологиялық нысандардың болуын көрсетті. Жер бетінде құдықтардың іздері, күйдірілген кірпіштен салынған ұзын бекініс қабырғаларының қалдықтары айқын көрінеді.

Ортағасырлық қолөнершілер қаласы өндірістік аудандардан тұрды, ал қатаң ретпен орналасқан құдықтардың болуы халықты таза сумен қамтамасыз ететін дамыған гидрожүйені көрсетеді. Кейіннен елді мекеннің жанында үлкен қорым пайда болды. Археологиялық барлау жұмыстарының арқасында елді мекеннің айналасында жалпы қалалық округ құрамына кіретін бірнеше ондаған керуен сарайлар табылды [5, 272 б.].

Өнеркәсіп орталықтарының қалдықтары мен ортағасырлық сәулет нысандары Теңіз-Қорғалжын аймағында бір кездері гүлденген қаланың болғанын айтады. Бытығайдың ежелгі тұрғындарының барлық құрылыс рәсімдері белгіленген стандарт бойынша жүргізілді, бұл сәулеттік жоспардың болуын және қаланың Сарыарқаның ортағасырлық өмірінде атқарған рөлін көрсетеді. Археология деректері бойынша XIV-XV ғғ. Бытығай саяси, экономикалық және өнеркәсіптік орталық болды.

Ормамбет қоңысы. Атбасар қаласынан (Ақмола облысы) оңтүстік-батысқа қарай 22 км жерде, Есіл өзенінің оң жағалауында, Қима ауылына қарай тас жолдың бойында орналасқан. И.П. Фальк мұрағатында

XVIII ғасырдың 60-жылдарында Х.Барданес жасаған Есіл өзеніндегі атаусыз қалашықтардың сызбалары мен суреттері табылды. Қалашықтардың бірі өте кең 342x159 м, негізгі нүктелерге бағытталған бұрыштық мұнаралардың қалдықтары бар. Үйме дуалдың биіктігі 2,8 м. Қалашық Терісаққан өзенінің Есіл өзеніне құяр жерінде байқалды [6, 279 б.]. Қазақ аңыздары бойынша бұл жерде Орысхан (Ормамбет – Орысхан есімдерінің бірі) салған Ормамбет деп аталатын қаланың қирандылары орналасқан. Ескі қалайы кеніші де бар [7, 19 б.]. Тың жерлерді игеру кезінде қалашық қирап, Сергеевка ауылының құрылысында кірпіш пен тастар пайдаланылды. Қазіргі жағдай бұл қалашықты сақтау үшін шұғыл қауіпсіздік шараларын қажет етеді.

Оркөшегі қонысы Ормамбеттен алыс емес жерде оңтүстіктен солтүстікке қарай ұзын осьпен, яғни Есіл өзенінің бойында бағдарланған тағы бір көне Оркөшегі қонысы бар. Оның ұзындығы 300, ені 107 м. Оңтүстік қабырғасы жабық емес, кең ашық қақпа түрінде қалдырылған [6, 279 б.], [7, 19 б.].

Мортық қонысы. Ақмола облысы Целиноград ауданында Есіл өзенінің сол жағалауында Мортық ауылы маңында орналасқан [6, 67 б.].

Бозоқ қалашығы Есіл өзенінің сол жағалауындағы жайылымдылық жазықтықтағы Бұзықты көлінің шығыс жағалауында, Қараөткелден 5 шақырым оңтүстік-батысқа қарай орналасқан. Бозоқ қалашығы (VIII-XVI) - Солтүстік Сарыарқаның қоныстану үлгісіндегі алғашқы ауқымды зерттелген нысан. Ескерткішті 1998 жылы көрнекті қазақстандық ғалым Қ.А. Ақышев ашты [8, 43 б.]. Қоныстағы қазба жұмыстарын 1999 жылы Қ.А. Ақышев пен М.К. Хабдулина басқарған Есіл археологиялық экспедициясы бастады. Қазба жұмыстары кезінде 8 мың шаршы метрден астам жер ашылды. 10 тұрғын үй, бес кесене-нің қалдықтары, екі кірпіш күйдірілген пеш табылды, XIII-XIV ғасырлардағы 70-тен астам қорымдар қазылып, қорғаныс құрылыстарының сәулеті мен суландыру жүйесі зерттелді [9, 26 б.].

Құрылымдық жағынан ескерткіш төрт бөліктен тұрады. Бірінші ең көне бөлігі – орлар мен үйме дуалдармен қоршалған үш квартал (түркі дәуірімен мерзімделген), алаңдардан солтүстікке қарай 70 м-де көлден созылған құдық пен арығы бар тұрғын үй кешені (IX-XII ғғ., XIII-XIV ғғ.) орналасқан (қалашықтың екінші құрылымдық компоненті) [10, 14 б.]. Орталық кварталдардың оңтүстігінде кесенелер қирандыларынан, кірпіш күйдіретін пештерден және XIII-XIV ғасырлардағы мұсылман жерлеу орындарынан (үшінші құрылымдық компонент) тұратын Бозоқ қалашығының қорымы орналасқан. Шығыс пен солтүстіктен Бозоқ қалашығының қирандыларына агроирригациялық орналасу іргелес, бұл тұрғын аумақтың шекараларын кеңейтеді. Оның солтүстік-оңтүстік сызықтарындағы өлшемдері Бұзықты көлінің шекарасынан шықпайды. Суару жүйесі Бозоқ қалашығының төртінші құрылымдық бөлігі болып табылады. Зерттеулер объектінің құрылымдық құрамдас бөліктері бір мезгілде пайда болмағанын, олар бірнеше рет қайта салынғанын, жаңартылғанын, қараусыз қалғанын анықтады.

Үкі қалашығы негізгі бағыттарға бағытталған бұрыштық мұнаралардың қалдықтары бар төрткүл. Үйме дуалдың биіктігі- 2,5-2,8 м. Есіл өзенінің жағасында орналасқан. Кіреберіс (қақпа) шығыс жағында болды. Көрнекі зерттеу барысында ортағасырлық кірпіштің қалдықтары, қож (шлак) табылды, бұл кірпіш күйдіретін пештердің орны болуы мүмкін. Қоныстың көлемі 90x90 м.

Әулиебұлақ қонысы. Қарағанды облысының Ботақара және Қарқаралы аудандарының іргелес аумағында, Жосалы курортының жанында 1960 жылы геолог А.Ж. Машанов ашқан Әулиебұлақтың тағы бір қонысы орналасқан. Қоныс алаңында XIII-XIV ғасырлардағы қыпшақ қыш ыдыстары табылды.

Ұлытау-Жезқазған өңірі.

Жошы Ордасы қалашығы Кеңгір өзенінің бойындағы Жошы хан кесенесінің жанында орналасқан. Жошы Ордасы XIII ғасырда Ұлытауда Жошы хан ұлысының орталығына айналады. Зерттеушілердің пайымдауынша, ол тірі кезінде мұнда Жошы ордасы деп аталатын қала салып, оның айналасын безендірген. Жошы ордасы өз заманының ірі экономикалық орталығы болды. Оңтүстіктен солтүстікке қарай өтетін сауда керуендері Жошы ханның ордасына тоқтады. Жошы Ордасы – Кеңгір өзенінің сол жағалауында, Ұлытау тауының оңтүстік беткейінде, Жезқазған қаласынан 45 шақырым жерде орналасқан бекініссіз елді мекен. Негізінен қазіргі уақытта дөң түрінде кездесетін тұрғын үй қалдықтары басым. Жошы Ордасы елді мекенінің тұрғын үйлерінің айрықша ерекшелігі - арықтардың болмауы, аралас тандырлар мен пеш-каминдердің болуы. Қалашықтың жанында қызыл кірпіштен салынған Жошы хан кесенесі орналасқан. Жошы-Ордасы қалашығының керамикасы XIII-XIV ғасырларға жатады [11, 76 б.].

Болған Ана қалашығы. Болған ана археологиялық кешені - Ұлы даланың қақ ортасында, Жезқазғаннан оңтүстікке қарай 30 км жерде, Сарысудағы Кеңгір өзенінің саласынан 8 км жоғары орналасқан дамыған ортағасырлық ескерткіш. Кешенге Болған ана және Құлан ана кесенелері, диаметрі 10-30 м және биіктігі 1,5 м болатын дөңес түріндегі төрт сарай, сондай-ақ Кеңгір жағалауы бойымен 4 км созылып жатқан Болған ана археологиялық атауы бар қалашық кіреді.

Бұл ескерткіш туралы алғашқы мәліметтер бізге Әмір Темірдің жорықтары кезінде жазылған шежірелерден белгілі болды. «Гүлденген Сарайлы қаласы» туралы құнды мәліметтерді 1582 жылы Баба сұлтан мен оны қолдаған маңғыттарға қарсы жорық кезінде қаланы сипаттаған батыл Абдолла қалдырды. Сондай-ақ патшалық Ресей зерттеушілері Болған ана кешенін де назардан тыс қалдырған емес.

Шежірелік аңыздарға сәйкес, Болған ана Алаша ханның келіні. Осыған сүйене отырып, кейбір тарихи деректер оны Жошы ханның немесе оның баласы Орда Еженнің әйелі деп есептейді. Сондай-ақ, оның қаңлы руының билеушілерінің біріне ұзатылған Жошы ханның қызы екендігі туралы мәліметтер де бар.

Біздің далалық зерттеулерге қарағанда, Болған ана кезінде Жезқазған-Ұлытау өңіріндегі ірі қалалардың бірі болған. Жалпы бұл бекініссіз қоныс Кеңгір өзенінің Сарысу өзеніне құяр жеріндегі мүйіс үстінде орналасқан. XVII ғасырдың аяғында Түркістанға Тәуке ханға елші ретінде жіберілген Федор Скибин бұл жерлерде қаланың бар екенін атап көрсетеді: «Ал мүйістің сағасында Сұрғана (Болған ана) кірпіш қаласы құлады, және әлі де 3 тұтас палата қалды ...» [11, 73 б.]. Қала оңтүстік жағынан Қаражар биік төбелерімен қорғалған, ал тұрғын үй құрылыстарының қалдықтары екі дала өзені қосылып, бірнеше шақырымға созылатын ішкі бұрышты алып жатыр. Болған ана кесенесі және ерте орта ғасырлардағы басқа да бірқатар сәулет құрылыстары солтүстік бөлігінде орналасқан. Олар стандартты өлшемдегі (25x25x5 см) ашық қызыл күйдірілген кірпіштен салынған.

Белен Ана қалашығы. П.И. Рычков атап көрсеткендей, «бұл қаланың ұзындығы алты верст, көлденеңі бір верст болатын» және Сарысу өзенінің төменгі ағысына жақын орналасқан. Шарафаддин Язди (Йезди) сияқты ортағасырлық саяхатшылар мен шежірешілер Белен-ананы Ұлы даланың оңтүстік беткейінде орналасқан деп есептеген. Хафиз Таныш кері қайтар жолды сипаттағанда, Абдаллах хан Белен анаға тоқтаған соң Темір әскерімен «...чөлге (яғни Бетпақ дала шөліне) аттанды» деп жазады. Сонымен қатар, Бетпақ даланың солтүстік шекарасына дейінгі қалалар Ұлытау-Жезқазған тарихи аймағының шегіне кіретінін білу керек. Белең ана Сарысу өзенінің орта ағысында орналасқан және Ұлы меридиандық сауда жолындағы тамаша бекет болып табылады. Осы қаладан алыс емес жерде XX ғасырдың 30-жылдарында дала тайпаларының көрнекті өкілдері жаңа мемлекет – Қазақ хандығының құрылғанын жариялады. Осы оқиғаның құрметіне олар өздерінің ата-баба таңбаларын биік жартасқа ойып салды. Содан бері бұл аймақ қазақ арасында Таңбалы тас деген атпен белгілі. Сондай-ақ Таңбалы тастан алыс емес, Сарысу өзенінің оң жағалауында даланың алғашқы жылқы өсірушілерінің көне киелі ордасы – Ала тағы әулие болған. Ұлытау-Жезқазған өңірін Сырдария қалаларымен байланыстыратын көптеген басқа қалалар сияқты Белен ананың да тарихы тереңде жатқанын болжауға болады. Алтын Орда дәуірінде ол Орда Ежен руынан шыққан шыңғыстардың ордасы қызметін атқарса керек [11, 74 б.].

Шотқора қалашығы осы кезеңдегі ескерткіштердің арасында ерекше, XIII-XIV ғасырларға жатады. Бұл қоныстың қазбалары мерзімін растайтын материал бермеді. Бұхара билеушісі Абдаллах II-нің шежірешісі Хафиз Таныш аты аталған билеушінің Ұлытауға жасаған жорығын сипаттауында мынадай мәліметтер бар: «осы айдың 6-шы сенбісінде (хан) Жошы хан мазарының алдындағы (навахи) сарайының жанында тоқтады» [7, 31 б.]. Осы хабарламаны пайдалана отырып, Ә.Х. Марғұлан Шотқора қалашығын Хафиз Таныш сарайымен сәйкестендіреді және қалашықты Алтын Орда кезеңімен белгілейді.

Алаша хан қалашығы (Орда-Конған). Бұл қалашық Ұлытау қалашықтарынан ең көне, Ұлытау кентінен солтүстікке қарай 30 км жерде, Қаратал өзенінің сол жағалауында орналасқан. Бұл үлкен қыш кірпіш пен қиыршық тас пен өзен тастары аралас саздан тұрғызылған үлкен қорған мен қорғаныс қабырғасының қалдықтары. Үйме дуал қатаң тікбұрышты, ұзындығы 200, ені 115-120, қалыңдығы 8-12, биіктігі 2-ден 4 м-ге дейін. Бұрыштарда биіктігі 8 м-ге дейін, диаметрі шамамен 20 м болатын мұнара-лардың қалдықтары сақталған. Қабырға ені 4-5 м, тереңдігі 4 метрге дейін жететін ормен қоршалған. Цитадельсіз бекініс, екі қамалдан тұрды - алдыңғы және артқы. Біріншісінің көлемі шамамен 6000 м², екіншісі 3528 м². Үлкен бекіністің орталық алаңы дуалдар шеңберінен жоғары көтерілген. Бұл, шамасы, бекініс қабырғасының ішінде орналасқан сазды ғимараттардың бұзылуы нәтижесінде пайда болған қабаттасу болуы керек. Әр түрлі жерлерде салынған шурфтар саз қабатының қалыңдығын 60-80 см дейін екенін анықтады. Төменде қалыңдығы 30 см-ге дейін қиыршық тас және өзен тастары қабаттары бар тығыздалған саздан жасалған еден болды. Бекініс қабырғасының ішінен күшті құрылыстардың ізі табылмады. Қабырғалардың бойында саздан және қызыл талдан жасалған киіз үй тәрізді тұрғын үйлердің қатарлары болған шығар, олардан өте әлсіз іздер қалған. Үлкен бекініс қабырғасының артында бір-бірімен байланысты әскерилендірілген халықтың едәуір бөлігі паналануы мүмкін, ал цитадельді алмасты-ратын шағын бекіністе аймақтық басшысы немесе ханның өзі болуы мүмкін. Екі бекініс бір-бірінен ені 3 м, тереңдігі 3-4 м ормен бөлінген. Олардың арасындағы қарым-қатынас тек жаулар басып кірген жағдайда шағын бекініске кіруді жауып тастайтын көпірдің көмегімен ғана жүзеге асты. Ішкі ғимараттар мен шатырлар туралы мәлімет жоқ.

«Бұл артында ғимарат жоқ, жай ғана қабырға болып, ол жерде киіз үйлер мен шатырлар тұрған болуы әбден мүмкін». Алаш ханның бекінісі, сол атаумен Қара-Кеңгір өзенінің оң жағалауында, Жезқазғаннан солтүстікке қарай 60 км жерде орналасқан кесенемен бір мезгілде салынғаны сөзсіз [12, 95 б.].

Топырақ Қорған қалашығы. Қалашық Ұлытаудың солтүстік бөктерінде, Алашахан қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 4 км жерде орналасқан. Құрылымы жағынан ол оған ұқсас, моңғол уақытына дейінгі пайда болған қорғаныс қабырғаларының түріне жатады. Қабырғалар қиыршық тас, тас және малтатас қоспасы бар саздан жасалған. Жоспарда бұл бұрыштық мұнаралардың қалдықтары бар негізгі нүктелерге бағытталған шаршы. Бекініс ені 4-5, тереңдігі 3-4 м болатын шұңқырмен қоршалған. Бекіністің көлемі сыртқы өлшем бойынша 80x80 м. Бекініс қабырғасының ішінде жазық биіктіктер түріндегі құрылымдардың іздері сақталған.

Нөгербек Дарасы көне қалашығы Қазақстан Республикасы Қарағанды облысының Ұлытау ауданында орналасқан. Айбас-Дарасы жанында, одан солтүстік-шығысқа қарай 4 км, бұрыштары мен қабырғаларының ортасында мұнаралары бар трапеция түріндегі тас пен кірпіштен қаланған бекініс қамал.

Қалашық одан шығысқа қарай орналасқан. Қамал үлкен шатқалдың тереңдігінде, тұйық шеңберді құрайтын тау ағындарымен қоршалған жерде тұрғызылған. Қала жоспарын 1941 жылы геолог Б.М. Чуудинов түсірген. Жоспардан Нөгербек дарасы Айбас дарасына қарағанда күрделі құрылым екенін байқауға болады. Трапеция түріндегі мұндай айқын жоспар сирек кездеседі. Бекініс қабырғаларының көлемі: ұзындығы 82, ені 78 және 55 м, қабырғасының қалыңдығы 4-5 м. Бұрыштық мұнаралардан басқа, қабырғалардың ортасында орналасқан қуатты қаптал мұнараларының қалдықтары сақталған. Бекініс қабырғасының ішінде бес тұрғын үйдің қалдықтары байқалады. Олардың барлығы тікбұрышты, олардың үшеуі ұзартылған, ең үлкені 375 м², орташа – 250 м², кіші – 150 м². Барлық тұрғын үйлер батыс қабырғаға жақын орналасқан. Ашық орталық алаң мен бекіністің шығыс жартысы мал шаруашылығына арналған. Бекініс қабырғасының айналасында таспен қапталған үш құдықтың қалдықтары табылды. Ең үлкені бекіністің ішінде, екіншісі – оның батыс жағында, үшіншісі – солтүстік-шығыс бұрышында орналасқан. Ағыстардың бойында ескі арықтардың, егістік пен бақтың іздері көрінеді. Ескерткіштің ең бекіністі бөлігі - бекіністің солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан цитадель. Цитадель екі бөлікке бөлінген. Шығыс бөлігінде ішкі кеңістікті үш бөлмеге бөлетін қабырғалар бекітілген. Ескерткіштің жанында заманауи зират орналасқан. Қалашықтың биік учаскелерінде үлкен және орташа мөлшердегі тастардың қабір үстіндегі үйінділер түріндегі этнографиялық уақыттағы жерлеу орындары орналасқан. Кейінгі жерлеу-лердің бір бөлігі қоныстың бекініс қабырғасының бетінде орналасқан [13].

Орда Базар (Домбауыл) қалашығы. Бұл Ақ Орда (XIV-XV) кезеңінде пайда болған және оның иелері үшін резиденция болған бекіністің қалдықтары. Қалашық Ұлытау ауданының Арғанаты тауларында орналасқан. Ұлытау даласындағы Алаш хан бекінісінен кейін бұл қуатты және ірі бекіністердің бірі. Бекініс күйдірілген кірпіштен тұрғызылған, қалың қабырға мен терең ормен қоршалған. Оның кіре берісінде және бұрыштарында биік мұнаралары болды, ал қабырғаларының ішінде күйдірілген кірпіштен қаланған цитадель болды. Қалашық батыстан шығысқа қарай ұзын осьпен бағытталған, жоспары бойынша төртбұрышты. Қабырғаларының ұзындығы 85 және 53 м, биіктігі 2 м-ден 8 м-ге дейін. Цитадельдің көлемі 28x30 м. Ордың шеңбері 102x74 м, ені 8-12 м, тереңдігі 4 м құрайды. Бекіністің шығыс қабырғасына кірпіштен жасалған қосалқы ғимарат іргелес болды, онда жауынгерлер мен қызметшілер өмір сүрген болуы мүмкін. Қамалдың айналасында бақ қалдықтары, егістік жерлер, бақша дақылдары, сондай-ақ суару желісі сақталған. Ә.Х. Марғұлан елді мекенді ортағасырлық Орда-базар қаласымен сәйкестендіреді.

Кеңгір өзенінде орналасқан *Ақсай (Ескі орда)* қалашығы Хафиз Таныш хабарлаған Сарайлы сарайымен сәйкестендіріледі [7, 31 б.]. Бұл елді мекенді Ж.Е. Смайылов Шотқара деп атайды. Қалашықтағы қазба жұмыстары XIII–XIV ғасырлардағы ғимараттар кешенін анықтады [13, 60 б.].

Басқамыр қалашығы Жезді өзенінің сол жағалауында, Жезді кентінен солтүстікке қарай 23 км, Ұлытау кентінен оңтүстікке қарай 60 км жерде орналасқан. Қалашықтың орнында бір кездері қуатты қабырғалармен және ормен қоршалған ортағасырлық бекіністің қалдықтары. Дуал төбелеріндегі жақтар әрқайсысының өлшемі шамамен 80 м. Ертеде қоныстың ортасында бүйірлерінде көлемі шамамен 25 м болатын цитадель (орда) болған. Басқамыр сияқты жан-жақты бекінген және стратегиялық тұрғыдан жақсы орналасқан қала Ұлы Дала тарихындағы сол немесе басқа кезеңде мемлекеттің саяси және экономикалық орталығы бола алады деп болжауға болады. Орта ғасырларда қала осы өлке тұрғындарының шаруашылық өмірінде маңызды орын алды, ол арқылы керуен жолдары өткен [11, 75 б.]. Бұл цитадель мен қапталдағы мұнаралары бар үш қуатты қабырғамен қоршалған ортағасырлық қамал қалдықтары.

Аяққамыр қалашығы (Темір Құтлұқ, Бала хан) Жезді өзенінің оң жағалауында, аттас аудан орталығынан солтүстікке қарай 8 км, Басқамыр қалашығынан оңтүстікке қарай 15 км, Жезқазған қаласынан

солтүстікке қарай 48 км жерде орналасқан. Қоңыстың орталығында аттас кесене бар, бәлкім, ерте орта ғасырлармен мерзімделеді. Қоңыс сынық кірпіштермен өрнектелген топырақ үйінділерден тұрады [11, 75 б.]. Мамандардың айтуынша, үйінділердің диаметрі орта есеппен 36 метрге дейін, биіктігі 0,5 метрден 1,5 метрге дейін жетеді. Бұл кірпіштен және күйдірілген кірпіштен салынған көп камералы үйлер туралы болуы мүмкін. Біздің ойымызша, қазіргі Аяққамыр қирандыларының ортағасырлық Сарайлы, Тұрайлы қоңыстарымен сәйкестендірілуі бекер емес. 1972 жылы оны Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының қатысушысы С. Жолдасбаев зерттеді [15, 22 б.]. Аяққамыр қазбаларында XIII-XV ғасырлардағы керамикалық материалдар табылды. Егіншілікпен айналысқанының дәлелі ретінде орақтың сынықтары табылды.

Найзағара қоңысы Қаракенгір өзенінің сол жағалауында, Жошы хан кесенесінен оңтүстік-батысқа қарай 6-7 км жерде орналасқан. Қыстақтың ұзындығы 35x30 м, төртбұрыш түрінде. Барлау қазбасы (4x5 м) жасалып, оны қазу кезінде көптеген керамика сынықтары табылды. Табылған керамиканың көлеміне сәйкес, қалашық аумағында қыш ыдыстар жасайтын шеберхана болғанын болжауға болады. Ыдыс-аяқ сынықтарында сақталған ою-өрнекті талдау Сырдария жағалауындағы елді мекендермен жақын ұқсастықтарды көрсетіп, XIII-XV ғасырларға жатқызады.

Далалық Ертіс Өңірі

Қараоба қалашығы - Шідерті өзенінің Жалаулы көліне құятын жерінен 50 км жоғары орналасқан үлкен төбе. Бұл күйдірілген кірпіштен салынған маңызды қаланың қалдықтары. Екі жүз жыл бұрын, оны академик И.П. Фальктің қызметкерлері тексергенде, оның ішкі қабырғалары көк түсті шыны массасымен қапталған [16, 19 б.], яғни олардың сынықтары Ұлытау даласында кездесетін жылтыратылған плиталармен қапталған.

Әулікөл қалашығы Павлодар облысының Екібастұз ауданында, Екібастұз қаласынан солтүстік-батысқа қарай 50 км жерде, Өлеңті өзенінің Әулікөл көліне құятын жерінде орналасқан. Көне қоңыс қалдықтардың төбесінде орналасқан, оны жергілікті халық Қараоба деп атайды. 2005-2006 жылдары археологиялық зерттеу және барлау қазбалары жүргізілді, нәтижесінде ескерткіш ортағасырлық орданың қалдықтары болуы мүмкін деген болжам жасалды және орта ғасырларға жататын тұрғын үй құрылыстарынан, суару жүйесінен және қорымнан тұратын кешенді білдіреді [17, 228 б.]. Табылған заттардың ішінде керамика сандық жағынан ерекшеленеді. Ол көзеші шарығында жасалған колөнер бұйымдарының қызыл саздан жасалған сынықтарымен ұсынылған. Негізінен көлденең толқынды сызықтар түріндегі ою-өрнек ыдыстың жоғарғы және ортаңғы бөлігін қамтыды. Қазақстанның далалық аймағындағы осындай керамикалық бұйымдар Сарайшық пен Жайық қалашығының керамикалық кешендерінде де кездеседі.

Каспий даласы:

Сарайшық Қалашығы. Сарайджук қаласы (Сарайджук) – Сарайшық қалашығы – Қазақстанның батысындағы Жайық өзенінің аңғарындағы ең ірі қала болды. Сарайшық қалашығы аттас ауылдың аумағында, Атырау қаласынан 50 км биіктікте орналасқан және сөзсіз ортағасырлық қаланың қалдықтары болып табылады. Қалашықты зерттеу мен қазуды 1950 жылы Ә.Х. Марғұлан басқарған археологиялық экспедиция жүргізді [18]. Қаланың тарихы мен ескерткіштің сипаттамаларының жеткілікті егжей-тегжейлі сипаттамасын да жасаған.

Жайық Қалашығы. Жайық ортағасырлық қалашығы Батыс Қазақстан облысы Орал қаласынан оңтүстікке қарай 12 км жерде, Шаған өзенінің жайылмалы арнасынан пайда болған байырғы жағалау бетінде орналасқан. Біраз жылдар бойы ескерткіш «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында зерттелді [19, 7 б.]. Қалашықтың ауданы шамамен 8 гектарды құрайды. Қалашыққа тұрғын үй кешендері, өндірістік және қоғамдық мақсаттағы ғимараттар – жерасты жылыту жүйесі бар шығыс моншасы, кірпіш пеші және керамикалық пештердің қалдықтары кіреді.

Қорытынды. Осылайша, орта ғасырлардағы көптеген дереккөздер мен археологиялық қазбалардың айғақтарына сәйкес, Сарыарқа (XIII-XIV (XV ғғ.) аумағы қол жетпейтін таулы жерлерде (Ұлытау, Кент таулары) және өзендер мен батпақтармен қоршалған жерлерде (Бозоқ қалашығы) жақсы нығайтылған немесе орналасқан көптеген қоңыстардың болуымен сипатталды. Олар жақсы ұйымдастырылған экономикалық құрылымның, осы аумақтарды мекендеген тайпаларға тән жоғары мал шаруашылығы мәдениетінің бірігуінің және көшпелі тайпалардың отырықшы және жартылай отырықшы өмір салтына өтуіне мүмкіндік беретін егіншіліктің дамуы арқасында пайда болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме: факсимиле, перевод, транскрипция, примечания, исследования В.П. Юдина / сост. Ю.Г. Баранова. – Алма-Ата: Фалым, 1992. – 296 с.

2. Путешествия Ибн Батуты. Арабский мир и Центральная Азия / пер. с араб. Н.Ибрагимова, Т.Мухтарова. – Ташкент, 1996. – 332 с.
3. Скрижинская Е.Ч. Записки Иосафат Барбаро // Барбаро и Контарини о России. Параграф 30 «Путешествие в Тану». – Л.: Наука, 1971. – 275 с.
4. Севастьянов Д.П. Некоторые данные о древностях Атбасарского уезда по наблюдениям 1910 г. от Атбасара до Улытау // Отчет ЗСОРГО за 1911 г. – Омск, 1912. – С. 19-20.
5. Сакенов С.К., Кукушкин А.И., Бурбаева С.Б. и др. Исследование средневекового производственного цеха на городище Бытыгай // Теория и практика археологических исследований. – 2021. – Т. 33, №4. – С.267-283.
6. Артықбаев Ж.О. Есіл-Нұра – екі су. Ақмола облысы жер-су атауларының құпиясы. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 368 б.
7. Маргулан А.Х. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана: сб. ст. – Алма-Ата, 1978. – С. 3-37.
8. Khabdulina M.K., Bilyalova G.D. Exchange and transfer of Golden Horde era cultural achievements in the burial complex of the Eastern Dasht-i-Kypchak // Stratum plus., - Iss. 6. – 2017. – P. 43-53.
9. Акишев К.А., Хабдулина М.К. Результаты пятилетних раскопок городища Бозок // Бозок в панораме средневековых культур Евразии: сб. матер. науч. семин. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. – С. 25-40.
10. Акишев К.А. Городище Бозок: семантика планировки и функции // Бозок в панораме средневековых культур Евразии: сб. матер. науч. семин. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. – С. 13-19.
11. Сатбаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе. – Караганды, 2017. – 166 с.
12. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1950. – 122 с.
13. Естемесов Е.А., Утубаев Ж., Бирмуханова А. и др. Городище Ногербек-Дарасы: отчет о НИР (заключительный). – Улытау, 2018. – 95 с.
14. Смаилов Ж.Е. Памятники археологии Западной Сары-Арки (средневековые городища и поселения). – Балхаш, 1997. – 63 с.
15. Жолдасбаев С.Ж. Қазақ елінің XV–XVIII ғасырлардағы тұрақты мекенжайлары. – Астана: Қазақ ғылымизерттеу мәдениет институтының баспа тобы, 2017. – 304 б.
16. Фальк И.П. Полное собрание путешествий по России. – СПб., 1825. – Т. 7. – 233 с.
17. Смагулов Т.Н., Жанисов А.Т., Казизов Е.С. и др. Работы на археологическом комплексе Аулиеколь в 2009 г. // Об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2009 г.: отчет. – Алматы, 2010. – С. 228-231.
18. Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайшык. – Алматы: Берел, 2001. – 320 с.
19. Сдыков М.Н. Городище Жайык. – Уральск, 2009. – 65 с.

References:

1. Utemish-hadzhi. Chingiz-name: faksimile, perevod, transkripciya, primechaniya, issledovaniya [Chingiz-name: facsimile, translation, transcription, notes, research]. V.P. Yudina / sost. Yu.G. Baranova. – Alma-Ata: Galym, 1992. – 296 p. [in Russian].
2. Puteshestviya Ibn Batuty. Arabskij mir i Central'naya Aziya [Travels of Ibn Batuta. Arab world and Central Asia] / per. s arab. N. Ibragimova, T. Muhtarova. – Tashkent, 1996. – 332 p. [in Russian].
3. Skrizhinskaya E.Ch. Zapiski Iosafat Barbaro [Notes of Josaphat Barbaro] // Barbaro i Kontarini o Rossii. Paragraf 30 «Puteshestvie v Tanu». – L.: Nauka, 1971. – 275 p. [in Russian].
4. Sevast'yanov D.P. Nekotorye dannye o drevnostyah Atbasarskogo uезда po nablyudenyam 1910 g. ot Atbasara do Ulytau [Some data on the antiquities of the Atbasar district according to observations in 1910 from Atbasar to Ulytau] // Otchet ZSORGO za 1911 g. – Omsk, 1912. – P. 19-20. [in Russian].
5. Sakenov S.K., Kukushkin A.I., Burbaeva S.B. i dr. Issledovanie srednevekovogo proizvodstvennogo cekha na gorodishche Bytygaj [Research of a medieval production workshop at the site of Bytygai] // Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy. – 2021. – T. 33, №4. – P. 267-283. [in Russian].
6. Artyqbaev Zh.O. Esil-Nura – eki su. Akmola oblysy zher-su ataularynun qupiyasy. – Nur-Sultan: L.N. Gumilev EUU, 2021. – 368 p. [in Kazakh].

7. Margulan A.X. *Ostatki osedlyh poselenij v Central'nom Kazahstane* [Remains of settled settlements in Central Kazakhstan // *Archaeological monuments of Kazakhstan: collection of articles*] // *Arheologicheskie pamyatniki Kazahstana: sb. st. – Alma-Ata, 1978. – P. 3-37. [in Russian]*.

8. Khabdulina M.K., Bilyalova G.D. *Exchange and transfer of Golden Horde era cultural achievements in the burial complex of the Eastern Dasht-i-Kypchak* // *Stratum plus., Iss. 6. – 2017. P. 43-53.*

9. Akishev K.A., Khabdulina M.K. *Rezultaty pyatiletnih raskopok gorodishcha Bozok* [The results of the five-year excavations of the Bozok settlement] // *Bozok v panorame srednevekovykh kul'tur Evrazii: sb. mater. nauch. semin. – Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2008. – P. 25-40. [in Russian]*.

10. Akishev K.A. *Gorodishche Bozok: semantika planigrafii i funkcii* [Bozok Settlement: Semantics of Planigraphy and Functions] // *Bozok v panorame srednevekovykh kul'tur Evrazii: sb. mater. nauch. semin. – Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2008. – P. 13-19. [in Russian]*.

11. Satbaev K.I. *Doistoricheskie pamyatniki v Dzhezkazganskom rajone* [Prehistoric monuments in the Dzhezkazgan region]. – Karagandy, 2017. – 166 p. [in Russian].

12. Margulan A.H. *Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazahstana* [From the history of cities and the building art of ancient Kazakhstan]. – Alma-Ata, 1950. – 122 p. [in Russian].

13. Estemesov E.A., Utubaev ZH., Birmuhanova A. i dr. *Gorodishche Nogerbek-Darasy: otchet o NIR (zaklyuchitel'nyj)* [Nogerbek-Darasy settlement: research report (final)]. – Ulytau, 2018. – 95 p. [in Russian].

14. Smailov Zh.E. *Pamyatniki arheologii Zapadnoj Sary-Arki (srednevekovye gorodishcha i poseleniya)* [Monuments of archeology of the Western Sary-Arka (medieval cities and settlements)]. – Balhash, 1997. – 63 p. [in Russian].

15. Zholdasbaev S.Zh. *Qazaq elinin XV–XVIII gasyrlardagy turaqty mekenzhajlary* [Sedentary settlements of the Qazaqs in the XV-XVIII centuries.]. – Astana: *Qazaq gylmizertteu madeniet institutynyn baspa toby, 2017. – 304 p. [in Kazakh]*.

16. Fal'k I.P. *Polnoe sobranie puteshestvij po Rossii* [Complete collection of travels in Russia]. – SPb., 1825. – T. 7. – 233 p. [in Russian].

17. Smagulov T.N., Zhanisov A.T., Kazizov E.S. i dr. *Raboty na arheologicheskom komplekse Auliekol' v 2009 g.* [Works at the archaeological complex Auliekol' in 2009] // *Ob arheologicheskikh issledovaniyah po Gosudarstvennoj programme «Kul'turnoe nasledie» v 2009 g.: otchet. – Almaty, 2010. – P. 228-231. [in Russian]*.

18. Tasmagambetov I., Samashev Z. *Sarayshyk* [Sarayshyk]. – Almaty: Berel, 2001. – 320 p. [in Russian].

19. Sdykov M.N. *Gorodishche Zhajyk* [Ancient settlement Zhaiyk]. – Ural'sk, 2009. – 65 p. [in Russian].

УДК 930:001.92

FTAMP 03.20.00

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.012>

А.Т. Қаунбаева*¹, А.А. Нурмухамбетов²

¹ т.э.к., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ЖФҚ.

Қазақстан, Алматы қ., E-mail: Aina_78@mail.ru

² PhD доктор, Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА,

Алматы, Қазақстан. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ АҒЫМДАР: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада деструктивті діни ағымдардың түсініктері барынша ашылады. Сонымен қатар мақалада деструктивті діни ағымдар түсінігі нақты ғылыми зерттеу жұмыстарындағы анықтамалар негізінде қарастырылады. Ең бастысы мақалада жалпы деструктивті діни ағымдарға қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізген зерттеушілердің еңбектері талданады. Бүгінгі күні діни астары бар террорлық әрекеттердің басым көпшілігі исламдық деструктивті ағым өкілдерінің қатысуымен жүзеге асырылуда екендігі ақиқат. Мұндай жағымсыз жайттар кез-келген мемлекеттің ішкі заңнамасы, яғни саяси-құқықтық жағдайына теріс әсер етеді. Сонымен қатар азаматтардың да құқықтарына қол сұғумен ұштасады. Деструктивті саяси ағымдардың ұйымдастырған әрекеттері адамгершілік құндылықтарды аяқ асты етіп, антигуманистік сипатымен ерекшеленеді.

Қазіргі таңда деструктивті ағымдардың саясиланып, жекелеген елдердегі саяси үдерістерге белсене араласа бастауы дінтану саласының өзекті мәселесіне айналып отыр. Деструктивті ағымдар тек қана ислам дініне қатысты ғана түсінік емес. Кез-келген әлемдік дін өз ішінде ағымдар мен секталардың өмір сүруімен ерекшеленеді. Мұны көп жағдайда дінмен байланысты емес, тек барынша саясилана түскен үрдіс ретінде қарастырған абзал. Осы тұрғысынан келгенде деструктивті ағымдарды сипаттай келе, алдымен олардың пайда болу ерекшеліктеріне ерекше мән беру қажет.

Кілт сөздер: дін, дінтану, саясат, ағым, адамгершілік, ислам, ұйым

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» іргелі ғылыми зерттеуді жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR20280975).

Каипбаева А.Т.^{1*}, Нурмухамбетов А.А.²

¹к.и.н., ассоциированный профессор, ВНС Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы. E-mail: Aina_78@mail.ru

²PhD доктор, КазНАИ им. Т.К. Жургенева. Казахстан, г. Алматы. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

ДЕСТРУКТИВНЫЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ТЕЧЕНИЯ: ИССЛЕДОВАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В статье максимально раскрыты понятия деструктивных религиозных течений. Также в статье рассматриваются понятие деструктивных религиозных течений на основе определений в конкретных научно-исследовательских работах. Главное в статье анализируются труды ученых, проводивших исследования, касающиеся деструктивных религиозных течений в целом. Правда в том, что на сегодняшний день подавляющее большинство террористических актов, имеющих религиозную подоплеку, осуществляются с участием представителей исламских деструктивных течений. Такие моменты негативно влияют на внутреннее законодательство любого государства, то есть на его политико-правовое положение. А также посягательством на права граждан. Деятельность, организованная деструктивными политическими течениями, отличается антигуманистическим характером, заключающим в себе нравственные ценности.

В настоящее время актуальным вопросом в области религиоведения становится политизация деструктивных течений, активное участие в политических процессах в отдельных странах. Деструктивные течения являются не только понятием, касающимся исламской религии. Любая мировая религия отличается существованием внутри себя течений и сект. Во многом это следует рассматривать не как связанную с религией, а исключительно как наиболее политизированную тенденцию. Характеризуя деструктивные течения с этой точки зрения, необходимо прежде всего уделить особое внимание особенностям их возникновения.

Ключевые слова: религия, религиоведение, политика, течение, человечность, ислам, организация

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации фундаментального научного исследования «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер: BR20280975).

А.Т. Каипбаева^{1*}, А.А. Нурмухамбетов²

¹Candidate of historical sciences, associate professor, leading of the Institute of History and Ethnology Ch.Ch. Valikhanov. Kazakhstan, Almaty. E-mail: Aina_78@mail.ru

²PhD doctor, T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of arts. Kazakhstan, Almaty. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

DESTRUCTIVE RELIGIOUS TRENDS: RESEARCH AND FEATURES

Abstract

The article reveals the concepts of destructive religious movements as much as possible. The article also discusses the concept of destructive religious movements based on definitions in specific research papers. The main thing in the article analyzes the works of scientists who conducted research on destructive religious movements in general. The truth is that today the vast majority of terrorist acts with a religious background are carried out with the participation of representatives of Islamic destructive trends. Such moments negatively affect the domestic legislation of any state, that is, its political and legal situation. As well as encroachment on the rights of citizens. The activities organized by destructive political currents are characterized by an anti-humanistic character, which includes moral values.

Currently, politicization of destructive trends, active participation in political processes in individual countries is becoming an urgent issue in the field of religious studies. Destructive currents are not only a concept concerning the Islamic religion. Any world religion is distinguished by the existence of currents and sects within itself. In many ways, this should not be considered as related to religion, but only as the most politicized trend. Characterizing destructive currents from this point of view, it is necessary first of all to pay special attention to the peculiarities of their occurrence.

Keywords: religion, religious studies, politics, current, humanity, Islam, organization.

Acknowledgments. *The article was prepared as part of the implementation of fundamental scientific research «Historical traditions of Kazakh statehood and the issues of preserving national identity» of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Registration number BR20280975).*

Кіріспе. XXI ғасыр – адамзат баласының жан-жақты дамуына толық жағдай жасалған тарихи кезең. Ақпараттық технологиялар мен инновациялық жобалардың қарышты алға басуымен, ғаламды шарлаған интернет пен әлеуметтік желілер түрлі ұлттардың жақындастыруда. Мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен экономика саласындағы әріптестік саяси тұрақтылықтың кепілі болып, адамдардың барынша қолайлы өмір сүруіне жағдай жасап отыр. Еліміздің егемендік алған алғашқы жылдарында мемлекет терең экономикалық дағдарыста болғандығы жасырын емес. Дұрыс таңдалған экономикалық саясат пен қоғамның бір мақсатқа жұмылып, сәтті топтасуы бүгінгі болашағы баянды Қазақстан Республикасының келбетін қалыптастырды. Бүгінде еліміз әр азамат үшін қолайлы жағдай туғызуға қауқарлы мемлекетке айналып, халықаралық саяси аренада өзіндік орнына ие болды. XXI ғасыр тек адам үшін игі істердің бастауына айналуы тиіс саналатын ақпараттық технологиялар мен интернет желілері арқылы жастар арасында біздің дәстүрімізге жат әрі шындықтан алыс жатқан жалған діни ағымдардың идеялары да еркін таралуда. Ал оған төтеп беруге көп жастарымыздың діни сауаты жетіспейді. Бұл жағдай қазіргі дамыған қоғам жағдайында да деструктивті ағымдардың қаупі сейілмей, керісінше күшейіп отырғандығын байқатады. Әсіресе халықаралық ұйымдар деструктивті деп таныған исламдық діни ағымдар қазіргі күні негізінен араб елдерінде орныққан. Сондықтан да мәселенің маңыздылығын ескере келе, бүгінгі деструктивті ағымдардың көздегенін анықтау үшін алдымен дәл сол араб елдеріндегі ислам дініндегі деструктивті ағымдарға дінтанулық талдау жасаудың маңыздылығы жоғары. Бұл алдымен біз үшін араб елдеріндегі деструктивті ағымдардың тарихын және онымен күрестің жолдарын зерделеу ғана емес, еліміздегі мұндай сипаттағы деструктивті ағымдардың мақсатын дәл анықтау мен оны қоғамнан аластатудың жолдарын табу үшін де маңызды.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысы барысында қоғамдық ғылымдарға белгілі принциптерге сай деструктивті ағымдардың пайда болуының нақты тарихи жағдайы мен оның даму заңдылықтары толыққанды ашылды. Зерттеу барысында мәселеге қатысты алынған мәліметтер сыни талдау арқылы жасалған тұжырымдар тақырыпқа қатысты шынайы пікір, ғылыми пайымның қалыптасуына мүмкіндік берді. Сонымен қатар жасалған ғылыми пайымдар мен тұжырымдар мәселенің теориялық негіздеріне тың өзгерістер әкелуге мол мүмкіндігі бар.

Зерттеу барысында гуманитарлық ғылым салаларында кеңінен қолданыс тапқан бірқатар принциптер басты назарда болды. Олардың объективтілік принципін атауға болады. Деструктивті ағымдардың тек аймақтық қана емес, ғаламдық қаупі анықталды. Зерттеудегі басты принциптен шыға отырып, қажетті деректер мен зерттеу жұмыстарын табу (эвристика), алынған мәліметтерді сыни көзқараспен талдау, оны қолданудағы жүйелілік пен логикалық байланыстылығын сақтау, анализ, синтез сияқты өз нәтижесін беретін әдістер кеңінен қолданыс тапты.

Талқылау. Ислам дініндегі деструктивті ағымдарға дінтанулық талдау мәселесі отандық дінтанушылар тарапынан кешенді түрде қарастырыла қоймаған тақырыптардың бірі болып табылады. Егемендік

алғаннан бері аталмыш тақырып бойынша белгілі бір дәрежеде жекелеген ағымдардың тарихына қатысты дінтанушылар тарапынан талпыныстар жасалып отырды. Сонымен қатар аталмыш мәселеге қатысты тек қана отандық тек ғалымдар емес, шет елдік зерттеушілердің ғылыми ізденістерінің нысанына айналды. Сондай-ақ дәл осы шетелдік зерттеушілер тарапынан жүргізілген ғылыми жұмыстары арасында құнды зерттеулердің де бар екендігін атап өту қажет. Осыған орай, мәселенің жан-жақты әрі зерделенуінің дұрыс әрі нақты болуы үшін дінтану саласы бойынша отандық зерттеушілеріміздің теориялық және әдіснамалық тұжырымдарын басшылыққа ала отырып, зерттеу бағыты ретінде таңдалуы тиіс.

Жоғарыда аталғандай, мәселеге қатысты отандық зерттеушілермен қатар, шетелдік зерттеушілердің де еңбектері жарыққа шыққандығы атап өтіледі. Сондықтан да мәселенің зерттелу деңгейін екі сыныпқа топтастырып, оның бірін отандық зерттеушілердің еңбегі құраса, екіншісін шетелдік зерттеушілердің еңбегі құрап отыр.

Алдымен мәселенің теориялық негіздеріне көңіл бөлудің қажеттілігі туындайды. Бұл ретте деструктивті ағым, секта, культ түсініктерін барынша ашып көрсетіп, ислам дінінің деструктивті ағымдарының тарихын ашу үшін алдымен мұндай ағымдар туралы түсініктің қалыптасқандығы маңызды. Осы маңызды міндеттен шыға отырып, барынша пайдаланған абзал. Олардың қатарында Р.Абдулганеевтің «Деструктив культы, тоталитарные секты – источник распространения религиозного экстремизма» [1], Ю.В. Ахремееваның «Социокультурная основа религиозного экстремизма» [2], К.В. Кислюктің «Религиоведение» [3], М. Вебердің «Избранные произведения» [4] еңбектерімен қатар мәселенің теориялық негіздеріне қатысты Е.Н. Васильеваның «Теории церковь и секты от М. Вебера и до наших дней» [5], отандық ғалымдардың қатарында Н.Ж. Бәйтенованың «Қазіргі дәстүрден тыс діни қозғалыстар мен культтер» [6] мен «Дінтану негіздері» (7) атты оқулығында ашылған, берілген мол мәліметтер өзінің ауқымдылығымен ерекшеленеді. Мәселеге қатысты А.Қ. Омаровтың «Теріс діни ағымдар мен олардың белгілері» [8], Г.А. Базарбаеваның «Жат діндер және жастар» [9], Ж.Б. Момынқұлов, Д.М. Кокеева, А.Хаванның «Опыт арабских стран в сфере противодействия терроризму» [10] атты еңбектері, А.Ш. Асаиновтың «Религия и общество» [11], Р.М. Сыздықовтың «Обучающие комплексы, направленные на повышение грамотности в области религии. Для членов информационно и пропагандистских групп, религиоведов и государственных служащих, а также для лидеров молодежи, чтобы остановить распространение идеи религиозного экстремизма, терроризма. Для привитие казахстанскому обществу толерантность, веротерпимость, а также соблюдения прав и свободы окружающих, а также формирование уважительной отношении к традициям, обычаям светской государства» [12], Ж.А. Шаукеновтің «Дінтану. Діни қауіпсіздіктің негізі» [13] деп аталатын зерттеу жұмыстары мен іргелі жұмыстарында біз қарастырып отырған мәселеге қатысты бірқатар маңызды мәліметтер кездеседі және біздің тарапымыздан қызығушылық тудырып отыр.

Жалпы діни алауыздық пен деструктивті ағым мәселесіне тікелей қатысты шетелдік еңбектердің нақты әрі құндылығымен ерекшеленетін зерттеу жұмыстары қатарында А.Демченконың «Внутренний фактор и формирования внешней политики некоторых арабских стран» [14], сонымен қатар А.Крыловтың «Роль и место религиозных факторов в арабской весне» [15], В.Горбатованың «Радикальная исламская организация в условиях «ренессансов»: политический ислам в арабских странах» [16], А.Сагадеевтің «Джихад» атты еңбектерді атап өтуге болады [17]. Сондай-ақ А.А. Игнатенконың «Ислам и секты: ожидание судного дня (новый политический взгляд со старыми позициями)» [18] және И.П. Добаевтың «Исламский радикализм, генезис радикализма в исламе и эволюция» [19] атты еңбектерімен қатар, Джасим Ясиннің «Роль арабских стран в борьбе исламским терроризмом» [20], П.И. Сидоровтың «Психический терроризм: нелетальные оружия массовой поражения» [21], П.Дворкиннің «Тоталитарные секты и опыты системы» [22], И. Кантеровтің «История новых религиозных движений: США и Россия» [23], Т.С. Смирнованың «Новые религиозные движения и Россия: классификация, механизмы и защита личности» [24] еңбектері де маңызды.

Деструктивті діни ағымдардың алдын алу сияқты күрделі мәселелер А.Хлебниковтың «Особенность борьбы арабских стран с терроризмом» [25], Е.А. Карпенконың «Законодательные акты сотрудничества арабских государств и проблема борьбы с терроризмом» [26], К.Азимовтың «Некоторые совещания лиги арабских стран» [27], В.Носенконың «Мусульманский мир и борьба с терроризмом» [28], А.Рефаттың «Международный терроризм» [29], Э.Саидтың «Покровительство и ислам» [30] еңбектерімен қатар, Д.А. Шагавиевтің «Ислам: течения и религиозные группы» [31], Элдиб Амр Мохаммедтің «Египет: терроризм и движение братьев мусульман» [32] атты еңбектері жалпы ислам дініндегі деструктивті ағымдардың тарихы мен оның еліміздегі көріністерін сипаттауға мүмкіндіктер береді.

Зерттеу нәтижесі. Барлық діннің адам өміріндегі маңыздылығы өте жоғары. Ежелден солай қалыптасқан. Тіпті дін – әлемдік өркениетте де өзіндік маңызға ие екендігі анық. Діннің қоғамда атқаратын қызметтері сан салалы деп айта аламыз. Дін алдымен адамның ғаламды түсінуге жол ашады. Дін ғаламды қабылдаудың бірыңғай жүйесі де болып табылады. Сонымен қатар дін – адамдардың іс-әрекетін бақылауға да алып, дін талаптары мен заңдылықтарына сай реттеп отырады. Осы келтірген жайттардан ақ байқайтынымыз, дін адамдар арасындағы байланыстар мен қоғамдық қарым қатынастарды реттейтін аса маңызды әлеуметтік институтқа айналып отыр. Дін өз кезегінде әлеуметтік институт ретінде де адамзат қоғамы үшін бірқатар қызметтерді сәтті атқаруда. Өйткені біздің байқағанымыз дін қоғамдық өмірде аса маңызды болып табылатын әлеуметтік-мәдени ұйымның бір бөлігіне айналып та үлгерді. Дін тағы бір маңызды қызметтерінің бірі тұлға қалыптастырушылығы. Өз кезегінде дін адамның дүниетанымына күрделі өзгерістер енгізіп, қалыптастырушы да қасиеті бар. Дін негізінен қоғамдық құндылықтарды ескере отырып, өзіндік құндылықтарын қалыптастырады. Атап айтқанда қоғамдық қатынастарда ерекше сұранысқа ие адамгершілік және инабаттылық сияқты құндылықтар діннің заңдылықтарымен терең ұштасып жатқаны мәлім. Бұл құндылықтар сонымен қатар азаматтық қоғам үшін де маңызды. Өйткені азаматтық қоғамның басты ерекшеліктері де қоғам мүшелерінің өзара түсіністігіне негізделуінде екендігі белгілі. Біздің пікірімізше, мұндай маңызды құндылықтардың қалыптасуында діннің көмегі мен әсері өте жоғары. Тіпті мұндай құндылықтар діннің әсерсіз қалыптасуы мен жүзеге асуы мүмкін емес болып та көрінеді. Рас осы келтірген жайттардан дін адамзат баласы мен қоғамдық қарым қатынастарды тек ізгілікке жұмылдырады деген ой қалыптаспауы тиіс. Өйткені дін адамдардың іс-әрекетіне теріс жаққа бұрып, белгілі бір дәрежеде адам әрекеттеріне шектеулер қояды. Мұндай шектеулер қоғамдық қатынас-тарды қиындатып, азаматтық қоғамның қалыптасу үдерісін тығырыққа тірейді деп санаймыз. Дінге негізделген мұндай шектеулер тіпті қауіпті болып келеді. Діни ұстанымдарға негізделуі ең алдымен бұлжымас қағидаға айналып, адамгершілік және ізгілік сияқты қасиеттерге қарсы ұстанымдар мен тәртіп қалыптастыруы мүмкін. Осылайша біз діннің жағымды және жағымсыз қасиеттері бар екендігіне көз жеткіземіз. Дін қоғам мүшелері мәдениетін көтеріп, тұлғаның рухани тұрғыдан кемелденуіне жол ашқан-нымен, керісінше адамдардың томаға тұйық өмір сүруіне алып келу ықтималдығы да жоғары. Жалпы кез-келген адамзат қоғамның қалыпты дамуы үшін белгілі бір ережелер мен құндылықтар жүйесі керек. Адамдарды ортақ құндылықтар мен мақсаттарға біріктіруде діннің алар орны ерекше екендігі белгілі. Осы жайтты басшылыққа ала отырып, біз діннің аса маңызды қызметі адамдарды топтастыру мен ортақ құндылықтарға біріктірушілік екендігін бағамдаймыз. Діннің біз атап өткен осы қызметтері түрлі тарихи кезеңдерде өзін-өзі толыққанды дәлелдеді. Тіпті бүгінгі таңдағы қоғам және қоғам мүшелерінің де топтасуында діннің маңызды рөлін байқауға болады. Өйткені дін қоғам мүшелерін ортақ адамгершілікке негізделген түсініктерге біріктіріп, ізгілік ережелерінің маңыздылыққа ие болуын қамтамасыз еткен жайттары өте көп. Мысалы бұл туралы зерттеуші В.Ф. Коломийцев өзінің «Социология. Герберт Спенсер» деп аталатын еңбегінде діннің біз атаған қоғамдағы қызметтеріне тоқталып, олардың төмендегідей жіктеп көрсетеді:

- Дін – отбасы институтын күшеюіне жағдай жасайды;

- Дін – адамдар арасындағы қатынастарды реттеп, олардың белгілі бір ұстанымдарға сай болып бақылайды.

- Дін – адамдарды басқарудың негіздерін қалыптастырушы қасиетке ие;

- Дін – ұлттар арасындағы бірлікті күшейтіп, сонымен қатар оларды алшақтатушы да қасиеті бар;

- Дін – адамдардың жеке меншікке ие болуын қолдау білдіреді [33]. Осы келтірген жайттардан ақ байқағанымыз дін қоғам үшін өзекті болған қызметтерді қамтиды. Қоғамның тұрақты дамуына атсалысып, теріс діни ағым жағдайында керісінше қоғам тыныштығын да бұзады. Тұрақты қоғам дамуының кепілі болып табылатын құндылықтар жүйесі де діннің әсер етуі арқылы жүзеге асып жатады. Демек дін қызметінің ауқымындағы мәселелер сан салалы және көп құрылымды деп айта аламыз. Сол себепті де кез-келген мемлекет үшін азаматтарының дұрыс немесе дәстүрлі діни сенімге артықшылық беруі аса маңызды. Біз жоғарыда атап өткен діннің жағымды әсерінің барлығы да дәстүрлі діни сеніммен байланысты. Осы себепті де мемлекет өз кезегінде азаматтарының діни сенім таңдаудағы іс-әрекетін бағыттар беріп, белгілі бір дәстүрлі діни құндылықтарға артықшылық беруіне қызығушылық танытып отырады.

XXI ғасыр біз үшін діннің тек жағымды ғана емес, сонымен қатар жағымсыз жақтарының да көп екендігін көрсетіп берді. Әлемдік және дәстүрлі діндердің заман ағымына сай дамуына байланысты дәстүрлі емес діни ағымдардың пайда болуына жағдай жасалды. Діни тәжірибенің даму барысында дәстүрлі дін ішінде дәстүрлі емес деструктивті бағыттардың пайда болуы түрлі қиындықтар туындатты. Тіпті қоғам үшін қауіпті саналатын террорлық әрекеттер де дәл осы деструктивті діни ағымдар және олардың әрекеттерімен ұштасып жатқандығы да шындық болып табылады. Сондықтан біз алдымен дәстүрлі

діннің қоғамдағы орнын төмендетіп, оның дамуын тежейтін әрі дін атын жамылғанымен түп мақсаты діннен алыс жатқан деструктивті ағымдар, секта және культ түсініктерін ашуды дұрыс деп таптық. Өйткені осы дін негізінде жұмыс жасайтын кері факторлар мәселені толық ашуға өз септігін тигізеді.

Деструктивтік ағымдар деп қоғамның дамуын тежеп, мемлекеттің тұрақты дамуына кедергісін келтіретін факторды атаймыз. З.Е. Александрованың «Словарь синонимов русского языка» атты еңбегінде деструктивті сөзінің баламасын «разрушительный» немесе қиратушы деп түсіндірген [34]. Сөзсіз осы мәселе төңірегінде өзінің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың барлығы да деструктивтік ағымдардың қоғам өмірінің дамуына пайдасынан қарағанда зиянын баса атап өтеді. Мысалы Ю.В.Ахремеева өзінің «Социокультурные основы религиозного экстремизма» атты зерттеу жұмысында «деструктивтік сенім тек қана ерекше әлеуметтік топ қана емес, ол жалпы мәдениетке қарсы тұратын қосалқы мәдениет (субкультура)» деген пікір білдіреді [35]. Бұл тұста ғалымның пікірімен толыққанды келісуге болады. Өйткені көп жағдайда деструктивтік ағымдар өзіндік өмір сүру талаптарына сай келмейтін дәстүр мен мәдениеттің қалыптасқан қағидаттарын мойындамастан жоққа шығаруға тырысады. Сонымен қатар деструктивтік ағымдар белгілі қоғам мүшелері үшін ғасырлар бойына қалыптасып, санасына берік орнаған құндылықтар жүйесін екінші орынға ығыстыруға тырысушылықтары байқалады. Ең бастысы діни дәстүр және ресми діни ұйымдар тарапынан қойылатын шарттар мен талаптардың анық қарсыластарына айналып отырады. Осылайша деструктивті ағымдар дәстүрлі дін мен мемлекет заңнамаларын өздерінің ішкі тәртіптерінен төмен қояды. Нәтижесінде деструктивтік ағым өкілдері өздерінің теріс түсініктерін қоғамда орнаған діни дәстүрден жоғары екендігін саналарына берік орнатып, оны көпшілікке насихаттау үшін барлық мүмкіндіктерді пайдаланады және өзін мойындатудың жолында гуманистік көзқарастарды теріске балайтын әдістерді де қолданудан бас тартпайды. Мұндай ағым мүшелері қоғам үшін жат түсінік болып табылатын экстремизм, тіпті терроризмге бейім келеді. Сол себепті де деструктивті діни ағымдар кез-келген қоғам үшін аса қауіпті әрі діни лаңкестіктің бастауы деп біз нақты тұжырым жасауға болады.

Зерттеуші Р.Р. Абдулганеев діни ағымдардың сыртқы және ішкі сипаты бойынша деструктивтілік мәнін ашуға тырысады. Мысалы зерттеуші ағымдардың сыртқы белгісі бойынша деструктивтілік сипатын төмендегідей әлеуметтік-теологиялық аспектілерде қарастырады:

- Жалпы қабылданған әлеуметтік құндылықтарды теріске шығарып, оны ұстанушыларды адасқандар немесе күнәһарлар деп қарастырушылық;
- Қоғамда орнаған тәртіпті сақтауға қарсы шыға отырып, деструктивті діни ұйымының идеологиясына шектен тыс бағынушылық;
- Дәстүрлі діни конфессиялар мен оның өкілдеріне деген өшпенділік;
- Мемлекет бекіткен заңнамалық негіздерді мойындамау және сақтамау;
- Өздерінің идеологиясын мойындамайтындарға қарсы үздіксіз күрес жүргізу деп айшықтай келе, ағымдардың ішкі сипаты бойынша деструктивтілік белгілерін төмендегідей жіктейді:
  - Тұлғаның өн бойындағы қасиеттерін тұншықтырып, өз идеологияларына мойынсұндыру;
  - Қоғамдағы этикалық және рухани кедергілерді жеңу;
  - Жақындар мен әлеуметтік ортасынан ажыратып, өзіндік сыни ойлау қасиетінен айыру;
  - Әлеуметтен тыс өмір сүру қағидаттарының үстемдік құру деп зерттеуші жіктейді [1, с. 15-16.].

Ал америкалық психолог Р. Лифтон деструктивті ағым өкілдеріне тән қасиеттердің бірі ретінде мынандай белгілерді жіктейді:

- Әлемді «таза» және «лас», «жақсы» және «жаман» деп бөлу. Өз ағымдарының мүшелерін «таза» әрі «жақсылар» қатарына жатқызса, қалғандары «лас» әрі «жамандар» қатарына жатады;
- Ағым идеологиясын абсолютті, толыққанды және ақиқат деп қабылдап, қарама-қайшы пікірдің барлығын өтірік деп санау;
- Ағым мүшелерінің өмір сүру құқығы мойындалып, өзгелердің құқығын шектеу;
- Қоршаған ортаны толық бақылай отырып, ағым мүшелерінің қарым-қатынасы мен ақпараттарды сұрыптау;
- Діни доктринаның тұлғаның қажеттілігінен жоғары тұруы деп деструктивті ағым өкілдеріне тән қасиеттерді жіктейді [35, 265 с.].

Отандық дінтанушы Г.А. Базарбаеваның пікірінше «дәстүрлі емес діни ағымдардың көздеген мақсаты – халықты айтқанға көнетін ойсыз топқа айналдырып, оларды жанды қуыршақ сияқты басқару, санасына өмір жүргізу болып табылады. Кез-келген адамды халықтың, не болмаса қандай да ұйымның құрамдас бөлігі ретінде қарастырсақ, тұлға ұйымның ортасына түскен кезде сол ұйымның ықпалына бейімделгіш келетіні белгілі. Тұлға ұйымның арасына қалған сәттен бастап бұрынғы табиғи қалпынан өзгеріп, мүлдем

басқаша ойлай бастайды, сол ұйымға тән іс-әрекеттер жасайтын болады» деп ой қорытады [9, 119 с.]. Ал дінтанушы А.Қ. Омаров өзінің «Теріс діни ағымдардың ортақ белгілері» атты мақаласында деструктивті ағымдарға тән негізгі үш белгіні атап көрсетеді. Олардың қатарында «адамның жүрегінде болатын төзімділік және сүйіспеншілік емес, керісінше өзімшіл болу мен қатігез болатын дән себіледі», «дәстүрлі діни түсініктерді қабылдай қоймаумен қатар, жергілікті мемлекет пен ұлттың ерекшеліктерін мойындамай, барынша қарсы тұруға тырысады», «әр ұлттың өзіндік отбасылық ерекшеліктері болуы заңды. Міне осы ерекшеліктерді мойнындамай, ұлттың өзіне тән әдет-ғұрыптарын сыйлауды қойса немесе әдет-ғұрыптың ұстанымдарына қарсы шықса, бұл дін өзінің шатақ екендігін дәлелдейді» деп ой қорытады [8, 131 с.].

Демек отандық және шетелдік дінтанушылардың барлығы бірдей қоғам үшін қауіпті деп тапқан ағымдардың неліктен деструктивті деген сипатқа ие болған? Деструктивті ұғымының астары неде? Жалпы деструктивтілік сөзі латын тілінен аударғанда шығатын тура мағынасы «күлату» немесе «қалыптасқан жүйені бұзу» деген мағынаны білдіреді екен. Қазақтың жалпақ тілімен айтқанда теріс пиғылды деп атауға толық негіз бар. Әрине санасы уланбаған қоғам мүшелері деструктивті ағымды толыққанды әрі адамгершілікке негізделген қарым-қатынастарды насихаттайтынына сенбейді. Алайда сол бағытта әрі сол ағымның жетегінде кеткендер үшін олардың бағыты дұрыс әрі ол дәлелдеуді қажет етпейді деген сенім саналарына берік орныққан. Сыртқы идеологияның салдарынан қоғам мүшелерін түрлі жікке бөлушілік аса қауіпті құбылыс. Ұлттық құндылықтарға емес, діни алауыздыққа берілу мемлекеттің баянды болашағы үшін де қауіпті саналады. Өйткені деструктивті ағым қоғамдағы азаматтарымыздың құқықтарын бұзатын бірден-бір фактор болып табылады. Деструктивті ағым өкілдері өздерінің үгіт-насихат жұмыстарында түрлі психологиялық әдіс-тәсілдерді кеңінен қолданады. Деструктивті ағым өкілдері және идеясы адамдарды діннің асыл қасиеттерін насихаттау емес, керісінше өздерінің мүшелерін жақындары мен тіпті қоршаған ортадан оқшаулау болып табылады. Мұндағы мақсат ағымның талаптары мен мақсаттарын талдайтын емес, ешқандай сұрақсыз бағыну тәртібін жүзеге асыру болып табылады. Деструктивті ағымдар өздерінің болашақ құрбандарын терең зерттеу жұмыстарының нысанына айналдырады. Мұндай асты ескерілетін жайт болашақ мүше болатын адамдардың әлеуметтік жағдайы, қоғамдағы орны, отбасылық жағдайы, жеке меншігі және тағы да басқа пайда әкелер артықшылықтары басты назарға алынады. Қарапайым жұртшылықтан қарағанда қоғамда орны бар әрі қаржылық әлеуеті жоғары азаматтарды қатарына тарту басты артықшылық болары анық. Ал деструктивті ағымдардың жетегіне неліктен адамдар ереді деген мәселеде аса маңызды. Мұндай себептер қатарына алдымен интернет және түрлі әлеуметтік желілердегі ақпарат-тардың әралуандылығы және оларды сараптауда адамдардың білімнің жетіспеуі, ақпараттарды сараптап, оған қатысты шешім шығара алмау, өмірдегі сәтсіздіктер, адам басындағы уайым мен қайғының көп болуы, азаматтардың өз өміріне салғырт қарауы және тағы да басқа факторларды атап өтуге болар еді. Сондықтан да деструктивті ағым өкілдері алдымен адам басындағы осы мәселелерді шешіп берудің жолдарын ұсынады. Бұл деструктивті ағым өкілдерінің басты әдісіне жатады. Сізді қоғамның толыққанды мүшесі екендігіңізге сенім білдіріп, шешім шығара алатын қабілетіңіздің бар екендігіне және соған қауқарыңыздың толық жететіндігіне көз жеткізу арқылы адамға сенім беріп, өз қатарына қосады. Осылайша адамның үш қажеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған жұмыстарды жүйелі түрде жүргізеді.

Ислам дініндегі деструктивті ағымдар тарихы мен оның бүгінгі таңдағы ерекшеліктері мәселесі ерекше назар аударарлық тақырыптардың бірі. Әрине кейінгі жылдары отандық дінтану саласында араб елдерінде пайда болып, халықаралық қауымдастықтың назарына ілігіп отырған ағымдарды жекелей қарастырушылық үрдісі байқалатыны шындық. Алайда мәселені кешенді түрде зерттеп, ғылыми айналымға қосқан ғылыми зерттеу жұмысы саусақпен санарлық. Сондықтан аталмыш зерттеу жұмысы осы бағыттағы зерттеу жұмыстарының құрамдас бөлігі ретінде алдағы уақытта ғылыми ізденістердің басты нысанына айналуы тиіс деп нақты тұжырымдаймыз. Діни тұрақтылық қоғамның тыныштығы мемлекеттің баянды болашағының басты кепілі болып табылады. Ал қоғамның тыныштығын бұзатын әрі мемлекеттің тұрақты дамуын тежейтін факторлардың қатарына деструктивті ағымдар жатады. Деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдар адамдардың өз еркімен жүріп-тұру, дербес ойлау жүйесі, өзіндік шешім қабылдау сияқты қасиеттерін барынша шектейді. Деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдар өздерінің жұмыстарында түрлі психологиялық әдіс-тәсілдерді кеңінен қолданады. Деструктивті ағым өкілдері және идеясы адамдарды діннің асыл қасиеттерін насихаттау емес, керісінше өздерінің мүшелерін жақындары мен тіпті қоршаған ортадан оқшаулау болып табылады.

Өмірдің тығырықты жайттарына тап болған, психологиялық ауытқушылығы бар және қаржылық әлеуеті бар адамдар деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдардың басты назарында. Деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдар жалған сенімге құрылған. Деструктивті

ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдар қоғамдағы отбасылық институттың күйреуіне жол ашады. Өйткені деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдардың жұмыстары барынша құпия түрде жүргізіліп, мүшелерінің санасын толық бақылауда ұстайды. Нәтижесінде адам үшін бірінші кезекте отбасы емес, жалған сенім негізгі орынға шығады. Деструктивті ағымдардың алдын-алу, оларды түпкілікті тоқтату мәселесі өте өзекті. Осы маңызыдылықты сезінген Қазақстан Республикасының «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» және «Терроризмге қарсы күрес туралы» заңдарымен салыстырған араб елдерінің заңы барынша қаталдығымен ерекшеленеді. Өйткені осы араб елінің заңында террорлық әрекеттерді түбімен жою мақсатында көп жағдайда өлім жазасы тағайындалады. Қазақстан Республикасы да деструктивті ағымдарға қарсы күресті тек теориялық қана емес, өкінішке орай тәжірибе жүзінде іске асыруға мәжбүр болды. Деструктивті ағымдарға қарсы күресте Қазақстан Республикасының атқарған шаралары шартты түрде екі кезеңнен өтті. Алдымен еліміз деструктивті ағымдармен күрестің заңнамалық негіздерін қалыптастырды. Оның дәлелі бірқатар «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» және «Терроризмге қарсы күрес туралы» сияқты құжаттар мен бұйрықтар жарық көрді. Екінші кезең нақты іс-әрекеттерді сәтті ұйымдастыру болып табылады.

Қорытынды. Қоғамның тыныштығы мемлекеттің баянды болашағының басты кепілдерінің бірі діни ұстамдылық болса, қоғамның тыныштығын бұзатын әрі мемлекеттің тұрақты дамуын тежейтін факторлардың қатарына деструктивті ағымдар жатады. Деструктивті ағым мен адамгершілік құндылықтар ұғымы бір-біріне қарама-қайшы түсініктер екендігін тарихи оқиғалардың өзі дәлелдеп берді. Деструктивті ағым мүшелерінің әрекеті қатігездікке негізделген және ол жаппай сипат алған. Деструктивті ағым қоғам тыныштығын бұзып, ұлттық қауіпсіздік мәселесіне қауіп төндірумен қатар, бейбіт тұрғындар арасында адам өлімін көбейтеді. Деструктивті ағым кез-келген мемлекеттегі азаматтық қоғам құру үдерісін бірнеше жылға кейін шегереді. Сонымен қатар олардың әрекеті азаматтардың конституциялық құқықтарын шектеп, азаматтардың жергілікті заңды билікке деген күдіктің пайда болуына түрткі болады. Бұл өз кезегінде қоғамдық қатынастарды тығырыққа тіреп, тіпті мемлекеттің территориялық тұтастығына өз нұқсанын тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдулганеев Р.Р. *Деструктив культы, тоталитарные секты – источник распространения религиозного экстремизма* // Грамота. – Тамбов, 2012. – № 10(24). – 184 стр.
2. Ахремеева Ю.В. *Социокультурные основы религиозного экстремизма. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Воронеж, 2009. – 178 стр.*
3. Кислюк К.В. *Религиоведение [учебное пособие]* / К.В. Кислюк, О.Н. Кучер. – Ростов /Д.Феникс; Х.Торсинг, 2004. – 512 с.
4. Вебер М. *Избранные произведения / пер. с нем. М.И. Левина, А.Ф. Филиппов, П.П. Гайденко. – М., 1990. – 808 с.*
5. Васильева Е.Н. *Теории церковь и секты от М. Вебера и до наших дней // Исследовано в России. – 2007. – 1298 с.*
6. Бәйтенова Н.Ж. *Қазіргі дәстүрден тыс діни қозғалыстар мен культтер. – Алматы, 2009. – 275 б.*
7. Бәйтенова Н.Ж. *Дінтану негіздері. – Алматы, 2006. – 356 б.*
8. Омаров А. *Теріс діни ағымдар мен олардың белгілері // Дін және қазіргі заман. – Екінші басылым. – Астана, 2014. – 140 б.*
9. Базарбаева Г.А. *Жат Жат діндер және жастар // Дін және қазіргі заман. – Екінші басылым. – Астана, 2015. – 147 б.*
10. Момынкулов Ж.Б., Кокеева Д.М., Хаван А. *Опыт арабских стран в сфере противодействия терроризму* // КазНУ. – Серия религиоведения. – 2016. – № 3(7). – 250 с.
11. Асаинов Е.Ш. *Религия и общество* // Вестник КарГУ. – Серия философия. – Караганда, 2005. – 224 стр.
12. Сыздықов Р.М. *Обучающие комплексы, направленные на повышение грамотности в области религии. Для членов информационно и пропагандистских групп, религиоведов и государственных служащих, а также для лидеров молодежи, чтобы остановить распространение идеи религиозного экстремизма, терроризма. Для привитие казахстанскому обществу толерантность, веротерпимость, а также соблюдения прав и свободы окружающих, а также формирование уважительной отношении к традициям, обычаям светской государства. – Караганды, 2014. – 141 с.*
13. Шаукенов Ж.А. *Дінтану және діни қауіпсіздік негіздері. Оқу құралы. – Қостанай: А.Байтұрсынұлы атындағы ҚМУ, 2018. – 104 б.*

14. Демченко А.В. Внутренний фактор и формирования внешней политики некоторых арабских стран // Вестник МГИМО университета. – 2010. – 287 стр.
15. Крылов А.В. Роль и место религиозных факторов в арабской весне // Вестник МГИМО университета. – 2013. – № 4.
16. Горбатова В.В. Радикальная исламская организация в условиях ренессансов: политический ислам в арабских странах // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – 227 стр.
17. Сагадеев А. Жихад // Наука и религия. – 1986. – № 6
18. Игнатенко А.А. Ислам и секта: ожидание судного дня (новый политический взгляд со старыми позициями). – М., 2003. – 167 с.
19. Добаев И.П. Исламский радикализм: генезис, эволюция, практика. – Ростов, 2002. – 198 с.
20. Джасим Ясин. Роль арабских стран в борьбе исламским терроризмом. // Правова Держава. – Киев, 2004. – № 7. – 198 стр.
21. Сидоров П.И. Психический терроризм: оружия массового поражения // Российский психиатрический журнал. – 2005. – № 3. – С. 28-34.
22. Дворкин А.Л. Тоталитарные секты и опыты системы. – Н.-Новгород: Христианская библиотека, 2007. – 814 с.
23. Кантеров И.Я. История новых религиозных движений: США и Россия. – Религиоведение. 2001. №1. С. 61-72.
24. Смирнова Т.С. Новые религиозные движения и Россия: классификация, механизмы и защита личности // Грамота. – Тамбов, 2011. – № 4. Ч. 1. С. 159-162.
25. Хлебников А. Особенность борьбы арабских стран с терроризмом // Научные школы МГИМО. – 2019. – №4. – С. 89-91
26. Карпенко Е.А., Законодательные акты сотрудничества арабских государств и проблема борьбы с терроризмом // Грамота. – Тамбов, 2020. – №1. – С. 71-76
27. Азимов К. Скандал на совещании лиги арабских стран // Россия и мусульманский мир. – М., 2004. – 247 стр.
28. Носенко В. Борьба с международным терроризмом и мусульманский мир // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 3.
29. Рефат А.М. Международный терроризм. – Дамаск, 1997. – 256 с.
30. Саид Э. Покрывательство ислама. – Каир, 1995. – 395 с.
31. Шагавиев Д.А. Исламские течения и группы. – Казань, 2015. – 336 с.
32. Элдиб Амр Мохаммед. Движение братьев мусульман и терроризм в Египте. – Вестник МГУ. – 2019. – №3. – С. 189-191
33. Коломийцев. Социология Герберта Спенсера. // журнал Социс. – 2004. – №1. – 176 стр.
34. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. – М., 2001. – 568 стр.
35. Lifton R.J. Thought Reform and the Psychology of Totalism: a Study of Brainwashing in China. – Carolina, 1989. – 528 p.

References:

1. Abdulganeev R.R. Destruktivnyye kul'ty i totalitarnyye sekty kak istochnik rasprostraneniya religioznogo ekstremizma // zhurnal Gramota. – № 10(24). – Tambov, 2012. – 184 s.
2. Ahremeeva YU.V. Sociokul'turnyye osnovy religioznogo ekstremizma. – Dissertatsiya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filosofskikh nauk. – Voronezh, 2009. – 178 s.
3. Kislyuk K.V. Religiovedenie [uchebnoe posobie] / K.V. Kislyuk, O.N. Kucher. – Rostov /D.Feniks; H.Torsing, 2004. – 512 s.
4. Veber M. Izbrannyye proizvedeniya / per. s nem. M.I. Levina, A.F. Filippov, P.P. Gajdenko. – Moskow, 1990. – 808 s.
5. Vasil'eva E.N. Teoriya «cerkov'-sekta»: ot M. Vebera do nashih dnei // Issledovano v Rossii. – 2007. – 1298 s.
6. Bautenova N.J. Kazirgi dasturden tys dini kozgalystar men kultter. – Almaty, 2009. – 275 b.
7. Bautenova N.J. Dintanu negizderi. – Almaty, 2006. – 356 b.
8. Omarov A.K. Teris dini agymdardyn ortak belgileri // Din jane kazirgi zaman. – Ekinshi basylym. – Astana, 2014. – 140 b.
9. Bazarbaeva G.A. Jat dinderdin kursauyndagy jastar kop // Din jane kazirgi zaman. – Ekinshi basylym. – Astana, 2015. – 147 b.

10. Momykulov ZH.B., Kokeeva D.M., Havan A. Opyt arabskikh stran v sfere protivodejstviya terrorizmu // Vestnik KazNU. – Seriya religiovedeniya. – № 3(7). – Almaty, 2016. – 248 s.
11. Asainov E.SH. Religiya i obshchestvo // Vestnik KarGU. – Seriya filosofiya. – 2005. – 224 s.
12. Syzdykov R.M. Obuchayushchij kompleks, napravlenyj na povyshenie religiovedcheskoj gramotnosti chlenov informacionno-propagandistskikh grupp i religiovedov, gosudarstvennyh sluzhashchih, liderov molodezhi, predotvrashchenie rasprostraneniya idej religioznogo ekstremizma i terrorizma, privitie kazhstanskomu obshchestvu tolerantnosti, veroterpimosti, soblyudeniya prav i svobod okruzhayushchih, formirovanie uvazhitel'nogo otnosheniya k traditsiyam i obyčajam svetskogo gosudarstva. – Karagandy, 2014. – 141 s.
13. Shaukenov J.A. Dintanu jane dini kauipsizdik negizderi. Oku kuraly. – Kostanai: A. Baitursynuly atyndagy KМУ, 2018. – 104 b.
14. Demchenko A.V. Vnutrennie faktory formirovaniya vneshnej politiki stran arabskogo vostoka // Vestnik MGIMO universiteta. – 2010. – 287 s.
15. Krylov A.V. Rol' religioznogo faktora v arabskoj vesne // Vestnik MGIMO universiteta. – Moskva, 2013. – № 4. Lifton R.J. Thought Reform and the Psychology of Totalism: a Study of Brainwashing in China. – Carolina, 1989. – 528 p.
16. Gorbatova V.V. Radikal'nye islamskie organizacii v usloviyah «renessansa» politicheskogo islama v stranah arabskogo vostoka // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – Tomsk, 2012. – 227 s.
17. Sagadeev A. Dzhihad // Nauka i religiya. – 1986. – № 6
18. Ignatenko A.A. Islamskie sekty v ozhidanii sudnogo dnja (novyj vzglyad so staryh pozicij). – Moskow, 2003. – 167 p.
19. Dobaev I.P. Islamskij radikalizm: genezis, evolyuciya, praktika. – Rostov, 2002. – 198 s.
20. Dzhasim YAsin. Rol' arabskoj solidarnosti v bor'be s terrorizmom. – zhurnal Pravova Derzhava. – № 7. – Kiev, 2004. – 198 s.
21. Sidorov P.I. Psihicheskij terrorizm – neletal'noe oruzhie massovogo porazheniya // Rossijskij psihiatricheskij zhurnal. – 2005. – № 3. – S. 28-34.
22. Dvorkin A.L. Totalitarnye sekty. Opyt sistematičeskogo issledovaniya. – N.-Novgorod: Hristianskaya biblioteka, 2007. – 814 s.
23. Kanterov I.YA. Novye religioznye dvizheniya v SSHA i Rossii. – Religiovesenie. – 2001. – №1. S. 61-72.
24. Smirnova T.S. Novye religioznye dvizheniya v Rossii: problemy klassifikacii i mekhanizmy zashchity lichnosti. Gramota. – Tambov, 2011. – № 4. Vol. 1. S. 159-162.
25. Hlebnikov A. Osobennosti bor'by arabskikh stran s terrorizmom // Elektrondy resurs: <http://www.islam.ru/content/avtor/1118>
26. Karpenko E.A., Zakonodatel'nye osnovy sotrudnichestva arabskikh gosudarstv v oblasti bor'by s terrorizmom. Institut Blizhnego Vostoka. – Gramota. – №1. – Tambov, 2020. – S. 71-76
27. Azimov K. Skandal na soveshchanii ligi arabskikh stran // Rossiya i musul'manskij mir. – 2004. – 247 s.
28. Nosenko V. Bor'ba s mezhdunarodnym terrorizmom i musul'manskij mir // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. – 2007. – №3.
29. Refat A.M. Mezhdunarodnyj terrorizm. – Damask, 1997. – 256 s.
30. Said E. Pokryvatel'stvo islama. – Kair, 1995. – 395 s.
31. Shagaviev D.A. Islamskie techeniya i gruppy. – Kazan', 2015. – 336 s.
32. Eldib Amr Mohammed. Dvizhenie brat'ev musul'man i terrorizm v Egipte. // Vestnik MGU. – 2019. – №3. – S. 189-191
33. Kolomijcev. Sociologiya Gerberta Spensera. // zhurnal Socis. – 2004. – №1. – 176 s.
34. Aleksandrova Z.E. Slovar' sinonimov russkogo yazyka. – Moskow, 2001. – 568 s.
35. Lifton R.J. Thought Reform and the Psychology of Totalism: a Study of Brainwashing in China. – Carolina, 1989. – 528 p.

ӘӨЖ 911.375(574.5)
МРНТИ 39.21.02

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.013](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.013)

Aliaskarov D.T.¹, Ussenov N.E.^{*2}, Kaimuldinova K.D.³

*¹PhD, senior lecturer, KazNPU named after Abaya, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: duman_06@mail.ru*

*²PhD, senior lecturer, KazNPU named after Abaya, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: nurik_88_kaznpu@mail.ru*

*³Doctor of geography, professor, KazNPU named after Abaya, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: kulash_kaymuldin@mail.ru*

POSSIBILITIES OF POST-INDUSTRIAL SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MONO-CITIES FORMED DURING THE ERA OF INDUSTRIALIZATION (JANATAS CITY AS AN EXAMPLE)

Abstract

This article focuses on the opportunities for the development of single-industry towns, formed during the period of industrialization, which have their own significance in the history of the country. Moreover, we looked at the example of Zhanatas, the centre of Sarysu district, located in Zhambyl region. The study discussed the history of single-industry towns that emerged during the period of industrialization, the socio-economic problems in these towns, the requirements of a post-industrial society and opportunities for sustainable development of single-industry towns. The natural and geographical potential of Zhanatas town was analyzed, and geospatial advantages and disadvantages were identified. The physical-geographical position and geo-environmental potential of the city were analyzed, the current state of infrastructure and socio-economic problems of the city were determined. A set of measures aimed at improving the complex socio-economic, urban planning, environmental problems common to many small towns and single-industry towns in Kazakhstan have been developed. A group of factors directly affecting the development of the city has been identified and a multifactor scenario for the sustainable development of Zhanatas has been proposed. These conclusions in the direction of modernization of the social sphere, diversification of the economy, environmental management and management of natural hazards underlie the opportunities for sustainable development of the city.

Keywords: industrialization, single-industry towns, Social modernization, economic diversification, sustainable development.

Funding: This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant № AP14870750 "Development of a conceptual framework for effective models of sustainable development of small towns of Zhambyl region").

Д.Т. Алиаскаров¹, Н.Е. Усенов^{*2}, К.Д. Каймулдинова³

*¹PhD, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: duman_06@mail.ru*

*²PhD, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: nurik_88_kaznpu@mail.ru*

*³Г.ғ.д., профессоры, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kulash_kaymuldin@mail.ru*

ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ ДӘУІРІНДЕ ҚАЛЫПТАСҚАН МОНОҚАЛАЛАРДЫҢ ПОСТИНДУСТРИЯЛЫҚ ТҰРАҚТЫ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ (ЖАҢАТАС ҚАЛАСЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Бұл мақала еліміздің тарихындағы өзіндік мәні бар индустрияландыру кезеңінде қалыптасқан моноқалалардың даму мүмкіндіктеріне арналды. Мұны біз Жамбыл облысында орналасқан, Сарысу ауданының орталығы Жаңатас қаласы мысалында қарастырдық. Зерттеу барысында индустрияландыру кезеңінде қалыптасқан моноқалалардың тарихы, ол қалалардағы әлеуметтік-экономикалық мәселелер, постиндустриялық қоғамның талаптары мен моноқалалардың тұрақты даму мүмкіндіктері талқыланды. Жаңатас қаласының мысалында табиғи-географиялық әлеуетіне талдау жасалып, геокеңістіктік артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды. Физикалық-географиялық жағдайы мен геоэкологиялық әлеуеті талданып, қаланың қазіргі инфрақұрылым жағдайы және әлеуметтік-экономикалық проблемалары белгілі болды. Қазақстанның көптеген шағын қалалары мен моноқалаларына ортақ күрделі әлеуметтік-экономикалық, қалалық жоспарлау, экологиялық бағыттағы проблемаларды жақсартуға бағытталған іс-шаралар кешені әзірленді. Қала дамуына тікелей әсер ететін факторлар тобы анықталып, Жаңатас қаласының тұрақты дамуының көп факторлы даму сценарийі ұсынылды. Әлеуметтік саланы модернизациялау, экономиканы әртараптандыру (диверсификациялау), қоршаған ортаны тиімді пайдалану және табиғи қауіп-қатерлерді басқару бағытындағы бұл тұжырымдар, қаланың тұрақты даму мүмкіндіктеріне негіз болады.

Кілт сөздер: индустрияландыру, моноқалалар, әлеуметтік модернизация, экономиканы әртараптандыру, тұрақты даму.

Қаржыландырылуы: Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (Грант № AP14870750 «Жамбыл облысының шағын қалаларын тұрақты дамытудың тиімді үлгілерінің концептуалды негізін жасау»).

Алиаскаров Д.Т.¹, Усенов Н.Е. *¹, К.Д. Каймулдинова.³

¹PhD, старший преподаватель, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: duman_06@mail.ru

²PhD, старший преподаватель, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: nurik_88_kaznpu@mail.ru

³Д. г. н., профессор, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: kulash_kaymuldin@mail.ru

ВОЗМОЖНОСТИ ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОГО УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ МОНОГОРОДОВ, ФОРМИРОВАННЫХ В ЭПОХУ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА ДЖАНАТАС)

Аннотация

Данная статья была посвящена возможностям развития моногородов, сформировавшихся в период индустриализации, имеющих свое значение в истории страны. Это мы рассмотрели на примере города Жанатас, центра Сарысуского района, расположенного в Жамбылской области. В ходе исследования обсуждалась история моногородов, сложившихся в период индустриализации, социально-экономические проблемы в этих городах, требования постиндустриального общества и возможности устойчивого развития моногородов. Проведен анализ природно-географического потенциала города Жанатас, выявлены геопространственные преимущества и недостатки. Проанализировано физико-географическое положение и геоэкологический потенциал города, стало известно современное состояние инфраструктуры и социально-экономические проблемы города. Разработан комплекс мероприятий, направленных на улучшение сложных социально-экономических, градостроительных, экологических проблем, общих для многих малых городов и моногородов Казахстана. Выявлена группа факторов, непосредственно влияющих на развитие города, предложен многофакторный сценарий устойчивого развития города Жанатас. Эти выводы в направлении модернизации социальной сферы, диверсификации (диверсификации) экономики, рационального использования окружающей среды и управления природными угрозами лежат в основе возможностей устойчивого развития города.

Ключевые слова: индустриализация, моногороды, Социальная модернизация, диверсификация экономики, устойчивое развитие.

Финансирование: Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (AP14870750 - «Создание концептуальной основы эффективных моделей устойчивого развития малых городов Жамбылской области»).

Introduction. Currently, the problem of sustainable development of cities with a homogeneous (mono-profile) economy is one of the problems of a global scale. There are no cities in the world that are protected from changes in the foreign and domestic markets. If the changes are unfavorable, some cities will face particularly serious social and economic problems. Such changes are especially severe for cities with a homogeneous economy than for cities with a diversified economy. Because it is known from history that cities with a homogeneous economy are distinguished by the "accumulation" of problems rather than their sustainable development achievements. Examples include the Gold Belt in the US, "new" or "resource" cities in Canada, "company cities" in Western European countries, and monocities in the CIS region [1].

In general, in the world experience, the unresolved problems of small cities are more important than the successful development achievements. The homogeneity of the economy of small cities, dependence on the activities of one or more city-forming enterprises, is the basis for calling these cities as "mono-city". The difference of monocities compared to other cities with a multifunctional economy is due to changes in the external environment, changes in government goals, the state of economic sectors, fluctuations in the foreign market, demand for goods, monitoring of payment terms, etc. [2].

The main issue of monocities, which is considered as one of the global problems, begins with the transition to the market economy in the Republic of Kazakhstan, which began in the mid-1990s. The financial and economic crisis that began in 2008 increased the urgency of this issue on the agenda. In order to solve this problem, the "Program for the Development of Monocities" for 2012-2020 was adopted. The program covered 27 cities of the country [3], including Zhanatas.

The city of Zhanatas is a city with a homogeneous economy located in the western part of Zhambyl region. The changes in the external and internal markets of Zhanatas, which specializes in the production and processing of phosphorus raw materials at the end of the 20th century, became the basis for this city to become a depressed region. Furthermore, some media even called Zhanatas as "abandoned" or "ghost" city. Due to socio-economic difficulties, the population of the city has decreased by 3 times in the last 30 years (currently the number of inhabitants exceeds 22 thousand) [4]. This indicator really emphasizes the "abandoned" appearance of the city.

From the experience of Western countries, it is known that modernization of homogeneous cities does not consist only of structuring the economy. Here, natural resource potential, spatial advantages, and environmental quality are taken into account as the basis for sustainable development [5]. Therefore, it is impossible not to take into account the natural and territorial complexes in the planning of the sustainable development of Zhanatas city and its suburbs. Because the main goal of territorial planning is to create a suitable and comfortable environment for the population. It is based on natural and geographical conditions. At the same time, the importance of studying the harmonious development of the environment and society is very high and is an issue on the agenda of our research work. Therefore, the purpose of this study was to study the possibilities of post-industrial sustainable development of monocities formed in the era of industrialization (in the example of Zhanatas city).

Materials and methods.

A monocity is a city with one or few (not a lot) city-building enterprises, with a single image and a raw material orientation. That is, a city where the main part (more than 20%) of the working population and industrial production is concentrated in enterprises that determine the economic and social situation [6].

Small towns that depend on the activities of city-building enterprises are called "monocities" or "monotowns" in our country and the vast majority of CIS countries, while the concepts of "one industry town" or "single-industry town" are widespread in world practice [7]. In addition, the USA, Canada, Australia, Germany, etc. Are giving names like names "boomtowns", "resource towns", "company towns" to small towns with accumulated problems. That is, although the names are different, the formation of these cities corresponds to the industrial period, and the city's activity (specialization) was closely connected with resource development. The differences of these cities (monocities) compared to other cities with a multifunctional economy are due to changes in the external environment, changes in government goals, the state of economic sectors, fluctuations in foreign market conditions, demand for goods, monitoring of payment terms, etc. For example, a prolonged period of economic decline has led to the transformation of some monospecialized towns into "abandoned" or "ghost" towns. Such small settlements can be found in all countries of the world. In international practice, these cities are known as "ghost towns". In addition to economic decline, natural and man-made disasters, genocide, and political factors also have an impact on the cities becoming in such a state.

Today, the problems of development of monocities occupy an important place in the researches of foreign and domestic scientists. The nature of the development of monocities is not at all similar to multifunctional cities. The famous American scientist E. Glaeser, in his research, described the laws of urban geography and explained them in a special way. In his monograph, which quickly spread to many countries of the world, the scientist described cities as an environment that makes humanity happy [8]. Regarding monocities, Edward Glaeser discovered the phenomenon of "resource curse". According to the scientist, the one-sided development of only one particular industry hinders the diversification of the whole industry, which can be called the "curse of resources". Such "cursed" cities include Detroit, which was once called the "car capital of the United States" and the coal city of Pittsburgh [9].

In the US, the problem of company towns has existed for 130 years. The problem of monocities became acute in the 70s of the previous century. Areas that experienced a sudden decline in industrial production were named the "Rust Belt" in the United States. During the reconstruction of monocities in this country, measures were taken from economic restructuring to reduction of cities [10].

This phenomenon is known in Canada as "resource cities" or "new cities". These settlements differ from other cities in that they are small and isolated. For example, Fort McMurray, Ave. Alberta (petroleum), Grand Falls-Windsor, Ave. Newfoundland (pulp and paper), Glas Bay, Ave. Nova Scotia (coal), Harbor Black, pr. New Brunswick (fishing), Murdochville, Ave. Quebec (copper), Elliot Lake, Ave. Ontario (uranium), Snow Lake, Ave. Manitoba (copper, zinc) and Kitimat, pr. British Columbia (aluminum) cities can be cited as an example [11].

Resource development has long been recognized as an important factor in shaping the Canadian development model. Resource-dependent cities are important participants in this process and have been instrumental in implementation. Dependence on a single branch of industry often leads to instability in the development of the city's economy. As an example, we can mention the damage suffered by monospecialized cities in Canada during the Great Depression. Canada suffered for 10 years from the Great Depression, which began in the United States in 1929. This economic "chronic disease" that lasted until 1939 caused a 40% decline in GDP [12].

The experience of Germany, which carried out systematic work in solving the problem of monocities, can be highlighted. Particularly, large consulting companies are engaged in creating a comprehensive program of modernization of single cities and conducting applied research. In these works, the processes of development of resource-industrial cities in the Ruhr basin, a famous coal region of Germany, are analyzed and a system of recommendations is made [13]. AS&P (Albert Speer and Partners) can be mentioned among the structures dealing with the problems of rehabilitation of monocities lasting several decades. This organization mentions the following as the main stages of redevelopment of mono-industrial cities:

- study of the real situation (a set of real issues in the mono-industrial city);
- comprehensive analysis and assessment of all factors;
- study of similar world practices of modernization and development of mono-industrial cities;
- creation of city development strategy;
- determination of a set of activities based on the short, medium and long term for the modernization of the mono-industrial city;
- determining the target directions and amount of subsidies and grants;
- creation of a state-private partnership system in the modernization of a mono-industrial city [14].

After the comprehensive program of reform of mono-industrial cities is established, it will be sent to the governing body. Moreover, extensive analyzes and discussions are conducted. AS&P will assume responsibility for the phased implementation of the program after appropriate additions and changes are made.

Similar to the US experience, in Germany, the problem of cities specializing in one industry was known as "company towns". The connection of the city's economy with the income of one company, the low index of socio-economic diversification was a common problem typical of monocities such as Dessau, Magdeburg, Cottbus, Loina. In particular, the crisis of the 1990s led to the closing of thousands of jobs, the migration of young people and labor to large settlements, and the transformation of company towns into depressed regions.

As a comprehensive solution to the problem of monocities in Great Britain a variety of actions are taken, including: provision of new housing (including housing of social importance); formation and revitalization of transport infrastructure connecting with workplaces in cities and adjacent areas in order to increase the mobility of people to work; gradual long-term modernization of mines and steel plants; creation of new types of economic services in order to encourage employees [15].

Redevelopment of the economy of monocities is closely related to the result of socio-economic decisions of the program ("Thatcherism policy") successfully implemented in Great Britain in the 1980s and 1990s, which included:

- diversification based on new services and alternative sectors of the economy. For example, development of the construction industry and service provision;

- redevelopment of territories that have undergone major changes during the development of the mining industry. For example, within the framework of the above-mentioned program, almost half of the 107 plots of land near monocities were redeveloped, increasing the area of suitable land for farming. Even after the redevelopment, new residential buildings and offices were built on the territory of 44 plots of land;

- implementation of "Coalfields" national program, which created conditions for lease of land, production and entrepreneurship in mono-production cities and suburbs under simplified conditions;

- tax concessions were made in mono-industrial cities; large-scale reconstructions were carried out to improve the computer literacy of the population, helping them to master new specialties.

In general, the form of close relationship between the state and private property partnership in the field of modernization of single cities is typical for Great Britain. This was the basis for the formation of the concept of "corporations in urban development".

The experience of Cardiff Bay, a mono-industrial city in Wales, can be cited as a basis for such practice. The gradual degradation of coal production after the Second World War added to the number of depressed regions. In 1987, the Cardiff Bay Development Corporation was established with the aim of attracting private investment in the development of a mono-industrial city. A favorable investment climate has resulted in the development of the city. Since 1997, Cardiff Bay has been developing as one of the main centers in the field of tourism and services [15, 96].

The problem of company-cities is written in "golden letters" in the past history of France, a major European powerhouse. However, in the rehabilitation of cities based on one industry, the activities of this country were distinguished by their unique culture.

In France, the state itself played a leading role in the restructuring of mono-industrial cities. Saint-Etienne monocity can be named as one of the best examples of French experience. In the mid-1980s, the following effective decisions were made in the modernization of this city in the province of Lyon:

1. The French authorities established two institutions for the restructuring of mono-industrial cities:

- The land agency purchased land plots of non-operating mines, cleared them of various industrial wastes, and assumed all costs.

- The development institution responded to the issue of development of new technologies in the region; training and retraining of workers and technical personnel; and urban development in the region.

2. Large business owners were obliged to co-finance new technologies. And large corporations did not have the right to fire workers without reason.

3. Medium business owners were obliged to help develop entrepreneurship based on new technologies [16].

In our opinion, it can be said that the experience of France in the restructuring of monospecialized cities is a rather advanced example. This is because the active participation of large and medium-sized enterprises in the reconstruction of the city, participation in the creation of a market economy has a certain effect on the stability of society. The leading role of the state in the development of mono cities in France, in terms of efficiency based on high achievements, F. Ledenwick emphasizes the need to take into account the following principles:

a) only the state can organize the transformation of industrial monocities according to complex and expensive processes;

b) only the state is responsible for the development of each mono-industrial city, including the creation of a comprehensive socio-economic plan;

c) local administration is obliged to successfully modernize monocities and to support and protect local entrepreneurship;

d) the state must take responsibility for protection from threats caused by external and internal factors, and for the achievements of the local population.

When it comes to "small" cities in Kazakhstan, researchers usually do not set a certain upper dimension, but they consider the functional dimension (agricultural activity, communal services and infrastructure, etc.) and the social character of the city [17]. After all, the total number of small cities in Kazakhstan is about 60, the total number of people living in them is 1.5 million. In small cities, it is 7.5% in the manufacturing sector, 7.5% in agricultural production, 5.6% in the mining sector, 0.8% in the military production sector, and 1.9% in the transport system. The economic structure of small cities in the industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan can be divided into the following types:

1) Small industrial cities - Abai, Aksu, Ridder, Zyryanovsk, Zhana Ozen, Kentau, Zhanatas, Karatau, Arkalik, Lenger, Zhetykara, Lisakovsk, Satpaev, Ekibastuz, Shakhtinsk, Karazhal, Khromtau, Aksai, Balkhash, Shar, Akkol, Kulsary .

2) Transport oriented small industrial cities - Shu, Arys, Ayakoz, Ereymentau, Aral, Kazaly, Shalkar, Zhem, Kandyagash, Ertysti, Atbasar, Makinsk.

3) Small agro-industrial cities - Esil, Zhetysai, Kaskeleng, Talgar, Yesik, Sarkant, Shardara, Zaisan, Zharkent, Shemun, Bulaev, Tayinsha, Stepnyak.

4) Cities considered administrative and economic centers - Sergeevka, Ushtobe, Temir, Alga, Mamlyutka, Fort Shevchenko, Aral.

In this regard, the city of Zhanatas, which was the object of the study, belongs to the group of small industrial cities. Therefore, the study of social sustainable development possibilities of Zhanatas city was based on physical, contextual and functional aspects. Also, in the course of the research, methods of analysis, systematization, evaluation and modeling were used, a complex of activities aimed at diversifying the economy of monocities and a multifactorial model of sustainable development of Zhanatas were presented.

Discussion. 1) *Physical-geographical situation and geocological potential of Zhanatas city.* Zhanatas city is the center of Sarysu district of Zhambyl region. The small city is located 170 kilometers from the city of Taraz, on the northern slope of the Karatau mountain range. The foundation of the city was laid in 1964 in connection with the development of phosphorite ore, and in 1969 it became a "town" and in 1971 it became a "city". Large phosphorite production cooperatives and joint-stock companies work in a small town [18]. The territory of the city is divided into a mountainous area in the south, mountain slopes, the lower part is an undulating plain, and it is connected to the large sandy Moyinkum massif in the north. The climate of the area where the city of Zhanatas is located is continental, dry and hot in summer, and dry and frosty in winter. The duration of the warm period prevails, the daily amplitude of the daytime air temperature is 28-31.9°C. The average monthly temperature of the coldest month of the year - -10.40C in January, and the warmest - +31.90C in July. Temperature inversion for adverse weather conditions; dust storms; silent days; fog etc. Are all present here. The coefficient due to atmospheric stratification is 200. The main soil types of this region are light chestnut soil and dark or gray soil. The distribution area of open chestnut soils is considered to be desert and desert-steppe regions. The following horizons can be observed in the profile: humus (thickness up to 18 cm); transitional (from 10 to 20 cm thick); carbonate (from 45 cm to 85 cm thick). The upper layers of open chestnut soils contain 2.5% humus [19].

Water resources near the city of Zhanatas belong to the Shu-Talas hydrographic basin. The Shu-Talas basin includes Shu, Talas and Asy rivers, its total area is 64.3 thousand km². The main part of the basin is located in the desert and semi-desert area. The part of the Tien-Shan mountain systems and mountain slopes is 14%, 13% of the territory of Zhambyl region, there are 204 small rivers along with large rivers in the Shu Talas basin (140 rivers in the Shu river basin, 20 in the Talas river and 64 in the Asy river basin), as well as 35 lakes, 3 large water bodies, the Shu, Talas rivers and the main flow of the Asy river are formed in the territory of the Kyrgyz Republic [20].

Geocological condition. The most important thing for all living organisms is the relatively constant composition of atmospheric air. Air contains nitrogen (N₂) - 78.3%, oxygen (O₂) - 20.95%, carbon dioxide (CO₂) - 0.03%, argon - 0.93% of dry air volume. Water vapor makes up 3-4% of the total volume of air and other inert gases. The vital activity of living organisms is maintained in the current state in the atmosphere of oxygen and carbon dioxide. Protection of atmospheric air is the main issue in improving the natural environment. Air pollution negatively affects the health of people and animals, the state of plants and ecosystems, and any change in its composition and properties is considered dangerous for city residents. The main pollutants of atmospheric air are sulfur dioxide (SO₂), carbon monoxide (CO) and particulate matter, which are produced during the production process and other human activities. They make up about 98% of the total emissions of harmful substances [21]. In addition to the main pollutants, more than 70 harmful substances are observed in the atmosphere of urban and suburban deposits, including hydrogen fluoride, lead compounds, ammonia, benzene, carbon disulfide, and others. The most dangerous pollution of the atmosphere is radioactive one. Analyzing the release of pollutants into the air, we can draw the following conclusions: there is a tendency to increase emissions from permanent sources; Pollutant emissions from mobile sources are relatively constant. The analysis of atmospheric air pollution shows that significant pollution has occurred in settlements. It is necessary to stabilize the condition of the air basin of the territory by strengthening environmental control, at the expense of measures to ensure air safety.

2) *Urban infrastructure and socio-economic problems*

In modern urban studies, many urban issues are investigated as interdisciplinary scientific knowledge. One of these relevant areas is the analysis of geographical and geocological processes of the evolution of the network of

urban settlements. As a research task, the evolution of the above-mentioned urban system can be comprehensively considered in terms of external and internal development factors on the example of the city of Zhanatas.

Socio-economic and environmental tensions are considered as blocking factors in the economic development of regions of independent Kazakhstan. That's why Zhanatas was included in the far-reaching comprehensive state program for the development of monocities until 2030. In the program, the following definition is given for them: a city with one or more city-building enterprises, with one image and a raw material orientation. That is, a city where the main part of the working population and industrial production is concentrated in enterprises that determine the economic and social situation.

The city of Zhanatas is among the groups of small towns whose industrial production has been slowed down or completely stopped. The population of Zhanatas has decreased by 18.2% over the ten-year period, and the deterioration of water supply, sewage, heating and electrical systems has reached 95%.

The level of protection of the safe quality of life and economic potential in small towns is affected by man-made factors and anomalous natural phenomena, high anthropogenic pressure on the environment, and the construction of the infrastructure to resist the medical and sanitary consequences of emergency situations such as seasonal floods, landslides, fires, and earthquakes, that are having a negative effect on the region.

The main problems of the social infrastructure of the city are: lack of preschool institutions for children, low supply of medical personnel to the population and other issues. Preschool education coverage rate is 35.4%.

Environmental consequences of industrial development in Zhanatas include air pollution, chemical pollution of soil, fresh water and fish in reservoirs, increase of sick people among the population.

Sources of environmental inconvenience in Zhanatas:

- accumulation of ash heaps, lack of city-wide cleaning enterprises;
- poor condition of sewage systems and field filters located near the city;
- the size of heaps and waste storage facilities of mining enterprises;
- the emission of pollutants from many small boilers working with solid fuel.

In the first twenty years of the 21st century, the most obvious problems that were the basis for the change of the urban landscape in Zhanatas can be summarized as follows: desolation of residential buildings and small areas as a whole; neglect of yard areas, burning of trees and shrubs for heat and cooking; general pollution of the city with solid household waste and industrial emissions; disposal of household waste in unauthorized places and unsanitary conditions in the courtyards of residential buildings, etc.

The most obvious problems of urban infrastructure in the city of Zhanatas include: deterioration of heating networks and generator power, necessity of modernization of CHP, large boilers and main pipelines.

Results and conclusion. The basis of improving the quality of urban space is based on the idea of improving the quality of life of the population, increasing competitiveness and investment attractiveness. Therefore, in order to solve the complex socio-economic, urban planning and environmental problems encountered in many monocities on the territory of Kazakhstan, a set of activities aimed at attracting investments and intensively carrying out modernization works was developed (Figure 1).

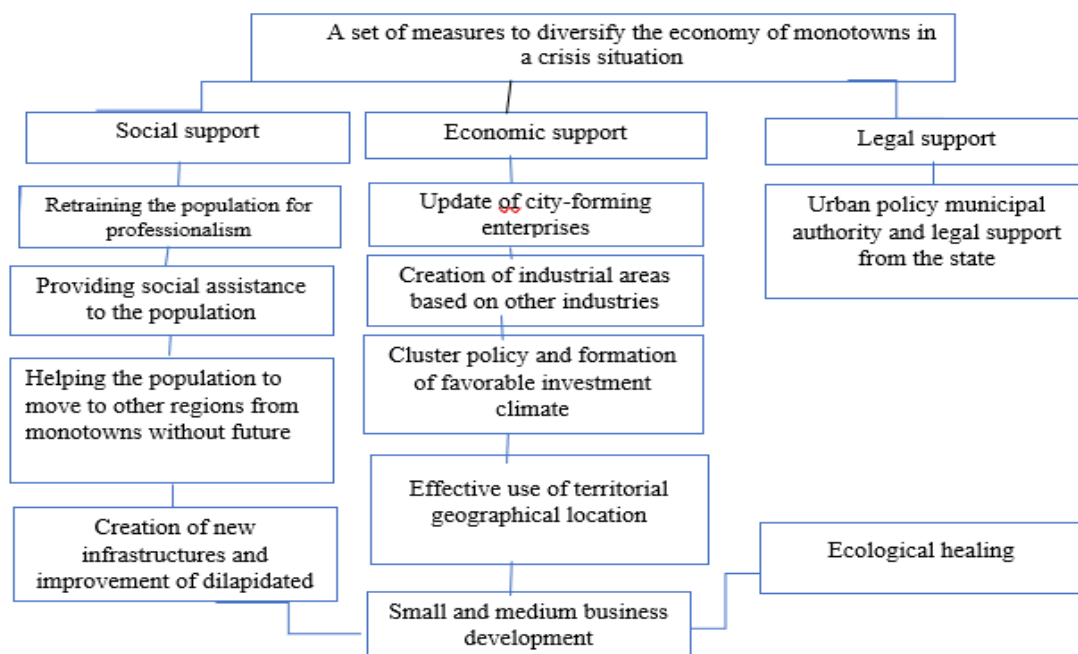

Figure 1 - A set of measures for diversification of the economy of monocities in a crisis situation (compiled by the authors).

In this regard, the implementation of joint activities with the Russian company in the city of Zhanatas can be mentioned. For EuroChem, one of the world's largest producers of mineral fertilizers, the development of mining and industrial infrastructure in the city of Zhanatas is a promising project aimed at the development of nearby phosphate deposits [22]. This significantly expands the resource base with the possibility of selling products in Kazakhstan. The company plans to spend about 40 million dollars in urban space in the coming years. The company invested 18 million dollars to modernize the social and communal infrastructures of the cities of Zhanatas and Karatau. More than 29 kilometers of water pipelines, 22 kilometers of high-voltage power lines, 24 kilometers of railway lines, and 18 kilometers of roads are planned to be built in the cities. Currently, these activities are being implemented gradually.

Urban planning and environmental protection measures in the city envisage the development of Soviet-era micro-districts and "new territories" of the city, consolidation of existing residential buildings, improvement of the urban planning model. In particular, in recent years, it is planned to build a new large residential area in the micro-districts of the urban landscape that have been completely destroyed, that is, in the southeastern part of the city, in the seventh, eighth and ninth micro-districts. Reconstruction of abandoned or dilapidated houses is planned in the first, fourth, fifth and sixth micro-districts. It is also planned to create convenient walking routes between urban areas, create well-equipped public spaces, equip the yard with playgrounds.

The master plan for the development of the city has established the placement of a number of urban facilities that will make it convenient and comfortable for the residents of the city, it is planned to improve the quality of the external environment, to reconstruct and build the urban infrastructure. In particular, the restoration of the central Silk Road street, the construction of a public and business center with boulevards, sidewalks and shopping galleries, a hotel, social, cultural and public institutions, educational and healthcare institutions. It is planned to build a new eastern bazaar in the city in order to revive traditional forms of trade [23].

In addition, the main factors of the sustainable development of the city are economy, social spheres and indicators of ecology. The harmony of these three factors is to create conditions necessary for the improvement of social parameters, growth of economic indicators and living in the environment. Therefore, we present a multifactorial model of sustainable development of the city of Zhanatas (Figure 2). The following factors were taken into account in the model: 1) main factors and development; 2) inhibiting (blocking) factors that negatively affect the development of the city; 3) additional factors indirectly affecting the development of the city. Systematization and indicative analysis of these factors allowed us to create a multifactorial model of Zhanatas city development.

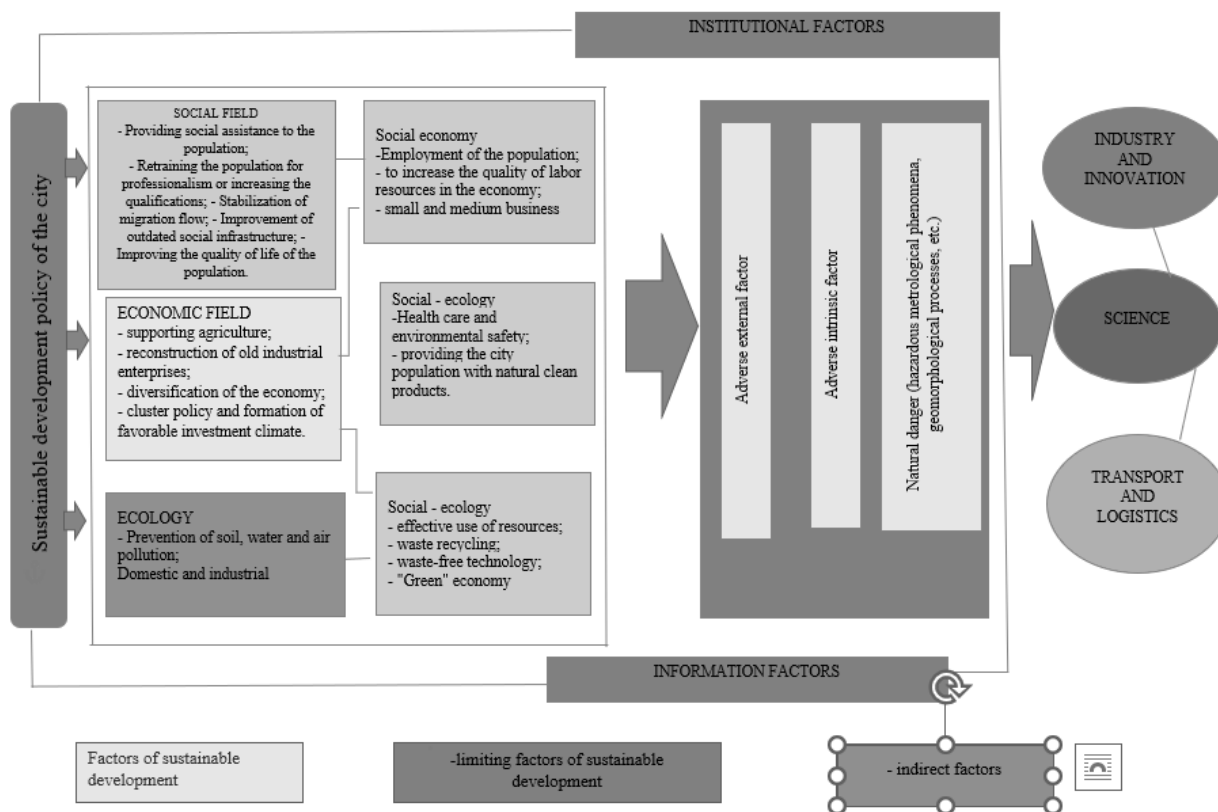

Figure 2 - Multifactor model of sustainable development of Zhanatas city

In the model proposed by us, the following measures must be included in the optimization of the social sphere of the city of Zhanatas:

- increasing social support for the population (increasing the wages of workers working in heavy industrial enterprises, considering providing them with simplified mortgage loans, organizing social events for temporary employment of the unemployed population);
- implementation of retraining of the population and improving their skills on various seminars courses, diversification of educational services, intensive training of the local population with modern specialties;
- stabilization of migration flow for the city of Zhanatas;
- modernization of outdated social infrastructure: old houses and buildings of cultural and social importance that need to be demolished and overhauled in the city;
- improving the quality of life: providing city residents with clean water, access to education and quality medical services.

We consider the following measures as important in order to optimize the development of the economic sector:

- support for agriculture: the land resources of Zhanatas city (38.3% of the city area is suitable for agriculture) allow to provide the city residents with quality food products. For this purpose, we propose to form a food belt in the northern suburbs;
- restructuring of old industrial sites: the industrial potential of the city is very high, therefore, it is necessary to develop industries that produce competitive goods through ways of technological modernization of the base of outdated enterprises;
- economic diversification: as a central city for the city of Zhanatas and its suburbs, it should be a center of innovative industries based on technologies that require service and science.

The model of single-city development that we propose considers the following development prospects in the city of Zhanatas:

- center of industry and innovation: creation of new industries on the basis of the infrastructure base and using the intellectual potential of highly qualified personnel with an engineering and technical background. Restructuring of the economy through diversification, production of new types of goods based on technological achievements in the development of natural resources;

- center of education and science: creation of a science cluster on the basis of mining production of EuroChem. It can be an experimental site for introducing innovations in the enterprises of color phosphorus and uranium production and training personnel for science-intensive sectors of the economy;

- transport-logistics center: as an alternative way of development proposed by us, the city of Zhanatas should be restructured into a large transport-logistics center. Its prerequisites are: the geographic location of Zhambyl region and Turkestan region at the junction of routes from north to southwest, from west to east, the absence of major transportation centers in this part of the country, and the presence of railways. Effective use of the natural resource potential of the suburbs is also very important for the innovative and sustainable development of the city of Zhanatas.

References:

1. Knox, P. & Mayer, H. (2013). *Small town sustainability: Economic, social and environmental innovation*. Birkhäuser Verlag, Basel, 208 p.
2. Servillo, L., Atkinson, R., Smith, I., Russo, A., Sýkora, L., Demazière, C. & Hamdouch, A., 2014. *Small and medium-sized towns in their functional territorial context: Final report*. ESPON, Luxembourg, 84 p.
3. Monoqalalardy damytudyn 2012 – 2020 zhyldarga arnalgan bagdarlamasy. *Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2012 zhylygy 25 mamyrdayy №683 qaulysy // [Elektronдық resurs]*, <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000683> (data obrashcheniya 04.02.2023)
4. Nurlanova N.Q., Gaisina S.N., Meldekhanova M.Q., Berishev S.H., Birimbetova N.ZH., Kireeva A.A. *Qazaqstandagy monoqalalardy aleumettik-ekonomikalyq damytudyn negizgi maseleleri*. –Almaty: QR BGM GK Ekonomika instituty, 2012. - 156 b.
5. Ishii, M., Yamada, S., Kuroiwa, T., Matsubara, M. & Ohuchi, H., 2014. *Typological characteristics of small rural cities*. *Journal of Asian Architecture and Building Engineering*, 13(2), 405-412.
6. Antipova E.A., Titov A.N. *K voprosu o teoreticheskoy sushchnosti definicii «monogorod»*. <https://www.researchgate.net/publication/322087287>
7. Beisenova A.S., Kaimuldinova K.D., Aliaskarov D.T., Beikitova A.N. *Qazaqstan monoqalalarynyn turaqty damuynyn tiimdi ulgilerinin konceptualdy negizderin zhasau (Tekeli zhane Zhezqazgan qalalary mysalynda)*. – Almaty: Abai at. QazUPU «Ulagat» baspasy, 2017. – 160 b.
8. Glaser E.L. *Triumf goroda: kak nashe velichajshee izobretenie delaet nas bogache, umnee, ekologichnee, zdorovee i schastlivee / per. s angl. Inny Kushnarevoj*. – M.: Izdatel'stvo Instituta Gajdara, 2015. - 394 s.
9. Glaser E.L. *Monogorod N'yu-Jork* // http://slon.ru/world/monogorod_nyu_york-209701.shtml
10. Shlomo Veber., Yuval Veber. *Monogoroda: amerikanskij podhod* // <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/60440-monogoroda-amerikanskii-podhod>
11. Kenneth Norrie, Doug Owram. *A History of the Canadian Economy*. – Toronto, Harcourt Brace, 1991. – P. 634.
12. *Rural and Small Town Programme. Economic Development Framework of Small Communities in Canada*. Prepared by: David Bruce, Laura Ryser, Greg Halseth. Prepared for: Canada Mortgage and Housing Corporation, 2005. – P. 88.
13. Gurkov A. *Samye izvestnye monogoroda Germanii* // <http://www.dw.com/ru/a-19277880>
14. Gurkov A. *Monogoroda v Germanii libo uspehny, libo perestayut imi byt' / Beseda s Hanno Kempermanom* // <http://www.dw.com/ru/a-19277880>
15. Bibby, P., 2009. *Land use change in Britain*. *Land Use Policy*, 26S, S2-S13.
16. Lyubovnyj V.YA. *Monoprofil'nye goroda v usloviyah krizisa: sostoyanie, problemy, vozmozhnosti reabilitacii*. –M.: ZAO «Dortranspechat'», 2009. – 100 s.
17. “Qazaqstan”: *Ultyq enciklopediya / Bas redaktor A. Nysanbaev*. – Almaty “Qazaq enciklopediyasy” Bas redakciyası, 1998.
18. «Ocenka vozdeystviya na okruzhayushchuyu sredyu» k rabochemu projektu «Rekonstrukciya kanalizacionnyh setej i ochistnyh sooruzhenij g. Zhanatas Sarysuskogo rajona Zhambylskoj oblasti. Ochistnye sooruzheniya». – Kokshetau, 2018. 191 s.
19. Yashkov I.A., Ivanov A.V., Vinogradova T.N. *Opyt izucheniya transformacii prostranstva industrial'nogo goroda na rubezhe XX – XXI vekov (na primere g. Zhanatasa, Kazahstan)* // *Urbanistika*. — 2016. - № 4. - S.27-42.
20. Kaimuldinova K.D., Aliaskarov D.T. *Monoqalalar ekonomikasyn artaraptandyru dagdarystan shygudyn basym bagyty retinde* // *Al - Farabi atyndagy QazUU Habarshysy, Geografiya seriyasy*. – Almaty, 2015. – № 2 (41). – B. 456-463.

21. Sidorov A.A., Sapron D.V. *Razvitie obshchestvennyh prostranstv: sociologicheskoe izmerenie (na primere Novosobornoj ploshchadi goroda Tomsk)* // *Urbanistika*. -2016.-2.-С. 9-22.
22. Beisenova A.S., Aliaskarov D.T. *Shet elder tazhiribesi negizindegi monoqalalardyn damu ulgisi // «Geografiyanyn qazirgi maseleleri: bilim beru, gylım, tazhiribe» halyqaralyq gylımı- tazhiribelik konferenciya materialdary*. – Semey, 2015. – 403 b.
23. *Master-plan po razvitiyu Zhanatasa predstavili v Zhambylskoj oblasti*. [Elektronnyj resurs], URL: <http://kbvips.ru/news/2016/master-plan-po-razvitiyu-zhanatasa-predstavili-v-zhambylskoj-oblasti> (data obrashcheniya 04.02.2023)

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Knox, P. & Mayer, H. (2013). *Small town sustainability: Economic, social and environmental innovation*. Birkhäuser Verlag, Basel, 208 p.
2. Servillo, L., Atkinson, R., Smith, I., Russo, A., Sýkora, L., Demazière, C. & Hamdouch, A., 2014. *Small and medium-sized towns in their functional territorial context: Final report*. ESPON, Luxembourg, 84 p.
3. *Моноқалаларды дамытудың 2012 – 2020 жылдарға арналған бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 мамырдағы №683 қаулысы* // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000683>
4. Нұрланова Н.Қ., Гайсина С.Н., Мелдеханова М.Қ., Берішев С.Х., Бірімбетова Н.Ж., Киреева А.А. *Қазақстандағы моноқалаларды әлеуметтік-экономикалық дамытудың негізгі мәселелері*. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, 2012. - 156 б.
5. Ishii, M., Yamada, S., Kuroiwa, T., Matsubara, M. & Ohuchi, H., 2014. *Typological characteristics of small rural cities*. *Journal of Asian Architecture and Building Engineering*, 13(2), 405-412.
6. Антипова Е.А., Тимов А.Н. *К вопросу о теоретической сущности дефиниции «моногород»*. <https://www.researchgate.net/publication/322087287>
7. Бейсенова Ә.С., Каймулдинова К.Д., Алиаскаров Д.Т., Бейкитова А.Н. *Қазақстан моноқалаларының тұрақты дамуының тиімді үлгілерінің концептуалды негіздерін жасау (Текелі және Жезқазған қалалары мысалында)*. – Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2017. – 160 б.
8. Глейзер Э.Л. *Триумф города: как наше величайшее изобретение делает нас богаче, умнее, экологичнее, здоровее и счастливее / пер. с англ. Инны Кушнारेвой*. – М.: Издательство Института Гайдара, 2015. - 394 с.
9. Глейзер Э.Л. *Моногород Нью-Йорк* // http://slon.ru/world/monogorod_nyu_york-209701.xhtml
10. Шломо Вебер., Ювал Вебер. *Моногорода: американский подход* // <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/60440-monogoroda-amerikanskii-podhod>
11. Kenneth Norrie, Doug Owram. *A History of the Canadian Economy*. – Toronto, Harcourt Brace, 1991. – P. 634.
12. *Rural and Small Town Programme. Economic Development Framework of Small Communities in Canada*. Prepared by: David Bruce, Laura Ryser, Greg Halseth. Prepared for: Canada Mortgage and Housing Corporation, 2005. – P. 88.
13. Гурков А. *Самые известные моногорода Германии* // <http://www.dw.com/ru/a-19277880>
14. Гурков А. *Моногорода в Германии либо успешны, либо перестают ими быть / Беседа с Ханно Кемперманом* // <http://www.dw.com/ru/a-19277880>
15. Bibby, P., 2009. *Land use change in Britain*. *Land Use Policy*, 26S, S2-S13.
16. Любовный В.Я. *Монопрофильные города в условиях кризиса: состояние, проблемы, возможности реабилитации*. – М.: ЗАО «Дортранспечать», 2009. – 100 с.
17. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998.
18. «Оценка воздействия на окружающую среду» к рабочему проекту «Реконструкция канализационных сетей и очистных сооружений г. Жанатас Сарысуского района Жамбылской области. Очистные сооружения». – Кокиетау, 2018. 191 с.
19. Яшков И.А., Иванов А.В., Виноградова Т.Н. *Опыт изучения трансформации пространства индустриального города на рубеже XX – XXI веков (на примере г. Жанатаса, Казахстан)* // *Урбанистика*. — 2016. - № 4. - С.27-42.
20. Каймулдинова К.Д., Алиаскаров Д.Т. *Моноқалалар экономикасын әртараптандыру дағдарыстан шығудың басым бағыты ретінде* // *Әл - Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы, География сериясы*. – Алматы, 2015. – № 2 (41). – Б. 456-463.

21. Сидоров А.А., Сапрон Д.В. Развитие общественных пространств: социологическое измерение (на примере Новособорной площади города Томска) // Урбанистика. -2016. -2. -С. 9-22.

22. Бейсенова Ә.С., Алиаскаров Д.Т. Шет елдер тәжірибесі негізіндегі моноқалалардың даму үлгісі // «Географияның қазіргі мәселелері: білім беру, ғылым, тәжірибе» халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференция материалдары. – Семей, 2015. – 403 б.

23. Мастер-план по развитию Жанатаса представили в Жамбылской области. [Электронный ресурс], URL: <http://kbvips.ru/news/2016/master-plan-po-razvitiyu-zhanatasa-predstavili-v-zhambyl'skoy-oblasti> (дата обращения 04.02.2023)

ҒТАХР: 03.20:55

ӘОЖ 94 (574).02./08

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.014>

Н.Шаяхмет*¹, Ж.Омирбекова²

¹Astana IT University профессоры, т.ғ.д

E-mail: nurbek.shayakhmetov@astanait.edu.kz <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>

²Абай атындағы ҚазҰПУ постдокторанты

E-mail: jana_gul83@mail.ru

ЕУРАЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ЭТНОЭКОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫ: РУХАНИ-ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Экологиялық дағдарысы тереңдеп отырған қазіргі заманда табиғатпен үйлесімділік жолдарын іздеу өзекті мәселе болып отыр. Осыған байланысты Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасын зерттеп-зерделеуге деген қызығушылық артып келеді. Еуразия халықтары сан ғасырлар бойы табиғатпен үйлесімді өмір сүрді. Оның өзегі – олардың қоршаған ортаға деген көзқарасын айқындайтын және этноэкологиялық дәстүрлерін қалыптастыратын рухани құндылықтарда еді.

Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасының рухани негіздерінің бірқатар қырлары бар. Біріншіден, Еуразия халықтары табиғатты тірі әрі рухани элем ретінде қабылдады. Олар табиғатты тіршіліктің қайнар көзі ретінде ғана емес, сонымен бірге оны қастерлеп, қорғауды қажет ететін құбылыс деп санады. Екіншіден, көшпенділер табиғатта барлық құбылыстары өзара терең байланыста екенін түсінді. Олар өздерін экожүйенің құрамдас бір бөлігі деп қарады әрі олардың іс-әрекеттері осы жүйенің тепе-теңдігіне елеулі ықпал етуі мүмкін екенін терең сезінді. Мұндай экологиялық сана табиғи ресурстарды жауапкершілікпен пайдалану дағдыларының қалыптасуы мен көшпелі қоғамдардың тұрақты дамуына алғышарт болды.

Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бірегей білім мен халықтың тіршілік даналығынан тұрады.

Көшпелілер Еуразияның қатал климаттық жағдайында өмір сүруге мүмкіндік беретін табиғи орта туралы ерекше дағдылар мен білімдерді дамытты. Олар табиғат тылсымдарын сезініп, табиғи ортаға оңтайлы бейімделе білді. Көшпелілердің бұл дәстүрлі танымы олардың этноэкологиялық мұрасының маңызды бөлігі болып саналады. Сондықтан Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасын қазіргі замандағы экологиялық мәселелерді шешуде қолдануға болатын құнды білім мен тәжірибе ретінде қабылдау қажет.

Кілт сөздер: Этноэкология, Еуразия көшпелілері, Дала өркениеті, Этноэкологиялық дәстүрлер, Тарихи география

Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК АР15473110 «Қазақтардың этноэкологиялық дәстүрлері: Қазақстанның далалық аймақтарына бейімделудің тарихи тәжірибесі / Этноэкологические традиции казахов: исторический опыт адаптации в степных регионах Казахстана» жобасы аясында дайындалды.

Шаяхмет Н.*¹, Омирбекова Ж.²

¹ профессор Astana IT University, д.и.н.

E-mail: nurbek.shayakhmetov@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>

² постдокторант КазНПУ имени Абая

E-mail: jana_gul83@mail.ru

ЭТНОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КОЧЕВНИКОВ ЕВРАЗИИ: ДУХОВНО-ЦЕННОСТНЫЕ ОСНОВЫ

Аннотация

В современном мире, где экологические проблемы становятся все более острыми, и поиск гармонии с природой становится неотъемлемой частью нашего существования. В этой связи, интерес к изучению этноэкологического наследия кочевников Евразии возрастает. Народы Евразии, на протяжении многих веков, жили в гармонии с природой. Ядром их существования были духовные ценности, которые определяли их отношение к окружающей среде и формировали их этноэкологические традиции.

Духовные основы этноэкологического наследия кочевников Евразии включают в себя ряд ключевых аспектов. Во-первых, у кочевников существовала глубокая вера в природу как в живое и духовное существо. Они видели природу не только как источник ресурсов для выживания, но и как божественное творение, которое следует ценить и беречь.

Во-вторых, у кочевников было глубокое понимание взаимосвязи всего сущего в природе. Они осознавали себя как часть экосистемы и четко понимали, что их действия могут повлиять на баланс этой системы. Это осознание привело к ответственному использованию природных ресурсов и устойчивому развитию их обществ.

Этноэкологическое наследие кочевников Евразии включают в себя уникальные знания и народную мудрость, передаваемые из поколения в поколение. Кочевники развивали специальные навыки и знания о природе, которые позволяли им выживать в суровых условиях Евразии. Они умели прислушиваться к природным явлениям и лучше адаптироваться к природной среде. Эти традиционные знания кочевников составляют важную часть их этноэкологического наследия. Поэтому этноэкологическое наследие кочевников Евразии представляют собой ценный источник знаний и исторического опыта, который может быть применен в современном мире для решения экологических проблем.

Ключевые слова: этноэкология, евразийские кочевники, степная цивилизация, этноэкологические традиции, историческая география.

N.Shayakhmet*¹, Zh.Omirbekova²

¹ professor of Astana IT University, Doctor of History

E-mail: nurbek.shayakhmetov@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>

² postdoctoral student of KazNPU named after Abai

E-mail: jana_gul83@mail.ru

ETHNO-ECOLOGICAL HERITAGE OF THE NOMADS OF EURASIA: SPIRITUAL AND VALUE FOUNDATIONS

Abstract

In the modern world, where environmental problems are becoming more acute, and the search for harmony with nature is becoming an integral part of our existence. In this regard, interest in the study of the ethno-ecological heritage of the nomads of Eurasia is growing. The people of Eurasia, for many centuries, lived in harmony with nature. The core of their existence was spiritual values that determined their attitude to the environment and shaped their ethno-ecological traditions.

The spiritual foundations of the ethno-ecological heritage of the Eurasian nomads include a number of key aspects. First, the nomads had a deep faith in nature as a living and spiritual being. They saw nature not only as a source of resources for survival, but also as a divine creation that should be valued and protected. Secondly, the nomads had a deep understanding of the interconnection of everything that exists in nature.

They were aware of themselves as part of an ecosystem and clearly understood that their actions could affect the balance of this system. This awareness has led to the responsible use of natural resources and the sustainable development of their societies.

The ethno-ecological heritage of the nomads of Eurasia includes unique knowledge and folk wisdom passed down from generation to generation. The nomads developed special skills and knowledge about nature, which allowed them to survive in the harsh conditions of Eurasia. They knew how to listen to natural phenomena and better adapt to the natural environment. This traditional knowledge of the nomads is an important part of their ethnoecological heritage. Therefore, the ethno-ecological heritage of the nomads of Eurasia is a valuable source of knowledge and experience that can be applied in the modern world to solve environmental problems.

Keywords: ethnoecology, Eurasian nomads, steppe civilization, ethnoecological traditions, historical geography.

Кіріспе

Бүгінгі күні жаһанда орын алып отырған экологиялық дағдарыстар мен қауіп-қатерлер этноэкологиялық тарихи тәжірибеге деген сұранысты қоғамда да, ғылымда да арттырып отыр. Өйткені, ХХІ ғ. экологиялық дағдарыс адамзат қоғамына мейлінше қауіп төндіріп тұр. Ғылыми қауымдастық осы дағдарыстан шығудың тиімді жолдарын айқындау бойынша ғылыми зерттеулер жүргізуде.

Қазіргі экологиялық жағдай, адам мен табиғат арасындағы өзара қатынас мәселесі, ең алдымен, қоғамдық санада сапалық тұрғыда жаңа деңгейге көтерілмей, бұл мәселелердің шешілуі мүмкін емес.

Осы тұрғыда алдымызға қойылған мақсат – Еуразия көшпелілерінің, соның ішінде қазақ халқының этноэкологиялық дәстүрлерінің рухани-танымдық негіздерін зерттеп-зерделеу.

Міндеттері:

- Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық дәстүрлерінің рухани-танымдық негіздерін айқындау.
- Еуразия көшпелі халықтарының этноэкологиялық мұрасына тарихи-салыстырмалы талдау жасау.

Материалдар мен әдістемесі.

Отандық және шетелдік тарихнамада адам – қоғам – қоршаған ортаның өзара байланысы, Еуразия көшпелі халықтарының өркениеті мен тарихы жөніндегі теориялық-әдіснамалық тұжырымдамалар мен зерттеулер бойынша жинақталған тәжірибе айтарлықтай.

Шоқан Уалихановтың [1] іргелі еңбектерінде Еуразия халықтарының тарихи дамуындағы мәдени өркениеттік мәселелер, қоғам мен қоршаған орта арасындағы өзара қарым қатынас, географиялық ортаның олардың тарихи тағдырындағы рөлі және т.б. мәселелер қарастырылады.

Еуразия халықтарының этноэкологиялық дәстүрлері мен табиғи-климаттық ерекшеліктері В.Бартольд [2], В. Радлов [3], Г. Потанин [4], Г. Грумм-Гржимайло [5] еңбектерінде көшпелі қоғам мен оның мәдени-рухани және шаруашылық даму феномені шеңберінде зерттелген.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы [5] еңбектерінде қазақ көшпелі қоғамының табиғаты тарихи-этнографиялық деректер негізінде ашып көрсетіледі. Ал Т.Шонанов [6], Ә.Марғұлан [7], К.Акишев [8] зерттеулерінде Қазақ даласының экожүйесінің қайталанбас ерекшеліктері оны мекендеген халықтың тарихи мәдени дамуында шешуші фактор болғандығы дәлелденеді.

Л.Гумилев [9], Г.Марков [10], А.Хазанов [11] зерттеулерінде Еуразия көшпелі халықтарының тарихы қарастырылып, оларды танып білуде әлеуметтік-экономикалық факторлармен бірге табиғи-географиялық және экологиялық қырларын ашып көрсетіп берді. Мысалы, Л.Гумилев пен А.Хазановтың тұжырымы бойынша көшпелі халықтардың өркениетінің қалыптасуы мен дамуында әлеуметтік мәдени факторлар ғана емес, сонымен бірге экологиялық факторлар да айқындаушы рөл атқарды.

XX-XXI ғасырлар тоғысында Еуразия көшпелі халықтарының өркениеттік даму феноменіне ерекше назар аударған Н.Масанов [12], Н.Әлімбаев, М.Муканов, Х.Аргынбаев [13], А.Сейдімбек [14], Ж.Артықбаев [15], А.Оразбаева [16] сынды қазақстандық ғалымдардың іргелі еңбектерінде экологиялық тұжырымдамаға ерекше назар аударылды.

Ізденіс барысында жалпы әдістер: дүниетанымдық, логикалық, тарихилық, ғылыми таным ұстанымдары қолданылды. Ал жалпы ғылыми әдістерден талдау және қорыту әдістері пайдаланылды. Талдау әдісі бойынша тарихнамалық талдау, тарихи-салыстырмалы талдау, сыни талдау жүзеге асырылды.

Тарихи-экологиялық дерек көзі ретінде мәліметтер мен материалдарды іріктеу, топтау, жүйелеу, жіктеу әдісі қолданылды.

Талқылау.

Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық дәстүрлерінің рухани негіздерін табиғат пен қоршаған орта игіліктеріне деген құрметке бағытталған дүниетанымдық әдет ғұрыптар кешені құрайды. Бұндай дүниетанымның, яғни этноэкологиялық дәстүрлердің рухани бастауларының тамыры тереңде жатыр.

Алғашқыда адамзат қоғамының табиғи ортаға қатысты көзқарасы мифологиялық дүниетаным аясында қалыптасты. Ол кезеңде адам табиғатқа толық тәуелді болды және олардың мифологиялық дүниетанымына синкреттілік (гр. syncretismos - біріктіру), яғни тұтастық, жіктелмегендік тән болатын.

Сондықтанда, Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық дәстүрлерінің басты қайнар көзі оның рухани-дүниетанымдық бастауларында болып табылады [17].

Мұны этнограф-ғалым А.Сейдімбековтың тұжырымы негізінде де нақтылай түсуге болады: «Көшпелілер табиғат құбылыстарына қоршаған ортаға қарсыласы ретінде қарамаған. Неғұрлым табиғат сырын терең танып, табиғатпен етене болған сайын өмір сүруге қолайлы мүмкіндіктердің де молая түсетінін жақсы білген. Сондықтан да олар табиғатты бағындыру арқылы емес, табиғатпен тіл табысу арқылы бақытты өмір сүруге болатынын таным – тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймаған, мұның өзі олардың моральдық – этикалық қалыптарына айналған» [14, 194].

Тарихшы-этнограф Ж.Артықбаевтың тұжырымынша көшпелі этностық қасиеттері әлеуметтік, шаруашылық, саяси сипаттарының тасасынан көзге түсе бермейді, себебі жалпы көшпелелерге тән нәрсе бір тұтастық синкреттілік. Яғни көшпелілердің этникалық, әлеуметтік, саяси тағы басқа сипаттары бір-бірінен бөле жаруға келмейді. Көшпелілердің барлық болмысы табиғи ортамен гармониялық қарым-қатынастар түзу үстінде пайда болған тұтас дүние [15, 137].

Ал табиғат пен адам арасындағы өзара байланысқа қатысты алғашқы діни көзқарас тотемизм мен анимизм наным сенімдерінен бастау алса, Еуразия көшпелілерінің дүниетанымында айқын әрі тұрақты сипаты тәңірлік-шамандық танымнан көрініс тапты. Шамандық дүниетанымның қалыптасуы туралы Ш.Уалиханов әлемнің таңғажайыптығын тану, ұғу қажеттілігі, адамға қатысты өмір мен өлім мәселесі, және табиғаттың құпиясына деген құштарлық шамандықты туғызды, деп айқындаған еді [18].

Түрік-монғол халықтарын кешенді зерттеген В.Радлов Жер-Су адамның тіршілігіне қажетті тамақ, киім, тұрғын үймен қамтамасыз ететіндіктен ол өзіне етене жақын, туыстық байланыс бар деп таниды. Сондықтан адам Жер-Суға кез келген уақытта жалбарынып, оған құрбандық шалып отырады. Сол арқылы Жер-Суға ризашылығы мен құрметін білдіреді деп атап көрсетеді [3, 365].

Жоғарыда атап өтілгендей, тотемизм ең ежелгі дүниетаным формаларының бірі. Оның мәні жануар немесе аң тотеміне ерекше қарау, оған табыну түрінде көрініс берді. Бір жағынан алғанда, киелі деп саналатын аңдарды аулауға тиым салынса, екінші жағынан түрлі маңызды ритуалдар кезінде тотем құрбан-дыққа шалынуы мүмкін болатын. Ол адамның, рудың немесе тайпаның тотеммен рухани жақындығын, өзара байланысын білдіретін еді. Бұл кезеңде адамдар табиғат құбылыстарының сырларын қарапайым түсініктермен қабылдауына байланысты табиғатқа зиян келтірсек, өз кезегінде оның қаһарына ұшыраймыз, адамдарға міндетті түрде ол қайтып келеді деген сенімде болды. Бұл турада да Ш.Уалиханов: «...шаман дініндегі халықтар жамандық пен жақсылықты, киелі жан-жануарлар мен қасиетті заттардың қастерленбеуінен, содан барып туатын реніш, ашудан, киесінен деп түсінген» деп жазған болатын [18, 188 б.].

Оған тағы бір дәлел ретінде сахалардың (якуттардың) мақал мәтелдерін жинақтаушы А.Кулаковскийдің мына пікірін атап көрсетуге болады. Сахаларда судағы балық пен ормандағы аңдарды шектен тыс аулаудың міндетті түрде кегі қайтарылады деген наным-сенім орныққан, дейді. (Dalaj balwga kanewleq, daifa kukla setteq: слишком большое истребление рыбы в водах и зверя в лесах грешно и когда нибудь должно быть отомщено) [19, 31].

Адамзаттың қоршаған ортаға қатысты дүниетанымының дамуындағы келесі кезең – анимизм. Оның мәні барлық табиғи орта мен оның құбылыстарының рухы бар деген ұғымға сайып келді. Өз кезегінде адамдар мен рухтардың өзара байланысын жүзеге асыратын шамандық түсініктер қалыптасты. Бұл адамдардың табиғаттың басқа да компоненттерінен (жануарлар, өсімдіктер, тау, су т.б.) өзгеше әрі басқа әлем екенін айқындаушы кезең болатын [20].

Дегенмен, шамандық кезеңде табиғат культі, оған құрметпен қарау, қамқорлықпен қарау деген сенімдер жетіле түсті.

Мұндай табиғатқа деген этикалық көзқарас пен нормалар, шаруашылықты, әсіресе, аңшылықты ритуалдық және ғұрыптық тұрғыда реттеу Еуразия көшпелілерінің барлығында дерлік берік орнықты. Оның нақты белгілерін қазақтардан (көк бөрі культі, киіктің немесе аққудың киесі деген түсінік), қырғыздардан (бұғы культі), буряттар мен сахалардан (орман культі, аңдардың киесі т.б.), моңғолдардан (тарбағандар киесі) айқын байқауға болады.

Бұндай дүниетаным бастауында тәңірлік таным жүйесі тұрды. Осы таным бойынша баршаның ғарыштық «иесі» мен «киесі» бұл Тәңір. Мысалы, аспан киелі себебі, Тәңірдің мекені әрі сипаты, «жер мен су» қасиетті, себебі Тәңірдің құты, несібесі; ел-халық қастерлі себебі Тәңірдің жердегі аманаты; қаған мен хатун киелі себебі Тәңірдің еркін білдірушілер, елдің сақтаушысы, иесі т.б. [21].

Экологиялық мәдениет жүйесін құраушы элементтерінің рухани негіздеріне діни наным сенімдер, дәстүрлі құқық нормалары мен дәстүрлер кірді. Бұл Саян-Алтай және Орталық Азиядағы түркі монғол қоғамдарына тән болды. Мұндай экологиялық мәдениетті шұғыл континентальді қатал климат жағдайында тіршілік ету және көпқырлы натуралды мал шаруашылығын жүргізу процесінде іріктелген, сыннан өткізілген құндылықтар мен нормалар қалыптастырған еді.

Ерте ортағасырлық түркі монғол халықтарының экологиялық мәдениетінің діни негіздеріне Жер мен Көк Аспан культі, нақты жерлерді қорғаушы рухқа, күшке сенім; киелі таулар, бастаулар, ағаштар, аңдар культі кірді. Түркі монғол халықтарының экологиялық мәдениетінің генетикалық құрылымында үш кезең қарастырылады: архаикалық, тәңірлік-шамандық және буддизм кезеңдері [22].

Тәңіршілік түсінігі анимизм наным негізіндегі рух немесе күш иесі деген сенім бойынша қалыптасты. Көк Аспан бұл жерде Тәңірдің нақты көрінісі, оның мекен ететін кеңістігі ретінде қабылданды.

Тәңіршілік өзінің даму кезеңінде көп қырлы әрі күрделі діни кешен ретінде көрінді. Ондағы Аспан (Тәңір) монотеистік діннің барлық дәстүрлі белгілеріне ие болды. Саян-Алтай және Орталық Азияның дәстүрлі көшпелі қоғамдарында тәңіршілік этноконфессиялық экологиялық мәдениетке құндылықтық-нормативтік мазмұн беріп отырды. Яғни ол іргелі «заңдық» негіз ретінде өзін танытты [22].

Еуразия көшпелілерінің дүниетаным мен наным-сенімдерінде табиғат пен оның циклдарына қатысты түрлі ритуалдар мен әдет ғұрыптар қалыптасқан. Олар табиғи құбылыстар ерекше өмірлік күш пен рухқа, киелілікке ие екеніне шексіз сенді. Сондықтан табиғи құбылыстарға құрметпен қарады, оларға табынды.

Еуразия көшпелілерінің дүниетанымдарында әлемдегі құбылыстардың барлығы өзара байланысты және бір біріне өзара тәуелді. Олардың наным сенімінде табиғат пен оның жануарлар мен өсімдік әлемі тылсым әрі киелі күшке ие. Бұл турада Ш.Уалиханов қазақтардың киесіне үлкен мән беретініне [18, 188] тоқтала келе, төрт түлік малдың арасындағы ерекше белгілері барлары құтты жануар болып саналатынын атап көрсетеді. Сондай-ақ, қазақтар киесінен қорқып, аққуды атпайды, аққуды құстың сұлтаны деп есептейді, жапалақ, үкі, тоқылдақ, көк қарға, көкекке де тиіспейді деген болатын [23].

Көшпелі халықтардың төрт түлік малды киелі санауының сыры өте қарапайым тіршілік заңдылығында жатыр. Өйткені, төрт түлік мал жесе тамағы, ішсе сусыны, кісе киімі, мінсе көлігі, жатса төсеніші деп жалғастыра беруге болады, яғни тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінің басты қайнар көзі осы төрт түлік малда болған соң оларды кие тұтқан.

Еуразия көшпелілерінің, әсіресе, жылқыны ерекше киелі деп санағаны ауызша тарихтан, халық ауыз әдебиетінен және ғылыми еңбектерден кеңінен мәлім. Мысалы, В.Радлов қазақ үшін жылқы сұлулықтың ең жоғарғы көрінісі, барлық жануарлардың ішіндегі асылы. Қазақ өзінің жылқысын ғашығынан артық көреді, деп жазады [3, 275].

Өз кезегінде Радловтың бұл пікірін венгр саяхатшысы А.Вамбери өз жазбаларында бекіте түседі. Мысалы, ол түркмендердің жылқыны қаншалықты қадір тұтқаны туралы баяндай отырып, оны әйелінен де, баласынан да, тіпті өз өмірінен де артық көреді деп жазады. Қазақтар да жылқыны сұлулықтың символы, жаратылыстың шыңы деп түсінеді деп атап көрсетеді [24].

Сондай ақ, шығыстанушы К.Хафизованың көшпелілердің өміріндегі жылқы киесі турасында «Ат маңызы жағынан оны мінген адамнан ешбір кем емес тұлға» деп, жылқыға тұлға ретінде баға береді. Және де жылқы культінің жаңғырығы түркі монғол ортасында XX ғасырды басына дейін сақталып келді деп жазады [25].

Еуразия көшпелі халықтары табиғат күштері адамға пайдалы да немесе қауіпті де болуы мүмкін деп түсінді. Сонымен бірге табиғаттағы әрбір құбылыстың өзіне тән жаны бар деп сенді. Сол себепті табиғат пен оның ресурстарына ерекше сый құрметпен қарады және оны өмір мен тіршілікке қажетті игіліктердің қайнар көзі ретінде қарастырды. Өйткені, Еуразия кеңістігінің далалық әрі шұғыл континентальді қатал климатының ерекшеліктері табиғи ортамен үйлесімді тіршілік етуге бейімделуге мәжбүр етті. Соған сәйкес оларда ерекше экологиялық көзқарас қалыптасып, ол дүниетанымдарында, руханиятында берік орын алып, көрініс тапты.

Еуразия көшпелілерінің наным сенімінде олар табиғат пен жердің иесі емес, оның игіліктерін уақытша пайдаланушы, өздерін бұл әлемдегі қонақ деп қабылдады. Соған байланысты олар табиғатқа ерекше қамқорлықпен қарады және де оған зиян келтірмеуді парыз деп санады.

Еуразия көшпелілерінің тәңірлік (қазақтар, қарақалпақтар, башқұрттар т.б.) және шамандық, буддизмге (сахалар, буряттар, монғолдар, калмақтар т.б.) негізделген наным-сенімдерінде табиғи құбылыстарға қатысты әртүрлі ритуалдар жүйесі қалыптасты. Бұл ритуалдар табиғат рухы мен пірлерінен бата алу, олардан рұқсат алу түрінде жүзеге асырылды. Мысалы, мал шаруашылығы басты рөл атқарған халықтар (қазақ, қарақалпақ, түркімен, башқұрт т.б.) малдың амандығы мен өсіп өнуін, жұттың болмауын тілесе, тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінде аңшылық маңызды орын алған халықтар (саха, бурят) аң аулаудың олжалы болуын сұрады. Сонымен бірге, шөптің, егіннің өнімді болуын тілеген халықтар жердің нәрі жауын шашынның болуын сұраған құлшылықтарды да жүзеге асырды.

Жалпы алғанда, діни-наным сенімдердің экологиялық функциясы - қоршаған әлемге киелі орта тұрғысында қарау және адамдардың осы киелі табиғи ортамен қарым қатынасын этикалық заң ережелері аясында реттеу болып табылады. Осы тұрғыда, бұны діни киелі экология ретінде қарастыруға болады және ол ғылыми немесе тұрмыстық экологиядан ерекшелігі қоршаған орта мен табиғи құбылыстардың себеп салдар байланысын діни көзқарас негізінде қарастырып, түсіндіреді [26].

Еуразия көшпелілері табиғи құбылыстар мен аң құстардың киесіне табынуы олардың киесі атады деген таным түсінікке негізделген болатын. Табиғи ортаның тепе теңдігін қамтамасыз етудегі басты ұстаным бойынша тиымдар мен шектеулер маңызды рөл атқарды. Шектеулердің барлығы экологиялық білім негізінде қалыптасып, ол экоқұндылықтар ретінде ұжымдық санадан орын алуға алғышарт болды. Олар тұрмыс тіршілік қажеттіліктері үшін барлық іс-әрекеттері үшін табиғат алдында жауапкершілікті терең сезінген. Бұл олардың экологиялық санасының қалыптасуындағы маңызды фактор еді. Өйткені, табиғат алдындағы қиянаты үшін міндетті түрде қатал жазасын алатынына кәміл сенген болатын. Оған мысал түркілердің ауыз әдебиетіндегі бүгінге дейін жеткен аңыздары. Көшпелілер дүниетанымы бойынша аулауға тиым салынған аңдарды атып алу кешірілмес күнә деп есептелген. Мысалы, Қырғыздың Қожожас аңшы туралы аңызында бұғыны атып аламын деп, өзінің туған ұлын жазым еткені, оның табиғатқа қатысты көзтоймастығы, қанағатсыздығы үшін жаратушының берген жазасы ретінде бейнеленеді [27].

Қазақтар үкіге ешқашан тиіспейтіні белгілі. Үкіні киелі құс ретінде тіл көзден қорғайды деп сеніп, бесікке, бас киімге, домбыраға және т.б. тағып қоятын болған.

Ал, тувалықтардың дәстүрлі экологиялық мәдениетінде келесі тиымнормалары қалыптасқан:

- Адамдардың елді мекендері маңында қандайда бір себептермен келіп қалған немесе орныққан аңдарды аулауға қатаң тиым салынған.

- Егерде қандайда бір аңдарды қасқыр аулап жүрген болса, ондай жағдайда оның іс-әрекетіне кедергі келтіруге болмайды.

- Альбиностарды аулауға тиым салынған (тувалықтар оларды бақыт әкеледі деп сенген).

- Құстардың ұяларына тиісуге, оларды бұзуға, бүркітті атуға, қосағымен немесе балапанымен бірге жүрген құстарды атуға қатаң тиым.

- Күзде және көктемдегі маусымдық орын ауыстыру кезінде балық аулауға тиым.

- Суырлардың, тышқандардың, суыр тарбағандардың індеріне су құйуға, бұзуға немесе у салуға тиым салынған. Бұл аңдар жер сілкінісі немесе басқа да стихиялық табиғи зілзалалардың болатынын алдын ала ескертетінін назарға алады.

Жалпы, тувалықтар аңдардың ауа-райының қолайсыздығын ескертудегі рөліне ерекше мән берген [22, 68].

Алтайлықтарда ауыл маңына немесе адамдар арасына өзі келіп қалған аңдарды атауға болмайтын тиым қатаң сақталған. Оны аң о дүниелік болған жақын адамының аң бейнесінде келуі мүмкін деген сеніммен түсіндіреді. Сонымен бірге қара бұлғынды (соболь) да аулауға тиым салынған, себебі оны «зұлым рухтармен» байланыстырады [28].

Еуразия көшпелілерінің барлығында құстардың ұясын бұзу, киелі құстардың жұмыртқасын алу үлкен күнә деп қабылданған, сол себепті оған тиым салынған.

Башқұрттардың дүниетанымында табиғат игіліктерін қорғау мен сақтаудың және оған қамқорлық жасаудың өзіндік ерекшеліктері қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді. Ол ерекшеліктер де башқұрттардың мекендеген табиғи ортасымен етене байланысты болды. Башқұрттардың этникалық территориясындағы далалы ормандық белдеуде қайыңды-қарағайлы жерлер көп кездесетін болғандықтан осы қарағай, қайың, емен, ерек (ольха), артыш (можжевельник), мышар (рябина) сияқты орман ағаштарының кие тұту сенімі берік орнаған. Соған сәйкес әрбір башқұрт руларының киесі ретінде құстармен бірге ағаштарды да тығыз байланыстыруы кездейсоқ емес. Ол рулардың ерекшелігін айқындауда да ерекше белгі болды. Мәселен, Қыпшақ руының қасиетті ағашы - қарағай, ал киелі құсы - қаршыға, Қаңлылардың қасиетті

ағашы - мышар (миләш/рябина), ал киелі құсы – тырна, Тама руының қасиетті ағашы - ерек (ольха), ал киелі құсы – сауысқан, Табын руының қасиетті ағашы – қарағаш, ал киелі құсы – бүркіт танылған [29].

Аталған ағаштар мен құстарға ерекше қамқорлықпен қараған, оларды кесуге не атуға қатаң тиым салынған.

Сонымен бірге, Ш.Уалиханов қазақтардың дүниетанымында да осындай ұқсастық бар екенін атап көрсетеді: «... Құлан түздегі сыңарланып өскен ағаш болсын, немесе бұтақтары таңғажайып формадағы өсімдіктер болсын, олардың тұрған жері қасиетті деп саналады» [23, 155].

Өз кезегінде башқұрттар қайынды ерекше құрмет тұтқан. Оны «қайғылы ағаш» ретінде қабылдайды және үйдің жанына, бақтарға отырғызбаған. Керісінше зираттарда өлген адамдардың басына еккен. Сол себепті башқұрттардың зираттары негізінен қайынды алқаптарда орналасады. Зерттеушілер башқұрттар қайынды кесуге тиым салған және қайынды алқаптарға барғанда аяқ киімін шешіп, дұға оқып барып қана аралаған. Ормансыз далалық аймақтарда қайың алқаптарының оазис іспетті сақталып қалуы табиғат пен оның сыйына деген құрметтің тәжірибесі болатын [29].

Келесі кезеңде экологиялық білімдер, дағдылар, құндылықтар тарихи жады арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды. Соған сәйкес, Еуразия көшпелілері табиғаттағы тепе теңдікті бұзу күнә деп санады. Егер тепе теңдік бұзылса одан міндетті түрде адам зардап шегеді деген тұжырымға сенімді болды. Сондықтан көшпелілердің экожүйесінің құрамдас бөлігі деп саналған өсімдіктер мен жануарлар әлеміне қамқорлықпен қарады.

Бұл Еуразия көшпелілерінің тұрақты экологиялық өмір салтын қалыптастыруға алғышарт жасады. Оның басты өлшемдері табиғатқа жанашырлық таныту әрі оның игіліктерін пайдалануда үнемділік пен жауапкершілік таныту. Мысалы, аң аулауда немесе өсімдік өнімі мен жемісін жинағанда қажеттіліктен тыс артық алу практикасы болмаған. Ол аңдардың түрлерін не өсімдік түрлерін сақтау, яғни экологиялық тепе теңдік заңдылықтарын бұзбау қағидатынан туындаған көзқарас болатын.

Шамандық діни–мистикалық дүниетаным ретінде Еуразия көшпелілері арасында кеңінен тараған наным сенім. Оның негізінде әлем көптеген рухтардан тұрады және ол адам өмірі мен табиғат құбылыстарын айқындайтын тылсымдардың жұмбағын шешу идеясы жатыр. Шамандықтың ерекшелігіне зер салған Ш. Уалиханов шамандық сенімнің дүниеге келуі жалпылай немесе жекелей табиғатты қадір тұту, қастерлеу болып саналады деген анықтама берген болатын [18, 172].

Оны жүзеге асыратын шамандар адам мен табиғат арасындағы үйлесімді орнатудың ритуалдары мен ғұрыптарын орындаушы күш иесі болып саналды.

Бұл рухани тұрғыда көшпелілердегі экологиялық сана мен мәдениеттің қалыптасуына елеулі ықпал етті.

Шамандық нормалар ішіндегі басты бағыттары ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- Табиғат пен оның байлығына құрметпен қарау, өйткені табиғат киелі. Оның игіліктерін пайдаланғанда оған құрмет пен ризашылық жасау.

- Табиғат құбылыстарының рухы мен күшіне сенім. Шамандар табиғаттың тылсым күштері мен рухы өзіндік қасиеттері мен ерекше қабілеттерге ие деп сендірді.

- Табиғат пен адамдар арасында үйлесімділікті орнату. Шамандық әдет-ғұрыптар арқылы адамның табиғатқа тәуелділігін және оның ажырамас бөлігі екендігін уағыздады.

- Табиғат циклдарын тану және түсіну. Шамандар жылдың әр мезгіліндегі табиғи циклдарды және оның қалай жұмыс істейтінін бірден бір танушы ретіндегі миссиясы мойындалды. Сол арқылы табиғи процесстер мен құбылыстарға болжам жасау, ауа райының өзгеруіне болжам жасау т.б. қызметтер атқарды.

- Табиғат игіліктерін пайдалану арқылы емдеуді жүзеге асырушы. Өсімдіктерді, минералдарды және басқа да табиғи материалдарды түрлі ауруларды емдеу үшін пайдаланды.

- Шамандық дәстүрлерді сақтаушы және ұрпақ сабақтастығын жалғастырушы. Табиғи құбылыстар мен оның рухы, күштері туралы білімді насихаттап, келесі ұрпаққа жеткізіп отырған.

Осылайша, бір жағынан алғанда шамандық көшпелі халықтардың экологиялық мәдениетінің қалыптасуына да дүниетанымдық алғышарт болды.

Еуразия көшпелі халықтарының этноэкологиялық дәстүріндегі маңызды халықтық тарихи тәжірибе жыл басы ретінде Наурызды тойлауы. Олар тек қоршаған орта игіліктерін ғана емес, сонымен бірге жыл мезгілдерінің ерекшелігі мен артықшылығын тиімді пайдалана білген.

Наурыз – көне замандарда қалыптасып, бүгінгі күнге дейін құндылығын жоғалтпаған, ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан мейрамдардың бірі. Ол Шығыс халықтарында, әсіресе, түркі және парсы халықтарында кеңінен атап өтіледі.

Зерттеуші-ғалымдардың тұжырымы бойынша Наурыз және оның салт жоралары зороастриалық сенім негізінде қалыптасқан [30].

Дегенмен, этнограф ғалым Ж.Артықбаевтың пайымдауы бойынша Наурыз жаратылыстану түсініктерінен туындаған. Расында да, Наурыз – күн мен түннің теңелетін уақыты. Сол заманның есепшілері анықтаған табиғаттың ғажап бір заңдылығы, гармониясы. Сондықтан да, Наурыз туралы айтқанда діннен гөрі, көне замандағы ғылым-білім туралы, даналық туралы айтқанымыз жөн. Яғни, оны белгілі бір дінмен байланысты деп айтуға болмайды. Тіпті әлемдегі ең көне дін саналатын Зороастризмнің өзі біздің дәуірімізге дейінгі 2 мыңжылдықта пайда болды. Ал Наурыздың тарихы кем дегенде б.з.д. 6-7 мыңжылдықтарға барады [31].

Көктемде күн мен түннің теңелетін табиғи құбылысын ғасырлар бойғы тәжірибе арқылы танып біліп, оның мәнін табиғат пен тіршілік атаулының жаңаруы, жаңа жыл, жаңа өмірлік кезеңнің бастауы ретінде халықтың санасына сіңіріп оны мерекелеуге жұмылдырған. Бұл жаратылыс заңдылығы аясында табиғат пен адам арасындағы үйлесімділіктің айқын көрінісі болып табылады.

Еуразия халықтарының ішінде қазақтар Наурыз мейрамын «Ұлыстың ұлы күні» деп, оған ерекше маңыз берген. Мысалы, Абай Құнанбайұлы «Білер сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» атты еңбегінде Наурыз мейрамының шежіресін дала өркениетіндегі көне замандардан бастау алатынын атап көрсете отырып: «Ол күнде Наурыз деген бір жазғытұрым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, тамаша қылады екен. Сол күнін «Ұлыстың ұлы күні» дейді екен» деп жазған [32].

Наурызға қатысты деректерді белгілі шежіреші Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да өз жазбаларында баяндаған. Наурыздың келген сәтін жандыда балық біледі. Наурызнама той қылатын жұрттың патшалары тірі балықты көп қылып ұстатып алып, бір керсен суға салып, көптің алқасына қойдырады. Отырған көп әлеумет сол балықтарға көздерін тігіп қарап отырады. Бір мезгілде балық біткен бірі қалмай теп-тегіс шалқасынан жата қалады. Қарындары жарқырап, лезде балықтар аунаған жағынан екінші жағына қарай аунап түседі. Сонан соң патшалар барабан соқтырады: «Ескі жыл шықты, жаңа жыл келді!» деп. Сегіз күн ұдайымен қол астына қараған жұртқа той, тамаша береді: «Жаңа жыл тойы! деп» жазған [5, 52-53].

Қазақтардың өміріндегі Наурыз тойының маңызы жәйлі «Үйсін Төле билердің заманында наурыз-даманың қадір-құны астан, тойдан ілгері болады екен» дейді [5, 53]. Сондай-ақ, «Наурыз тілегі» атты өлеңінде М.Ж. Көпейұлы «... Өмірге жаңа жолдар ашатұғын, Жаңа жыл бүгінгі күн жаздың алды» деп, әр жылғы наурыздан халық жаңаруды, жаңа өмірді, жаңалықты күткен [5, 102].

Көрнекті ғалым, фарабитанудың негізін қалаушы Ақжан Машани да Наурыз мейрамының шығу тегіне терең зер салып, оның бастаулары бойынша өз тұжырымдарымен бөліскен: «...Ай, Екі батыр соғысты, үркер мен айдай тоғысты» дегендегі – Үркер мен жаңа айдың бір-біріне қарсы келіп, тоғауын «тоғыс» дейміз. Міне, осы тоғыс көктемгі күн мен түннің теңелетін уақытына, наурыздың 22-не сәйкес келеді» деп атап көрсетеді [33].

Халық даналығы мен ертедегі астрономиялық танымындағы Үркерге қатысты бірқатар мақал мәтелдер кең таралған. Мысалы, «Үркер мен ай ауыл-үй қонысты, Үркер мен Ай тоғысты»; «Үркерлі айдың бәрі қыс; «Үркер шырқай берсе, күн суи береді, Үркер төмендей берсе, күн жыли береді»; «Үркер мен Айдың өзі біледі, есепшінің көзі біледі»; «Үркер жерге түспей жер қызбайды»; «Үркер үйден көрінсе, үш айдан соң жаз болады» [34].

Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық тарихи тәжірибесіндегі Наурыз мерекесін тойлаудың ғасырлар бойғы дәстүрі адам мен табиғат арасындағы үндестікті, үйлесімділікті орнықтыру, жаңарудың табиғи циклдары мен шаруашылықтың, еңбектің өзара тығыз байланысын терең сезіну, тіршіліктің табиғи қайнарларына қамқорлықпен, жанашырлықпен қарау құндылықтарын, экологиялық өмір салтын насихаттауға бағытталған.

Аталған этноэкологиялық құндылықтардың жалпыадамзат үшін пайдасын басшылыққа ала отырып, 2009 жылы 30 қыркүйекте UNESCO Наурыз мейрамын адамзаттың материалдық емес мәдени мұра репрезентативті тізіміне енгізді. 2010 жылы 23 ақпанда БҰҰ Бас Ассамблеясының 64-қарары негізінде 21 наурыз «Халықаралық Наурыз күні» ретінде жариялады [35].

Әлбетте, этноэкологиялық дәстүрлер біркелкі, яғни универсалды болуы мүмкін емес. Оның жалпыға ортақ кейбір белгілері болғанымен, әр халықтың табиғи ортасы мен өзіндік мәдени ерекшеліктеріне байланысты қалыптасады. Мәселен, Наурыз мейрамы этноэкологиялық дүниетанымының маңызды көрінісі ретінде түркі және парсы халықтарында ерекше орын алса, Еуропада немесе басқа да халықтарда ол жоқ. Бұл заңды да. Өйткені, әлем тұтас болғанымен оны мекендейтін халықтардың жаратылыс заңдылықтарын танып-білуі әртүрлі.

Көптеген зерттеушілер жер шаруашылығының, яғни егіншіліктің дамуын қоғам мен табиғат арасындағы байланысындағы шешуші трансформациялық кезең болды деп есептейді. Бұл фактор адамның табиғаттан шартты түрде бөліне бастауына, өзін табиғи құбылыстардан аз да болса тәуелсіз сезінуіне алғышарт болды. Бірте бірте табиғатқа, табиғи күштер мен құбылыстарға өзін қарсы қою түсінігі қалыптаса бастады.

Табиғатқа деген қатынас утилитарлық (пайда көзі) бағытқа ауысты. Ендігі кезекте табиғат тіршілік ететін кеңістік, орын ғана емес, оны материалдық өндірістік қызмет ортасы ретінде қабылдау түсінігі орныға бастады.

Табиғи орта, оның жануарлар мен өсімдік әлемі өзі үшін ғана өмір сүрмейді, адам үшін өмір сүреді деген түсінік орныға бастады.

Батыс өркениетіндегі отырықшы мәдениет, егіншілік пен жеке меншік институтының дамуы, христиандық діни сенім антропоцентристік дүниетанымның берік орнығуына негіз болды. Ондағы әлем иерархиясы: Құдай – Адам – Табиғат сатысында қалыптасты. Ғылым мен технологияның дамуы Адам Жердің, әлемнің қожасы деген сенімді қалыптастыра бастады. Алайда бұдан батыс өркениетінде экологиялық этика мүлде назардан тыс қалды деген тұжырым қалыптаспау керек. Табиғат ол материалдық байлық пен өндірістік қызметтің көзі, нысаны, сондықтан ол адамға пайдалы және оған қамқорлықпен қарау керек деген ұстаным қалыптасты. Бірақ антропоцентризм жетекші идея ретінде дамыды.

Қайта өрлеу дәуірінде қалыптасқан гуманизм ілімінде де адам, жеке тұлға ең жоғары құндылыққа ие деген тұжырым берік орнап, антропоцентризм басты қағидатқа айналды. Бұл табиғаттағы адамның жетекші рөлін, үстемдігін айқын көрсетіп берді. М.Хайдеггердің тұжырымымен айтқанда, адам мен жердің европалануы оның өмірлік мәнін қайнар бастауында құрттып жіберді дегенге сайып келеді [36].

Бұл адамның материалдық игілігі үшін, адам қажеттіліктерін өтеу үшін табиғи ресурстарды игеру теңдесіз ауқымға ие болып, бүгінгі табиғаттағы тепе теңдіктің бұзылуына, экологиялық дағдарыстарға, климаттың өзгеруіне алғышарт жасады. Бұл қайшылықтар XX-XXI ғасырлар тоғысында өзінің шарықтау шегіне жетіп отыр.

Шығыс өркениетінде, әсіресе, діни құндылықтарда (буддизм, конфуцилік ілім т.б.) адам мен қоршаған орта үйлесімділігі, диалогы кеңінен насихатталуымен ерекшеленеді. Адам мен табиғат арасындағы қайшылық көрінісі жоқ, яғни эгоцентристік дүниетаным көрінісі айқын. Бірақ, шығыс елдеріндегі отырықшы мәдениет, жер өңдеушілік өмір салты мен халықтың тығыз орналасуы, индустриялық өндірістің қарқынды дамуы табиғи орта тепе теңдігінің бұзылуына, табиғи ресурстарды шектен тыс, әсіресе егіншілікке қажетті жерлерді шектен тыс пайдалануға мәжбүрлік адам мен қоршаған орта қайшылығына алып келді [20].

Зерттеу нәтижелері.

Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасының басты қағидаттары мынаған сайып келеді:

Біріншіден, адамды табиғаттың ажырамас құрамдас бір бөлігі ретінде қарастыру ұстанымы. Көшпелі халықтар өздерін табиғи ортадан дербес бөліп қарастырған жоқ. Өздерін тұтас табиғаттың бір бөлшегі ретінде ғана таныды. Табиғатқа үстемдік жүргізу идеясы мүлде болмады.

Екіншіден, табиғат пен оны қоршаған тірі әлемді (өсімдік, жануарлар) қайталанбас құндылық ретінде қабылдады. Табиғат берген игіліктерді пайдаланып отырғанын терең сезіне отырып, оған құрметпен қарау, киелі деп қарау керек деген ұстаным дүниетанымда берік орнады.

Үшіншіден, табиғат ресурстарына үнемді қарау. Жер, су, өсімдік және жануарлар әлеміне үнемді әрі қамқорлықпен қарау арқылы болашақ ұрпағы үшін сақтауды мақсат тұтты.

Төртіншіден, табиғи орта мен адамның өзара тәуелділік ұстанымы. Еуразия көшпелі халықтары табиғи ортаға, яғни жер, су, өсімдік және жануарлар ресурстарына тәуелді және тағдыры сол ресурстарға тікелей байланысты екенін терең сезінді.

Бесіншіден, табиғатпен үндестік. Табиғаттың тылсым сырлары мен құбылыстарын ұғынып, түсіну үшін онымен үндестікте өмір сүру. Көшпелілердің үнемі қозғалыста болуы мен жаңа жайылымдарды іздеуі табиғи ортаның ерекшеліктерін зерттеп отыруға, одан қажетті білім алуға мүмкіндік берді. Мәселен, маусымдық жайылымдардың жаңаруына, өсімдіктер мен жануарлар әлемінің регенерациясына үлкен мән берілді. Табиғи ресурстар егер шамадан тыс пайдаланылған жағдайда өзінің тіршілігі мен шаруашылығына кері әсер ететінін терең түсінді.

Алтыншыдан, табиғатты қорғау. Экожүйе тепе теңдігін бұзбау үшін, табиғаттың саналуандығын сақтау үшін табиғат игіліктерін тіршілікке қажетті мөлшерде ғана пайдалану. Үнемі көшіп қону әрі қозғалыста болу стратегиясы артық материалдық байлық пен заттық бұйымдарды тасмалдап жүруді қажет етпеді, өйткені ол көшу барысында ыңғайсыздық тудыратын еді. Табиғи орта мен ресурстарды қорғау

мақсатында көшіп қону стратегиясын тиімді жүзеге асыру. Мысалы, жайылымдардың бұзылуы мен топырақ эрозиясының алдын алу мақсатында маусымдық көшіп-қону жүйесін қалыптастырды. Сонымен бірге, су ресурстарын сақтау үшін ормандар мен ағаштарды кесуге тиым салынды. Немесе кейбір аңдарды киелі деп санап, оларды аулауға тиым салды.

Жетіншіден, Еуразия көшпелі халықтарының этноэкологиялық этикасы мәдени мұраның бір бөлігі ретінде ұрпақтан ұрпаққа беріліп келді. Ол халық даналығы, түрлі әдет-ғұрыптар мен тиымдар, ауыз әдебиеті және т.б. әлеуметтік мәдени институттар арқылы халық жадына сіңіріліп, ұрпақ сабақтастығы арқылы өз жалғасын тауып отырды.

Бұл қағидаттар негізінде Еуразия көшпелілерінің дүниетанымындағы этноэкологиялық құндылықтар жүйесі қалыптасты. Бұл құндылықтардың жинақталған көрінісі халық даналығынан, әсіресе, мақал мәтелдерден орын тапты. Мысалы, қазақ мақал мәтелдерінде Табиғат-Ана мен Жер-Су құндылығына қатысты халық жадында кеңінен сақталған: «Табиғат – тал бесік», «Қара жерге халық ие», «Жерін қорлаған жерленбей қалады», «Қара жерді жамандама, қайтып сонда барарсың, Қауым елді жамандама, қарғысына қаларсың», «Жер екеш жер де ауырады» деген мақалдар арқылы қатал моральдық-этикалық нормаларды халық жадына сіңірген.

Су көздері тапшы аридтік белдеудегі Қазақ даласында Су киесі де қатаң нормалар арқылы халықтың дүниетанымына таңылған: «Судың да сұрауы бар», «Су бергеннің сауабы бар, су төккеннің сұрауы бар», «Жер қазына, су гауһар».

Келесі ретте «Шөбі жоқ деп жерден түңілме, малы жоқ деп ерден түңілме», «Жер құнары саз», «Егілмеген жер жетім, елінен айырылған ер жетім», «Алтын тағың болғанша, алақандай жерің болсын» деген мақалдар Жердің құнарсызы болмайды, оның қасиеті бірдей, сазды, шөлді, сусыз деп қасиетін төмендетуге болмайды, оларды ретімен, маусымдық ерекшеліктерге сәйкес пайдалануға болады деген талапты алға тартады.

Бұл құндылықтар жүйесі қалай және қай кезеңде дағдарысқа ұшырап, Еуразия халықтарының санасынан өшіріле бастады деген сауалға тоқталатын болсақ, ол Ресейдің Еуразияның көшпелі халықтарын отарлауы толық жүзеге асырылғаннан кейін (XIX-XX ғғ. тоғысында) далалық кеңістікте табиғи органы пайдаланудың этноэкологиялық дәстүрлеріне қарама-қайшы тәсілдерді кеңінен енгізумен тығыз байланысты болды. Және де ол уақыт өткен сайын ұлғая берді. (әлбетте, бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді)

Қорытынды.

Қазіргі жаһандық қауымдастықтағы орнықты дамудың басты құндылықтары экологиялық этикаға, этномәдени дәстүрлерге және ғылыми-техникалық жетістіктерге негізделуі керек. Бұрын экология мәселелері көтерілді, дегенмен онда қоғам дамуының экологиялық-экономикалық мәселелері басты назарда болса, қазіргі заман талабы табиғи органы қорғаудың этикалық және аксиологиялық аспектілері шешуші рөлге ие болып отыр.

Бүгінгі кезеңде орын алып отырған экологиялық дағдарыс қоғам мен табиғат арасындағы өзара байланыстың жаңа экоцентристік дүниетанымның, жаңа экологиялық этиканың қалыптасуына алғышарт болып отыр [20].

Жоғарыда аталған қағидаттардың көшпелі өмір салты мен оған тән шаруашылықтың мыңдаған жыл-дар бойы орнықты дамуы мен тиімділігін қамтамасыз етті. Соған сәйкес, Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасының мыңдаған жылдық тарихи тәжірибесі жаһандық «экологиялық апокалипсиске» келіп тіреліп отырған қазіргі қоғамдар үшін практикалық маңызға ие. Мысалы, бұрын неге киіктердің популяциясы үлкен көлемде далалық экожүйенің құрамдас бір бөлігі ретінде тіршілік етті. Себебі, киікті киелі деп таныған қазақтар мен басқа да көшпелі түркі халықтары оларға қамқорлықпен қарады. Алайда мұндай этноэкологиялық этика халық санасынан өшіріле бастағаннан кейін оның мүйізінен пайда табуды көздеген адамдар (браконьерлер) аяусыз қырып, оның популяциясының жойылуына алып келе жаздағаны белгілі.

Түйіндей айтқанда, Еуразия көшпелілері өздерінің тіршілік даналығында табиғаттың биоритмдеріне негізделген экологиялық күнтізбе қалыптастырып, мейлінше табиғатпен үндестікті, үйлесімділікті негіздеді. Ал экоцентристік дүниетанымның негізі табиғат ол жалпыға ортақ тұтас әлем, ал адам оның бір элементі, бөлшегі, яғни табиғат адамзаттың қасиетті үйі деген қағидатқа сайып келеді. Соған сәйкес, бұл қағидат адамзат қоғамының басты ұстанымына айналуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уалиханов Ш. Таңдамалы. 2-басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
2. Бартольд В.В. *Связь общественного быта с хозяйственным укладом у турок и монголов // Бартольд В. Сочинения. – М., 1968. - 5 том. - 759 с.; Бартольд В.В. Сочинения. Том 5. Работы по истории и филологии*

тюркских и монгольских народов. – М.: Наука, 1968. – 759 с.; Бартольд В.В. Сочинения. Том 9. Работы по истории востоковедения. – М.: Наука, 1977. – 966 с.

3. Радлов В.В. Из Сбири. Страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 740 с.

4. Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. // Живая старина. 1916., Т.25. С.63; Потанин Г.Н. Путешествия по Монголии. – М.: ОГИЗ, 1948. – 450 с.

5. Мәшиһур Жүсіп Көпейұлы Нұх. Наурыз тарихы // Шығармалары. 8 том.- Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 452 б.

6. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1995. – 224 б.

7. Маргулан А.Х. Мир казахов. – Алматы, 1995; Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. В 3-х томах. – Алматы, 1986-1988.

8. Акишев К. Древние и средневековые государства на территории Казахстана (Этюды исследования). – Алматы, 2013. – 192 с.; К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне древнего Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 31-46

9. Гумилев Л. Этносфера. История людей и история природы.– М.: «Издательство АСТ», 2004. – 575 с.; Гумилев Л.Н. Из истории Евразии.- М., 1993; Гумилев Л.Н. Ритмы Евразия: эпохи и цивилизации. – М., 1993

10. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – М., 1976. – 316 с.

11. Хазанов А. Кочевники и внешний мир. – Алматы, 2002. – 604 с.

12. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества.- Алматы «Социнвест». – Москва «Горизонт», 1995. – 320 с.

13. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: “Ғылым”, 1998. – 234 с.; Мұқанов М. Қазақ жерінің тарихы.- Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994.– 80 бет

14. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномадени пайымдау оқу құралы. – Алматы «Санат» 1997. – 464 б.

15. Артықбаев Ж.О. Қоғам және этнос. (XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноадеметтік құрылымы). – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 392 б.

16. Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы:Дайк-Пресс, 2005. – 310 с.

17. Адаев В.Н. Традиционная экологическая культура хантов и ненцев Западной Сибири. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Новосибирск, 2004.- 17 с. (С.16))

18. Уалиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Уалиханов Ш. Таңдамалы. 2-басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б. (171 б.)

19. Якутские пословицы и поговорки собранные А.Е. Кулаковским. – Якутск, 1925. – 130 с.

20. Ригина Е.Ю. Экологическая этика как философский феномен // Научное обозрение. Биологические науки. – 2016. – № 4. – С. 30-51 // URL: <https://science-biology.ru/ru/article/view?id=1010> (дата обращения: 15.04.2023)

21. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. 20 томдық. – Алматы: Аударма, 2005. – Т. 1. – 71-96 б.(72 б.)

22. Абаев Н.В., Фельдман В.Р. Этноконфессиональные традиции и экологическая культура народов Центральной Азии и Алтай-Байкальского региона. Учебное пособие. Изд-е 2-е, исправленное, расширенное и дополненное. – Кызыл: Изд-во ТывГУ, 2007. – 145 с. (С. 59-61)

23. Уалиханов Ш. Тәңірі (Құдай) // Уалиханов Ш. Таңдамалы. 2-басылым.– Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б. (156 б.)

24. Вамбери Арминий Путешествие по Средней Азии. Описание поездки из Тегерана через Туркменскую степь по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, совершенной в 1863 году. – Санкт-Петербург.- 1865. – 221 с. (С. 158, 183)

25. Хафизова К. Диалог цивилизаций на Шелковом пути (исторические сюжеты): монография.- Астана: «Ғылым» баспасы, 2015.- 416 с. (С. 114)

26. Гордеева Е.Г. Этноэкология традиционной культуры русского населения Мордовии. Авто-реферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Саранск, 2007. – 22 с. (С.20)

27. Исакова Ф.З., Байдавлетов М.Д., Өскенбай М.Ә. Түркі қағанаттарында қалыптасқан географиялық кеңістік туралы түсінік // Электронный научный журнал edu.e-history.kz № 2(06)

28. Ойроткинова Н.Р., Миндибекова В.В., Юша Ж.М. Миф и ритуал тюркских народов Южной Сибири (алтайцев, хакасов, тувинцев) Часть 2. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2018. – 252 с. (С. 37)

29. Башкиры / отв. ред. Р. Күзеев, Е. Данилко. Народы и культуры. – М.: Наука, 2016. – 662 с. (474-476)

30. Қазақтар. Тарих және мәдениет. – Алматы: Абди Компани, 2015. – 656 б. 2-ші басылым, өзгертілген. – 386-390 бб.
31. Артықбаев Ж. Наурыз туралы. Атырау газеті. PUBLISHED BY 21.03.2022 Contents
32. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар және қарасөздер. – Алматы: «Жазушы», 1995. – 382 б. (222 б.)
33. Машанов А.Ж. Наурыздың үш мыңжылдық тарихы бар // Заң газеті. – 1996.– 20-26 наурыз
34. Қазақ мақал, мәтелдерінің антологиясы. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2012. – 496 бет
35. Международный день Навруз | Организация Объединенных Наций (un.org)
36. Хайдеггер, М. *Время и бытие. Статьи и выступления.* – М., 1993. – 28 с.

References:

1. Ualikhanov Sh. *Tandamaly. 2-basylym.* - Алматы: Zhazushy, 1985.- 560 b.
2. Bartol'd V.V. *Svyaz' obshchestvennogo byta s khozyajstvennym ukladom u turok i mongolov // Bartol'd V. Sochineniya.- M., 1968.- 5 tom.- 759 s.; Bartol'd V.V. Sochineniya. Tom 5. Raboty po istorii i filologii tyurkskikh i mongol'skikh narodov.- M.: Nauka, 1968.- 759 s.; Bartol'd V.V. Sochineniya. Tom 9. Raboty po istorii vostokovedeniya.- M.: Nauka, 1977. - 966 s.*
3. Radlov V.V. *Iz Sbiri. Stranicy dnevnika.* - M.: Nauka, 1989.- 740 s.
4. Potanin G.N. *Kazak-kirgizskie i altajskie predaniya, legendy i skazki. // Zhivaya starina. 1916., T.25. S.63; Potanin G.N. Puteshestviya po Mongolii. – M.: OGIZ, 1948. – 450 s.*
5. Mashhur Zhusip *Kopeiuly Nukh. Nauryz tarikhy // Shygarmalary. 8 tom.- Pavlodar: «Ekho», 2006.- 452 b. (52-53 bb.)*
6. Shonanuly T. *Zher tagdyry – el tagdyry. – Алматы: Sanat, 1995 – 224 b.*
7. Margulan A. *Mir kazakhov.- Алматы, 1995; Margulan A.KH. Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo. V 3-kh tomakh.- Алматы, 1986-1988*
8. Akishev K. *Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazakhstana (Ehtyudy issledovaniya).- Алматы, 2013.- 192 s.; K probleme proiskhozhdeniya nomadizma v aridnoy zone drevnego Kazakhstana // Poiski i raskopki v Kazakhstane.- Alma-Ata: Nauka, 1972.- S. 31-46*
9. Gumilev L. *Ehtnosfera. Istoriya lyudej i istoriya prirody.- M: «Izdatel'stvo AST», 2004.-575 s.; Gumilev L.N. Iz istorii Evrazii.- M., 1993; Gumilev L.N. Ritmy Evraziya: ehpokhi i civilizacii. M., 1993*
10. Markov G.E. *Kochevniky Azii. Struktura khozyajstva i obshchestvennoj organizacii. – M., 1976.- 316 s.*
11. Khazanov A. *Kochevniky i vneshnij mir.- Алматы, 2002.- 604 s.*
12. Masanov N. *Kochevaya civilizaciya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva.- Алматы «Socinvest» - Moskva «Gorizont», 1995.- 320 s.*
13. Alimbaj N., Mukanov M.S., Argynbaev KH. *Tradicionnaya kul'tura zhizneobespecheniya kazakhov. Ocherki teorii i istorii.- Алматы: “FylyM”, 1998.- 234 s.; Mukanov M. Qazaq zherinin tarikhy.- Алматы: Atamura-Qazaqstan, 1994.- 80 bet*
14. Seidimbek A. *Qazaq alemi. Etnomadeni pajymdau. Okukuraly. Алматы «Sanat», 1997 – 464 b. (194 b.)*
15. Artyqbaev Zh. *Qogam zhane etnos. (XVIII gasyrdagy qazaq qogamynyn etnoaleumettik qurylymy).- Pavlodar: «Eho», 2004.– 392 b. (137 b.)*
16. Orazbaeva A.I. *Civilizaciya kochevnikov evrazijskikh stepej.- Алматы: Dajk-Press, 2005.-310 s.*
17. Adaev V. *Tradicionnaya ekologicheskaya kul'tura khantov i nencev Zapadnoj Sibiri. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. – Novosibirsk, 2004.- 17 c. (C.16))*
18. Ualikhanov Sh. *Qazaqtardagy shamandyqtynqaldygy // Ualikhanov Sh. Tandamaly. 2-basylym.- Алматы: Zhazushy, 1985.- 560 b. (171 b.)*
19. Yakutskie posloviy i pogovorki sobrannye A.E. Kulakovskim.- Yakutsk, 1925.- 130 s.
20. Rigina E.YU. *Ehkologicheskaya ehtika kak filosofskij fenomen // Nauchnoe obozrenie. Biologicheskie nauki.– 2016.– № 4.– S. 30-51 // URL: <https://science-biology.ru/ru/article/view?id=1010> (data obrashcheniya: 15.04.2023)*
21. Kenzhetai D. *Dasturli turkilik duniyanym zhane onyn mani // Ezhelgi koshpeliler duniyanymy. 20 tomдық.– Алматы: Audarma, 2005.– T. 1.– 71-96 b.(72 b.)*
22. Abaev N. V., Fel'dman V. R. *Ehtnokonfessional'nye tradicii i ehkologicheskaya kul'tura narodov Central'noj Azii i Altaj-Bajkal'skogo regiona. Uchebnoe posobie. Izd-e 2-e, ispravlennoe, rasshirennoe i dopolnennoe.- Kyzyl: Izd-vo TyVGU, 2007. – 145 s. (C. 59-61)*
23. Ualikhanov Sh. *Taniri (Qudai) // Ualikhanov Sh. Tandamaly. 2-basylym. - Алматы: Zhazushy, 1985.- 560 b. (155 b.)*

24. Vamberi Arminij Puteshestvie po Srednej Azii. Opisanie poezdki iz Tegerana cherez Turkmenskuyu step' po vostochnomu beregu Kaspijskogo morya v Khivu, Bukharu i Samarkand, sovershennoj v 1863 godu.- Sankt-Peterburg.- 1865.- 221 s. (S. 158, 183)
25. Khafizova K. Dialog civilizacii na Shelkovom puti (istoricheskie syuzhety): monografiya.- Astana: «Gylym» baspasy, 2015.- 416 s. (s. 114)
26. Gordeeva E.G. Ehtnoehkologiya tradicionnoj kul'tury russkogo naseleniya Mordovii. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. – Saransk, 2007.- 22 c. (С.20)
27. Iskakova F.Z., Baidavletova M.D., Oskembaj M.Ə. Turki qaganattarynda qalyptasqan geografialyq kenistik turaly tusinik // Ehlektronnyj nauchnyj zhurnal edu.e-history.kz № 2(06)
28. Oinotkinova N.R., Mindibekova V.V., Yusha ZH.M. Mif i ritual tyurkskikh narodov Yuzhnoj Sibiri (altajcev, khakasov, tuvincev) Chast' 2.- Astana: «Gylym» baspasy, 2018.- 252 s. (S. 37)
29. Bashkiry / otv. red. R. Kuzeev, E. Danilko. Narody i kul'tury.- M.: Nauka, 2016.- 662 s. (474-476)
30. Qazaqtar. Tarikh zhane madeniet.- Almaty: Abdi Company, 2015.- 656 b. 2-shi basylym, ozgertilgen. (386-390 bb.)
31. Artyqbaev Zh. Nauryz turaly. Atyrau gazetі. Published by 21.03.2022 Contents
32. Abai (Ibrahim) Kunanbaiuly. Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy. II tom. Olender men audarmalar, poemalar zhane qaraszoder.- Almaty: «Zhazushy», 1995.- 382 b. (222 b.)
33. Mashanov A. Nauryzdynush mynzhyldyq tarikhy bar // Zan gazetі. – 1996.– 20- 26 nauryz
34. Qazaq maqal, matelderinin antologiyasy. – Almaty: «Əlke» baspasy, 2012.- 496 bet
35. Mezhdunarodnyj den' Navruz | Organizaciya Ob"edinennykh Nacij (un.org)
36. Khajdegger, M. Vremya i bytie. Stat'i i vystupleniya. – M., 1993. – 28 c.

УДК 94(574):371
МРНТИ:03.20.00

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.015>

Шекербеков К.М.^{1*}, Мурат А.С.², Якуб А.Ə.³

*¹докторант PhD, ЮКППУ

²к.и.н., старший преподаватель, Шымкентский университет

³старший преподаватель, МКТУ им. Х.А. Ясави
г. Шымкент, Казахстан, shkm_79@mail.ru

ИСТОРИЯ РЕФОРМИРОВАНИЯ МУСУЛЬМАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЧИМКЕНТЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И ПОДГОТОВКА НОВОМЕТОДНЫХ ШКОЛ

Аннотация

В статье описана история развития новометодных школ в Чимкенте в начале XX века.

Повышение интереса к проблемам образования, продиктовано исторической потребностью в его преобразовании, так как XX век стал тем особым рубежом в эволюции человечества, когда все проблемы и противоречия, бывшие ранее либо частными, либо локальными, приобрели глобальный характер. Развитие общества теперь будет определять образование, а иначе произойдет стагнация, которая перейдет в коллапс общества.

В рамках данной темы представлены данные Сырдарьинской области Туркестанского края, в том числе города Шымкент, указывающие на ряд проблемных ситуаций в системе развития новометодных школ. Расширенный подход к рассмотрению данной темы продиктован веяниями социально – экономического прогресса и немислим без подъема образования, науки и культуры, также мусульманских учебных учреждений (мектебы и медресе). Возможна только одна единственная стратегия на XXI век - это приоритетное развитие образования, науки, культуры, нравственности как основ высоких качеств человека. Эта проблема решается в процессе социализации индивидов, задачей которой как раз и является приобщение человека к нормам и ценностям культуры и превращение его в полноправного члена общества. Существенным компонентом процесса социализации индивидов выступает образование - обучение человека с целью передачи накопленных знаний и культурных ценностей.

Ключевые слова: образование, социализации индивидов, новометодные школы, прогресс, мусульманские учебные учреждения, мектеп, медресе, училище.

К.М. Шекербеков¹, А.С. Мұрат², А.Ә. Якуб³

*Phd докторанты, ОҚМПУ¹
т.ғ.к., аға оқытушы, Шымкент университеті²
аға оқытушы, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ³
Шымкент қ., Қазақстан, shkm_79@mail.ru*

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАН БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫН РЕФОРМАЛАУ ТАРИХЫ: ПЕДАГОГИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЖАҢА ӘДІСТІ МЕКТЕПТЕРДІ ДАЙЫНДАУ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың басындағы Шымкент қаласындағы білім беру жүйесінің ерекшеліктері мен жаңа әдісті мектептердің даму тарихы сипатталған. Білім беру мәселелерінде қызығушылықтың артуы оны қайта қарауға деген тарихи қажеттіліктен туындады. XX ғасырдың басы адамзат эволюциясындағы ерекше кезеңге айналды. Ескі білім беру жүйесі мен қоғамның дамуына сай емес барлық мәселелер мен қарама-қайшылықтар жаһандық сипатқа ие болды.

Аталған тақырып аясында Түркістан өлкесіндегі Сырдария облысы, оның ішінде Шымкент қаласындағы жаңа әдісті мектептерді дамыту жүйесіндегі бірқатар проблемалық жағдайларды көрсететін дерек-тер ұсынылған. Қарастырылып отырған кезеңдегі өзіне тән барлық өзгерістермен аймақтағы халықтық білім берудің жағдайы, мұсылмандық оқу орындарының (мектептер мен медреселердің) құрылымы мен оқу бағдарламаларының мазмұны талданады. Зерттеу аясында білім, ғылым және мәдениет мәселелері әлеуметтік-экономикалық прогресс тенденцияларымен байланыстыра жаңа деректермен дәлелденді. XXI ғасырға тән стратегия – бұл жоғары адами қасиеттердің негізі ретінде білімнің, ғылымның, мәдениеттің, адамгершіліктің басым дамуы. Бұл мәселе жеке тұлғалардың әлеуметтену процесінде шешіледі, оның міндеті адамды мәдениеттің нормалары мен құндылықтарымен таныстыру және оны қоғамның толыққанды мүшесіне айналдыру болып табылады.

Кілт сөздер: білім беру, жеке тұлғаны әлеуметтендіру, жаңа әдісті мектептер, прогресс, мұсылман оқу орындары, мектеп, медресе, училище.

K.M. Shekerbekov¹, A.S.Murat², A.A.Yakub³

*Doctoral student at South Kazakhstan State Pedagogical University¹
candidate of historical sciences, senior lecturer, Shymkent University²
senior lecturer, H.A. Yasawi IKTU³
Shymkent, Kazakhstan*

THE HISTORY OF THE REFORM OF MUSLIM EDUCATION IN SHYMKENT AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: PROBLEMS OF PEDAGOGY AND THE PREPARATION OF NEWMETHODIC SCHOOLS.

Abstract

The article describes the history of the development of newmethodicschools in Chimkent at the beginning of the 20th century. The increase in interest in the problems of education is dictated by the historical need for its transformation, since the XXth century has become that special frontier in the evolution of mankind, when all problems and contradictions that were previously either private or local have acquired a global character. the development of society will now determine education, otherwise there will be stagnation, which will go into the collapse of society.

This topic presents data indicating a number of problematic situations in the development system of newmethodicschools. The expanded approach to the consideration of this topic is dictated by the trends of socio-economic progress and is unthinkable without the rise of education, science and culture. Only one single strategy for the 21st century is possible - this is the priority development of education, science, culture, morality as the foundations of human high qualities. This problem is solved in the process of socialization of individuals, the task of which is precisely to introduce a person to the norms and values of culture and turn him into a full member of

society. An essential component of the process of socialization of individuals is education - training a person in order to transfer accumulated knowledge and cultural values.

Keywords: education, socializations of individual, newmethodic schools, progress, muslim educational institutions, mektep, madrasah, school.

Введение

В современный период происходит повышение интереса к проблемам образования. Это происходит потому, что XX век стал тем особым рубежом в эволюции человечества, когда все проблемы и противоречия, бывшие ранее либо частными, либо локальными, приобрели глобальный характер. Сегодня абсолютно всем ясно, что социально-экономический прогресс немыслим без подъема образования, науки и культуры. Возможна только одна единственная стратегия на XXI век – это приоритетное развитие образования, науки, культуры, нравственности как основ высоких качеств человека.

Поддержание достигнутого уровня культурного развития, его дальнейшее совершенствование невозможны без овладения культурным наследием прошлого. Эта проблема решается в процессе социализации индивидов, задачей которой как раз и является приобщение человека к нормам и ценностям культуры и превращение его в полноправного члена общества. Существенным компонентом процесса социализации индивидов выступает образование - обучение человека с целью передачи накопленных знаний и культурных ценностей. Такая радикальная трансформация института образования была вызвана потребностями экономики, научно-технического прогресса, изменениями в культуре и образе жизни людей. В XIX-XX вв. широкое распространение получают средние и специальные школы, растет число высших учебных заведений. Неполное, а затем и полное среднее образование становится необходимым условием получения профессии в основных отраслях промышленности.

Во всех странах Запада образование и наука представляют для государства инвестиционную сферу. В Казахстане же сегодня, напротив, образование и наука являются для государства сферами изъятия ресурсов всех видов финансовых, материально-технических, кадровых - для перераспределения в иные сферы. Требуется коренным образом пересмотр отношения государства к образованию, до тех пор мы будем наблюдать все большее отставание и несоответствие с запросами времени. Образование сегодня переживает глубокий кризис, связанный с возросшими требованиями, когда мир вступает в новую фазу развития – информационную. Система показателей, существовавшей в Казахстане на протяжении десятилетий традиционной модели образования, неопровержимо свидетельствует о ее неадекватности времени. Сегодня остро стоит необходимость ее реформирования в свете динамики геополитических реалий XXI века.

Материалы и методы: Мы использовали археографический подход, так как источниковедческая основа темы исследования - архивные документы. При предоставлении новых данных в научный оборот были проведены текстологические анализы, в том числе пре работы с отечественными и зарубежными архивными документами. Вместе с тем в историоведческом обзоре были использованы методологические принципы, применяемые отечественными и зарубежными исследователями, и возможности методов историко - сравнительного анализа результатов.

Справочную основу исследования составляют Государственный архив Республики Казахстан, Архив Президента Республики Казахстан, Туркестанский областной государственный архив, Туркестанский областной архив общественно - политической истории и фонды городского архива города Шымкент.

Обсуждение

В период независимости Казахстан стал опережать многие страны постсоветского пространства по структурным реформам во многих областях общественной жизни, в том числе в сфере высшего образования. В казахстанской науке уже имеется достаточно большое число исследований, прямо или косвенно посвященных указанным проблемам. Непростая ситуация, складывавшаяся в казахстанской средней школе в советский и постсоветский периоды вызвала особый интерес, и побудила нас попытаться сделать анализ этой области.

Мы полагаем, что реформирование образования должно осуществляться на базе его серьезного изучения исторической эволюции с учетом современных тенденций, национальных и культурных особенностей. Именно поэтому избранная нами тема исследования носит в настоящее время чрезвычайно актуальный характер. Данная статья посвящена теме, исследование которой не достигнуто окончательного результата и этим представляет новизну.

Результаты

С образованием Туркестанского генерал-губернаторства начинается период втягивания южных территорий в систему общероссийского рынка. Система традиционного образования, сложившаяся на

территории Казахстана и Средней Азии, ограничивалась изучением мусульманских законов, что ставило уровень образованности населения на низкую ступень развития. Более прогрессивные представители местного купечества, стали понимать, что мектебы и медресе средневекового типа не отвечают культурно-экономическим требованиям времени.

Представители интеллигенции мусульманских народов России, еще в конце XIX века осознали отсталость традиционных мусульманских заведений Востока. Просвещение туземных народов виделось им в развитии светского образования, проводником которого были русско-национальные школы. Полный переход к обучению в правительственных школах был на руку миссионерам русификаторам и царским властям, так как происходил процесс обрусения магометан.

Необходимо было создать такую систему образования, которая давала бы светские знания без отрыва мусульман от традиционных учебных заведений, мектебов и медресе. Вопросы о реформе в исламе поднимались задолго до завоевания Южного Казахстана и Средней Азии царской Россией. Реформа должна была начаться с мусульманских учебных заведений. Только лишь в 80-х годах XIX века надежды реформаторов ислама в царской России, находят свое выражение. В 1884 году в Бахчисарае, бывшем одним из значительных крымских центров ислама, открылся первый новометодный мектеб с трехлетним сроком обучения. Одним из авторов реформаторского религиозного течения являлся яркий выразитель интересов либеральных кругов татарской буржуазии, крымский помещик Исмаил бей Гаспринский (1851-1914) [1, 34]. Он использовал плоды европейского просвещения в развитии мусульманского образования при сохранении в традиционных школах национальных и конфессиональных задач. Это было ответом отстающего в своем развитии мусульманства быстроразвивающейся Европе.

Особенность «нового метода» или «джадидизма» заключалась в замене старого метода обучения в мусульманских школах на новый, «звуковой». Джадидизм (от арабского усулджидид - новый), оформился вначале как культурно-реформаторское, просветительское, а затем и как общественно-политическое движение мусульман Поволжья, Крыма и Средней Азии в конце XIX – начале XX вв. Помимо традиционных религиозных в новометодных школах преподавались светские дисциплины, такие как, география, история, арифметика, а религиозный курс по сравнению с мектебами был значительно сокращен [2].

На территорию Туркестанского края этот метод проникает в 90-х годах XIX века. В состав Туркестана входили три области Сыр-Дарьинская, Семиреченская и Ферганская общее население которых составляло более 2 млн. человек. На 1906 год в крае насчитывалось 285 медресе и 5572 мектеба. В казахских областях Туркестанского края в разные годы находилось различное количество мусульманских школ, по данным на 1874 год в Сыр-Дарьинской области насчитывалось 74 мектеба и 8 медресе [3, л.18], в Семиреченской на 1897 год 88 мектебов и медресе и это без учета мектебов в казахских кочевых аулах, которые не поддавались точному учету [4, 31]. Роль духовенства и религии в жизни населения была достаточно велика она поддерживалась со стороны Средней Азии и соседних исламских государств.

Идея реформирования стала известна мусульманским образовательным кругам и администрации Туркестанского края. С предложениями по осуществлению своих замыслов, в частности по изучению русского языка в традиционных мусульманских школах, Исмаил Гаспринский писал Туркестанскому генерал-губернатору и руководителям российской системы образования края. «Таким образом, вопрос введения курса русского языка в среду мусульман сводится к вопросу упрощения или лучше сказать облегчения преподавания в мектебах. Прогрессивными кругами осознавалось необходимость изучения русского языка мусульманами через который происходило приобщение к европейской культуре, «...живя среди мусульман, я часто говорил с ними об изучении русского языка и никогда не слышал от них что - либо против его изучения». Но основной проблемой становилась интеграция новой дисциплины в традиционную школу, «...мне заявляли, что «нет времени заняться им, ибо дети не успевают изучать обязательное по шариату вероучение и арабскую грамоту; идти же в русскую школу или классы - значит еще более отстать в своем вероучении» [5]. В этой связи создавалась методика Гаспринского позволяющая изучать русский язык и другие светские дисциплины при сохранении школы прежнего образца. В результате рассмотрения была подготовлена доклад-справка, суть которой, заключалась в отрицательном отношении к предлагаемым реформам. Несмотря на то, что оценку давали люди, действительно внесшие значительный вклад своим подвижническим трудом в дело Туркестана, вверх взяло господствовавшее имперское мышление, «в деле образования инородцев в России нам нужны указания русского члена министерства народного просвещения, а не инородца-татарина, с горячностью отстаивающего неприкосновенность инородческого быта со всеми его особенностями» [1, 38].

Не найдя понимания у официальных лиц Туркестана, в 1893 году Гаспринский приезжает в Среднюю Азию и добивается поддержки в открытии новометодных школ у бухарского эмира. Нужно сказать, что

практика джадидизма нашла отклик среди части работников сферы мусульманского образования Казахстана и Средней Азии. Первая школа подобного типа была открыта в Самарканде в 1893 году самим И. Гаспринским. Вслед открылись джадидские школы в Ташкенте и городах южного Казахстана, Верном, Казалинске, Чимкенте, Туркестане и других.

Сторонниками нового метода, являлись представители передовой части, зарождавшейся национальной буржуазии, которая, в связи с растущими торгово-экономическими отношениями, была заинтересована в получении светского образования. Прогрессивная часть национальной интеллигенции, так же была на стороне нового течения в просвещении. Однако открытие джадидских школ в Туркестане встретило сильное сопротивление со стороны местных феодальных элементов и реакционного духовенства [4, 38]. Поскольку феодалы и духовенство отстаивало свои интересы, прежде всего, в смысле влияния на населения. В связи с этим, шла борьба между сторонниками «нового метода» (джадидами) и старого (кадимистами). Вопросы этого течения стали главными темами дискуссий среди населения в мечетях, мектебах и медресе, в магазинах и на базарах.

Первая новометодная школа была открыта в Самарканде в 1893 году, основателем которой был Исмаил Гаспринский, приехавший в Туркестанский край для пропаганды джадидского течения в просвещении. Вслед за Ташкентом и Самаркандом, новометодные (джадидские) школы открылись в городах Верном (Алматы), Чимкенте и Пишпекке (Бишкек). Всего их стало около 30 [6, 207]. Особо можно отметить по исследуемой тематике в ведомостях о числе учебных заведений и учащихся в Чимкентском уезде за 1880 год количество медресе – 5, а число учащихся 104 [7, л.1]. В том числе в городе Чимкент были открыты 10 – мектебов, 1 - медресе, где учились – 200 учащихся [8, л.1]. Постепенно, новые школы начали завоевывать доверие народа. Больше всех интерес проявляла зажиточная часть населения. С развитием капиталистических отношений в крае, им было необходимо обучить своих детей в духе нового времени. Власти относились к этим школам с настороженностью, они видели в них двойную опасность – это усиление распространения реакционных исламских идей или быстрое развитие национального самосознания, что привело бы к антиколониальным выступлениям.

На территории Казахстана новометодные школы появились в первом десятилетии XX века. Сравнительно небольшое количество мулл, получивших образование в джадидских мектебах Казани и Оренбурга, являлись сторонниками звукового метода обучения. С самого начала это течение охватило большие города Казахстана, а затем крупные населенные пункты. Его стали поддерживать зарождавшаяся торгово-промышленная буржуазия и некоторые представители казахской интеллигенции.

Новометодные школы были двух видов; одни из них - мектебы при мечетях, в которых слоговый метод был заменен звуковым, во втором кроме обучения чтению звуковым методом, преподавались так же светские предметы. Такое разделение школ произошло из-за того, что отдельные старометодные мектебы постепенно преобразовывались в новометодные.

Известный востоковед В. Бартольд в своей работе «История культурной жизни Туркестана», изучавшей культурную жизнь Туркестанского края, остановился на новых методах в системе общего образования и их результатах. В. Бартольд отмечает, что в городе Туркестане с 1900 года из 30 школ с старым методом обучения 2-е перешли на новый метод, одним из которых была казахская школа [9].

Мусульманское духовенство шло на уступки, но не полностью. Придавая большое значение не науке, а религии они запрещали вводить преподавание светских дисциплин. Но, несмотря на это, все же некоторые мектебы, чисто религиозные, где с древнейших времен царил шум во время занятий, полностью переходили на новый метод обучения.

Еще более сложным стоял вопрос о преподавании в джадидских мектебах русского языка. В связи с этим новометодные школы закрывались, по распоряжению местных властей. Только те учебные заведения, руководство которых соглашалось на введение преподавания русского языка, вновь открывались. Так новометодный мектеб, открытый в городе Верном (вначале, как старометодный в 1887 году) в 1906 году возобновил свою деятельность в 1913 году, ввиду того, что в нем не хотели преподавать русский язык [10, л.36].

Точное количество новометодных школ неизвестно, так как официально они начали работать с 1912 года. В 1909 году в Ташкенте была создана комиссия, которая составила проект правил для новометодных школ.

Вообще же до революции 1905-1907 годов администрация Туркестанского края мало отличала не многочисленные новометодные школы в массе старометодных мектебов. Когда наконец до властей дошло, что все существующие школы закрыть невозможно, начали издаваться различные указы с целью притеснения этих мектебов [11]. Многие школы, особенно в небольших населенных пунктах, на период

проверки закрывались на несколько дней, затем снова открывались и продолжали вести занятия. Когда в 1912 году принятые правила о новометодных школах были разосланы инспекторам народных училищ Туркестанского края, работа их немного была упорядочена. Однако основная часть их продолжала работать без регистрации.

Согласно статье 3 указанных правил в новометодных школах «... введение обучения детей общегосударственному русскому языку» было обязательным [12, л.10].

Далеко не каждый мектеб мог позволить себе ввести преподавание на русском языке. В первую очередь из-за влияния мусульманского духовенства. Второй не менее важной причиной, было слабое материальное положение этих школ. После получения правил, местная администрация усилила преследования новометодных школ. В статье 2 говорилось о «необходимости наблюдать, чтобы в новооткрываемые школы назначались учителями туземцы одного племени с учащимися» [13, л.24]. Так как учителей - казахов вначале было очень мало, то в каждой школе преподавали учителя-татары, получившие подготовку в новометодных медресе Оренбурга, Уфы, Казани.

Областным начальством края была выработана программа в отношении мусульманских школ. Согласно положениям данной программы, мусульманские школы Семиречья должны быть подчинены бдительному надзору инспекторов народных училищ и уездных начальников. Учительским персоналом должна производиться полная регистрация и все учителя, не принадлежащие к одной нации с учащимися, должны были быть уволены. Эта статья была разработана специально с целью удаления из школ татар. Царское правительство видело в них распространителей реакционных исламских идей.

Постепенно во втором десятилетии XX века на территории Туркестанского края появляются учителя-казахи и узбеки, получившие образование в новометодных школах Оренбурга, Казани или нелегальных джадидских мектебах. Благодаря этому открывались новые мектебы, а многие новометодные школы, ранее закрытые, восстанавливались и получали дальнейшее развитие. Однако закрыть новометодный мектеб в больших городах было сложно, даже если в них преподавали учителя-татары, так как они все вели занятия и на русском языке, а школы пользовались большим спросом среди местного населения. Тем более что на их стороне выступали влиятельные магометане и порой даже чиновники. Если мектеб не закрывали, то в решениях указывали, что учителя-татары являются «благонадежными». Но за ними велся тщательный надзор со стороны русских учителей, которые в секретных докладных сообщали о всех действиях и помыслах преподавателей-татар [14, 154].

В Семиреченской области большее количество татар было не только среди учителей, но и среди учащихся. Например, в городе Верном в новометодной школе имени Исхак Габдул-Валиева (названной в честь джадида открывшего школу) количество учащихся в 1913 году составляло 136 человек; из них татар - 116, казахов - 11, и других национальностей – 9 [15, л.23].

В связи с этим по Семиреченской области, были изданы «общие правила» за подписью Туркестанского генерал-губернатора, в пункте 4 которых говорилось: «в медресах и мектебах со смешанным контингентом учащихся, расположенных в городах и оседлых поселениях в качестве учителей допускаются лица, принадлежащие к одному племени с учредителями сих учебных заведений, дающими средства на их содержание. Но если в числе учащихся окажется не менее одной трети детей киргиз, дунган и таранчей, то в этом случае учителями должны быть лица, принадлежащие к сим последним народностям» [16, л.2].

Таким образом у местной администрации была надежда, что если количество казахских детей увеличится, то удастся сократить число учителей-татар в школах.

Наряду с мужскими джадидскими школами открывались также и женские для девочек. Такие мектебы существовали в городе Верном, в котором училось 90 человек; из них татарок- 69, казашек- 9, узбечек- 9 и прочих национальностей -3 [17, л.34].

Отдельные школы открывались из-за популярности нового течения, а кое-какие и с целью наживы. В связи с тем, что все мектебы финансировались населением или зажиточными людьми, учителя, проявившие инициативу создать мектеб подобного типа, делали на этом неплохое состояние. Вскоре казахи поняли выгоду получения такого образования. Они сами стали выезжать в Уфу и обучаться новому методу в приволжских медресе. Больше всего джадидское образование казахи получили в медресе «Галия» города Уфы [18, л.28].

Те учебные заведения нового образца, которые назывались медресе, на самом деле являлись мектебами повышенного типа, то есть с 6-ти летним курсом обучения. Все остальные школы были 4-х летними.

В Туркестанском крае, так же существовали школы повышенного типа. В городе Верном мектеб имени Исхак Габдул-Валиева, в городе Ташкенте мектеб Мунавар-кары Абдулрашитова. Женская новометодная

школа города Верный, тоже была с 6-ти летним сроком обучения. Эти школы в основном готовили учительские кадры для новометодных мектебов. Именно в них обучение велось соответственно всем требованиям джадидских учебных заведений. Всего к 1915 году в Туркестанском крае, было зарегистрировано 4 мектеба повышенного типа. Особой популярностью в этот период пользовались школы с совместным обучением для детей обоего пола. Они располагались в городах Верном и Копале, но они были татарскими. Казахские мектебы находились в Копальском уезде, в Перовске было 4 джадидских школы из них две с совместным обучением.

Как известно в Туркестанском крае в конце XIX - начале XX веков, были распространены русско-туземные школы. В этот же период, татарские джадиды, приехавшие в Перовский уезд и Семиречье, проводили агитацию среди местного населения о том, насколько мала польза от «русских» учебных заведений, находящихся в ведомстве Министерства народного просвещения. Они убеждали коренных жителей в более быстром и совершенном получении знаний, светских предметов в новометодных мектебах. Агитация была настолько убедительна, что отдельные семьи забирали своих детей из русско-туземных школ и отдавали их в новометодные. Единого учебного плана и программ в новометодных школах не было. Учителя применяли учебники по своему выбору. Однако системность занятий соблюдалась, составлялись расписания, по которым проводились уроки. Ученики разделялись по классам.

Большинство школ было с четырехлетним курсом обучения, они считались начальными. Школы повышенного типа с шестилетним обучением, считались лучшими, но в 1917 году несколько мектебов открыли специальные классы, которые давали неполное высшее образование. По тем временам это были лучшие классы. Но большая часть новометодных школ, в основном в аулах, не имели необходимых условий для нормального обучения, в виду ряда причин. Казахи жили в своеобразных условиях, ведя кочевой и полукочевой образ жизни, они не имели нормальных помещений с необходимым оборудованием (столы, доски, парты и т.д.), учителей и учебников. Занятия проводились в тех же условиях, что и в старометодных мектебах. Трудное материальное положение, тормозило развитие. Эти школы не имели финансирования от государства, существовали на средства богатых людей или родителей учащихся.

Обычно в новометодных школах преподавались: религия, родной язык, счет (арифметика), география, история, мораль. Все предметы изучались вначале на татарском, а позже на родном языке. Родной язык изучался в качестве самостоятельного предмета. [19, л.35]. Среди просветителей джадидского периода было немало людей, интересовавшихся методикой преподавания в новометодных школах. Многие из них желали стать авторами учебников и даже проявляли инициативу, но только единицы из них смогли создать такие книги или хотя бы переводы. Администрация Туркестанского края, опираясь на «правила о новометодных школах» добилась введения в них общегосударственного (русского) языка. Но вопрос о том, с какого года учащиеся должны начинать изучение русского языка оставался открытым. Все школы с шестилетним сроком обучения начинали преподавать с пятого года учебы. В учебных заведениях с четырехлетним курсом, а таких было большинство, начинали с третьего, а некоторые и с четвертого года учебного процесса.

Местная администрация требовала ввести преподавание со второго года обучения, для школ с четырехлетним курсом. Учебным заведениям повышенного типа, то есть с шестилетним сроком обучения, рекомендовалось начинать изучение с третьего года. Однако с таким распоряжением не были согласны содержатели новометодных мектебов. Так как учащиеся за это время овладевали русским языком в достаточной степени, чтобы свободно общаться со славянским населением и даже работать писарями и переводчиками в чиновничьих аппаратах.

Обучение звуковым методом русского языка в новометодных школах было не менее эффективно, чем в русско-туземных. Многие новометодисты хорошо понимали прогрессивность изучения русского языка. Хотя среди джадидов также возникали споры по данному вопросу. Некоторые считали, обучение общероссийскому языку не стоит вводить в мектебы нового типа.

Того же мнения на начальном этапе развития данной системы, придерживались царские чиновники, считая, что нужно затрачивать средства на открытие не новометодных, а русско-туземных школ. Так как они являлись правительственными и находились под надзором инспекторов народных училищ. Только после революции 1905-1907 годов царизм обратил пристальное внимание на джадидские учебные заведения и мусульманские мектебы и медресе. После чего преподавание русского языка в школах нового образца стало обязательным. Ввиду популярности новометодных школ, установить точное количество открытых было практически невозможно, так как многие из них существовали нелегально. Из-за этого упускалась возможность определить с какого времени они работали, какое количество учащихся насчитывалось и сколько было выпускников.

Отдельные выпускники джадидских школ, не имея возможности открыть или устроиться в новометодный мектеб, шли работать в кадимистские учебные заведения, договариваясь с родителями учеников о внесении отдельной платы, они проводили занятия по звуковому методу. Узнав об этом, губернатор Семиреченской области, издал специальное распоряжение, в пункте № 2 которого говорилось о том, что: «В старометодных мектебах не дозволяется никаких новометодных систем и программ, так как, родители, ищущие более широкой программы для образования своих детей, обязаны помещать последних в официальные правительственные или частные, но подчиненные надзору правительства русско-туземные школы» [20, л, 78].

Как известно С.М. Граменицкий, инспектор народных училищ Туркестанского края, сыграл большую роль в деле образования туземных народов. Учебники, написанные им, 1-я и 2-я книга для чтения широко применялись не только в русско-туземных школах, но и на занятиях по русскому языку в новометодных мектебах.

Если поволжские татары применяли в своих джадидских школах переводной метод обучения, как было принято в северных областях Казахстана, то в Туркестанском крае на занятиях по русскому языку, в новометодных мектебах, предмет изучался наглядным методом. Такой способ обучения был разработан и введен С.М. Граменицким в русско-туземных школах Туркестана уже в конце XIX века. В начале XX века Туркестанские джадиды стали преподавать, успешно применяя именно этот, «наглядный» метод. Надо заметить, что успехи новометодного мектеба были значительны [21, л.29].

В новометодные школы принимались дети школьного возраста от 8 до 12 лет. Каждого ученика поступившего в школу знакомят со школьными правилами. Как правильно обращаться к учителям, к одноклассникам, как вести себя на уроках, на перемене, содержать книги, тетради и т.д. За нарушение школьных правил и дисциплины, существовали наказания, которым должен подвергаться учащийся. Конечно, по сравнению с наказаниями в старометодных мектебах они были ничтожны. Гуманность, являлась важнейшим фактором новометодной школы. Замечание, легкий выговор, стояние в углу, оставления после уроков для выполнения дополнительных заданий класса. И лишь при тяжелых проступках исключение из школы. Кроме того, в школе запрещалось ругаться, драться и грубо обращаться к кому бы то ни было. В новометодных школах были разработаны так же правила для учителей – как учитель должен обращаться с учениками, каковы его обязанности и т.д.

Согласно имеющимся данным, программа еженедельных занятий в Ташкентском новометодном мектебе имени Муновар Керы, состояла из предметов, приведенных в 3 [22, л.20].

Знаний в новометодной школе учащиеся получали больше и качественнее, чем в старометодных. Знания довались в соответствии со временем и современной наукой. Однако общеобразовательная ценность новометодных школ значительно снижалась тем, что в их учебном курсе много времени уделялось религии. Хотя в сравнении со средневековыми мектебами исламское вероучение занимало мизерное количество часов. Но его основы здесь внушались учащимся более совершенными методами.

Таблица 3. Программа занятий в новометодном мектебе имени Муновар Керы I курс

№	Предметы	Кол-во часов	Учебники	Издатель учебников
1	2	3	4	5
1	Чтение Корана	5	Коран священный	Муновар Керы
2	Хрестоматия	5	Адиб- Сали	Муновар Керы
3	Письменное упражнение	8	Из книги Адиб-Сали	Муновар Керы
4	Арифметика	3	Хесаб	Маджидуль Кадри
5	Нравоучение	1	Устно	
6	Геология	2	Хаваиш-диния	Муновар Керы
7	Действие молитвы	1	Устно	
8	Стихотворения	1	Устно	
		26		

№	Предметы	Кол-во часов	Учебники	Издатель учебников
1	2	3	4	5
2	Религия – вероучения	2	Хаваич –Диния IV часть	Мунавар Коры
3	Арабский язык	4	Дурус Шпохия и Тагим Сарт	Ахмед Халил и Якуб Хамвошли
4	Персидский язык	3	РахбарПарги	Мулла Магомед Расул
5	Русский язык	10	1-я и 2-я книга для чтения	Граменицкий
6	Грамматика	1	Кока Турки	Гаспринский
7	История	1	Гарих Ислам	Мулла Шакир
8	География	1	Ер-Юзи	Мунавар Коры
9	Естествознание	1	Идем - Ашя	Харрис Таизи
10	Арифметика	2	УсулХисаб	ЯкубХадили
11	Сочинение	2		
		30		

Как видно из таблицы 3, с самого начала религиозным занятиям уделялось больше времени, чем светским предметам. С каждым годом оно уменьшалось. Учебники, по которым обучались дети, были изданы на разных языках – арабском, татарском, узбекском. Идя на следующий урок, учащимся приходилось перестраиваться на другой язык. В связи с чем качество знаний понижалось. На территории Казахстана книг применялось еще больше, что более усложняло процесс обучения.

Вообще не смотря на прогрессивную роль новометодных школ, они все же не могли поднять грамотность казахского населения до желаемого уровня. Так как эти мектебы не были массовыми, из-за слабой организационно – хозяйственной деятельности. В основном это зависело от того, что они не получали финансовой поддержки от государства.

Поэтому все то, что они давали в сфере образования, являлось достоянием имущих классов. В основном, в новометодных мектебах обучались дети зажиточных слоев населения, как и в мектебах и медресе старого типа. Программа в каждом новометодном мектебе, обычно составлялась учителями этих школ. Выработывалась она на основе программ, применяемых в татарских новометодных школах центральной России, лишь с небольшими изменениями и добавлениями. Ознакомление с европейской культурой, давало возможность народам Казахстана и Средней Азии в получении знаний в соответствии с современной наукой.

Туркестанское генерал-губернаторство было разделено на три области; Семиреченская, Сыр - Дарьинская и Ферганская. Каждая имела свои специфические особенности в экономической и культурной жизни. Разница состояла во взглядах на духовные ценности народов, населявших край. Если на территории бывших среднеазиатских ханств, где проживало большинство узбеков, русско-туземные школы не имели широкой популярности, то джадидские мектебы получили большое распространение.

Еще до официального разрешения на открытие новометодных мектебов, в Ферганской области, по сведениям инспекторов народных училищ, в 1910 году было 28 школ подобного типа. Вытесняя кадимитские, они стали угрожать существованию русско-туземных училищ. В каждом мектебе обучалось от 25 до 100 учеников. В наиболее развитой, в торгово-промышленном отношении, Сыр-Дарьинской области, новометодных школ было наибольшее количество. Администрацией было зарегистрировано 40 учебных заведений подобного типа. В Семиреченской области, которая по количеству населения уступала Сыр-Дарьинской и Ферганской, официально имелось 12 новометодных школ с количеством 825 учеников [23, л.43].

На территории Южно – Казахстанского края, имелось 13 постоянно действующих новометодных школ с общим числом учащихся 440 человек. Из них в городе Аулие-Ата – 2, в Чимкенте – 2, в Туркестане – 4, в Перовске – 3, в Казалинске – 2 [24].

Среди городских школ, самое большое количество находилось в городе Ташкенте. Учебным начальством было зарегистрировано 17 джадидских мектебов. Наиболее крупные из них – мектеб Мунавар-Коры Абдурашитова, открытый в 1907 году, с шестилетним сроком обучения. Количество учащихся в 1910 году доходило до 160 человек. Особо стоит отметить школу Мунавар-Коры Абдурашитова, считавшуюся мектебом повышенного типа. Учащиеся окончившие это учебное заведение, сами становились учителями и открывали джадидские школы. Этот новометодный мектеб, производил сильное впечатление, даже на учебное начальство края. Местные власти считали, что именно эта школа является примером для других,

подобных учебных заведений. В ней все отвечало необходимым требованиям, для нормального проведения занятий, начиная со здания и заканчивая учебной программой [25].

В 1910 году в мектебе Рахим – Ходжаева училось 150 человек. Также в различных частях города Ташкента были открыты новометодные школы для девочек. Количество учениц, по сравнению с мужскими учебными заведениями подобного типа, было не значительным. Большим недостатком новометодных школ являлись учебники, по которым обучали детей. Книги по светским дисциплинам (арифметика, география и т.д.) были на татарском языке. Эти издания переводились с русского [26, л.10].

По поводу преподавания русского языка, между джадидами возникали противоречия. Отдельные представители этого течения, особенно в Ферганской области, противились введению русского языка в школах. Более либеральные сторонники нового метода считали, что без его изучения просвещение туземных народов малоэффективно. В новых учебных пособиях, издаваемых учителями - новометодистами, все чаще стали появляться чисто русские слова. Это не означало, что они являлись не переводными, просто издатели таким образом старались приобщать учащихся к русскому языку. Особенно заметно это проявлялось в переводах некоторых русских рассказов, статей и т.д.

В городах же Ферганской области, практически все русские слова переводились, если не на узбекский, то на арабский языки. Например, вместо слова «арендатор» говорили «муставджир», вместо «вексель по предъявлению» говорят «вексель ин-даль-талаб». Данный факт вызывал недовольство у местных властей, так как они понимали, что это влияние арабского мира [27, л.2].

Взаимосвязь между Туркестанским краем и арабскими странами, существовавшая веками не ослабевала. Экономические отношения с Индией и Турцией также продолжались. Проникновение мусульманского влияния из зарубежных стран, особенно являвшихся колонией Англии, вызывало недовольство со стороны царизма, что выражалось в ответных мерах, принимаемых для предотвращения распространения реакционных настроений по отношению к политическому строю России. В основном это выражалось в запрете на открытие мусульманских мектебов и медресе и преподавания в них лицам, получившим образование в соседних азиатских странах. А новометодным школам, подобным Муновар-Коры Абдурашитова оказывать содействие и поощрять их. В учебном начальстве края, подымался вопрос о необходимости финансирования этого мектеба, для платы учителю русского языка [28, л.4].

Джадидские мектебы, где обучались дети из бедных семей, были очень редким явлением. В основном в этих школах обучались дети- сироты в количестве 1-2 человека. За их обучение платили богатые люди или все жители аулов, кварталов, где находилась школа, в виде пожертвований.

Единственной массовой школой для детей-сирот, бедных и тех, кто не в состоянии платить в школу ежемесячные сборы, была в городе Коканде. Зарплату для преподавателей этого мектеба собирало население в виде помощи. Она открылась в 1914 году, руководил этой школой выдающийся узбекский просветитель Хамза Хаким-заде Ниязи (1889 – 1929) [29, л.40].

Последователи великих казахских просветителей – демократов, сыграли большую роль в развитии образования своего народа. Учителя джадидского периода А.Танирбергенов (1856-1924), И.Кубеев (1878-1956), С.Торайгыров (1893-1949), С.Донентаев (1894-1933), С.Сейфулин (1894-1938) и др. работая в новометодных школах, выступали пропагандистами науки и просвещения среди широких народных масс, считая это средством к пробуждению и национальному самосознанию.

В деятельности новометодных школ наблюдались различные политические оттенки и мотивы. В городах Чимкент, Казалинск, Верный жители организовали школы, чтобы дать своим детям светские знания более совершенным методом. В городе Перовске учителя-татары открывали школы с целью использования их в качестве источника дохода. В городе Туркестане джадидские мектебы имели ярко выраженное политическое направление пантюркизма.

Заключение. Таким образом, новометодные школы в свое время явились шагом вперед в обучении и воспитании по сравнению с традиционными мусульманскими учебными заведениями. В отличие от старометодных школ, в джадидских обучение шло по звуковому методу. Учащиеся сидели не на полу, а за партами. Учителя проводили с учениками экскурсии, применяли наглядные пособия. Срок обучения был минимальным от 4 до 6 лет. Не было жестоких физических наказаний, которые применялись в старых мектебах.

Колониальные власти были хорошо осведомлены о прогрессивности новометодных школ, и их в целом негативное отношение к ним диктовалось опасением развития национального самосознания у коренного населения края. Поэтому они всячески препятствовали развитию и распространению джадидских школ. По указанным причинам ставка была сделана на политически благонадежные, но малоэффективные не отвечающие требованиям времени старометодным мектебам конфессионального типа, находившихся под

полным контролем кадимистов - в массе своей консервативно настроенного духовенства, совершенно не заинтересованного в усилении влияния новометодной системы образования. Прогрессивность просветительской деятельности джадидов Туркестана определяется, не только тем, что дети обучались грамоте гораздо быстрее и качественнее, чем в старометодных мектебах, но и потому, что в них была существенно потеснена позиция арабского и персидского языков и повышена роль языков коренного населения края. Эта совокупность обстоятельств по достоинству была оценена населением и воспитывала у детей патриотический дух.

Все новометодные мектебы просуществовали до октябрьской революции 1917 года. Впоследствии джадидские мектебы были ликвидированы и заменены трудовыми школами. Одновременно организовались профессионально – технические школы со средним образованием, которые были открыты вместо джадидских.

Список использованной литературы:

1. Климович Л. Ислам в царской России. – Москва, 1936. – 87 с.
2. Эгамбердиев М.Ш. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Түркістандағы жәдид мектептері. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №4 (49). 2009
3. ЦГА РК ф. 119, оп. 1, д. 250, л. 23.
4. Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. – А-Ата, 1950. – С. 42.
5. Джадидизм в Центральной Азии в плане реформизма и модернизма в мусульманском мире //Марказий Осиё XX бошинда: Ислохотлар, янгилини, тараккиет ва мустақиллик учункураи (жадидчилик, мухториятчилик, истиклолчилик). – Тошкент, 2001. – С.44.
6. Исмаилов А.И. Страницы истории Южного Казахстана (1864-1917 гг.). – Алматы, 2003. – С.207-222
7. ТОГА, Ф.1129, оп.3, д.55, л.1
8. ТОГА, Ф.1129, оп.6, д.29, л.1-3
9. Бартольд В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград, 1927. – 256 с.
10. ЦГА РУзб., ф. 1010, оп. 1, д. 66, л. 36-37
11. Тастанбеков М., Сандыбаева А., Динашева Л. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Түркістан қаласындағы білім беру жүйесі. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(72), 2022 ж.
12. ЦГА РК, Ф.90, оп.1, д.773 а, л. 11.
13. ЦГА РК, Ф.90, оп.1, д.773 г, л. 24-об.
14. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924). – М., 1960, с.254.
15. ЦГА РК, Ф. 90, оп. 1, д. 773 г, л. 23 - об.
16. ЦГА РК, Ф. 90, оп. 1, д.773 д. л. 1-об., л.2.
17. ЦГА РК, Ф.90, оп.1, д.773 б, л.34-об.
18. ЦГА РК, Ф. 90, оп.1, д.773 г, л. 28.
19. ЦГА РК, Ф.90, оп.1, д.773 б, л.35.
20. ЦГА РК, Ф. 90, оп. 1, д. 773 а, л. 78-об.
21. ТОГА, Ф.1129, оп.11, д.277, л.1-29
22. ЦГА РК, Ф. 90, д. 773г, л. 24-об.
23. ЦГА РУзб., Ф.1010, оп. 1, д. 66, л. 43.
24. Туркест. ведом., 1915., №233.
25. Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX веков). Автореферат к.и.н. Ташкент, 1995, с. 20
26. ЦГА РУзб., Ф. 2282, оп. 1, д. 1444, л. 10.
27. ЦГА РУзб., Ф. 2282, оп. 1, д. 1812, л. 2-об.
28. ЦГА РУзб., Ф. 2282, оп. 1, д. 1812, л. 4.
29. ЦГА РУзб., Ф. 1010, оп. 1, д. 66, л. 42.

References:

1. Klimovich L. *Islam in Tsarist Russia*, M. 1936, 87 p.
2. Egamberdiev M.Sh. XIX gasyrdyn sony men XX gasyrdyn basyndagy Turkistandagy zhadid mektepteri. *ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериасы. №4 (49). 2009*
3. TsGA RK f. 119, op. 1, d. 250, l. 23.
4. Sabitov N. *Mekteby i medrese u kazahov. A-Ata, 1950, s.42*
5. *Dzhadidizm v TCentralnoi Azii v plane reformizma i modernizma v musulmanskom mire // Markaziy Osie XX boshinda: Islokhotlar, Yangilanish, Tarakkiyet va mustakillik uchunkurash (jadidchilik, mukhtoriyatchilik, istiklolchilik). Toshkent, 2001, s.44*
6. Ismailov A.I. *Stranitsy istorii Iuzhnogo Kazakhstana (1864-1917 gg.)*. Almaty, 2003, s.207-222
7. TOGA, F.1129, op.3, d.55, l.1
8. TOGA, F.1129, op.6, d.29, l.1-3
9. Bartold V. *Istoriia kulturnoi zhizni Turkestana. – Leningrad, 1927. – 256 s.*
10. TsGA RUzb., f. 1010, op. 1, d 66, l. 36-37
11. Tastanbekov M., Sandybaeva A., Dinasheva L. XIX gasyrdyn ekinshi zhartyusy –XX zasyrdyn basyndagy Turkistan қаласындағы bilim беру зһыеси. *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериасы, №1(72), 2022 ж.*
12. TsGA RK, F.90, op.1, d.773 a, l.11
13. TsGA RK, F.90, op.1, d. 773, l. 24-ob
14. Bendrikov K.E. *Historia educationis publicae in Turkestan (1865-1924)*. M. 1960, p.254
15. TsGA RK, F. 90, op. 1, d. 773 g, l. 23 – ob
16. TsGA RK, F. 90, op. 1, d.773 d, l. 1-vol., l.2.
17. TsGA RK, F.90, op.1, d 773 b, l.34 - ob
18. TsGA RK, F. 90, op. 1, d 773 g, l. 28
19. TsGA RK, F.90, op.1, d.773b, l.35
20. TsGA RK, F. 90, op. 1, d. 78 – ob
21. TOGA, F.1129, op.11, d.277, l.1-29
22. TsGA RK, F. 90, d. 773g, l. 24-ob
23. TsGA RUzb., F. 1010, op. 1, d 66, l. 43
24. *Turkest. ved.,1915, №233*
25. Khudaikulov A.M. *Prosvetitel'skaia deiatelnost dzhadidov Turkestana (konets XIX – nachalo XX vekov)*. Avtoreferat k.i.n. Tash. 1995, s. 20
26. TsGA RUzb., F. 2282, op. 1, d., 1444, l. 10
27. TsGA RUzb., F. 2282, op. 1, d., 1812, l. 2 – ob
28. TsGA RUzb., F. 2282, op. 1, d., 1812, l. 4
29. TsGA RUzb., F. 1010, op. 1, d 66, l. 42

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY**

УДК 378
МРНТИ 14.35.01

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.016](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.016)

S.Baidildina Fellan ^{*1}, S.Saifulmalikova ²

*¹ Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Almaty University
of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev*

Almaty, Kazakhstan. E-mail: Saulehair@mail.ru

*² Doctor of Historical Sciences, Associate professor
of Kazakh National Pedagogical University named after Abai.*

Almaty, Kazakhstan. E-mail: Sabirasha@mail.ru

**DEVELOPMENT OF ELECTRONIC RESOURCES
FOR SOCIAL AND HUMANITARIAN DISCIPLINES
(ON THE EXAMPLE OF ALMATY UNIVERSITY OF POWER ENGINEERING AND
TELECOMMUNICATIONS NAMED AFTER GUMARBEK DAUKEEV)**

Abstract

Nowadays there is a steady trend to introduce distance learning, create and support the IT infrastructure in education systems, and develop electronic educational resources in Kazakhstan. Given that, the creation of electronic and digital educational content in the social and humanitarian disciplines, and the formation of motivation to study the fundamentals of the social and humanitarian sciences are the important tasks in the country's higher education system.

The article is devoted to the process of researching the effectiveness of the application and preparation of electronic and digital resources in social and humanitarian disciplines at the Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev.

During study, the authors relied on theoretical and applied research in the field of digital technological applications of foreign and native researchers.

According to the authors, the replenishment of library collections and their reorientation, taking into account electronic digital resources, are an important component of modern higher education.

In the course of the study of problems and prospects for the development of electronic resources, the effectiveness of the use and preparation of digital educational content and solving problems related to the identification of motivation and specifics of students' perception of electronic resources, general scientific research methods were used, such as analysis and synthesis, comparison, experiment, as well as methods of questioning and interviewing among the teaching staff and students of universities in Almaty.

The authors concluded that despite certain difficulties and costs, electronic resources are an important element of modern education and require investment of certain funds, permanent updating of their content, thus making them more popular for the consumer.

Keywords: Electronic resources; e-book; social and humanitarian sciences; Portal; MOOC

Acknowledgement. *The authors express their gratitude to the administration and staff of the information technology center of the university for their significant assistance and support in compiling electronic resources.*

С.Байдильдина Феллан ^{*1}, С.Сайфулмаликова ²

¹ тарих ғылымдарының кандидаты,
Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университетінің доценті.
Алматы, Қазақстан, E-mail: Saulehair@mail.ru

² тарих ғылымдарының докторы,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің доценті.
Алматы, Қазақстан. E-mail: Sabirasha@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕР БОЙЫНША ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАР ҚҰРАСТЫРУ (ҒҰМАРБЕК ДӘУКЕЕВ АТЫНДАҒЫ АЛМАТЫ ЭНЕРГЕТИКА ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС УНИВЕРСИТЕТІНІҢ МЫСАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Бүгін елімізде қашықтықтан оқытуды білім беру жүйесіне енгізу, білім беру мекемелерінің инфо-коммуникациялық инфрақұрылымын қалыптастыру және қолдау мақсатында электрондық білім беру ресурстарын дайындаудың тұрақты үрдісі байқалады. Осындай жағдайда қоғамдық-гуманитарлық пәндер бойынша электрондық білім беру ресурстарын дайындау, білім алушылардың қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың негіздерін меңгеруге деген ынтасын қалыптастыру еліміздің жоғары білім беру жүйесіндегі маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Мақала Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университетіндегі әлеуметтік-гуманитарлық пәндер бойынша электрондық білім беру ресурстарын қолдану және дайындау тиімділігін зерттеу үдерісіне арналған.

Зерттеуде авторлар цифрлық технология саласындағы шетелдік және отандық зерттеушілердің теориялық және қолданбалы зерттеулеріне сүйенді.

Авторлардың пікірінше, цифрлық білім беру ресурстарының маңыздылығын ескере отырып, кітапхана қорларын толықтыруды осы бағытта жүргізу саясаты заманауи жоғары білім берудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Электрондық білім беру ресурстарын дайындаудың проблемалары мен перспективалары, цифрлық білім контенттерін қолданудың тиімділігі және білім алушылардың электрондық ресурстарды қабылдау мотивациясы мен ерекшеліктерін анықтау барысында талдау және синтез, салыстыру, эксперимент сияқты жалпы ғылыми-зерттеу әдістері, сондай-ақ Алматы қаласындағы жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылар құрамы мен студенттері арасында сұрақ-жауап және сұхбат жүргізу әдістері қолданылды.

Авторлар белгілі бір қиындықтар мен шығындарға қарамастан, электрондық ресурстар заманауи білім берудің өте маңызды элементі болып табылады және белгілі бір қаражатты инвестициялауды, олардың мазмұнын үнемі жаңартып отыруды, осылайша оны тұтынушы үшін танымал етуге мүмкіндік береді деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: Электрондық ресурс; электронды кітап; Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар; портал; ЖАОК

С. Байдильдина Феллан ^{*1}, Сайфулмаликова С. ²

¹ кандидат исторических наук, доцент
Алматинского университета энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева,
Алматы, Казахстан. E-mail: Saulehair@mail.ru

² доктор исторических наук, доцент
Казхаского Национального педагогического университета имени Абая.
Алматы, Казахстан. E-mail: Sabirasha@mail.ru

РАЗРАБОТКА ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ ПО СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫМ ДИСЦИПЛИНАМ (НА ПРИМЕРЕ АЛМАТИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ЭНЕРГЕТИКИ И СВЯЗИ ИМЕНИ ГУМАРБЕКА ДАУКЕЕВА)

Аннотация

Сегодня в республике сложилась устойчивая тенденция внедрения дистанционного обучения, создания и поддержки инфокоммуникационной инфраструктуры систем образования и разработки электронно-цифровых образовательных ресурсов. В таких условиях создание электронных образовательных ресурсов

по социально-гуманитарным дисциплинам, формирование мотивации к изучению основ социально-гуманитарных наук являются одной из важнейших задач в системе высшего образования страны.

Статья посвящена процессу исследования эффективности применения и подготовки цифровых ресурсов по социально-гуманитарным дисциплинам в Алматинском университете энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева.

При исследовании авторы опирались на теоретические и прикладные исследования в области применения цифровой технологии как зарубежных, так и отечественных исследователей.

По мнению авторов, пополнение библиотечных фондов и их переориентация с учетом электронных ресурсов являются важной составляющей современного высшего образования.

В ходе исследования проблем и перспектив разработки электронных ресурсов, эффективности применения и подготовки цифровых образовательных контентов, решения задач связанных с выявлением мотивации и специфики восприятия студентами электронных ресурсов использовались общенаучные методы исследования, такие как анализ и синтез, сравнение, эксперимент, также методы анкетирования и интервьюирования среди профессорско-преподавательского состава и студентов университетов г.Алматы.

Авторы пришли к выводу, что несмотря на определенные трудности и затраты электронные образовательные ресурсы являются важным элементом современного образования и требуют инвестиции определенных средств, перманентного обновления их контента, таким образом, делать более популярными для потребителя.

Ключевые слова: Электронный ресурс; e-book; социально-гуманитарные науки; Portal; MOOK

Introduction. The development of the E-Learning system within the framework of higher educational institutions in Kazakhstan for the current period is becoming a priority task in the implementation of the strategy of innovative development of the republic. Today, a distance learning system is being introduced in many universities of the country, interactive online seminars are being held, a database of electronic educational resources in the form of electronic syllabuses, electronic educational and methodological complexes and original electronic manuals have been formed and are constantly being updated to prepare the necessary conditions for the development of E-Learning.

The changed conditions of the educational process during the global pandemic, the transition to distance learning contributed to the further expansion of the use of electronic resources in universities of our country.

The use of electronic educational resources in the teaching of social and humanitarian disciplines also has become one of the most effective and attractive technologies for faculty in the higher education system of the Republic of Kazakhstan.

The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" notes that one of the tasks of the education system is the introduction and effective use of new learning technologies, including credit, information and communication technologies, which contribute to the rapid adaptation of vocational education to the changing needs of society and the labor market [1].

This problem is always in the center of attention of the President K. Tokayev. The head of the state always draws attention to maximum digitalization of the entire learning process, and electronic learning tools as one of the most important instruments for distance learning [2].

In this regard, the strategic prospects for the digitalization of the Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev for 2021-2023 are: building an IT infrastructure based on the principle of a student-centered approach and ensuring the quality and transparency of educational services through the introduction of digital technologies [3].

Literature review. The theoretical and methodological basis for studying the problems and prospects of E-learning are the studies of domestic and foreign scientists. Models and trends of distance learning, effective strategies in online learning, the problems of transition to online distance learning are presented in the works A.G.Picciano [4], R.M.Paloff, K.Pratt [5]. The problems of introducing digital technologies into the educational process in organizations of higher professional education, the experience of using IT-technologies, the students' perception of the introduction of IT-technologies in higher education, the use of mobile computing devices in higher education are described in D.Kozlova, M.Pikhart [6], G. Joanne, M.M. Grant [7].

Of particular interest is the study by Greig Krull and Josep M. Duart aimed at identifying new trends in mobile learning research in higher education, where the authors selected and analyzed 233 peer-reviewed articles from peer-reviewed journals [8].

No less interesting is the book by Bates, A.W. (Tony), which considers that every subject is different, and every instructor has something unique and special to bring to their teaching [9].

The studies of electronic sources on the example of studying the history of Kazakhstan are reflected in the works of domestic historians K. Alimgazinov and S.Zhakisheva [10].

Research methods. The study is based on theoretical and applied research in the field of digital technology application. In the study of the problems and prospects for the development of electronic resources, the effectiveness of the application and preparation of electronic and digital educational content, general scientific research methods were used, such as analysis, synthesis, comparison and experiment.

Questionnaire and interviewing methods were also used to solve the main research tasks related to identifying problems and prospects for the development of electronic resources among university teachers in Almaty. It was revealed that not all teachers are able to use the E-learning platform well enough. Most lecturers are discouraged by the financial costs of preparing e-books (for example, the salary of the programmer), the dependence on having access to a reliable high-speed Internet connection and an Internet browser that allows the exchange media content.

To solve the following research tasks related to identifying the motivation and specifics of students' perception of electronic content, the methods of questioning and interviewing were also conducted among 117 undergraduate students who took part in it.

Most of the participants (86%) liked the idea of training online, thanks to the mobile application, you can connect to the lesson even from a mobile, which is very important in a megalopolis, it is easy to contact the teacher via chat or audio-video communication on the platform for distance learning. Also among the advantages of digital resources is the way they are stored – they are compact, always at hand and more accessible than paper options, the digital resources are also available on network databases.

The diversity available in the digital resource materials, the presence of control and measuring materials in them are arouse greater interest of students than paper books.

Presentation of the results. In 2011, JSC "National Informatization Center" began theoretical study and creation of educational materials in

digital format for the secondary general education system. At the same time, the project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan “E-learning system (e-learning)” was implemented, which started in the same year in 44 experimental schools of the republic. The author of this article participated as the main developer (subject author) of the content on the discipline "History of Kazakhstan" for the 7th grade of secondary schools of the republic.

The content of digital educational resources that are presented within the framework of this project included the following components:

- Multimedia presentation of the material on the topic of the lesson;
- Interactive tasks on the topic of the lesson based on the use of programs;
- Illustrative material;
- Tests on the topic of the lesson for self-checking understanding new material.

Based on the results of work, the Institute received a copyright certificate for the developed digital educational resources in 2012 (Digital Educational Resources (DERs) for Secondary School (A copyright certificate No. 687 dated June 4, 2012).

In the future, work in this direction was continued at the main place of work - at the Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev, where modern information technologies are actively introduced into the educational process.

The basis of scientific, methodological and informational support for the process of teaching social and humanitarian disciplines can be the electronic educational and methodological complex of the discipline (EEMCD), developed on the basis of pedagogical innovations and information and communication technologies. When writing the article, the authors relied on their own experience in creating electronic and digital resources for readable disciplines.

The authors developed the EEMCD, which was a logically connected system of didactic, software-technological, and organizational components that ensure the effective achievement of the goals of the educational process.

The content of the EEMCD includes not only lecture notes and video lectures (Video lectures lasting from 15 to 20 minutes prepared by the lecturer enabled the student to receive basic, initial information on the upcoming lecture topic), also lecture presentations (studying the topic and mastering the presentation material is a good addition to the text material, since one of the main tasks of the presentation is the visual perception of the material, attracting attention. Voluminous lecture material - on average, the presentation of a lecture of 50-60 slides is an additional opportunity for self-study of the problem), guidelines, recommendations for the implementation of the term papers and topics of seminars, a glossary, questions for the exam, a list of literature (traditional, links to e-

books, Internet resources), as well as methods and forms of control, (test tasks for computer testing; electronic control and testing complex, a list of practical tasks, cases, term papers; the list of questions and tasks for the exam, criteria for assessing knowledge and rating). Tests run on a computer over a period help students be flexible in terms of time, helping to reduce the stress.

Observing all the above requirements, EEMCDs were developed in all disciplines of the department, such as the History of Kazakhstan, Philosophy, Module of socio-political knowledge: sociology, political science, cultural studies, psychology, Fundamentals of Ethics and Anti-corruption culture, History and Philosophy of Science, Psychology of Management and Pedagogy in Higher education.

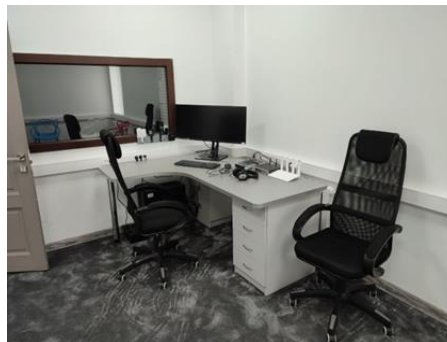
The effective use of this EEMCD became possible thanks to the university information system "Portal", developed by university programmers. The advantage of the "Portal" system was not only in the placement of full content - EEMCD by disciplines, but also in the ability to check assignments, all written works and writing comments, i.e., possibility of student feedback.

We would also like to mention the implementation of one of the term papers in the form of a multimedia presentation and the possibility of attaching the work in the portal as a link. For this purpose, the group was divided by three students into several subgroups; each subgroup had to prepare one term paper in the form of a video presentation. We think this form of work contributes to the development of skills such as collective solving of creative problems, public speaking by each student, acquiring teamwork skills, visually present the content of term paper, and student's creative abilities

https://drive.google.com/drive/folders/1naxtbc_gRu_fNas0q2DbC_GKHT18073k?usp=sharing

There is no doubt that the implementation of such tasks will have a positive effect on the expansion of the students' worldview. In the course of creative studies, students can visit museums and parks of Almaty city (Military History Museum of the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan, Baitursynov Home Museum, Almaty Museum of Musical Instruments, Kanysh Satpayev Museum at Satpayev University, 28 Panfilov's Park, etc.), and interview museum employees and develop work skills. Video presentations made by students on various topics: Kazakhstani on the front against fascist aggression, Famine in Kazakhstan in 1930s, its consequences, Traditional worldview and mythology of the Kazakhs in the XV-XVII centuries, Traditional musical and poetic Art of the Kazakhs in the XV-XVII centuries, "Khrushchev Thaw" and Kazakhstan: attempts to reform the political system and economy, etc.

In 2021, to improve work in this area, the university purchased the latest 4K Video Studio | Ultra HD | Full HD.

4K Video Studio | Ultra HD | Full HD

Thanks to the video studio, the teaching staff of the university managed to record high-quality lectures in the disciplines they read.

In recent years, Massive Open Online Courses (MOOCs) are one of the new online learning trends in the country's higher education. As we know, the term MOOC is known thanks to researchers Dave Cormier from the University of Prince Edward Island and Bryan Alexander from the University of the National Institute for Technology in Liberal Education in response to the Connectivism and Connected Knowledge course, which was conducted by George Siemens and Stephen Downes in 2008, where more than 2300 students took part [11].

In 2014, the National Open Education Platform was established by the leading universities of Kazakhstan to create and promote open learning as a new element that will contribute to the availability and quality of knowledge in the higher education system. In the same year, Al-Farabi Kazakh National University launched a system of massive open online courses on the OpenEdx platform to familiarize professorial and teaching staff, students with

the current state of the online education industry, teach how to plan, develop, launch and restart their massive open online courses (MOOCs).

Today, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev is also actively working on creating its own MOOC. The three lecturers of the Department of Social Disciplines G.Sharakpayeva, A.Mukhambedyarova and S.Baidildina Fellan, have recorded 15 lectures in the disciplines "History of Kazakhstan", "Philosophy", "Module of socio-political knowledge: sociology, political science", in Kazakh and Russian languages for MOOC. The department staff continues recording high-quality video lectures using a 4K | Ultra HD | Full HD video studio

Lecture recording on the discipline "History of Kazakhstan" for MOOC by Baidildina Fellan S. (2023)

The natural increase in the Kazakh-speaking audience in the country requires large-scale work towards the development of electronic platforms and content in the Kazakh language.

In recent years, there has been an increase in the share of school graduates who have expressed a desire to pass the Unified National Testing in the Kazakh language. For example, if in 2020 75.1% of the school graduates passed the unified national testing in the Kazakh language, then in 2021 that number rose to 75.5%, and in 2022 to about 76%.

Such a positive development once again confirms that the teaching staff of the country's universities has a lot of work to do to prepare educational and methodological developments, including electronic resources in the state language.

As the Minister of Science and Higher Education S.Nurbek noted, today the national library fund has been replenished with the best world works that have been translated into Kazakh, and the Ministry faces a large-scale task of translating them into electronic format. Also, active work is being carried out in the republic to translate into Kazakh 654 of the best courses of the world educational platform Coursera, which are not available in Kazakhstan [12].

Today, the Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev is actively digitizing the library, a lot of work is being done to translate paper media into electronic format and the development of digital content by university teachers.

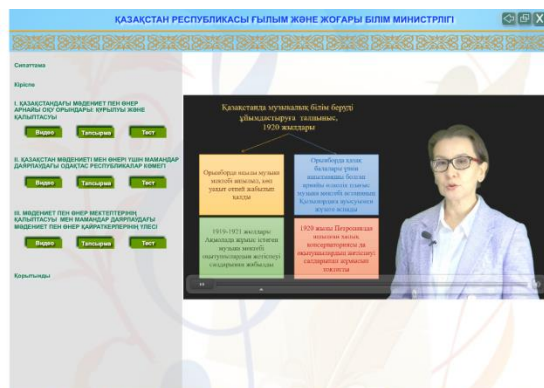
The University library is one of the largest technical libraries in the republic. The establishment of the automated integrated library system "MegaPro" allows employees and students at the University to work efficiently and conveniently with electronic catalogues of bibliographic data and digital content. Access to electronic information resources can be obtained in the electronic reading room "Mediateka".

Also, the availability of the full-text database of "Altyn Bet" provides the AUPET team with an extensive collection of electronic educational and scientific literature.

The organization of the humanitarian reading room named after E.Sypataev, which provides textbooks and teaching materials of the disciplines of the social and humanitarian module motivates the teaching staff of the Department of Social Disciplines to strengthen the work on the development of digital content for the courses of the department.

The teachers of the Department of Social disciplines are also actively working in the development of electronic resources on the disciplines to be read in the Kazakh language.

Over the past five years, by means of direct supervision and participation, the authors of the article have prepared three electronic manuals of "Contemporary History of Kazakhstan" (S.Baidildina Fellan, B.Kabdushev, S.Sayfulmalikova, B.Berlibaev), "Module of socio-political knowledge: sociology, political science

An electronic manual of " Experience of training personnel of culture and art in Kazakhstan in 1930-1950" by Baidildina Fellan S. (2022)

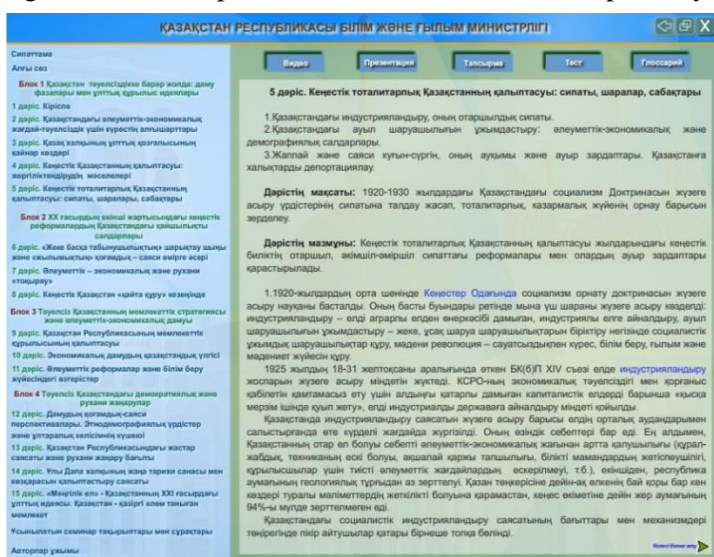
"(A.Abdykalyk, S.Baidildina Fellan) and "Experience of training personnel of culture and art in Kazakhstan in 1930-1950" (S.Baidildina Fellan) for university students in Kazakh language (A copyright certificate No. 31483 dated November 29, 2022).

In electronic manuals, it was possible to structure diverse material (texts, author's video lectures, assignments, tests, glossaries, presentations, documentaries).

According to the form of presentation of the material, digital educational developments combine elements of different models. They implement not only the informational function of learning, but also problematic ones, that is, they are aimed at developing students' logical thinking. These electronic publications were developed by means of using programming tools.

For example, the electronic manual of "Contemporary History of Kazakhstan" has been prepared on the basis of the curriculum approved by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

The educational tool includes a professional categorical apparatus and test materials that have begun to circulate in the modern education system. This electronic resource will create conditions for the formation of certain skills and competencies among students. By clicking on the words highlighted in blue, found in the texts, the student can get acquainted with the life and activity of individual historical figures, the history of various socio-political organizations and specific historical events from the open encyclopedia.

An electronic manual of Contemporary History of Kazakhstan (2017) by B.Berlibaev, B.Kabdushev, S.Sayfulmalikova, S.Baidildina Fellan

In our opinion, the use of digital educational resources, the combination of elements of different models in them will help to improve the quality of students' education, increase motivation to study, increase cognitive activity in the basics of social sciences and humanities. The use of digital educational resources is also beneficial for teachers. They can use the capabilities of modern information technologies, work with information techniques and effectively use them in the educational process.

In 2019, the university began training teaching staff on the use of distance learning technologies in the educational process. With the beginning of the Covid-19 pandemic situation, teaching staff of the social disciplines department began to actively study modern innovative technologies, which took place in an online format in Almaty. Among them the following training courses can be distinguished: The use of distance educational technologies (DET) in the educational process, Modern technologies for teaching social disciplines, Competence-based approach and innovative technologies in the education system, modern technologies for teaching social disciplines (history, cultural studies, philosophy, political science, sociology), Modern media and information space, etc.

Currently, the faculty of the department is working on electronic aids for the courses Module of socio-political knowledge: sociology, political science, and History of Kazakhstan.

In order to create professional content on the discipline "History of Kazakhstan", lecturers-historians of the Department of Social disciplines plan to develop an electronic research resource (ERR) in the history of Kazakhstan for the 1st year undergraduate students of AUPET.

ERR will allow using a large layer of various sources for the organization of research work of university students. The educational content will be arranged in accordance with the topics of the standard program of the

discipline "History of Kazakhstan" in the amount of 5 credits. This educational resource will contain a database of historical nature: video lectures with lecturers of the department, a wide range of various tasks, tests, maps, documentary photographs, drawings, tables, diagrams, glossary, Internet sites and portals on the problems of the history of Kazakhstan and world history and a bibliographic guide to the literature of History. These portals and websites will help guide the search and cognitive activity of students. For example, Digital National Security Archive nsarchiv@gwu.edu (New Digital National Security Archive Document Collection Spotlights Soviet-U.S., their relations at Cold War's End, about Nuclear policy of the countries); www.rusarchives.ru/publication/hunger_ussr/content.shtml; (Russian e-archive documents on famine in the USSR, facts on homeless children and internal and external migration including Kazakhstan) <http://www.ncai.kz> (automated information system "Electronic Archive", containing documents identified within the framework of the State Program "Cultural Heritage" from archives and scientific institutions off foreign countries); <http://libguides.wits.ac.za/OERS4Humanities> Open Educational Resources for the Humanities & Social Sciences; <https://e-history.kz/> (It covers the history of the country from ancient times to modern times), <https://100kitap.kz/> (100 best textbooks of the world in the Kazakh language in all social sciences and humanities), <http://www.elibrary.kz/>, and many others.

Conclusion. Today, the development of distance learning in the world and the republic requires intensification of work in the development of educational bases using digital technologies, which undoubtedly affects the intensification and improvement of the learning process, strengthening the motivation for educational activities.

The results of study indicate that the content of electronic resources is diverse: various types of assignments, materials (notes, video lectures, presentations, glossary, tests, various academic tasks, documentaries, podcasts, literature, Websites and portals) that students can use at their convenience. Tests conducted on a computer for a certain period help students to be flexible about time, which helps to reduce the burden on them. Also, students can repeatedly perform the same set of tests in the electronic resource itself and review the materials.

Electronic resources are very important elements of modern education and require the investment of certain funds, permanent updating of their content, thus making them more popular for the consumer.

Structuring diverse materials (texts, author's video lectures, assignments, tests, glossary, presentations, photographs, documentaries) in one educational electronic resource will help to maximize the number of potential users of digital study resources and will lead to a wide demand for electronic development.

References:

1. Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" (with amendments and additions as of 01/12/2023). [In Kazakh].
2. Tokaev K.K. Third meeting of the National Council of Public Trust on May 27, 2020; Meeting of the Supreme Council for Reforms on September 28, 2022 [In Kazakh].
3. Strategic development plan of NJSC "Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev" for 2021-2023. [In Russian]. <https://aues.edu.kz/>
4. A.G.Picciano. Distance learning: making connections across virtual space and time. – 2001. <https://scholar.google.com/>
5. R.M.Palloff., K.Pratt. Building online learning communities: Effective strategies for the virtual classroom. – 2007. <https://books.google.com/books>
6. D.Kozlova., M.Pikhart. The use of ICT in Higher Education from the Perspective of the University students. *Procedia computer science.* - Volume 192, 2021. P. 2309-2317. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2021.08.221> <https://www.sciencedirect.com/journal/procedia-computer-science>.
7. G. Joanne, M.M.Grant. Mobile computing devices in higher education: Students perspective on learning with cellphones, smartphones, and social media. *The Internet and higher education*, 19. - Elsevier BV (2013). P.18-26. DOI: 10.1016/j.iheduc.2013.06.002 <https://www.scopus.com/>
8. Greig Krull , Josep M. Duarte.. Research trends in Mobile learning in Higher Education: A systematic review of articles (2011-2015). *International review of Research in Open and distributed learning.* – Volume 18, No. 7. November 2017. SSCI impact factor of 0.734 with a H5 index of 36. <https://doi.org/10.19173/irrodl.v18i7.2893>.
9. Bates A.W. (Tony). *Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning*, 2015. [//scholar.google.com/](https://scholar.google.com/).
10. Alimgazinov K. Internet and historical knowledge from informatization to new research horizons. *Modern problems of service and tourism.* DOI: 10.12737/5597. No. 2, 2014; Zhakisheva S.A. *Cliometrics: foundations of*

quantitative history and historical information science. Textbook for the specialty of "History". "Kazakh University" 2019.- 234 p. [In Russian].

11. Dzhusubalieva, Dina et al. MOOCs are the evolution of online education. Bulletin of KazNU. Pedagogical series, [S.l.], v. 51, n. 2, p. 62-68, Aug. 2017. <<https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz/index.php/1-ped/article/view/424>>. On January 26, 2023. [In Russian].

12. Sayasat Nurbek on the digitalization of the "tower" and the translation of Coursera into Kazakh language. 16:22, February 09. <https://bluescreen.kz/news/>. [In Russian].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Білім туралы Қазақстан Республикасының Заңы. № 319-III. 27 шілде, 2017 жыл. (12.01.2023 жылы берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

2. Тоқаев Қ. Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің үшінші отырысы. 27 мамыр, 2020 жыл.; Реформалар Жоғарғы Кеңесінің отырысы, 28 қыркүйек. 2022 жыл.

3. План стратегического развития НАО «Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева» на 2021-2023 годы. <https://aues.edu.kz/>

4. A.G.Picciano. Distance learning: making connections across virtual space and time. – 2001. <https://scholar.google.com/>

5. R.M.Palloff., K.Pratt. Building online learning communities: Effective strategies for the virtual classroom. – 2007. <https://books.google.com/books>

6. D.Kozlova., M.Pikhart. The use of ICT in Higher Education from the Perspective of the University students. Procedia computer science. - Volume 192, 2021. P. 2309-2317.

<https://doi.org/10.1016/j.procs.2021.08.221> <https://www.sciencedirect.com/journal/procedia-computer-science>.

7. G. Joanne, M.M.Grant. Mobile computing devices in higher education: Students perspective on learning with cellphones, smartphones, and social media. The Internet and higher education, 19. - Elsevier BV (2013). P.18-26. DOI: 10.1016/j.iheduc.2013.06.002 <https://www.scopus.com/>

8. Greig Krull , Josep M. Duart.. Research trends in Mobile learning in Higher Education: A systematic review of articles (2011-2015). International review of Research in Open and distributed learning. – Volume 18, No. 7. November 2017. SSCI impact factor of 0.734 with a H5 index of 36. <https://doi.org/10.19173/irrodl.v18i7.2893>.

9. Bates A.W. (Tony). Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning, 2015. <https://scholar.google.com/>.

10. Алимгазинов К. Интернет и историческое знание от информатизации к новым горизонтам исследований. Современные проблемы сервиса и туризма. - №2, 2014. С. 36-42. DOI: 10.12737/5597; Жакишева С.А. Клиометрия: основы квантитативной истории и исторической информатики. Учебное пособие для специальности «История» "Қазақ университеті" 2019.- 234 с.

11. Джусубалиева Д. МООК - эволюция онлайн-образования. Вестник КазНУ. Серия «педагогическая». v. 51, n. 2, p. 62-68, Aug. 2017. <https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz/index.php/1-ped/article/view/424>>. On January 26, 2023.

12. Саясат Нурбек о цифровизации «вышки» и переводе Coursera на казахский язык. 16:22, 09 февраля. <https://bluescreen.kz/news/>

МРНТИ 03.20

УДК 930.11

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.017>

Исабек Б.Қ.*¹, Амалбекова Б.А.²

¹кандидат исторических наук, доцент,

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

Казахстан, г. Шымкент, e-mail: barsha73@mail.ru

²докторант PhD, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

Казахстан, г. Шымкент, e-mail: amalbekova_b@fmsh.nis.edu.kz

ОБУЧЕНИЕ В ШКОЛЕ ВОЕННО-ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ БАУЫРЖАНА МОМЫШҰЛЫ ДЛЯ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ (на примере проведенного урока в рамках «исследование урока» LESSONSTUDY)

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы формирования патриотизма на примере исторической личности военного стратега, героя Советского Союза, писателя и батыра казахского народа Бауыржана Момышұлы. В 9 классе по Истории Казахстана учащиеся в школах изучают тему «Казахстан годы Великой Отечественной войны». Были проведены научные исследования в трудах Г. Абишева «Казахстан в Великой Отечественной войне. 1941-1945» боевые подвиги 316-й стрелковой дивизии командиром которого являлся Бауыржан Момышұлы.

Задача учителя истории при проведении исследования урока lessonstudy используя различные методы обучения учащиеся самостоятельно, индивидуально, в группе изучали различные материалы, архивные документы, научные публикации и сами приводили выводы о героизме исторических личностей. Также изучая военные достижения и определяя мужественный характер Бауыржана Момышұлы учащиеся смогут пропустить через себя храбрость, ответственность, преданность к Родине батыр развивая исследовательские навыки, формулируя собственные суждения и делать независимые выводы о том, что такое патриотизм и любовь к родной земле. Немало важную роль играет обратная связь коллег к уроку, что в свою очередь способствует анализировать качество планирование и проведение урока для дальнейшего профессионального развития учителя.

Ключевые слова: педагогика, lessonstudy, «КВАДРАНТ КАММИНС А,В,С,Д», проблемно-ориентированное обучение, методы CLIL, дифференциация, исследовательские навыки, патриотизм, мужество, 316-стрелковая дивизия (8-я гвардия)

Б.Қ. Исабек *¹, Б.А. Амалбекова ²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,

Қазақстан, Шымкент қаласы, e-mail: barsha73@mail.ru

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің PhD докторанты,

Қазақстан, Шымкент қаласы, e-mail: amalbekova_b@fmsh.nis.edu.kz

ОҚУШЫЛАРДЫ ПАТРИОТТЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕ БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӘСКЕРИ-РУХАНИ МҰРАСЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ (LESSON STUDY "Сабақты зерттеу" аясында өткізілген сабақ мысалында)

Аңдатпа

Мақалада әскери стратег, Кеңес Одағының Батыры, жазушы және қазақ халқының батыры Бауыржан Момышұлының тарихи тұлғасын зерттеу негізінде мектеп оқушыларына патриотизмді қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Қазақстан тарихы бойынша 9-сыныпта мектептердегі оқушылар «Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында» тақырыбын оқиды. Осы тарихи оқиғалар туралы Г.Абишевтің "Қазақстан Ұлы Отан соғысында. 1941-1945" командирі Бауыржан Момышұлы болған 316-шы атқыштар дивизиясының жауынгерлік іс-әрекеттері зерделенген. Тарих пәні мұғалімінің міндеті Lesson study

«сабақты зерттеу» аясында оқушыларға әртүрлі оқыту әдістерін қолдана отырып, өз бетінше, жеке, топта әртүрлі материалдарды, мұрағаттық құжаттарды, ғылыми жарияланымдарды зерттеп, тарихи тұлғалардың (Бауыржан Момышұлының мысалында) атқарған қызметтері мен жасаған тарихи ерліктеріне сын тұрғысынан салыстырмалы зерттеулер жүргізе отырып, тәуелсіз тарихи гипотезалар мен концепция шығаруға мүмкіндік жасау. Сондай-ақ, Бауыржан Момышұлының әскери жетістіктерін зерделеп, ержүрек мінезін айқындай отырып, оқушылар батырдың Отанға деген шексіз махаббатын, жауапкер-шілігін, адалдығын сезіне отырып, зерттеу дағдыларын дамыту арқылы, өз пайымдауын тұжырымдай алады және патриотизм мен туған жерге деген сүйіспеншілік деген ұғымдарға оқушылар өздері қорытынды жасайды. Әріптестердің сабаққа кері байланысы маңызды рөл атқарады, бұл өз кезегінде мұғалімнің одан әрі кәсіби дамуы үшін сабақты жоспарлау мен өткізудің сапасын талдауға көмектеседі.

Кілт сөздер: педагогика, lesson study, "КВАДРАНТ КАММИНС А,В,С, Д", сыни тұрғыдан оқыту, CLIL әдістері, дифференциация, зерттеу дағдылары, патриотизм, батылдық, 316-атқыштар дивизиясы (8-ші гвардия)

Isabek B.K.*¹, Amalbekova B.A.²

*¹Candidate of Historical Sciences, docent
South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
e-mail: barsha73@mail.ru*

*²Doctoral student of South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
e-mail: amalbekova_b@fmsn.nis.edu.kz*

MILITARY AND SPIRITUAL HERITAGE OF BAUYRZHAN MOMYSHULY FOR PATRIOTIC EDUCATION

(using the example of a lesson conducted as part of the "lesson study" LESSON STUDY)

Abstract

The article discusses the issues of the formation of patriotism by the example of the historical personality of the military strategist, hero of the Soviet Union, writer and batyr of the Kazakh people Bauyrzhan Momysheuly. In the 9th grade on the History of Kazakhstan, students in schools study Kazakhstan and the years of the Great Patriotic War. About these historical events, G. Abishev conducted scientific research "Kazakhstan in the Great Patriotic War. 1941-1945" combat exploits of the 316th Infantry Division, whose commander was Bauyrzhan Momysheuly. The task of the history teacher to conduct a study of the lesson is that, using various teaching methods, students independently, individually, in a group studied various materials, archival documents, scientific publications and themselves drew conclusions about the heroism of historical figures. Also, by studying military achievements and defining the courageous character of Bauyrzhan Momysheuly, students will be able to pass through bravery, responsibility, devotion to the Motherland, developing research skills, formulate their own judgment and draw independent conclusions about what patriotism and love for their native land are. A lot of important role is played by the feedback of colleagues to the lesson, which in turn helps to analyze the quality of planning and conducting the lesson for further professional development of the teacher.

Keywords: pedagogy, lesson study, "CUMMINS QUADRANT A, B, C, D", problem-oriented learning, CLIL methods, differentiation, research skills, patriotism, courage, 316th Rifle Division (8th Guard)

Введение. В героической истории Великой Отечественной войны советских народов с немецко-фашистскими захватчиками многие страницы посвящены подвигам бесстрашных сынов Казахстана. Казахский народ, освобожденный Октябрьской революцией, получивший возможность свободно развивать свою национальную культуру, впервые за несколько столетий участвует в войне. Великие цели Великой Отечественной войны вдохновляют казахов – офицеров и солдат на отвагу и героизм. «Герой умирает раз, трус тысячу раз» - говорит казахская пословица. Это мудрость становится жизненным принципом сына казахского народа Бауыржана Момышұлы. До нападения немцев на СССР, Бауыржан Момышұлы проявлял огромный интерес к военному делу, любовь к военной науке. И это была судьба, так как иначе не могло быть. Если детство батыра проходила в суровых условиях, где он с ранних лет привыкает к самостоятельности, то юношеские годы совпадают историческим периодом коллективизации сельского хозяйства. Жизненные обстоятельства не позволяют Бауыржану Момышұлы получить высшее образование. Но самое главное батырский дух, отвага, храбрость и образованность приходит нашему герою

от его предков которые не были простыми кочевниками. Отец батыра Момыш был весьма образованным для своего времени человеком, прекрасно знал арабскую письменность хорошо читал священный Коран. Прадед батыра Ақментей батыр был одним из героев борьбы против джунгар. Командир дивизии свою отвагу полководческий талант и высокую образованности унаследовал от своих предков. В 1932 году сбывается мечта Бауыржана Момышұлы когда его призывают в Красную армию. Он с огромным желанием изучает трудную воинскую науку. После армии он работает в Алма-Аты в качестве старшего экономиста республиканского Промбанка. Но военное дело становится его самым близким другом. Своим сверстникам он говорил: «все это нам нужно изучить. Это пригодится в недалеком будущем». И он не ошибся, в 1936 году Бауыржана Момышұлы снова в рядах Красной Армии на Дальнем Востоке он служит кадровым командиром. Во время боя у озера Хасан, Бауыржана Момышұлы командовал батареей, расположенной вблизи озера. С Дальнего Востока Бауыржан Момышұлы уехал в 1940 году в чине старшего лейтенанта. Его направляют на Украину в город Житомир, где получает назначение на должность помощника начальника штаб полка. В 1940 году по указанию Наркомата Оборона Бауыржана Момышұлы переводят в Алма-Аты, в распоряжение республиканского военного комиссариата. Однако он считает, что настоящим военным он стал лишь во время войны. Бауыржан Момышұлы говорит: «Военным меня сделала война, до войны я был не военным человеком, и у меня нет военного образования, кроме солдатского, которое я получил на военной службе в 1932 году. Никакой академии, никакого нормального военного училища, даже краткосрочных командных курсов я не получил...». Война стала для Бауыржана Момышұлы лучшей и высшей академией. Урок истории позволяет формировать у учащихся патриотизм, любовь к национальным героям что свою очередь дает возможность учащимся развивать исследовательские навыки анализируя исторические личности на примере Бауыржана Момышұлы.

Актуальность: изучение исторической личности батыра и его военно-духовное наследие позволяет в современном этапе формировать у молодежи жизненные ценности такие как: патриотизм, любовь к родной земле, ответственность и глубокое уважение к национальным традициям и истории. Проведение исследование урока lessonstudy позволяет учителю используя различные методы и стратегии обучения развивать учебной достижений в изучении личности батыра. Используемые методы обучения «КВАДРАНТ КАММИНС А, В, С, Д» один из видов дифференциации, где учащиеся с различными способностями изучают личность батыра, проводит сравнительный анализ подвигам 316-й стрелковой дивизии, сопоставляют исторические события которые происходили в 1941 по 1942 годы.

Цель и задачи: используя исследование урока lessonstudy раскрыть с помощью различными методами обучения профессиональное развитие учителя и усовершенствовать учебное достижения учащихся.

Материалы и методы: в статье рассматривается научные материалы Г.Абишева (Казахстан в годы Великой Отечественной войны) и кандидатская диссертация М.М. Айтказиной, а также анализ архивным документам. На основе данных материалов были проведены сравнительный анализ и сопоставлении исторических фактов боевых действий Бауыржана Момышұлы для независимой точки зрения учащихся определении что является патриотизм и любовь к родине для молодежи.

Основная часть: анализ практики показал, что большое внимание я уделяла усвоению теоретического материала. Большая часть заданий носила репродуктивный характер. Редко составлялись задания, где учащиеся, смогли бы сформулировать и аргументировать собственную точку зрения. Дифференциация выражалась в основном в составлении однотипных заданий по уровню сложности. Практически не разрабатывались дифференцированные задания по уровню творчества, по характеру взаимопомощи, по особенностям восприятия материала, по объему текста и др. Это связано с тем, что у большинства учащихся 8-9 х классов недостаточно развиты языковые навыки для эффективного изучения предмета на втором (русском) языке, а также с незначительным количеством времени для изучения многих тем. Я определила цель профессионального развития: «*Формирование национального патриотизма на основе военно-духовного наследия Бауыржана Момышұлы*». На этой основе определена тема исследования урока (Lesson Study): «*Как формировать у учащихся 9-го класса национальный патриотизм на уроках истории?*» Цель исследования: проанализировать применение боевого пути, военно-теоретической деятельности и духовное наследия Бауыржана Момышұлы для формирование патриотизма у учащихся на уроках истории. Ожидаемые результаты исследования урока:

- формирует у учащихся такие качества как ответственность, любовь к родине, уважение к национальным традициям;
- проводит анализ историческим событиям Великой Отечественной войны и определяет в нем роль Бауыржана Момышұлы;
- анализирует исторические факты, подтверждающие подвиги батыра;

- формулирует вывод по собственной точке зрения военной деятельности и духовного наследия Бауыржана Момышұлы.

Урок запланирован на тему «*Определение героических, личностных качеств Бауыржана Момышұлы*». Проанализировав с коллегами учебную программу и планы, пришли к выводу, что учащиеся из курса восьмого класса знают о первых колониальных захватах и соперничестве между Российской империи, Великобританией и Германией за господство на море и колониальные владения. Это поможет учащимся проанализировать противоречия ведущих держав (Великобритания, Германия и Российская империя) по проблеме «Восточного вопроса» [2, с.46]. В девятом классе это поможет проанализировать международные отношения накануне Второй мировой войны и Великой Отечественной войны, оценить цели разных стран в борьбе за передел мира. Ожидаемые результаты урока:

- анализирует личность и военную тактику Бауыржана Момышұлы;
- определяет степень достижения целей 316-й стрелковой дивизии;
- анализирует исторические источники битвы панфиловцев под Москвой;
- оценивает вклад военно-теоретической деятельности Бауыржана Момышұлы в Великой Отечественной войне.

В начале урока будет предложено проанализировать фрагменты диорамы «Великой Отечественной войны» и фото галерея хронологии боевого пути 316-й стрелковой дивизии. Отвечая на вопросы высокого и низкого порядка, учащиеся смогут, предположить и обосновать причины возникновения Великой Отечественной войны и вклад военных действий комбата Бауыржана Момышұлы. Оценивание будет проходить в ходе устного комментирования учителем ответов учащихся. Это поможет им понять возможные ошибки, привести глубокие аргументы при ответах на вопросы.

В середине урока будет применен прием «КВАДРАНТ КАММИНС А, В, С, Д» из технологии СЛП. Учащиеся будут поделены на группы для выполнения разноуровневых заданий на основе работы с текстом и другими ресурсами. Группа «А» определит и аргументирует периодизацию боевого пути 316-й (впоследствии 8-й гвардейской) стрелковой дивизии в битве под Москвой. Группа «В» опишет ход и итоги сражений контрнаступательных операции 1073-й стрелкового полка старшего лейтенанта Б.Момышұлы под Москвой на Волоколамском направлении. Группа «С» определит итоги проведение 27 боев с ботольоном, 13 с полком за 1941-1942 годы под командованием Бауыржана Момышұлы. Группа «Д» оценит итоги и значение Великой Отечественной войны для Казахстана, определяя положительные и отрицательные последствия. Формативное оценивание запланировано в виде взаимооценивания по конкретным критериям. Учащиеся каждой группы выслушают ответы и дадут обратную связь друг другу. Это позволит им понять свои ошибки при определении и аргументации своей точки зрения по причинам, сражениям и итогам боевого пути 316-й стрелковой дивизии.

Для закрепления темы урока будет организована аналитическая беседа при работе с письменными историческими источниками разного объема. Проанализировав статью газеты «Красная звезда» «Гвардейцы Панфилова в боях за Москву» учащиеся определят и аргументируют мужественное и умелое сражение с врагом наших гвардейцев. В статье В.Ставского «Боевая орденоносная» учащиеся проанализируют причины переименование в 8-ю гвардейскую дивизию 316-я стрелковая дивизия, которую командовал генерал-майор И.В.Панфилов. Из статьи И.Рогова и О.Курганова в «Казахстанской правде» учащиеся проанализируют битву под Москвой на Волоколамском направлении 1073-го стрелкового полка старшего лейтенанта Б.Момышұлы где неоднократно попадал в окружение, но с боями выходил из окружения без серьезных потерь в личном составе. Самооценивание учащихся будет проходить по критериям, но под контролем учителя-будет способствовать развитию навыка оценки собственных суждений [3, с. 63-65].

Запланированные стратегии преподавания и оценивания также инструменты будут способствовать развитию навыка аргументации выдвинутой точки зрения. На уроке учащиеся проанализируют личность и военную деятельность Бауыржана Момышұлы, определяют и аргументируют боевые действия 8-й стрелковой дивизии, проанализируют ход и итоги битвы под Москвой, дадут оценку военной личности Бауыржана Момышұлы.

Обсуждение: в начале урока была организована аналитическая работа с фрагментами диорамы «Великой Отечественной войны» и фото галерея хронологии боевого пути 316 стрелковой дивизии. В ходе ответов на вопросы высокого и низкого порядка, учащиеся смогли описать, что происходит на иллюстрации, определить казахстанских участников Великой Отечественной войны, определили основные события из хронологии боевой пути 316-й стрелковой дивизии. Однако правильно определить событие, его участников смогла только часть учащихся высоким уровнем развития способностей: не все знали боевой

путь 316-й стрелковой дивизии. Пришлось задавать дополнительные вопросы для того, чтобы ответы были верными, аргументы глубокими. Но работа с диорамой затянулось по времени. Следовало бы организовать работу с картинками и иллюстрациями битвы под Москвой: учащиеся каждой группы, отвечая на конкретные вопросы, смогли бы проанализировать изображение, выдвинуть и аргументировать предположения о том, какая была историческая значимость битвы под Москвой в Волоколамской шоссе. В середине урока был применен прием «Квадрат КАММИН С А, В, С, Д» технологии CLIL. Группа «А» выделила и обосновала периодизацию боевого пути 316-й (впоследствии 8-й гвардейской) стрелковой дивизии в битве под Москвой, отметили подвиг легендарного героя битвы под Москвой командира батальона Бауыржан Момышұлы. Проанализировали, что батальон всегда появлялся там, где было трудное сражения, где необходима первая помощь. Батальон более 20 раз принимал участие в боях и всегда решал итог схватки. Бауыржан Момышұлы со своим подразделением, уничтожил 25 танков, около 2 тыс. солдат и офицеров, много автомашин, орудий, минометных батарей, захватил штабные машины противника с важными оперативными документами [12, с. 27-29]. Группа «В» определила и описала ход и итоги сражений контр наступательных операции 1073-й стрелкового полка старшего лейтенанта Бауыржана Момышұлы под Москвой на Волоколамском направлении оценив историческое значение. Провели анализ историческому документу рапорт командира 1073-го стрелкового полка Бауыржана Момышұлы 7 февраля 1042 года командиру 8-ой Гвардейской стрелковой дивизии генералу И.М. Чистякову. В рапорте было доложено о том, что узел шести дорог с семью густо расположенными пунктами занимал резерв противника полк СС: «Мертвая голова», вторая дивизия третьи сутки упорно защищал корпус находившийся большой группировки у деревни С. Проведенный исторический анализ показало что было под руками всего лишь полтора батальона, без артиллерии и пулеметов, они отправились на выполнения этой задачи. На местности было установлено деревня Т. окружает другие населенные пункты со множеством блокадных мест. Занятием деревни Т. Задача не решилось бы. Бауыржана Момышұлы особенно беспокоили результаты «петли-мешка», даже если удастся занять деревню Т. противник уничтожил бы контратакой батальона, или они оставили бы деревню, ввязались бы в атаку, но в результате на несправедливых позициях для батальона. Бауыржана Момышұлы принимает решение «все или ничего»: объектом задачи выбрал не одну деревню Т., все дороги с семью населенными пунктами, имея за собой все населенные пункты эффективно отбивать атаку немцев, находящихся на морозе. Бой начался в 4.00 и завершился 8.00 захватом всех населенных пунктов. Сильное пулевое-огневое нападение сразу же огорчило боевой порядок противника которое привело к поражению немцев. Противник потерял 800 солдат и офицеров. Было захвачено много трофеев, а также материальную часть одного артиллерийского дивизиона. За день боя 1073 стрелкового полка потеряли 157 человек [7]. Учащиеся пришли к выводу что победа с немцами было заслуга командира Бауыржана Момышұлы который искусственно вел военную тактику «спираль», а также его решительность, ответственность и мужественный характер, который с свою очередь определила его военную личность в истории. Учащиеся группы «В» пришли к выводу что, книга «Волоколамское шоссе» сделали Бауыржана Момышұлы известным всему миру, всем народам нашей страны. Определили тот факт что из этой книги стало известно о существовании казахского народа и его героизме в Великой Отечественной войне. Группа «В» в источниках нашли слова А. Бека: «Я долго искал человека, который мог бы рассказать о битве под Москвой-человека, чье повествование охватило бы замысел и смысл операции и вместе с тем повело бы туда, где проверяется и решается все». И этим человеком был Бауыржан Момышұлы. Находясь вместе с командиром батальона, А. Бек записывает все, что рассказы-вает командир батальона. Описания боевых действий ведутся от первого источника. Но для А.Бека был важен не только ход боевых действий, также психологическая сторона и моральная поддержка командира его мысли. А. Бек хорошо показывает ответственность в выполнении Бауыржаном Момышұлы своего воинского долга и суровую беспощадность в трагическом эпизоде с Барамбаевым, казахом, который нарушил свой воинский долг перед Родиной и как предатель был расстрелян. Эмоционально показано чувство командира принятой решений расстреляв Боранбаева. В воспоминаниях детства Момышұлы находит оправдание в виде примера которые помогли ему пережить свое решение. Примера он находит своего отца, которого в пустыне укусил ядовитый паук. Тот был один среди песков, некому было помочь. Яд паука смертелен. Отец, вытащив нож, вырезал кусок мяса из собственного тела-там, где укусил пауки здесь командир Момышұлы поступил как его отец ножом вырезал кусок собственного тела, приведя в исполнение приказ о расстреле своего земляка [12, с. 17-18]. Изучая переживание командира о поступке с Боранбаевым учащиеся сделали концепцию о личности Бауыржана Момышұлы что он является одновременно военным командиром с тонкой душой и глубокими знаниями традиции казахского народа и с гордостью заявляющий о том, что он сын кочевника где семейные ценности и воспитание превыше всего.

Группа «С» определили итоги проведение 27 боев с батальоном, 13 с полком за 1941-1942 годы под командованием Бауыржана Момышұлы. Пришли к выводу, что самыми тяжелыми для него и его подчиненных были январь и февраль 1942 года, когда 8-я гвардейская дивизия получила новую задачу: войти в состав вновь сформированного стрелкового корпуса и вести наступательные бои, освободить от немцев Старую Руссу, а потом, захватить город Холм. С выходом корпуса на Холмское шоссе немцы лишались важных коммуникаций: Холм-Старая Русса. Группа «С» определила в боях в 8-ой гвардейской стрелковой дивизии Бауыржан Момышұлы командовал 1075-м, а потом 1073-м стрелковыми полками. За успешное выполнение боевой государственной задачи и героизм 8-я гвардейская стрелковая дивизия была награждена второй наградой орденом Ленина [9]. Группа «Д» оценила итоги и значение Великой Отечественной войны для Казахстана. Определили положительной стороной война в том, что Казахстан превратился военно-промышленной базой для КСРО, 97 казахов получили награду герои Советского союза. Отрицательная сторона это павшие на войне около 1 млн казахстанцев. Однако выполнение заданий заняло длительное время: объем представленных материалов был большим. Учащимся потребовалось больше времени для осмысления и подготовку ответов с аргументами. Было бы целесообразным подготовить практические задания, содержащие различные типы ресурсов, а также разнообразить способы выполнения (в паре, индивидуально, в группе), но после просмотра видеоматериала о подвигах 8-й стрелковой дивизии.

Для закрепления была проведена аналитическая беседа при работе с письменными историческими источниками разного объема. Каждая группа работала с конкретным историческим источником. Анализируя исторические источники, учащиеся пришли к выводу и обосновали, что панфиловцы настоящие патриоты которые сражались за родину, доказательством является страниц в газетах «Красная звезда» в статье «Гвардейцы Панфилова в боях за Москву», где говорится о том, что на могиле своего погибшего командира генерала Панфилова бойцы гвардейской дивизии поклялись, что будут сильно бить врага. А также можно почувствовать до глубины ответственность и любовь Бауыржана Момышұлы к своей родине проанализировав в статье факт что 316-й дивизия стояла насмерть. С ноября 1941 года Бауыржана Момышұлы временно исполняет должность командира 1073-го стрелкового полка. Полк под его командованием стоял на последних рубежах у поселка Крюково. Дальше Крюково для Бауыржана Момышұлы возможного поля боя не существовало, до Москвы оставались несколько десятков километров. Привели аргументы что военная тактика Бауыржана Момышұлы и его мужественный характер решительности и преданность Родине стал основой победы в битве под Москвой [11. с. 42-43]. К личности Бауыржана Момышұлы стал проявляться научный интерес с годы Великой Отечественной войны когда в 1943 года под редакцией М. Абдыхальковой и А.М. Панкратовой вышло издание «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» и научно-популярная книга «Казахстан в первый год Отечественной войны против немецко-фашистских захватчиков». Важное значение, для казахстанских исследователей героизма и умелого руководства частями и подразделениями, имеет представление командира дивизии полковника И.И.Серебрякова и письмо его в Верховный Совет СССР о ходатайстве о присвоении высшего звания Героя Советского Союза Бауыржану Момышұлы в 1943 г. Здесь выделяет качества батыра, как храбрость, решительность, умение самостоятельно принимать решение и нести ответственность. Учащиеся рассмотрели несколько примеров. Во-первых Серебряков отмечает, что Б.Момышұлы, будучи командиром батальона, организованно ведя бой по выводу батальона из окружения на промежуточных рубежах на протяжении 35 км, привел в город Волоколамск после упорных боев на правом рубеже из окружения 690 человек, 18 артуряжек, 30 повозок. Во вторых задержали противника на 2 суток главных сил противника на Волоколамском направлении. Третьих с 16.11.41 г. по 20.11.41 года батальон Б.Момышұлы ведет борьбу в условиях окружения в районе деревни Горюны на Волоколамском шоссе, железнодорожной станции Матренино, перерезав основные пути движения главных сил противника, наступающих на Москву. С 26.11.41 г. старший лейтенант Б.Момышұлы командовал 1073-м стрелковым полком, ныне 19-гвардейский стрелковый полк. В районе д.Соколово с 26.11.41 г. по 30.11.41 г полк Б.Момышұлы четверо суток вел упорные бои, четырежды отбивал атаки противника, несмотря на интенсивную бомбежку авиации. В этих боях Б.Момышұлы получил раненье. Зная, что дальше отступать некуда и что в полку осталось небольшое количество людей, он отказался уйти с поля боя и продолжал руководить им до 7.12.41 г. В Крюковских боях уничтожено до полка пехоты, 18 танков и много другой техники, и совместно с другими частями дивизии 8.12.41 г. полк пошел в контрнаступление. Этот героический поступок молодого командира также остался неотмеченным. Учащиеся пришли к выводу что заслуга Бауыржана Момышұлы несправедливо оценен. Аналитическая беседа по данному документу пришла к гипотезе что личность Бауыржана Момышұлы очень сильно тривожило определенных лиц СССР [15, с. 280]. Однако работа с историческими документами проходила в быстром темпе: затянулась основная часть

урока. Некоторые учащиеся с трудом поняли содержание документов: они не были даны в оптимальном объеме и не адаптированы с учетом знания второго языка. Это привело к тому, что у некоторых учеников аргументы были поверхностными. Следовало бы сосредоточиться на анализе одного документа, но с разными вопросами для каждой группы или сократить и адаптировать документы с учетом уровня развития языковых компетенций.

Я планирую внести изменения:

1. Сократить работу в начале урока, предоставив учащимся для анализа конкретный ресурс по прошедшим - поможет без затруднений выдвинуть и аргументировать предположения относительно новой темы урока.

2. В основной части урока, после просмотра учебного видеоматериала, организовать работу с различными практическими заданиями при использовании разнообразных исторических источников – будет способствовать развитию навыков критического мышления и языковых компетенций.

3. Продолжить работу с анализом письменных исторических источников, но с адаптированными и сокращенными с учётом уровня развития языковых компетенций – будет способствовать развитию навыков оценки исторических событий с приведением конкретных аргументов.

Итог исследования: в начале урока, при ответе учащихся на вопросы высокого и низкого порядка, мною были даны комментарии. Это помогло высказать и аргументировать свою точку зрения относительно предстоящей темы урока, понять свои ошибки, ответить на вопросы тем, кто испытывал сложности. Но я обращала внимание, прежде всего, на учащихся с высоким уровнем развития способностей. Постановка дополнительных и наводящих вопросов для отдельных привело к увеличению продолжительности формативного оценивания и позволило оценить всех учеников. Следовало бы провести оценивание в письменном виде по карточкам с ключевыми фразами (клише) - способствовало развитию навыка аргументации при письме и позволило бы отследить прогресс у каждого ребенка.

В середине урока было проведено взаимооценивание с помощью конкретных критериев по итогам групповой работы. После ответов представителей каждой группы по выполнению конкретного задания учащиеся другой группы комментировали их ответы с учетом предоставления конкретных аргументов, подтверждающих выдвинутые точки зрения об основных битвах 8-й стрелковой дивизии, особенностях военной стратегии и тактики «спираль» Бауыржана Момышұлы, а также историческое значение битвы под Москвой. В ходе комментирования учащиеся давали оценку друг другу, старались понять свои недочёты при работе. Однако из-за продолжительного времени при выполнении заданий и быстрый темп привели к тому, что некоторые комментарии учащихся своим товарищам были фрагментарными и не содержали конкретных аргументов, почему их сверстники ответили недостаточно глубоко. Пришлось задавать дополнительные вопросы, что еще больше усилило темпа урока. Взаимооценивание следовало бы организовать с применением специальных таблиц: учащиеся давали комментарии в письменном виде, что позволило бы судить об их умении аргументировать свою позицию и объективность [16, с. 41].

При закреплении самооценивание было проведено по критериям, но под контролем учителя. После анализа исторических источников большая часть учеников, используя критерии самооценивания, смогли отметить те аспекты, по которым они предоставили глубокие или поверхностные аргументы при выдвижении собственных точек зрения при анализе статьи «Красная звезда» в статье «Гвардейцы Панфилова в боях за Москву» определили причину победы панфиловцев в битве под Москвой и о роли командира Бауыржана Момышұлы. Но усиленный темп урока привел к тому, что не все учащиеся смогли дать объективную оценку самим себе: сказался языковой барьер и непонимание некоторыми учениками принципа самооценивания. Приходилось задавать дополнительные вопросы, чтобы учащиеся старались давать объективную оценку самим себе. Было бы целесообразно провести письменное оценивание, но с использованием дескрипторов при применении приема ПОПС-формулы. Это позволило бы оценить уровень развития навыка аргументации собственной точки зрения у всех детей [14, с. 12-17].

Я планирую внести изменения:

1. Чередовать письменную и устную формы формативного оценивания – позволит учащимся развить навык аргументации собственной точки зрения в устном и письменном видах при ответах на проблемные вопросы.

2. Проводить формативное оценивание в письменном виде с использованием дескрипторов и ключевых фраз (клише) – позволит оценить уровень развития навыка аргументации собственной точки зрения у всех детей.

Анализ всех выводов позволил мне прийти к заключению, что при выборе ресурсов, стратегий преподавания и оценивания, я не учла возможные трудности у учащихся и риск усиления темпа

проведения урока. Запланировав работу по анализу фрагмента диорамы «Великой Отечественной войны» и фото галерея хронологии боевого пути 316 стрелковой дивизии. Определить вклад военных действия комбата Бауыржана Момышұлы и определить его историческую личность. Безусловно, ответы вопросы высокого и низкого порядка, постановка дополнительных вопросов, мои комментарии при формативном оценивании способствовали развитию навыка аргументации собственных суждений. Однако это заняло время, что сказалось на темпе проведения основного и заключительного этапов урока. Применение ресурса по прошедшей теме с использованием клише при проведении формативного оценивания в письменном виде исключило бы указанные проблемы.

Применение дифференцированных заданий при работе с текстом и другими ресурсами для каждой группы основной части урока способствовало развитию аргументации точек зрения по вопросам анализа военной тактики командира и его взаимоотношение с солдатами, что способствовало формированию и развитию патриотизма у каждого солдата что стало основой победы 8-й стрелковой дивизии в битвах под Москвой. Этому способствовало и взаимооценивание: учащиеся каждой группы комментировали ответы друг друга, приводили аргументы своей оценки. Однако объем материала, усиление темпа урока, постановка дополнительных вопросов привело к тому, что аргументы у некоторых учащихся были поверхностны. Формативное оценивание на основе таблиц с критериями позволило бы судить об объективности взаимооценивания учениками друг друга.

Сокращенное время заключительной части урока привело к вынужденной постановке дополнительных вопросов при анализе письменных источников и самооценивании. Анализ документов способствовал развитию навыка аргументации суждений, но следовало бы их сократить объем и адаптировать с учетом развития языковых компетенций по второму (русскому) языку и провести оценивание в письменном виде с применением дескрипторов для отслеживания динамики развития соответствующего навыка у каждого ученика.

Я определила направление развития собственной практики: *«Развитие умений решать исторические задачи (кейсы) через применение проблемно-ориентированного обучения (PBL)» на примере произведения Бауыржана Момышұлы «Битва за Москву».* Это поможет развить навыки аргументации у учащихся, так как исторические задачи (кейсы) содержат исторические источники разных типов, а сама структура методики PBL, проблемно-логическая формулировка тем в NIS-программе по истории будут способствовать этому. Шаги для развития моей практики и коллег:

1. Посетить уроки и семинары коллег смежных предметов – поможет подобрать разнообразный материал для составления исторических задач (кейсов).

2. Проконсультироваться у учителей-экспертов по вопросу составления таблиц взаимооценивания – позволит разнообразить процесс формативного оценивания на уроках, отследить динамику в развитии всех учеников и навыков взаимооценивания.

3. Провести семинар и подготовить пособие на тему как формировать патриотизм у учащихся на уроках истории на примере личности Бауыржана Момышұлы.

4. Организовать мультимедийный кабинет для распространения военной деятельности и духовное наследия Бауыржана Момышұлы для формирования и развития патриотизма у учащихся.

Итог. В статье «Литературной газете» от 18 февраля 1970 года Бауыржан Момышұлы говорит: «Я писатель-документалист. Вымышленных имен и вымышленных событий в моих произведениях нет. Мои товарищи погибли в боях, они отдали свою молодость здоровье Родине. Это истинные герои, поднявшиеся в трудный час на защиту Отечества. И я считаю своим гражданским долгом рассказать об их подвигах». Безусловно смысл слово долг знает только наш батыр Бауыржан Момышұлы который посветил всю свою жизнь для исполнения своего долга перед товарищами, перед слушателями его произведения, перед Родиной которого он защищал в трудные времена. Главная тема произведения Бауыржан Момышұлы процесс становления воинского характера. Казахский батыр хочет рассказать подрастающему поколению о том, что сам видел, сам пережил вместе со своими сверстниками. Без ложной скромности хочет показать молодежи, что поколение батыра было славным поколением. Потому что они многое пережили – как трудовом, так и на боевом фронтах. Свой долг перед Родиной выполнили с честью. Бауыржан Момышұлы хочет передать молодым: «Будьте достойны славы ваших отцов, умножайте, продолжайте трудовые и боевые традиции нашего народа». Будет целесообразным продолжить проведение систематического исследования боевой деятельности казахских военных деятелей в годы Великой Отечественной войны. Особенной части изучения биографии, военной деятельности и произведения Бауыржан Момышұлы как историческую личность. Примененные Бауыржаном Момышұлы тактические приемы оборонительного и

наступательного боя, в ходе боевых действий в годы Великой Отечественной войны изучаются в высших военных учебных заведениях Республики Казахстан и в некоторых зарубежных странах мира таких как Куба, Никарагуа, Израиль, Польша, Венгрия, Чехия и Словакия, книги Бауыржан Момышұлы использовались как учебные пособия по ведению ближнего боя, как учебники военной тактики, в других применялись в качестве воспитательного оружия в работе с молодыми солдатами. В военных училищах Израиля есть специальный предмет по военно-теоретическому наследию Бауыржан Момышұлы и курсанты сдают по нему зачеты и экзамены, прежде чем, получить офицерское звание. Будет целесообразно изучение личности Бауыржана Момышұлы и его произведения в школах на уроках истории и на элективных курсах. А также внести в программу воспитательной системы образовательных учреждений концепцию воспитания детей на основе произведения и личности Бауыржана Момышұлы. Через различные методы такие как круглый стол, Бауыржановские чтения для младших классов, конференции для старших классов, городской, областной, республиканские конкурсы эссе среди 9-х классов на тему «Боевой дух и ответственность перед Родиной на примере личности Бауыржана Момышұлы», тематические театральные постановки, создать электрон-ный маршрут музейной панорамы посвященной Бауыржану Момышұлы. Выше указанные работы в реализации изучения военной деятельности Бауыржана Момышұлы привести в систему то можно с начальных классов внедрять патриотизм учащимся. Патриотизм это сохранение исторической памяти рассказывая о своих национальных героях поколение в поколение, и сейчас этот процесс можно реализовать через учебно-воспитательную систему образовательных учреждений через систематического внедрения воспитательную концепцию Бауыржана Момышұлы. Теперь вопрос почему современное поколение должны изучать по вопросу патриотизма именно Бауыржана Момышұлы. Потому что: во первых, наш батыр был единственным казахом, который в Советское время носил истинно казахскую фамилию Момышұлы отказавшись от переделанной на русский манер фамилии с окончанием (ов, ва), это объясняется тем, насколько сильно он чтит казахские традиции и гордился тем что он казах. Вторых его мужество и сильный характер что необходимо в воспитании именно мальчиков в подростковом возрасте (особенно детей из не полных семьи), где можно привить нравственно-духовные качества на основе произведения Бауыржана Момышұлы. И наконец изучая произведения и личность батыр подрастающая поколение в период глобализации всегда будут помнить о своих казахских традициях, ответственности перед страной и уважать до глубины души национальную культуру и историю, знать что такое быть патриотом на примере национального героя Бауыржана Момышұлы.

Список использованной литературы:

1. LessonStudy: руководство Пит Дадли www.LessonStudy.co.uk. Pete Dudley 2011 14-15 стр
2. Дадли П. LessonStudy: теория и практика применения. – Астана: AptPrintXXI, 2013. (46 стр)
3. Пинская М.А. Пособие «Развитие организации повышение квалификации учителей» Исследование урока LessonStudy. - Москва, «Издательская фирма» «Сентябрь» 2015 (63-65 стр)
4. Дронова Е.Н., канд. пед. наук., доцент. «LessonStudy как инновационная технология развития профессиональных компетенций педагогов» // Образовательные ресурсы и технологии. – 2018. - № 4 (25). – С. 8
5. Галиахметова А.Т. Комплексная инновационная деятельность педагогических работников в образовательном учреждении // Мир науки и образования. – 2016. - № 2 (6). - С. 18-20
6. Архив Президента Республики Казахстан (далее АП РК) ф. 708, оп.5\1, д.622
7. ЦГА РК, ф.1432, оп. 2, д.192
8. ЦГА РК, ф.1432, оп. 2, д. 102
9. ЦГА РК, ф.1432, оп. 2, д. 20
10. Белан П.С. Два подвига Бауыржана Момыш-ұлы // Бағдар. – 1999. - № 3. – С. 41-43
11. Айтказина М.М. Бауыржан Момыш-ұлы видный военный деятель, ученый и педагог: дис...канд.ист.наук. – Алматы: КазГУ, 1997. – С. 27-29
12. Момыш-ұлы Б. За нами Москва // Изб. соч. т.1. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – С. 239
13. Духовное наследие Баурджана Момыш-ұлы и проблемы патриотического воспитания. Материалы научно-практической конференции // Бағдар – Ориентир. – 2000. - № 4. - С. 12-17
14. Абишев Г.А. Работа партии большевиков по воспитанию чувства советского патриотизма у воинов-казахов в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.: дис...докт. ист. наук. – Москва., 1949. – С. 280

15. Тасбулатов А.Б., Айтказина М.М. Военно-теоретическое и педагогико – психологическое наследие Баурджана Момыш-улы. – Алматы: ВА ВС, 1997. – С. 41

References:

1. *Lesson Study: Peter Dudley's www Guide. Lesson Study.co.uk . Pete Dudley 2011 pp. 14-15*
2. *P. Dudley. Lesson Study: theory and practice of application. - Astana: Apt Print XXI, 2013. (46 pages)*
3. *M. Pinsky.A. Manual "Development of the organization of teacher training" Lesson Study Lesson Study. - Moscow, "September Publishing Company", 2015 (pp. 63-65)*
4. *E. Dronova.N., Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. " Lesson Study as an innovative technology for the development of professional competencies of teachers" // Educational resources and technologies.- 2018 – No. 4 (25) - p. 8*
5. *Galiakhmetova A.T. Complex innovative activity of pedagogical workers in an educational institution // mir naukiobrazovaniya. - 2016 - No. 2 (6) - pp. 18-20*
6. *Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (hereinafter AP RK) f. 708, op.5\1, d.622*
7. *CGA RK, f.1432, op. 2, d.192*
8. *CGA RK, f.1432, op. 2, d. 102*
9. *CGA RK, f.1432, op. 2, d. 20*
10. *P. Belana.S. Two feats of Bauyrzhan Momysh-uly // Bagdar. – 1999. - No. 3. – pp. 41-43*
11. *Aitkazina.M. Bauyrzhan Momysh-uly is a prominent military figure, scientist and teacher: Dis...Candidate of Historical Sciences. - Almaty: KazGU, 1997. – pp. 27-29*
12. *Momysh-son B. Za nami Moscow // Izb. op. vol. 1. -Alma-ma: Yazushi, 1980. – p. 239*
13. *The spiritual heritage of Baurjan Momysh-uly and the problems of patriotic education. Materials of the scientific and practical conference // Bagdar-Orientir. – 2000. - No. 4.- pp. 12-17*
14. *G. Abisheva.A. The work of the Bolshevik Party to foster a sense of Soviet patriotism among Kazakh soldiers during the Great Patriotic War. 1941-1945: diss. ist. nauk. – Moscow., 1949. – p. 280*
15. *Tasbulatov A.B. M. Aitkazina.M. Military – theoretical and pedagogical-psychological heritage of Baurjan Momysh-uly. - Almaty: Voenizdat, 1997. – p. 41*

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

**ӘОЖ 902.2/904
ҒТАМР 03.41.91**

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.018>

Х.А. Айтқұл ^{*1}, Г.Р. Мұхтарова ², Д.Қ. Төлемісова ³

¹*аға ғылыми қызметкер, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
PhD докторанты, тарих магистрі, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: khamit.boray@mail.ru*

²*директор, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры,
тарих ғылымдарының кандидаты, Есік қ., Қазақстан
E-mail: railovna@mail.ru*

³*сеньор лектор, Алматы Технологиялық Университетінің
«Химия, химиялық технология және экология ғылымы» кафедрасы, химия ғылымдарының кандидаты,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: tolemisova@mail.ru*

ТАС ЕҢБЕК ҚҰРАЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақала Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің археологиялық коллекциясын қалыптастыру тарихына арналған. Аталмыш коллекцияны жинақтауда 1831 жылы Орынбор әскери губернаторы, генерал-адъютант Граф Павел Петрович Сухтелен құрған Орынбор музейінің коллекциясы үлкен рөл атқарды. Мақалада Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің (әрі қарай ҚР МОМ) қорын толықтырған археологиялық экспедициялар туралы мәліметтер келтірілген. Архивтік және есепке алу құжаттары қаралды, Еуразиялық дала белдеуінің қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеумен айналысқан археологтардың жарияланымдары талданады. Сондай-ақ, ұсынылып отырған мақаланың ауқымында этникалық бірлестіктердің шаруашылығын, мәдениетін, дүниетанымын, тұрмысын, қоғамдық қалыптасуын зерделеудегі орны ерекше: Атасу, Мыржық, Ақмұстафа, Саңғұр, Беғазы, Ақмая, Ақсу-Аюлы, Шортанды бұлақ және Бұғылы I, II сынды т.б. қоныстар мен қорымдардан құралған маңызды археологиялық ескерткіштердің артефактілерінен ҚРМОМ археология қорында қалыптасқан Орталық Қазақстанның қола дәуірі коллекциясының құрамына кіретін тас еңбек құралдарына талдау жасалады.

Кілт сөздер: мәдениет, археология, дәуір, қола, коллекция, қалыптасу, музей, тас, құралдар

Алғыс: авторлар ҚР МОМ «Археология орталығы» ұжымына 2016-2018 жылдардағы музей қорындағы коллекцияларын зерттеу кезінде көрсеткен көмегі (қызметі) үшін алғыс білдіреді.

Жұмыс Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің қаржылық қолдауымен №BR10164228/ПЦФ: «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» атты жобасы аясында орындалды.

Айтқұл Х.А. *¹, Мухтарова Г.Р. ², Төлемісова Д.Қ.³

*¹старший научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік», докторант PhD ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, магистр истории, Казахстан, г. Алматы
E-mail: khamit.boray@mail.ru*

*²директор, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік», кандидат исторических наук, Казахстан, г. Есик
E-mail: railovna@mail.ru*

*³сеньор лектор, кафедра «Химия, химическая технология и экология» Алматинского Технологического Университета, кандидат химических наук, Казахстан, г. Алматы
E-mail: tolemisova@mail.ru*

КАМЕННЫЕ ОРУДИЯ ТРУДА

Аннотация

Статья посвящена истории формирования археологической коллекции Центрального государственного музея Республики Казахстан (далее ЦГМ РК) в г. Алматы. В комплектовании коллекции большую роль сыграло собрание Оренбургского музея, учрежденного оренбургским военным губернатором, генерал-адъютантом графом Павлом Петровичем Сухтеленем в 1831 г. С этой даты начинается сложение фондовых и экспозиционных коллекций эпохи бронзы ведущего музея Казахстана. В статье приведены сведения об археологических экспедициях, пополнявших фонды Центрального государственного музея. Рассмотрены архивные и учетные документы, проанализированы публикации археологов, занимавшихся изучением памятников эпохи бронзы евразийского степного пояса.

Также в данной статье особое место в изучении хозяйства, культуры, мировоззрения и быта общественного становления этнических объединений отводится артефактам важных археологических памятников, состоящих из поселений и некрополей: Атасу, Мыржык, Акмустафа, Сангур, Бегазы, Акмая, Аксу-Аюлы, Шортанды Булак и Бугылы I, II и др. В рамках предлагаемой статьи сделан анализ каменных орудий труда, входящих в состав коллекции бронзового века Центрального Казахстана.

Ключевые слова: культура, археология, эпоха, бронза, коллекция, формирование, музей, камень, орудие

Aitkul Kh.A. *¹, Mukhtarova G.R. ², Tolemisova D.K.³

*¹senior researcher, The State Historical and Cultural Museum-Reserve “Esik”,
PhD student at L.N. Gumilyov ENU, master, Almaty, Kazakhstan
E-mail: khamit.boray@mail.ru*

*²director, The State Historical and Cultural Museum-Reserve “Esik”,
candidate of historical sciences, Esik, Kazakhstan
E-mail: railovna@mail.ru*

*³Senior Lecturer, Department of Chemistry, Chemical Technology and Ecology,
Almaty Technological University, candidate of chemical sciences, Almaty, Kazakhstan
E-mail: tolemisova@mail.ru*

STONE TOOLS

Abstract

The article is devoted to the history of the formation of the archaeological collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (hereinafter CSM RK) in Almaty. The collection of the Orenburg Museum, founded by the Orenburg military governor, Adjutant General Count Pavel Petrovich Sukhtelen in 1831, played a large role in the collection. The article provides information about archaeological expeditions that replenished the funds of the Central State Museum. Archival and accounting documents are considered, publications of archaeologists who studied the monuments of the Bronze Age of the Eurasian steppe belt are analyzed. Within the framework of the proposed article, a special place in the study of the economy, culture, worldview, way of life, social formation of ethnic associations is given to artifacts of important archaeological sites consisting of settlements

and necropolises: Atasu, Myrzhyk, Akmustafa, Sangur, Begazy, Akmaya, Aksu-Ayuly, Shortandy Bulak and Bugyly I, II, etc., an analysis of stone tools that are part of the Bronze Age collection of Central Kazakhstan, formed in the archeology fund of the CSM RK, will be carried out.

Keywords: culture, archeology, epoch, bronze, collection, formation, museum, stone, tool

Кіріспе. ҚРМОН-гі жинақталған бай коллекциялардың қатарына еліміздің әртүрлі өңірлерінен, соның ішінде Алтай аймағынан табылған заттар кіреді. Археологиялық қордың негізін 1831 жылы Орынбор әскери губернаторы граф П.П. Сухтеленнің [1] бастамасымен Неплюев әскери училищесінде құрылған Орынбор өлкесінің музей коллекциялары және 1898 жылы Верный қаласында Жетісу статистикалық комитетінің [2] мүшелері құрған Жетісу музейінің коллекциялары құрайды. Ежелгі ескерткіштерді зерттеуге Орыс географиялық қоғамының, Императорлық Орыс археологиялық қоғамының, Археологиялық комиссияның, Мәскеу археологиялық қоғамының, Тарихи музейдің мүшелері қатысты. Оренбург ғылыми архив комиссиясы мен 1917 жылға дейін созылған Түркістан археология әуесқойлары үйірмесі, сондай-ақ облыстық статистикалық комитеттер үлкен ұйымдастырушылық рөл атқарды. Ерекше айта кететін жайт, Уәлиханов Ш.Ш., ескерткіштердің бірнеше түрін – ескі шахталарды, қараусыз қалған егістік жерлерді, тас қоршауларды, тас мүсіндерді сипаттап жазған [3, 190-197 бб.].

1946 жылы Қазақ КСР Ғылым Академиясы жүйесінде Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология, этнография Институты құрылған соң Республика аумағындағы археологиялық зерттеулер ісі қарқын алды. Академик Ә.Х. Марғұлан басқарған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (әрі қарай ОҚАЭ) осы өңірдің археологиялық тұрғыдан зерттелуіне жол ашты. Экспедиция Орталық Қазақстан, Қаратаудың солтүстік беткейі, Павлодар облысының оңтүстік-батыс бөлігінде барлау жұмыстарын атқарып қола дәуірінің қоныстарын, қорымдарын және обаларын зерттеді.

1950 жылдары Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының құрамында үш топ болды. А.М. Оразбаев басқарған бірінші топ Ботақара, Қанаттас, Елпібек, Егіз Қойтас, Жамбай-Қарасу, Басбалдақ, Алтынсу, Жанайдар және Беласар сынды андрон қорымдарын, Ә.Х. Марғұлан жетекшілік еткен екінші топ кейінгі қола дәуірі мен қоладан ерте темір дәуіріне өтпелі кезең ескерткіштерін, М.Қ. Қадырбаев басшылық еткен үшінші топ Саңғұр II қорымын зерттеді.

Ә.Х. Марғұлан анықталған материалдар негізінде жариялаған «Горное дело в Центральном Казахстане в древние и средние века» мақаласында түсті және қара металды өндіру орындарының сипаттамасын берді. Аталмыш мақалада орталық Қазақстан металлургиясының геологиялық, археологиялық жағынан зерттелуі жайлы толымды мәліметтер келтірілген [4, 3-30 бб.].

1961-63 жж. ОҚАЭ-ның барлау жұмыстары нәтижесінде Атасу, Ортасу (Жаман-Өзен өзенінің алабы), Бұғылы I (Құсмұрын), II (Шопа), III (Қарсақбай), Ақсу-Аюлы, Ақбауыр, Байбала және Шортанды бұлақ, Қарашоқы және Жамантас, Қара-Томар (Далба таулары), Тағыбай бұлақ (Әулие-Қызылтау таулары) сынды 30 шақты қоныс ашылды. Осы ескерткіштердің материалдары ҚР МОН-ның қор коллекциясында қыш ыдыс, еңбек құралы, ат әбзелдері ретінде сақталған.

1961 жылы Ә.Х. Марғұлан және А.М. Оразбаев Ұлытау қонысына, 1962 жылы Суық-Бұлақ және Қарқаралы (II) қоныстарына ауқымды зерттеу жұмыстарын ұйымдастырды. 1963 жылы А.М. Оразбаев Бұғылы II қонысындағы қазба жұмыстарын жалғастырды. 1962 орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы осы қонысты зерттеуге бір маусымын арнады. Далалық маусымда үш жартылай жер үсті тұрғын-жай қазылды. А.М. Оразбаев жасаған № 1 және 2 тұрғын жайларының жаңғыртпа үлгісінің диорамасын музейдің Палеонтология және археология залының экспозициясынан тамашалауға болады.

Материалдар мен әдістер. Музейдің археологиялық коллекциясын тарих пен мәдениеттің бірегей ескерткішіне айналдыратын бірқатар объективті факторлар бар болғандықтан оны зерттеуге және сақтауға заманауи талаптар тұрғысынан қарау керек. Аталмыш археологиялық коллекцияны зерттеу кезінде кешенді тәсіл қолданылды. Біріншіден, археологиялық материалдың негізгі категорияларын талдау үшін салыстырмалы-типологиялық әдіс қолданылады, ал заттардың өзара байланысын анықтау кезінде жіктеу және жүйелеу әдістері пайдаланылды. Тас құралдар коллекциясын сипаттау үшін стилистикалық талдаумен толықтырылған кескін иконографиясын зерттеудің формалды-типологиялық және трасологиялық әдістер қолданылды. Салыстырмалы әдісті қолдана отырып, артефактілердің жалпы және ерекше белгілері анықталады. Тарихи-археологиялық байланыстарды анықтау үшін тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Хронологиялық атрибуция салыстырмалы және абсолютті мерзімдеу арқылы ақпараттық технологиялар әдістерін қолдана отырып жүзеге асырылды. Материалдарды талдау кезінде мәдени стратиграфияны жаңғырту әдісін қолдана отырып хронологиялық даму кезеңдерін сипаттайтын тас құралдарының топтары анықталды. Сондай-ақ, жұмыс барысында ақпаратты толықтыру және зерттелетін

тақырыптың мәселесін ашу үшін далалық зерттеу әдістерімен қатар музейдің ерекше саласы болып табылатын – артефактілерді консервациялау және қалпына келтіру мәселелерін әзірлеу әдісінде қолданылды.

Нәтижелер мен материалдар. Ә.Х. Марғұланның алғашқы қазба жұмыстарынан 20 жыл кейін, 1975 ж., М.Қ. Қадырбаевтың жетекшілігімен орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы Атасу қонысындағы қазба жұмыстары жалғастырды. Бұл ежелгі кен ісі, металлургиямен байланысты мәселелерді зерттеудегі Атасу қонысының мәнділігін көрсетсе керек. Атасу археологиялық кешенінің басты нысандары: Атасу I, Атасу II (Ақмұстафа), Мыржық қоныстары, (Саңғұр I-III, Атасу I-III, Ақмұстафа, Мыржық) қорымдар шоғыры, (Сарыбұлақ, Дарат, Босаға, Оғызтау, Кенқазған) кен өндіріс орындары деуге болады [5, 3-42 бб.].

Экспедицияның басты зерттеу нысаны Жезқазған облысы, Ағадыр ауданы, К. Мыңбаев атындағы кенттен оңтүстік-батысқа қарай 35 км тұстағы Атасу I қонысы болды. Далалық жұмыстар барысында тұрғын, шаруашылық жайларының 12 орны толық зерттелді. Атасу I қонысында балқыту, құю жұмыстарына қажетті металлургия өндірісі пештерінің құрылымын, қосалқы жайларды қамтыған 25 кешені анықталды. Осыны ескерсек, Атасу I қонысы материалдарының сипаттамасын жазып жариялаудың ғылыми маңызы зор. Мыржық, Атасу II (Ақмұстафа) қоныстарымен Мыржық қорымында кең көлемді қазба жұмыстары жүргізілді. Бұл нысандардан табылған материалдар Атасу I қонысынан анықталған жертөле, қыш фрагменттері, мал сүйектері, кен қалдықтары, тотықты жез, сүйек, тас еңбек құралдарына өте ұқсас екенін айтуға болады.

Ә.Х. Марғұлан «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана» атты еңбегінде орта қола кезеңінен XIII-XI ғғ. [6, 25-58 бб.] соңғы қола кезеңі X-VIII ғғ. – бегазы-дәндібай мәдениетіне өтпелі аралық саты [6, 61-153 бб.] және бұдан кейінгі ерте темір VIII-VII ғғ. ескерткіштеріне бөле келіп, соңғы қола кезеңіндегі мәдени дәстүрлердің сақталғанын, әрі ерте темір ғасыры мәдениетінің қалыптаса бастағанын көрсетеді [6, 153-160 бб.]. Ә.Х. Марғұлан бір мәдениет шеңберіне екі мәдениет бегазы-дәндібай (қорымдар материалдары) және сарғара-алексеев (қоныстар материалдары) ескерткіштерін біріктірді. Ескерткіштерді тиісті кезеңдерге жіктеумен қатар, бұл еңбекте суландыру, шаруашылық дағдысы, құрылыс, зергерлік кәсіп т.б. мәселелерге көңіл бөлінген.

М.Қ. Қадырбаев пен Ж.Қ. Құрманқұлов «Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки» монографиясында материалдарды жүйелеу, талдаумен қатар Атасу I, Мыржық, Ақмұстафа, Ақмая ескерткіштерінің сипаттамасы беріліп, қыш ыдыстар, қыш фрагменттері пішініне, жасалу техникасына, көркемдік шешімі мен техникасына, өрнек түріне, орналасуына қарай алакөл-атасу (б.з.д. XV-XIV ғғ.), федоров-нұра (б.з.д. XIV-XIII ғғ.), алексеев-сарғара және бегазы-дәндібай (б.з.д. XII-IX ғғ.) [7, 231-232 бб.; 134-142 бб.] мәдениеттеріне бөледі. Жиналған материалдар негізінде авторлар б.з.д. II мыңжылдықта Орталық Қазақстан Еуразиядағы металлургия орталығының бірі болды деп тұжырымдайды. Солтүстік Бетпақдала қоныстары мен қорымдарындағы зерттеу материалдарының басым бөлігі ҚР МОМ қорында сақтаулы.

А.Е. Ержанова «Каменные орудия и изделия поселения Атасу (результаты трасологического анализа)» атты мақаласында Атасу қонысынан табылған музей қорындағы тас еңбек құралдарын трасологиялық тұрғыдан талдаудың сипаттамасын берген. М.Қ. Қадырбаев пен Ж.Қ. Құрманқұлов орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының 1975-1985 жж. Атасу өзенінің жоғарғы бойында атқарған археологиялық барлау, қазба, ғылыми зерттеу жұмыстары нәтижесінің қорытындысы болып саналатын «Культура древних скотоводов и металлургов Сарыарки» атты еңбекте [8, 247] жалпы мыс балқыту өндірісінде пайдаланылған тастан жасалған еңбек құралдарының толыққанды зерттелмей отырғандығын айтады. Ежелгі кеніштер жайлы жазылған бірқатар еңбектерде тастан жасалған еңбек құралдарының сипаттамасы, қолданыс орны көрсетілгенмен құралдарды хронологиялық жіктеу, яғни қола заманының нақты қай кезеңіне жататыны көрсетілмейді.

Соңғы кезде өндірістік іс-әрекеттің техника, технологиялық әдіс-тәсіл, инновация және ежелгі өндіріс түрлерінің даму қарқыны сынды нақты мәселеге ғылыми қызығушылықтың артып отырғаны белгілі. Осы орайда, ежелгі еңбек құралдарына қатысты түрлі мәселелерді қарастырып жүрген бірқатар мамандар [9, 256-264 бб.; 260-269 бб.; 198-217 бб.] артефактілерді трасологиялық әдісті қолдана отырып зерттеуге мән береді.

Қола дәуірі тұрғындарының еңбек құралдарын топқа, түрге жіктеуде трасологиялық, экспериментальді әдісті қолдану құралдың нақты қандай материал – шикізаттан, қандай әдіспен өңделгенін және тас бетіндегі әркелкі – сызат, ойық, опырылу сынды өзгерістерге қарап оның тозуын, яғни қандай да бір әрекетке – кәсіпте, шаруашылықта қолданылғандығын және тікелей қандай мақсатта пайдаланғанын анықтауға, сайып келгенде, ежелгі шаруашылық саласын, технологияны жаңғыртуға жол ашады. Айтар

болсақ, А.Е. Ержанованың мақаласында Атасу (ЦМК КП 27254/1-83), Мыржық (ЦМК КП 27254/84-86, 88-90, 92-93), Ақмұстафа (ЦМК КП 27254/94) қоныстарынан табылған тас құралдардың трасологиялық талдауы берілген [10, 406-413 бб.]. Зерттеу нәтижесінде тасты өңдеуде қолданылған технологиялық әдістер, құралдың қолданыс аясы, уақыты – кезеңі нақтыланып, қоныс тұрғындарының өндірістік іс-әрекетінің ерекшеліктері пайымдалды, яғни металлургия жетекші шаруашылық түрі болды деуге болады.

Талдысай қонысынан (б.з.д. XV-XIV ғғ. басында пайда болған) табылған еңбек құралдарын трасологиялық талдауға сүйене отырып мамандар А.А. Плешаков пен А.Е. Ержанова бұл әдіс қола бұйымдарын дайындау, өңдеудің технологиялық сатыларын реконструкциялау – жаңғыртуға мүмкіндік береді деп түйіндейді [9, 261 б.]. Осы авторлардың пікірінше артефактілерді статистикалық талдау, зерттеу затты сипаттаумен шектеледі, яғни нақты ерекшелігін толық көрсетпейді [9, 256-264 бб.]. Трасологиялық әдісті қолдана отырып Кент қонысынан табылған тас құралдарды зерттеген Н.Ю. Кунгурова мен В.В. Варфоломеев қоныс тұрғындары шаруашылығының кейбір тұстарын анықтауға қол жеткізді [9, 198-217 бб.].

Сонымен, материалдарды трасологиялық зерттеу артефактілердің нақты қолданылу орнын анықтауға, еңбек құралдарының ғылыми негізделген типологиясын құруға септігін тигізеді. Аталмыш мәселелерге қатысты қарастырылған арнайы зерттеулерде [10; 6;9; 7; 11] тастан жасалған еңбек құралдары, негізінде металл өндірісінде және оны өңдеу саласында қолданылғаны айтылады. Тасты өңдеу технологиясы, құрал түрлерінің тұрақтылығы, құралдардың белгілі бір кәсіпке – өндіріске сәйкестеле өңделуі тас құралдарын топтарға бөлуге мүмкіндік береді.

М.Қ. Қадырбаев пен Ж.Қ. Құрманқұловтың жоғарыда аталған еңбегінде Атасу ескерткіштерінен табылған барлық тас құралдардың толық сипаттамасы [7, 125-149 бб.] келтірілген. Бұл ғалымдар барын-ша кең қолданылған тас еңбек құралдарының кейбір түрлерін саралай келе құралдарды: 1) кен қатпарының жігін ажыратуға, қопаруға, кенді балқытуға дайындау мақсатында қолданылатын; 2) металды өндіру және одан түрлі заттарды жасауға қажетті құралдар тобына бөледі. Осы жіктеуге сай бірінші топқа кенді, шлақты ұсақтау, үгуге қолданылатын еңбек құралдарына – балта, қайла, сүймен, сына, балға, сап қондырылатын ойығы бар кетпен сынды бірқатар заттар кіреді [7, 127 б.].

Құралдар түрінің екінші тобына кенді тікелей балқыту барысында қолданылатын және дайын металдан қажетті бұйымды жасауға лайықталған тас науа, шүмек, қалып, бұйымды өңдеуге пайдаланылатын текше (келі), қайрақ, кішігірім балта түрлері жатады [7, 145 б.]. Музей қорындағы тас құралдар коллекциясының басым бөлігі Атасу, Мыржық, Ақмұстафа, Тағыбайбұлақ, Жерексай қоныстарындағы археологиялық зерттеулер барысында жиналған деректер.

Кен ісі, мыс балқыту өндірісі, жер өңдеу-егіншілік, аңшылық, үй кәсіпшілігінде көбінесе тас еңбек құралдары пайдаланылды. Аталған еңбек құралдарына алеврит, кварцит, порфир, порфирит, диабаз, құмтас т.б. жергілікті шикізат түрлері таңдалған [12, 45-58 бб.]. Музейдің археология қорындағы қола дәуірі коллекциясындағы тас құралдарын саралау, талдау барысында зерделенген артефактілер, бірінші-ден, Жезқазған аумағында анықталған белгілі тау жыныстарынан, екіншіден, құралдардың қолданыс аясына, атқарылатын жұмыстың сипатына (ауыр немесе жеңіл) сәйкестігі жете ескеріле отырып өңделгені анықталды. Кенді төбелердің жоғарғы қабатын аршу, кенді тас-топырақтан тазарту жұмыстарына сүймен, қайла (сурет 1,1; 1,2) сынды құралдар пайдаланылды (ЦМК КП 27254/37, 38). Қайла көбіне сүйір немесе жұмыр конус түрінде болып келеді, алайда бүйірі сап байлауға лайықтала ойысты болып келетін түрі де кездеседі.

Ә.Х. Марғұлан ежелгі кеншілердің ең басты құралы – шотбалтаға кварцит, порфирит шомбалдарының пайдаланылғандығын және тау жыныстарындағы кен жіктерін талқандауға қомақты, салмағы аса ауыр 30 килограмнан асатын осы құрал ғана оңтайлы деп санайды [12, 56 б.]. Шотбалталардың пішіні әртүрлі яғни, қолданыс аясы кең болған. Бұл құралдың тұрпайылау, әрі ауыр түрлерімен қатар кенжарда кенді сұрыптауға, бос жыныстар бөлшектерінен тазартуға лайықталған жеңіл, ыңғайлы түрлері көптеп ұшырасады (сурет 1,3; 1,4), (ЦМК НВФ 5557/6, 7). Зерделеніп отырған музей коллекциясындағы Ақмұстафа қонысынан табылған жеңіл де оңтайлы құрал (сурет 1,5) осы соңғы түрге сәйкес келеді (КП 27254/94).

Кен уатуға пайдаланылатын соққы тегеуріні жоғары құралдың енді бір түрі – балға. Тас құралдардың өзге түріне қарағанда пішіні әркелкі балғалар барынша мұқият өңделген. Бұл құрал, пішіні және салмағына қарай үш түрге бөлінеді. М.Қ. Қадырбаев пен Ж.Қ. Құрманқұлов бірінші топқа тік бұрышты немесе цилиндр пішінді, қимасы дөңгелек, қырлары дөңгелектенген, салмағы 5-8 кг шамасындағы балға түрлерін жатқызады. Әдетте балғаның жоғарғы бөлігінде 2-3 көлденең ойма жолақ байқалады, артқы беті сап

бекітуге лайық тегіс болады (сурет 1,6), (ЦМК НВФ 5557/1). Коллекциядағы балғаның (сурет 1,7) бірінде көлденең оймамен қатар шүйде тұсынан түскен тік ойма байқалады (ЦМК КП 26246/7).

Орталық Қазақстан қола дәуірі коллекциясындағы пішіні тұрпайылау балғалар бірінші түрге сәйкес келеді. Бұл құралдың жұмысқа лайықталған төменгі бөлігі сәл сүйірлене дөңгелектенген. Мұндай құралдың (сурет 1,8; 1,9; 1,10) төменгі бөлігі дөңгелектеу; сопақтау тұсының соққысы өңделетін материалдың шағын бір бөлігіне ғана беріледі (ЦМК КП 20249/8; ЦМК КП 26246/3; ЦМК КП 27254/31).

Екінші түрге – цилиндр, сопақша, ортасы сапты бекітуге лайықталған ойысты дөңгелек, көлемі орташа балғаларды жатқызамыз. Мыржық қонысындағы қазбадан табылған ұзындығы 14,7 см, жұмыс бөлігінің ені 10,7 см, қалыңдығы 4,9 см (сурет 1,12) құрал осы екінші түрдің үлгісі болып табылады (ЦМК КП 27320/1 б).

Үшінші түрге – кішігірім, жеңіл, ұзынша, сопақтау жұмыртқа пішінді және бүйірлі балға түрлері жатады. Бұған Мыржық қонысындағы 1984 ж. қазбадан табылған сопақша, бір шеті үшкіл, дөңгелектеу, үшбұрышталған зергерлік іске лайықталған балғалар топтамасы (сурет 1,11; 1,13) сәйкес келеді (ЦМК КП 27320/1 а, в). Аталмыш зергерлік іске лайықталған балғалардың екі түрі «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қорында сақтаулы. Балғалар 2021 ж. «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» жобасы аясында Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы Рахат кешенінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған (сурет 1,22; 1,23) [13, 136-143 бб.; 70-79 бб.].

Көлемі шағын екі тас балғаның бірі тікбұрыштылау, бір шетінің пішіні сопақша келген, үстіңгі беті тегістелген (сурет 1,14). Екінші балға – жапырақ пішінді, қимасы тікбұрышты, қырлары дөңгелектенген, бір шетінде ілуге немесе асуға лайықталған дөңгелек оймасы бар (сурет 1,15), (ЦМК КП 26067/52, 54), [9, 260-264 бб.].

Мұндай балға түрлері қола дәуірі қоныстарында жиі ұшырасады. Мысалы музейдің қола дәуірі коллекциясындағы Қарқаралы II, Шортандыбұлақ қоныстарынан табылған балғалар осындай түрге жатады [9, 256-264 бб.].

Кенді, шлакты тас келіде, төсте үтуге және қола бұйымдарды өндеуге арналған құралдың негізгі түрі келсап. Музей коллекциясындағы келсаптың көпшілігі Атасу қонысынан табылған заттар. Келсаптар тікбұрышты, дөңгелек, конус тәрізді болып келеді (ұзындығы 10-13,5 см, ені 6-8 см) төменгі шеті дөңгелектенген (сурет 1,16; 1,17; 1,18), (ЦМК КП 27254/61, 62, 71). Келсаптарды пішініне, қолдану аясына қарай екі түрге бөлуге болады.

1) бірінші түрге, сабы цилиндр тәрізді, төменгі – жұмыс бөлігі енді, тікбұрышталған және қимасы дөңгелектеу шомбал тастан пішінделген құралдар;

2) екінші түрге – саптың жоғарғы бөлігі сопақтала бөлініп айқындалады немесе саңырауқұлақ тәрізді (сурет 1,19) болып келеді (ЦМК КП 6116).

Келсаптармен қатар қолданылатын құралдың бірі келі немесе текшетас (бұдан ары қарай – тас келі). Тас келі пішіні дөңгелек, сопақтау, тікбұрышты болып келеді. Коллекциядағы тас келінің көпшілігі фрагменттерден тұрады. Оның себебі тас келілердің жұмыс барысында тез сынып қалуы деп топшылар едік. Өйткені жалпақ болып келетін тас келілерде кенді, шлакты үту барысындағы келсаптың соққысының әсерінен жиі жарылып кететін болған. Мысалы, ұзындығы 22,7 см, ені 19 см, қалыңдығы 7 см тікбұрышты тас келінің минералды үтуге қолданылған екі бетінің де орта тұсы дөңгелектене ойысқан, сыртқы бетінің әр жері опырылған, сырылған (сурет 1,20; 1,21). Тас келілердің тозу белгілері бірден байқалады. Ортасынан опырылып сынуы тас келінің жұмыс барысында істен шыққанының куәсі болса керек (НВФ 5557/42, 44).

Шаруашылықтың әр саласында жиі қолданылған құралдың бірі кетпен. Кетпен көбінесе топырақты қопсытуға, кенді тас, топырақ, қиыршық, құм қабатынан тазартуға қолданылды. Ежелгі шаруашылық түрін қалпына келтіру – реконструкциялаумен байланысты мәселені зерттеуші ғалымдардың бірқатары [9, 198-216 бб.; 12, 21-42 бб.] кетпен негізінде жер өңдеуге қолданылған еңбек құралы деген пікірді алға тартады. Алайда, ежелгі кеншілердің қоныстарындағы қазба, жұмыстары барысында табылған үлгілерді трасологиялық зерттеулер, бұл құралдарды тау-кен ісінде пайдаланылғанын да байқатады [9, 281-285 бб.; 14, 60-79 бб.].

Қола дәуірі коллекциясындағы кетпендер (ұзындығы 8-18 см, ені 6-8 см, қалыңдығы 1,5-5 см), сопақша, үшбұрышталған, трапецияға жақындау сынды әркелкі пішінде болып келеді. Төменде суреті көрсетілген Мыржық қонысынан табылған кетпен (сурет 1,24; 1,25) ұзындығы 10,5 см, жоғарғы бөлігінің ені 7,2 см, жұмысқа қолданылатын тұсының ені 8,3 см, қалыңдығы 3,3 см, пішіні трапецияға келтірілген, шүйде тұсы дөңгелектенген, екі қырына иінді ойма түсірілген, тікелей жұмысқа бағытталатын тұсы үшкілденген (КП

27254/3; КП 26246/2). Орталық Қазақстанның қола дәуірінің ірі тау-кен, металлургия орталықтарының бірі Қарқаралы өңірі.

Орталық Қазақстан қола дәуірі коллекциясында Баянауыл ауданы Тағыбайбұлақтың солтүстік аңғары, Әулие Қызылтау тау жоталарының солтүстік-шығыс беткейі Жосалы ауылынан 23 шақырым, байырғы Тайшық қыстауынан 1 шақырым қашықтықта орналасқан Тағыбайбұлақ қонысындағы (қоныс-ты 1974 ж. М.Қ. Қадырбаев зерттеген) №1 тұрғын жайдың мәдени қабатынан 23 кетпен, 5 кен уатқыш құрал, тигельдердің сынықтары, сыналар, т.б. артефактілер табылғаны белгілі [12]. Музей коллекциясында осы қоныстан табылған 5 кетпен (сурет 1,26; 1,27; 1,28; 1,29; 1,30) бар (ЦМК КП 26982/11, 12, 13, 14, 15). Пішіні, өңделу техникасы бойынша Тағыбайбұлақтан табылған кетпендер Орталық, Шығыс Қазақстанның қоныстары мен кеніштер аумағынан табылған кетпендермен бірдей деуге болады, өйткені стандартты, шүйдесі дөңгелектенген, тікелей соққы беретін тұсы жарықшақтала өңделген, екі бүйірі оймалы болып келеді.

Талқылау. ҚР MOM қорындағы есептік құжаттар, археологиялық зерттеулер есептері, арнайы әдебиеттер негізінде зерделенген, сипаттамасы жазылған артефактілерді талдай келе қола дәуірінде алдыңғы тас ғасырлары кезінде іске жаратылған байырғы еңбек құралдарының қолданыс аясының кеңейгенін, әрі тасты өңдеу техникасының жетілгендігін аңғарамыз. Артефактілерді атрибуциялау кезінде заттың өзіне тән белгілері – физикалық қасиеттері, функционалдық мақсаты, пайда болу және пайдалану тарихы анықталды. Заттың жасалу материалы мен әдісі (қолмен, механикалық, соғу және т.б.), түсі, пішіні, өлшемі, салмағы, құрылғысы, стильдік ерекшеліктері, уақыты және заттың жасалу және пайдалану орны, оның әлеуметтік және этникалық тиістілігі. Сондай-ақ атрибуция кезінде оның сақталу дәрежесі анықталып, ондағы келтірілген зақымданулар сипатталды. Затты анықтау нәтижесінде алынған мәліметтер музей қорының ғылыми анықтамалық аппаратында тіркеледі.

Мартынов А.И., Шер Я.А. және Генинг В.Ф. әзірлеген археологиялық зерттеу әдістерінің негізінде заттардың өзара байланысын анықтау үшін коллекцияны жіктеу және жүйелеу жұмыстары жүргізілді [15]. Жіктеу барысында артефактілер географиялық (заттардың пайдалану орны бойынша), хронологиялық (заттардың жасалу немесе пайдалану уақыты бойынша), тақырыптық немесе заттық (заттар мақсаты бойынша топтастырылды) принциптер бойынша бөлінді. Сипаттама ең маңызды зерттеу жұмысы және ғылыми деректерді көрсету құралы болғандықтан, сипаттама мәтіні ғана емес, сонымен қатар оның қосымша компоненттері – фото иллюстрациялар, сызбалар және т.б. әзірленді. Заттар мен объектілерді сипаттауда олардың жеке сызбалары үлкен маңызға ие, бұл бізге осы объектіні жақсы «көруге» және түсінуге мүмкіндік береді. Осылайша, ертеректе шаруашылық өмірі мен мәдениетінің сан алуан аспектілерін көрсететін ғылымдағы аз және белгісіз жәдігерлер ғылыми айналымға енгізіледі. Коллекцияны сипаттау үшін ескерткішті зерттеудің тарихнамалық шолуы және коллекцияның музейге түсу тарихы маңызды.

Қола дәуірінің материалдық мәдениетін зерделеуде тау-кен ісінде, егіншілікте, үй кәсіпшілігінде қолданылатын тас еңбек құралдарының маңызы өте зор. Тас еңбек құралдары ежелгі тайпалардың шаруашылық-тіршілік қам-қаракетінің басты салаларының бірден-бір көрсеткіші болып табылады. Еңбек құралдарының түрі, пішіні, сапасы сол қоғамның даму деңгейін аңғартатын басты фактор екендігі сөзсіз. Жалпы адамзаттың ең алғаш іске жаратқан дүниесінің бірі тас. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде мыс кенін игерудің бастапқы сатысында (б.з.д. XXII-XVII ғғ.) Орталық Қазақстанды мекендеген тайпалар тастан түрлі еңбек құралдарын жасап тұтынғаны анықталды.

Тастан жасалған еңбек құралдары тарихи дерек ретінде көптеген зерттеушілер назарына іліккені белгілі. Жезқазған геологиялық музейінің негізін қалаушылардың бірі Н.В. Валукинский 1945-1948 жж. Жезқазған аумағындағы кен орындарын барлау-зерттеу барысында ежелгі кеншілер жұртынан тастан жасалған қару түрлері – кен уататын шой балға, құйма қалып, шүмек, тісшелі қалыппен өрнектелген қыш фрагменттері, мыс, күміс және қоладан жасалған жиырма мыңға жуық түрлі заттарды жинаған. Осы материалдардың өзі археология ғылымын Жезқазған сынды кенді аумақтың ежелгі кеніштері, мыс кенін өндіру-мыс балқыту орындары жайлы мәнді деректермен толықтырғаны сөзсіз [16, 33-39 бб.].

Қорытынды. Музейдің археология қорындағы Орталық Қазақстанның қола дәуірі коллекциядағы тас, сүйек, балшықтан жасалып металлургия, кен ісінде қолданылған еңбек құралдарына әсіресе, кен өндіру, байыту және оны балқытуға дайындауда негізгі құрал – тас еңбек құралдары болып табылады. Қоныстарда кенді уатуға, үгуге қолданылатын тас балға, қайла сынды құралдар жиі ұшырасады [9, 256-264 бб.]. Орталық Қазақстан қола дәуірі коллекциясының зерделенген артефактілері Ә.Х. Марғұлан және

Ж.Қ. Құрманқұлов әзірлеген жіктелім негізінде Сарыарқа халқының шаруашылығы қызметінің түрлері бойынша топтастырылды. Олар өздерінің ғылыми еңбектерінде егін шаруашылығы болғанын жанама растайтын құралдардың саны аз және көп қызметті болғанын атап көрсетеді. Егін шаруашылығы мен мал шаруашылығын үйлестіре отырып қосалқы қызметтер атқарды. Үй кәсібінен қыш-құмыра өнеркәсібі, былғары және тері өңдеу, иіру мен тігіншілік, сүйек кесу ісі және тас өңдеу жақсы дамыды. Мыс және қалайы кен орындарына негізделген тау-кен ісі мен металлургия жеке кәсіп саласы ретінде қалыптасты. Мамандандырылған өндіріс ретінде бөлініп шыққан сүйек пен мүйіз кесу кәсібиліктің жоғарғы деңгейіне жетті.

Тау-кен ісі, металлургия ескерткіштерінің тарихы, тас өңдеу кәсібі және еңбек құралдары жайлы құнды мәлімет орталық Қазақстан ескерткіштерін зерттеу, далалық және сараптамалық жұмыстар нәтижелері қамтылған іргелі ғылыми еңбекте және Ә.Х. Марғұланның «Орудия труда древних горняков» атты мақаласында [12, 55-58 бб.] баяндалады.

Ә.Х. Марғұлан «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» атты монографиялық еңбегінде Орталық Қазақстанның көпсалалы шаруашылығындағы металлургия мен қыш кәсіпшілігінің маңызын екішеп, тастан жасалған еңбек құралдары, өндірістік қалдықтар көптеп табылған Атасу мысбалқыту кешені, Милықұдық, Сорқұдық, Златоуст, Шортандыбұлақ қоныстардағы өндірістік шеберханалар жайлы нақты археологиялық мәліметтер [6, 163-254 бб.], Атасу I қонысынан табылған үш мысбалқыту пешінің жоба сызбасын, сипаттамасын келтіреді, мәдени қабаттары, Милықұдық сынды өндірістік нысандарға тоқталады [6, 234 б.]. Өндірістік нысанның біріншісінде кен өндірілген болса, екіншісінде оны өндеген. Әдетте кеншілердің тұрғын жайларымен қатар тас ошақтар ұшырасқан, мысалы, Милықұдық қонысы аумағында 15 мысбалқыту пеші болғаны белгілі [6, 237 б.]. Аталмыш еңбекте тау-кен ісінде қолданылатын (шойбалта, кетпен, қайла, балға, сына, т.б.) тас еңбек құралдары және тікелей металлургиялық процесспен байланысты еңбек құралдары – қалып, тигель сынды заттардың толық сипаттамасы беріледі [6, 247 б.].

Кен ісінің қалыптасуы, дамуы жөнінде мәліметтер Э.Ф. Кузнецованың «Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана» атты монографиясында кеңінен талданған. Бұл зерттеуде автор ежелгі шикізат көздері мен құрамы, металл, балқытпа алу әдістерін талдап, байырғы технологияны реконструкциялау мәселесіне көңіл бөледі және Орталық Қазақстан аумағынан табылған барлық металл бұйымдардың физика-химиялық сараптамасын келтіреді [11, 32-62 бб., 4,5 кесте; 170-179 бб.]. Ғалым сондай-ақ, ежелгі кеншілер мен металлургиягердің Атасу, Мыржық, Шортандыбұлақ, Тағыбайбұлақ, Қарқаралы, Ұлытау, Бұғылы, Кенқазған сынды орталықтарындағы өндіріс орындары – карьер, қоныстардан табылған еңбек құралдарының сипаттамасын, қолданыс орнын, зерттеліп отырған заманның нақты қай кезеңіне тән екендігін көрсетеді.

Жалпы Орталық Қазақстан қола дәуірі коллекциясындағы тастан жасалған еңбек құралдары кен өндіру, сұрыптау, минералдарды үгу, кенді балқытуға дайындау және металдан, саз балшықтан жасалған түрлі заттарды өңдеуге, ал кішігірім келсаптар, тегістеуіш, жылтыратқыш, қайрақ, т.б. құралдардың сыртқы бетін тегістеу, жылтырату, балта, кетпеннің жүзін өткірлеуге лайықталған. Сонымен, зерделеніп отырған коллекциядағы құралдар морфологиялық, салыстыру-салғастыру, трасология сынды әдістермен талданып құрал түрлерінің қолданыста болған мерзімі және нақты қолданыс аясы анықталды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей құралдар жергілікті шикізаттан жасалғаны белгілі болды. Тасты қажетті құрал пішініне келтіру үшін жару, жарықшақтау, опыру, қырнау, тегістеу техникалары қолданылған.

Қорытындылай келе, Орталық Қазақстан аумағында қола дәуірінде кен ісі, металлургия өндірісі дамып, тұрмысқа металдан жасалған құралдар дендеп енгенімен де өндірістің жаңа, барынша қуатты түрі тасты өңдеу, іске жарату деңгейінің жандануына игі ықпал етті деп тұжырымдауға болады.

1-сурет. ҚР МОМ мен «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы музейлерінің қор коллекциясы:

1,1 – Балта-қайла түрлері(ЦМК КП 27254/37); 1,2 – (ЦМК КП 27254/38); 1,3 – Соққы құралдары (ЦМК НВФ 5557/6); 1,4 – (ЦМК НВФ 5557/7); 1,5 – (ЦМК КП 27254/94); 1,6 – Балға түрлері(ЦМК НВФ 5557/1); 1,7 – (ЦМК КП 26246/7); 1,8 – Бірінші және екінші түрге сәйкес балға түрлері (ЦМК КП 20249/8); 1,9 – (ЦМК КП 26246/3); 1,10 – (ЦМК КП 27254/31); 1,11 – Үшінші типке сәйкес балға түрлері (ЦМК КП 27320/1 а); 1,12 – (ЦМК КП 27320/1 б); 1,13 – (ЦМК КП 27320/1 в); 1,14 – Балгалар (ЦМК КП 26067/52); 1,15 – (ЦМК КП 26067/54); 1,16 – Келсап түрлері (ЦМК КП27254/61); 1,17 – (ЦМК КП27254/62); 1,18 – (ЦМК КП27254/71); 1,19 – (ЦМК КП 6116); 1,20 – Тас келілер (НВФ 5557/42); 1,21 – (НВФ 5557/44); 1,22-1,23 – Зергерлік іске лайықталған балгалар, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы; 1,24 – Кетпендер (КП 27254/3); 1,25 –(КП 26246/2); 1,26 – (ЦМК КП 26982/11); 1,27 – (ЦМК КП 26982/12); 1,28 – (ЦМК КП 26982/13); 1,29 – (ЦМК КП 26982/14); 1,30 – (ЦМК КП 26982/15).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Отношение Оренбургской губернии об учреждении при Неплюевском училище «Музеума». Главное управление Западной Сибири. 1830-1832 гг. // ГАОО РФ. Ф. 3. 0. 1. Д. 950. Л. 1. 1 об.
2. Семиреченский статический комитет. Об устройстве музея при статическом комитете 1897 – 1902 гг. // ЦГА РК. Ф. 828. О. 1. Д. 1. Л. 7–9.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата, 1984. – 432 б.
4. Маргулан А.Х. «Горное дело в Центральном Казахстане в древние и средние века» //Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата, 1972. – 216 с.
5. Маргулан А.Х. Дзезказган – древний металлургический центр (городище Милькудук) // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1973. – С. 208.
6. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1979. – С. 364.
7. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки (по материалам Северной Бетпак-Далы)Алма-Ата. Ғылым, 1992. – С.250; Кадырбаев М.К. Шестилетние работы на Атасу //Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1983. – С.160.
8. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алма-Ата, 1992. – 247 с.
9. Ержанова А.Е. Атасу қонысынан табылған тас құралдары мен бұйымдары (трасологиялық талдау нәтижелері) // Вопросы археологии Казахстана. – Алматы, 2011. – Вып. 3. – С. 584.; Плешаков А.А., Ержанова А.Е. Поселение Талдысай – центр бронзолитейного производства Центрального Казахстана (по результатам трасологического анализа) // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный 65-летию Ж. Курманкулова. – Алматы, 2013. – С. 494.; Кунгурова Н.Ю., Варфоломеев В.В. Орудия и изделия из камня поселения Кент (по результатам трасологического анализа) // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный 65-летию Ж. Курманкулова. – 2013. – С. 494.
10. Ержанова А.Е. Орталық Қазақстан аймағындағы қола дәуіріндегі металлургер қоныстары мен тас құралдары // Ежелгі Торғай Ұлы дала төсіндегі асыл алқа. Виктор Николаевич Логвиннің 70 жылдық мерейтойына арналған ғылыми мақалалар жинағы. – Қостанай – Алматы, 2015. – С. 532.

11. Кузнецова Э.Ф., Тепловодская Т.М. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана. – Алматы: Гылым, 1994. – 207 с.

12. Маргулан А.Х. Орудия труда древних горняков // Сочинения: В 14 т. Т.2. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джезказган – древний и средневековый металлургический центр (городище Милькудук) / Сост. Д.А. Маргулан., Д. Маргулан. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 144 с. + вкл. 40 с.

13. Айтқұл Х.А., Мұхтарова Г.Р., Железняков Б.А., Қосжанова А.М. Жетісудың қола дәуірі жерлеулеріне қатысты кейбір мәселелер // II Есік оқулары Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30-жылдығына арналған «Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының материалдар жинағы. Есік қ., 22 қараша 2021 жыл. – 245 б.; Айтқұл Х.А., Құрбанәлі Ж., Қосжанова А.М., Рахымбай Б.«ЕСІК» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының 2021 ж. далалық зерттеулері // «Ежелгі және ортағасырлардағы мәдени байланыстар: Жаңа зерттеулер мен ашылымдар» тақырыбында арналған дәстүрлі «XIV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы. 28-29 қазан, 2022 жыл. – 212 б.

14. Зданович С.Я., Коробкова Г.Ф. Новые данные о хозяйственной деятельности населения эпохи бронзы (по данным трасологического изучения орудий труда с пос. Петровка II) // Проблемы археологии урало-казахстанских степей. – Челябинск: ЧелГУ, 1988. – С. 160.

15. Мартынов А.И., Шер Я.А. Методы археологического исследования. / Учебное пособие. Изд. второе, испр. и доп. // М.: «Высшая школа». 2002. – 240 с.

16. Валукинский Н.В. Древнее производство меди в районе Джезказгана // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. Ала-Ата. 1948. – Вып.1. – С. 136.

References:

1. The attitude of the Orenburg province on the institution at the Neplyuevsky School "Museum". Main Directorate of Western Siberia. 1830-1832 y. // State Archive of the Orel Region Russian Federation. F. 3. O. 1. – С. 950. Sh. 1. 1 cb. [in Russian]

2. Semirechye static committee. On the organization of the museum under the static committee of 1897 - 1902. // Central State Archive of the RK. F. 828. O. 1. C. 1. 7–9 p. [in Russian]

3. Valikhanov Ch.Ch. Collected works in five volumes. Volume 1. Alma-Ata, 1984. 432 b. [in Russian]

4. Margulan A.Kh. "Mining in Central Kazakhstan in ancient and middle ages" // Searches and excavations in Kazakhstan. - Alma-Ata, 1972. - 216 p. [in Russian]

5. Margulan A.Kh. Zhezkazgan - an ancient metallurgical center (fortified settlement Milykuduk) // Archaeological research in Kazakhstan. - Alma-Ata: Science, 1973. – 208 p. [in Russian]

6. Margulan A.Kh. Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan. - Alma-Ata, 1979. – 364 p. [in Russian]

7. Kadyrbaev M.K., Kurmankulov Zh. Culture of ancient pastoralists and metallurgists of Sary-Arka (based on materials from Northern Betpak-Dala) Alma-Ata. Gylym, 1992. – 250 p.; Kadyrbaev M.K. Six-year work on Atasu // Bronze Age of the steppe zone of the Ural-Irtysh interfluve. – Chelyabinsk, 1983. – 160 p. [in Russian]

8. Kadyrbaev M.K., Kurmankulov Zh.K. Culture of ancient pastoralists and metallurgists of Sary-Arka. - Alma-Ata, 1992. - 247 p. [in Russian]

9. Erzhanova A.E. Stone tools and items found at the site of Atasu (results of traceological analysis) [in Kazakh] // Archeology of Kazakhstan. - Almaty, 2011. - Issue. 3. – 584 p.; Pleshakov A.A., Erzhanova A.E. Settlement of Taldysai - the center of bronze foundry production in Central Kazakhstan (according to the results of traceological analysis) // Begazy-Dandybay culture of Steppe Eurasia. Collection of scientific articles dedicated to the 65th anniversary of Zh. Kurmankulov. - Almaty, 2013. – 494 p. Kungurova N.Yu., Varfolomeev V.V. Tools and stone products from the settlement of Kent (according to the results of traceological analysis) // Begazy-Dandybaevskaya culture of the Steppe Eurasia. Collection of scientific articles dedicated to the 65th anniversary of Zh. Kurmankulov. - 2013. – 494 p. [in Russian]

10. Erzhanova A.E. Settlements of metallurgists and stone tools of the Bronze Age in the region of Central Kazakhstan // Ancient Torgai, a precious necklace on the edge of the Ulyan steppe. Collection of scientific articles dedicated to the 70th anniversary of Viktor Nikolaevich Logvin. - Kostanay - Almaty, 2015. – 532 p. [in Kazakh]

11. Kuznetsova E.F., Teplovodskaya T.M. Ancient metallurgy and pottery of Central Kazakhstan. - Almaty: Gylym, 1994. - 207 p. [in Russian]

12. Margulan A.Kh. Tools of labor of ancient miners // Works: In 14 v. V.2. Saryarka. Mining and metallurgy in the Bronze Age. Zhezkazgan - an ancient and medieval metallurgical center (Milykuduk settlement) / compose D.A. Margulan., D. Margulan. Almaty: Dike-Press, 2001. - 144 p. + incl. 40 p. [in Russian]

13. AitkulKh.A., Mukhtarova G.R., Zheleznyakov B.A., Koshzhanova A.M. Some issues related to the Zhetysu burials of the Bronze Age // II Esik Readings Collection of materials of the International Scientific and Practical Online Conference "The Origin and Development of Statehood in the Eurasian Steppe Zone: Prerequisites, Stages, Consequences", dedicated to the 30th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan. Esik, November 22, 2021 - 245 pages; AitkulKh.A., KurbanaliZh., Koshzhanova A.M., Rakhymbay B. 2021 State Historical and Cultural Museum-Reserve "ESIK". Field research // Proceedings of the international scientific and methodological conference "XIV Orazbaev Readings" on the topic "Cultural ties in antiquity and the middle Ages: new research and discoveries." - Almaty. October 28-29, 2022 - 212 p.[inKazakh]

14. ZdanovichS.Ya., Korobkova G.F. New data on the economic activity of the population of the Bronze Age (according to the traceological study of tools from the village of Petrovka II) // Problems of archeology of the Ural-Kazakhstan steppes. - Chelyabinsk: Chelyabinsk State University, 1988. - 160 p.[in Russian]

15. Martynov A.I., Sher Ya.A. Methods of archaeological research. / Tutorial. Ed. second, rev. and additional // M.: "High School". 2002. - 240 p.[in Russian]

16. Valukinsky N.V. Ancient copper production in the Zhezkazgan region // Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeological series. Alma-Ata. 1948. - Issue.1. – 136 p.[in Russian]

ӘОЖ 902.03

МҒТАР 03.41.91

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.019>

М.Гурсой*¹

¹PhD, доц.м.а., Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология - ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан қ, Қазақстан, e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

ҚАҢЛЫ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ҒҰН ЖӘНЕ САРМАТ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ РУХАНИ-ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ КОМПОНЕНТТЕРІ (СЫРДАРИЯНЫҢ ОРТАҢҒЫ АҒЫСЫНДАҒЫ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада Сырдарияның ортаңғы ағысындағы қаңлы кезеңінің ескерткіштерінде анықталған ғылыми әдебиеттерде ғұн және сармат тайпаларына тән деп сипатталатын рухани – дүниетанымдық компоненттер қарастырылған. Ғұн компоненті ретінде бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған қаңқалар негізге алынса сармат компоненттері ретінде ромб және аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулер негізге алынған. Бұл компоненттердің Сырдарияның ортаңғы ағысына қалай енгендігі түсінікті болу үшін теориялық мәліметтер келтірілген. Нақты айтар болсақ бұған ғұндардың батысқа қарай жылжуы және Ахаменидтер мен Арал жағалауындағы массагеттердің қақтығысынан кейін орын алған қоныс аудару процестері себеп болғандығы айтылған. Осыдан кейін қаңлы ескерткіштеріндегі сарматтардың рухани-дүниетанымдық компоненттеріне кезек берілген. Бұл тарауда қаңлы қорымдарынан анықталған ромб және аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулер талқыланған. Аталмыш жерлеулер Батыс Қазақстан, Арал маңы, Қаратеңіздің солтүстігі және т.б. аймақтардағы аналогтарымен салыстырылған. Сонымен қатар бұл жерлеулердің семантикасына байланысты болжамды ойлар айтылып, бұрынғы адамдардың жерлеу дәстүрі құндылықтарының реконструкциясы жасалған. Ал, мақалада Арыс өзені жағасы мен Отырар аймағынан табылған бас сүйегі деформацияланған қаңқалар ғұн компоненті ретінде қарастырылған. Бұл ғұрыптың Батыс Қазақстан, Мысыр және Жерорта теңізі жағалауында да бар екендігі анықталған. Адамдардың бас сүйекті деформациялаудағы мақсатының не екендігі жөнінде мәліметтер берілген.

Кілт сөздер. Ғұн, сармат, қаңлы, қорым, компонент, оба, Отырар, Арыс, Сырдария.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландырылған тіркеу номері BR18574175 болып табылатын «Қазақстан тарихындағы ғұн-сармат кезеңі: пәнаралық зерттеу, талдау және қайта жаңғырту» тақырыбындағы бағдарламалық – нысаналы жоба негізінде дайындалды.

М.Гурсой*¹

¹Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, научный сотрудник
Научно-исследовательского института археологии,
г. Туркестан, Казахстан, e-mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz.

ГУННО-САРМАТСКИЕ ДУХОВНО-МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ В ПАМЯТНИКАХ ПЛЕМЕН КАНГЛЫ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ СЫРДАРЬИ)

Аннотация

В статье рассматриваются выявленные в памятниках племен канглов, в среднем течении реки Сырдарья, духовно-мировоззренческие компоненты, характеризующиеся в научной литературе как характерные для гунно - сарматских племен. В качестве гуннского компонента подразумеваются костяки с искусственно деформированным черепом, в качестве сарматского компонента – захоронения в позе всадника, когда ноги раздвинуты ромбом или в позе с перекрещенными ногами. Приведены теоретические данные для обоснования того, каким образом эти компоненты оказались в среднем течении Сырдарьи. В частности, отмечается, что это было вызвано переселением гуннов на запад и миграционными процессами последовавшими после столкновения Ахеменидов и массагетов Аральского побережья. В исследовании затрагивается духовно-мировоззренческая составляющая сарматов в памятниках канглов. Исследование освещает причины захоронения в позе с ромбовидным положением ног или со скрещенными ногами из могильников канглов. Также приводятся рассуждения о семантике подобных погребений, приведена реконструкция погребальной традиции древних насельников. Выявленные костные останки с деформированными черепами, с погребений Арыского и Отрарского региона, рассматриваются как гуннский компонент. Приводятся аналогии из памятников Западного Казахстана, Приаралья, Северного Причерноморья и других регионов. Установлено, что аналогичный обряд зафиксирован также в памятниках Западного Казахстана, Египта и Средиземноморского побережья. Приведены сведения о причинах деформации черепа.

Ключевые слова. Гунны, сарматы, канлы, некрополь, компонент, курган, Отрар, Арысь, Сырдарья.

M.Gursoy*¹, B.Sizdikov²

¹ *Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan
e-mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz*

² *Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan
e-mail. sizdikov.bagdaulet@ayu.edu.kz*

HUNNO-SARMATIAN SPIRITUAL AND WORLDVIEW COMPONENTS IN THE MONUMENTS OF THE KANGLY TRIBES (BASED ON THE MATERIALS OF MONUMENTS OF THE MIDDLE CURRENT OF THE SYRDARYA)

Abstract

The article deals with the spiritual and ideological components identified in the monuments of the Kangly tribes, in the middle reaches of the Syr Darya River, characterized in the scientific literature as characteristic of the Hunno-Sarmatian tribes. As a Hun component, skeletons with an artificially deformed skull are implied, as a Sarmatian component - burials in the pose of a rider, when the legs are spread apart in a rhombus or in a pose with crossed legs. Theoretical data are presented to substantiate how these components ended up in the middle reaches of the Syr Darya. In particular, it is noted that this was caused by the migration of the Huns to the west and the migration processes that followed the collision of the Achaemenids and the Massagetae of the Aral coast. The study touches upon the spiritual and ideological component of the Sarmatians in the Kangly monuments. The study highlights the reasons for burial in a diamond-shaped or cross-legged position from the Kangly burial grounds. There are also arguments about the semantics of such burials and a reconstruction of the burial tradition of the ancient inhabitants. The discovered bone remains with deformed skulls from the Arys and Otrar regions' burials are considered a Hun component. Analogies are given from the monuments of Western Kazakhstan, the Aral Sea region, the Northern Black Sea region, and other regions. It has been established that a similar rite was also recorded

in the monuments of Western Kazakhstan, Egypt, and the Mediterranean coast. Information about the causes of skull deformation is given.

Keywords. Huns, Sarmatians, Kangly, necropolis, component, mound, Otrar, Arys, Syrdarya.

Кіріспе. Ғалымдар ежелгі грек, қытай деректеріне және археологиялық мәліметтерге сүйене отырып қаңлы, сармат және ғұндардың географиялық орналасуын, шаруашылығын, саяси тарихын, материалдық және рухани мәдениетіндегі өзіндік ерекшеліктерін айқындаған. Сырдарияның ортаңғы ағысынан, Арыс өзені бойынан және Отырар оазисіндегі кейбір қаңлы ескерткіштерінен ғылыми әдебиеттерде сармат және ғұн компоненттері деп сипатталатын үлгідегі жерлеулер мен материалдық құндылықтардың кейбір үлгілері табылған. Бұл компоненттерді рухани-дүниетанымдық және материалдық деп екі топқа бөлуге болады.

Мақаланы жазу барысында Евразия аймағындағы ерте кезеңмен (энеолит, қола) мерзімделетін ескерткіштерде ромб және аяғы айқасқан қалыпқа ұқсас үлгілердің бар екендігін анықтадық. Сонымен қатар Анадолу, Мысыр, Кипр, Иран, Ливанда және т.б. аймақтарда өмір сүрген халықтардың бас сүйекті деформациялау практикасымен ерте кезден-ақ (неолит, қола) таныс екендігін аңғардық. Дегенмен тақырыбымыздың хронологиялық шеңбері мен географиялық шекарасына сәйкес келетін үлгілерді бұрынғы зерттеулерге, саяси оқиғаларға, осы саяси оқиға орын алған уақыт пен кеңістікке қарай отырып ромб және аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулерді сармат компоненті, ал бас сүйегі деформацияланған қаңқаларды ғұн компоненті ретінде қарастырдық.

Сырдарияның ортаңғы ағысындағы қаңлы ескерткіштерінен анықталған сарматтардың рухани-дүниетанымдық компоненттеріне әзірге ромб қалпындағы жерлеулер мен аяғы айқасқан жерлеулерді жатқызуға болады. Ал, материалдық компонент ретінде құрбандық тас, қылыш, қанжар, жебе ұшы, моншақтар, айна және бетінде таңбалары бар саз ыдыстарды айтуға болады.

Ғұндармен байланыстыруға келетін рухани-дүниетанымдық компонентке бас сүйегі деформацияланған қаңқаларды жатқызуға болады. Ғұндардың материалдық дүниесі ретінде сүйектен жасалған садақ, полихромдық стильдегі әшекейлер, Шардарадағы Жамантоғай обасынан табылған ғұн түріндегі қазанды және т.б. атап өтуге болады. Ғалымдар бұл компоненттердің Сырдарияның ортаңғы ағысына енуін тайпалар арасындағы мәдени байланыстың жемісі ретінде емес ғұндардың батыстағы жаңа жерлерді жаулап алу әрекетімен түсіндіреді. Ал, аталмыш аймаққа сармат компоненттерінің енуі жайында нақты көзқарас айтылмайды. Дегенмен біздің оймызша б.з.б. VI ғасырдың соңына таман орын алған парсылар мен массагеттердің соғысы Арал жағасындағы тайпалардың Батыс Қазақстан және Орал аймағына қарай қоныс аударуына жол ашқандықтан қарастырылып отырған аймаққа сармат компоненттері енген болса керек.

Осы орайда мына бір жайтты айта кетуді жөн көріп отырмыз. Мысалы Қазақстанның батыс өңірінен табылған бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған қаңқалар немесе ғұн түріндегі қазандар сарматтарға жатқызылса, Сырдарияның ортаңғы ағысы, Талас өзені бойынан табылғандар ғұндарға жатқызылған. Демек бұдан қарастырылып отырған тақырыптың Қазақстан аймағы шеңберінде шиеленіскен тұстары бар екендігін байқаймыз. Әрине біздің мақаламыз бұл түйінді шешуге арналмаған. Сондықтан тілге тиек етілген мәселе төңірегінде арнайы бір зерттеу жүргізіліп ғылыми мақала жазудың өзекті екендігін де ескерген жөн.

Жоғарыда айтып өткеніміздей Сырдарияның ортаңғы ағысындағы қаңлы ескерткіштеріндегі сармат және ғұн компоненттерін рухани-дүниетанымдық және материалдық деп екі топқа бөлуге болғанымен бұл мақалада тек рухани-дүниетанымдық компоненттерді жинақтап, жүйелеп және салыстыра отырып аналитикалық тұрғыдан қарастыруды мақсат етіп отырмыз. Әсіресе бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған қаңқалардың семантикасына байланысты болжамды тұжырым жасауда мақсаттар қатарына кіреді. Осы орайда мақалада материалдық компоненттердің қарастырылмайтындағын ескерте кеткен жөн.

Мақала барысында қарастырылған рухани-дүниетанымдық компоненттердің басқа аймақтарда да ұқсастары бар екендігін анықтадық. Сондықтан бұларды салыстырмалы материал ретінде қолдандық. Дегенмен бұл жерде түпнұсқа мәліметті негізге ала отырып ғұн деп берілгенін ғұндарға, сармат деп берілгенін сарматтарға жатқыздық. Зерттеушілер тарапынан ешқандай мәдениетке не болмаса тайпаға жатқызылмағандарды ұқсас болғаны үшін қарастырдық. Яғни бұл жерде белгілі бір тайпаға жатқызу мақсат етілген жоқ. Сонымен қатар қарастырылған рухани – дүниетанымдық компоненттердің ерте кезге жататын ұқсас үлгілері Алтай, Солтүстік Қаратеңіз аймағы, Анадолу, Мысыр және т.б. жерлерде бар екендігін аңғардық. Бұл бойынша мәлімет келтіре отырып мұндай құндылықтың тек сармат, ғұн немесе қаңлы тайпаларына ғана тән емес екендігіне және басқада мәдениеттерде мұндай дүниетанымның бар екендігіне назар аударма кеттік.

Материалдар мен әдістер. Белгіленген мақсаттарға қол жеткізу және тақырыпты жеткілікті деңгейде аша білу мақсатында мақалада мынадай мәселерді талқылауға бел будық. Біріншіден Сырдарияның ортаңғы ағысындағы ескерткіштерде орын алған мәдени өзгерістердің себебін түсіндіру үшін аймақта болған саяси оқиғалар мен осы оқиғалардың нәтижесінде орын алған миграцияларға тоқталдық. Осыдан

кейін негізгі бөлімді «Қаңлы ескерткіштеріндегі сарматтардың рухани – дүниетанымдық компоненттері» және «Қаңлы ескерткіштеріндегі ғұндардың рухани – дүниетанымдық компоненттері» деген бөлімдерге және бұл бөлімдерді тараушаларға бөле отырып қарастырдық. Қорытынды бөлімде болжамды тұжырымдар мен пікірлерге кезек бердік.

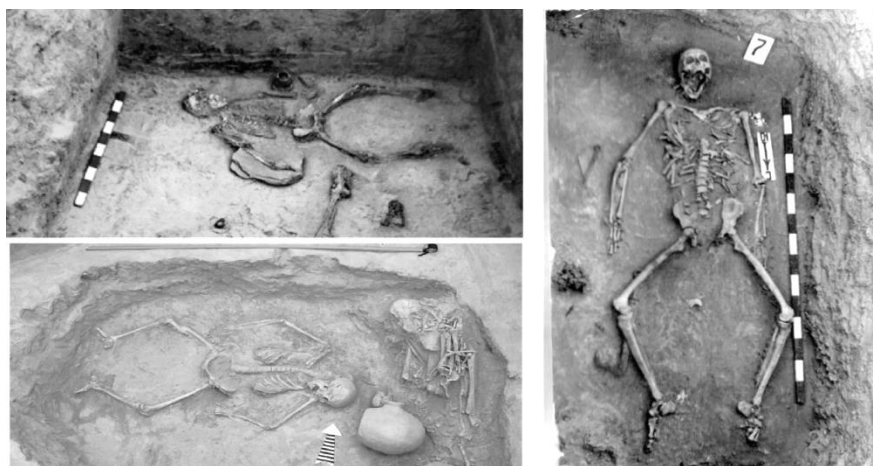
Мақалада зерттеудің дәстүрлі әдісін негізге алдық. Тарқатып айтар болсақ тақырыпқа қатысты мақалалар, кітаптар мен архив материалдарды жинақтадық. Осыдан кейін әр бір жазба деректі мұқият түрде сараптап тұтастай мәліметтерді жүйеледік. Келтірілген мәліметтер түсінікті болу үшін мақалада қосымша суреттер мен карталарды қолдандық.

Талқылау. Евразия даласында орын алған саяси оқиғалар мен миграциялар

Евразия атауы территориялық тұрғыдан ауқымы кең болғанымен біздер бұл тарауда тек тақырыбымызға қатысы аймақтағы саяси оқиғаларды қарастырамыз. Сөз басын сармат территориясында орын алған саяси оқиға мен миграциядан бастап одан кейін дәл осы мәселе төңірегінде ғұндар жайында мәлімет бергенді жөн көріп отырмыз.

Сарматтар¹ б.з.б. VI– б.з. IV ғасырлар аралығында Оңтүстік Орал, Батыс Қазақстан, Жайық, Елек, Жем және Сағыз өзендерінің бойын мекендеген. Б.з.б. 5 ғасырларда парсы патшаларының Арал маңындағы массагеттерге шабуыл жасағандығы тарихтан белгілі. Б.з.б. 517 жылдары Ахаменид империясының патшасы Дарий мен Арал маңында тұратын массагеттер соғысады [1, 32]. Осы саяси оқиғалардан кейін Арал маңынан Батыс Қазақстанға қарай жаңа этникалық топтар енеді де сармат мәдениетінің қалыптасуына ұйытқы болады [2, 83; 3, 70]. Сонымен қатар осы кезден бастап Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Орал маңында массагеттерге тән дәстүрлер пайда болады. Мысалы, обаларда өлгендердің басын оңтүстікке бағыттау, топтастырып жерлеулер және қабірде ағашты жиі пайдалану сынды ерекшеліктер байқалады [4, 28-30].

Осы кезеңде сарматтар Солтүстік Қаратөзі жағалауына қарай ойыса бастайды. Біздің ойымызша соғыс жағдайында халықтар тек батысқа емес бір бөлігі солтүстікке, шығысқа және оңтүстік шығысқа қарай да қоныс аударған болса керек. Әрине сарматтардың қоныс аудару кезеңі біз қарастырып отырған қаңлы кезеңінен бұрын болған. Дегенмен Шымкент қаласы маңында орналасқан Қайтпас – I қорымы №2 обадағы ромб қалпындағы жерлеу [5, 120] (1-сурет) сарматтардың б.з.б. IV ғасырмен мерзімделетін жерлеулеріне ұқсас келеді. Осы жерлеуге сүйене отырып соғыс жағдайында халықтардың тек батысқа емес бір бөлігінің шығысқа, оңтүстік шығысқа қарай да қоныс аударғандығын болжауға болады. Сырдарияның ортаңғы ағысына ертерек барған сарматтардың соңынан кейінгі кезеңдерде ұрпақтары барған болуы да мүмкін. Өйткені қаңлы кезеңінің кейбір обаларынан аяқтары айқасқан қалыптағы жерлеулер табылады (2-сурет). Батыс Қазақстандағы Лебедевқа қорымы №2 оба №1 қабірден аяғы айқасқан қалыптағы қаңқа табылған. М.Г. Мошкова бұл жерлеуді қабірдегі заттарын негізге ала отырып б.з. II–III ғасырымен мерзімдеген [6, 49]. Бұл хронология ғұндардың батысқа қарай қоныс аударған кезімен де сәйкес келеді. Сондықтан сөз соңында келтірілген мәлімет аяқтары айқасқан қалыптағы жерлеулердің ғұндарға тиесілі болу ықтималдылығы бар екендігінде көрсетеді.

¹Ғалымдардың пікіріне сүйенсек сарматтар алғашқы кезде савромат деген атпен белгілі болған. Арал маңында тұратын массагеттермен Ахаменидтер арасында болған соғыстан кейін массагеттер Батыс Қазақстан және Оңтүстік Орал аймағына қоныс аударып б.з.б. 4 ғасырларда сармат мәдениетінің қалыптасуына ұйытқы болған деген пікірлер бар. Ғалымдардың бірқатары савроматтар мен сарматтарды бір халық ретінде санайды. Сондықтан біздер мақалада савромат одан кейін сармат деген екі ұғымды қолданудың орнына оларды бір тайпа ретінде қабылдаған пікірлерге қосыла отырып мақалада тек сармат деген ұғымды қолдануды жөн көрдік.

Сурет 1. 1 – Шымкент қаласындағы Қайтпас – I қорымы. №2 обадағы ромб қалтындағы жерлеу [5];
2 – Орал қаласындағы Қарасу қорымы (сармат кезеңі). №7 оба №3 обадағы ромб қалтындағы жерлеу [22];
3 – Арыс өзені жағасындағы Бөріжар қорымы (қаңлы кезеңі). №27 катакомбадағы ромб қалтындағы жерлеу [18].

Орта Азия тарихында ғұн атты тайпалардың тарих сахнасына шығып ұлан байтақ территорияны өздеріне бағындырғандығы белгілі. Қытай жазбаларында хунну немесе сюнну деген атпен белгілі болған бұл тайпалар Тұманның (Теоман) кезінде бірқатар жерінен айрылады. Осы кезде ғұндармен көрші тұрған дунхулар және юечжілер саяси күшіне енген болатын. Ал, б.з.б. III ғасырда ғұндар Тұман шаньюйдің ұлы Мөденің тұсында күшейе түседі. Мөде билікке келгеннен кейін көршілес тайпаларға жорықтар жасайды. Нәтижесінде б.з.б. II ғасырда Қытай жағы ғұндардың билігін мойындап жыл сайын «сыйлық» табыстауға немесе басқаша айтқанда «салық» төлеуге мәжбүр болады. Шығыста осындай жайттар орын алып жатқан кезде ғұндар батыста юечжілермен соғысып оларға күйрете соққы береді. Осы соққыдан кейін аталмыш тайпа Орта Азияның Мауараннахр жеріне ығысып Грек – Бактрия мемлекетін талқандап Кушан империясының негізін қалауға атсалысады [7, 186]. Батыстық ғалымдар «ғұндардың ығыстыруы нәтижесінде юечжілер соғды жеріне басып кіріп осы жердегі сақ иеліктерін өздеріне қаратады. Соғдыдан кейін Бактрияны да жаулап алып бұл жерді өз мемлекеттерінің орталығына айналдырады. Осыдан кейін тарихта қаңлы аты атала бастайды. Қаңлылардың әдет-ғұрпы юечжілерге ұқсас келеді» деген мәлімдеме жасайды [8, 123-144].

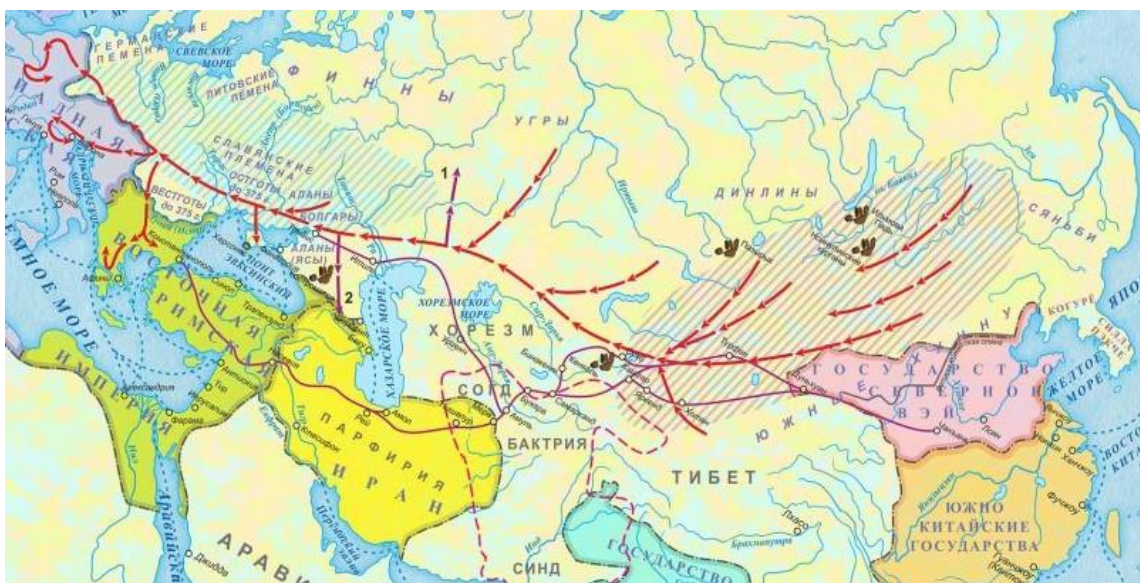
Б.з.б. 55 жыл [7, 186], ал кейбір кітаптар бойынша б.з.б. 56 жылы ғұндар екіге бөлінеді [9, 95]. Оңтүстікте қалғандары Хан империясына бағынса, солтүстіктегі ғұндар Чжи-Чжи шаньюй басшылығымен Монғолияның солтүстік – батысына орналасты. Бұлар үйсіндер мен қытайларға шабуыл жасады. Ғұндар екіге бөлінгеннен кейін өз ара қақтығыстар басталды. Қытайлар мен оңтүстіктегі ғұндар солтүстіктегілерге жиі-жиі шабуыл жасағандықтан солтүстіктегі ғұндар Шығыс Түркістанның солтүстік аймағына көшіп баруға мәжбүр болады. Ал, бұлардың бір бөлігі Тянь-Шан тауын асып өтіп, Қаңлы тайпалық бірлестігімен көрші болады. Чжи-Чжи үйсіндерге қарсы қаңлы тайпаларымен одақтасады. Қаңлы басшысы Чжи-Чжимен қарым-қатынасын одан әрі жақсарту мақсатында өзінің қызын әйелдікке береді. Негізінен қаңлы басшысының жоспарында ғұндарды үйсіндерге қарсы қоя отырып оларды талқандау болады. Бірақ ғұндар үйсіндерді талқандай алмайды. Осыдан кейін ғұндар мен қаңлылардың арасында өз ара алауыздық туындайды. Оның үстіне Чжи-чжи жергілікті әдет-ғұрыптарға бағынбайды. Сонымен қатар шаньюй қаңлы билеушісінің қызы мен қоса көптеген халықты өлтіреді. Бұл оқиғадан кейін ғұндар мен қаңлылардың арақатынасы нашарлап Чжи-Чжи қаңлы билеушісінің ордасынан қуылды. Осыдан кейін ғұндар Таластың жағасына айналасы қамал қабырғасымен және жан жағы ормен қоршалған қала салады. Бұған қытайлар аландай бастайды. Көп ұзамай қытайлар Ферғана және Ыстық көл ойысы арқылы ғұндарға қарсы соғысқа аттанады. Екі тараптың әскері Чжи-Чжи салған қаланың іргесінде соғысады. Нәтижесінде қытайлар ғұндардың қаласын қиратып Чжи-Чжи мен қоса оның нөкерлерін, көптеген туыстарын, балаларын, әйелдерін және бекзадаларын тұтқындап бәрін өлім жазасына кеседі [9, 94-99].

Сурет 2. 1 – Келес ауданы. Мыңтөбе қорымы. №3 ободағы аяғы айқасқан қалыптағы жерлеу (қаңлы кезеңі) [35];
 2 – Орал қаласы. Шалқар қорымы. №4 ободағы аяғы айқасқан қалыптағы жерлеу (сармат кезеңі) [37];
 3 – Отырар ауданы. Қоңыртөбе қорымы. №106 жерлеу (қаңлы кезеңі) [34].

Біздің жыл санауымыздың бас кезінде кең байтақ Еуразия даласында және Қазақстан аймағында ғылымда «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» деген атпен белгілі болған саяси оқиға орын алған. Бұл тарихи оқиғаға ғұндардың батысқа және оңтүстікке қарай жылжыуы себеп болды деген пікірлер бар (1-карта). Ғұндардың оңтүстікке жылжыған топтары «ақ ғұн» деп аталған. Ақ ғұндар ұзақ жылдар бойы жүргізген соғыстан кейін Сасанидтерді жеңеді. Осы соғыстардан кейін парсылар бір ғасыр бойына ғұндарға бағынған. Ақ ғұндар империясы Орта Азияға ұзақ жылдар бойы билік жүргізіп ғұн мәдениетінде өзіндік із қалдырған. Ғұндар басқа аймаққа қарай жылжыған кезде кейбір тайпаларды бағындырса, кейбірін өздеріне қосып алған. Аталмыш тайпаның Қазақстанға екінші рет қоныс аударуы б.з. 93 жылы жүзеге асқан. Ғұндар Сырдария, Арал жағасына, Орталық Қазақстан мен Батыс Қазақстанға дейін келіп жеткен. Мұны жергілікті тайпалардың материалдық және рухани мәдениетінде орын алған кейбір өзгерістер дәлелдейді [9, 97]. Мысалға осы кезеңге жататын қаңлы ескерткіштеріннен полихромдық стильдегі ғұн әшекейі, ғұн түріндегі қола қазан, сүйектен жасалған садақ және т.б. айтпағанда бас сүйегі деформацияланған қаңқалар табыла бастайды. Жоғарыда да айтып өткеніміздей ғалымдар бұл өзгерісті ғұндармен байланыстырады. Бұл пікірді Уддиян аймағынан табылған беткі жағында эфталит патшасы бас сүйегі деформацияланған кейіпте бейнеленген монета дәлелдесе керек [10, 12].

Келтірілген мәліметтерге назар аударар болсақ Қазақстан аймағында орын алған миграциялардан кейін Сырдария жағалауында өмір сүрген жергілікті қаңлы тайпаларының мәдениетінде белгілі дәрежеде өзгерістер болғандығы аңғарылады. Осы аймақта зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар бұл өзгерістерді сармат және ғұн компоненттері ретінде қарастырған [11, 146-147]. Бірақ мұны материалдық және рухани – дүниетанымдық деп екі топқа бөлмеген. Біздер бұл мақаланы жазу барысында қаңлы ескерткіштеріндегі өзге компоненттерді аталғандай етіп топтарға бөлуге болатындығын байқадық. Бір мақалада бұл екі топты да бірдей қарастыру мүмкін болмағандықтан тек рухани-дүниетанымдық компоненттерді қарастырдық. Енді осы мәселеге кезек берейік.

Карта 1. Ғұндардың батысқа қарай қоныс аудару кезінде жүріп өткен жолдары [57].

2. Қаңлы ескерткіштеріндегі сарматтардың рухани – дүниетанымдық компоненттері

Бұл тарауда қаңлы ескерткіштеріндегі сарматтардың рухани – дүниетанымдық компоненттерін қарастырамыз. Нақты айтар болсақ қаңлы кезеңінің обаларынан анықталған ромб және аяғы айқасқан қалыптағы (позадағы) қаңқалар жөнінде сөз өрбітеміз. Дәл осындай қалыпта жатқан қаңқалар Батыс Қазақстан аймағындағы сармат кезеңіне жататын обалардан айтарлықтай табылған. Орта Азиядағы (Заравшан) осындай жерлеулерді ғалымдар сарматтардың белгісі ретінде қарастырған [12, 814].

2.1. Қаңлы ескерткіштеріндегі ромб қалпындағы жерлеулер

Ромб қалпында жатқан мәйіттің екі тізесі екі жанына қарай ашылады. Қаңқаның жатысы бейне бір ат үстінде саяхаттап бара жатқан адамды көз алдымызға елестетеді. Ғылыми әдебиеттердің көпшілігінде осы тәсілмен жатқан қаңқаларды сарматтармен байланыстырады. Бұл жату қалпын К.Ф. Смирнов «поза всадника» деп сипаттаса [13, 91], Я.Б. Березин «образуя в плане ромб» [14, 120] деп сипаттаған.

Тақырыпқа кіріспес бұрын ромб қалпындағы жерлеулердің ең ерте кезге жататын үлгілеріне тоқталып өтейік. Б.з.д. 3 мыңжылдықтың басына немесе оданда ерте кезге мерзімделетін Афанасьева мәдениетімен [15, 91] Шұңқыр мәдениетіндегі [16, 63] обалардан аяқтары ромб қалпында жатқан қаңқалар анықталған. Бұлар қарастырылып отырған жерлеу қалпының ең алғашқы үлгілері болуы мүмкін. Шындығында бұл мәдениеттерде анықталған қаңқаларды зерттеушілер «поза всадника» немесе «образуя в плане ромб» деп сипаттамаған. Мұны қайтыс болған марқұмның денесінде «Rigor Mortis» деп аталатын [17, 81] «мәйітте кату процесі» басталғанға дейін екі тізесі тік орналастырылған қаңқалардың тізесі екі жанына қарай өздігінен ашылғаннан кейін қаңқалар осы қалыпқа түскен болуы мүмкін деп түсіндірген. Егерде керісінше марқұмдардың аяқтары бастапқы кезде ромб қалпында салынған болса онда қола дәуіріндегі жерлеу дәстүрінің сармат және қаңлы кезеңіне дейін жалғасқандығын айтуға болады.

Осы орайда Шымкент қаласы маңында орналасқан Қайтпас – I қорымындағы №2 обаны қарастыра кетейік. Археологтар бұл обаны 2012 жылы қазып екі қаңқа тапқан. Қаңқалардың бірі бұрынғы кезде бүлінсе, екіншісі сол қалпында сақталған. In Situ сақталған қаңқаның аяқтары ромб тәрізде [5, 120] орналастырылып шалқасынан жатқызылған. Басы солтүстік шығысқа қаратылып, қолдары екі жанына қарай аздап ашылған. Бұл қабірден тұтқалы құмыра, кішкентай құты, жалпақ тас және екі дана шеңбер пішінді алтын бұйым табылған. Осы алтын бұйымдардың бетіне балық және теңіз аты сияқты теңіз жәндіктері рельефті түрде түсірілген [5, 176]. Алтын бұйымның бетіндегі жәндіктер мен өрнектердің стилдік ерекшелігі бұл заттың теңіз жағалауынан келгендігін көрсетсе керек.

Дәл осыған ұқсас жерлеу қалпы Түркістан облысы Арыс өзені бойында орналасқан Бөріжар қорымындағы №18, №21 және №27 катакомбалардан анықталған. Соңғысының жерлеу камерасы тік төртбұрыш пішінде жасалған. Көлемі 1,5x2,2 м шамасында. Дромос жерлеу камерасына перпендикуляр бағытта түйіскен. Камераның орта тұсынан in situ жатқан адам қаңқасы табылған. Бұл қаңқа шалқасынан жатқызып басы шығысқа қаратылған. Аяқтары ромб тәрізде орналастырылған. Қаңқаның бас жағынан үйілген адам сүйектері, торсық тәрізді саз ыдыс және бір құмыра табылған [18, 144]. Үйілген сүйектер кейінгі кезеңдерде де бұл қабірдің ұрпақтары тарапынан қолданылғандығын, аталарының аруағына арнап басына ас-суын апарып салғандығын және оларға дұға оқып жалбарынғандығын көрсетсе керек.

Сармат ескерткіштеріндегі ромб қалпындағы жерлеулер

Қазақстанның батыс өңірлеріндегі сармат обаларында қазба жұмыстарын жүргізген археологтар көптеген ромб тәрізді жерлеулерге тап болған. Бұлардың көпшілігі осы күнге дейін ғылыми айналымға енгізілместен есеп түрінде архивтерде сақталған. Біздер Орал, Ақтөбе және Алматы қалаларындағы мұражайлар мен институттарға жасаған іссапарымыз кезінде бірнеше архивтік материалдарға қол жеткізген болатынбыз. Бұларға шолу жасалып нәтижесінде Деркул қорымы №5 оба [19], Барбастау III қорымы №7 оба №8 қабір [20, 28], Барбастау V қорымы №23 оба [21, 18], Қарасу I қорымы №7 оба №3 қабір [22, 11], Қос Оба қорымы №4 оба [23, 11] және Сакрыл III қорымы №7 обадалардан [24, 30] аяқтары ромб қалпында жатқызылған қаңқалардың табылғандығын аңғардық. Археологтар аталған жерлеулердің барлығын сарматтарға жатқызған.

Сырдың төменгі ағысындағы ромб қалпындағы жерлеулер

Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Баланды IV жерлеу орнынан 7 қаңқа табылған. Қаңқалардың алтауы оңтүстік шығысқа қаратылып созылық қалыпта жатқызылса бір қаңқа ромб қалпында жатқызылған [25, 39]. Бұлардың бір деңгейде жатуы мәйіттердің бір уақытта жерленгендігін және бір этникалық топтың адамдары екендігін көрсетсе керек. Осы орайда «жерлеулер бір кезеңде жасалса олардың біреуі нәліктен басқа қалыпта жатқызылған?» деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа жауап ретінде бір этникалық топтың құрамында басқа дінді ұстанатын адамдар болуы мүмкін деген болжам жүргізуге болады.

Саяси шекаралардан тыс жерлердегі ромб қалпындағы жерлеулер

Мұндай жерлеулер басқа территориялардан да табылған. Атап айтар болсақ Тағар мәдениетіне тиесілі Ягуньяда [26, 16], Об өзенінің жағасындағы Криловка III [27, 19] және Ферғана алқабының батысындағы Ворухе қорымдарынан [28, 28] анықталған. Тағар мәдениеті Қазақстан мен Орта Азияда мекендеген сақтардың мәдениетіне ұқсас келеді. Бұл мәдениет Минусинск ойпаты, Енисей өзенінің жағалауы, Красноярск және Кемерово облыстарына дейінгі аймаққа таралған. Тағар мәдениетінің негізін жергілікті қола дәуірі тайпалары қалаған [29, 518]. Тағар ескерткіштерінен табылған үш қырлы қола жебе ұштары

б.з.б. 5-4 ғасырларға жататын сарматтардың жебе ұштарына ұқсас келеді [26, 52]. Е.А. Давидович және В. А. Литвинский Ворухе қорымын сақ-үйсін мәдениетімен байланыстыра келе, қабір құрылысында, жерлеу дәстүрлерінде және материалдық заттарында сармат мәдениетімен ұқсастық бар екендігіне назар аударып бұл қорымды б.з. 1 ғасырымен мерзімдеген [28, 67].

Ромб қалпындағы жерлеулер батыстағы Дон өзені жағасындағы Новочеркасск [30, 33] және Днестр өзені маңындағы Николоевка [31, 48] қорымдарынан анықталған. Новочеркассктегі мәйіттің астына органикалық төсеніш салынып қарапайым қабірге жерленген. Жанына жылқының алдыңғы аяғы, сабы сүйектен жасалған пышақ, адамның бет-әлпеті бейнеленген алтын жапсырма және эллиндік Амфора табылған. Археологтар бұл жерлеуді сармат тайпаларына жатқызып б.з.б. 3-2 ғасырларға мерзімдеген [30, 33]. Ал, Николаевкада ромб қалпындағы жерлеу жанама көрде (подбой) жүзеге асырылған. Бұл жерден амфоралар, жылтыр қара (лощенный) кантарос, киликс, фракияда өндірілген құмыралар және скиф типіндегі қару-жарақтармен көптеген импорттық тауарлар табылған. Археологтар жерлеуді скиф-терге жатқызып б.з.б. 4-3 ғасырларға мерзімдеген [31, 48]. Бұл мәлімет ромб қалпындағы жерлеулердің скиф қорымдарынан да кездесетіндігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда ғылыми әдебиеттерде сарматтардың бастапқыда Оңтүстік Орал өңірінде өмір сүріп, кейін Қаратөңіздің солтүстігіне қарай қоныс тепкендігі айтылады. Алайда, археологиялық деректерге көз жүгіртер болсақ ромб қалпындағы жерлеулердің тек Батыс Қазақстанда ғана емес, шығыстағы Алтайдан оңтүстіктегі Ферғана алқабына дейінгі кең аймақта кездесетіндігін байқалады. Осы мәліметтерге сүйене отырып қарастырылып отырған жерлеу қалпы тек сарматтарға тән емес немесе дәл осындай жерлеу дәстүрі басқа аймақтарда өмір сүрген халықтардың арасында да болған деп топшылауға болады. Кейбір зерттеушілер ежелгі тайпаларға байланысты зерттеулер жүргізген кезде олардың мәдениетін белгілі бір саяси шекаралардан әрі асырмай қарастырады. Бұл ұстаным түбінде бір мәдениеттің әр аймақта басқа атаулармен аталуына және ғылыми шиеленісуге әкелуі мүмкін. Жалпы Евразия даласында ежелгі кезеңдерде өмір сүрген тайпалардың материалдық және рухани мәдениеттерінде өз ара ұқсастықтардың көп болуы және осы кезеңде өмір сүрген халықтардың жазуды көп қолданбауы кейбір мәдени компоненттердің нақты қай тайпаға тиесілі екендігін нақталауға кедергі келтіреді. Дегенмен қарастырылып отырған тайпаның саяси тарихын, көрші елдермен жасасқан экономикалық-мәдени байланыстарын тереңінен зерттеп зерделеу арқылы көптеген түйіткілді сұрақтарға жауап алуға болады.

2.2. Қаңлы ескерткіштеріндегі аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулер

Бұл жерлеу қалпында қаңқа шалқасынан жатқызылып екі қолы әуретінің үстіне немесе екі жанына орналастырылады да бір аяғы екінші аяқ жілігінің үстіне айқастырылып қойылады. Мұндай жерлеулер сарматтарға тиесілі обалардан айтарлықтай кездеседі. Сондықтан археологтардың бірқатары бұл жатқызу қалпын сарматтармен байланыстырса кейбір зерттеушілер ғұндардың батысқа жылжуынан кейін пайда болғандығын тілге тиек етеді [3, 129]. Дегенмен Дон өзені бойындағы Холодный IV қорымы №2 обада табылған аяғы айқасқан қалыптағы жерлеу кейінгі қола дәуіріне жатқызылған [32, 122]. Бұл мәлімет қарастырылып отырған жерлеу қалпының түп тамырының тереңде екендігін көрсетеді.

Б.з.б. II ғасырдың екінші жартысында ғұндардың шығыстағы жаңа жерлерді жаулап алу әрекет-терінен кейін тарихта «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» деп аталып кеткен тарихи оқиға орын алады [33, 272]. Осы кезде Қазақстан (Сырдария өзенінің ортаңғы ағысынан бастап төменгі ағысына дейінгі аймақта, Талас өзені бойында, Қаратаудың оңтүстік беткейінде) және Орта Азия жерінде (Қырғызстан-да, Ташкент маңында, Ферғана даласы, Бактрия және Соғды аймағы) катакомбалық жерлеулер айтарлық-тай күрт өседі. Археологтардың басым көпшілігі бұл жерлеулерді қаңлылармен байланыстырады [34, 224]. Сырдария жағалауындағы кейбір катакомбалық қабірлерден аяқтары айқасқан қаңқалар табылған. Бұған Келес өзенінің төменгі ағысында орналасқан Мыңтөбе қорымындағы №3 оба мысал бола алады.

Шартты түрде №3 деп белгіленген оба үйіндісінің диаметрі 13 м, биіктігі 1,70 м. Қазба жұмысы кезінде обаның ортасына шығыс-батыс бағыты бойынша ені 35 см болып келетін жал қалдырылған. Жалдың оңтүстік бөлігі «А» жартысы, солтүстік бөлігі «Б» жартысы болып белгіленген. «А» жартысында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде реперлік нүктеден 2,40 м тереңде «Г» түрінде катакомб қабір анықталған. Қабірдің дромосы оңтүстіктен басталып солтүстіктегі катакомбаға барып жалғасқан. Қабірдің ішкі кеңістігі толықтай тазаланғаннан кейін бас жағына ыдыстар орналастырылған бес қаңқа табылған. Бұлардың барлығы созылыңқы қалыпта шалқасынан жатқызылып бастары шығысқа қаратылған. Тек шартты түрде №3 деп белгіленген қаңқаның аяғы «Х» тәрізді айқастырылған. Бұл қаңқаның ұзындығы 1,70 м. Оң қолы жанына, ал сол қолы жамбас сүйегінің астына орналастырылған. Қаңқаның оң қол білек тұсынан, шеңбер тәрізді жіңішке ақ түсті тасқа темір жабыстырылған бұйым мен қоса оң қол саусағының ұшынан бір моншақ табылған [35, 288].

Осы тараушада қарастыруды қажет ететін екінші бір нысан Отырар алқабындағы Қоңыртөбе қорымы болып табылады. Тарқатып айтар болсақ Қоңыртөбе қорымындағы №44 жерлеуде бір қаңқа басы оңтүстік шығысқа бағытталып, оң қолы денесін бойлай орналастырылған, ал сол алақаны әуретінің үстіне қойылған. Қаңқаның аяғы «Х» тәрізді айқастырылған. Қабірге шүмегі бар тұтқалы құмыра (кувшин), шеңбер пішінді қола бұйым, темір айылбаспен қоса қойдың жауырын сүйегі салынған. Сонымен қатар осы қорымдағы №91, №93-94, №96, №106 (2-сурет) жерлеулерден аяғы айқастырылған қаңқалар аршыл-ды. №91 жерлеу «кесектен салынған жәшікте» жүзеге асырылған. Қаңқаның басы солтүстік батысқа бағытталып шалқасынан жатқызылған. Екі қолы жанына созылыңқы қалыпта қойылған. Қаңқаның беліне ұзындығы 17 см келетін темір пышақ қойылса, оң жанбасының жанына қойдың алдыңғы аяғы салынған. Ғалымдар бұл жерлеуді ерте орта ғасырларға мерзімдеген [34, 24].

Сармат ескерткіштеріндегі аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулер

Қазақстанның батыс өңірінде орналасқан Лебедевка 5 қорымы №51 оба [6, 46], Лебедевка 7 қорымы №14 оба [36, 31] және Шалқар 5 қорымы №4 (2-сурет) [37, 15] обалардан аяқ жілігі айқасқан қалыптағы жерлеулер анықталған. Бір қызығы Отырардағы Қоңыртөбе қорымындағыдай қабірге қойдың жауырын сүйегі мен алдыңғы аяғын салу жағдайы сармат обаларында көптеп кездеседі. Мысалға, Қазақстанның батыс өңіріндегі Бубенцы 1 А қорымы №13 оба №2 жерлеуде қойдың жауырын сүйегі мен алдыңғы аяғы табылған. Қабірден табылған үш қанатты қола жебе ұштары негізінде Г.А. Кушаев бұл жерлеуді б.з.б. 4-2 ғасырларға мерзімдеген. Сонымен қатар Бубенцы 2 қорымы №6 оба [38,10-18], Новопавловка №7 оба №3 жерлеу [39, 221], Сакрыл 1 қорымы №10 оба №2 жерлеулерден [40, 9-10] қойдың алдыңғы аяғы табылған. Бұлар сарматтар мен қаңлы тайпаларының жерлеу дәстүрінде ұқсастық бар екендігін айғақтай түседі.

Саяси шекаралардан тыс жерлердегі аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулер

Аяқ жілігі айқастырылған жерлеулер саяси шекарадан тыс жерлерде де кездескен. Мысалға, Қырғызстандағы Қара Мойнақ қорымы №5 оба [41, 106-107], Четинды қорымы №6 оба [42, 25], Ферғана аңғарындағы Ворухе қорымы 2а оба және Исфарин қорымындағы №42 обалардан анықталған [44,102]. Қара Мойнақ қорымы №5 обадағы қабірге екі қаңқа жерленген. Бұлардың біреуі шалқасынан жатқызып созылыңқы қалыпта жерленсе, екіншісінің жілігі айқастырыла жерленген. Бұл жерлеулер б.з. I ғасырына мерзімделген. Ворухе қорымы 2а обадағы қаңқа «жанама қабірде» (подбой) табылған. Осыған қарап аяқ жілігі айқастырылған жерлеулердің әр түрлі қабірлерде жүзеге асырылғандығын аңғаруға болады.

Сонымен қатар мұндай жерлеулер Дон өзені маңындағы Ливенцовск қорымындағы №22 обадан [32, 278] және Холодный 4 қорымындағы №2 обадан табылған [45,122]. Біріншісінде қаңқа «жанама қабірге» жерленсе екіншісінде жарма қабірге жерленген. Археологтар «жанама қабірдегі» қаңқаны сармат кезеңіне, ал жарма қабірдегі қаңқаны кейінгі қола дәуіріне жатқызған.

3. Қаңлы ескерткіштеріндегі ғұндардың рухани – дүниетанымдық компоненттері

Евразия аймағында ғұн кезеңіне бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған қаңқаларды кейбір ғалымдар ғұндармен байланыстырса [3, 129-130; 45, 30; 46, 57] кейбірі сарматтармен байланыстырған (3-сурет) [47, 120]. Бұл тарауда қаңлы ескерткіштерінен анықталған бас сүйегі деформацияланған қаңқалар жөнінде сөз өрбітеміз.

3.1. Қаңлы ескерткіштерінен табылған бас сүйегі деформацияланған қаңқалар

Бас сүйектің деформацияға ұшрауына паталогиялық, табиғи факторлар (көмілгеннен кейін топырақтың қысымы салдарынан бас сүйектің бүлінуі) және мәдени ұстанымдар мен үрдістер негіз болады. Соңғысы үшін жаңа туылған баланың басы қандайда бір тері, мата, ағаш қабығымен байланады немесе арнайы бас киім кигізіледі. Мысалға, Маялықтар жаңа туылған сәбидің басын үш төрт күннен кейін байласа, Перуның бұрынғы жергілікті тұрғындары үш айдан кейін байлаған [48]. Осыдан кейін сәби өсе келе басының пішіні өзгеріп белгілі бір формаға түскен.

Қазақстанның оңтүстігінде Арыс өзені бойындағы Күлтөбе, Алтынтөбе, Төлебайтөбе және Қаратөбе атты қаңлы қорымдарынан бас сүйегі жасанды түрде өзгертілген қаңқалар табылған. Бұлардың 11 данасы ер кісіге, 5 данасы әйел кісіге тиесілі екендігі белгілі болған [11, 182]. Осы үлгідегі қаңқалар Отырар аймағындағы Марданкүйік қорымынан да табылған. Зерттеу жұмысы барысында бұлардың басым көпшілігінің ер кісілер екендігі анықталған [49, 138].

Қызылорда облысындағы Қуандария өзені жағасында Алтынасар қорымы орналасқан. Бұл қорымнан кейінгі сармат кезеңінің ерекшеліктерін көрсететін көптеген жерлеулер аршылған. Дегенмен ғалымдар аймақтағы осындай ескерткіштердің барлығын топтастырып, оны қаңлы мәдениетінің тармағы ретінде белгілеп оған Жетіасар мәдениеті деген атау берген. Ендігі кезекте Алтынасар қорымындағы 52 обада анықталған жерлеуге қысқаша тоқталып өтейік. Аталмыш обадағы қаңқа солтүстікке бағытталып органикалық төсенішке жатқызылған. Бас сүйегі деформацияланған бұл қаңқаның жанына жылтырата

тегістелген саз ыдыс пен қоса қойдын алдыңғы аяғы салынған. Қабірдің бір бұрышына қойдын бір аяғымен қоса темір пышақ салу «сармат жерлеулеріне» тән ерекшелік болып табылады. Зерттеушілер Алтынсардағы жерлеулердің көпшілігін б.з. 3-4 ғасырларға мерзімдеген [50, 108]. Бас сүйегі жасанды түрде өзгертілген қаңқалар Қазақстанның батыс өңіріндегі обалардан да табылған. Археологтар мұны кейінгі сармат кезеңіне (б.з. 2-4 ғғ.) жатқызған.

Сурет 3. Челябинск облысы. Ресей. Магнитогорск қаласы. Мало – Кизыльский қорымы. №1 оба. Бс сүйегіұзын сопақ пішінде деформацияланған қаңқа (сармат кезеңі) [47, 117].

3.2. Сармат обаларынан табылған бас сүйегі деформацияланған қаңқалар

Б.з. II ғасырында орын алған Халықтардың ұлы қоныс аударуы кейінгі сармат мәдениетіне әсерін тигізген. Осы кезде Еуразияның көптеген бөлігі ғұндардың мәдени ықпалына түскен. Бұл тайпа шығыстан батысқа қарай жылжып жергілікті мәдениетке өз үлестерін қосқан. Сонымен қатар аймақтың этникалық қалыптасу процесіне атсалысқан. Археологиялық деректер сарматтардың жерлеу дәстүрінде бір қатар өзгерістер пайда болғандығын көрсетеді. Алғашқы кезде мәйіттердің басы батысқа және оңтүстікке бағытталса біздің жыл санауымыздың басында II-IV ғасырларда солтүстік немесе солтүстік батысқа бағытталады. Және де осы кезге жататан обалардан бас сүйегі деформацияланған қаңқалар мен фибулалар және «ғұн түріндегі» деп аталатын қазандар жиі табылады [51, 247].

Мысалға Қазақстанның батысындағы Лебедевка 6 қорымы 31-обадан бас сүйегі деформацияланған қаңқа табылған. Бұл қаңқаның бір аяғы созылыңқы қалыпта орналастырылса, екіншісі тізесінен бүгілген. Басы оңтүстік батысқа бағытталған. Қабірден қызыл түсті саздан жасалған құмыра табылған. Бас сүйегі жасанды түрде өзгертілген қаңқаның бірі Лебедевка 6 қорымындағы 39 обадан анықталған. Қабірдің ішкі кеңістігінен қола айна, ғұн түріндегі қазан, алтын сырға, көптеген моншақтар, қоладан және темірден жасалған фибулалар табылған. Жоғарғы жағынан және бұрыштардан ағаш қалдықтары кездескен. Бұлар сірә қабірдің төбе жабындысының қалдықтары болса керек. Дәл осы қорымдағы 37 обадан да бас сүйегі деформацияланған қаңқа табылған. Қабірден ғұн түріндегі қазан және сабының басы халседон тасынан жасалған қылыш алынған [52, 30]. Бұл қорымда зерттеу жұмыстарын жүргізген археологтар 31, 39 және 37 обаларды кейінгі сармат кезеңіне жатқызған. Қысқаша келтірілген мәліметтерге қарап ғылымда сарматтарға жатқызылған обалардан бас сүйегі деформацияланған қаңқалар, қоладан жасалған фибулалар және ғұн түріндегі қазандардың табылатындығын байқауға болады.

3.3. Басқа аймақтардан табылған бас сүйегі деформацияланған қаңқалар

Орынбор облысы Студеное ауылынан оңтүстік батысқа қарай 2 шақырым жердегі Красный Яр қорымы №2 обадан бас сүйегі деформацияланған қаңқа табылған. Бұл қаңқаның басы солтүстік шығысқа қаратылып шалқасынан жатқызылған. Қабірден шеңбер пішінді темір бұйым және ағаштың қалдықтары анықталған. Осы қорымдағы 6-обада жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде жекелеген бас сүйекпен (деформацияланған) қоса қоладан жасалған фибула және темір пышақ кездескен [53, 100]. Қабірдегі жекелеген сүйектерге қарап бұл обаның тоналғандығын айтуға болады.

Башқұртстандағы Баймакс ауданы Қаратал ауылынан 2 шақырым қашықта Қаратал I қорымы орналасқан. Бұл қорымға кейінгі сармат кезеңінің тұрғындары өз туыстарын жерлеген. Осы қорымдағы №1 обадағы №1 қабірден жоғарыдағы жерлеулерге ұқсас бас сүйегі деформацияланған қаңқа анықталған. Астына органикалық төсеніш төселіп, басы солтүстікке қаратылып шалқасынан жатқызылған. Жанына қола айна, саз ыдыстар, темір пышақ, ұршық бас және моншақ сынды көптеген о дүниелік тарту таралғылар салынған [54, 70]. Ұқсас жерлеулер осы қорымдағы №5 және №6 обалардан анықталған. №5 обадағы қаңқаның басы солтүстікке бағытталып шалқасынан жатқызылған. Қаңқаның басы деформацияланған. Аяқ жағына әк себілген. Сарматтарға тиесілі қабірлерде әк көп кездеседі. Әктің тазалаушы қасиетінің бар екендігі белгілі. Сондықтан сарматтар қайтыс болған кісінің денесін күнәлардан тазалау мақсатында қабіріне әк салған болуы мүмкін. №6 обадағы қаңқа солтүстікке бағытталып шалқасынан жатқызылған. Мұның бас сүйегі де деформацияланған. Жоғары жақта сипатталған қабірдегілер сияқты бұл жерден де қола фибула табылған [54, 71].

Осы аудандағы Баймакс Комсомол 4 қорымындағы №3, №5 және №6 обаларда қазба жұмыстары жүргізіліп кейінгі сармат кезеңіне жататын жерлеулер айқындалған. Тарқатып айтар болсақ №2 обадағы қаңқа солтүстік батысқа бағытталып шалқасынан жатқызылған. Бұл қаңқаның бас сүйегі де деформацияланған. Жанына құты, темір пышақ, сабының басы жоқ қылыш және әктің қалдықтары анықталған. Ал, №3 обадан алынған деректер №2 обадағы ерекшеліктерді қайталайды [54, 72-73]. Бұл жерде ұқсас ерекшелік ретінде бас сүйегі деформацияланған қаңқаны айтуға болады. Бір қызығы осы қаңқамен қатар қабірден қытайда жасалған қола айна табылған. Бұл олжа осы жердегі халықтардың басқа мәдениеттермен өз ара (мәдени экономикалық) байланысқа түскендігін немесе сырттан келгендердің жергілікті халыққа өз әсерін тигізгендігін болжауға болады.

Жалпы кейінгі сармат кезеңінде Батыс Қазақстан, Оңтүстік Орал аймағы (Орынбор облысы және Башқұртстан), Еділ және Дон өзендері маңында жерлеу дәстүрі мен материалдық мәдениет алғашқы кезеңмен салыстырғанда өзгеріске ұшрайды. Әсіресе бас сүйекті деформациялау сияқты мәдени өзгерістің пайда болуы өзіне назар аудартады. Ғалымдар бұл үрдісті Алан және Ғұн тайпаларымен байланыстырады [3]. Дегенмен де ғұндарға дейінгі кезеңдерде (б.з.б. 2 мыңжыл) шығыстағы Хакасиядан (Окунев мәдениетіне жататын Черновая VIII қорымынан бас сүйегі деформацияланған қаңқа табылған) [55, 109] М.Озбек Гипократты сілтеме көрсете отырып аталмыш аймақтарда біздің жыл санауымызға дейінгі кезеңдерден бастап бас сүйекті деформациялау үрдісі болған деген мәлімет келтіреді. Нақты айтар болсақ М.Озбек Қаратеніздің солтүстік шығысындағы халықтардың жасанды түрде бас сүйекті деформациялағандығын және де мұндай пішіндегі бас сүйекті антикалық жазушының макроцефал деп атағандығын тілге тиек етеді [48, 50].

Бұл әдет – ғұрыптың ең көне үлгілері неолит кезеңіне дейін барып тіреледі. Бұған Анадолу, Кипр, Иран және Ливандағы басқада мәдениеттерде кездесетін бас сүйектер мысал бола алады. Мысалға, Кипрдегі Лефкоша және Лимасол аймағындағы неолит кезеңіне жататын нысаннан табылған әйел мен ер кісілердің бас сүйегіне жасанды түрде өзгеріс жасалғандығы (бас сүйектің артқы бөлігі тегіс) анықталған.

Ендігі кезекте Иран аймағына қарар болсақ бұл ғұрыптың ең ескі үлгілерінің бірін кездестіреміз. Бұл Иранның Керменшах облысында орналасқан неолит кезеңіне жататын Ганж Дарех Тепе деген үйіктен табылған. Кипрдегі сияқты бұл жерде ерлердің де әйелдердің де бас сүйегі деформацияланған. Демек бұл ғұрыпты жүзеге асыру барысында гендерлік тендіктің сақталғандығын айтуға болады.

Таяу Шығыс аймағындағы Библос қалашығының (қазіргі таңдағы атауы Джебейль) қорымынан ішінде адам қаңқалары бар үлкен хумдар табылған. Ғалымдар бұл хумдардың ішінен тек әйелдерге тиесілі қаңқалардың бас сүйегінің деформацияланғандығын анықтаған (Бас сүйек айналдыра буылып жоғары қарай созылып өсуіне жағдай жасалған, Артына қарағанда маңдай жағы жалпақ болып келген). Сонымен қатар 11 данажас жеткіншектің қаңқасын зерттеп олардың бесеуінің бас сүйегінде деформация іздерін байқаған. Бұл бойынша бас сүйектер қыз бардарға тиесілі болуы мүмкін деген болжам жасаған. Ғалымдар бұл жерлеулерді б.з.б. 4 мыңжылдыққа мерзімдеген.

Қарастырылып отырған ғұрып Анадолудағы халықтар тарапынан да қолданылған. Хатай ауданындағы Шейх Үйік қалашығында жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған әйел қаңқалары анықталған. Зерттеушілер Шейх Үйік пен Библосты салыстыра келе бас сүйектердің бірдей формада екендігіне көз жеткізген. Бұл жағдайды халықтардың бір аймақтан екінші аймаққа қоныс аударуымен түсіндірген.

Мысырда XVIII патшалық кезеңіндегі ферғауын Эхнатон және туысқандары бедерленген ескерткіштерде олардың бас сүйегінің деформацияланғандығы байқалады. Ғалымдар патшайым Нефертити мен сарайдағы көптеген адамдардың бас сүйегінің өзгеріске ұшпағандығын анықтап, бұл жағдайды «Нефертити

шығыстан келген және өзі келген жерде кең көлемде қолданылатын бас сүйекті деформация-лау ғұрпын балдарына да жасаған» деп тұжырымдаған [48, 47-53]. Дегенмен Американдық ғалым Ирвина Бравермана бұл пікірмен келіспейді. Ол, патша Эхнатондағы өзгеріске краниосиностоза синдромы себеп болған деген қорытынды жасайды [56].

Ғұндардың байырғы өмір сүрген территориясы болып табылатын Қытайдың солтүстік аймақтары жайында нақты мәлімет қолымызда жоқ. Дегенмен М.Озбек «бассүйекті деформациялау ғұрпы Қытай аймағында болған» деп өз зерттеуінде айтып өткен [48, 50]. Сондықтан Сырдария жағалауындағы басының пішіні өзгертілген қаңқаларды ғұндармен байланыстырған ғалымдардың пікірлерін назарға алуға болатын сияқты. Оңтүстік Орал аймағындағы осындай қаңқаларды ғалымдар сарматтармен байланыстырады [47, 115]. Демек бұл мәліметтерден бұл мәселенің ғылыми тұрғыдан шешімін таппағандығын аңғарамыз.

Осы жерге дейін келтірілген ақпараттар бұрынғы адамдардың бұл ғұрыпты жүзеге асырудағы мақсаты екен деген сұрақ туындатады. Мысалға, Конгодағы Мангбету әйелдері бір қырдан (профиль) қарағанда сұлу көрінеміз деген сеніммен бас сүйектерінің жоғары қарай шошайып өсуіне ықпал жасаған. Қазіргі таңда аталмыш тайпалар арасында бұл ғұрыптың семантикасы өзгеріске ұшырап тек патшалардың ғана бас сүйегі өзгертіледі деген сенім пайда болған. Кипрдегі тайпалар деформацияланған бас сүйекті тектіліктің белгісі ретінде қабылдайды. Ал, Кубаның бұрынғы жергілікті тұрғындары жауларының жүрегінде қорқыныш сезімін ояту мақсатында бас сүйектерін деформациялаған екен. Кейбір ғалымдар мұндай бас сүйектерді әлеуметтік мәртебемен, діни сеніммен байланыстырса, кейбірі сұлулықпен байланыстырады [48,53-54].

Қорытынды. Сырдарияның ортаңғы ағысындағы қаңлы ескерткіштерінде анықталған ғұн және сармат компоненттерін жүйелі түрде қарастыру оны жүйелеудің маңыздылығы бір бөлек, осы компоненттердің семантикасы жайында болжамды тұжырымдар жасаудың маңызды екендігі дау тудырмайды.

Жер бетінде адамдар өздері өмір сүрген ортаның табиғи мүмкіндіктерін негізге ала отырып көшпенділік пен отырықшылық мәдениетті қалыптастырған. Көшпелі мәдениеттің негізгі элементі жылқы екендігі белгілі. Сондықтан далалық аймақтарда көшпелі мәдениеттің ең жоғары дәрежесі қалыптасты деуге болады. Алтай мен Солтүстік Қаратеңіз арасындағы дала көшпелі мәдениеттің орталығына айналған. Қысқаша айтқанда, аталған шекараларда тұратын тайпалар алдымен жылқыны жүк тасымал-дау, аң аулау, соғыс жүргізу және т.б. үшін пайдаланды. Осы әрекеттердің барлығын орындау кезінде, көшпенділер жылқының жылдамдығына, күшіне, төзімділігіне және ерекше мінез-құлқына куә болды. Осылайша, жылқы көшпенділердің рухани өмірінде де орын ала бастады. Атап айтқанда, олар өздерін тек жылқы ғана арғы өмірге апара алады деп сенген болуы керек, өлгендерді жылқымен бірге қабірге жерлей бастады. Мұны Алтай аймағындағы Берел, Башадар, Катанда және т.б. қорымдардағы жылқы салынған жерлеулер дәлелдейді. Жылқыларды көшпенділер ерте кезеңнен бастап этнографиялық кезеңге дейін жерлеу рәсімі кезінде құрбандыққа шалғандығын атап өткен жөн. Кейде жылқы қабірге толығымен салынса, кейде оның бір бөлігі немесе жабдықтары салынған. Бұрынғы кезде көшпенділер жылқыны байлықтың негізгі көзі деп қабылдаған. Әлеуметтік жағдайы төмен отбасылар жылқыны жерлеудің орнына оның бір бөлігін немесе ат әбзелін қабірге салған болса керек. Осы орайда қазақтың «өлім байдың малын шашады, жоқтың етегін ашады» деген мақалы еске оралады. Жалпы қабірге жылқы бүтін, не болмаса жекелеген бөлшек күйінде салынғанына қарамастан барлығының астарында өлген адамды арғы өмірге аттандыру түсінігі жатқандығын болжауға болады. Ромб қалпындағы жерлеу мен ат қосып жерлеу бірдей дүниетанымдық мәнге ие болуы мүмкін. Аталмыш жерлеуде (ромб) қайтыс болған адамның жанына жылқы жерленбегенімен, мәйітті ат үстінде саяхаттап бара жатқан адамға ұқсатып жатқызған. Осылайша, көшпенділер жоғарыда айтылғандай, қайтыс болған кісінің әлеуметтік жағдайы жылқы қосып жерлеуге жетпеген кезде, мәйіттің өзін бейне бір жылқы үстінде отырғандай қалыпта жатқызып арғы өмірге аттандырған болса керек.

Аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулердің Шығыста Қырғызстан, оңтүстікте Қазақстан, Өзбекстан ал батыста Дон өзеніне дейінгі аймақта кездесетіндігі аңғарылады.

Ежелгі кезеңде адамдар қайтыс болғандардан қабірден шығып өздеріне зиянын тигізеді деп қорыққан. Аруақтар қабірден шықпасын деген мақсатта артында қалған ұрпақтары оларға арнап құрбандық шалған. Сонымен қатар аяқтарын табытқа шегелеп, байлап немесе кесіп тастаған [Самашев және т.б., 2007, с.140-141]. Мақала аясында қарастырылып отырған аяғы айқастырылған жерлеулердің астарында осындай сенімдердің жатуы мүмкін. Жалпы аяғы айқасқан адамның алға қарай қадам басуы шектеледі. Сол себепті баяғы қоғамдағы сенім бойынша қабірден шыққанын қаламаған адамдардың аяғы айқастыра жерленген болса керек.

Осы орайда мына бір жайтты да айта кету керек. Кейбір қабірлерге жалғыз бір қаңқа жерленіп, аяқ жілігі айқастырылған. Ал, кейбір ұжымдық қабірлердегі қаңқалардың арасынан тек біреуінің аяқ жілігі айқастырылса қалғандары созылыңқы қалыпта салынған. Бұл жағдай біздерді баяғы сенім бойынша тек қатыгез адамдардың ғана аяқтары айқастырылған ба? деген ойға жетелейді.

Жалпы орта Азия мен Қазақстан тарихының қалыптасуында ғұндардың, сарматтардың және қаңлылардың алатын орны ерекше. Бұлар бөлек аймақтарда шамамен бір заманда өмір сүрген, мәдениеттерінде ортақтық пен айырмашылығы бар тайпалар болған десек қателеспейміз. Қазақстан мен көрші аймақтардың байырғы тұрғындары өз ара саяси және экономикалық тұрғыдан қарым қатынас жасағандығы еш күмән туғызбайды. Мысалға, ғұндардың өз территориясын кеңейту мақсатында юеджілерге шабуыл жасауы және парсылармен сақтардың қақтығысы сияқты саяси оқиғалар нәтижесінде «мәдениеттердің тоғысуы жүзеге асып» жаңа этникалық топтардың көрші аймақтарға қоныс аудару процесі жүрген. Осы кезде Сырдарияның ортаңғы ағысына келген мигранттардың мәдениетіндегі кейбір элементтер тұрғылықты халықтардың арасына (қаңлылар) «ішін ара» таралғандығы байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сдықов М.Н., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. Батыс Қазақстан скиф қазыналары. – Уралск: 2003. – 117 б.
2. Сдықов М. Н., Лукпанова Я. А. Батыс Қазақстанның ежелгі көшпенділері (Тақсай I оба кешені мысалында). – Орал: Полиграфсервис, 2013. – 292 б.
3. Сулимирский Т. Сарматы: Древний народ юго России. – Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008. - 186 с.
4. Бисембаев А.А., Избасарова Г.Б., Гуцалов С.Ю., Бекназаров Р.А. Батыс Қазақстан тарихы I-том. – Ақтөбе: ПринтА, 2006. - 524б.
5. Байтанаев Б.А. История Шымкента: 2200 лет по археологическим источникам. – Алматы, 2012. – 252 с.
6. Мошкова М.Г., Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет археологические работы на территории Уральской области в 1980 г // А.Х. Марғұлан атындағы археология институтының архив материалдары. Дело №1838. 1980.
7. Артықбаев Ж. О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (Энциклопедиялық басылым). Алматы: Атамұра баспасы, 2008. – 544 б.
8. Bakır A., Badakoğlu U. Yüceçiler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler // Ortaçağ Araştırmaları Dergisi. S 2. 2019.-s.123-144.
9. Байпаков К. М. Ежелгі Қазақстан тарихы (Ежелгі заманнан б.з. V ғасырына дейін). Алматы: Мектеп баспасы, 2001. – 112 б.
10. Ходжайов Т. К. География и хронология преднамеранной деформации головы в Средней Азии // Искусственная деформация головы человека в прошлом Евразии. Вып 5. Москва: Институт Археологии РАН. 2006. – 12 – 21.
11. Подушкин А. Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: Издательский центр МКТУ им. Х.А. Ясауи, 2000. – 201 с.
12. Очир – Горяева М. А. Поза всадника по археологическим и этнографическим данным // Oriental Studies. Issue 5. 2019. 812-821 с.
13. Смирнов К. Ф. Савроматы ранняя история и культура сарматов. – Москва: Издательство Наука, 1964. – 376 с.
14. Березин Я. Б. Сарматские погребения могильника «Незлюбненский б» в ставропольском крае // Историческая антропология. Серия XIII. №3. 2021. с. 120 – 133.
15. Степанова Н. Ф. Афанасьевская культура: особенности погребального обряда памятников Горного Алтая и Среднего Енисея. А. А. Тишкин (отв. ред). Древние и средневековые кочевники Центральной Азии. – Барнаул: Азбука, 2008. с.89 – 92.
16. Синюк А. Т. Бронзовый век бассейна Дона. Монография. – Воронеж: Издательство Воронежского педуниверситета, 1996. – 350 с.
17. Uhri A. Anadolu'da Ölümlerin Tarih Öncesi. Bir geleneğin oluşum süreçleri. – İstanbul: Ege Yayınları, 2014. – 230 с.
18. Торгоев А. И., Ержигитова А. А. Генезис и вопросы хронологии погребальных сооружений Кангюя II в. До н.э. – IV в. н. э. // Археология и история Кангюйского государства. С. А. Яценко (ред.). – Шымкент: Типография «Әлем», 2020. с.136 – 158.

19. Рыков П. С. Археологических раскопок бл. гор. Уральска в июле 1926 года // Институт истории, археологии и этнографии АН КазССР. Архив материалдары. Дело №187. 1927.
20. Кушаев Г. А., Железчиков Б. Ф. Отчет об археологических раскопках в Уралской области в 1927 // Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1290. 1973.
21. Кушаев Г. А., Железчиков Б. Ф. Отчет о археологических исследованиях в Уралской области в 1973 год // Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1340. 1974.
22. Кушаев Г. А., Железчиков Б. Ф. Отчет об итогах археологических раскопок Уралского пединститута в 1975 год // Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1467. 1976.
23. Железчиков Б.Ф. Археологических памятники Уральской области. – Волгоград: Издательство Волгоградского Государственного Университета, 1998. 135 с.
24. Кушаев Г.А., Кокебаева Г.К. Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1980 году // Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1836. 1980.
25. Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Низовья Сырдарьи в древности // Чирикратская культура. Выпуск I. Москва. 1993. - 176 с.
26. Мартынов А. И. Лесостепная Тагарская культура. – Новосибирск: Издательство наука, 1979. 208 с.
27. Могильников В. А. Население Верхнего Приобья в средние-второй половине I тысячелетия до н.э. – Москва: ИА РАН, 1997.– 195 с.
28. Давидович Е. А., Литвинский В. А. Археологический очерк Исфаринского района. – Сталинабад: Издательство Академии наук Таджикской ССР. 1955. – 231 с.
29. Vokovenko N. Tagar Kültürü (çev. A. Aleskerov) // S. Koca vd. (Ed.). Türkler. 1. Cilt. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – s.518 – 525.
30. Максименко В. Е. Памятники Савроматского периода // Савроматы на нижнем Дону. – Ростов: Издательство Ростовского Университет, 1983. – 224 с.
31. Мелюкова А. И. Население нижнего поднепровья в IV – III до. н. э. // П.Д. Либеров, В.И. Гуляев (отв. ред). Проблемы скифской археологии. №177. – Москва: Изд-во Наука, 197. – с.39 – 54.
32. Копылов В. П., Лукьянко С. И. Погребения предскифского и скифского времени в междуречье Дона и Сала // Донские Древности №4. 1995. – с. 117 – 148.
33. Сәйдірахман Ұ. Көшпелілердің ұлы қоныс аударуы // <https://e-history.kz/kz/news/show/33857> 2022.
34. Байпаков К.М, Смагулов Е.А, Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. – Алматы: Баур, 2005. 224 с.
35. Гурсой М., Сиздиқов Б., Сералиев А. Аяқтары айқасқан жерлеу туралы (Мыңтөбе қорымы материалдары негізінде) // Еуразиялық далалық өркениет: адам және тарихи – мәдени орта. Еуразия даласы археологиясы V халықаралық конгресінің материалдары (Түркістан қ, 11 – 14 қазан). Алматы – Түркістан: 2022. – с.288 – 296.
36. Железчиков Б.Ф., Клепиков В.М., Сергацков И.В. Древности Лебедевки (VI – II в. до.н.э.)– Москва: Изд-во Восточная Литература РАН, 2006.– 159 с.
37. Кушаев Г.А. Отчет об археологических исследованиях в Уралской области за 1971 г // Марғұлан атындағы археология институтының архив материалдары. Дело1227. 1972.
38. Кушаев Г.А. Отчет об итогах полевых археологических исследованиях в северной части Чжино Дюринских разливов Уралской области 1984 // Марғұлан атындағы археология институтының архив материалдары. Дело №2058. 1985.
39. Железчиков Б. Ф., Кригер В. А. Катакомбные захоронения Уральской области // Советская археология. №4, 1978. с.218-228.
40. Кушаев Г.А., Кокебаева Г. К. Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1979 г // Марғұлан атындағы археология институтының архив материалдары. Дело 1762. 1980.
41. Заднепровский Ю.А. Археологические памятники Южных районов Ошской области (середина I тысячелетия до.н.э. - середина I тысячелетия н.э.). – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1960.172 с.
42. Абетеков А.К., Баруздин Ю. Д. Археологические памятники Таласской Долины // Сако-Усунские памятники Таласской долины. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. 264 с.
43. Литвинский Б.А. Курганы и курумы Западной Ферганы. – Москва: Изд-во наука, 1972. 258 с.

44. Илюков Л.С. Сарматские погребения из кургана 22 Левенцовского VII могильника // Нижневолжский археологический вестник №6. 2003. с. 278-282.
45. Дубова Н. А. Искусственная деформация головы у земледельцев эпохи бронзы // Искусственная деформация головы человека в прошлом Евразии. Вып 5. Москва: Институт Археологии РАН. 2006. – с.22 – 36 с.
46. Батиева Е. Ф. Искусственно деформированные черепа в погребениях Нижнедонских могильников (первые века нашей эры) // Искусственная деформация головы человека в прошлом Евразии. Вып 5. Москва: Институт Археологии РАН. 2006. – с.53 – 72.
47. Сальников К. В. Сарматские погребения в районе Магнитогорска // Краткие Сообщения. О докладах и Полевых Исследованиях Института Истории Материальной Культуры. Вып. XXXIV. Москва: Издательство Академии Наук СССР. 1950. – с.115 – 121.
48. Özbek M. İnsan toplumlarında kafatası deformasyonları (Etnoantropolojik bir araştırma) // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi. Sayı 11. 1978. – s.47 – 57.
49. Ахмет С. З., Байпаков К. М. Оңтүстік Қазақстан облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы // Отырар ауданы. – Алматы: «Баур» баспасы, 2007. – 424 с.
50. Левина Л. М. Этнокультурная история Восточного Приаралья: I тысячелетие до. н.э. I тысячелетие н. э. Москва: Восточного Литература, 1996. – 396 с.
51. Байпаков К. М., Таймагамбетов Ж. Қ. Қазақстан Археологиясы. Алматы: 2009. – 570 с.
52. Железчиков Б. Ф., Кригер В. А. Отчет археологические работы в Уральской области в 1979 г // Марғұлан атындағы археология институтының архив материалдары. Дело №1759. 1979
53. Пишеничнюк А. Х. Сарматский могильник Красный Яр в Оренбургской области // Материалы по эпохе бронзы раннего железа Южного Урала и Нижнего Поволжья: Сборник научных статей. – Уфа: БНЦ УрО АН СССР, 1989. – с. 99 – 119.
54. Пишеничнюк А. Х. Культура ранних кочевников Южного Урала. – Москва: Издательство Наука, 1983. - 200 с.
55. Галеев Р. М. Краниотригонометрическое исследование черепов из могильника Черновая VIII // Вестник археологии, антропологии и этнографии. №2 (13). 2010. – с.109 – 117.
56. https://zoom.cnews.ru/rnd/news/top/u_faraona_ehnatona_vyavleny_priznaki_dvuh_geneticheskikh_otklonenij_sajtymanan_04.07.2022_жылы_алынган.
57. http://tatarhistory.ru/ru/atlas/gunny-i-velikoe-pereselenie-narodovsajtymanan_01.05.2023_жылы_алынган

References:

1. Sdykov M.N., Gutsalov S.Yu., Bisembaev A.A. Batys Qazaqstan skif qazynalary. – Uralsk: 2003. - 117 p.
2. Sdykov M. N., Lukpanova Ya. A. Batys Qazaqstannyn ezhelgi koshpendileri (Taqsay I oba kesheni mysalynda). – Oral: Poligrafservis, 2013. – 292 p.
3. Sulimirskii T. Sarmati: Drevnikh narod yugo Rosii. – Moskva: ZAO Centrpoligraf, 2008.-186 p.
4. Bisembaev A.A., Izbasarova G.B., Gutsalov S.Yu., Beknazarov R.A. Batys Qazaqstan tarihy 1-tom. – Aqtobe: PrintA, 2006.- 524 p.
5. Baytanaev B.A. Istoriya Shymkenta: 2200 let po arheologicheskim istochnikam. – Almaty: 2012. – 252 p.
6. Moshkova M.G., Zhelezchikov B. F., Kriger V. A. Otchet arheologicheskie raboty na territorii Uralskoi oblasti v 1980 g // A. H. Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1838. 1980.
7. Artyqbaev Zh. O., Pirmanov A.B. Qazaqstan tarihy (Ensiklopediyalyq basylım). Almaty: Atamura baspasy, 2008. – 544 p.
8. Bakır A., Badakoğlu U. Yüeciler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler // Ortaçağ Araştırmaları Dergisi. S 2. 2019.- p.123-144.
9. Байпаков К. М. Ezhelgi Qazaqstan tarihy (Ezhelgi zamannan b.z. V gasyryna deyin). Almaty: Mektep baspasy, 2001. – 112 p.
10. Hodzhaiov T. K. Geografija i khronologiya prednamerannoy deformacii golovy v Srednej Azii // Iskusstvennaya deformaciya golovy cheloveka v proshlom Evrazii. Vyp 5. Moskva: Institut Arheologii RAN. 2006. – p.12 – 21.
11. Podushkin A. N. Arysskaya kultura Yuzhnogo Kazahstana IV v.do.n.e. – VI v.n.e. – Turkestan: Izdatelskii centr MKTU im. H.A.Yasaui, 2000. – 201 p.
12. Ochir – Gorjaeva M. A. Poza vsadnika po arheologicheskim i Etnograficheskim dannym // Oriental Studies. Issue 5. 2019. p.812-821.
13. Smirnov K.F. Savromaty rannaya istoriya i kultura sarmatov. – Moskva: İzd-vo Nauka, 1964. – 376 p.

14. Berezin Ya.B. Sarmatskie pogrebeniya mogilnika «Nezlobnenskii 6» v stavropolskom krae // *Istoricheskaya antropologiya. Seriya XIII. №3. 2021. p. 120 – 133.*
15. Stepanova N. F. Afanasevskaya kultura: osobennosti pogrebalnogo obriada pamyatnikov Gornogo Altaya i Srednego Eniseya. A. A. Tishkin (otv. red). *Drevnie i srednevekoveye kochevniki Centralnoy Azii.* – Barnaul: Azbuka, 2008. p.89 – 92.
16. Sinyuk A. T. Bronzovy vek basseyna Dona. *Monografiya.* – Voronezh: Izd-vo Voronezhskogo peduniversiteta, 1996. – 350 p.
17. Uhri A. *Anadolu'da Ölümün Tarih Öncesi. Bir geleneğin oluşum süreçleri.* – İstanbul: Ege Yayınları, 2014. – 230 p.
18. Torgoev A.I., Erzhigitova A.A. *Genezis i voprosy khronologii pogrebalnyh sooruzhenii Kangiuya II v. do n.e. – IV v. n.e. // Arheologiya i istoriya Kangiuyuskogo gosudarstva. S. A. Jacenko (red.). – Shymkent: Tipografiya «Alem», 2020. p.136 – 158.*
19. Rykov P. S. *Arheologicheskikh raskopok bl. gor. Uralska v iyule 1926 goda // Institut istorii, arheologii i etnografii AN KazSSR. Arhiv materialdary. Delo №187. 1927.*
20. Kushaev G. A., Zhelezchikov B. F. *Otchet ob arheologicheskikh raskopkah v Uralskoy oblasti v 1927 // Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1290. 1973.*
21. Kushaev G.A., Zhelezchikov B.F. *Otchet o arheologicheskikh issledovaniyah v Uralskoj oblasti v 1973 god // Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1340. 1974.*
22. Kushaev G.A., Zhelezchikov B. F. *Otchet ob itogah arheologicheskikh raskopok Uralskogo pedinistituta v 1975 god // Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1467. 1976.*
23. Zhelezchikov B.F. *Arheologicheskikh pamjatniki Uralskoy oblasti. – Volgograd: Izd-vo Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 1998. 135 p.*
24. Kushaev G.A., Kokebaeva G.K. *Otchet ob itogah arheologicheskikh raskopok Uralskogo pedinistituta v 1980 godu // Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1836. 1980.*
25. Vainberg B. I., Levina L. M. *Nizovaya Syrdari v drevnosti//Chirikrabskaya kultura. Vypusk I. Moskva. 1993. 176 p.*
26. Martynov A. I. *Lesostepnaya Tagarskaya kultura. – Novosibirsk: Izd-vo nauka, 1979. 208 p.*
27. Mogilnikov V. A. *Naselenie Verhnego Priobiya v srednie-vtoroy polovine I tysiacheletiya do.n.e. – Moskva: IA RAN, 1997. – 195 p.*
28. Davidovich E. A., Litvinskii V. A. *Arheologicheskii ocherk Isfarinskogo rayona. – Stalinabad: Izd-vo Akademii nauk Tadzhijskoy SSR. 1955. – 231 p.*
29. Bokovenko N. *Tagar Kültürü (çev. A. Aleskerov) // S. Koca vd. (Ed.). Türkler. I. Cilt. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – p.518 – 525.*
30. Maksimenko V. E. *Pamyatniki Savromatskogo perioda // Savromaty na nizhnem Donu. – Rostov: Izd-vo Rostovskogo Universitet, 1983. – 224 p.*
31. Melyukova A. I. *Naselenie nizhnego podnestrovyia v IV – III do.n.e. // P. D. Liberov, V. I. Guljaev (otv. red). Problemy skifskoy arheologii. №177. – Moskva: Izd-vo Nauka, 197. – p.39 – 54.*
32. Kopylov V.P., Lukyashko S. I. *Pogrebeniya predskifskogo i skifskogo vremeni v mezhdureche Dona i Sala // Donskie Drevnosti №4. 1995. – p. 117 – 148.*
33. Saidirahman U. *Koshpelilerdinuly qonys audaruy// <https://e-history.kz/kz/news/show/33857> 2022. [saytunan 01.05.2022 zhyly alingan](https://www.saytunan.kz/01.05.2022-zhyly-alingan)*
34. Baypakov K.M, Smagulov E.A, Erzhigitova A.A. *Rannesrednevekoveye nekropoli Yuzhnogo Kazahstana. – Almaty: Baur, 2005. 224 p.*
35. Gursoy M., Sizdikov B., Seraliev A. *Ayaqtary ayqasqan zherleu turaly (Myntobe qorymy materialdary negizinde) // Euraziyalyq dalalyqorkeniet: adam zhane tarihi – madeni orta. Euraziya dalasy arheologiyasy V halyqaralyq kongresinin materialdary (Turkistan, 11 – 14 qazan). Almaty – Turkistan: 2022. – p.288 – 296.*
36. Zhelezchikov B.F., Klepikov V.M., Sergackov I.V. *Drevnosti Lebedevki (VI – II v.do.n.e.) – Moskva: Izd-vo Vostochnaya Literatura RAN, 2006. – 159 p.*
37. Kushaev G.A. *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyah v Uralskoy oblasti za 1971 g // Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo1227. 1972.*
38. Kushaev G.A. *Otchet ob itogah polevih arheologicheskikh issledovaniyah v severnoj chasti Chzhino Djurinskikh razlivov Uralskoj oblasti 1984 // Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №2058. 1985.*

39. Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Katakombnye zahoroneniya Uralskoy oblasti//Sovetskaya arheologiya №4, 1978. p.218-228.
40. Kushaev G.A., Kokebaeva G.K. Otchet ob itogah arheologicheskikh raskopok Uralskogo pedinstituta v 1979 g // Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo 1762. 1980.
41. Zadneprovskii Yu. A. Arheologicheskie pamyatniki yuzhnykh rayonov Oshskoy oblasti (seredina I tysyacheletiya do.n.e. - seredina I tysyacheletiya n.e.). – Frunze: Izd-vo AN KirgSSR, 1960. 172 p.
42. Abetekov A. K., Baruzdin Yu. D. Arheologicheskie pamyatniki Talasskoy Doliny//Sako-Usunskie pamyatniki Talasskoy doliny. – Frunze: Izd-vo AN KirgSSR, 1963. 264 p.
43. Litvinskii B. A. Kurgany i kurumy Zapadnoy Fergany. – Moskva: Izd-vo nauka, 1972. 258 p.
44. Ilyukov L. S. Sarmatskie pogrebeniya iz kurgana 22 Levencovskogo VII moginika // Nizhnevolzhskii arheologicheskii vestnik №6. 2003. p. 278-282.
45. Dubova N. A. Iskusstvennaya deformatsiya golovy u zemledel'tsev epokhi broanzy // Iskusstvennaya deformatsiya golovy cheloveka v proshlom Evrazii. Vyp 5. Moskva: Institut Arheologii RAN. 2006. – p.22 – 36.
46. Batieva E. F. Iskusstvenno deformirovannyye cherepa v pogrebeniyakh Nizhnedonskikh mogilnikov (pervyye veka nashey ery) // Iskusstvennaya deformatsiya golovy cheloveka v proshlom Evrazii. Vyp 5. Moskva: Institut Arheologii RAN. 2006. – p.53 – 72.
47. Salnikov K.V. Sarmatskie pogrebeniya v raione Magnitogorska // Kratie Soobshheniya. O dokladah i Polevykh Issledovaniyakh Instituta Istorii Materialnoy Kultury. Vyp. XXXIV. Moskva: Izd-vo Akademii Nauk SSR. 1950. – p.115 – 121.
48. Özbek M. İnsan toplumlarında kafatası deformasyonları (Etnoantropolojik bir araştırma) // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi. Sayı 11. 1978. – p.47 – 57.
49. Ahmet S. Z., Baypakov K. M. Ontustik Qazaqstan oblysy tarih zhane madeniet eskertkisherinin zhinagy // Otyrar audany. – Almaty: «Baur» baspasy, 2007. – 424 p.
50. Levina L. M. Etnokulturnaya istoriya Vostochnogo Priaralya: I tysyacheletie do. n. e. I tysyacheletie n.e. Moskva: Vostochnogo Literatura, 1996. – 396 p.
51. Baypakov K. M., Taymagambetov Zh. Q. Qazaqstan Arheologiyasy. Almaty: 2009. – 570 p.
52. Zhelezchikov B. F., Kriger V. A. Otchet arheologicheskie raboty v Uralskoy oblasti v 1979 g // Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1759. 1979
53. Pshenichnyuk A. H. Sarmatskii mogilnik Krasny Yar v Orenburgskoy oblasti // Materialy po epohe bronzy rannego zheleza Yuzhnogo Urala i Nizhnego Povolzhya: Sbornik nauchny statei. – Ufa: BNC UrO AN SSSR, 1989. – p. 99 – 119.
54. Pshenichnyuk A. H. Kultura rannih kochevnikov Yuzhnogo Urala. – Moskva: Izd-vo Nauka, 1983. - 200 p.
55. Galeev R. M. Kraniotrigonometricheskoe issledovanie cherepov iz mogilnika Chernovaya VIII // Vestnik arheologii, antropologii i etnografii. №2 (13). 2010. – p.109 – 117.
56. <https://zoom.cnews.ru/rnd/news/top/u faraona ehnatona vyyavleny priznaki dvuh geneticheskikh otklonenij saytnan04.07.2022 zhylyalngan>.
57. <http://tatarhistory.ru/ru/atlas/gunny-i-velikoe-pereselenie-narodovsaytnan 01.05.2023 zhyly alngan>

ӘОЖ 902.035
ҒТАМР 03.41.91

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.020>

Б.С. Сиздиков¹, М.Б. Қожа², А.А. Сералиев³

¹ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының жетекшісі ғылыми қызметкері,
Түркістан қ., Қазақстан.

E.mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының бас ғылыми қызметкері, Түркістан қ., Қазақстан.

E.mail. mukhtar.kozha@ayu.edu.kz

³ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, докторант, Астана қ., Қазақстан.

E.mail. ali.seraliev@mail.ru

КЕЛЕС ӨңІРІНДЕГІ ЕЖЕЛГІ КҮЛТӨБЕ ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ТОПОГРАФИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа

Тарихи жазба деректерде Х ғ. бастап кездесетін Келес даласында өмір сүрген ежелгі тұрғындар жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар егін шаруашылығымен де айналысып, тіпті биік қамалды қалалар тұрғызысып, өңірдегі алғашқы қалалық мәдениетті қалыптастырған. Өңірдің географиялық орналасуын негізге ала отырып, Келес өңірінің көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықтармен отырықшы егін шаруашылығымен айналысқан халықтардың арасындағы табиғи шекара болғандығын аңғаруға болады. Бұған Келес өңірінде көптеп орналасқан қалашықтар мен қоныстар, үлкенді-кішілі қорымдар негіз болуда. Ұлы Жібек жолының Сайрам қаласынан Шаш (Ташкент) қаласына, Шаш қаласынан Отырар және Яссы қалаларына баратын бағытын алып жатқан Келес өңіріндегі қалашықтар, ежелгі дәуірден бері саудасы мен өнері, егіншілігімен мал шаруашылығы қатар дамыған орталықтардың біріне айналған. Мақалада осы күнге дейін толық зерттелмеген, Келес өңіріндегі ірі орталықтардың бірі саналатын Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымын зерттеп, салыстырмалы түрде талдап, ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Сонымен қатар мақалада «күлтөбе» атауының мағынасына тоқтала отырып, ғылыми тұжырымдар жасалынды.

Мақала АР19678134 «Келес өңірінде орналасқан ежелгі Күлтөбе қалашығында археологиялық және пәнаралық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

Кілт сөздер: Келес өңірі, Сырдария, Күлтөбе, ежелгі қалашықтар, топография, фортификация, қамал қабырғасы.

Сиздиков Б.С.¹, Қожа М.Б.², Сералиев А.А.³

¹ Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави,
ведущий научный сотрудник научно-исследовательского института археологии, Туркестан, Казахстан.

E.mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

² Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави,
главный научный сотрудник научно-исследовательского института археологии, Туркестан, Казахстан.

E.mail. mukhtar.kozha@ayu.edu.kz

³ Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, докторант, Астана, Казахстан.

E.mail. ali.seraliev@mail.ru

ТОПОГРАФИЯ ДРЕВНЕГО ГОРОДИЩА КУЛЬТӨБЕ В КЕЛЕССКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Согласно письменных источников Х в. население, обитавшее в Келесской долине наряду с полукочевым животноводством занималось земледелием, строило города с высокими крепостными стенами, в связи

с чем в регионе зарождалась городская культура. Если брать во внимание географическое расположение, то можно заметить, что Келесский регион является природной границей между населением, занимавшимся кочевым животноводством и населением, земледелием. Свидетельством тому являются расположенные в данном регионе городища и поселения, большие и малые могильники. Города региона, которые находились на отрезке Великого Шелкового пути, ведущих от Сайрама до Шаша (Ташкент), от Шаша до Отрара и Яссы, с древнего периода были центрами, где наряду с торговлей и культуры развивались земледелие и животноводство. В статье, мы сочли необходимым, ввести в научный оборот вопросы топографии одного из крупных центров Келесского региона – городища Культобе. Наряду с этим, в статье дано значение названия «культобе», сделаны научные выводы.

Статья подготовлена в рамках научного проекта AP19678134 «Проведение археологических и междисциплинарных исследования на древнем городище Культобе расположенном в Келеском регионе».

Ключевые слова: Келесский регион, Сырдария, Культобе, древнее городище, топография, фортификация, крепостные стены.

B.S. Sizdikov¹, M.B. Kozha², A.A. Seraliyev³

*¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology,
Turkistan, Kazakhstan. E.mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

*² Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Chief researcher of the Research Institute of Archaeology,
Turkistan, Kazakhstan. E.mail. mukhtar.kozha@ayu.edu.kz*

*³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Doctoral student, Astana, Kazakhstan.
E.mail. ali.seraliyev@mail.ru*

TOPOGRAPHY OF THE ANCIENT SETTLEMENT OF KULTOBE IN THE KELESSKY REGION

Abstract

According to written sources of the Xth century, the population that lived in the Keles valley, along with semi-nomadic animal husbandry, was engaged in agriculture, and built cities with high fortress walls, in connection with which an urban culture was born in the region. If we take into account the area's geography, it becomes apparent that the Keles region serves as a natural boundary between those who practice nomadic animal husbandry and those engaged in agriculture. There is evidence of settlements and small-sized settlements in this region, as well as both large and small burial grounds. The cities of the region, which were located on the segment of the Great Silk Road leading from Sairam to Shash (Tashkent), from Shash to Otrar and Yassy, from the ancient period were centers where, along with trade and culture, agriculture and animal husbandry developed. In this article, we believe it's important to bring to light the topography of Kultobe, a significant hub in the Keles region that should be integrated into scientific discourse. Furthermore, the article provides the definition of the name "Kultobe" and draws appropriate scientific conclusions.

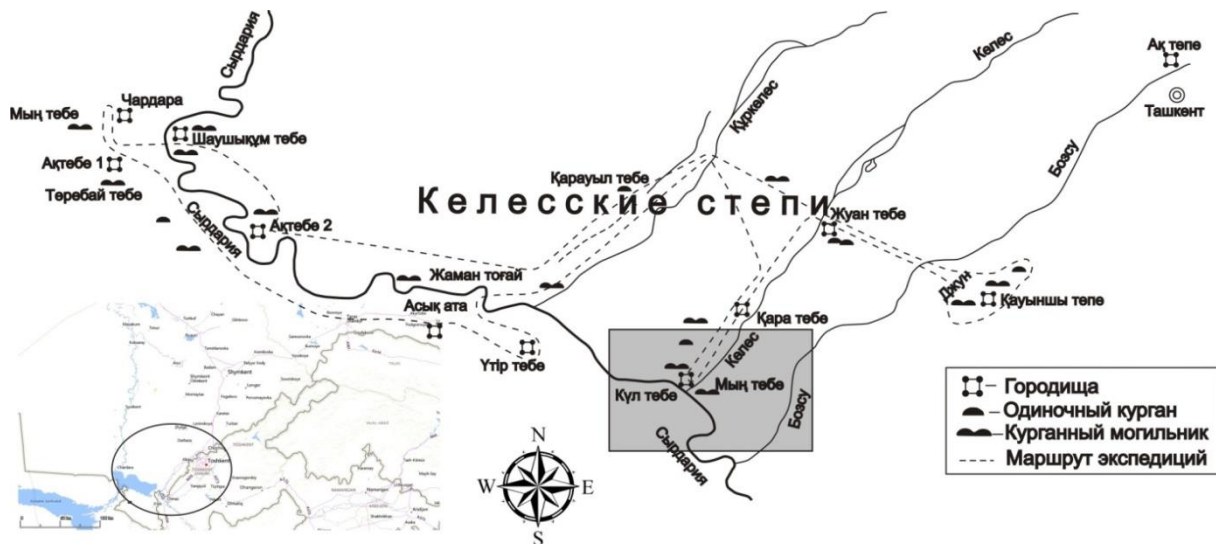
The article was prepared as part of a scientific project AP19678134 «Carrying out archaeological and interdisciplinary research on the ancient settlement of Kultobe located in the Keles region».

Keywords: Keles region, Syrdarya, Kultobe, ancient settlement, topography, fortification, fortress walls.

Кіріспе

Күлтөбе қалашығы Сырдария өзенінің ортаңғы ағысында, Келесөзенінің Сырдария өзеніне құяртұсында орналасқан (Түркістан облысы, Келес ауданы, Ғ.Мұратбаев ауылының оңтүстік-батысында 2 км). Күлтөбе қалашығының географиялық координаты: N 4540702.838, E 467896.822, теңіз деңгейінен биіктігі – 234.000 м. Қалашықтың жалпы аумағы 8,5 гектарды құрайды. Аймақтағы ескерткіштердің тарихи топографиясына көз жүгіртер болсақ, қалашықтың шығыс және оңтүстігінде ежелгі Қаратөбе, Қауыншытепе, Жуантөбе, Ақтепе, Шаш т.б. ескерткіштер орналасқан болса, солтүстік және батысында Үтіртөбе, Ақтөбе, Шаушықұмтөбе, Шардара, Сүскент, Байыркүм және т.б. ескерткіштер орналасқан (1-карта). Өңірде Сырдария өзеніне құятын суы мол Құркелес, Келес, Шыршық және Ангрен өзендері орналасқандықтан, бұл аймақ Орталық Азияның жартылай көшпелі мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына қолайлы, жан жануарларға толы тоғайлы, суы мол, адам баласының өмір сүруіне ыңғайлы аймақтарының бірі болып табылады. Жоғарыда аталған өзендердің бойында орналасқан қалалар

мен үлкен көлемді қоныстарды негізге ала отырып, Келес өңірінің көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықтармен отырықшы егін шаруашылығымен айналысқан халықтардың арасындағы табиғи шекара болғандығын аңғаруға болады. Себебі Сырдария алқабы, соның ішіндегі суы мол өзендерге бай Келес өңірінен оңтүстікке қарай шаруашылығы егіншілікке негізделген отырықшы халықтар шоғырланған болса, Келес өңірінен солтүстікке қарай қырлы-сайлы далалы болып келетін аймақта негізгі шаруашылығы мал шаруашылығына негізделген халықтар өмір сүрген.

Карта 1. Келес өңірінің археологиялық картасы.
(Максимова, Мерциев, Вайнберг и Левина 1968)

Келес өңірі жазба деректерде алғаш рет X ғ. географиялық шығармаларда кездесе бастайды [35, 78]. XVI ғ. авторы Хафиз Таныштың «Шараф-наме-йи шахи» атты тарихи шығармасында Абдаллах-ханның 1580 ж. жорығын сипаттай келе Келесте «ғажайып елді мекендер мен көрікті жерлер» бары айтылады – «были чудесные селения и прекрасные места [36]. Келес өңірі XIX ғ. ортасынан бастап орыс деректерінде кеңінен атала бастайды. Орыстың белгілі тарихшысы П.И. Рычков өз еңбегінде Шыршық, Арыс және Келес аймақтары Ұлы жүз қазақтарының негізгі мекені деп жазады [37,27].

Келес өңірінің ежелгі тарихына көз жүгіртер болсақ, өңірдегі ең алғашқы тіршілік ізі көне тас дәуірінен бастау алатындығы, аңшылар мен терімшілердің тау өзендері мен бұлақтарының жағасындағы үңгірлерде мекендегендігі белгілі. Х.А. Алпысбаев басшылығындағы Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы 1973-1974 жылдары жүргізген зерттеу жұмыстары барысында Келес өзенінен бастау ала-тын Қаржантау, Өгем, Қосмола, Қазығұрт тау жоталарының бөктерінде орналасқан Жалпақсу I, II, III, Сусінген, Жалғызарша I, II, III, секілді ежелгі тас және орта тас дәуірінің тұрақтарын анықтаған [1, 120-125; 2, 18-21]. Аталмыш тұрақтар өңірде адамзат баласының сонау тас дәуірінен бері өмір сүріп келе жатқандығының куәсі болуда. Келес өңірінің әлгі күнге дейін толық зерттелмеуінің салдарынан өңірдегі қола дәуірі ескерткіштері жайында деректердің жоқтың қасы. Ерте темір дәуірінде Орта Азияда көшпелі мәдениетті қалыптастырған Сақ тайпаларының мекендегендігі баршаға белгілі. Көне Ахеменидтік жазбаларда бұл тайпаларды Сақ – тиграхаудалар, Сақ – хаумаваргалар, Сақ – парадарайлар деп үш топқа бөліп сипаттаған. Сақ тайпалары жайында зерттеу жұмыстарын жүргізіп келген бірқатар ғалымдар, Сақ – тиграхаудалар Шаш, Қырғызстан және Қазақстанның оңтүстік территорияларын мекендеген деген пікірді алға тардады [3, 16-17]. Бұл деректерді негізге ала отырып, Ерте Темір дәуірінде Келес өңірінде Сақ – тиграхаудалардың мекендегендігін аңғаруға болады. Пайымдауымызша суы мол өзен алқаптарында көптеп кездесетін қоныстар, қалашықтар және қорымдар аталмыш тайпалардан қалған ескерткіштер болуы мүмкін **(1-сурет)**. Шардара су қоймасының астында қалған ЖаманТоғай қорымынан анықталған жерлеу орындар бұл пікірімізді қуаттай түсуде [28, 174-192]. Ә.Х. Марғұлан өз еңбектерінде Келес өзені бойындағы Жартытөбе және Қаратөбе секілді ежелгі қоныстардың Сақ тайпаларына тиесілі болуы мүмкіндігін айтып өткен[4, 16-17]. Келес өңірінде, Шардара су қоймасының орнында жылдар бойы зерттеу жұмыстарын жүргізген Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич өңірде мекендеген сақ тайпалары жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар егін

шаруашылығымен де айналысқандығын, тіпті қалалар тұрғызысып, өңірдегі алғашқы қалалық мәдениетті қалыптастырғандығы жайлы көңілге қонымды пікір айтқан [5, 8].

Сурет 1 – Келес өзені бойындағы ежелгі қоныстардың көрінісі.

Аймақта өмір сүрген ежелгі тайпалардың бірі қаңлылар, б.д.д. 2 – б.д. 6 ғғ. оңтүстікте Ферғана аймағынан, солтүстікте Арал теңізіне дейінгі, ал шығыста Қаратау беткейлерінен Талас өзеніне дейінгі аралықта мемлекеттік дәрежеде билік құрып, қаңлы мәдениетін қалыптастырған [6,149-151; 7, 160-163; 8, 42; 9, 91]. Қаңлы мәдениетін ұзақ жылдар бойы зерттеген Г.В. Григорьев, С.П. Толстов, А.Н. Бернштам, Л.М. Левина секілді ғалымдар өз зерттеулерінде аймақтық ерекшеліктер негізінде қаңлы мәдениетін үш топқа бөліп қарастырған. Бұл мәдениеттер, алғашқы ауқымды зерттеу жұмыстары жүргізілген ескерткіштердің атымен қауыншы, отырар-қаратау және жетіасар мәдениеттері деген атауларға ие болған[5, 19-60; 10,193-224; 7, 208-230]. Соңғы жылдары қаңлы мәдениетін зерттеуші А.Н. Подушкин төртінші топқа жататын қаңлылардың Арыс мәдениетін ғылыми айналымға енгізуде [11].

Қаңлылардың қауыншы мәдениеті таралған территория, Сырдарияның ортаңғы ағысын, Құркелес, Келес, Шыршық және Ангрен өзендерінің аңғарларын, яғни Ташкент оазисін қамтуда. 1934-1938 жылдары Г.В. Григорьев басшылығындағы Янгиуль археологиялық экспедициясының көп жылдық зерттеу-лерінің нәтижесінде Ташкент оазисіндегі қаңлы мәдениетіне жататын ескерткіштер жоғары деңгейде зерттеліп, оған алғашқы зерттеу жұмыстары жүргізілген Қауыншытөбе ескерткішінің атымен «Қауыншы мәдениеті» деген атау берілген [10,90-91; 7, 220].

Күлтөбе қалашығы 1960 ж. Кемел Ақышевтың редакторлығымен бір топ ғалымдар жазған «Қазақстанның археологиялық картасына» түспей қалды. Археологиялық нысан алғаш рет 1968 жылы археологиялық әдебиетте аталады. Күлтөбе қалашығы «Древности Чардары» атты кітаптың бетінде кездеседі [28, 6]. «Сырдария өзенінің жоғары жағындағы археологиялық ескерткіштер картасы» делінген сызбада көрсетіледі. Дегенмен кітапта ескерткіш сипаттамасы берілмейді.

XX ғ. 90-шы жылдары Келестің ортағасырлық археологиялық ескерткіштерін есепке алып зерттеу жүргізіп бірнеше мақалалар жазып жариялап және кандидаттық диссертация қорғаған Д.Ә. Талеев болды [38, 17; 39, 145-157; 40, 34-36]. Алайда Д.Ә. Талеевтің мақсаты ортағасырлық қалашықтар мен елді мекендерді түгендеп талдаған. Ғалым таңдап алынған хронологиялық шеңберден шықпай қаңлы дәуірі ескерткіштерін зерттеуді мақсат етпеген.

1994 ж. «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Оңтүстік Қазақстан облысы» атты энциклопедиялық басылымда Күлтөбе қалашығы алғаш рет біршама сипатталып көрсетіледі [41, 223-224]. Қалашықтың орталық бөлігінің сызба жобасы берілген. Археологиялық нысанның сипаттамасын жазу барысында ескерткіштің бөлігі су астында болуына орай толық топографиялық суреттеме жасауға болмайтынын атап өтеді.

Қаңлы тайпаларының өмір сүрген аймақтарының ішіндегі Құркелес және Келес өзендерінің аңғарларындағы ескерткіштері аз не атүсті зерттелгені байқалады. Осы себепті 2017 жылдан бері Келес өзенінің төменгі ағысында орналасқан Күлтөбе қалашығы мен Мыңтөбе қорымында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлері, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлыттық университетінің және Шымкет Педагогикалық университетінің қызметкерлері зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді [12, 409-419; 13, 48-62; 14, 195-200; 15, 99-104; 16, 153-167]. Осы күнге дейін жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының барысында қорымдағы 9 обада қазба жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде қаңлы тайпаларына тиесілі жерлеу орындары екі түрі анықталған. Күлтөбе қалашығының жоғарғы құрлыс қабатынан қаңлы кезеңінің соңына жататын саз ыдыстардың бөліктері табылған. Мақалада осы күнге дейін толық қарастырылмаған Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымын зерттеп, талдап ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Сонымен қатар мақалада «күлтөбе» атауының мағынасына, шығу тарихына тоқтала отырып, ғылыми тұжырымдар жасалынды.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында археологиялық деректермен қатар өңірді зерттеген өлкетанушылар мен саяхатшылардың еңбектері кеңінен пайдаланылды. Өлкетанушылар мен саяхатшылардың жазған еңбектерін талдай отырып, өңірдің ежелгі тарихы, атаулары жайлы мағлұматтар алынса, археологиялық деректер арқылы қалашықтың топографиялық құрылымы, құрлыс қабаттары және хронологиясы, қала тұрғындарының материалдық мәдениеті жайлы маңызды мағлұматтар жинақталды. Атап айтар болсақ Е.Т. Смирнов [17, 7-17], Н.П. Остроумов [18; 19, 118-137; 20, 32-44], А.Б.Вревский [21, 4-5], А.О. Руднев [22, 57-62], В.Ф. Краваевъ [23, 8-10], Г.В. Григорьев [24, 3-42; 25, 2-40; 26, 3-39; 27, 47-67], Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич [5, 19-60], А.Г. Максимова, М.С. Мерциев, Б.И. Вайнберг, Л.М. Левина, А.А. Чариков, Ф.Х. Арсланова [28, 1968: 1-252; 29, 1-60; 30, 1-18], Т.Агзамходжаев [31, 71], Н.П. Подушкин, А.Н. Подушкин [15, 99-104; 16, 153-167; 34] сынды ғалымдардың өңірде жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстары әлі күнге дейін маңызды зерттеулердің бірі болып табылуда.

Нәтижелер

Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымы

Ескерткіш Сырдария өзенінің оң жағалауында, Келестің оң жағалауында орналасқан. Ежелгі Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымына келер болсақ, археологиялық нысан су жайлатын аймақтың қасындаға террасаға орныққан. Жер бедерінде қалашықтың бөліктері айқын байқалады. Қалашық ерте ортағасырлық қалалар секілді цитадель, шахристан және рабад бөліктерінен тұрады. Цитадель мен шахристан айналдыра қоршалған биік қамал қабырғалары арқылы бір-бірімен байланыса орналасқан. Биік қамал қабырғасымен қоршалған шаршы пішінді шахристанның оңтүстік-батыс бөлігінде шаршы пішінді биік қамал қабырғасымен қоршалған цитадель орналасқан (**2-сурет**). Қалашықтың шахристан бөлігіне де, цитадель бөлігіне де жалғыз қақпа болған. Қақпалар солтүстікке бағытталған. Ерте орта-ғасырлық қалалардың фортификациясын зерттеп жүрген ғалымдардың еңбектерін талдай келе, ерте ортағасырлық қалашықтардың қақпаларының солтүстікке бағытталғандығы белгілі болды. Бұл пікірімізге Ташкен оазисіндегі Ежелгі Ханабад, Калатеп (Искитеп), Севильтепа (Мунчактепа), Пушти Махмуд, Актепа, Қыркджангитеп т.б. қалашықтары солтүстікке бағыттала орналасқан қақпалары негіз болуда [32, 12-41]. Кәзіргі таңда қалашық маңы егістік алқабына айналып кетуіне байланысты қалашықтың рабад бөлігі сақталмаған. Қалашықтың шахристаны бұрыштары домаланып келген шаршы пішінді, биік төбе ретінде сақталған. Ташкен оазисінде және Келес өзені алқабында орналасқан ежелгі қалашықтардың басым бөлігі шаршы пішінді немесе сопақша болып келуі ежелгі қалалардың топографиялық құрылымы жағынан бір-бірімен ұқсас болуда. Қалашықтың шахристан бөлігін қоршап тұрған қамал қабырғасының жалпы ұзындығы шығыс-батыс бағытында 310 м, оңтүстік-солтүстік бағытында 220 м. жоғарыда айтып өткеніміздей қалашық бір қақпалы болып келуде. Қалаға кіретін қақпа шахристанның солтүстік-батыс бұрышында, солтүстікке бағыттала орналасқан. Қақпа орнының енді болып келуін (10 м) негізге ала отырып, қалалашық қақпасының үлкен болғандығын аңғаруға болады. Шахристанның үсті жайпақ тегіс болып келуде, топографиясынан көше немесе құрлыс нысандарының іздері байқалмайды. Қалашықтың шахристан бөлігінде қазба жұмыстары жүргізілмегендіктен мәдени қабаттың тереңдігі белгісіз. Биік төбе ретінде сақталған қалашықтың шахристан бөлігі табиғи төбе үстінде тұрғызылған болуыда әбден мүмкін. Оны алдағы уақытта жүргізілетін қазба жұмыстары барысында анықталатын болады. Шахристан-ның оңтүстік-шығыс бұрышы табиғи апаттың салдарынан бұзылуда. Жоғарыда айтып өткеніміздей Келес өзіне жағалай орналасқан қалашықтың шахристан және цитадель бөліктерін Келес өзені шайуда. Жыл сайын табиғи апаттың салдарынан 40-50 см мәдени қабат бұзылып, өзенге ағып кетуде. Ауыл тұрғын-дарының

айтуына қарағанда, өзендегі балықтарды аумен аулау барысында қалашық маңындағы өзеннің табанынан әр-түрлі пішіндегі саздан жасалған ыдыстар ауға оратылып табылған. Бұл мәліметтерден тарихи құндылықтарымыздың өзен суымен ағып, құм және лай тұнбалары астында қалып жатқандығын аңғаруға болады.

Қалашықтың топографиясын көз жүгіртер болсақ, шахристанның камал қабырғасының шығыс бөлігінде іргелес, шеңбер пішінді биік төбенің орналасқандығын көруге болады. Аталмыш төбенің топографиялық құрылымына келер болсақ, төбе шеңбер пішінді, үсті тегіс, айналдыра қоршалған биік қабырғалы болып келуде. Төбенің солтүстік-батыс бөлігі аздап сыртқа шығыңқы. Төбенің жалпы диаметрі 55 м. Аталмыш төбенің топографиясын негізгі алар болсақ, топрақ үйіндінің астында ауқымды бір құрлыстың жатқандығы белгілі. Зерттеу жұмыстарымыз барысында төбенің топографиясын зерделей келе, төбе астындағы құрлыс нысанға кіретін есіктің солтүстік-батысқа бағытталғандығын аңғаруға болады. Себебі жоғарыда айтып өткеніміздей солтүстік-батысқа аздап шығыңқы болып келген бөліктің есік орны болуы әбден мүмкін. Яғни, шахристанның камал қабырғасына жағалай орналасқан көше арқылы төбе астындағы құрлыс нысанға кіретін болған. Төбе астындағы құрлысқа басқа жақтан кіру мүмкін емес. Себебі төбенің шығысы биік қыратты болып келуде, оңтүстігінде өзен орналасуда, ал шығысында шахристанның биік камал қабырғасы орыналуда. Пайымдауымызша төбе астында қала халқына қызмет ететін ерте кезеңдерге жататын ғибадатхананың немесе қоғамдық бір құрлыстың орын алуы мүмкін. Ферғана аймағындағы Кува қаласының рабат бөлігінде орналасқан шеңбер пішінді төбенің астынан ашылған ғибадатхана бұл пікірімізді қуаттай түсуде [33, 189-209]. Төбе астында қандай құрлыстың жатқандығы алдағы уақытта жүргізілетін археологиялық қазба жұмыстары барысында анықталатын болады.

Сурет 2 – Күлтөбе қалашығының әуеден көрінісі.

Қалашықтың цитадельінің топографиялық құрылымына көз жүгіртер болсақ, цитадельдің екі бөліктен тұратындығы белгілі болуда. Қалашықтың цитадельі бұрыштары дұмаланып келген төрт бұрыш пішінді, биік төбе ретінде сақталған. Яғни цитадельдің шығыс және солтүстік бөлігі биік тік қабырғалы камалмен қоршалған болса, оңтүстігі өзенмен іргелес орналасқан, ал батыс бөлігі аздап тік жарлы болып келуде. Қалашықтың цитадель бөлігін қоршап тұрған камал қабырғасының жалпы ұзындығы шығыс-батыс бағытында 120 м, оңтүстік-солтүстік бағытында 100 м. Цитадельге бір қақпа арқылы кіретін болған. Цитадельдің қақпасы солтүстік қабырғасының орта тұсында, солтүстікке бағыттала орналасқан. Қақпа орнының енді болып келуін (8 м) негізге ала отырып, цитадель қақпасының көлемді болғандығын аңғаруға болады. Цитадельдің қоршап тұрған тік қабырғалы камалдың үсті тегіс болып келуде, топографиясынан көше немесе құрлыс нысандарының іздері байқалмайды. Цитадельдің орталық бөлігінде шеңбер пішінді биік төбе орналасқан. Төбенің солтүстік-батыс бөлігі аздап сыртқа шығыңқы болып келуде. Төбенің жалпы диаметрі 40 м. Аталмыш төбенің топографиясын негізгі алар болсақ, топрақ үйіндінің астында

ауқымды бір құрлыстың жатқандығы белгілі. Зерттеу жұмыстарымыз барысында төбенің топо-графиялық құрылымын зерделей келе, төбе астындағы құрлыс нысанға кіретін есіктің солтүстік-батысқа бағытталғандығын аңғаруға болады. Себебі жоғарыда айтып өткеніміздей солтүстік-батысқа аздап шығыңқы болып келген бөліктің есік орны болуы әбден мүмкін. Яғни, солтүстікке ашылған цитадельдің қақпасы арқылы төбе астындағы құрлыс нысанға кіретін болған. Себебі төбе астындағы құрлысқа басқа жақтан кіру мүмкін емес. Цитадельдің оңтүстік бөлігі табиғи апаттың салдарынан бұзылуда. Жоғарыда айтып өткеніміздей Келес өзіне жағалай орналасқан қалашықтың шахристан және цитадель бөліктерін Келес өзені шайуда.

Пайымдауымызша цитателдің орталық бөлігіндегі төбе астында қала билеушісінің сарайы немесе қала халқына қызмет ететін қоғамдық бір құрлыс (ғибадатхана) болуы мүмкін. 2017 ж. т.ғ.д., профессор М.Елеуовтың басшылығындағы Тұран Археологиялық Эспедициясы цитадельдің орталық бөлігінде орналасқан шеңбер пішінді төбеде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстары барысында қазба алаңынан тұтастай қыш құландылары ашылды. Тазалау жұмыстары барысында қыш құландыларының реперлік нүктеден 1-1,3 м тереңдікке дейін жалғасып жатқандығы белгілі болған. Реперлік нүктеден 1,3-1,4 м тереңдіктен өте нашар сақталған қалың қабырғаның құландылары анықталған. Өкінішке орай қабырғаның нашар сақталуына байланысты қандайда бір құрылыстың жобасын анықтау мүмкін болмаған. Тазалау жұмыстары барысында анықталған қыштардың көлемі 22x50x10 см, 21x48x9,5 см екендігі анықталған. Эспедиция жетекшісі т.ғ.д., профессор М.Елеуовтың пікірінше ашылған қыштардың өлшемдері Шардара археологиялық экспедициясының Ақтөбе, Шаушыққұмтөбе қалашықтарында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде анықталған қаңлы дәуіріне тиесілі құрлыс нысандардан табылған қыштардың өлшемдеріне сәйкес келеді [14, 195-199].

Қазба жұмыстары барысында реперлік нүктеден 1,4 м тереңдіктен өте нашар сақталған екінші құрылыс қабаты ашылған. Аталмыш құрлыс қабатына тиесілі оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа бағытталған ұзын кіреберіс бөлме, тұрғынүйге тиесілі екі бөлме және бір аула ашылған. Тазалау жұмыстары барысында тұрғынүй бөлмелерінің интерерлері ретінде ошақтар мен сыпалар анықталған. Тұрғынүй құрлысында көлемдері 22x50x10 см, 21x48x9,5 см қыштар пайдаланылғандығын анықтаған [14, 195-199]. Қазба жұмыстары барысында алынған саз ыдыстардың Ақтөбе I, Ақтөбе II, Шаушық-құмтөбе және Ташкен оазисіндегі Қауыншытөбе, Алимбайтөбе т.б. қалаларынан табылған саз ыдыстарға ұқсас келуде.

Қазақстанда Түркістан облысының Созақ, Арыс, Келес аудандарында, Түркістан қаласында, Жамбыл облысында, Өзбекстанның Ханабад іргесінде [42, 1162-1173], Түркіменстанда [43] Күлтөбе (Култөпе) деген топонимдер кездеседі. Топоним екі сөзден құралады: күл және төбе. Күл деп әдетте отын түгел жанып біткеннен кейінгі қалдықты атайды. Осы мағана Махмуд Қашғаридің еңбегінде де аталады [44, 326]. Аталған шығармада төбе («тубу») сөзі «тау басы» мағанада кездеседі [44, 326]. Тіке мағанада Күлтөбе күлі бар төбе, күлді төбе дегенді білдіргендей [45, 274-276]. Кейбір зерттеушілердің түсіндіруінше «күл» («мұнара») және «төбе» сөздерінен қалыптасқан атау. Бұл «мұнаралы төбе» дегенді білдіреді [43]. Биік бөлігі бар төбелер осылай аталуы мүмкін. Жоғарыда біз топографиясын сипаттаған Келестегі Күлтөбенің ерекшелігі де оның биік цитаделі болуында. Жалпы айтқанда мұндай төбелер ескі қалашықтар не елді мекендер орнын білдіреді. Осымен қатар бұл сөз басқа да мағанада қолданылады. Мысалы күл болды, күл талқан етті, быт-шыты шықты, істен шықты, жоқ қылды дегенді білдіреді. Яғни қираған, бұзылған ескі елді мекендер, қалалар орнын білдіреді.

Қорытынды

Қорытындылай келе Келес өңірдегі ең алғашқы тіршілік ізі көне тас дәуірінен бастау алатындығы, аңшылар мен терімшілердің тау өзендері мен бұлақтарының жағасындағы үңгірлерде мекендегендігі, Ерте темір дәуірінде Орта Азияда көшпелі мәдениетті қалыптастырған Сақ тайпаларының бір қолы саналатын Сақ – тиграхаудалардың қоныстанғандығы, олардың жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар егін шаруашылығымен де айналысқандығын, тіпті өңірдегі алғашқы қалалық мәдениетті қалыптас-тырып, биік қамалды қалалар тұрғызғандығы анықталды. Өңірдегі ежелгі қалашықтардың бірі саналатын Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымы зерттеліп, қалашықтың цитадель, шахристан және рабад бөліктерінен тұратындығы анықталды. Цитадель мен шахристаны айналдыра биік қамал қабырға-сымен қоршалған Күлтөбе қалашығының фортификациясы Ташкен оазисіндегі ежелгі қалашықтармен ұқсастығы анықталды. Сонымен қатар, т.ғ.д., профессор М.Елеуовтың Күлтөбе қалашығында жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесіне сүйене отырып қалашық цитателінің орталық бөлігіндегі төбе астында үлкен бір құрлыстың орналасқандығы белгілі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алпысбаев Х.А. *О находках индустрии каменного века в Каратау и Кара оба // Археологические памятники Казахстана. – Алма – Ата, 1978. – С.120-125.*

2. Таймаганбетов Ж.К. Палеолитическая стоянка им. Ч.Ч. Валиханова. Алма-Ата, 1990. – С. 18-21.
3. Акишев К.А. Древняя культура Саков и Усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963. – С. 16-17.
4. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата, 1950. – С. 16-17.
5. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. Том 5. Алма-Ата: 1958. – С. 8-33.
6. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. Москва: АН СССР. 1950. – С. 334.
7. Байпаков К.М., Таймаганбетов Ж.К. Қазақстан археологиясы. Алматы: Қазақ университеті, 2009. – С. 354.
8. Жолдасбайұлы С. Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан. Алматы: «Ана тілі», 1995. – С. 176.
9. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. Алматы: Жалын баспасы, 1994. – б. 400.
10. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тыс. н.э. Москва: Издательство НАУКА. 1971. – С. 242.
11. Подушкин, 2000 — Подушкин А.Н. Арыская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. Туркестан: Издательский центр МКТУ им. Х.А. Яссави, 2000. – С. 201.
12. Жетібаев К.М., Сиздиқов Б.С., Гурсой М. Мыңтөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси – әлеуметтік ғылымдар» сериясы. 2020. №3 (66). – С. 409-419.
13. Талеев Д., Сиздиқов Б.С., Сералиев А.А. Келес өңірінің тарихы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, 4(129) 2019. – б. 48-62.
14. Елеуов М., Талеев Д., Есенов С., Молдахмет А. Ежелгі Күлтөбе қаласы мен Мыңтөбе қорымында 2017-2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жұматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2020. – б. 195-199.
15. Подушкин А. Н., Донец А. Г. О первоначальном исследовании Археологических объектов в урочище Мынтобе // «Қазақстанның тарихи – мәдени мұрасы: Зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х.Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – с. 99-104.
16. Подушкин А.Н. Новые археологические комплексы могильников Кылышжар и Мынтобе // Марғұлан оқулары – 2019. Көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, 2019. – с. 153-167.
17. Смирнов Е.Т. Древности в окрестностях Ташкента (протоколы ТҚЛА). Ташкент. 1896. – С. 17.
18. Остроумов Н.П. Отчет о раскопках курганов на «Никифоровских землях» в окрестностях Ташкента. ОАК за 1882-1888 гг. Санкт Петербург, 1891.
19. Остроумов Н.П. Археологическая поездка в селение Мамаевку. ПТҚЛА, год IV. Ташкент. 1899. – С. 137.
20. Остроумов Н.П. Новые данные о глиняных погребальных урнах. ПТҚЛА. Год XI. 1 января 1906 г. – 1 января 1907 г. 1906. – С. 32-44.
21. Вревский А.Б. (ред.) Открытие Туркестанского Кружка любителей археологии 11 декабря 1895 г. Ташкент: Изд-во АН УзССР. 1895. – С. 128.
22. Руднев А.О. Заброшенный уголок. Туркестанские ведомости. № 15. 1900. – С. 57-62.
23. Краваев В.Ф. Голодная степь в ее прошлом и настоящем. Материалы исследования к проекту орошения Голодной и Дальверзинской степей. Выпуск I. 1914. – С. 8-10.
24. Григорьев Г.В. Отчет об Археологической Разведке в Янгиольском Районе УзССР в 1934 г. Ташкент: Издательство Комитета НАУК УзССР. 1935. – С. 42.
25. Григорьев Г.В. Краткий Отчет о Работях Янгиольской Археологической Экспедиции в 1937 г. Ташкент: Издательство УзФАН. 1940. – С. 39.
26. Григорьев Г.В., Громова В.И. Каунчи-Тепа (раскопки 1935 г.). Материалы к изучению древнейших домашних животных Средней Азии. Ташкент: Изд-во Узб. фил. АН СССР. 1940. – С. 62.
27. Григорьев Г.В. Келесская степь в археологическом отношении (К истории культуры древних саков). Известия Академии Наук Казахской ССР. № 46. 1948. – С. 47-67.
28. Максимова А. Г., Мерицьев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). Алма-Ата: Издательство НАУКА Казахской ССР. 1968. – С. 252.

29. Максимова А.Г. Отчет о работе Чардаринской археологической экспедиции 1961 г. Материалы из архива института археологии имени А.Х.Маргулана. Фонд II. Дело 777. Алма-Ата. 1961. – С. 60.
30. Максимова А.Г., Мерицеев М.С. Отчет о работе Чардаринской археологической экспедиции 1960 г. Материалы из архива института археологии имени А.Х.Маргулана. Фонд II. Дело 731. Алма-Ата. 1960. – С. 47.
31. Агзамходжаев Т. Тоябугузские наусы // История материальной культуры Узбекистана. 1962. №3. – С. 71-79.
32. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент: Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1982. – С. 12-41.
33. Мирзаахмедов Д.К., Адылов Ш.Т., Матбабаев Б.Х., Результаты археологических исследований на объекте Р 5б городища Кува // История материальной культуры Узбекистана, Выпуск 36, 2008. – С. 189-209.
34. Байпаков К.М., Подушкин А.Н. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана. – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1989. – С. 160.
35. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды института истории, археологии и этнографии. Т. VIII. – Алма-Ата: 1960. – С. 78.
36. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: 1969. – С. 255.
37. Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. – Санкт-Петербург: 1762. – С. 27.
38. Талеев Д.Ә. Келес өңірінің ортағасырлық археологиялық ескерткіштері (VI–XVIII ғғ.) тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы: 1995. – 21 б.
39. Талеев Д.Ә. Келес өңірінің жоғары ағысындағы археологиялық ескерткіштер // Археологические памятники на Великом шелковом пути. Алматы: 1993. – 145-157 бб.
40. Талеев Д.Ә. Келес даласында орналасқан археологиялық ескерткіштердің зерттелу тарихы // ҚР ҰҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 1993. №5. – 34-36 бб.
41. Нурғалиев Р.Н. (гл. ред.) Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно – Казахстанская область. Алматы: Қазақ Энциклопедиясы. 1994. – С. 368.
42. Кожжа М.Б., Жетібаев К.М. Сакральные места казахской истории: Мартобе и Культобе // Мир большого Алтая. Международный научный журнал № 6 (4) 2020. – С. 1162-1173.
43. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 137 б.
44. Махмуд ал-Каушари. Диван Лугат ат-Турк. – Алматы: Дайк-Пресс. 2005. – С. 904.
45. Кожжа М. Культобе // Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов Казахстана. Алматы, 2014. – С. 274-276.

References

1. Alpysbaev H.A. O nahodkah industrii kamennogo veka v Karatau i Karaoba // Arheologicheskie pamyatniki Kazahstana. Alma – Ata, 1978. – 120-125 p.
2. Taymaganbetov Zh.K. Paleoliticheskaya stoyankaim. Ch.Ch. Valihanova. Alma-Ata, 1990. – 18-21 p.
3. Akishev K.A. Drevnayakultura Sakov i Usuneydolinyreki Ili. Alma-Ata, 1963. – 16-17 p.
4. Margulan A.H. Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazahstana. Alma-Ata, 1950. – 16-17 p.
5. Ageeva E.I., Pacevich G.I. Iz istorii osedlyhposeleniy gorodov Yuzhnogo Kazahstana // Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etografii. Tom 5. Alma-Ata: 1958. – 8-33 p.
6. Bichurin I.Ya. Sbranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnievremena. T. 2. Moskva: AN SSSR. 1950. – 334 p.
7. Baypakov K.M., Taymagambetov Zh.K. Kazakstan arheologi yasy. Almaty: Kazak universiteti, 2009. – 354 p.
8. Zholdasbayuly S. Ezhelgi zhane ortagasyrdagy Kazakstan. Almaty: «Ana tili», 1995. – 176 p.
9. Mynzhan N. Kazaktynkys kashatarihy. Almaty: Zhalynbaspasy, 1994. – 400 p.
10. Levina L.M. KeramikanizhneyisredneySyrdari v I tys. n.e. Moskva: Izdatel'stvo NAUKA. 1971. – 242 p.
11. Podushkin A.N. AryskayakulturaYuzhnogoKazahstana IV v.do.n.e. – VI v.n.e. Turkestan: Izdatel'skicentr MKTU im. H.A.Yassavi, 2000. – 201 p.
12. Zhetibaev K.M., Sizdikov B.S., Gursoy M. Myn tobe korymynda zhurgizilgen arheologiyalyk zertteu zhymystarynyn natizhesi // Abay atyndagy KazUPU-nin Habarshysy, «Tarih zhanesayasi – aleumettik gylymdar» seriyasy. 2020. №3 (66). – 409-419 p.
13. Taleev D., Sizdikov B.S., Seraliev A.A. Keles onirinintarihy // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyk universitetinin Habarshysy. Tarihi gylymdar. Filosofiya. Dintanuseriyasy, 4(129) 2019. – 48-62 p.

14. Eleuov M., Taleev D., Esenov S., Moldahmet A. *Ezhelgi Kultobekalasy men Myn tobe korymynda 2017-2018 zhyldary zhurgizilgen zertteu zhymystary* // «Ortalyk Aziuanyn ezhelgi zhane dasturlı kogamdarynyn tarihi-madeni murasy: zertteu, tusindiru zhane saktau maseleleri» aty «XII Orazbaevo kulary» halykaralyk gylimi-adistemelik konferenciya materialdary / Zhauapty red. R.S. Zhumataev. Almaty: Kazak. universiteti, 2020. – 195-199 p.
15. Podushkin A.N., Donec A.G. *O pervonachal'nom issledovanii Arheologicheskikh obektov v urochishhe Myntobe* // «Kazakstan nyhtarihi – madenimyrasy: Zertteu, tusindiru zhane saktau maseleleri» aty «X Orazbaevo kulary» halykaralyk gylimi – adistemelik aonferenciya materialdary. Almaty: «Kazak universiteti», 2018. – 99-104 p.
16. Podushkin A. N. *Novyearheolo gicheskie komplekсы mogil'nikov Kylyshzhari Myntobe* // Margulan okulary – 2019. *Kornekti kazakstan dykarheolog K.A. Akyshevtyn 95 zhyldygyna arnalgan Halykaralyk arheologiyalyk gylimi-tazhiribelik konferenciya materialdary. Nur-Sultan: 2019. – 153-167 p.*
17. Smirnov E.T. *Drevnosti v okrestnostyakh Tashkenta (protokoly TKLA). Tashkent. 1896. – 17 p.*
18. Ostroumov N.P. *Otchet o raskopkah kurganovna «Nikiforovskikh zemlyakh» v okrestnostyakh Tashkenta. OAK za 1882-1888 gg. Sankt Peterburg, 1891.*
19. Ostroumov N.P. *Arheologicheskaya zapovedka v selenie Mamaevku. PTKLA, god IV. Tashkent. 1899. – 137 p.*
20. Ostroumov N.P. *Novyedannye o glinyanykh pogrebal'nykh urnakh. PTKLA. God XI. 1 yanvarya 1906 g. – 1 yanvarya 1907 g. 1906. – 32-44 p.*
21. Vrevskii A.B. (red.) *Otkrytie Turkestan skogo Kruzhka lyubiteley arheologii 11 dekabrya 1895 g. Tashkent: Izd-vo AN UzSSR. 1895. – 128 p.*
22. Rudnev A.O. *Zabroshenniy ugolok. Turkestantskie vedomosti. № 15. 1900. – 57-62 p.*
23. Kravaev' V.F. *Golodnaya step' vee proshlomi nastoyashhem. Materialy issledovaniya k proektu orosheniya Golodnoyi Dal'verzhinskoy stepi. Vypusk 1. 1914. – 8-10 p.*
24. Grigor'ev G.V. *Otchetob Arheologicheskoy Razvedke v Yangiyul'skom Rayone UzSSR v 1934 g. Tashkent: Izdatel'stvo Komiteta NAUK UzSSR. 1935. – 42 p.*
25. Grigor'ev G.V. *Kratkii Otchet o Rabotah Yangiyul'skoy Arheologicheskoy Ekspedicii v 1937 g. Tashkent: Izdatel'stvo UzFAN. 1940. – 39 p.*
26. Grigor'ev G.V., Gromova V.I. *Kaunchi-Tepa (raskopki 1935 g.). Materialy k izucheniyu drevneyshih domashnykh zhitovnykh Srednei Azii. Tashkent: Izd-vo Uzb. fil. AN SSSR. 1940. – 62 p.*
27. Grigor'ev G.V. *Kelesskaya step' v arheologicheskoy otnoshenii (K istorii kul'tury drevnihsakov). Izveestiya Akademii Nauk Kazahskoy SSR. № 46. 1948. – 47-67 p.*
28. Maksimova A.G., Mershhiev M.S., Vaynberg B.I., Levina L.M. *Drevnosti Chardary (Arheologicheskoye issledovaniye v zone Chardarinskogo vodo hranilishha). Alma-Ata: Izdatel'stvo NAUKA Kazahskoy SSR. 1968. – 252 p.*
29. Maksimova A.G. *Otchet o rabote Chardarinskoy arheologicheskoy ekspedicii 1961 g. Materialy iz arhiva institute arheologii imeni A.H. Margulana. Fond II. Delo 777. Alma-Ata. 1961. – 60 p.*
30. Maksimova A.G., Mershhiev M.S. *Otchet o rabote Chardarinskoy arheologicheskoy ekspedicii 1960 g. Materialy iz arhiva institute arheologii imeni A.H. Margulana. Fond II. Delo 731. Alma-Ata. 1960. – 47 p.*
31. Agzamhodzhaev T. *Tyuyabuguzskie nausy // Istoriya material'noy kul'tury Uzbekistana. 1962. №3. – 71-79 p.*
32. Buryakov Yu.F. *Genezisetapy razvitiya gorodskoy kul'tury Tashkentskogo oazisa. Tashkent: Izdatel'stvo «Fan» Uzbekskoy SSR, 1982. – 12-41 p.*
33. Mirzaahmedov D.K., Adylov Sh.T., Matbabaev B.H., Rezul'taty arheologicheskikh issledovaniy na obekte R 5b gorodishha Kuva // *Istoriya material'noy kul'tury Uzbekistana, Vypusk 36, 2008. – 189-209 p.*
34. Baypakov K.M., Podushkin A.N. *Pamyatniki zemledel'chesko-skotovodcheskoy kul'tury Yuzhnogo Kazahstana. Alma-Ata: Nauka Kaz SSR, 1989. – 160 p.*
35. Volin S.L. *Svedeniya arabskikh istochnikov IX-XVI vv. o dolinereki Talas i smezhny hrayonah // Trudy institute istorii, arheologii i etnografii. T. VIII. Alma-Ata: 1960. – 78 p.*
36. *Materialy po istorii kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov (Iz vlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy). Alma-Ata: 1969. – 255 p.*
37. Rychkov P.I. *Topografiya Orenburgskaya, toest' obstoyatel'noe opisaniye Orenburgskoy gubernii. Sankt-Peterburg: 1762. – 27 p.*
38. Taleev D.A. *Kele sonirinin orta gasyrlyk arheologiyalyk eskertkishteri (VI-XVIII gg.) tarih gylimdarynyn kandidaty gylimi darezhesin alu ushin dayyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty. Almaty: 1995. – 21 p.*
39. Taleev D.A. *Kele sonirinin zhoaryagysyndagy arheologiyalyk eskertkishter // Arheologich eskie pamyatnikina Velikom shelkovo mputi. Almaty: 1993. – 145-157 p.*

40. Taleev D.A. *Keles dalasynda ornalaskan arheologiyalyk eskertkishterdin zerttelu tarihy* // KR UGA habarlary. Kogamydykgylymdarseriyasy. 1993. №5. – 34-36 p.
41. Nurgaliev R.N. (gl. red.) *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazahstana. Yuzhno – Kazahstan skaya oblast'*. Almaty: KazaK Enciklopediyasy. 1994. – 368 p.
42. Kozha M.B., Zhetibaev K.M. *Sakral'ny emesta kazahskoy istorii: Martobe i Kul'tobe* // Mir bol'shogo Altaya. *Mezhdunarodnyi nauchnyi zhurnal* № 6 (4) 2020. – 1162-1173 p.
43. Qoyshybaev E. *Kazakistan nynzher-suattarysozdigi*. Almaty: Mektep, 1985. – 137 p.
44. Mahmudal-Kashgari. *DivanLugatat-Turk*. Almaty: Dayk-Press. 2005. – 904 p.
45. Kozha M. *Kul'tobe* // *Kratkiy enciklopedicheskiy slovar' istori cheskih toponimov Kazahstana*. Almaty, 2014. – 274-276 p.

ӘОЖ 902.035
ҒТАМР 03.41.91

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.021>

С.Мурғабәев*¹, М.Бахтыбаев², Л.Малдыбекова³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері,
Түркістан қ., Қазақстан, E.mail. sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері,
Түркістан қ., Қазақстан, E.mail. mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының ғылыми қызметкері,
Түркістан қ., Қазақстан, E.mail. lazzat.maldybekova@ayu.edu.kz

СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚАМАЛ ҚАБЫРҒАСЫНА САЛЫНҒАН КЕСІК ҚАЗБАСЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

2022 жылы Сығанақ қаласының оңтүстік қақпасынан оңтүстік батысқа қарай 70 м қашықтықтағы қамал қабырғасына перпендикуляр бағытта ені 3 м, ұзындығы 20 м келетін кесік қазбасы салынған болатын. Бұл қазба қамал қабырғасының архитектуралық ерекшелігін және құрылыс кезеңдерін нақтылау жолында айтарлықтай мәлімет берді. Кесіктің жоғарғы жағы қаланың ішке қарайғы аумағының 7 метрін қамтыса, төменгі жағы төбенің етегіне дейін жеткізілді. Қазба орны 0,50 м ярустарға бөлінді. Төмен қарай 6 ярус, енді 9-18 ярустар аралығында Сығанақ қаласының жоғарғы қабаттағы қамал қабырғасы байқалады. Кесіндіге қарағанда бұл қамалдың екі кезеңде соғылғандығы немесе уақыт өте келе қаптау арқылы күшейтілгендігі аңғарылады. Реперлік нүктеден 5 м тереңде (10 ярус) шығыс және солтүстік кесік түйіскен тұста адам қаңқасы анықталды. Бұл жердегі топырақ қатты тығыздықтан құралғандықтан қаңқаны тазалау қиынға соқты. Соған қарамастан басының солтүстік батысқа бағытталғандығы белгілі болды. Бір қызығы қазба жұмысы барысында реперлік нүктеден 6 м тереңде жатқан (12 ярус) астыңғы қабаттағы қамал қабырғасы деп топшаланған қатты тығыздықтың астыңғы жағынан мойын омыртқасы ирелендеп майысып жатқан адам қаңқасы анықталды. Бұл қаңқаның белінен төмен қарайғы бөлігі тік шұқырға салынған сияқты. Яғни арнайы жерленбегендігі байқалады. 10 ярустан табылған ыдыс бөліктерін М.Тұяқбаев XIII ғасырға мерзімдеген. Осы кезде Жошы әскерлерінің Сырдарияның төменгі ағысына қарай жорықтар жасағандығы белгілі.

Кілт сөздер: Сығанақ, Сырдария, кесік қазбасы, қамал қабырғасы, қыпшақтар, моңғолдар.

Мақала «Тарихи-мәдени мұра нысаны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды (BR10965310, келісім шарт № 376) ҚР БҒМ.

Мургабаев С.*¹, Бахтыбаев М.², Малдыбекова Л.³

¹Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
научный сотрудник научно-исследовательского института археологии, Туркестан, Казахстан
E.mail. sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz

²Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
научный сотрудник научно-исследовательского института археологии, Туркестан, Казахстан
E.mail. mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

³Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави,
Старший научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии, Туркестан,
Казахстан
E.mail. lazzat.maldybekova@ayu.edu.kz

РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК РАЗРЕЗА КРЕПОСТНОЙ СТЕНЫ ГОРОДА СЫГАНАК

Аннотация

В 2022 году перпендикулярно крепостной стене, в 70 м к юго-западу от южных ворот города Сыганак, был заложен раскоп шириной 3 м и длиной 20 м. Раскопки позволили значительно уточнить архитектуру крепостной стены и этапы строительства. Верхняя часть разреза охватывает 7 метров внутренней части города, а нижняя доведена до подножья холма. Раскоп разделили на ярусы по 0,50 м. Ниже 6 яруса, по ширине с 9 по 18 ярус фиксируется крепостная стена верхнего строительного горизонта города Сыганак. Судя по разрезу, видно, что крепость возводилась в два этапа или со временем была укреплена облицовкой. На глубине 5 м от точки репера (10 ярус) на стыке восточного и северного разрезов обнаружен скелет. Очистка скелета была затруднена из-за того, что почва в этом месте сильно уплотнена. Установлено, что погребенный обращен головой на северо-запад. На глубине 6 м от реперной точки (12 ярус), под плотным слоем почвы, предположительно первоначальная крепостная стена, обнаружен костяк с сильно искривленным шейным позвонком. Часть костяка ниже талии, находится в яме в вертикальном положении. Фрагменты сосуда, обнаруженные в 10 ярусе, датируются М. Туякбаевым XIII веком. Известно, что в это время войска Джучи совершали походы к нижнему течению Сырдарьи.

Ключевые слова: Сыганак, Сырдарья, раскоп, крепостная стена, кыпчаки, монголы.

S.Murgabayev*¹, M.Bakhtybayev², L. Maldybekova³

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan
E.mail. sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan
E.mail. mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan
E.mail. lazzat.maldybekova@ayu.edu.kz

RESULTS OF THE EXCAVATION OF THE SECTION FORTRESS WALL OF THE SYGANAK CITY

Abstract

In 2022, an excavation 3 m wide and 20 m long was laid perpendicular to the fortress wall, 70 m southwest of the southern gate of the city of Syganak. The excavations made it possible to significantly refine the architecture of the fortress wall and the stages of construction. The upper part of the section covers 7 meters of the inner part of the city and the lower part is brought to the foot of the hill. The excavation was divided into tiers of 0.50 m each. Below the 6th tier, in width from 9 to 18 tiers, the fortress wall of the upper building horizon of the Syganak city is fixed. Judging by the section, it can be seen that the fortress was built in two stages or, over time, was reinforced with facing. A skeleton was found at a depth of 5 m from the benchmark point (10 tiers) at the junction of the eastern and northern sections. Cleaning the skeleton was difficult due to the fact that the soil in this place is highly

compacted. It was established that the buried person turned his head to the north-west. At a depth of 6 m from the reference point (level 12), under a dense layer of soil, presumably the original fortress wall, a skeleton with a strongly curved cervical vertebra was found. The part of the skeleton below the waist is in a pit in a vertical position. The fragments of the vessel found in the 10th tier are dated by M. Tuyakbaev to the 13th century. It is known that at this time the troops of Jochi made campaigns to the lower reaches of the Syrdarya.

Keywords: Syganak, Syrdarya, excavation, fortress wall, Kypchaks, Mongols.

Кіріспе. Қамал қабырғасы бір қала, елді мекен немесе қоныста өмір сүрген халықтарды алдымен жаудан, түрлі сыртқы қауіп қатерден қорғайтын қала құрылысының ең маңызды бөлігі болып табылады. Бұл, ор, қақпа (мұнарасымен бірге) және қамал (мұнарасымен бірге) сынды құрылымдық бөліктерден тұрады.

Мақалада 2022 жылы Сығанақ қаласының қамал қабырғасына салынған кесік қазбасының алғашқы нәтижелері келтірілген. Сығанақ қаласы Жаңақорған ауданына қарасты Сунақата ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 2 шақырым жерде орналасқан (1-карта). Бізге дейін С.Жолдасбаев 2005 жылы қаланың шығыс жағындағы қамалға қазба салған. Белгілі деңгейде қаланың мәдени қабаттары мен қорғаныс жүйесі жайында мәліметтер алған. Осыдан кейін 2009 жылы қаланың солтүстік-батыс бөлігіндегі қамал қабырғасына кесік қазбасы салынып қамал қабырғасы жайындағы мәліметтер легі толығымен түскен. 2022 жылы қаланың оңтүстік қақпасынан сол оңтүстік батысқа қарай 70 м қашықтықтағы қамал қабырғасына перпендикуляр бағытта ені 3 м, ұзындығы 20 м келетін кесік қазбасы салынған болатын (1-сурет). Бұл қазбадан да айтарлықтай құнды мәліметтер алынып алғашқы жылдардағы қазба жұмыстарының нәтижелерін нақтылай түсті.

Материалдар мен әдістер. Мақалада, 2022 жылы Сығанақ қалашығының оңтүстік қамал қабырғасына салынған кесік қазбасының нәтижелері қамтылған. Тақырыптың мазмұнына орай мақаланың теориялық бөлімінде «Қазақстан өңіріндегі алғашқы қала және қоныстарында қорғаныс жүйесінің қалыптасуы» қарастырылған. Осыдан кейін Сығанақ қаласының қамал қабырғасына салынған кесік қазбасының нәтижелері келтірілген. Бұл нәтижелер бойынша жүйелеу және ғылыми тұрғыдан талдау жүргізілген. Тарқатып айтар болсақ бірінші кезекте кесік беттерінде айқындалған деректердің сипаттамасы жасалған. Қабаттар бойынша жинақталған қыш ыдыстардың сызбасы мен суреттері келтіріліп болжамды түрде мерзімделген. 12 яруста ретсіз жатқан адам қаңқасы мен 10 ярустан табылған саз ыдыс бөліктеріне (алдын ала XIII ғасырмен мерзімделген) қарай отырып бұл қаңқаның Моңғол шапқыншылығы кезінде қайтыс болғандығы жөнінде болжам жүргізілген. Бұл мәселе түсінікті болу үшін Сығанақ қаласының қысқаша саяси тарихы келтірілген.

Талқылау. Қазақстан өңіріндегі алғашқы қала және қоныстарында қорғаныс жүйесінің қалыптасуы Қорғаныс жүйесімен қамтылған қола дәуірінің қоныстары.

Қазақстан аймағында қамал салу ең алғаш қола дәуірінде басталды. Ашып айтар болсақ солтүстік Қазақстандағы қола дәуіріне жататын қоныстар, қабырғалар мен орлар түріндегі қорғаныс бекіністермен қоршалды. Бұл кездегі тұрғындар өз қоныстарын жаудан қорғау мақсатында түрлі рәсімдік шаралар өткерді. Мысалға, Петровка-2 қонысында қорғаныс орларына салынған өткелдің қасында оттың, мал қаңқалары мен бас сүйектерінің қалдықтары бар шұңқыр табылды, ал ордың арнаулы тарамында құрбан шалатын орын сақталған, одан үш ыдыс, сиырдың жақ сүйектері, қойдың бас сүйектері мен сирақ сүйектері шықты. Бұл деректер Андровтықтардың өмір сүрген ортасын жаудан қорғау үшін немесе қорғаныс жүйесінің беріктігін аттыру үшін қандай да бір құдайға арнап, қамал түбіне құрбан шалып ас бергендігін көрсетеді [1, 114-115]. Сонымен қатар Новоникольское-1 және Семиозерное қоныстарындағы алдыңғы алакөлдік тұрғын үйлер мен тұрғын алаңдардың қорғаныс құрылыстарымен қоршалғандығы анықталған.

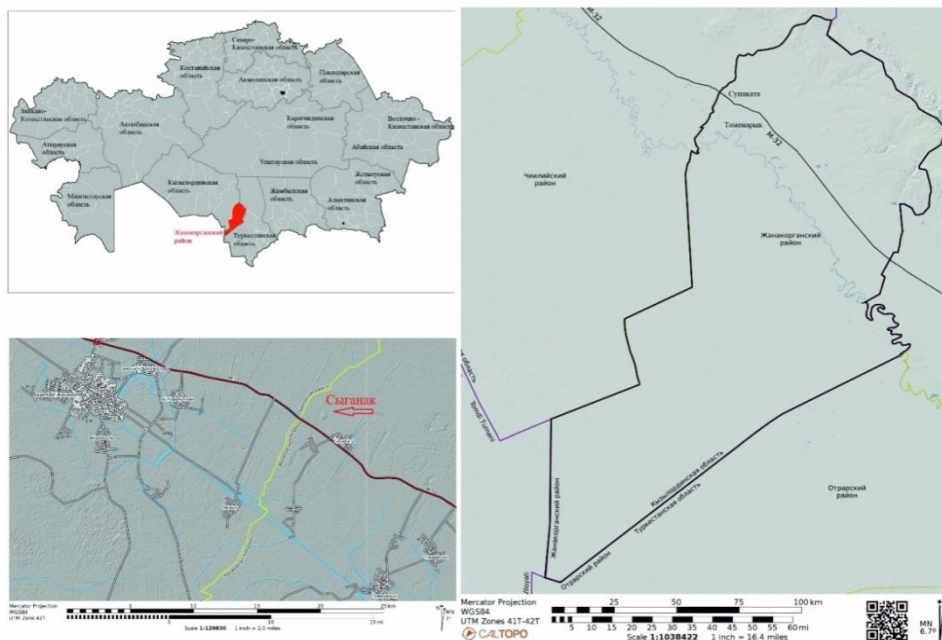
Негізінен дамыған қола дәуірінің қоныс-мекендерінің өзгешілігі – олар өте жинақы болды. Бұл әсіресе алдыңғы алакөлдік заманға тән; ол кезде тұрғын алаңдар алакөлдік ескерткіштердің бәрінде бай-қалды (Боголюбово-1, Петровка-2, Новоникольское-1, Семиозерное), ал мұның себебі – бұл тайпалар арасындағы қақтығыстар заманы еді. Қорғаныс бекіністерінің үлгілері әр түрлі болды – айнала топырақ үйіліп, басқа жақтардан табиғи қорғаныштар – тік жарлар пайдаланылған бекіністер кездеседі [1, 130-131]. Келтірілген деректер қола дәуірінде тайпалар арасындағы қақтығыстардың күшейгендігін осының салдарынан қорғаныс жүйесін салу басталғандығын дәлелдей түседі.

Қорғаныс жүйесімен қамтылған ерте темір дәуірінің қалалары

Қазақстан аймағында ерте темір дәуірінде сақ тайпаларының өмір сүргендігі белгілі. Бұл тайпаның экономикасы негізінен көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына негізделген. Дегенмен Сырдарияның төменгі ағысында жүргізілген археологиялық зерттеулер бұл өңірдегі сақтардың (Апасиак сақтар) отырықшы өмір сүргендігін, есесіне қамалы биік, бекінісі бекем қалалар салғандығын көрсетті [2,

20]. Осылардың бірі Шірік – Рабат қаласы. Биік төбе басына салынған бұл қаланың сырт көрінісі сопақтау келген. Қаланың ұзындығы 850 м, ені 600 м, жалпы ауданы 51 гектарды құрайды. Қала айнал-дыра екі қатар қабырғалармен және терен ормен қоршалған. Ор кезінде суға толтырылған. Екі қабырғаның арасында тар көшеге ұқсас ұзын дәліз қалдырылған. Қалаға жау кіріп келген жағдайда оларды садақшылар осы жерде арнайы жасалған тесіктерден оқ атып қарсы алған [3, 21].

Сырдың төменгі ағысында сырты камал қабырғаларымен қоршалған ескерткіштер өте көп. Мысалға Алтын асар, Томпақасар, Жетіасар сынды қалалар осылардың қатарында. Осы жерде Қаңлылардың Жетіасар мәдениеті қалыптасып дамыған. Ертедегі кезеңдегі Жетіасардың барлық қираған қала орындары біртектес келеді. Олар биіктігі 10-20 м және аумағы 8-10 га, дөңгелек, сопақша түрдегі қалың екі қабатты ортасы шымнан қаланған цоколь-стилобатқа тұрғызылған. Барлық қалалар күшті және дамыған қорғаныс құрылыстарының жүйесімен бекітіліп, ішіне түгелдей секция-үйлер салынған [1, 281].

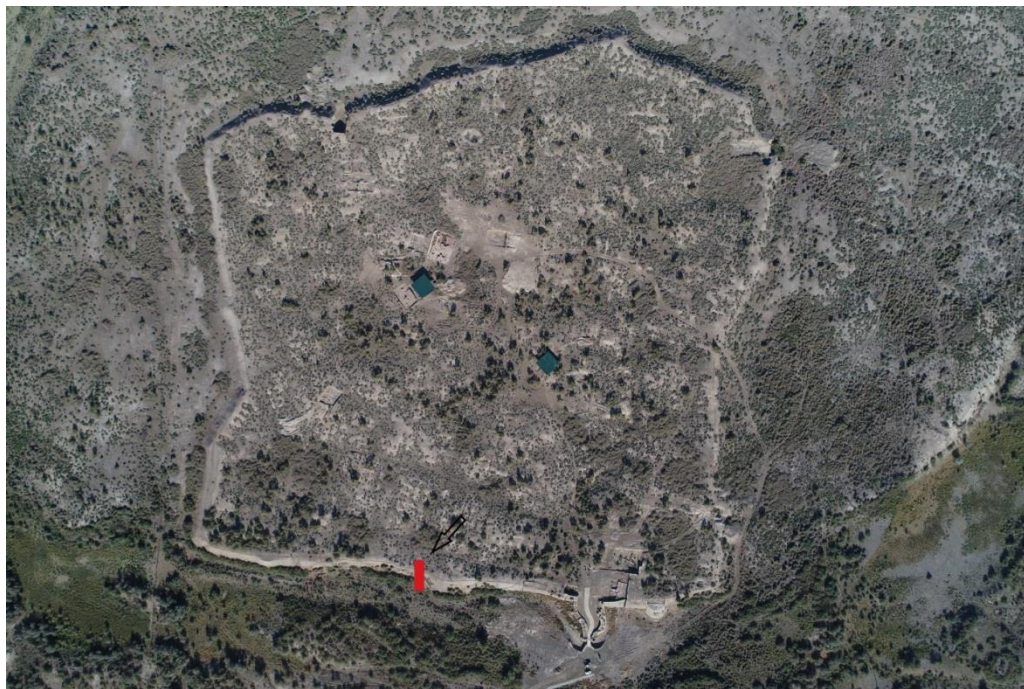

Карта 1- Сызанақ қаласының географиялық орны

Ерте темір дәуіріне жататын сырты мықты қорғаныс жүйесімен қоршалған ескерткіштердің бірі Ақтау қаласының қираған орнында анықталды. Бұл жерде қуатты фортификациялық бекініс жүйесі болған. Бекіністің қабырғасы 5-6 м етіліп үйілген топырақ қабырғаның үстіне ағаштан тұрғызылған. Оның архитектурасына қабырға ішіндегі дәліз және жоғарғы ұрыс галереясы бойынша жер бетіндегі техникалық-ұтымды екі деңгейлі қорғаныс принципі алынған. Жоғарғы атыс галереясы бүкіл фортификациялық жүйе белдеуі бойынша көктей өтеді. Әскери өнер тұрғысынан алғанда қабырғаның орналасуы да оңтайлы. Бекініс белдеуі жеке-жеке бес қорғаныс қалқасынан тұрады. Бекіністің кіре беріс құрылысы да қорғаныстың композициялық шырқау шегі болып табылады. Әрбір қорғаныс қалқаның ұзына бойы еркін жүріп-тұру бекіністі қорғаушылардың қимыл өрісін қосымша кеңейтіп, дуал алдындағы кеңістікке бақылау жасауды ғана емес, сонымен қатар оған келер жауды екі жақтан да атқылауды қамтамасыз етеді. Дуал-қабырғаның қасбеті түйетайлы. Оның иленген балшықтан тығыз қаланған астыңғы қабаты ауыр тақтайлармен бекітілген. Қабырғаның етегінен бекініске тікелей шабуыл жасауды қиындату үшін терендігі 1,3-1,5 м ор қазылған. Қираған қала орнының ішкі бөлінісі қорғаныс сипатындағы мақсаттарға бағындырылған. Тұрғын үйлердің орналасуы фортификациялық бекіністер бағытын қайталайды [1, 194].

Қорғаныс жүйесімен қамтылған орта ғасыр қалалары Қазақстанда қалалық мәдениеттің дамып, шарықтау шегіне жетуі орта ғасырға сәйкес келеді. Бұл кездегі қалалардың басым көпшілігі Қазақстанның оңтүстік аймақтарында және Жетісу өңірінде бой көтерді. Бірақ ерте орта ғасырдағы қалалардың кейбірі камалмен салынса, кейбірі камалсыз салынды. Мұны археологиялық деректер дәлелдейді. Камалы бар қалалар қатарына Ордакент, Баласағұн, Сауран, Талас, Құлан және т.б. басқа қалалар жатса, камалсыз қалаларға Исфиджаб қаласы жатады. Бұл туралы Қытай саяхатшысы Сюань – Цзяньнің қол жазбаларында айталады [4, 110, 113].

Дегенмен орта ғасырдағы қалалардың сыртын қамалмен қоршау басты құрылыстың негізгі түрі болған. Әсіресе мұны Сыр бойындағы ортағасырлық қалалар дәлелдей түседі.

Сурет 1 – Сызанақ қаласының әуеден көрінісі. (Қызыл белгі кесік салынған аймақ).

Сырдария бойындағы ортағасырлық қалалардың қамал құрылысын салу үшін түсті әдістер қолданылған. Бірақ бұл әдістер бұрынғы практикалардың жалғасы еді. Яғни бұрынғы дәстүрлі қағиданы сақтай отырып дамыды. Қалажұрттардың қорғаныс жүйесі ленталық, аралас, кісесінен, пахсалық, күйдірілген кірпіштен және саз кесектерді қалау арқылы салынды. Сонымен қатар қорғаныс нысандарын салу барысында жер жағдайларына байланысты орналасуы маңызды роль атқарған. Кез-келген бекіністі қоныстың маңызды белгілері оның жоспарлануында болып табылады. Жақсы жоспарланған елді мекен, қорғаныс құрылыстарының негізгі ерекшелігі мен оны салған қоғамның, сол дәуірдегі әскери-инженерлік құрылыс өнерінің даму деңгейін көрсетеді.

Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Сырлы там қалашық жоспарында дұрыс емес шеңбер пішінді, диаметрі 250 м, цитаделі төртбұрышты. Цитадельді қала қабырғалары үш жағынан қоршаған. Солтүстік сыртқы қабырғасы цитаделдің де қабырғасы функциясын атқарады. Аумағы 70x70 м цитадель қабырғалары мұнаралармен бекіген, қақпасының алдында 2 мұнарасы бар. Цитадельдің қалған төрт мұнарасы әр қабырғаның орта тұстарында орналасқан. Қалашық қабырғалары орташа биіктігі 3 м бола-тын жал түрінде сақталған, айналдыра 26 мұнарасы бар. Қалашықты солтүстік жағынан жеті мұнарасы бар қосымша қорған қабырғамен бекіткен. Бұл қосымша қабырға жоспары жартылай шеңбер түрінде, бірақ, ол толықтай бітеу болып қоршалмаған, шығыс және батыс бұрыштары ашық қалған.

Жанкент қалашығының жоспарында оның сыртқы қорған-қабырғасының екі рет салынғанын көреміз. Ескерткіш, айналасындағы тегістіктен орташа есеппен 8 м-ге биік. Қабырға бойын айналдыра әр 25-40 м қашықтықта мұнаралар орналасқан. Қақпаның екі жағынан мұнаралармен бекітілген. Олар радиусы 30 м болатын жарты шеңбер түрінде салынған. Жақсы сақталған шығыс қабырғасының қимасынан қабырғаның сүйек, құмыра сынықтары араласқан саз растворды нығыздап, қамыс төсеп бөлу арқылы салынғанын көреміз. Қаланың сыртынан айналдыра ор қазылған. Дәл осы сияқты жоспарлау Асанас шахристанының да топографиясынан көрінеді. Асанас қаласы өзінің біртұтас қорған-қамалдық жүйесімен ерекшеленеді. Қорған қамалы құйма пахсалардан қаланған. Қабырғаның әр тұсынан дөңгелек пішінді мұнаралар салынған. Қаланың солтүстік-шығыс қақпасының алды мұнаралармен, қуатты дуалмен бекіген [5].

Сауран қалаларында жүргізілген зерттеу жұмыстары бұл өңірдегі қалалардың қорғаныс жүйесінің қандай екенін көрсетті. Мысалға, Сауран қаласының айналасы биік дуалдармен қоршалып, ол айналдыра терендігі 3 м дейін, ені 15-20 м келетін орлармен күшейтілді. Қалаға екі қақпа арқылы кіретін болған. Қаланың бас қақпасы қабырғаның солтүстік-шығыс бөлігіне, екінші қақпасы оңтүстік-шығыс бөлігіне

орнатылған. Ал бұдан басқа шығыс жағындағы мұнараның ішінде қалаға кіріп-шығатын құпия есігі болған. Қаланың осы екі қақпасының алдындағы ор үстіне қорған қақпасына кіретін аспалы – жинамалы көпір орнатқан [3, 249].

Сонымен қатар айналасы айналдыра қамал және мұнаралы қақпамен қоршалып, орлармен күшейтілген ортағасырлық қалалардың бірі Сығанақ қаласы болып табылады. Өкінішке орай қаланың қорғаныс жүйесіне бағытталған арнайы көпжылдақ зерттеулер жүргізілмегендіктен қамал қабырғасының құрылымдық ерекшелігі осы күнге дейін нақты айқындалмаған. Дегенмен биылғы зерттеу жұмыстарының бір тармағы Сығанақ қалашығының қорғаныс жүйесіне бағытталған болатын. Зерттеу жұмысы нәтижесінде аталмыш қаланың қамал қабырғасының үш кезеңде тұрғызылғандығы анықталды. Бұл қорғаныс жүйесімен қаланың саяси тарихы арасында өз ара бір байланыс болатындығы анық. Сондықтан біздер биыл анықтаған қамал қабырғаларын сипаттамас бұрын Сығанақтың саяси тарихына қысқаша шолу жасауды жөн көріп отырмыз.

Сығанақ қаласының қасқаша саяси тарихы

Қаланың саяси тарихына байланысты XIII ғасырда өмір сүрген Жуайнидің келтірген деректері маңызды. Ол «Жошының қолы Сырдарияның төменгі ағысына қарай жағалап бір қаладан кейін екіншісін басып алды» деп жазады. Жошыға жергілікті екі көпес Хасан қожа және Әли қожа еріп жүрген. Жошы хан, Хасан қожаны Сығанақ тұрғындарын берілуге үгіттеу үшін жібереді. Бірақ қала халқы оны өлтіріп, қарсылық көрсетеді. Осыдан кейін қалаға Жошының әскерлері шабуыл жасайды. Шабуылдың жетінші күні ғана Сығанақ жеңіліске ұшырап, қала халқын моңғолдар түгелімен қырып тастайды. Осыдан кейін Сығанақ қаласында өмір біразға дейін тоқтайды. Дегенмен уақыт өте келе Сығанақты халық қайта қоныстанып өзінің бұрынғы күндеріне қайта оралады. XIV ғасырдың екінші жартысында қала Ақ Орданың астанасы болады. Сығанақта Ерден Хан, оның ұлы Мүбәрак қожа, Орыс ханбилік жүргізеді. Осы кезде қала гүлденіп хандардың атынан күміс теңге соғылады [3, 361].

Хорезм тағына Ақсақ Темір отырғаннан кейін ол Дешті Қыпшақ жерін өз қарамағына алуды армандады. Осы ойда жүргенде Орыс ханның қаһарынан қаймығып, Хорезмге Тоқтамыс қашып келген болатын. Ақсақ Темір енді өз ойын іске асыру үшін Тоқтамысты пайдаланбақ болады. Сөйтіп, оған көп әскер жинап беріп, Орыс ханға айдап салады. Бірақ Тоқтамыс Орыс ханнан екі рет оңбай жеңіледі. Үшінші жорықты Ақсақ Темірдің өзі бастайды. Осы кезде Орыс хан қайтыс болады. Ақсақ Темір Сығанақты алып, Тоқтамысты хан етіп отырғызады. Тоқтамыс енді Ақсақ Темірдің қарамағынан құтылығысы келіп, соның әскеріне қарсы жорыққа шығады. Бірақ Тоқтамыс үш жорықта да (1389, 1391 және 1395 ж.) Ақсақ Темірден тас-талқан жеңіліп, ең соңында Тоқтамыс Сібірге қашады. XV ғасырда Тоқтамыстың Әмір Темірмен болған сәтсіз соғысынан кейін қаланы Темірдің немересі Ұлықбек басып алады.

XV ғасырдың басына дейін Ұлықбек Сығанақты уақытша иеленді. Орыс ханның ұрпағы Барақ хан мен Әмір Темірдің ұрпағы Ұлықбек арасындағы талас-тартыстың кезі болған. Барақ хан өзінің Ұлықбекке жолдаған хатында «Менің атам Орыс хан Сығанақта тұрып, онда құрылыс орындарын салғандықтан, Сығанақ жайылымдары заң бойынша да, әдеттік бойынша да маған тиісті» деп оны қайтаруға барынша тырысты. Орыс ханның немересі Барақ хан 1423-1428 жылдары Ақ Орданы қалпына келтіре бастайды. Бірақ ол көп ұзамай қайтыс болады. Ақ Орданың билігі енді Жошы ханның бесінші ұлы Шайбанның ұрпағы Әбілхайыр хан Сығанақты 1446 жылы басып алады. Іс жүзінде Ақ Орда өмір сүруін тоқтатып, оның орнына Әбілхайыр хандығы немесе Көшпелі өзбек мемлекеті пайда болады. Сөйтіп, ол астананы үшінші рет, бұл жолы «Дешті Қыпшақ айлағы» саналатын Ақ Орданың бұрынғы астанасы Сығанақ қала-сына көшіреді. Әбілхайыр хан мемлекетінің құрамына өз кезінде бұрынғы қағанаттар мен хандықтардың құрамында болған, кейіннен қазақ және өзбек халықтарын құраған көптеген тайпалар енеді.

Орыс ханның ұрпақтары Әбілқайыр билігін мойындамады. 1456 жылы Әбілқайыр мен қалмақ Енге – төре арасында Сығанақ үшін болған ұлы шайқаста Әбілқайыр жеңіліс тапты. Әбілқайыр ханның озбыр саясатына налыған Барақ ханның ұрпақтары, ағайынды Керей мен Жәнібек бастаған көшпелі өзбек мемлекетінен бөлініп шығып, Моғолстан ханы Есен Бұға мемлекетінің батыс шекараларындағы Шу мен Талас өзендерінің арасындағы Қозыбас жерінде Қазақ хандығының негізін салады.

Әбілқайыр ханмен Керей мен Жәнібектің арасындағы жауластығы күшейе түседі. Әбілқайыр хан Моғолстанды алам деп аттанып кеткенде, Жәнібек хан Шиелі жақтан келіп Сығанақты басып алады. Әбілқайыр хан дүние салады да, өзбек ұлысының шаңырағы шайқалады. Ірі-ірі шиленістер басталады. Жәнібек хан Ордасын Сығанаққа көшіріп, билікті Бұрындыққа береді. Сөйтіп, қазақ хандығының тұңғыш астанасы Сығанақ қаласы (1468 ж.) болады. Бірақ көп ұзамай хан Ордасын Жайық бойындағы Сарай-Берекеге көшіреді де, Сығанақ қаласы Бұрындыққа, Сауран қаласын үлкен ұлы Жиреншеге қалдырып

кетеді [6]. XIX ғасырдың ортасына қарай Сығанақ қаласы Сырдарияның басқа да қалалары секілді біржола қаңырап қалады.

Қамал қабырғасында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі

2022 жылы Сығанақтың қорғаныс жүйесін анақтау мақсатында оңтүстік қамал, оңтүстік батыста тұрған мұнараға дейін аршылды. Жалпы қамалдың 47 метрлік бөлігі топырақтан тазартылды. Нәтиже-сінде қамалдың биіктігі 3,8 м екендігі белгілі болса мұнараның диаметрі 19 м екендігі анықталды.

Осы мұнараның 6 м оңтүстік батыс қапталына, қамал қабырғасына перпендикуляр бағытта ені 3 м, ұзындығы 20 м келетін кесік қазбасы салынды (2-сурет). Бұл кесік қақпадан 70 оңтүстік батыста орналасқан. Қазбадан алдын қамалдың беткі жағында жыңғыл, ақ шеңгел және жантақ өскіндері бар болатын. Ал, сыртқы етегі ақ шеңгелмен көмкеріліп жатты.

Сурет 2 – Кесік қазбасынан көрініс.

Кесіктің жоғарғы жағы қала ішіндегі құрылыстардың 7 метрін қамтыса, төменгі жағы төбенің етегіне дейін жеткізілді. Қазба орны 0,50 м ярустарға бөлінді. Жұмыс барысында тек қала ішінен табылған саз ыдыс бөліктері ярустар бойынша жинастырылды (1-таблица). Ал, етек жақтағы саз ыдыс бөліктерінің жоғарыдан төмен қарай сырғып түсу ықтималдылығы жоғары болғандықтан шатасудың алдын алу мақсатында бұл тұстағылар тіркеуге алынбады. Қазба барысында саз ыдыс бөліктері тек 10 ярусқа дейін ғана кездесті.

Қазба басталасалысымен-ақ төбеден төмен қарай түскен тұста қамал қабырғасының кесектері мен күлдердің ізі байқалды. Осыдан кейін қазба жұмысы төмен қарай терендетіле жалғасын тапты. Реперлік нүктеден төмен қарай 3 м теренде (6 ярус) солтүстік және батыс кесіктердің түйіскен тұсында құрылымы ерекше болып келген ошақ анықталды. Бұл ошақ қырынан қаланған қыштардан құралған. Ішкі және сыртқы жағына күлшашылған.

Реперлік нүктеден 4 м теренде (8 ярус) беткі жағына өсімдікті өрнек түсірілген ташнау анықталды. Ташнаудың жан жағына 50x50x10 м көлемінде күйген қыштар төселген. Бұл құрылыс суретке түсіріліп тіркелгеннен кейін қазба жұмысы қайта жалғасын тапты. Реперлік нүктеден 5 м теренде (10 ярус) шығыс және солтүстік кесік түйіскен тұста адам қаңқасы анықталды. Бұл жердегі топырақ қатты тығыздықтан құралғандықтан қаңқаны тазалау қиынға соқты. Соған қарамастан басының солтүстік батысқа бағытталғандығы белгілі болды. Бір қызығы қазба жұмысы барысында реперлік нүктеден 6 м теренде (12 ярус) жатқан қамал қабырғасы деп топшаланған қатты тығыздықтың астыңғы жағынан да басы солтүстік батысқа бағытталып жүзі оңтүстікке қаратылған адам қаңқасы анықталды (3-сурет). Бұл қаңқа белінен төмен қарай тік шұқырға салынған. Сондықтан төменгі бөлігін аршу мүмкін болмады. Қаңқаның қатты тығыздықтан тазартылған жоғарғы бөлігіне және омыртқаларының қалпына қарап бұл мәйіттің денесі суымай тұрып асығыс жер қойнауына салынғандығын және ол үшін арнайы қабір аршылмағандығын болжауға болады. 12 ярустан кейін қазба орнында сарғыш түсті құмшауыт топырақ байқала бастады. Осыдан кейін қазба жұмысы аяқталды. Нәтижесінде кесінді беттерінен қаланың қамалы мен күнделікті тұрмыстың іздері байқалды.

Сурет 3 – 12 Ярустан анықталған қаңа

Шығыс кесінді.

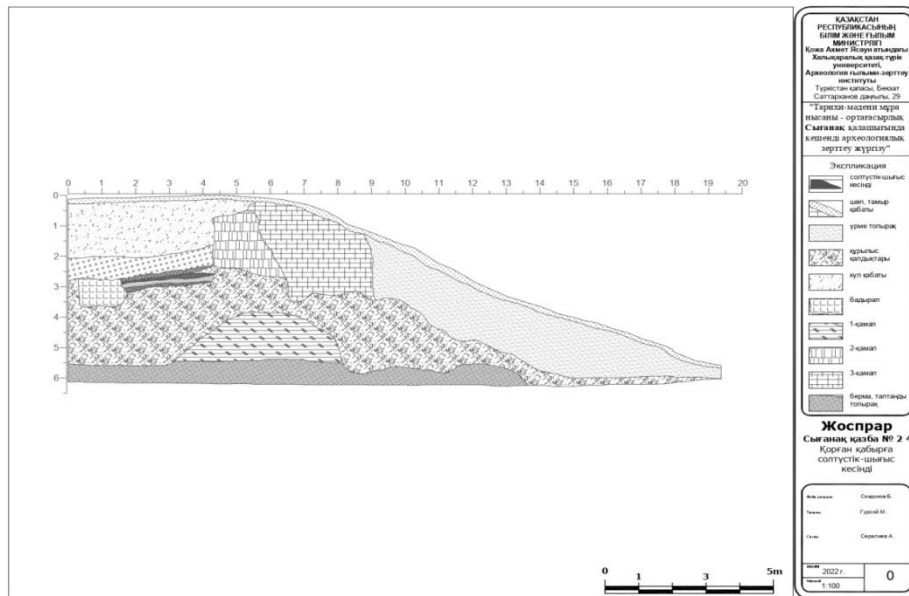
Кесіндінің тереңдігі 6,5 м, сыртқы етегіне дейінгі ендік бағыттағы ұзындығы 20 м. Осыған орай кесіндіні тігінен екі секторға бөле отырып (I және II жарты) жоғарыдан төмен қарай сиппттауды жөн деп таптық.

Кесіндінің I жартысы шығыс және солтүстік кесіндінің түйіскен тұсынан бастап ендік бағыттағы 9 ярусқа дейінгі аралықты (4,5 м) қамтиды.

Реперлік нүктеден төмен қарай 4 ярус, еңдей 9 ярус аралығындағы топырақ жамылғысының бос топырақ қабатынан тұратындығы байқалады. Топырақтың құрамынан малдардың ұсақ сүйек бөліктерін, ошақтың ізін, күлдің қалдығын және ақ карбонаттарды көруге болады. Бұл бос топырақ қабаты ендік бағытта 9 ярустағы қамалдың ішкі қапталына барып түйіседі.

Реперлік нүктеден төмен қарай 5-7 ярус, еңдей 9 ярус аралығында пішіні сопақ келген бадраптың орнын көруге болады. Бадраптың көлемі шамамен 0,8x1,5 м. ішкі кеңістігі көкшіл түсті топырақпен көмкерілген. Құрамында малдың сүйегі, саз ыдыс бөліктері мен ақ карбонаттар байқалады. Сонымен қатар осы бадраппен қамал қабырғасының арасында жіктері анық байқалатын көлемі 1x1,25 м келетін мәдени қабат жатты. Мұның жоғарғы жағы көкшіл түсті тығыздықтан құралса (арасында қыштың ұсақ бөліктері мен малдардың сүйектері бар), ортаңғы жағы қара түсті күл қабатынан тұрады. Бұл қамал қабырғасының қапталындағы қандайда бір төбе жабындысының өрттен кейінгі қалдығы болса керек. Осы күл қабатының астыңғы жағынан қызыл, көк және ашық сары түсті қабаттарды байқауға болады.

Реперлік нүктеден төмен қарай 8-10 ярус, еңдей 9 ярус аралығында бадраппен адамның жекелеген сүйектері және пахсадан соғылған қамалдың ішкі қапталы көзге ілігеді. Бадрап қамалдың ішкі қапталына қазылған. Көлемі 0,70x1 м. Бұрынғы тұрғындар бадрапты қазу барысында қамалдың бір қапталын бүлдірген. 11 ярус тереңде laidан соғылған қатты тығыздық аңғарылады. Қалыңдығы 0,50-0,60 м. Бұл қаланың астыңғы қабаттағы қамалының астына салынған платформа болса керек. Қазба орнының топырақ жамылғысы реперлік нүктеден 6,5 м тереңде (12-13 ярустар) сарғыш түсті құмшауыт топыраққа айналады.

Сызба 1. Шығыс кесінді сызбасы

Кесіндінің II жартысына келер болсақ, төмен қарай 6 ярус, ендіей 9-18 ярустар аралығында Сығанақ қаласының жоғарғы қабаттағы қамал қабырғасы байқалады. Кесіндіге қарағанда бұл қамалдың екі кезеңде соғылғандығы немесе уақыт өте келе қаптау арқылы күшейтілгендігі аңғарылады. Тарқатып айтар болсақ жоғарғы қабаттағы алғашқы қамал көкшіл түсті кесектен тұрғызылған. Бұл қамалдың жоғарғы жағы реперлік нүктеден басталады да 5,5 ярусқа дейін барады. Астыңғы жағы бір сызық бойымен тегістеліп одан кейін қамыс төселген. Қамалдың сақталған бөлігінің биіктігі 2,50 м, ал қалыңдығы 2,50 м шамасында. Табиғи факторлардың әсерінен қамалдың кесектері өте нашар сақталған. Сондықтан кесектердің көлемін анықтау мүмкін болмады. Бізге белгісіз жағдайлар қала тұрғындарын бұл қамалды күшейтуге итермелеген. Бұл үшін қамалдың ішкі қапталының 0,50 метрдей жоғары жағы тегістеліп, астына қамыс төселген. Осының үстіне сарғыш түсті кесектер өрілген. Осылайша жоғарғы қабаттағы қамал қабырғасы күшейтілген. Ішкі қапталын қаптаған қамалдың көлемі 2x2,30 м. Жалпы қаланың жоғарғы қабаттағы қамалы күшейтілген бөлігімен бірге 4,50x4,80 м көлемді құрайды. Қазба жұмысы барысында сипатталып отырған қамалдың астында 1 м қалыңдықтағы мәдени қабаттың жатқандығы белгілі болды. Құрамында көкшіл түсті кесек, сүйек және ұсақ керамика бөліктері байқалады. Осы мәдени қабаттың астында реперлік нүктеден 4-5 м тереңде (8-10 ярус) қаланың төменгі қабаттағы қамалы анықталды. Бұл қамал сарғыш түсті қатты тығыздықтан тұрады. Осыған қарап пахсадан тұрғызылғандығын болжауға болады. Жалпы кесінді де жайпақ төбешік пішінде сақталған. Қамалдың сыртқы етегінен бастап есеп-тегендегі қалыңдығы 5,5 м, астындағы қатты тығыздықтан бастап есептегендегі биіктігі 1,5 м. Қамалдың жоғарғы бетінде ұсақ көмір, күл, сүйек және саз ыдыстың ұсақтарынан тұратын өте жұқа қабат байқалады. Қамалдың ішкі қапталына бадрап қазылып бүлінген. Бұл жөнінде кесіндінің алғашқы жартысын сипаттаған кезде де айтып өткен болатынбыз. Бұл қамалдың сыртқы қапталынан бастап ендіей бағыттағы аралықта (20 ярус) төбенің етегіне дейінгі (40 ярус) үрме топырақ қабаты мен жекелеген қыштар байқалады.

Солтүстік кесінді.

Бұл кесінді қазбаның қысқа жағын құрайды. Кесіндінің тереңдігі 6,5 м, шығыс кесіндіден батыс кесіндіге дейінгі ұзындығы 3 м.

Реперлік нүктеден төмен қарай 1 м тереңде (2 ярус) аздап көкшіл түсті күл қалдықтары, бір дана қыш бөлігі және коқыс шұқыры көзге ілігеді. Шұқырдың тереңдігі 1 м, ені 0,90 м. Ішкі кеңістігінде ұсақ сүйек қалдығы және ақ карбонаттар байқалады.

Реперлік нүктеден 1-2,5 м тереңде, 3-7 ярустар арасында сары түсті тығыздық, ошақтың қалдықтары мен жартыкеш қыштарды байқауға болады. Ал, реперлік нүктеден төмен қарай 8-10 ярустар арасында керамиканың ұсақ бөліктері, сары түсті жұқа тығыздық және көкшіл түсті жолақ түрінде тығыздық аңғарылады. Соңғысының құрамы көмір түйіршіктері, күл, ұсақ сүйек қалдықтары мен ыдыс және қыштардың ұсақ бөліктерінен құралған. Бұл көкшіл түсті жолақ ендік бағытта созылып жатыр. Алдын ала пайымдауымызша бұл қамалдың ішкі етегін жағалай орналасқан жол болса керек. Жолдың астыңғы

жағында (реперлік нүктеден төмен қарай 11-12 ярустар арасында) сары түсті қатты тығыздық, оның астында сары түсті құмшауыт топырақтан құралған қабат орналасқан.

Қорытынды және ұсыныстар. Сығанақ қаласы Ұлы жібек жолы бойындағы ең ірі қалалардың бірі болған. А.А. Бернштам қаланың қаңлы дәуірінен бастап өмір сүріп келе жатқандығын жазған [7, 59]. Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтер [8, 96] қаланың үстінен жинастырылған материалдар бойынша қаланың V-VIII ғасырда өмір сүріп одан кейін құлдырап, XII-XVI ғғ. қайта көтеріліп, Ақ Орданың кезінде қайта жанданғандығын жазады. Махмут Қашқаридың “Түркі тілінің сөздігі” деген атақты еңбегінде Сығанақ қаласы «Суғнақ оғыз қалаларының бірі» деп келтіріледі [9, 531]. Қазіргі таңдағы ғылыми еңбектерде Сығанақтың XI-XII ғ. қыпшақ хандығының, XIII-XIV ғ. Ақ Орданың, XV ғ. Әбілхайыр хандығының XVI ғ. қазақ хандығының астанасы болғандығы жазылған [10, 7].

12 ярусқа дейін жүргізілген кесік қазбасы біздерге төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

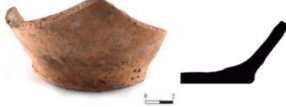
- Қазба салынған орында тарихи деректерде аталғандай қаңлы дәуіріне жататын ешқандай материалдық олжа алынбады. Дегенмен 2014 жылы қаланың солтүстік қақпасында (қазба №13) және қақпа маңындағы алаңда (қазба №14) жүргізілген қазба жұмыстары кезінде қарахан дәуіріне жататын саз ыдыс бөліктері табылған. Бұл табылым ерте кезеңге жататын мәдени қабаттарды табу ықтималдылығы бар екендігін көрсетеді. Қарахан дәуіріне жататын саз ыдыс бөліктерінің табылған нүктесіне қарағанда ерте кезеңді қаланың (ішкі және сыртқы) солтүстік аймақтарынан іздеу керек екендігін ұсынуға болады.

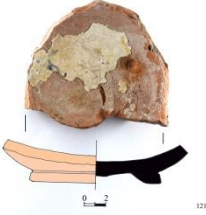
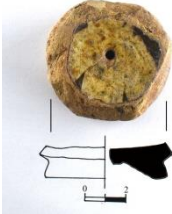

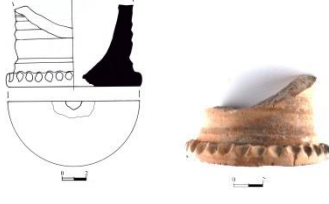
- Қазба жұмысы кезінде үш кезеңде салынған қамал қабырғасы байқалды. 6 м теренде (12 ярус) кесінді бетінен қамалға ұқсас сұлба көрінді. Осы қабаттан жүйесіз жатқан адам қаңқалары мен XIII ғасырға жататын саз ыдыс бөліктері табылды (1-таблица). Көрсетілген мерзімде Моңғол әскерлерінің Сығанақ қаласына шабуыл жасағандығы тарихтан белгілі. Сондықтан 12 яруста жатқан қаңқалар моңғол соғысының құрбандары болуы мүмкін.

- Төмен қарай 6 ярус, еңдей [-18 ярустар аралығында Сығанақ қаласының жоғарғы қабаттағы қамал қабырғасы байқалды. Кесіндіде бұл қамалдың екі кезеңде соғылғандығы немесе уақыт өте келе қаптау арқылы күшейтілгендігі аңғарылады.

2022 жылы қамал қабырғасына салынған кесік қазбасы біздерге Сығанақ қаласының қорғаныс жүйесі, тарихи даму кезеңдері, саз ыдыстарда орын алған өзгерістерді және материалдық ерекшеліктерді анықтау жолында құнды ақпарат берді. Әсіресе 12 ярустағы адам қаңқасының абсолюттік мерзімін (радиоуглеродтық анализ) анықтау арқылы қаланың саяси тарихын салыстырмалы түрде қарастыруға және қалада өткен соғыстың салдарын айқындауға болады. Қорыта айтқанда алдағы уақытта Сығанақ қаласында жүргізілетін қазба жұмыстары тарихымыздың ақтаңдақ беттерін ашуға, өткені мен қазіргісін сабақтастыра қарастыруға және ғылыми негіздемелер жасауымызға мүмкіндік берері сөзсіз.

1-Таблица

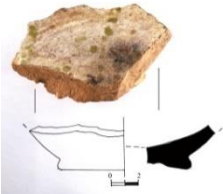
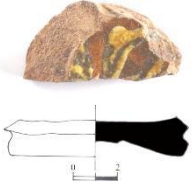
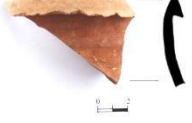
р/н ном	Атауы, қысқаша сипаттамасы. Материалы, орындалу техникасы, өлшемі	Саны	Есептік тіркелімнің белгіленуі/тіркеу шифрі/ Ярус	Сурет және сызбасы	Сақталуы
Сығанақ қалашығы					
1	Құмыраның табан бөлігі. Сырланбаған. Табанының аумағы 12см, сақталған биіктігі 8см, қалыңдығы 0,8см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_120 Я-I,III		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

2	Тостақтың табан бөлігі. Ақшыл түспен сырланған. Табанының аумағы 10см, табанының биіктігі 1,0см, сақталған биіктігі 4,5см, қалыңдығы 1,0см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_121 Я-І,ІІІ		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
3	Тостақтың табан бөлігі. Сырланған. Қоңыр түске сары түспен өрнек түсірілген. Табанының аумағы 6см, табанының биіктігі 1см, сақталған биіктігі 2см, қалыңдығы 1,0см. Ортасындағы тесігінің аумағы 0,3см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_122 Я-І,ІІІ		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
4	Қыш құтының ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланбаған. Ауыз ернеуінің аумағы 17см, сақталған биіктігі 5см, қалыңдығы 0,9см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_123 Я-І,ІІІ		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
5	Қыш келінің табан бөлігі. Сырланбаған. Табанының сыртқы жиегіне толқын тәрізді өрнек түсірілген. Түбі көп пайдаланудың әсерінен д-1,2см-дей тесілген. Табанының	1	S_22_24_124 Я-І,ІІІ		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

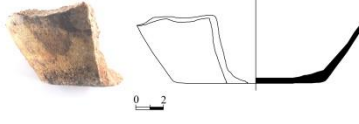
	аумағы 11,5см, сақталған биіктігі 6см, қалыңдығы 2,5см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.				
6	Қыш шар. Сырланбаған. Аумағы 3,5см. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_125 Я-І,ІІІ		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
7	Қыш қаптама. Сырланған. Орындалу техникасы: қалыпта пошымдау. Өрнегі: Сия көк түске сары, ақ түспен өсімдікті өрнек түсірілген. Көлемі: 6x5,5x3см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_126 Я-І,ІІІ		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
8	Қыш тостақтың ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланған. Ақшыл түске қара, көк түспен өсімдікті өрнек түсірілген. Ауыз ернеуінің аумағы 19см, сақталған биіктігі 10см, қалыңдығы 0,5см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_127 Я-І,ІІІ		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
9	Қыш тостақтың ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланған. Көк түске қара түспен өрнек түсірілген. Ауыз ернеуінің аумағы 21см, сақталған биіктігі 5,5см,	1	S_22_24_128 Я-І,ІІІ		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

	қалыңдығы 0,5см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз				
10	Қыш тостақтың ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланған. Ақшыл түске қара, көк түспен өсімдікті өрнек түсірілген. Ауыз ернеуінің аумағы 20см, сақталған биіктігі 6см, қалыңдығы 0,5см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_129 Я-I,III		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
11	Қыш табақтың ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланған. Ақшыл түске қара түспен өрнек түсірілген. Ауыз ернеуінің аумағы 26см, сақталған биіктігі 7см, қалыңдығы 0,7см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_130 Я-I,III		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
12	Тостақтың табан бөлігі. Сырланған. Қоңыр түске жасыл түспен өрнек түсірілген. Сырының быраз бөлігі көшіп кеткендіктен, өрнегі түсініксіз. Табанының аумағы 7см, табанының биіктігі 1см, сақталған биіктігі 2,5см, қалыңдығы 0,8см. Қамыры тығыз. Сапалы саз	1	S_22_24_131 Я-IV,V		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

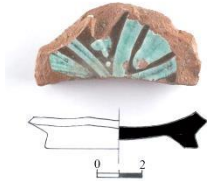
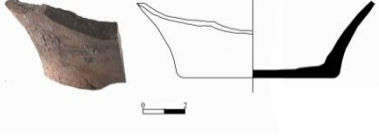

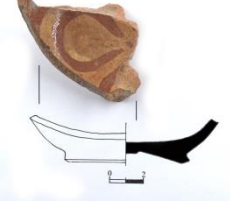
	балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз				
13	Қыш құтының ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланбаған. Сыртына батырма өрнек түсірілген. Ауыз ернеуінің аумағы 18см, сақталған биіктігі 9см, қалыңдығы 0,8см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_132 Я-IV,V		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
14	Ыдыс тұтқасы. Сырланбаған. Көлемі 16x4,5x2см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_133 Я-IV,V		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
15	Ыдыс тұтқасы. Сырланбаған. Көлемі 5x4x2см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_134 Я-IV,V		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
16	Тегене ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланбаған. Ауыз ернеуінің аумағы 52см, сақталған биіктігі 11см, қалыңдығы 1,5см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_135 Я-VI		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
17	Құмыраның табан бөлігі. Сырланбаған. Табанының аумағы 15см, сақталған биіктігі 4см, қалыңдығы 1,3см. Көзеші шарығында	1	S_22_24_136 Я-VI		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

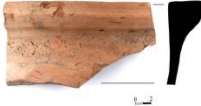

	жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.				
18	Қыш қаптама. Сырланбаған. Саз. Орындалу техникасы: кеспелеп оймыштау. Өрнегі: өсімдікті. Рельеф тереңдігі 1,1см. Көлемі: 9x8x4,5см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген.	1	S_22_24_127 Я-VII		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
19	Тостақтың табан бөлігі. Сырланған. Ақшыл шыңылтырлы. Табанының аумағы 10см, табанының биіктігі 0,8см, сақталған биіктігі 5см, қалыңдығы 0,9см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_138 Я-VII		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
20	Тостақтың табан бөлігі. Сырланған. Қоңыр түске сары түспен өрнек түсірілген. Табанының аумағы 8см, табанының биіктігі 0,9см, сақталған биіктігі 2см, қалыңдығы 0,9см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_139 Я-VII		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
21	Құты ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланбаған. Ауыз ернеуінің аумағы 18см, сақталған биіктігі 5,5см, қалыңдығы 0,5см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры	1	S_22_24_140 Я-VII		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

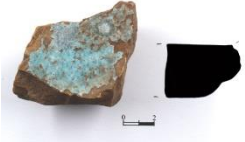
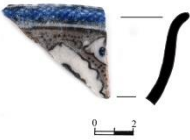
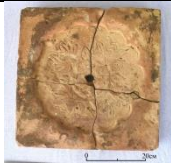

	тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.				
22	Қыш қаптама. Сырланған. Беті тегіс. Аспан көк түсті. Саз. Орындалу техникасы: қалыпта пошымдау. Көлемі: 5x5x2,5см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген	1	S_22_24_141 Я-VII		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
23	Қыш тостақтың ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланған. Қоңыр-жасыл түске жасыл түспен өрнек түсірілген. Ауыз ернеуінің аумағы 19см, сақталған биіктігі 4см, қалыңдығы 0,5см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_142 Я-VII		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
24	Қыш тостақтың ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланған. Қоңыр-жасыл түске жасыл түспен өрнек түсірілген. Ауыз ернеуінің аумағы 21см, сақталған биіктігі 4см, қалыңдығы 0,5см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_143 Я-VII		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
25	Құмыраның табан бөлігі. Сырланбаған. Табанының аумағы 14см, сақталған биіктігі	1	S_22_24_144 Я-VII		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

	14см, қалыңдығы 0,9см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.				
26	Құмыраның табан бөлігі. Сырланбаған. Табанының аумағы 10см, сақталған биіктігі 8см, қалыңдығы 1,0см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_145 Я-VII		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
27	Құмыраның табан бөлігі. Сырланбаған. Табанының аумағы 11см, сақталған биіктігі 11см, қалыңдығы 0,3-0,4см. Қолмен пошымдалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_146 Я-VII		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
28	Тостақ. Сырланған. Іші түгел, сырты бүйіріне дейін сарғыш түспен сырланған. Ауыз ернеуінің аумағы 20см, жалпы биіктігі 7,5см, табанының аумағы 7,5см, табанының биіктігі 6,5см, жалпы биіктігі 7,5см, қалыңдығы 0,5см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_147 Я-VII		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

29	Тостақтың табан бөлігі. Сырланған. Қоңыр түске сары түспен өрнек түсірілген. Табанының аумағы 8см, табанының биіктігі 0,7см, сақталған биіктігі 2см, қалыңдығы 0,9см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_148 Я-VIII		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
30	Құмыраның табан бөлігі. Сырланбаған. Табанының аумағы 12см, сақталған биіктігі 6см, қалыңдығы 1см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_149 Я-VIII		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
31	Тостақтың табан бөлігі. Сырланған. Ақшыл түске қара түспен өсімдікті өрнек түсірілген. Табанының аумағы 7,5см, табанының биіктігі 0,8см, сақталған биіктігі 1,5 см, қалыңдығы 0,5см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз	1	S_22_24_150 Я-X		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
32	Тостақтың табан бөлігі. Сырланған. Қоңыр түске сары түспен өсімдікті өрнек түсірілген. Табанының аумағы 8см, табанының биіктігі 0,7 см, сақталған биіктігі 4 см, қалыңдығы 0,8 см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан	1	S_22_24_151 Я-X		Тұпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

	жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз				
33	Құмыраның табан бөлігі. Сырланбаған. Табанының аумағы 10 см, сақталған биіктігі 4 см, қалыңдығы 0,8 см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_152 Я-Х		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
34	Құмыра ауыз ернеуінің бөлігі. Тұтқасы бар. Сырланбаған. Ауыз ернеуінің аумағы 10 см, сақталған биіктігі 4см, қалыңдығы 0,5 см. Тұтқа көлемі 12x3x1x5. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_153 Я-Х		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
35	Қыш ыдыс ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланбаған. Ауыз ернеуінің аумағы 54 см, сақталған биіктігі 11 см, қалыңдығы 1 см. Ернеуінің қалыңдығы 4,5 см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_154 Я-IX		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
36	Қыш тегене ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланбаған. Ауыз ернеуінің аумағы 48 см, сақталған биіктігі 10 см, қалыңдығы	1	S_22_24_155 Я-IX		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

	0,8 см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.				
37	Қыш ыдыстың табан бөлігі. Сырланған. Аспан көк түсті. Табанының аумағы жобамен 25 см, қалыңдығы 3см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.	1	S_22_24_156 Я-IX		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
38	Қыш тостақтың ауыз ернеуінің бөлігі. Сырланған. Ақшыл түске қара, көк түспен өрнек түсірілген. Ауыз ернеуінің аумағы 20 см, сақталған биіктігі 5 см, қалыңдығы 0,5 см. Көзеші шарығында жасалған. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Кашин.	1	S_22_24_157 Я-IX		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее
39	Ташнаудың суағар қышы. Көлемі 36x37x8 см. Ортасындағы тесігінің аумағы 1,5 см. Қамыры тығыз. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Саз.		S_22_24_158 Я-VIII		Түпнұсқа, сақталуы орташа/оригинал, среднее

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қозыбаев М. (редактор) Қазақстан тарихы I – том. – Алматы: Атамұра, 1996. – 544б.
2. Құрманқұлов Ж. «Шірік – Рабат экспедициясының 2004 – 2008 жж. зерттеулері. Шалболова Ү.Ж. (Редактор). «Еуразия тарихы мен мәдениетіндегі Арал – Сырдария өңірінің орны» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы: Арна баспасы, 2009. – б.14 – 23.
3. Байпаков К. Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы: Аруна баспасы, 2007. – 384.

4. Марғұлан Ә., Бәсенов Т., Мендіқұлов М. Қазақстан архитектурасы. 1 том. – Алматы: Өнер баспасы, 2010. – 256 б.
5. Билалов С., Амиргалина Г. Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан орта ғасырлық қалалардың қорғаныс жүйесін жіктеу мәселесі туралы// <https://e-history.kz/kz/contents/view/1780, 2013>.
6. Р.Асқарұлы Сығанақ//<https://syrboyi.kz/tarih/syana-23418/сайтынан> 16.06.2022 ж күні алынды.
7. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. №2.1949. – с.59-99.
8. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. Хронологическая классификация керамики // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. Археология. Отдельный оттиск. Т. 5 / Алматы: Изд-во Академии Наук Казахской ССР. 1958. – с.96-97.
9. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі. Үш томдық. 1-том / Ф. Қ. Егеубай. (Аударған). Алматы: Хант, 1997. – 588 б.
10. Жолдасбаев С.Ж., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мурғабаяев С.С. Сығанақ жәдігерлері. Түркістан: Тұран, 2016. – 182 б.

References:

1. Qozybaev M. (redaktor) Qazaqstan tarihy 1 – tom. Almaty: Atamura, 1996. – 544 p.
2. Qurmanqulov Zh. «Shirik – Rabat ekspediciyasynyn 2004 – 2008 zh zh zertteuleri. Shalbalova Y. Zh. (Redaktor). «Eurazija tarihy men мәдениетіндегі Aral – Syrdarija өңірінің орны» atty Halyqaralyq qylymi konferencia meterialdary., Almaty: Arna baspasy, 2009. – p.14 – 23.
3. Baypakov K. Qazaqstannyn ezhelgi qalalary//Almaty: Aruna baspasy, 2007. – 384 p.
4. Margulan A., Basenov T., Mendiqulov M. Qazaqstan arhitekturasy. 1 tom// Almaty: Oner basbasy, 2010. – 256 p.
5. Bilalov S., Amirgalina G. Syrdarianyn tomengi agysynda ornalasqan orta gasyrlyq qalalardyn qorganys zhuiesin zhikteu maselesi turaly// <https://e-history.kz/kz/contents/view/1780, 2013>.
6. R. Asqaruly Syganaq// <https://syrboyi.kz/tarih/syana-23418/ sajtynan> 16.06.2022 zh kyni alyndy.
7. Bernshtam A.N. Problemy drevnei istorii i etnogeneza Yuzhnogo Kazahstana // Izvestia AN Kaz SSR. Seria arheologicheskaja. №2. 1949. – p.59-99.
8. Ageeva E.I., Pacevich G.I. Iz istorii osedlyh poselenij i gorodov Yuzhnogo Kazahstana. Hronologicheskaja klassifikacia keramiki // Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii. Arheologija. Otdelny ottisk. T. 5 / Almaty: Izd-vo Akademii Nauk Kazahskoi SSR. 1958. – p.96-97.
9. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi. Ysh tomdyq. 1-tom / G. Q. Egeubai. (Audargan). Almaty: Hant, 1997. – 588 p.
10. Zholdasbaev S.Zh., Zhetibaev K.M., Bahtybaev M.M., Murgabaev S.S. Syganaq zhadigerleri. Turkistan: Turan, 2016. – 182 b.

МРНТИ 0320
УДК 917730

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.022>

Д.Ж. Молдабаева*¹, Шалбаев А.А.²

¹PhD., ассист.проф. С. Демирель атындағы университет, Қаскелең қ., Қазақстан
E-mail: dana.moldabayeva@sdu.edu.kz

²PhD., ассист.проф. С. Демирель атындағы университет, Қаскелең қ., Қазақстан
E-mail: aidos.shalbayev@sdu.edu.kz

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ САРАЙДЫҢ ҚҰРЛЫМЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Тарихи еңбектер мен әдеби жәдігерлерде көптеп кездесетін «сарай ақындары», «сарай қызметкерлері», «сарай мәдениеті» сияқты атауларнені білдіреді? Мемлекеттің басқару жүйесіндегі сарай құрлымының маңыздылығы туралы не білеміз. Сарайлардың қалыптасу үдерісі, оның қызметі мен тарихи маңызы, нақтырақ айтқанда түркі мемлекеттерінің тарихындағы орны қандай болды? Міне осы сұрақтарға жауап беру бүгінгі тарих ғылымының алдында тұрған мәселелердің бірі. Түркі мемлекеттеріндегі «сарай» мәселесін зерттеу әрі, қазақ мемлекеттілігінің тарихи тамыры болып саналатын түркілік кезеңдегі мемлекеттік жүйе туралы мәлімет жинақтауымызға мүмкіндік береді. Себебі тарихи деректердегі мәліметтер сарай қызметінің мемлекеттің басқару жүйесінде өзіндік мәні мен орны болғанын көрсетеді.

Түріктер қалыптастырған мәдениет пен өнер екі маңызды кезеңнен тұрады. Біріншісі– түріктердің исламға дейінгі кезеңі. Бұл дәуірде Орталық Азияның Шығыс және Батыс әлемін байланыстыратын үлкен керуен жолдары бойында қоныстанған түріктер, осы географиялық аймақтың мәдениеті мен сәулетөнеріне өзіндік үлесін қосқаны анық. Екінші кезең болған - Ислам дәуірі мәдениетін зерттеген кезде түріктердің бұл мәдениеттің Шығыстан Батысқа таралуындағы басты қозғаушы күш екендігі көреміз. Көне түріктердің тарихындағы биліктің орталығы ретінде сарайдың қалыптасу тарихы да осы екі маңызды кезеңді басынан өткерді. Тарихи деректердегі Атилланың Рим және Византия елшілерін шатыр-сарайларында қабылдағаны туралы, сондай-ақ Қарлұқтардың Ферғана аймағындағы сарай жәдігерлерінің болуы, Анадолыда құрылған түркі мемлекеттеріндегі сарайлар бізгетүрлі географиялық аймақтарда өмір сүрген түркі халықтарының тарихындағы сарай құрлымының даму кезеңдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Сарай, мемлекет, билеуші, отағ, шатыр, сарай қызметкерлері.

Молдабаева Д.Ж. *¹ Шалбаев А.А. ²,

¹Ph.D ассист. проф., Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, Казахстан
E-mail: dana.moldabayeva@sdu.edu.kz

²Ph.D ассист. проф., Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, Казахстан
E-mail: aidos.shalbayev@sdu.edu.kz

ДВОРЦОВАЯ СТРУКТУРА И ЕЕ ФУНКЦИИ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВАХ

Аннотация

В исторических трудах и литературных реликвиях не редко встречаются такие названия, как «дворцовые поэты», «дворцовые служащие», «дворцовая культура». Но что могут означать эти названия и как они появились? Что мы знаем о важности «дворца» в системе государственного управления? Каков был исторический процесс формирования дворцов, каковы были их функции и историческое значение в системе государственного управления, а именно место в истории тюркских государств? Поиск ответов на данные вопросы является одной из насущных проблем, стоящих перед современной отечественной исторической наукой. Изучение «дворца» в тюркских государствах позволяет нам собрать сведения о государственном строе тюркского периода, который является историческим корнем казахской государ-

ственности. Данные из исторических источников свидетельствуют о том, что дворцовая деятельность имела свое значение и место в системе государственного управления.

Средневековая культура и искусство, сформированные турками, состоят из двух важных этапов. Первый - это доисламский период. Тюрки, поселившиеся вдоль больших караванных дорог, соединяющих Восточный и Западный мир безусловно внесли свой вклад в культуру и архитектуру этого региона. Второй этап-эпоха турко-исламской культуры, в ходе которой тюрки являлись главной движущей силой в распространении мусульманской культуры с Востока на Запад. Принятие римских и византийских послов в шатрах-дворцах древних тюркских каганов и Атилла, а также, наличие дворцовых реликвий карлуков в Фергане и огузо-тюркское государство сформированные в Анатолии позволяют определить этапы развития дворцового строительства в истории тюркских государств.

Ключевые слова: Дворец, государство, правитель, шатер, дворцовые служащие.

Moldabayeva D.Zh. ^{*1}, Shalbayev A.A. ²

*¹Ph.D., Assistant Prof., Suleyman Demirel University, Kaskelen city, Kazakhstan
E-mail:dana.moldabayeva@sdu.edu.kz*

*²Ph.D., Assistant Prof., Suleyman Demirel University, Kaskelen city, Kazakhstan
E-mail:aidos.shalbayev@sdu.edu.kz*

THE PALACE STRUCTURE AND ITS FUNCTIONS IN THE MEDIEVAL TURKIC STATES

Abstract

In historical sources and literary relics, we frequently find such names as «palace poets», «palace employees» and «palace culture». However, do we know what these names mean and how did they appear? What do we know about the importance of the palace in the system of state administration? What was the historical process of the formation of palaces, what were their functions, and what was their historical significance in the system of state administration, namely, what do we know about palaces in the history of the Turkic states? These questions are considered one of the most salient ones in modern domestic historical science. The analysis of the theme related to «Palace» in the Turkic states allows us to find theoretical base in the literature about the state system of the Turkic period, which is considered the historical root of the Kazakh statehood. The analysis of findings show that «Palace» has a special function and an important role in the process of political management.

Medieval culture and art, formed by the Turks, consist of two important stages. The first is the pre-Islamic period. The Turks, who settled along the great caravan routes connecting the Eastern and Western worlds, certainly contributed to the culture and architecture of this region. The second stage is the era of Turkish-Islamic culture. Where the Turks are the main driving force in the spread of Muslim culture from East to West. The reception of Roman and Byzantine ambassadors in the tent-palaces of the ancient Turkic kagans and Attila, as well as the presence of palace relics of the Karluks in Ferghana and the Oгуz-Turkic state formed in Anatolia, allows us to determine the stages of development of palace construction in the history of the Turkic states.

Keywords: Palace, state, ruler, tent, palace employees.

Кіріспе. Сарайдың қалыптасуының тарихи алғы шарттары ерте түркі дәуірінен бастау алады. Отырықшы қала мәдениеті мен сәулет өнері дамыған орта ғасырларда сарайды билеушілердің сән-салтанатын паш ететін өзіндік архитектуралық керекшеліктері бар құрлыс ретінде де қарастыруға болады. Десекте, билеушінің ел басқару ісін жүзеге асыратын орталығы, әрі саяси күшінің нышаны ретінде сарайдың тарихи мәні тереңірек сияқты. Көне түрік халқының түсінігінде астана немесе орда бір мемлекеттің сыртқы және ішкі саяси өміріндегі маңызды әрі қасиетті жер. Астана-саяси әкімшілік орталық қана емес, ұлттың рухты айбындататын, ұлттық мақсат-мүддені айқындайтын киелі мекен болған. Ертеден көшпелі өмір салтын ұстанған халық үшін бір қала емес, бүткіл бір аймақтың астана дерлік маңызы болған. Орта Азиялық көне түріктерде «Өтікен немесе Үтікен» аймағын қасиетті, қастерлі деп, осы жерге ордасын тіккен қағандар ғана Орта Азияның нағыз билеушісі деп қабылданған [1]. Түрік халықтарының тарихында саяси-геостратегиялық маңызы зор аймақтар болғаны анық. Осындай маңызды аймақты кім билесе, сол нағыз саяси күшке ие болған. Мысалы: түрік мемлекеттерінің билеушілері Сыр бойындағы – Сығанақ пен Түркістан, Жетісу-дағы-Суяб пен Тараз, т.б. сияқты ғасырлар бойы маңызын жоғалпаған жерлерді билеуге ұмтылған. Жаңа бір мемлекеттің тарих сахнасына шығуы үшін, яғни мемлекет ретінде қалыптасуы үшін оның халқы, территориясы, билік жүйесі, мемлекеттік құрылымдары және сол құрылымдар арасындағы

байланыстың тұтастығы болуы қажет. Билеушінің орны яки сарайы міне осы мемлекеттік құрлымдарды байланыстырушы биліктің күре тамыр іспеттес. Көне түрік дәуірінен бастау алатын мемлекет құру және оны басқару ісінің құрамдас бөлігі ретінде сарайдың құрлымы мен қызметін зерттеу, түркі халықтарының мемлекеттілік тарихының алғашқы кезеңдері туралы мағлұматымызды толықтыра түсерісөзсіз.

Өзектілігі. Сарайлардың қалыптасу үдерісі, оның қызметі мен тарихи маңызы, нақтырақ айтқанда, түркі мемлекеттерінің тарихындағы орнын анықтау өзекті болып табылады. Бұл зерттеу нәтижесі мемлекеттердің саяси орталықтарында орналасқан қаған сарайларының елдің саяси және мәдени өміріндегі орны мен маңызын түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, Қазақ мемлекеттілігінің тарихи тамыры болып саналатын түркілік кезеңдегі мемлекеттік жүйетуралы да білгенімізді толықтыра түседі. Қоғамдық билікті ұйымдастырудың ерекше түрі, саяси жүйенің орталық институты ретінде қалыптасатын мемлекет тақырыбын зерттеу барысында бірінші көңіл аударатын мәселе ол, билеушінің тұлғасы. Мемлекетте саяси жүйені үнемі қадағалап, бақылап отыратын әкімшілік орталықтың, яғни астананың болуы міндетті. Мемлекеттің астанасы – бұл сол елдің әрі саяси, әрі экономикалық маңызды орталығы. Себебі, мемлекеттіліктің нышаны ретінде астана – орталық биліктің және лауазымды тұлғалардың шоғырланған жері ретінде саяси тәуелсіздіктің көрінісі. Демек, астаналарда орналасқан сарай – бұл барлық мемлекеттік құрлымдарды өзара байланыстырып тұратын мемлекет басшысының орны, әрі оның саяси тәуелсіздігінің белгісі. Осы тұрғыдан алғанда сарайлардың саяси орталық ретінде тарихтағы рөлі өте маңызды.

Мақсаты мен міндеті. Түркі мемлекеттерінің тарихында Сарайлардың қалыптасуы мен даму кезеңдерін, сондай-ақ билеушінің саяси билікті жүзеге асыруы тұрғысынан сарайдың маңызын анықтау жұмыстың негізгі мақсат болып табылады. Мұны жүзеге асыру барысында Сарай этимологиясы, сарайдың түрлері және оның эволюциялық даму ерекшеліктері туралы деректердегі мәліметтерді жинақтау жұмыстың міндетіне кіреді.

Материалдар мен әдістемесі. Тақырыпты зерттеу басысында теориялық зерттеу әдісі, тарихи салыстырмалық әдіс және деректердегі мәліметтерді сыни талдау әдісі қолданылды.

Талқылау. Сарай мәдениеті ұғымы қалыптаспас бұрын Көне Түрік кезеңіндегі мемлекеттерде «Орда» сөзі кең қолданылған болатын. Бұл сөздің этимологиялық негізі туралы Түркиялық тарихшы Бахеддин Өгелдің еңбегінде: «Көктүрік және Ұйғыр мемлекеттері кезінде Қытай тарихшылары түрік қағандарының отырған жерлерін «Ya-ch'ang» (Я-Чанг) деп атаған. Қытайша «Чанг» сөзі «Шатыр немесе отағ (орда, тақ)» деген мағынаны береді». Демек, Орда – билеушінің тағы орналасқан аймақ, оның отырған жері, шатыры, қаласы деген мағынаға келеді. Шын мәнінде, билеушілердің ордасы (отағы) орнатылған жер башкент, яғни астана деп саналды. Ежелгі түріктерде қағанның ордасы құрылған жер қасиетті мекен ретінде мемлекеттің орталығы, әрі оның елдігінің (тәуелсіздігінің) символы болды.

Тарихи деректер «Орда» сөзінің мемлекеттің орталығы, қағанның орны ретінде алғаш қолданылған кезі ретінде Мөде қаған дәуірі, яғни б.з.б. 210 жылдар деп топшылауымызға мүмкіндік береді. Көне түріктердің саяси және мәдени тарихын кешенді зерттеулерімен танылған тарихшысы Бахеддин Өгелтүріктердегі мемлекеттік нышандардың ішінде астана және сарай, сарай және тақ ұғымдарының бір-бірімен байланысты, әрі бірін-бірі толықтырушы ұғымдар екенін алға тартады [2].

Түркиялық келесі бір тарихшы Кемаль Гөде өзінің «Түріктердегі сарайдың құрлымы және қызметі» атты мақаласында «отағ» сөзінің мағынасы туралы: «Түрік қағандарының отағтары күмбезді болған және ол аспанның жердегі символы болып есептелген. Түріктердің наным-сенімінде «аспан – мемлекеттің күмбезі, ал шатыр – отбасының күмбезі әрі қорғанышы деп саналған» дейді [3].

Хайреттин Ихсан Еркоч жүргізген тарихи зерттеуі бойынша да отағ, сарай және шатыр сөздерінің мағынасы ұқсас болып келеді. Еркочтың еңбегіне сүйенсек, Қытай деректерінде Көктүрік қағандарының отағтары туралы көптеген жазбалар қалдырылған. Солардың ішінде Чжоу әулеті тарихы, жаңа Тан әулеті тарихындағы мәліметтерге қарағанда түрік қағандарының шатырының қақпалары күннің туатын қасиетті жері болып саналатын шығысқа қарай бағытталып тігілетін болған. Қаған шатыры, ордасы туралы Түрік қағаны Истемиге барған Византиялық елші Земархтың император II Юстинге түрік билеушілерімен жүргізген келіссөздері жөнінде берілген есебінде бірқатар қызықты мәліметтер аталып өткен. Солардың бірінде, Земарх Ордаға жеткеннен кейін елшілердің от-алау арасынан өтіп, жын-сайтаннан тазалануға тиісті болғанын айтады. Орда салтанатын сипаттай келіп, ондағы жібек шатыр, күміс ыдыстарға толы арбалар, дөңгелекті алтын тақбәрі-бәрі түрік билеушісінің құдыретін білдіретінін жазады [4].

Көне түріктердің тарихи бейнесін суреттеп, бүкіл тіршілігіне талдау жасаған тарихшы Лев Николаевич Гумилев өзінің «Көне түріктер» атты еңбегінде ертедегі түрік державаларының қалай құрылғанын, қалай жойылғанын нақты фактірлерді келтіріп дәлелдейді. Бұл кітапта билеушілердің ордасына байланысты табылған бірер мәліметтерді келтірейік. Ежелгі түріктер қазіргі қазақ, қырғыз халықтары сияқты киіз

үйлерде тұрған. Киіз үйлер кезінде хандарға сарай және орда қызметін атқарған. Осындай хан ордасында алғаш рет болған Византияның сарай қызметкері Менандр Протектор қаған отағына қатты таңқалған екен. Ол хан шатырының ішінде алтын тағы бар, жібек маталармен безендірілген, үй салмағы өте жеңіл, тіпті бір жылқы жылжытып әкете алатын ханның киіз үйлерін тамсана сипаттаған болатын. Деректердегі көне түрік қағандарының тағына қатысты мәліметтердің арасында Л.Н. Гумелевтің еңбегінде былай делінген: «Түрік ханының Византия елшілерін қандай сый-сияпатпен қабылдағанын Менандр келістіре сипаттап жазып кеткен. "...Олар түсте әдемілеп ауқаттанды және ұзақ күнді сол шатырда той-томалақпен өткізді. Шатыр алуан түрлі оқа-зермен оймышталған жібек матадан тігілген еді. Олар шарап ішіп шаттанысты, бірақ шарабы біздердікі секілді жүзімнен жасалатын шарап емес. Олардың ішетін сусыны да тағылардың белгісіз сусыны. Келесі күні олар (ұрымдықтар) кешегі сияқты жібектен жасалып, әр түспен әшекейленген басқа бір шатырға апарылды. Мұнда олардың әртүрлі әулиелері қойылған екен. Дизауыл (Істемихан) саф алтыннан құйылған тақта отырды» [5].

Түрік қағанатынан бөлек Ұйғыр қағанатында да билеушінің отағына ерекше көңіл бөлінген. Оны Ұйғырларға барған Самани мемлекетінің елшісі Темим бин Бахр Ұйғыр қағанының үлкен отағы туралы былай деп баяндайды: «бұл (сарай) ұйғыр астанасына жетпестен алыстан көрінетін алтыннан жасалған, бір уақытта жүз адамды қабылдай алатынқамалдың үстінде орналасқан шатыр» деген мәліметтерді келтіреді.

Билеушілермен қатар кіші қағандардың да шатырлары болған. Түрік дәстүріне сәйкес ел ағаларының «орун-оргун» жүйесі (отыру тәртібі), яғни «отыру және қоныстану» тәртібі бейбітшілік кезеңде де, соғыс кезінде де өзгеріссіз болғанжәне әр бір қоғам мүшесі өз орнын білетін еді. Мемлекеттік билік жүйесіндегі лауазым иелерінің отағтарының (отау) түстеріне сәйкес сарайда атқаратын қызметтері мен дәрежелері де анықталатын. Қаған – елдің билеушісі, мемлекеттің басшысы және Сарайдың иесі деп саналды, қағаннан кейінгі лауазым «Жабғуға» (ябғу) тиесілі болды. Жабғудан кейінгі сарайдағы яки мемлекет қызметіндегі лауазымдар келесідей бөлінген болатын: бұйрықтар, дамғашылар (тамғашылар), кеңесшілер, қазынашылар, елшілер, сарайлық емшілер мендәрігерлер жәнебилеушінің жеке қызметшілері.

Көне түрік билеушілерінің отағтарының түсін анықтауда олардың (түріктердің) наным-сенімдерінің маңызды рөлі болған сияқты. Жалпы түріктерде биліктің нышаны болып саналатын байрақ, ту, шатыр яғни сарай және билеушінің қолданатын жеке заттарының (киімдері) түстері де белгілі мағынаға ие болған. Сол сияқты билеуші отағтары мен шатырларының түр-түсі туралы деректердегі мәліметтерге қарасақ билеуші шатырларының түсі қызыл сары болған. Әрі олар (билеуші) киіміне сәйкес етіктің де қызыл түстісін киетін. Уақыт өте келе отырықшы мәдениетке көшкен түріктер салтанат шатырларының орнына сарайларда тұратын болды. Осы кезден бастап билеушілер билік етудіңкөне түркілік дәстүрінің көрінісі ретінде шатырды қолшатырлар түрінде қолдана бастаған. Түрік ғалымы Фуат Көпірүлі Қарахан хандары мен ханзадаларының ерекше қызыл түсті қолшатырларының болғанын жазады. Осы сияқты қолшатырларды Салжұқ сұлтандары мен сұлтан туыстарының да қолданғаны деректерде баяндалады [6].

Билеушінің саяси билігін жүргізетін орыны, әрі өмір сүрген тұрғылықты мекені (үйі) ретінде Сарайлардың қалыптасу үдерісін саралай келе оның алғашқы формасы және атауы «оргун-өргін» билешінің орны, көне түрік тілінде тақ сөзі «өргүн» немесе «орын», яғни «ханның орны» деген мағынада қолданылған. Қарахан дәуірі жазба деректерінде бұл: «қаған орнына (таққа) отырды» деген нұсқада кездеседі. Келесі билеушініңотауы мағынасын білдіретін сөз бұл «отағ/отау» Ғұн дәуірінде «алтын отағ» деп аталған қағандардың отауы. Көне түрік қағандарының отағы орта ғасырлардағы деректерде «қаған шатыры», ал одан кейінгі дәуірлерде «орда», «хан ордасы» деген атпен белгілі болады. Түрлі тарихи оқиғалардың баяндалуы барысында отағ, шатыр, орда туралы азды-көпті мәліметтер бүгінгі мағынасындағы «Сарай» сөзінің пайда болуына дейін, олардың түрлене отырып қолданылғанын көрсетеді. Орта ғасырлық деректердің арасында Сарай сөзін алғаш қолданған Жүсіп Баласағұн болған. Оның атақты «Құтты білік» еңбегінде Сарай және сарай мағынасына келетін «Каршы» сөзі туралы :

«Бектер тұрар үйдің атын «Каршы» дер,

«Каршыдағы» тұратындар қарсылар...» [7].

Жүсіп Баласағұнның еңбегіндегі мәліметтерді саралай келе,көне түріктер бастапқыда «Каршы» деп атаған хан ордаларын XIII ғасырдан бастап парсыша «үй» мағынасына келетін «Сарай» атымен аталғанын және тарихи деректерде де осы атаумен өз мағынасын жоғалтпастан бүгінге дейін қолданылып келгенін айтуға болады.

Жүсіп Баласағұнның дастанында сарай туралы жетерінше мәлімет бар деуге болады. Сарайдың құрылымы, ондағы қызметшілердің есімдері мен атқаратын жұмыстарына дейін сипаттама беріліп, қажетті ескертпелер де жасалған. Сарайдағы халықты үш топқа бөлінетіні туралы дастанда:

«Сарайдағы ел үш топ болып жіктелер,

Күллі тірлік соларменен істелер» десе, сарай қызметшілерінің ішінен маңызды екі лауазым иесіне назар аударып, былай жалғастырады:

«Екі кісі сарай даңқын асырар,
Бектің аты шығып, бағы ашылар.
Бірі — Хажыб, азат жаны сарайдың,
Қақпа басы, тағы бірі жарайтын» [8].

Жүсіп Баласағұн еңбегінде Өгділмүштің атынан сарайдағы қызметкерлермен қалай қарым-қатынас жасау туралы да жан-жақты баяндаған. Деректе аты аталған сарай қызметшілерінің бірі қапуғ башлар — қақпа басылар (сөзбе-сөзаударма) С.Н. Иванов «управитель дворца» деп мағыналық жағынан дұрыс аударған. Ұйғыр аудармашылары «Есік ағасы» деп, әрі түп нұсқаға сүйеніп, әрі шығыс әдебінің әдемі жарасымына үйлестіріп алған. Сірә, босаға бағушы, үйді сақтап, күтуші мағынасына орай, түркі халықтарының есік-босағаға байланысты ұғым, нанымдары ескерілген болу керек [9]. Жүсіп Баласағұн дастанда сарай құрлымына қатысты назарға тұрарлық мәліметтер айтады.

«Кішісі бар, ұлығы бар сарайдың,
Куә тұтып, жаннан артық балайды.
Қызметшінің келді бәрі жарысып,
Қошеметтеп, тарту тартты табысып».

Мұндағы «сарай кішісі» мен «сарай ұлығы» деген екі топ немесе категорияға жіктеу Салжұқ мемлекетінің сарайларында да кездеседі. Жалпы алғанда, Қарахан мемлекеті болсын, Салжұқ мемлекеті болсын мемлекеттік құрлымында, соның ішінде сарай мәдениетінің дамуында Ғазнауи мемлекетінің терең ықпалының болғанын айтқан жөн. Географиялық орналасқан аймағы, әсерінде қалған мәдениеттердің ерекшеліктері бұл мемлекеттердің бойынан түрік-ислам, парсы, үнді мәдениетінің синтезделген үлгісін көруімізге мүмкіндік береді. Ал, көне түркілік сипаттағы «қаған отағы» немесе «О-тау/У-ту», «шатыр» сарайдың ерте формасы Орталық Азияның түркілік мәдениетінің басымдығының көрінісі. Яғни, көшпелі мәдениет ерекшелігі, әрі еркіндіктің символы ретінде қамалдармен қоршалмаған, жаулап алынған жерлерге тігілетін қағанның билік нышаны ретінде «салтанат шатыры» өзінің даму кезеңдерінің соңында билеушінің сән-салтанатын паш ететін зәулім сарайларға айналады. Сарайлардың кеңеюімен бірге оның құрлымында күрделене түседі. Сондай-ақ, сарайлардың мемлекеттің ішкі-сыртқы істеріндегі ықпалы мен қызыметі деарта түскенін көруге болады.

Түркі мемлекеттерінің тарихында сарайлардың келесі даму кезеңі Салжұқ мемлекетінің тарихымен байланысты. Хронологиялық даму кезеңі бойынша Қарахан мемлекетімен қатарлас және мемлекеттік құрлымдарды әрі қарай дамыта отырып жалғастырған Салжұқтар «Сарай» мәселесінде классикалық дәуір деп атауға болатын Османлы империясы дәуірінің бастамасында тұрған бір түрік мемлекеті болып табылады.

Салжұқтарда да мемлекеттіліктің басты нышандарының бірі саяси биліктің орталығы астаналар болатын. Анадолы Салжұқтарында сұлтандар мен абыз, уәзірлердің жеке және ресми өмірі өтетін орны ретінде сарай - мемлекеттік құрылымның маңызды әрі басты бөліктерінің бірі болып саналды. Салжұқ билеушілерінің сарайлары қызметкерлерінің санына сәйкес, көп санды адамға ыңғайланып салынған «үлкен сарайлар» түрінде болған. Деректерде Салжұқ сұлтандарының сарайына парсыша аудармасы «рұқсатпен кіретін жер» мағынасына келетін «Дергах, Баргах» деген атаулар берілген [10].

Салжұқтардағы сарай қызметкерлері де Қарахан сарайларындағыдай «сарай үлкендері» және «сарай кішілері» деп бөлінді. Салжұқтарға қатысты тарихи деректер осы екі категорияға кімдердің кіргенін және олардың қызметтері туралы жан-жақты мәлімет алуымызға мүмкіндік береді.

Сарай қызметкерлерінің бірінші категориясы – мемлекет басқару ісінде алдыңғықатарда келетін лауазымды тұлғалар сарай ақсақалдары немесе үлкендері. Мемлекет билеушісі сарайдың иесі (қожайы-ны) әрі ең жоғарғы лауазым иесі болып саналды. Ислам дінін қабылдаған мемлекеттердегі сияқты Салжұқ билеушісі де өз атынан құтба оқытып, теңге соқтырғанда, алдымен барша мұсылмандардың имамы саналған Халифаның (билігін мойындағанының белгісі ретінде) атын бірінші атауы және жазуы керек болды [11].

1040 жылындағы Данданакан шайқасы нәтижесінде Хорасанаймағына келген Салжұқтар мемлекеттік құрылымында көршілес өзге мұсылман мемлекеттеріндегі кейбір лауазымдар мен қызмет түрлерін де

қолдана бастады. Тоғрыл бекбилеуші лауазымы ретінде қолданып келген «Эмир», «Мәлік» атақтарының орнына «Сұлтан» лауазымын қолдануға көшті. «Қаған» лауазымының орнына қолданылған «Сұлтан» лауазымы Салжұқтарда мағынасы жағынан ешқашан Саманилер мен Ғазнауи билеушілері сияқты «абсолютті сұлтандықты» білдірмеген; олар мәліктер, мырзалар және әмірлерден белгілі дәрежеде жоғары лауазым болып саналсада, шынайы мағынада дәрежесі ежелгі түрік хақандарының дәрежесінде қалды.

Салжұқтардың мемлекеттік басқару жүйесінде сұлтан мен уәзірден кейінгі орында «Буяқхаджиб» (Хаджиб-и-бузург) яғни «Ұлы хаджиб» болды. Бұл лауазымның Қарахан мемлекетінде де болғанын және осы атпен аталғанын білеміз. Ал, көне түркі кезеңінде бұл қызмет түрін атқарған адамдарға «көл-еркін», «айгужы/айюки» денілгенін болатын.

Ақын Жүсіп Баласағұн барлық түркі халықтарына ортақ туынды «Құтадғу білік» (Құтты білік) дастанын хижра есебімен 462 жылы, яғни қазіргі жыл санау бойынша 1070 жылы жазып бітірген. Әлемдік әдебиет пен мәдениет тарихында із қалдырған дастанды «хандардың ханы» Қарахан мемлекетінің билеушісі Сүлеймен Арслан ханға (908-955) сыйға тарту етті. Бұл тартуға риза болған Боғра хан өз жарлығымен Жүсіп Баласағұнға: «Хас Хажиб» – «ұлы кеңесшіміз» немесе «ұлы уәзір» (патша сарайындағы қызметкерлердің басшысы) деген жоғары атақ береді.

Ақын «Құтты білікте» қандай адам, «Ұлы хас хажиб» болып істеуі мүмкін деген сауал қойып, оған өзі егжей-тегжейлі жауап береді. Ұлы Хас Хажиб – әмірші-патшаның көрер көзі, есітер құлағы, ол мемлекет заңдары мен сол елдің әдет-ғұрпының дұрыс орындалуын қадағалап отырады. Сондай-ақ ұлы уәзір – қазына ісін басқарушы адамға, сарайда қызмет ететін хат көшірушілер мен қол өнершілерге патша атынан әмір береді, елшілерді қабылдап, шығарып салып отырады, ресми түрдегі салтанатты жиындардың заңға сәйкес өтуін қадағалайды, әрі кедейлер мен жетім-жесірлердің арызын тыңдап, оны эликбекке, яғни Табғаш Қара Боғраханға жеткізіп отыруы тиіс. Бұған қарап, Жүсіп Баласағұнның патша сарайында қандай қызмет атқарғанын ғана емес, сонымен бірге ақын «Құтты білікте» өзіне өте жақсы таныс мәселелерді мейлінше терең біліп барып жазғанын да аңғарамыз [12].

Салжұқ сарайындағы Ұлы хаджибтің қызметі Қарахан мемлекетіндегі Хас хажибтің міндетімен қоса ендігі жерде сарай қызметшілерінің басшысы, билеуші мен халықтың және сарайдағы өзге лауазымды тұлғалардың арасындағы қарым-қатынасты ұйымдастырушы, әрі жүйелеуші болды. Салжұқ сарайындағы Ұлы хажибтің ерекшелігі, ол енді «әмір» лауазымын иеленіп қарамағындағы дәрежесі әр түрлі өзге хажибтарға басшылық жасады. Салжұқтардың тарихи деректерінде хажибтің бірнеше атауы кездеседі. Олардың арасында: «*hacib-el hüccab*», «*emir-i hacib*» немесе «*hacib-i kebir*» атаулары бар [13].

Сарайдағы келесі лауазым иесі сұлтанның жеке қызметіндегі «Эмир-и пердедар» (перденің иесі) деп аталатын адам. Оның міндеті халық алдында билеушінің пердесін ашып тұру болатын. Бұл қызметтің шығу төркіні билеушінің халқпен белгілі күндерде кездесу дәстүрінің болуынан келіп шыққан. Сұлтан-ның қабылдауына халық сарайдағы сұлтан пердесінің ашық немесе жабық болуына қарап жиналатын болған. Перде ашық болған жағдайда сұлтан адамдарды қабылдап, кедей-кепшікке көмек қолын созып, даулы мәселелерде әділ шешімдерін шығарып отырған. Сарайдағы келесі лауазым «*Векил-и Дер/Vekil-i Der*», яғни «сарай уәкілі» немесе сарай иесінің уәкілі, бұл атаққа ие болған адам сұлтан мен басу әзір арасындағы хат-хабар алмасу, сарайдағы түрлі жағдайлар мен жаңалықтардың сұлтанға жеткізілуін қамтамасыз ететін болған. Бұл қызметке сөзге шешен, тапқыр, ұшқыр ойлы, жұмақ мінезді, Сұлтанның көңілінен шыққан адам сайланатын. Осы қызметке ұқсас келесі сарай қызметкеріне «*Векил-и Хас*» аты берілген [14]. Бұл лауазымды иеленген адам сұлтан мен оның әулетіне қызмет ететін болған. Оның міндеттері: сарай қажеттілігіне жұмсалатын шығынды есептеу, қаржылай кіріс-шығыс, бөлістірілген міндеттердің атқарылуы барысы, сұлтан тапсырмаларының дер кезінде орындалуы сияқты тікелей билеуші беретін тапсырмаларды орындау болатын. Бұл қызмет түрі Ғазнауи сарайында да болған. Ал Қарахандарда бұл міндетті Хас хажиб атқарған сияқты.

Салжұқтарда сарай үлкендері немесе ұлықтары қатарына мемлекеттік лауазымы жоғары әсіресе диуандарға мүше немесе дуан басшылары кіретін болған. Ерте және орта ғасырлық Түркі мемлекеттерінің тарихында мемлекеттің саяси, әскери және мәдени мәселелері қаралатын «той» аты берілген мәжілістің болғаны мәлім. Осы мәжіліске елдің әскери, экономикалық, сыртқы істеріне жауапты қаған әулетінің лауазымды тұлғалары мен өзге ақсүйектер қатысатын еді. Орта ғасырларға келгенде мемлекеттік аппарат пен орталық биліктің кеңеюі әрі жүйеленуінен келіп бірнеше мәжіліс «*Диуан/диван*» түрі пайда болды. Жалпы, Қарахан, Салжұқ, Ғазнауи, Хорезмшах мемлекеттерінде елдің ішкі-сыртқы мәселесі қаралатын бірнеше диуан/мәжіліс түрлерінің аты аталады. Оларға: «*Диуан-и Али*, *Диуан-и Туғра*, *Диван-и Истифа*, *Диван-и Арыз*, *Диван-и Ишраф*» аттары берілген [15].

Сарай қызметкерлерінің келесі категориясы – ол «Сарай кішілері». Олардың қатарына ең алдымен Чавуштар (Serheng veya Durbaş), яғни сержанттар, қорғаушылар деген атаққа ие болған қызметкерлер кірді. Олардың міндеті әрдайым сұлтанның қасынан табылу, оны қорғау, халық алдына шыққанда немесе басқа елге барғанда онымен бірге ілесіп жүру. Олардың саны шамамен бес жүз немесе одан да көп болды. Ал, Жүсіп Баласағұнның дастанындағы мына сөздер қарахан дәуіріндегі сарайдағы және қоғамдағы жалпы әлеуметтік топтар туралы хабар беріп тұрғандай:

«Екі түрлі қызметші, түбі, біл,
Бірі — ерікті үміт қуған, бірі — құл!
Құлақ кесті құл еріксіз, табынар,
Табынбаса — сабаған соң: жалынар.
Еріктілер өз еркімен жалданар,
Маңдай термен тапқандарын малданар» [16].

Қарахан дәуірі сарай кішілері де құрамы мен қызмет түрі жағынан Салжұқ сарайындағы қызметкерлерге ұқсас. Бұлай деуіміздің себебі, «Құтты білік» дастанында Сарай кішілерінің қатарында:

«Қызметтер, міне, осылар секілді,
Бұдан басқа түрлері бар не түрлі.
Тағы қанша жетіп жатыр ісшілер,
Төсекші, аспаз және аңшы, құсшылар» [17].

Билеушінің сарай қызметшілері арасында Жүсіп Баласағұни «Идишши башы» (ыдыс басшысы) аты берілген сұлтанның ыдыс-аяғына жауапты адамның бар екенін де айтып өткен. Ал, Салжұқ сарайының сарай кішілеріне жататын келесі бір қызметкері – Недимдер дер аталды. Олардың қызметі сұлтанмен сөйлесу, ой толғасу, сыр шерту болды. Олардың қатарына сарай шайырлары, әдебиетші, пәлсапаны жақсы білетін шешендер, биші, т.б., сарай қызметкерлері кірді. Олардың негізгі қызметі сұлтанмен көңілді әңгіме-дүкен құру, аңға, сауық-сайрандарда сұлтанмен бірге жүру болғандықтан, бұл қызмет-шілердің сенімді, білімді, келбетті әрі өнерліболулары талап етілді.

Сол секілді аспаздар, тігіншілер, т.б. қызметтерді атқаратын сарай қызметкерлері Сарай кішілерінің қатарына енген болатын. Анадолы Салжұқтары дәуірінде сарай құрылымының күрделеніп, оның маңызының даарта түскенін байқауға болады. Түркі мемлекеттерінің ішінде Османлы империясы кезінде (XIII-XX ғғ.) сарай құрылымы өзінің гүлдену дәуірін басынан өткереді. Дәл осы дәуірде сарай және сарай қызметкерлерінің мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында ықпалы барынша артып, көптеген тарихи оқиғаларға жөн берген болатын.

Мұстафа Жанболаттың «Салжұқтардағы сарай және сарай басқармасы» атты еңбегінде бұл тақырыпта жан-жақтымәліметтер табуға болады.

Қорытынды. Тақырыпты қорыта келе, Сарай құрлымының даму үдерісінің көне түркі кезеңінен басталатын, Қарахан дәуірінде жалғасын тапқан және Османлы дәуірінде гүлдену кезеңіне жеткен өзіндік тарихи процесі кенін айта аламыз. Ерте және орта ғасырлық Сарай, құрлысы және құрлымы жағынан тек архитектуралық үздік үлгі емес, сондай-ақ мемлекеттік басқару жүйесінде «сарай мәдениеті» ұғымы мен түсінігінің қалыптасуына да ықпал еткен фактор екенін де көруге болады. Сарай мәдениетін исламға дейінгі және исламнан кейінгі кезеңдерге бөліп қарастыру арқылы сарайлық жүйенің толыққанды бейнесін құруға мүмкіндігіміз болды. Мемлекеттік жүйедегі билеушінің әкімшілік орталығы ретінде Сарай тақырыбы төңірегіндегі мәселелер ретінде, сарай және сарай қызметкерлерінің мемлекеттің саяси өміріне ықпалы, сарай ішіндегі талас-тартыстардың себептері мен салдары тақырыбында жасалатын зерттеулер алдағы уақытта «Сарай» тақырыбындағы білгімізді толықтыра түсері сөзсіз. Сарай тақырыбын жан-жақты талдау тарих ғылымындағы мемлекетшілділік пен билік жүйесі туралы мағлұматтарымызды толықтырады әрі олардың деректік базасын қалыптасытуға мүмкіндік береді деп ойлаймыз. Сарай тақырыбына қалам тартып жүрген алыс-жақын шет елдік зерттеушілердің еңбектерінде назар аударарлық мәліметтер кездеседі. Солардың арасында түркі тарихындағы Сарай тақырыбына байланысты Түркиялық ғалымдар Reshad Ekrem Kochu “Торқару Сарайы - Eski Saray Yaşamı” және автордың естеліктеріне негізделіп жазылған тегі поляк Ali Ufki Beyoğlu аты Albertus Bobovius Chev “Sarayı Enderun - Торқару Sarayında Yasham” еңбектерінде және орыс ғалымы Искандер Мамедовтың “Расцвет и крах Османской империи. Женщины у власти” атты шығармалары мәселеге жаңа қырынан қарау мүмкіндігін береді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Аманжолов К. Түркі халықтарының тарихы, 1-кітап, Алматы-1996, 112 б.
2. Өгел Б., *Büyük Hun imparatorluğunun tarihi 1-kitap*, Ankara-1981, 27 s.
3. Göde K., «Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı», *Erciyes üniversitesi dergisi*, №3, 1983, 433 s.
4. Erkoç H., *Eski Türklerde devlet teşkilatı (Gök Türk dönemi)*, диссертациялық жұмыс, <http://misakizafer.com/2022/03/28/turk-devlet-gelenegi/> 2022.
5. Гумилев Л.Н., *Көне түріктер*. Алматы-1994, 475-480 бб.
6. Kafesoğlu, I., *Türk Milli kültürü*, Ankara-1996, 256 s.
7. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік /Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев, Әдеби жәдігерлер,5-т.:— Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. 365 б.
8. ЖүсіпБаласағұн. Құттыбілік, 247 б.
9. ЖүсіпБаласағұн. Құттыбілік, 524 б.
10. Köymen, A.M.,*Büyük Selçuklu imparatorluğu Türk tarihi*, Ankara-1993, 202-236 s.
11. Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2010, 115-117 s.
12. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік, 239 б.
13. Köymen, A.M.,*Selçuklu devri Türk tarihi araştırmaları I*, 313 s.
14. Erdoğan M. *Selçuklar'da saraylar ve saray teşkilatı*, Stanbul- 2011, 344 s.
15. Kalan E.,*Sarayaskeriveidari Yönleriyle Karahanlıdevletinin teşkilattarihi*, Ankara-2019,133 s.
16. Жүсіп Баласағұн, Құтты білік, 279 б.
17. Жүсіп Баласағұн, Құтты білік, 358-359 бб.

References:

1. Amanzholov K., *Turkihaliktarinintarihi*, 1-kitap, Almaty-1996. 112 bet.
2. Өгел В., *Büyük Hun imparatorluğunun tarihi 1-kitap*, Ankara-1981, 27 p.
3. Göde K., «Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı», *Erdziesbulleten*, №3, 1983, 433 p.
4. Erkoç H., *Eski Türklerde devlet teşkilatı (Gök Türk dönemi)*, master thesis, <http://misakizafer.com/2022/03/28/turk-devlet-gelenegi/> 2022.
5. Gumilev L.N., *Kone Turkter*. Almaty-1994, 475-480 bet.
6. Kafesoğlu, I., *Türk Milli kültürü*, Ankara-1996, 256 p.
7. Zhusub Balasagun. *Kuttu Bilig /kone turuk tilinen audarip, algi sozimen tusinikterinzhajgan* A.K.Egeubayev, *Adebi zhadigerler*,5-t, Almaty: «Taimas» baspauyi, 2007. 365 bet.
8. Zhusub Balasagun. *Kuttu Bilik*, 247 bet.
9. Zhusub Balasagun. *Kuttu Bilik*, 524 bet.
10. Köymen, A.M.,*Büyük Selçuklu imparatorluğu Türk tarihi*. Ankara-1993, 202-236 s.
11. Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2010, 115-117 бб.
12. Zhusub Balasagun. *Kuttu Bilik*, 239 bet.
13. Köymen, A.M.,*Selçuklu devri Türk tarihi araştırmaları I*, 313 s.
14. Erdoğan M. *Selçuklar'da saraylar ve saray teşkilatı*, Stanbul- 2011, 344 s.
15. Kalan E., *Sarayaskeriveidari Yönleriyle Karahanlı devletinin teş kilattarihi*, Ankara-2019, 133 s.
16. Zhusub Balasagun. *Kuttu Bilik*, 279 bet.
17. Zhusub Balasagun. *Kuttu Bilik*, 358-359 bet.

УДК 9.55.56
МРНТИ 03.41

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.023](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.023)

Г.Ш. Назымбетова*¹, Г.Х. Халидуллин²

¹PhD., Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Ғылымордасы», Алматы, Қазақстан, E-mail: g.nazymbetova@mail.ru

² т.ғ.д. профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Алматы, Қазақстан, E-mail: kizatulla@mail.ru

ХVIII-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АТЫРАУ ОБЛЫСЫ АУМАҒЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ГЕОЛОГИЯЛЫҚ-ПАЛЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада ХVIII-XX ғасырлардағы Атырау өңірінде жүргізілген палеонтологиялық және геологиялық зерттеулердің тарихы қарастырылады. Атырау өңірінің палеонтологиялық және геологиялық үш жүз жылдық тарихының қайнар көздеріне талдамалық шолуды қамтиды. Еңбекте көптеген ғылыми баяндамалар мен мақалаларды, 18-21 ғасырлардағы зерттеушілердің еңбектерін зерттеуге негізделген. Мұрағат материалдары, сирек кітаптар топтамалары, сондай-ақ палеонтологиялық коллекцияларының затбелгілері пайдаланылды.

ХVIII ғасырдың екінші жартысында бұл өлкеге көршілес елдердің қызығушылығы артып, өз мемлекеттерінің мүддесіне қажетті мәліметтерді жинаған саяхатшылар мен жекелеген табиғат зерттеушілері бұл аймақты белсенді түрде зерттей бастады. Бұл өлкеде тұратын халықтар, олардың тұрмысы мен тұрмыс-тіршілігі, саяси жағдайы туралы мағлұматтармен қатар, кейбір пайдалы қазбалардың пайдаланылуы, олардың болуы, таралуы туралы да мәліметтер берді. ХХ ғасырда аймақтардың геологиялық құрылымы мен пайдалы қазбаларын зерттеу, геологиялық карталарын жасау, геологиялық барлау жұмыстарын жүргізу және кен орындарының жасын анықтау мақсатында облыстың жекелеген аймақтарына мақсатты зерттеулер жүргізілді.

Атырау облысының аумағында әртүрлі ғылыми-зерттеу институттарының Бүкілресейлік мұнай-зерттеу геологиялық барлау институты (ВНИГРИ), КСРО ҒА Жанғыш қазбалар институты қазіргі кездегі А.В. Топчиев атындағы Мұнай-химиялық синтез институты, Бүкілодақтық геологиялық ғылыми-зерттеу институты (ВСЕГЕИ), КСРО ҒА Геология ғылымдары институты, Барлаудың геофизикалық әдістерінің Бүкілресейлік ғылыми-зерттеу институты (ВНИИГеофизика), Қазақстанның геологиялық басқармалары және т.б. ұйымдардың қызметкерлері әртүрлі тақырыпта зерттеулер жүргізді.

Кілт сөздер: Атырау, геология, палеонтология, тарих, птридофиттер, остракодтар, фораминифера-лар, флора, фауна.

Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі жобасы (ИРН А09259623 «Атырау өлкесінің ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихы») аясында жүзеге асырылды.

Назымбетова Г.Ш. *¹, Халидуллин Г.Х.²

¹PhD., Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Алматы, Казахстан, E-mail: g.nazymbetova@mail.ru

²д.и.н. профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая Алматы, Казахстан, E-mail: kizatulla@mail.ru

ИСТОРИЯ ГЕОЛОГО-ПАЛЕОНТОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПРОВОДИВШИХСЯ НА ТЕРРИТОРИИ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ В ХVIII-XX ВВ.

Аннотация

В статье рассматривается история палеонтологических и геологических исследований, проводившихся в Атырауской области в ХVIII-XX вв. Включает аналитический обзор источников палеонтологической и геологической трехсотлетней истории Атырауской области. Работа основана на изучении

многих научных отчетов и статей, трудов исследователей 18-21 веков. Используются архивные материалы, коллекции редких книг, этикетки палеонтологических коллекций.

Во второй половине XVIII века интерес соседних стран к этому региону возрос, и путешественники и отдельные естествоиспытатели, собиравшие сведения, необходимые для интересов своих государств, стали активно изучать этот край. Помимо сведений о народах, проживающих в этом регионе, их образе жизни и образе жизни, политическом положении, они также предоставили сведения об эксплуатации некоторых полезных ископаемых, их существовании и распространении. В XX веке с целью изучения геологического строения и полезных ископаемых регионов, создания геологических карт, проведения геологоразведочных работ и определения возраста месторождений были проведены целенаправленные исследования отдельных районов региона.

На территории Атырауской области сотрудники различных научно-исследовательских институтов проводили исследования по различным тематикам: Всероссийского института нефти и геологоразведки (ВНИГРИ), Института горючих ископаемых АН СССР, действующего Института нефтехимии Синтез имени А.В. Топчиев, Всесоюзный геологический научно-исследовательский институт (ВСЕГЕИ), Институт геологических наук АН СССР, Всероссийский научно-исследовательский институт геофизических методов исследования (ВНИИ Геофизика), геологические управления Казахстана и другие организации.

Ключевые слова: Атырау, геология, палеонтология, история, птеридофиты, острокоды, фораминиферы, флора, фауна.

G.Sh. Nazymbetova*¹ G.H. Khalidullin²

¹PhD., Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan, E-mail: g.nazymbetova@mail.ru

²Doctor of historical sciences, professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, E-mail: kizatulla@mail.ru

HISTORY OF GEOLOGICAL AND PALEONTOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED ON THE TERRITORY OF THE ATYRAU REGION IN THE XVIII-XX CENTURIES.

Abstract

The article discusses the history of paleontological and geological research conducted in the Atyrau region in the 18th-20th centuries. Includes an analytical review of the sources of the paleontological and geological three-hundred-year history of the Atyrau region. The work is based on the study of many scientific reports and articles, works of researchers of the 18th-21st centuries. Archival materials, collections of rare books, and labels from paleontological collections were used.

In the second half of the 18th century, the interest of neighboring countries in this region increased, and travelers and individual naturalists, who collected information necessary for the interests of their states, began to actively study this region. In addition to information about the peoples living in this region, their way of life and way of life, political situation, they also provided information about the exploitation of some minerals, their existence and distribution. In the 20th century, in order to study the geological structure and minerals of the regions, create geological maps, carry out geological exploration and determine the age of deposits, targeted studies of certain regions of the region were carried out.

On the territory of the Atyrau region, employees of various research institutes conducted research on various topics: *All-Russian Petroleum Research Exploration Institute (VNIGRI)*, *A.V. Topchiev Institute of Petrochemical Synthesis*, *Russian Geological Research Institute (VSEGEI)*, *Russian Academy of Sciences Geological Institute of SB RAS*, the *All-Russian Research Institute of Geophysical Research Methods (VNIIGeophysics)*, geological departments of Kazakhstan and other organizations.

Keywords: Atyrau, geology, paleontology, history, pteridophytes, ostracods, foraminifera, flora, fauna.

The research was carried out within the framework of the project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (IRN A09259623 "History of the Atyrau region from ancient times to the present day").

Кіріспе. Атырау облысы Каспий маңы ойпатында, Каспий теңізінің солтүстігі мен шығысында солтүстік-батысында Еділдің төменгі ағысы мен оңтүстік-шығысында Үстірт аралығында орналасқан. Батыс Қазақстан облысымен, Маңғыстау облысымен, Ақтөбе облысымен және Ресей Федерациясының Астрахань облысымен шектеседі.

Атырау облысының геологиялық және палеонтологиялық зерттеу тарихында практикалық маңызы бар көптеген жаңалықтар, жаңа ашылулар мен жоғары ғылыми жетістіктер бар, олардың нәтижелерін тек геологиялық бағыттың ғана емес, ғылым мен техниканың басқа да салаларының өкілдері пайдаланып келеді. Атыраудың ресурстары Орталық Азия аймағында орналасқан елдер үшін ғана емес, сонымен бірге бүкіл әлем үшін үлкен стратегиялық маңызға ие.

Тақырыптың өзектілігі. Атырау өлкесінің геологиясы мен палеонтологиясының тарихының мәселелері геологтар мен палеонтологтардың өздері тарапынан жарияланымдар санының көптігіне қарамастан, өкінішке орай, аз зерттелген. Айта кетерлігі, көптеген геологтар өз еңбектерін жазғанда бұл мәселені қысқаша айтып кеткен. Олардың арасында геология бойынша материалдар ұсынып қана қоймай, өзінен бұрынғы ғалымдардың жетістіктерін баяндап өткенін атап өту керек.

Жұмысымыздың мақаты. Атырау өңірінің геологиялық және палеонтологиялық зерттелу тарихының отандық тарихнамада әлі жан-жақты зерттелмегендігін ескере отырып. Осы мәселеге қатысты қолда бар дереккөздер мен материалдарды жинақтап насихаттау.

Негізгі бөлім. Атырау облысының аумағын зерттеу XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталды. Ол жекелеген табиғат зерттеушілер, жаратылыстану ғалымдары, Петербург ғылымдар академиясының арнайы экспедициялары жүргізілген зерттеулермен байланысты. 1768-1774 жылдар аралығында Қазақстанның батыс өңірлерінің жан-жақты табиғаты мен тарихын зерттеу үшін табиғат зерттеушісі және саяхатшылар И.И. Лепехин, П.С. Паллас, И.П. Фальк және И.И. Георги Жайық өзен аңғарымен Илецк қаласынан Оралға, одан әрі Атырауға (Гурьевке) дейін бірнеше ірі экспедициялар ұйымдастырған. Нәтижесінде Индер тауының құрылымы, Чапчачи тұзды тауы, Қазақстанның батысындағы бор сілемдері мен осы аймақтың тұзды көлдері мен құмдары туралы алғашқы сипаттамаларды жазып қалдырды [1, 2].

XIX ғасырдың саяхатшы-натуралистері Қазақстанның батысында қазбалы фауна мен флораның бай коллекцияларын жинады, олар кейінгі жылдары өңделіп зерттеліп бірқатар еңбектер жарық көрді. Э.Эйхвальд және Г.П. Гельмерсен бор және үштік кезеңнің алғашқы сипаттамасын берді [3]. Индер көлі жағалауының юра фаунасын Г.Траутшольд зерттеді [4].

1857-1858 ж. Н.А. Северцов, И.Г. Борщовтың ұйымдастырған экспедиция Қазақстанның батысының көптеген аудандарын зерттеген. Олар Ембі өзені бойындағы теңіз бор шөгінділерін және бірінші болып Доссорда мұнайдың шығуын және Шалқар ауданының көмірінде анықтаған болатын [5].

XIX ғасырда Қазақстанның батысында жүргізілген зерттеулердің барлығы маршруттық сипатта болған болса, XX ғасыр геологиялық, палеонтологиялық жұмыстардың жанданған ғасыры. Атырау өңірі күрделі рельефті және пайдалы қазбалардың мол жинақталған аумақ, осы себепті бұл жерге геологиялық зерттеуге деген қызығушылық артты және КСРО геологтары үшін тамаша зерттеу алаңына айналды. Ресейдің Геологиялық комитеті Батыс Қазақстанның әртүрлі аймақтарының геологиялық құрылысы мен минералдық шикізат байлықтарын зерттеу, геологиялық карта жасау, геологиялық түсіру ісін жүргізу мақсатында 1912-1917 жж. Ембіге жіберген Н.Н. Тихонович, С.И. Миронов және А.Н. Замятин аймақтарды зерттеу бойынша егжей-тегжейлі жұмыс жүргізді [6].

1938-1941 жж. В.С. Малявкина мен А.А. Любер Оңтүстік Ембі аймағының юра шөгінділерінің споралары мен тозандарын зерттеді [7, 24 б.].

Белгілі палеонтолог ғалым А.В. Фурсенко бірнеше жылдар бойы Индер көлі ауданның барлық дала-лық бакылауларын жүргізіп, тас материалдарын жинады. Кейінірек сол түзілімдердің стратиграфиялық нобайын, олардан табылған бірқатар фораминиферлердің түрлерін сипаттай отырып Е.Н. Поленовамен бірге 1950 жылы «Фораминиферы нижнего волжского яруса Эмбенской области (район Индерского озера)» атты еңбегін жарыққа шығарды. Бұл еңбегінде Индер көлі аймағының төменгі волж ярусының микрофаунасы – фораминиферлердің 49 түрін сипаттап жазған [8].

1953 жылдан бастап бүкіл КСРО аумағында толық ауқымды геологиялық зерттеулер басталды, ол әртүрлі ғылыми ұйымдар жүргізетін кешенді геологиялық зерттеулердің кең ауқымымен сипатталады; осы кезеңде Қазақстан геологиясы бойынша материалдардың жинақталуы және көптеген мақалалардың шығуы байқалады. Осындай зерттеулердің ішінде кеңестік көрнекті геологтардың еңбектерін атауға болады

Атырау облысының аумағында әртүрлі ғылыми-зерттеу институттарының Бүкілресейлік мұнай-зерттеу геологиялық барлау институты (ВНИГРИ), КСРО ҒА Жанғыш қазбалар институты қазіргі кездегі А.В. Топчиев атындағы Мұнай-химиялық синтез институты, Бүкілодақтық геологиялық ғылыми-зерттеу

институты (ВСЕГЕИ), КСРО ГА Геология ғылымдары институты, Барлаудың геофизикалық әдістерінің Бүкілресейлік ғылыми-зерттеу институты (ВНИИГеофизика), Қазақстанның геологиялық басқармалары және т.б. ұйымдардың қызметкерлері әртүрлі тақырыпта зерттеулер жүргізді. Өңірдің шөгінділерінен алынған өсімдік қалдықтарын әр уақытта А.Н.Криштофович, И.В.Палибин В.Д. Принада, А.И. Турутанова-Кетова, В.Д. Принада, Н.Н. Тихонович, С.В. Шумилин, З.А. Абдуллаев, А.В. Фурсенко, В.С. Малявкина, А.А. Любер, А.Рябинин және т.б. өңдеген.

Каспий маңы ойпатының батыс бөлігінде Чапчачи және Малое Богдо тауларында орналасқан пермь шөгінділерін барынша егжей-тегжейлі зерттеген геолог А.А.Богданов (1934), ал аймақтардағы бұрғылау деректері бойынша ғылыми негіздеген геолог С.С. Коробов (1959) болатын. Каспий маңы ойпатының шығыс бөлігінде Индер көл аймағындағы жоғарғы пермь шөгінділерінің толық сипаттамасын зерттеушілер А.Н. Волков (1937), В.В. Мокринский (1938), Н.А. Храмов (1939) және Е.И. Соколова (1958) анықтаған. Оңтүстік Ембіде жоғарғы пермьді ең егжей-тегжейлі зерттеген Г.Е.-А. Айзенштадт (1956), Е.И.Соколова (1958, 1962) және Ю.С. Кононов (1961) болды [9,10,11,12,13,14,15,16].

Қазақстанның алып кеңістігінде триастан бастап борды қоса алғанда мезозой теңіз және континентальді түзілімдері кең тараған. Қазақстанның динозаврлар фаунасын зерттеуде өткен жүз жылдықтың 40-70 жылдары кеңес ғалымдары А.Рябинин, А.Рождественский және Л.Хозацкий үлкен үлес қосты.

Каспий маңы ойпатының Шығыс бөлігіндегі триас шөгінділері Индер мен Мәтенқожа күмбездерінде барынша егжей-тегжейлі зерттелген. Индер көлі маңындағы триас шөгінділері М.М. Новаковскийдің, П.А. Православлевтің еңбектерінен де белгілі, егжей-тегжейлі зерттеп, сипаттаған В.В. Мокринский мен Е.И. Соколова болса Көктау тауының учаскесінен П.В. Виттенбург триас кезеңіне тән фауналар кешенін ашып анықтаған осы негізінде ғалым А.Н. Замятин оны қамтитын қабаттарды триасқа жатқызады [17,18,19,20].

Азикаудық жырасының бойында жатқан Азимола шатқалының бойындағы шөгінділерде балдыр тәрізді *Algella oblatinoides* қалдықтары кездеседі сазда, соның ішінде көміртекті аралық қабаттарда *Necalamitessp* қырықбуын сабақтарының қалдықтары анықталған. Көктау жотасында, Индер көлі, Үлкен Богдо тауының шөгінділерінде нашар сақталған пелециподтар мен гастроподтар фаунасы («антраконит» эктастары) бар. Индер формациясынан П.В. Виттенбург, А.Н. Замятиннің (1914) *Solenomya aff* пелециподтарын анықтады. Пеллоциподтардан басқа олардың құрамында төменгі триас балықтарының қабыршақтары (*Perleididae* тұқымдасы) және тістері, сондай-ақ өте көп *Lutkevichinella bruttani*, *Darwinula oblonga* остракодтар бар. Осы анықтамаларға сүйене отырып В.В. Мокринский (1938) Жамантау тауының эктастарын орта триасқа жатқызған [13, 194 б.].

Оңтүстік Ембі аймағында барлық дерлік күмбездердегі триас шөгінділеріне бұрғылау жүргізілген, Доссор-Мақат және Құлсары күмбезінің батысындағы ойпатта остракодтар мен харофиттер құмды-сазды қабаттардың жыныстарында кездеседі. Н.А. Храмов (1939) Искен күмбезінен *Darwinula oblonga* остракодын ашты [21]. Қаратайқыз, Теренөзек, Қошақ-Танатар күмбездерінде және Даңғар күмбездаралық ойпаңында құмды-аргиллді қабаттардың шөгінділерінде мезозойға тән типті харофиттер табылған. Сағыз, Жаршық, Құлсары, Теренөзек күмбездерінде тау жыныстарында В.С. Малявкина анықтаған птридофиттердің әр түрлі туыстарының: *Auritulina*, *Bucculina*, *Cardiolina*, *Colliculina*, *Cyclina*, *Crassulina*, *Limbella*, *Quadrella*, *Triangulina*, *Tripartina*, *Tuberella*, *Tumpaneana*, *Spgaerina* және басқалары, Қылқанжапырақтылардың келесі туыстары: *Aliferina*, *Sacculina*, *Dilaterella*, *Bullulina*, *Patellina*, *Rotundina*, *Retectina*, *Ginkgoretestina*, *Circulina*, *Corollina* және басқада бай споралы тозаң кешені табылған [7, 27-28 б.].

Ерте триас теңізі Каспий теңізінің қазіргі аймағы арқылы Каспий маңы ойпатына еніп оның шығыс шекарасы Атырау (Гурьев) қаласының маңынан Индер мен Құсанбайға дейін, кейде теңіз одан ары шығысқа қарай таралып, Ембі өзенінің орта ағысының қазіргі жағалауларына дерлік жеткен.

Юра-бор дәуірінде Каспий маңы ойпатының территориясының құрылымдық жоспарының айтарлықтай қайта құрылуы жүреді.

Юра кезеңінде Қазақстан территориясының басым бөлігінде, триастағы сияқты континенттік режим үстемдік еткен. Теңіз Қазақстанның батысында Орал-Ембі мен Маңғыстау үстіртіінде таралған. Бұл Орал-Ембі мен Маңғыстау үстіртіндеаллювийлі шөгінділердің жинақталуымен айғақталған.

Кейінгі юра кезеңінде Каспий маңы ойпатының бүкіл аумағында теңіздік шөгу режимі болды, ал бассейнің жекелеген ғасырлардағы таралу шекаралары әртүрлі болды. Әртүрлі фаунаның болуы – амониттер, пелециподтар, фораминиферлер – осыны айғақтайды.

Каспий маңы ойпатының оңтүстік-шығыс бөлігінде, Атырау-Ақтөбе темір жолының оңтүстік шығысында орналасқан Ембі аймағы 19 ғасырдың аяғында-ақ зерттеушілердің назарын аударды. Зерттеудің бірінші кезеңінде (1900-1920 ж) төменгі және орта юра шөгінділері Доссор, Мақат, Шыңгелді, Қойқара, Иманқара, және Құлсары күмбездерде бұрғылау арқылы ашылады. Оларды Д.Н. Соколов,

А.Н. Замятин зерттеді. 1914 жылы Н.Н. Тихонович орта юра шөгінділерінің трансгрессивті пайда болуын анықтады.

А.А. Любер 1947 жылы Оңтүстік Ембі ауданынан Жолдыбай, Мақат, Қосшағыл, Доссор, Сағыз және Искин ұңғымаларынан алынған А.И. Егоров әкелген үлкен коллекцияны өңдеді [22].

В.С. Малявкина құмды-қиыршық тасты қабаттың жыныстарынан-споралы тозаң кешенін ашты, ол *Podocarpaceae* және кейтондық типтегі қылқан жапырақты тозаңдардың көптігімен сипатталады, соңғысы архаикалық формада. Сонымен қатар, саговидтер мен гинголар, птеридофитер кең таралғандығы анықталған. В.С. Малявкинаның анықтамасы бойынша құм-қиыршықты қабаттардың шөгінділері құрамында төменгі юра споралы-тозаң кешені бар: *Ventosella platychila*, *Colliculina medioxima*, *Sphaerina multispinellata*, *Rotinella trisecta*, *Triangulata granulate*, *Triquetrella minuscula*, *Ginkgoretectina punctate*, *Aliferina falcate*, *Protogata* [7, 27 б.].

Каспий ойпатының орта юра шөгінділерінде кездесетін *Sphaerina spinigera*. споралары өте кең таралған, олар *Osmundaceae* тұқымдасына жататын папоротниктердің *Todites (Cladophlebis)* түріне жатады және *Politusella spinigera* плаунтәрізділердің споралары сонымен қатар жиі кездесетін *Lingula sp.* Иықаяқты ұлу қабықтарынан басқа *Pseudomonotis doneziana*, *Thracia crassa*, *Solenomya sp.* табылған. Оңтүстік Ембі аймағының Сағыз және Тасқұдық күмбездерінің кесіндісінен фораминиферлерден *Ammodiscus sp.* анықталды.

Индердің Волжские шөгінділері аммониттер мен белемниттерге салыстырмалы түрде кедей, бірақ әртүрлі пелециподтарға бай, сонымен қатар теңіз кірпілері (*Cidaris boloniensis*, *C. coronatus*, *C. suevicus*), теңіз лалагүлдері (*pentacrinites amblyscalaris*, *P. Pentagonalis*), брахиоподтар (*Rhynchonella pinguisemem. Quens*, *Terebratulula helmersenii*), *Serpula* туысының құрттарының әртүрлі өкілдері (*Ostrea deltoidea*, *Ostrea expansa*, *Exogyra bruntrutana*) және ихтиозовр омыртқалары (*Ichtyosaurus trigonus*) табылған.

Мақат, Сағыз және Кандаурово күмбездерінде Аммониттер, пелециподтар және гастроподтар: *Zarajskites scythicus*, *Aucella ex gr. rugosa*, *Oxytoma sp.*, *Astarte duboisiana*, және фораминиферлер: *Ammobaculites ex gr. agglutinans*, *Haplophragmoides volgensis*, *Lenticulina infravolgaensis*, *Saracenaria pravoslavlevi*, *Marginulina ex gr. striatocostata* кездеседі.

Қой-қар бөлімінен А.Н. Криштофович өсімдіктердің келесі түрлерін: *Cladophlebis haiburnensis*, *Taeniopteris vittata*, *Klukia exilis* және *Brachyphyllum sp.* анықтады [23].

И.В. Палибин Қызыл-Қала ұңғымасының өзегінен келесі: *Coniopteris hymenophylloides*, *Cladophlebis sp.*, *Nilssonina vittaeformis*, *Podozamites angustijolius* өсімдік қалдықтарын анықтады [24].

В.Д. Принада Тоғыскенұшақтан С.В.Шумилин жинаған жинақты зерттеп келесі түрлерді: *Equisetites ferganensis*, *Equisetostachys sp.*, *Baiera sp.*, *Feildenia ensiformis*, *Czekanowskia rigida*, *Phoeticoopsis sp.*, *Carpontes sp.* анықтады [25].

Революциядан кейінгі кезеңде Каспий ойпатының төменгі борының стратиграфиялық схемасына Батыс Қазақстанда зерттеу жүргізген ғылыми-зерттеу институттары мен өнеркәсіптік ұйымдардың геологтары мен палеонтологтарының еңбектері көп жаңалық енгізді. Олардың ішінде А.Л. Яншиннің (1943), В.А. Вахрасеевтің (1952), В.С. Журавлевтің (1952, 1957, 1960), С.Н. Колтыпиннің (1961), Е.В. Мятлюктің (1939) стратиграфиялық зерттеулерін атап өткен жөн. Олар Оңтүстік Ембі өңірін, Индер күмбезі аймағын және Орал маңы үстіртін зерттеген [26].

Қой-Қара қыратындағы төменгі бор шөгінділерінен 1931 жылы Анатолий Николаевич Рябинин *Embasaurus minax* жалғыз түрімен белгілі тероподтар отрядының динозаврларының бір түрін тауып сипаттап жазған. Ембі өзенінің (Каспий теңізінің алабы) атымен аталған [27].

Оңтүстік Ембі аймағында Ақаткөл, Әлімбай, Байчунас, Жантерек, Доссор, Жолдыбай, Сағыз күмбездерінің валангин шөгінділерінен моллюскалардың келесі түрлері: *Riasanites sp.*, *Polyptychites sp.*, *Aucella fischeri*, *A. subokensis*, *A. volgensis*, *A. uncitoides* және т.б., сондай-ақ фораминифендер жиынтығы: *Flabellamina ex gr. alexanderi*, *Cristellaria muinsteri*, *Vaginulina pseudostriatula* және т.б. анықталды.

Индер және Матенкожа күмбездеріндегі шөгінділерден: *Corbula aff. carinata*, *Corbula sp.*, *Nuculana cf. juliae*, *Pratocardia aff.* анықталса саздардан фораминиферлердің бірнеше түрі анықталды: *Globulina prisca*, *G. pseudoprisca*, *Saccamina bartensteini*, *Reophax aff. scopiurus* табылды.

Оңтүстік Ембінің орталық бөлігінде Мақат, Доссор, Сағыз, Түлеген күмбездерінде қазба ұлулар: *Metacerithium abjeli*, *Cirsocerithium aff. Subspinosum*, *Corbula striatula*, *Nuculana sublineata*, *N. subcancelata*, *Cirsocerithium dossorum*, *Serpula sp.* анықталған, Жантай, Ағнияз, Қараарна, Қаратон, Тәжіғали күмбездерінде төменгі Альб шөгінділерінде ұлулар фаунасы: *Leumerielta tardefurcata*, *Cleoniceras bicurvatooides*, *Uhligella embaensis*, *Nucula tjutegenica*, *Trigonia spinosa* және фораминиферлер кешені: *Gaudryina filiformis*, *Marginulina jonesi*, *Siphogenerina asperula* табылды. Ақтолағай қыратының кампан-маастрихтских (66 млн

жыл) шөгінділеріне кешенді зерттеуі жүргізілген нәтижесінде белемнит тізбегі, жақсы сақталған мшанктер - негізінен теңіз жануарларының калониясы табылды. Ақтолғай платосының кесіндісінде де көптеген теңіз кірпілері бар [28].

Эоцен сүтқоректілер тарихындағы үлкен оқиға. Сүтқоректілер тарихында бірінші рет тақ тұяқтылар (*Perissodactyla*) және жұп тұяқтылар (*Artiodactyla*) пайда болды. Біріншінің дамыған уақыты эоценнің екінші жартысы және олигоцен, соңғысы - плеоцен мен плеистоценде. Қазақстанда бұл уақытта бронотерилер (*Eudinoceras*, *Actautitan*), тапри тәрізділер (*Schizotherium*, басқалары), саз мүйізтұмсық-тары (*Cadurcodon*, *Zaisanaminodon*, т.б.) өркендеген.

Батыс Қазақстан аумағында палеонтологиялық барлау жұмыстары ХХ ғ. 50-ші жылдарынан бастап кеңінен қолға алынады. Олар үлкен көлемдегі бұрғылау жұмыстарымен бірге жүргізіліп және палеогендік шөгінділердің учаскелерінің тұйықталған бөлігі туралы ақпаратты айтарлықтай толықтырды. Баспасөзде жаңа фактологиялық материалдардың енуімен қатар палеогендік стратиграфия мәселелеріне арналған көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Олардың ішінде А.П. Ильина (1955, 1960, 1963), В.В. Лавров (1957), Н.К. Быкова (1960), А.К. Замаренова (1959), Р.Г. Гарецкий (1962), А.И. Коробков (1962, 1965), Л.С. Гликман (1964) және т.б. геология маманының зерттеушілері Атырау өңірінің палеоген шөгінділерін зерттеуге елеулі үлесін қосты [29,30,31,32,33,34,35,31].

Плейстоцен – кайнозой заманының соңғы кезеңі

Плейстоцен (Төрттік) кезеңі 2,5 млн. жылға созылды. Бұл кезеңге үлкен жылдамдық және барлық табиғи үрдістердің қарама-қайшылығы тән. Континенталді аудандарда үдемелі суытулардың әсерінен, құрғақшылықтың күшейуінен және температураның ауытқуынан өсімдіктер құрамы жүдей бастады. Ақчағылы соңында орманда суга жойылды, дегенмен де емен, жөке, үйенкі тектес өсімдіктер сақталып қалды.

Қазақстанның климаты оның Евразия континентінде орналасқан орнымен анықталады, осының арқасында қазіргідей континенталді болды. Жалпы алғанда ол көлденең белдеулі, батыста теңіз жағалауында біршама жұмсақ, орогенді белдеуде тік белдеулікпен ерекшеленді, тау белдеуінде де тік белдеулікпен және тау климатымен айқындалды.

Плейстоцен сүтқоректілер фаунасы қысқа уақыт ішінде айтарлықтай эволюциялық өзгеріске ұшырады, бір қатар туыстар мен түрлер пайда болды: пілдер, түйелер, жылқылар және жұптұяқтылар. Қазақстанда сүтқоректілер сүйек қалдықтары бар негізгі қазба орындары мұздақтан тыс аудандарда орналасқан. Қазақстанда плейстоценде Европаның басым бөлігі мен Солтүстік америкадағы сияқты климаттық өзгерістер мұзбасу және мұзбасу аралық кезеңдер болмағандығын атап айту керек. Мұнда жаппай мұз басу болған жоқ, тек тау сілемдерін ғана мұз басқан.

Литоологиялық мәлімет құрамы және тұнбалардың орны климаттың ауысуын куәландырады, пловиялды және ксеротермиалық кезеңдердің кезектесіп, азды немесе көпті ылғалдану жүргендігін көрсетеді. Мұдай ауытқулардың жануарлар кешенінің ауысуына айтарлықтай климаттық ықпалы болмады, жылу сүйгіш және суыққа төзімді жануарлардың ауысуын туғызбады.

Соңғы плиоценнің басында климат ұзақ уақыт жылы, қоңыржай болды, осыдан кейін жалпы суық болу салдарынан ылғалдану, құрғау, салқындау, жылыну сияқты климаттық өзгерістер кезектесті. Республикамыздың солтүстігінде ормандыдала, сирек және өзен жағасында ормандар өсті. Оңтүстікте дала және шөлді, ал таулы аудандарда жылу сүйгіш торғай флорасының өкілдерімен орман өсті, реликті түрлері біздің дәуірімізге дейін сақталды.

Бұл кезде шарын (іле) фаунасы құрамында, эоплейстоценде ет тұмсықтылардың екі түрі тіршілік етті: *Anancus* және *Archidiscodon*, Стенона үлгідегі жылқы, түйелерден: *Paracamelus gigas* және *P.praebactrianus*, орталық азия текті бөкендердің ерте түрі; жұптұяқтылардан - *Leptobos*, трогонтери құндызы және қоянтәрізділер, ал құстардан түйеқұстар тіршілік етті. Фауна кешені Солтүстік Каспий аумағының климатының континенталді болғандығын болжатады.

Неоплейстоценнің басында Қазақстан климаты біршама ылғалды, бірақ ыстық болмады. Ландшафт негізінен аралас орманды дала. Қазақстанның шығысында батпақты жерлер орын алды. ылғалды болу дінді ағаштардың аққайын, қарағай, теректің дамуына ықпал етті. Кезеңнің екінші жартысында климаттың құрғауы жүрді, дінді өсімдіктердің саны кеміді. Гумидті жағдайда кезеңнің бірінші жартысында мұзбасу жүрді нәтижесінде климат құрғақ және суық болды. Одан кейін күн жылынды тауда мұздардың көлемі қысқарды, еру салдарынан күшті су ағыстары жүрді. Жалпы климаттық өзгерістер жануарлар әлемінің өзгерісіне себеп болды. Плейстоценнің басында қосқорған жануарлар кешені қалыптасты құрамында ежелгі піл – *Archidiscodon*, піл Вюста, мосбах жылқысы, жабайы есек, құлан, дөнес маңдайлы мүйізтұмсық-эласмотерий, мүйізтұмсық Мерка, елік, кеңмаңдайлы бұғы, бизон, түйе- *Paracamelus gigas* тіршілік етті [32].

Ортанғы неоплейстоцен кезеңінде геологиялық және палинологиялық мәліметтер кем дегенде алты рет климаттың өзгергендігін көрсетеді. Олар таудың топрақ және өсімдік белдеулерінің көлденеңінен де тігіненде өзгеруіне ықпал етті. Бірақ ондай өзгерулер сүтқоректілер кешенінің ауысуына яғни “суыққа төзімді” және “жылу сүйгіш” түрлердің ауысуын туғызған жоқ. Жалпы алғанда хазар кешенінің қазып алынған сүтқоректілері еліміздің солтүстігінен де оңтүстігінен де белгілі. Оның құрамында ашық ландшафттар – дала бұталары және шалғын тіршілік иелері болды, еттұмсықылар өкілдері: *M. chosaricus*, *Palaeoloxodon sp.* осындай биотты ежелгі ұзын мүйізді бизон - *Bison priscus gigas* және алып мүйізді бұғы *Megaloceros giganteus ruffi* мекен етті. Алып түйе Кноблоха - *Camelus knoblochi* және одан да ежелгі түйелер шөлді жерлерді мекендеді. Қоянтәрізділер мен кеміргіштер кең тарады. *Mammuthus trogontherii chosaricus* орта плейстоцен шөгінділерінен табылған. Ол Хазар териокомплексінің өкілі. Ол шамамен 200-300 мың жыл бұрын өмір сүрген - плейстоценнің ортасынан бастап (плейстоценнің екінші жартысында, алайда, ол бірте-бірте жойылып кетті, оның орнына жүнді мамонт пайда болды) Қазақстанда ол Хазар трансгрессиясы өтпеген Каспий маңы ойпағында мекендеген [33].

Зерттеуші В.А. Теряев 1928 жылғы дала экспедициясы кезінде Каспи жағалауынан Жайық өзенінің сағасынан Эламотерийдің бас сүйегін тапқан. Жақсы сақталған Эламотерийдің толық дерлік бас сүйегі бүгінде Мәскеу геологиялық барлау институтының музейінде сақтаулы [34].

Соңғы төрттік кезеңінде мамонт немесе жоғарғы палеолит фаунасы қалыптасты. Бұл кешеннің негізгі өкілі мамонт - *Mammuthus primigenius*, жүндес мүйізтұмсық – *Coelodonta antiquitatis*, ұсақ бизон – *Bison priscus mediator*, туп - *Bos primigenius*, Кноблоха түйесі – *Camelus knoblochi*. Бөкендер, жылқылар, құландар, архарлар, үнгір және қоңыр аюлар, жолбарысарыстандар, қасқырлар, түлкілер және басқа да қазып алынған ірі және ұсақ сүтқоректілер, сонмен қатар құстар кең тарады [35]. Соңғы төрттік кезеңінің жануарлары әр түрлі ландшафт белдеуінің тіршілік иелері болды: орман-далалы, жартылай ашық далалы, далалы, тоғайлы, шөлді. Осы кезеңде басқа да ерте кезеңдердегі сияқты тұяқтыларда және жыртқыштарда маусымдық миграция орын алған.

Қорытынды. Глоцен Жер тарихындағы соңғы геологиялық кезең болып табылады және қазіргі табиғи кешендердің даму ерекшеліктерін анықтайды, яғни оны егжей-тегжейлі зерттеу қажет. Аумақтар-дың табиғатын ұтымды пайдалану жақын уақыттағы табиғаттың даму заңдылықтарын зерттеуге негіз-делуі керек. Аумақтың қазіргі жағдайын және болашақта пайдалану жолдарын түсіну оның өткендегі даму тарихын білмейінше мүмкін емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лепехин И.И. Дневные записки путешествия доктора и Академии наук адъютанта Ивана Лепехина: по разным провинциям Российского государства в 1768 и 1769 годах / Санкт-Петербург: Импер. акад. наук, 1771. – 527 с.
2. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российского государства 1772 и 1773 годов / Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1788. – С 479.
3. Гельмерсен Г.П. Орографическое и геогностическое описание части Киргизской степи, заключающейся между реками Уралом и Уем и т. д. Горн. жури., ч. 4, кн. 11, 1836. - С. 305 -335.
4. Trautschold H. Zur Fauna des Russischen Jura // Bull. Soc. Natur. Moscou. 1866. Т. 39, N 1. Р. 1-24.
5. Золотницкая Р.Л. Северцов Н.А. географ и путешественник. Москва: Географгиз, 1953. 207 с. - 46-45-44 б.
6. Калинин Н.А. Основные черты геологического строения и нефтегазоносность западного Казахстана. Ленинград. Изд-во: Гостоптехиздат. Труды ВНИГРИ вып. 213. 1963 г. – 11-,12-13- с.
7. Айзеништадт Г.Е.-А. Стратиграфия и фашии юрских и меловых отложений Эмбы // Труды ВНИГРИ, вып. 55. Москва-Ленинград: Гос. научно-техническое изд-во нефтяной и горно-топливной литературы. 1951. - С-24.
8. А.В. Фурсенко, Е.Н. Поленова Геология Эмбенской области // Материалы по палеонтологии и стратиграфии. - Л.: Гостоптехиздат, 1950. - С. 5-92.
9. Богданова А.А. Соляные купола Нижнего Заволжья // Бюлл. МОИП. Отд. геол. 1934. Т. 12. № 3. С.- 326-363.
10. Коробов С. С. О структурах течения соли в ядрах соляных куполов. Докл. АН СССР, т. 146, № 3, 1962. - С. 666-668,
11. Волков А.Н. Месторождения боратов Индера. В кн. кн.: Большая Эмба. М.-Л.: Изд во АН СССР. 1937. - С. 489-545.
12. Фурсенко А. В. Распределение микрофауны в разрезе Эмбенской нефтеносной области // Тр. КазФАН СССР. Вып. 10. 1937. - С. 165 - 182.

13. Соколова Е.И., Иванова Е.Н., Егоров И.П. Пермские и триасовые отложения Южной Эмбы и их нефтегазоносность // Труды ВНИГРИ. – Ленинград: Гостехиздат, 1961. – Вып. 164. – 194 с.
14. Айзеништадт Г.Е. - А. Схема классификации соляных куполов Южной Эмбы // Тр. / ВНИГРИ. Н.С. - 1956. - Вып. 95. - С. 214 - 221.
15. Кононов Ю.С. Особенности распределения триасовых нефтяных залежей на куполах Южной Эмбы // Труды института геологии и геофизики. Т.1. Издательство АН КазССР. Алма-Ата.1963. - С.26-31.
16. Айзеништадт Г. Е. - А. Восточная часть Прикаспийской впадины // Тр. ВНИГРИ. 1956. - Вып. 96. - С. 5 - 27.
18. Тихонович Н.Н. Уральский нефтеносный район Кой-кара, Ишан-кара, Кызыл-Куль.— «Труды Геолкома», 1916, нов. сер., вып. 119. 114 с.
19. А.Н. Замятин. Урочище Доссор, Уральской области, Гурьевского уезда. // «Известия Геологического Комитета». 1914. - С. 273-290.
20. Замятин А. Н. Индерское озеро и его окрестности (геологический очерк), Изв. Геол. ком., т. 33, № 7, 1914. - С. 681—740.
21. Храмов Н.А. К вопросу о стратиграфии пестроцветной толщи и юрских отложений Эмбенской области, Труды Нефт. геол.-разв. инст., сер. А, вып. 118, 1939, - 68,-69- стр.
22. Любер А.А. Атлас спор и пыльцы палеозойских отложений Казахстана - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1955. - 125 с.
23. Тихонович Н.Н., Мироно в С. Н. Уральский нефтеносный район. Лист – Макат, Бляули, Чингильды.— «Труды Геолкома», 1914, нов. сер., вып. 105. 89 с.
24. Малявкин а В.С. Спорово-пыльцевые комплексы пермских, триасовых и юрских континентальной отложений Эмбенской области. – В кн.: Авторефераты научных трудов ВНИГРИ. Л.:М., 1950, с.19-25.
25. Шумили н С. В. Уральский нефтеносный район. Токускенбушак и Джиланкабак. М.-Л., 1931. 56 с.
26. Янишин А.Л. Верхняя юра, мел и палеоген. В кн. «Соляные купола УралоЭмбенской нефтеносной обл.», ч. 2. Изд-во АН СССР, 1943. – С 347
27. Рябинин А.Н. Два позвонка динозавра из нижнего мела Закаспийских степей // Записки Русского минералогического общества (серия 2). — 1931. — Т. 60. — С. 110—113.
28. Айзеништадт Г.Е. Колтыпин С.Н. Стратиграфия и фауна юрских и меловых отложений Эмбы. Тр. ВНИГРИ. нов. сер. вып.55. Ленинград,- 1951.-С.-70-153.
29. Ильина А.П. Моллюски чеганской свиты северных чинков Устюрта // Палеонтол. сб. № 1. Л.; М.: Гостоптехиздат, 1953. -С. 93-134.
30. Ильина А.П. Моллюски палеогена Северного Устюрта (чеганская и ацеайрыкская свиты). Л.: Гостоптехиздат, 1955. -162 с.
31. Гликма н Л. С. Акулы палеогена и их стратиграфическое значение. Изд-во «Наука», 1964. - 229 с.
32. Бажанов В.С., Костенко Н.Н. Атлас руководящих форм млекопитающих антропогена Казахстана. - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962. — 111 с.
33. Кожамкулова Б.С. Позднекайнозойские копытные Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР, 1981. - 144 с.
34. Теряев В. А. О строении зубов и синонимике *Elasmotherium Fisch.* и *Enigmatherium M.Pavlow* // Бюллетень МОИП. Отд. Геологии. 1929. Т. 7. № 3/4. С. 465-496.
35. Кожамкулова Б.С., Костенко Н.Н. Вымершие животные Казахстана (Палеогеография позднего кайнозоя). Алма-Ата: НаукаКазССР, 1984. – 104 с.

References:

1. Lepekhin I. I. Day notes of the travel of the doctor and the Academy of Sciences, adjunct Ivan Lepekhin: through different provinces of the Russian state in 1768 and 1769 / St. Petersburg: Imper. acad. Sciences, 1771. - 527 p.
2. Pallas P. S. Journey through different provinces of the Russian state in 1772 and 1773 / St. Petersburg: Type. Imp. Acad. Sciences, 1788. - С 479.
3. Gelmersen G. P. Orographic and geognostic description of the part of the Kirghiz steppe, which lies between the rivers Ural and Uem, etc. Gorn, jury., Part 4, book. 11, 1836. -S. 305 - 335.
4. Trautschold H. Zur Fauna des Russischen Jura // Bull. soc. Natur. Moscow. 1866. Т. 39, N 1. P. 1–24.
5. Zolotnitskaya R.L. Severtsov N.A. geographer and traveller. Moscow. Geography 1953. 207s.-46-45-44 b.
6. Kalinin N.A. The main features of the geological structure and oil and gas potential of Western Kazakhstan. Leningrad. Publishing house: Gostoptekhizdat. Proceedings of VNIGRI vol. 213. 1963 - 11,-12-13- p.

7. Aizenshtadt G.E.-A. *Stratigraphy and facies of the Jurassic and Cretaceous deposits of the Emba* // *Proceedings of VNIGRI, no. 55. Moscow-Leningrad: State. scientific and technical publishing house of oil and mining and fuel literature. 1951-C-24.*
8. A.V. Fursenko, E.N. Polenova *Geology of the Emba region* // *Materials on paleontology and stratigraphy. - L.: Gostoptekhizdat, 1950. - S. 5-92.*
9. Bogdanov A.A. *Salt domes of the Lower Trans-Volga region* // *Bull. MOIP. Dep. geol. 1934. T. 12. No. 3. S. - 326-363.*
10. S. S. Korobov, *On the structures of salt flow in the cores of salt domes. Report Academy of Sciences of the USSR, vol. 146, No. 3, 1962 - S. - 666-668,*
11. Volkov A.N. *Deposits of Inder borates. In book. Book: Big Emba. M.-L. : Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 1937 -S. 489-545.*
2. Fursenko, A.V., *Distribution of microfauna in the section of the Emba oil-bearing region, Tr. KazFAN USSR. Issue. 10. 1937. - S. 165 - 182.*
13. E. I. Sokolova, E. N. Ivanova, and I. P. Egorov, *Permian and Triassic deposits of the South Emba and their oil and gas potential, Trudy VNIGRI. - Leningrad: Gostekhizdat, 1961. - Issue. 164. - 194 p.*
14. Aizenstadt, G. E. - A. *Scheme of classification of salt domes of the South Emba, Tr. / VNIGRI. N. S. - 1956. - Issue. 95. - S. 214 - 221.*
15. Kononov Yu.S. *Features of the distribution of Triassic oil deposits on the domes of the South Emba* // *Proceedings of the Institute of Geology and Geophysics. T.1. Publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Alma-Ata.1963-S.26-31.*
16. Aizenstadt G.E. A. *The eastern part of the Caspian Basin, Tr. VNIGRI. 1956. - Issue. 96. - S.5-27.*
- 18 Tikhonovich N. N. *Ural oil-bearing region of Koi-kara, Ishan-kara, Kyzyl-Kul. - "Proceedings of Geolcom", 1916, new. ser., issue. 119. 114 p.*
19. A.N. Zamyatin. *Dossor tract, Ural region, Guryev district. // "Proceedings of the Geological Committee". 1914.-S. 273-290.*
20. A. N. Amyatin, *Lake Inderskoye and Its Surroundings (Geological Sketch), Izv. Geol. Kom., vol. 33, No. 7, 1914.-S. 681-740.*
21. Khramov, N.A., *On the issue of stratigraphy of the variegated sequence and Jurassic deposits of the Emba region, Trudy Neft. geol.-razv. inst., ser. Ah, vol. 118, 1939, -68,-69-p.*
22. Lyuber A.A. *Atlas of spores and pollen of the Paleozoic deposits of Kazakhstan - Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1955. - 125 p.*
23. Tikhonovich N. N., Mironov S. N. *Ural oil-bearing region. Liszt - Makat, Blyauli, Chingildy. - Proceedings of Geolkom, 1914, new. ser., issue. 105. 89 p.*
- 24 Malyavkina V.S. *Spore-pollen complexes of Permian, Triassic and Jurassic continental deposits of the Emba region.— In the book: Abstracts of scientific works of VNIGRI. L, - M., 1950, pp. 19-25.*
- 25 Shumili n S. V. *Ural oil-bearing region. Toguskenushak and Jilankabak. M.-L., 1931. 56 p.*
26. Yanshin A. L. *Upper Jurassic, Cretaceous and Paleogene. In book. "Salt domes of the Ural Emba oil-bearing region", part 2. Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR, 1943. - C 347*
- 27 Ryabinin A.N. *Two dinosaur vertebrae from the Lower Cretaceous of the Transcaspian steppes // Notes of the Russian Mineralogical Society (series 2). - 1931. - T. 60. - S. 110-113.*
- 28 Aizenstadt G.E. Koltypin S.N. *Stratigraphy and fauna of the Jurassic and Cretaceous deposits of the Emba. Tr. VNIGRI. newser. issue 55. Leningrad, - 1951. - S.-70-153.*
29. Ilyina A.P. *Mollusks of the Chegan Formation of the Northern Chinks of Ustyurt // Paleontol. Sat. No. 1. L.; M.: Gostoptekhizdat, 1953. -S. 93-134.*
30. Ilyina A.P. *Mollusks of the Paleogene of Northern Ustyurt (Chegan and Ashcheairyk formations). L.: Gostoptekhizdat, 1955. -162 p.*
31. Glikman L. S. *Sharks of the Paleogene and their stratigraphic significance. Publishing house "Science", 1964. - 229 p.*
32. Bazhanov B.C., Kostenko N.N. *Atlas of the leading forms of mammals of the anthropogen of Kazakhstan - Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1962. - 111 p.*
33. Kozhamkulova B.S. *Late Cenozoic ungulates of Kazakhstan. Alma-Ata: Science of KazSSR, 1981. - 144 p.*
34. Teryaev V.A. *On the structure of teeth and synonymy of Elasmotherium Fisch. and Enigmatherium M. Pavlow // Bulletin of MOIP. Dep. Geology. 1929. Vol. 7. No. 3/4. pp. 465-496.*
35. Kozhamkulova B.S., Kostenko N.N. *Extinct Animals of Kazakhstan (Paleogeography of the Late Cenozoic). Alma-Ata: Science of KazSSR, 1984. - 104 p.*

УДК 902.01:903.54

ГРНТИ: 03.41.91

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.024>

А.Умарходжиев^{1*}, С.Ярыгин², Н.Ильдеряков³

¹ тарих ғылымдарының магистрі, «Археологиялық экспедиция» ЖШС-нің директоры, Алматы қ., Қазақстан. E-mail: juvara2010@gmail.com

² PhD, «Археологиялық экспедиция» ЖШС-нің ғылыми кеңесшісі, Астана қ., Қазақстан. E-mail: sergeuyarygin80@gmail.com

³ археология и этнология магистрі, «Археологиялық экспедиция» ЖШС-нің ғылым жөніндегі орынбасары, Астана қ., Қазақстан. E-mail: chuvash_nik@mail.ru

ТАУСАМАЛЫ ҚОРЫМЫНЫҢ ҚОРШАУЛАРЫ БАР ҚОРҒАНДАР²

Аңдатпа

Мақалада 2020-2022 жылдары «Археологиялық экспедиция» ЖШС қызметкерлері Таусамалы қорымының ерте темір дәуірінің қорғандарында жүргізген археологиялық зерттеулердің материалдары келтірілген. Ескерткіш Қазақстан Республикасы Жетісу облысының Ақсу ауданында орналасқан. Таусамалы кентінен шығысқа қарай 30 м және Жансүгіров кентінің аудан орталығынан оңтүстік-шығысқа қарай 1,5 км. Қорым Қаракөл жотасының шатқалындағы Ақсу өзенінің конусын, оның Қапал-Арасан ойпатынан шығатын жерін алып жатыр. Оның құрамында шамамен 122 үйінді бар. 2020 жылдан 2022 жылға дейінгі жұмыс кезеңінде 10 қорған зерттелді. 2020 жылы № № 33 және 34 екі қорған, 2021 жылы № № 2 және 90 екі қорған, 2022 жылы алты қорған №№25, 91, 92, 93, 94, 95 Тізімге 2019 жылы Алматы-Өскемен тас жолындағы апаттық жұмыстар аясында қазылған қорғанды қосуға болады. Қорымның едәуір бөлігін үйіндіден алыс жерде қоршаулары бар қорғандар құрайды. Жоба бойынша жұмыс барысында археологиялық зерттеулер №33 және №95 екеуінде жүргізілді. Бірінші қорғанның қоршауы тікбұрышты, екінші дөңгелек пішінді қоршау. Екі қорғанда да тас жәшіктердегі жерлеу орындары табылды. Батыс секторына жерленгендерді бағдарлау. Зерттеу кезінде жерлеу құралдары табылған жоқ. Қорғандарға ұқсастықтар б.з. д. I мыңжылдықтың соңы мен Жетісу аумағындағы эр шекарасының ескерткіштерінде кездеседі. Шығыс Қазақстан, Саян-Алтай және Моңғолия ескерткіш-теріне одан да алыс байланыстар байқалады.

Кілт сөздер: Жетісу, ерте темір дәуірі, Таусамалы қорымы, қорғандар, қоршаулар.

Умарходжиев А.¹, Ярыгин С.², Ильдеряков Н.³

¹ магистр исторических наук, директор ТОО «Археологическая экспедиция», г. Алматы, Казахстан. E-mail: juvara2010@gmail.com

² PhD, научный консультант ТОО «Археологическая экспедиция», г. Астана, Казахстан. E-mail: sergeuyarygin80@gmail.com

³ магистр археологии и этнологии, заместитель директора по научной части ТОО «Археологическая экспедиция», г. Астана, Казахстан, E-mail: chuvash_nik@mail.ru

КУРГАНЫ С ОГРАДАМИ МОГИЛЬНИКА ТАУСАМАЛЫ³

Аннотация

В статье представлены материалы археологических исследований, проведенных в 2020-2022 годах сотрудниками ТОО «Археологическая экспедиция» на курганах раннего железного века могильника Таусамалы. Памятник расположен в Аксуском районе Жетысуской области Республики Казахстан. В 30 м к востоку от поселка Таусамалы и в 1,5 км к юго-востоку от районного центра поселка Жансугуров. Могильник занимает конус выноса реки Ақсу в ущелье хребта Кайрақколь, на выходе ее из Капал-Арасанской котловины. В его составе насчитывается около 122 насыпей. За период работы с 2020 по 2022 гг. исследовано 10 курганов. В 2020 году два кургана №№33 и 34, в 2021 году два кургана №№2 и 90, в

² Жұмыс «Алматы облысындағы Пазырық мәдениеті ескерткіштерін зерттеу» жобасы бойынша жүргізілді

³ Работа выполнена по проекту «Исследование памятников пазырыкской культуры в Алматинской области»

2022 году шесть курганов №№25, 91, 92, 93, 94, 95. В список можно включить курган, раскопанный в 2019 году в рамках аварийных работ на трассе Алматы-Усть-Каменогорск. Значительную часть могильника составляют курганы с оградками на расстоянии от насыпи. За период работы по проекту археологические исследования проведены на двух №33 и №95. Ограда первого кургана прямоугольная, ограда второго круглой формы. В обоих курганах обнаружены погребения в каменных ящиках. Ориентировка погребенных в западный сектор. Погребального инвентаря при исследовании не обнаружено. Аналогии курганам обнаруживаются в памятниках конца I тыс. до н.э. и рубежа эр на территории Жетысу. Наблюдаются и более отдаленные связи к памятникам Восточного Казахстана, Саяно-Алтая и Монголии.

Ключевые слова: Жетысу, ранний железный век, могильник Таусамалы, курганы, ограды.

A.Umarkhojiyev¹, S.Yarygin², N.Ilderyakov³

¹Master of Historical Sciences, director of Archeological Expedition LLC.

Almaty, Kazakhstan. E-mail: juvara2010@gmail.com

²PhD, scientific consultant of Archeological Expedition LLC.

Astana, Kazakhstan. E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

³Master of Archeology and Ethnology, Deputy Director for Science of Archeological Expedition LLC. Astana, Kazakhstan. E-mail: chuvash_nik@mail.ru

MOUNDS WITH FENCES OF THE TAUSAMALY BURIAL GROUND⁴

Abstract

The article presents the materials of archaeological research conducted in 2020-2022 by the employees of the Archaeological Expedition LLC on the mounds of the Early Iron Age burial ground of Tausamaly. The monument is located in the Aksu district of the Zhetysu region of the Republic of Kazakhstan. 30 m east of the village of Tausamaly and 1.5 km southeast of the district center of the village of Zhansugurov. The burial ground occupies the cone of the outflow of the Aksu River in the gorge of the Kairakkol ridge, at its exit from the Kapal-Arasan basin. It consists of about 122 mounds. During the period of work from 2020 to 2022, 10 mounds were investigated. In 2020 there will be two mounds No. 33 and 34, in 2021 there will be two mounds No. 2 and 90, in 2022 there will be six mounds №№25, 91, 92, 93, 94, 95. The list may include a mound excavated in 2019 as part of emergency work on the Almaty – Ust-Kamenogorsk. A significant part of the burial ground consists of mounds with fences at a distance from the embankment. During the period of work on the project, archaeological research was carried out at two sites No. 33 and No. 95. The fence of the first mound is rectangular, the fence of the second is round. Burials in stone boxes were found in both mounds. Orientation of the buried to the western sector. No burial equipment was found during the study. Analogies to the mounds are found in the monuments of the end of the I millennium BC and the turn of the era on the territory of Zhetysu. There are also more distant connections to the monuments of Eastern Kazakhstan, Sayano-Altai and Mongolia.

Keywords: Zhetysu, Early Iron Age, Tausamaly burial ground, mounds, fences.

Введение.

Могильник Таусамалы расположен в Аксуском районе Жетысуской области. В 30 м к востоку от п. Таусамалы и в 1,5 км к юго-востоку от районного центра п. Жансугуров. Памятник занимает конус выноса реки Аксу в ущелье хребта Кайракколь, на выходе ее из Капал-Арасанской котловины. Сохранившаяся часть выноса представляет собой выровненную площадку, которая под небольшим уклоном вниз расширяется от устья ущелья на север. Могильник с трех сторон огражден особенностями рельефа – с западной и южной стороны, это отроги хребта Кайракколь (812,8 м) с резким поднятием и скальными выходами на поверхности, с западной стороны руслом реки Аксу и отрогами Каракунгей (до 705,1 м). Основная часть могильного поля вытянута по оси северо-восток – юго-запад на правом берегу р. Аксу и находится к югу от трассы Алматы-Усть-Каменогорск. Длина могильника по оси северо-восток – юго-запад – 1,4 км. Максимальная ширина от края северо-западной группы до края восточной 450 м.

За период работы с 2020 по 2022 гг. исследовано 10 курганов. В 2020 году два кургана №№33 и 34, в 2021 году два кургана №№2 и 90, в 2022 году шесть курганов №№25, 91, 92, 93, 94, 95. В список можно включить курган, раскопанный в 2019 году в рамках аварийных работ на трассе Алматы – Усть-

⁴ The work was carried out under the project «Study of monuments of Pazyryk culture in Almaty region»

Каменогорск. Хронологически исследованные погребальные памятники разделяются на две неравномерные группы. Десять курганов датируются ранним железным веком и один курган (№25) эпохой бронзы. В результате проведенных археологических разведок обнаружено три святилища со скоплениями петроглифов, основу которых составляли тамги и идеограмматические знаки.

Материалы и методы.

Во время исследования могильника первоначально произведено детальное визуальное и инструментальное исследование, после которого осуществлена топографическая и планиграфическая фиксация насыпей курганов. Выбранные для исследования курганы вскрывались вручную. Насыпи были разбиты на несколько секторов, с оставлением стратиграфических бровок. В процесс археологических раскопок осуществлено поэтапное снятие насыпи и фиксация всех конструктивных элементов.

Планиграфия могильника и типология курганов. В результате проведенной топографической работы, было выявлено, что могильник насчитывает 122 кургана, жертвенники, вереницы балбалов и другие дополнительные конструкции.

На территории могильника зафиксировано около 18 неравномерных цепочек, микроцепочек и групп. В составе одной микроцепочки может фиксироваться от 2 до 4 насыпей. Крупные цепочки включают в свой состав до 14 насыпей. Цепочки идут по конусу выноса слабовыраженной дугой, следуя рельефу западного склона хребта Кайраколь, кроме восточной, которая вытянута вдоль северного склона по оси запад – восток. Некоторые идут параллельно друг другу в нескольких метрах (Рис. 1).

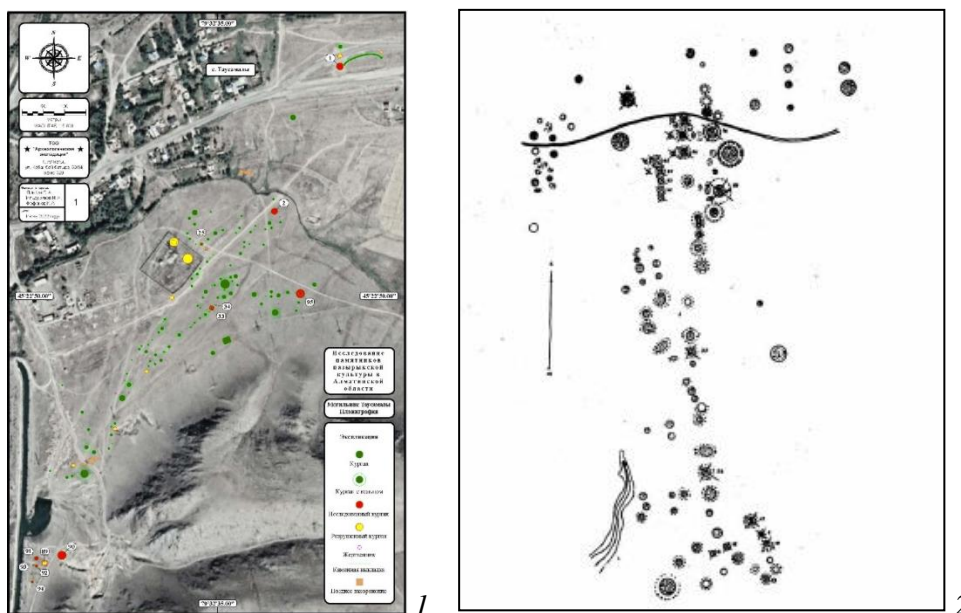

Рис.1. 1. План могильника Таусамалы; 2. План могильника Калкан I
(по: Акишев, Кушаев, 1963)

На могильнике зафиксировано три основных типа курганов. Курганы с каменными кольцами-дорожками на расстоянии от центральной каменной насыпи. Разделяются на два подтипа: с круглыми оградками-дорожками (курган №95); с квадратными оградками-дорожками (курган №33). Второй тип, это каменные курганы с плотной насыпью из окатанного галечника, без дополнительных конструктивных элементов. Встречается два варианта с круглой насыпью (курганы №№1, 2, 90, 93, 94) и с прямоугольной насыпью.

Третий курганы с каменным широким кольцом в основании насыпи и каменной выкладкой в центре.

Тип насыпей курганов №№91, 92 определить невозможно из-за сильной степени повреждения. В кургане №34 насыпь была значительно потревожена и вероятно переотложенная в результате строительства кургана №33.

Определенной системы в сочетании в одних микроцепочках тех или иных типов не наблюдается. Самые распространенные на могильнике курганы с простой округлой насыпью и с оградой на расстоянии от насыпи.

В составе могильника зафиксировано несколько типов дополнительных ритуальных сооружений. К первому можно отнести вереницы балбалов идущие от основания насыпи или оградки. Это дугообразные, ориентированные на восток и имеющие на восточном окончании одну или две округлых выкладки. Зафиксированы простые линейные вереницы, ориентированные по линии северо-запад – юго-восток. Их вариантом выступают вереницы, ориентированные по линии юго-восток – северо-запад с дополнительными ответвлениями в виде одиночных камней на север от оси линии выкладки. Второй тип кольцевые жертвенники в виде из окатанных камней, встречаются круглые и овальные формы. Третий тип выкладки, отмечающие вход в комплекс – установлены в виде двух – трех камней, на восток от насыпи и кольцевой оградки дорожки, напротив прохода в оградке.

На территории Жетысу аналогии планиграфии могильника и конструктивным особенностям курганных насыпей наблюдаются в первую очередь в памятниках рядовых кочевников усуньского времени. Ближайший по типу это могильник Калкан I (Рис. 2).

Могильник расположен на правом берегу р. Или, на верхней террасе, в створе ущелья между горами Большой и Малый Калкан. Он занимает более 2 км² и тянется с юга на север 600 м, с запада на восток – около 400 м. Могильник состоит из 118 различных сооружений. Основную массу памятников составляют курганы с каменными насыпями, которые располагаются микро-цепочками по 3–4 насыпи в каждой, и образуют одну широкую, тянущуюся с юга на север, цепочку. В южной части могильника имеется группа рассеяно расположенных небольших курганов, сложенных из мелких камней и лесса, диаметром от 5 до 15 м, высотой от 0,1 до 0,4 м. В южной части вокруг курганов имеются кольца из камней в 3–4 м от насыпей. Севернее группы расположены курганы с каменной насыпью диаметром 4–16 м и более, высотой 0,2–1 м, с овальными выкладками из камней с западной стороны насыпей. Выкладки находятся в створе своеобразных входов, образованных вертикально врытыми камнями. Входы устраивались в западной части каменного кольца, реже с восточной стороны. Диаметр выкладок 3 × 4,5 м, они ориентированы длинной осью с севера на юг и расположены на расстоянии от 4 до 7 м западнее насыпи. В северной части могильника находится группа из пяти курганов с каменной насыпью овальной формы, один из них с квадратной оградкой вокруг насыпи. Могильник датирован К.А. Акишевым и Г.А. Кушаевым I в. до н. э. – I в. н. э., как отмечают исследователи именно для этого периода в планиграфии могильников Жетысу наблюдается сочетание цепочек курганов из 3-4 насыпей и курганов, разбросанных бессистемно, группами, т.е. смешанной планировки. Как правило, курганы в цепочках размером больше, чем разбросанные бессистемно [1, с. 194–207, Рис. 31–34].

Курганы с оградками на расстоянии от насыпи.

Курган № 33 до раскопок представлял собой каменную насыпь, огороженную слабо выступающей каменной выкладкой оградки подквадратной формы. В 4 м северо-восточнее располагалась каменная выкладка (курган №34). К востоку от оградки зафиксировано два ряда окатанных валунов, выложенных в восточном и юго-восточном направлениях неровными, прерывающимися рядами. На окончании одной из выкладок наблюдаются сильно разрушенные концентрические конструкции. Диаметр насыпи кургана 9,5 м, высота 0,3 м. Насыпь в плане округлой формы, сложена из земли и камня (Рис. 3).

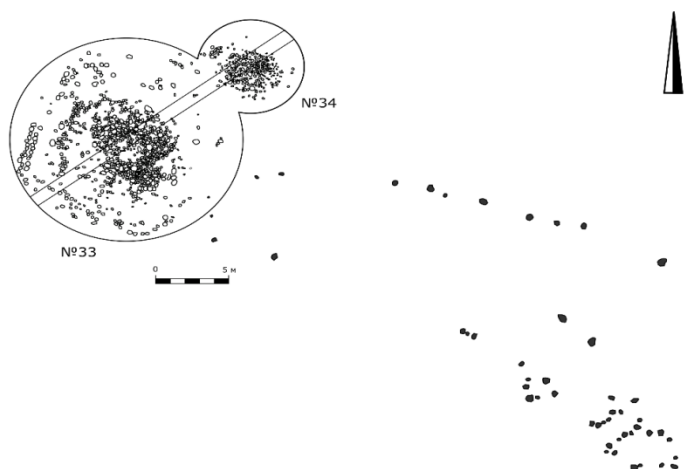

Рис. 2. Могильник Таусамалы. Курганы №№33 и 34

Каменная ограда кургана в плане представлена двумя рядами окатанных валунов. Ширина наиболее сохранившегося участка в западной части выкладки 0,85 м, расстояние между двумя параллельными рядами выкладки от 0,05 м. Длина западной линии выкладки 10,1 м, южной 10,5 м, восточной 10,2 м. Минимальное удаление каменной выкладки от основания каменного панциря 0,9 м, максимальное удаление в районе выявленных углов выкладки 2,2 м.

Центральная насыпь округлой формы, в профиле – уплощенно-полусферическая с каменным панцирем из окатанного валуна, уложенного на глиняный раствор. В процессе ее разбора в центральной части под каменным панцирем расчищен каменный ящик с перекрытием, состоящим из нескольких слоев плит.

Каменный погребальный ящик устроен из сланцевых плит, по 4 продольных плиты длинных сторон и две перпендикулярных. Длина ящика по верхним границам 2,4 м, ширина 0,7 м. На глубине 0,4 м от уровня погребенной зафиксирован фрагмент железного заостренного стержня, длиной 10,3 см, толщиной у основания 1,6 см. На глубине 0,6 м от уровня погребенной поверхности, расчищены останки человека. Погребенный был уложен на спину, головой на северо-запад. Ноги вытянуты, руки сложены в районе таза, череп чуть приподнят. Его лицевая часть разрушена. Отсутствуют кости левой руки ниже локтя, кости стоп. Дно могильной ямы зафиксировано на глубине 0,65 м от уровня погребенной поверхности. Длина каменного ящика по верхним границам составила 2,07 м, ширина 0,4 м (Рис. 4).

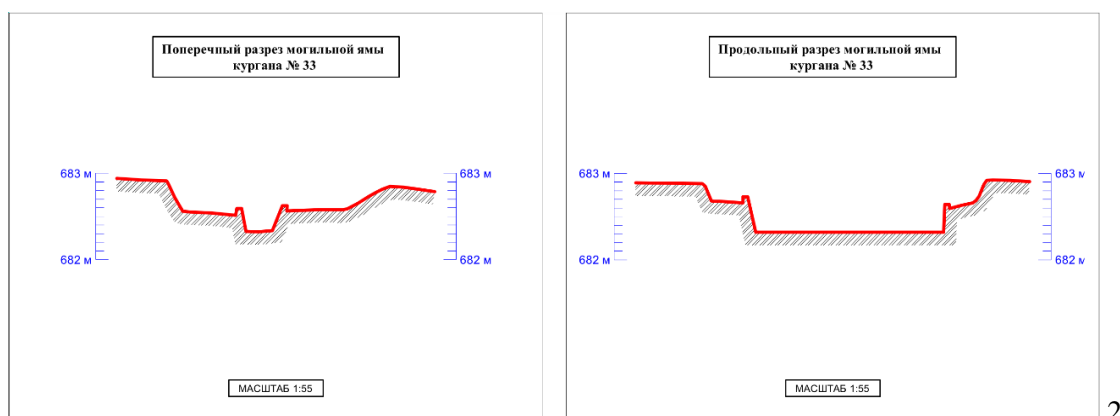
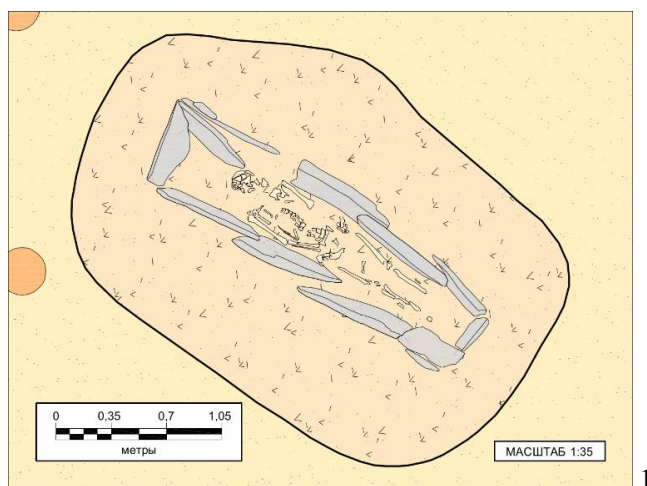

Рис. 3. 1. План погребение в каменном ящике кургана №33; 2. Разрезы могильной ямы

Курган №95 входил в состав восточной группы, состоящей из 11 курганов (№№ 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104) и трех выкладок. Группа расположена в 280 м к юго-востоку от п. Таусамалы, в 50 м к востоку от центральной группы курганов и отделена от нее широким логом. Занимает первую террасу у северного подножия гор Кайракколь, в 110 м от склонов. Площадь группы 25200 м². Ее территорию пересекают три полевые дороги, в южной части проходит три ряда высоковольтных ЛЭП. В 180 м на юг группы на склоне горы в 2020 году был зафиксирован тамгообразный знак, в виде двух пересекающихся выбивок и двух точек.

Размеры каменной насыпи кургана по линии север-юг 10,6 м, по линии запад-восток 11,2 м. Высота насыпи в северной части от основания достигала 0,7 м. На расстоянии от нее выявлена круглая ограда-дорожка из двух рядов камней, шириной 0,4 м. С западной и восточной стороны дорожки зафиксированы свободные участки – проходы. Западный, напротив овальной выкладки шириной 1,4 м. Восточный проход шириной около 1,3 м. У проходов каменные оградки дорожки замыкаются установленными между ними валунами. В юго-западном и юго-восточном секторах в составе дорожки наблюдается концентрация крупных валунов. Высота каменного кольца выкладки от основания составляет 0,3 м. Расстояние от основания каменной насыпи до внутреннего периметра каменной дорожки составляет: на север 3,7 м; на северо-восток 3,7 м; на восток 3,1 м; на юго-восток 4,4 м; на юг 4,2 м; на юго-запад 3,3 м; на запад 3,2 м; на северо-запад 2,7 м. Расстояние от внутреннего кольца в центральной каменной конструкции до внутреннего периметра дорожки: на север 7,2 м; на юг 6,5 м; на запад 6,5 м; на восток 7,2 м (Рис. 5).

Могильная яма зафиксирована на глубине 0,1 м от уровня погребенной поверхности. Ее длина 3,05 м, ширина 1,2 м. Ориентирована по оси запад–восток. В западной части проходит грабительский лаз, который разрушил 2/3 ямы. Сохранившаяся восточная часть перекрыта горизонтально уложенными в несколько слоев сланцевыми плитами. В западной части могильной ямы фиксировались остатки переотложенных плит. Заполнение в восточной части ямы – белесый суглинок, в западной – белесая супесь. На глубине 0,25 м от погребенной поверхности выступили плиты каменного ящика.

Ящик смещен относительно ямы по линии запад-юго-запад – восток-северо-восток. Ширина ящика по внутренним контурам в восточной части 0,42 м. В западной 0,47 м. Длина ящика 2,05 м. Северная стенка ящика состоит из 3-х плит, южная из 2-х. Восточная плита установлена внахлест. Западная плита отсутствует. Глубина ящика в восточной части 0,7 м, в западной 0,9 м. Внутри ящика на разных уровнях фиксировались перемешанные кости человека. Судя по сохранившимся в восточной части ящика *in situ* берцовым костям, погребенный лежал на спине, ориентирован в западный сектор. Ширина каменного ящика на уровне дна в западной части 0,3 м, в восточной части 0,35 м. Сопроводительного инвентаря не обнаружено (Рис. 6).

Напротив западного входа в ограду расчищен овальный жертвенник. Длина сооружения 3,1 м, ширина 1,7 м. Ориентирован по линии север-юг. В процессе разбора грунта вокруг камней выкладки с внешней стороны, напротив прохода в кольцевой дорожке расчищены фрагменты керамического сосуда с ручкой. В 8 м от восточного входа небольшая выкладка из трех камней. Длина выкладки 1,7 м, ширина 0,6 м. Два камня вытянуты установлены о оси север-юг, третий расположен к северо-западу от южного камня;

К югу и востоку от кургана выявлена вереница камней, вытянутая по линии северо-запад – юго-восток. Длина вереницы 46 м. Первый камень расположен в 4,5 м к юго-востоку от кольцевой ограды кургана. В 14 м на той же линии расположен следующий камень. В 3,5 м на северо-восток от него фиксируются два близко расположенных камня. В двух метрах от предыдущего в линии установлен следующий камень. В 3 м далее идентичный одиночный камень. В 7,5 м стоит следующий камень, от которого в одном метре на северо-восток еще один камень. В 15 м от находящегося в линии стоит заключительный крупный белый окатанный валун, в 4 м от которого на северо-восток стоит дополнительный валун. Структура представляет собой основную линию, отходящую на северо-восток. От нее на трех участках отходят дополнительные ответвления.

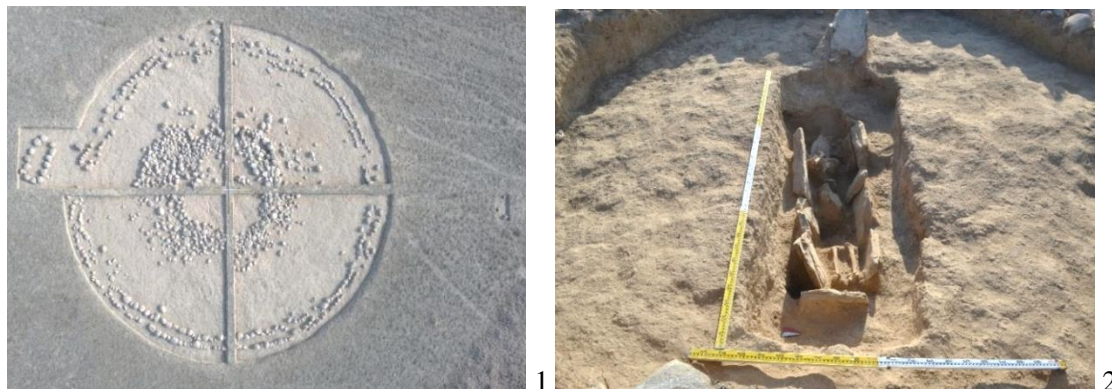

Рис. 4. Могильник Таусамалы. 1. Курган №95 после расчистки;
2. Погребения в каменном ящике кургана №95

Аналогии курганам с оградами на могильнике Таусамалы, в том числе №33 (исследование 2020 г.) и кургану №95 (исследования 2022 г.) можно обнаружить в конструктивных особенностях основной части курганов данных могильников. Таковыми являются каменные ограды и ограды-дорожки, расположенные на расстоянии от насыпи, овалынные каменные жертвенники к западу от насыпи и ограды, каменные выкладки к востоку от насыпи и ограды. Подпрямоугольную ограду кургана №91 можно сопоставить с оградой кургана №60 могильника Калкан I. Близкое сходство демонстрирует архитектура кургана №95 могильника Таусамалы и кургана №70 могильника Калкан I [1, с. 198, 201, Рис. 33–34] (Рис. 7).

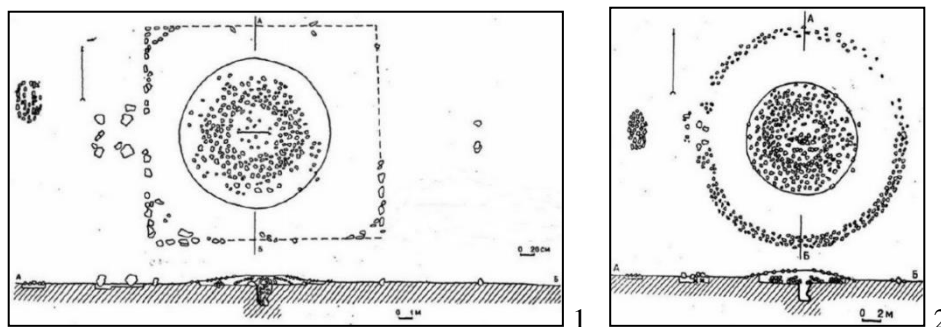

Рис. 7. Могильник Калкан I: 1. Курган №70; 2. Курган №60
(по: Акишев, Кушаев, 1963, С. 198, 201, Рис. 33–34)

Курганы с круглыми оградами на расстоянии от насыпи известны в ущелье Тургенъ. Их можно разделить на две основные категории – курганы рядовых кочевников и комплексы элиты.

Пример первой категории памятников – это курган №2 могильника Кызылбулак – IV, расположенного в археологическом комплексе Тургенъ-II, в 35 км к юго-востоку от села Тургенъ в урочище Кызылбулак. Курган имел каменную насыпь диаметром 7 м, высотой 0,5 м. Двойная каменная ограда имела диаметр 11 м, находилась в 10 м от насыпи. В западной и восточной частях ограды выявлены разрывы. Радиоуглеродный анализ фрагментов дерева из кургана №3 показал дату 408 – 200 гг. до н.э. [2, с. 3–14, Рис. 3].

Ко второй категории, относится исследованный на выходе из ущелья крупный комплекс Тургенъ. Памятник располагался в 4 км к северу от с. Тургенъ. Центральная насыпь диаметром 63,5 м, высотой 5 м, имела вид усеченной полусферы. С северо-западной стороны к кургану примыкает малая насыпь круглой формы. Диаметр 20,1 м, высота 1,5 м. В месте стыка насыпей перемычка шириной 10 м. Обе насыпи опоясаны двумя рядами колец: внутренним выложенным из камня красного цвета и внешним из камней синего цвета. Внутреннее состоит из двух рядов камней, ширина 10 м, диаметр 138,5 м. Расстояние от насыпи до ограды 36 м. Во внутреннем пространстве около 46 каменных набросов. Внешнее кольцо шириной 8,5 м, диаметром 196 м. Расстояние между кольцами 25 м. Между кольцами обнаружено 5 каменных набросов. Площадь объекта 62 458 м² (диаметр 282 м) [3, с. 16–21].

К категории элитных могильников с курганами обозначенного типа можно отнести Жоан-Тобе. Проведенные исследования кургана №1 позволили зафиксировать ограду-дорогу и большое количество каменных округлых сооружений вокруг кургана [4, с. 350–352; 5, с. 440–441, Рис. 7. 1, 2]. На территории могильника раскопаны два кургана: с подпрямоугольной насыпью №8 и с округлой насыпью №9. Радиоуглеродные даты: курган №8 с 23,5% 360–270 cal BC и 71,9% 260–40 cal BC; курган №9 с 1,1% 40-50 cal AD и 94,3% 170 cal BC – 30 cal AD [6, с. 84–89, Табл. 3]. Как отмечают авторы исследования элементы в виде оград-дорог выявлены вокруг 18 больших курганов на девяти могильниках в предгорных и высокогорных районах Заилийского Алатау и отмечают, что данный элемент «характерен лишь для сакских могильников Юго-Восточного Семиречья» [7, с. 220].

Подобные типы конструкций известны в могильнике Асы Сага, расположенном в Енбекшиказахском районе Алматинской области. Курганы диаметром от 40 до 148 м, высота от 2,5 до 21 м. Наиболее крупный северный курган №1, имеет ограду-дорожку вокруг насыпи. Ее ширина 5 м, диаметр комплекса с оградой 252 м. Ограда заполнена мелкими камнями и глиной. Между курганной насыпью и ритуальной «дорогой» зафиксирована 21 каменная конструкция в виде малых курганов. Ограды-дороги зафиксированы вокруг пирамидальной насыпи кургана №3 и кургана №4 [8, с. 70–95].

К категории элитных некрополей с преобладанием курганов с круглыми и прямоугольными оградками на расстоянии от насыпи относится могильник Катартобе. Памятник находится в долине Шалкоде, на высоте 2150–2300 м от уровня моря. Курганы расположены вытянуто в цепочки. В составе могильника насчитывается около 60 насыпей. Вокруг почти во всех больших курганах группы 2 и 4 имеются оградки, при сооружении которых специально оставлены узкие проходы. Дата сооружения крупных курганов, полученная на основе радиоуглеродных датировок: курган № 1, группа 2 – 380–200 гг. до н.э.; курган № 8, группа 2 – 370–199 гг. до н.э.; курган № 10, группа 4 – 330–190 гг. до н.э. Курганы вероятно, начинали возводить с севера – от устья ущелья. Время возведения курганов одной группы от начала до конца примерно 10–15 лет, а могильника – 50 лет [9, с. 61–63, 87, 111–112, 115, 117–127, 134–135, 138–145, 148–151, 154–155, 159, 169–173, 178, 315–317, Табл. 1, прил. 3].

Таким образом на территории Юго-Восточного Жетысу выделяется своеобразная группа памятников, отличающаяся конструктивными особенностями курганов и дополнительных сооружений (Рис. 8). В перечень признаков включаются оградки-дорожки круглой или квадратной формы, в зависимости от насыпи. Оградки могут быть составлены из двух рядов камней, у крупных курганов плотно заполнены камнями. В ряде оград фиксируются проходы с западной и восточной стороны. К западу от кургана у некоторых помещались овалы жертвенники, на оградке или между оградкой и насыпью располагались малые курганы. Некоторые курганы с квадратной или прямоугольной насыпью. В случае, если это крупные курганы, то они принимали пирамидальную форму. Абсолютная хронология демонстрирует, что курганы, относящиеся к этой группе, датируются от V/IV вв. до н.э. до I в. н.э. Среди остальных исследованных памятников данного типа могильник Таусамалы отличается наличием еще одного типа дополнительных конструкций, это длинные вереницы балбалов, отходящие на север или восток.

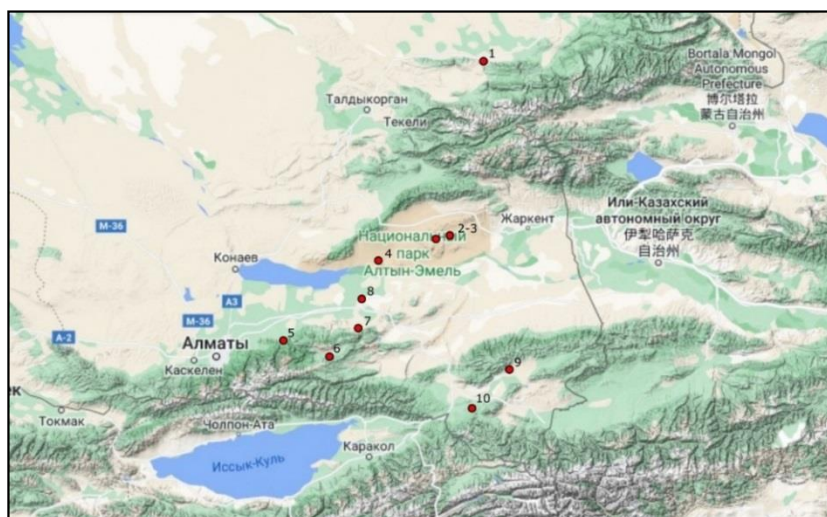

Рис. 8. Курганы с оградками-дорожками в Жетысу:

1. Таусамалы; 2. Калкан I; 3. Калкан IV; 4. Бесшатыр II; 5. Кызылбулак IV;
6. Турген; 7. Асы Сага; 8. Жоан Тобе; 9. Катартобе; 10. Каркара

Аналогии в памятниках раннего железного века Центральной Азии.

Аналогии планиграфии могильнику и конструктивным особенностям курганов встречаются. Подобные памятники известны по материалам исследования кулажоргинской, саглынской археологических культур и памятниками типа херексуров.

Кулажоргинская археологическая культура объединяет памятники Восточного Казахстана конца I тыс. до н.э. и рубежа эр. Среди исследованных памятников, находящих аналогии могильнику Таусамалы можно отметить относительно недавно исследованные могильник Каратобе и курганная группа Котырбулак (Рис. 9).

Могильник Каратобе расположен у подножья северо-западной оконечности горы Кокентау. Памятник состоит из двух параллельных цепочек, вытянутых по линии север - юг. В западной 10 объектов, в восточной 6. Западная цепочка состоит из курганов по краям насыпей, которых фиксируются двойные кольцевые выкладки, с проемами в северо-восточной стороне. Курган №1, диаметр 7 м, высота 0,5 м, диаметр оградки 13 м. Курган №2, диаметр насыпи 7 м, высота 0,8 м, диаметр оградки 13,6 × 14 м, ширина

0,5 м. Курган №3, в плане подпрямоугольной формы. Диаметр насыпи $8 \times 8,2$ м, высота 0,4 м. Диаметр ограды $17,6 \times 17$ м. В северо-восточной части ограды проем. Курганы отнесены ко второму этапу кулажоргинской культуры II в. до н.э. – I в. н.э. [10, с. 151–160].

Курганная группа Котырбулак расположена в предгорьях Семейтау, в 40 км к юго-западу от города Семипалатинск. Состояла из двух насыпей. Курган №1, имел подпрямоугольные очертания, размеры 11×14 м, высота 0,8 м. На расстоянии от насыпи зафиксирован ограда из двойного ряда камней с проходом в западной части. Памятник датирован III – I вв. до н.э. [11, с. 26–33].

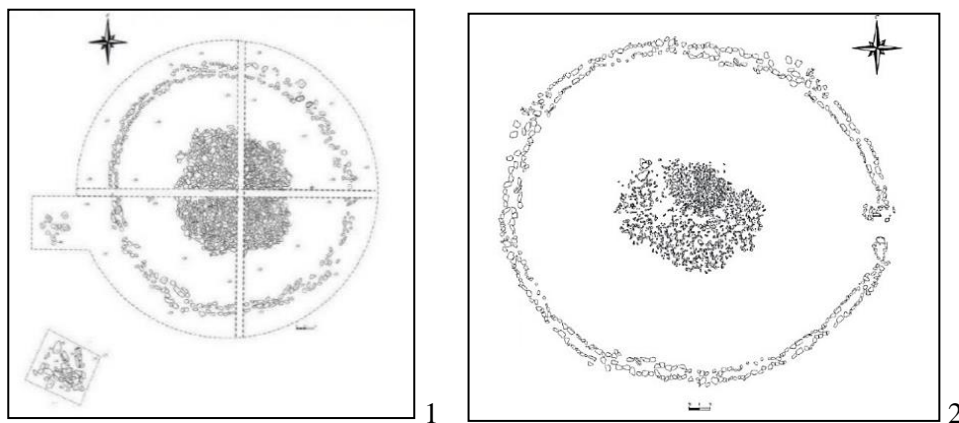

Рис. 9. 1. Курган №2 могильник Каратобе; 2. Курган №1 могильник Котырбулак (по: Айткали и др., 2014, С. 151–160, Рис. 2, 5; Айткали и др., 2016, С. 26–33, Рис. 6)

Рядовые курганы с оградой вокруг насыпи были обнаружены и исследованы на могильнике Тасарал – 3. Памятник находился на одноименном острове у северного берега оз. Балхаш. Могильник состоял из 8 курганов, расположенных нерегулярной цепочкой. Диаметр насыпей от 3 до 20 м, высота от 0,5 до 1,5 м. Курганы имеют кольцевые ограды из крупных камней на расстоянии от 5 до 12 м от насыпи. Материалы исследованных курганов дали материал, который позволил предварительно датировать их IV–I вв. до н.э. [12, с. 252–258]. В последующем был осуществлен радиоуглеродный анализ по костям погребенных в курганах №№ 5 и 6. По двум сигмам курган №5, с вероятностью 72,9 %, и курган №6 с вероятностью 79,9 % указали на период второй половины VI – первой половины IV вв. до н. э. С вероятностью 11,6% курган №5 датирован 313–208 calBC и 11,4% курган №6 299–210 calBC [13, с. 256–264, рис. 2 и 3].

Восток Центральной Азии и Саяно-Алтай.

Наиболее ранние памятники с планиграфией, которая сочетает центральную насыпь и ограду на расстоянии от нее датируются эпохой бронзы. Традиционно их разные варианты и типы объединяют под общим названием херексуры. Архитектурно они представляют собой сложноорганизованные, иногда существенно отличающиеся друг от друга комплексы, которые, однако, имеют общие признаки конструкции и погребального обряда. В общем плане это курганы, состоящие из каменной насыпи, заключенной в ограду разных форм, с различными «дополнительными» сооружениями вокруг нее (Рис. 10). Под насыпью почти 50% раскопанных херексуров найдены погребения без инвентаря. Обряд погребения имеет много сходств с культурами раннескифского времени Саяно-Алтая. Могила устраивалась на уровне древнего горизонта: в валунной камере, цисте, каменном ящике, яме, комбинированных конструкциях. Умершие укладывались внутри таких камер, в ямах или на древней поверхности, вытянуто на спине, гораздо реже на боку с согнутыми ногами и ориентировались головой на запад или северо-запад. Среди херексуров есть оба варианта зафиксированные на территории могильника Таусамалы и на других однотипных могильниках Жетысу. Это курганы с круглыми и квадратными оградой. Часто они встречаются в рамках одних могильников.

Рис. 10. Космоснимок. Херексуры долины р. Хануй (Центральная Монголия)

Центральномонгольские херексуры, в особенности с трапециевидной оградой, на основании радиоуглеродного анализа по костям лошади из сопровождающих такие курганы (в долине реки Хануй) ритуальных насыпей дают с вероятностью 95,4 % следующие даты 1040–850 BC, 975–680 BC, 1390–910 и 930–785 BC.

Радиоуглеродное и типологическое датирование круглых херексуры с лучами и «оленными» камнями Монголии, Тувы и части Алтая, позволяет отнести нижнюю дату к рубежу X–IX вв. до н.э. Верхняя хронологическая граница может быть проведена не позднее рубежа VI–V вв. до н.э. Это определяется по объектам, у которых установлены оленные камни саяно-алтайского типа. Некоторые исследователи считают, что херексуры с перемычками - «спицами» и оленные камни на территории Западной Монголии, так же относятся к особой культуре, господствующей в скифское время [14, с. 172–186].

О том, что херексуры продолжают существовать на раннем этапе саглынской культуры свидетельствуют исследования кургана-храма Улуг-Хорум, в плане представлявшего собой гигантское кольцо с 32 «спицами» - лучами. Как отмечают исследователи подобные и похожие объекты распространены преимущественно в южном и юго-западном регионе Тувы [15, с. 30–31].

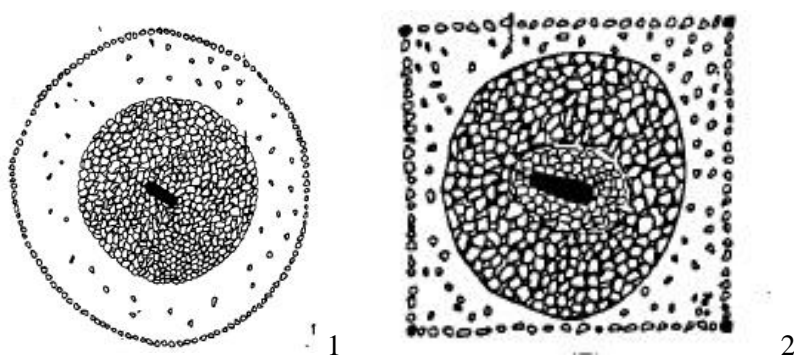

Рис. 12. Типы тувинских курганов с оградями раннего железного века
(по: Кызласов, 1979, С. 42, Рис. 24)

В саглыское время, получают распространение херексуры без перемычек, идущих от центральной насыпи к ораде. Внешние ограды сооружены из камней, форма оград в плане круглая и квадратная (Рис. 11, 12). В ряде случаев имеются угловые камни, несколько большие по размеру, нежели остальные камни ограды). Погребения обычно одиночные, скелеты лежат на спине, в вытянутом положении, иногда на левом или правом боку с подогнутыми ногами, головой на северо-запад или юго-запад. В единичных случаях встречены парные и коллективные захоронения. Некоторые погребенные находятся под насыпью в цистах на горизонте. При этом, как и в период рубежа эпохи бронзы и раннего железного века на

территории Центральной Монголии, и курганами конца раннего железного века Жетысу они могут встречаться в одном могильнике [15, с. 30–31].

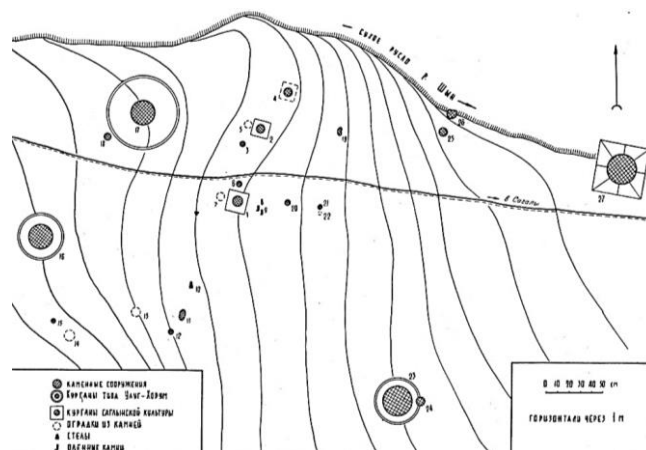

Рис. 12. План могильника Саглы-Бажи VI (по: Грач, 1980, С. 182, Рис. 44)

Выводы

Наиболее близкими по сочетанию конструкции с оградой и погребением в каменном ящике, к курганам №№33 и 95, являются памятники, исследованные в горах Кокентау и Семейтау и предварительно отнесенные к кулажоргинской культуре, происхождение которой само по себе не однозначно. Интересны выводы, сделанные авторами при исследовании «цветного» кургана Тургень в Жетысу. В качестве вероятных аналогий ими предложено обратить внимание на погребально-поминальные сооружения плато Укок в Горном Алтае – Аргамджи I, Таван-Богда-Ула I, Укок 17, которые окружены круглыми каменными кольцами на расстоянии от насыпи. Другой вектор связей – это Тува и Монголия, где встречаются памятники типа херексуров [3, с. 16-21].

Косвенно, о данном направлении культурных связей, исследованных на могильнике Таусамалы курганов, могут свидетельствовать материалы исследования кургана №1, в котором были совершены погребения по пазырыкскому обряду [16, с. 23-39]. Насыпь кургана была сильно переотложенная. Однако в непосредственной близости от нее имеются курганы с кольцевыми оградами. Не мало важным является наличие «уса», направление которого на восток и дугообразная форма соответствует подобному элементу у кургана №33 и частично у кургана №95. Погребения в кургане №1 совершены в каменном ящике, как и в курганах №№33 и 95. В 2021 и 2022 на могильнике проводились исследования курганов южной группы, в двух из них №№90 и 94, под насыпями зафиксированы разрушенные цисты на горизонте. Подобные конструкции часто встречаются в уюкской культуре. Каменные курганы с цистами, достаточно многочисленны к югу от Улуг-Хема, в западной и южной Туве. Подавляющее большинство погребений курганов рассматриваемого типа не имеет сопроводительного инвентаря, однако в некоторых обнаружен материал характерный для раннего этапа уюкской культуры (VII–VI вв. до н.э.).

Окончательные выводы по курганам с оградами могильника Таусамалы, могут быть сделаны, только после продолжения исследований. Однако уже сейчас имеющийся материал позволяет датировать их концом I тыс. до н.э. и включить в горизонт подобных памятников Жетысу. Их топография позволяет предположить, что кочевники с близкой традицией сооружения курганных насыпей с дополнительными элементами расселились в горной системе северного Тянь-Шаня от хребта Кетмень до плато Тургень и вдоль Джунгарского Алатау от реки Аксу до реки Или.

Интерес к могильнику Таусамалы обусловлен тем, что при его исследовании выявлены следующие черты погребального обряда: четыре из исследованных погребений совершены в каменных ящиках; два в цистах на горизонте; одно в большой грунтовой прямоугольной яме. Могильник судя по планиграфии и расположению курганов разного типа в составе одних микроцепочек, оставлен группой кочевников, практиковавших разные типы погребального обряда. Преобладают погребения в ящиках, в том числе и в двух курганах с оградами, что выделяет материалы Таусамалы среди других подобных в Жетысу. Некоторые черты погребального обряда позволяют сблизить исследованные курганы с памятниками кулажоргинской и пазырыкской культур. Данные наблюдения возможно будет подтвердить при расширении исследований памятников подобного типа в Жетысу и непосредственно на могильнике Таусамалы.

Предварительно можно предположить, что появление курганов данного типа связано с влиянием культурных традиций или прямого проникновения в Жетысу представителей позднескифских культур Восточного Казахстана, Саяно-Алтая или Западной Монголии.

Список использованной литературы:

1. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – *Алма-Ата: Наука*, 1963. – 320 с.
2. Горячев А.А. Могильник раннего железного века археологического комплекса в верховьях ущелья Тургенъ // *Известия НАН РК. - Серия общественных наук. – 2007. – №1. – С. 3–14.*
3. Байпаков К.М., Воякин Д.А., Амиров Е.Ш., Антонов М.А. «Цветной» курган могильника Тургенъ. Результаты первичного обследования // *Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2009. – №1. – С. 16–21.*
4. Самашев З., Наглер А., Парцингер Г., Наврот М. Совместные Германско-казахстанские исследования больших сакских курганов Семиречья // *Пятая Кубанская археологическая конференция: Материалы конференции. Краснодар, 2009. – С. 350–352.*
5. Наглер А. Курганы Евразии — новый взгляд на памятники и новые задачи их исследования // *Археологія і давня історія України. – 2018. – Вип. 2 (27). – С. 434–445.*
6. Гасс А. Радиоуглеродная хронология памятников раннего железного века Юго-Восточного Жетысу // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный памяти археолога К.А. Акишева. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. – С. 84–89.*
7. Парцингер Г., Гасс А., Фассбиндер Й. Археолого-геофизические исследования на территории Казахстана и Северного Кавказа // *Материалы международного симпозиума "Мультидисциплинарные методы в археологии: новейшие итоги и перспективы" 22-26 июня 2015 г., г. Новосибирск. Отв. ред. В.И. Молодин, С. Хансен. – Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2017. – С. 216–239.*
8. Нуржанов А.А., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. О раскопках кургана позднесакского времени в Алматы (краткие результаты полевых исследований 2020 года) // *Археология Казахстана. – 2020. – 4(10). – С. 70–95.*
9. Онгарулы А., Пен Енхван, Нам Санвон, Каирмагамбетов А., Ким Енхен, Нускабай А., Кызырханов М. Катартобе. Некрополь сакской элиты Жетысу. – *Нур-Султан–Тэджон, 2020. – 464 с.*
10. Айткали А.К., Жунисханов А.С., Каирмагамбетов А.М., Ахметов М.Г., Рахманкулов Е.Ж. Предварительные результаты исследования могильника Каратобе в микроархеологическом районе Кокентау в 2014 году // «Кадырбаевские чтения – 2014». Материалы IV международной научной конференции. – Астана: Мега принт, 2014. – С.151–160.
11. Айткали А.К., Жунисханов А.С., Бесетаев Б.Б. Курганы второй половины I тысячелетия до нашей эры горного массива Семейтау // *Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур: Сборник научных статей, посвященный памяти археолога Бекена Нурмуханбетова. – Алматы: 2016. – С. 26–33.*
12. Нурмаганбетов Е.Н. Новые археологические исследования памятников острова Тасарал на озере Балхаш // *Археология и история Сарыарки: Сб. науч. ст. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2012. – С. 252–258.*
13. Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дуйсенбай Д.Б., Ахияров И.К., Кулькова М.А. Радиоуглеродные даты из могильника сакского времени Тасарал 3 (Центральный Казахстан) // *Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2016. – Вып. 5. – С. 256–264.*
14. Ковалев А.А., Эрдэнэбаатар Д., Зайцева Г.И., Бурова Н.Д. Радиоуглеродное датирование курганов Монгольского Алтая, исследованных Международной Центральноазиатской археологической экспедицией, и его значение для хронологического и типологического упорядочения памятников бронзового века Центральной Азии // *Древние и средневековые кочевники Центральной Азии. – Барнаул. 2008. – С. 172–186.*
15. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М.: ГРВЛ, 1980. – 256 с.
16. Ярыгин С.А., Ильдеряков Н.Н. Погребение «пазырыкского типа» на могильнике Таусамалы // *Народы и религии Евразии. – 2021. – том 27. – №2. – С. 23 – 39.*

References:

1. Akishev K.A., Kushaev G.A. *Ancient culture of the Saks and Usuns of the Ili River valley*. – Alma-Ata: Nauka, 1963. – 320 p.
2. Goryachev A.A. *Burial ground of the early Iron Age archaeological complex in the upper reaches of the Turgen gorge* // *Izvestiya NAS RK. - Series of Social Sciences*. – 2007. – No. 1. – pp. 3-14.
3. Baypakov K.M., Voyakin D.A., Amirov E.Sh., Antonov M.A. "Colored" burial mound Turgen. *Results of the initial examination* // *Izvestiya NAS RK. Series of Social Sciences*. – 2009. – No. 1. – pp. 16-21.
4. Samashev Z., Nagler A., Parzinger G., Navrot M. *Joint German-Kazakh studies of the Great Saka mounds of Semirechye* // *Fifth Kuban Archaeological Conference: Conference materials*. Krasnodar, 2009. – С. 350-352.
5. Nagler A. *Mounds of Eurasia — a new look at monuments and new tasks of their research* // *Archeology of the ancient history of Ukraine*. – 2018. – Vip. 2 (27). – pp. 434-445.
6. Gass A. *Radiocarbon chronology of the monuments of the early Iron Age of Southeastern Zhetysu* // *Saka culture of Saryarki in the context of the study of ethnosociocultural processes of Steppe Eurasia. Collection of scientific articles dedicated to the memory of archaeologist K.A. Akishev*. – Almaty: Begazy-Tasmola Research Institute, 2015. – pp. 84-89.
7. Parzinger G., Gass A., Fassbinder Y. *Archaeological and geophysical research on the territory of Kazakhstan and the North Caucasus* // *Proceedings of the International symposium "Multidisciplinary methods in archaeology: the latest results and prospects" June 22-26, 2015, Novosibirsk*. Ed. V.I. Molodin, S. Hansen. – Novosibirsk: IAET SB RAS, 2017. – pp. 216-239.
8. Nurzhanov A.A., Dzhumabekova G.S., Bazarbayeva G.A. *On the excavations of a Late Saka mound in Almaty (brief results of field research in 2020)* // *Archeology of Kazakhstan*. – 2020. – 4(10). – Pp. 70-95.
9. Ongaruly A., Pen Yonghwan, Nam Sanwon, Kairmagambetov A., Kim Yonghen, Nuskabai A., Kyzyrkhanov M. *Katartobe. Necropolis of the Saka elite Zhetysu*. – Nur-Sultan–Daejeon, 2020. – 464 p.
10. Aitkali A.K., Juniskhanov A.S., Kairmagambetov A.M., Akhmetov M.G., Rakhmankulov E.Zh. *Preliminary results of the study of the Karatobe burial ground in the microarchaeological district of Kokentau in 2014* // *"Kadyrbaev readings – 2014". Materials of the IV International Scientific Conference*. – Astana: Mega Print, 2014. – pp.151–160.
11. Aitkali A.K., Juniskhanov A.S., Besetaev B.B. *Mounds of the second half of the I millennium BC of the Semeytau mountain range* // *Saki and sauromats of the Kazakh steppes: contact of cultures: A collection of scientific articles dedicated to the memory of archeologist Beken Nurmukhanbetov*. – Almaty: 2016. – pp. 26-33.
12. Nurmagambetov E.N. *New archaeological studies of the monuments of Tasaral island on Lake Balkhash* // *Archeology and history of Saryarka: Collection of scientific articles* – Karaganda: KarSU Publishing House, 2012. – pp. 252-258.
13. Beisenov A.Z., Shashenov D.T., Duysenbai D.B., Ahiyarov I.K., Kulkova M.A. *Radiocarbon dates from the burial ground of the Saka time Tasaral 3 (Central Kazakhstan)* // *Eurasia in the Cenozoic. Stratigraphy, paleoecology, cultures*. – Irkutsk: Publishing House of IGU, 2016. – Issue 5. – pp. 256-264.
14. Kovalev A.A., Erdenebaatar D., Zaitseva G.I., Burova N.D. *Radiocarbon dating of the mounds of the Mongolian Altai, investigated by the International Central Asian Archaeological Expedition, and its significance for the chronological and typological ordering of the monuments of the Bronze Age of Central Asia* // *Ancient and medieval nomads of Central Asia*. – Barnaul. 2008. – pp. 172-186.
15. Grach A.D. *Ancient nomads in the center of Asia*. – Moscow: GRVL, 1980. – 256 p.
16. Yarygin S.A., Ilderyakov N.N. *Burial of the "Pazyryk type" at the burial ground of Tausamaly* // *Peoples and religions of Eurasia*. – 2021. – volume 27. – No. 2. – pp. 23-39.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

УДК (574.41)=(35):930.25
МРНТИ 03.20.00

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.025>

Жанкадамова Г.А.^{1*}, Ахметова Р.Д.^{2*}, Атантаева Б.Ж.³

¹научный сотрудник отдела по управлению научной деятельности,
Университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан, E-mail: ayaguz@mail.ru

²кандидат исторических наук, старший преподаватель,
Университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан, E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru

³доктор исторических наук, профессор,
Университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан, E-mail: batantaeva@mail.ru

**АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О СУДЬБАХ ДЕПОРТИРОВАННЫХ С СЕВЕРНОГО КАВКАЗА
В КАЗАХСТАН (НА ПРИМЕРЕ СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ)**

Аннотация

Насильственная депортация народов является одной из дискуссионных тем истории Советского государства XX века. В представленной статье на основе анализа документов из архивных фондов Центра документации новейшей истории города Семей характеризуются отдельные аспекты депортации населения Северного Кавказа в период Великой Отечественной войны на территорию Семипалатинской области. На основе архивных источников рассматривается расселение спецпереселенцев-чеченцев по районам области, прослеживаются изменения в численном составе депортированного населения. Содержащиеся в архивных фондах документы по представленной проблеме позволяют расширить аспекты исследования жизни депортированного населения Кавказа в условиях системы спецпоселения, изучить особенности и трудности в жилищном размещении на местах спецпоселений, проблемы материально-бытового обустройства, причины высокой смертности депортированных. Анализ документов показывает, что возникшие сложности в размещении депортированных на новом месте, вызванные неспособностью местных органов власти, а иногда и нежеланием руководителей совхозов и колхозов обеспечить спецпереселенцев всем необходимым привели к негативным социальным и демографическим последствиям. Отмечается, что несмотря на трудности, депортированные народы смогли адаптироваться к новым условиям, и внести свой вклад в экономическое развитие региона.

Ключевые слова: депортация, спецпереселенцы, чеченцы, хозяйственное устройство, трудоустройство.

Статья выполнена в рамках реализации проекта «Депортационные процессы на территории Восточного Казахстана и их отражение в исторической памяти (1937-1956 гг.)» Комитета по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (IRN 15473239).

Г.А. Жанкадамова^{1*}, Р.Д. Ахметова^{2*}, Б.Ж. Атантаева³

¹ ғылыми қызметті басқару бөлімінің ғылыми қызметкері,
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, E-mail: ayaguz@mail.ru

² тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, Семей қ., E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru

³ тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, Семей қ., E-mail: batantaeva@mail.ru

**СОЛТҮСТІК КАВКАЗДАН ҚАЗАҚСТАНҒА ЖЕР АУДАРЫЛҒАНДАРДЫҢ
ТАҒДЫРЫ ТУРАЛЫ МҰРАҒАТТЫҚ МАТЕРИАЛДАР
(СЕМЕЙ ОБЛЫСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)**

Аңдатпа.

Кеңес мемлекетінің адамдарды мәжбүрлеп депортациялауы – XX ғасырдың даулы тақырыбы. Бұл мақалада Семей қаласының жаңа тарихын құжаттандыру орталығының мұрағат материалдарын талдау негізінде, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Солтүстік Кавказ тұрғындарын Семей облысының аумағына депортациялаудың жекелеген аспектілері сипатталады. Сондай-ақ архивдереккөздері негізінде облыс аудандары бойынша арнайы шешен қоныс аударушыларын қоныстандыру мәселесі қарастырылып, депортацияланған халықтың сандық құрамындағы өзгерістер зерттелінеді. Ұсынылған мәселе бойынша мұрағат қорларындағы құжаттар арнайы қоныстандыру жүйесі жағдайында Кавказда депортацияланған халқының өмірін зерттеу аспектілерін кеңейтуге, арнайы қоныстардағы тұрғын үйді орналастырудың ерекшеліктері мен қиындықтарын, материалдық-тұрмыстық жайластыру проблемаларын, депортацияланғандардың арасындағы жоғары өлім-жітімінің себептерін зерделеуге мүмкіндік береді. Құжаттарды зерттей отырып, депортацияланғандарды жаңа жерге орналастыру кезінде жергілікті биліктің әрекетсіздігінен, ал кейбір жағдайларда совхоздар мен колхоз басшыларының арнайы қоныстанушыларға тиісті ре-сурстар бөлгісі келмеуінен қиындықтар туындағаны белгілі болады. Нәтижесінде жағымсыз әлеуметтік және демографиялық салдар пайда болды. Алайда, осы кедергілерге қарамастан, депортацияланған адамдар өздерінің жаңа жағдайларына бейімделе отырып, тіпті аймақтың экономикалық прогресіне өз үлесін қоса алды.

Кілт сөздер: депортация, арнайы қоныс аударушылар, шешендер, шаруашылық ұйымдастыру, жұмысқа орналастыру.

Zhankadamova G.A.^{1*}, Akhmetova R.D.^{2*}, Atantaeva B.Zh.³

*¹researcher of the Department of Scientific Activity Management,
Shakarim University, Kazakhstan, Semey, E-mail: ayaguz@mail.ru*

*²Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer,
Shakarim University, Kazakhstan, Semey, E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru*

*³Doctor of Historical Sciences, Professor,
Shakarim University, Kazakhstan, Semey, E-mail: batantaeva@mail.ru*

ARCHIVAL MATERIALS ABOUT THE FATES OF THE DEPORTED FROM THE NORTHERN CAUCASUS TO KAZAKHSTAN (ON THE EXAMPLE OF THE SEMPALATINSK REGION)

Abstract

The Soviet state's forced deportation of people is a controversial topic from the 20th century. This article focuses on the aspects of the deportation of North Caucasus residents during the Great Patriotic War to Semipalatinsk, using analysis of archival sources from the Center for Documentation of the Recent History of Semey. The article examines the resettlement of Chechen special settlers in the region's districts, tracks changes in the number of deported people, and uses archival documents to study the difficulties of housing and material arrangements in the special settlements and the high mortality rates of deportees. Through an examination of the documents, it is evident that challenges were encountered in accommodating deportees to new locations, due to the failure of local authorities and, in some cases, reluctance of state and collective farm leaders to provide adequate resources to special settlers. As a result, negative social and demographic outcomes arose. However, despite these obstacles, the deported people were able to adjust to their new circumstances and even make positive contributions to the economic progress of the region.

Keywords: deportation, special settlers, Chechens, economic structure, employment.

Введение.

В ноябре 2020 г. Указом Президента Республики Казахстан К.К. Токаева была создана Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий. В советское время от сталинских репрессий пострадали ни в чем неповинные народы. Членами комиссии проделана огромная работа по восстановлению имен несправедливо наказанных, работа еще продолжается.

К политическим репрессиям советской эпохи следует отнести и депортацию различных народов. Депортация чеченского народов 1944 года стала переломным моментом в жизни целого народа. В областных и региональных архивах Казахстана сохранились документы, раскрывающие процесс переселения чеченцев, их обустройства на новом месте. Благодаря архивным источникам можно восстановить

тяжелую жизнь депортированного населения, трудности, с которыми пришлось столкнуться людям, показать, как проходила адаптация к местным условиям.

Актуальность: В истории Советского государства имеется немало трагических периодов, одним из которых, несомненно, является депортация целых этнических групп на территорию Казахстана. Исследование истории репрессий в отношении отдельных этносов в контексте политических, социально-культурных изменений остается одной из актуальных проблем в современной отечественной науке.

Цель исследования: анализ положения депортированного населения, его хозяйственно-бытового устройства, адаптации к новым условиям в Семипалатинской области по архивным источникам.

Материалы и методы. Методологической основой исследования является исторический анализ, который включает в себя изучение истории депортации как части исторического процесса в тесной связи с другими историческими событиями. Экономический анализ и социологический подходы анализируют влияние депортации на общество в целом. Системный анализ позволяет установить различные аспекты депортации, в том числе и последствия этого процесса на депортированных людей. В целом изучение депортации как исторического явления требует междисциплинарного и комплексного подхода, учитывающего различные факторы, такие как политические, экономические, социальные, культурные и психологические.

В статье использованы архивные материалы Центра документации новейшей истории г. Семей (далее ЦДНИ) Ф. 807 «Семипалатинский отдел хозяйств эвакуированных и спецпереселенцев при Облисполкоме», Ф. 1299 «Бель-Агачский (Бородулихинский) районный Совет депутатов трудящихся и его исполком Бескарагайского района», в которых содержатся сведения о численности населения Северного Кавказа, прибывших в область в период депортации, их социально-бытовом устройстве и адаптации к новым местам расселения.

Обсуждение.

Проблема депортаций в Советском Союзе была и остается предметом научных исследований как зарубежных, так и отечественных авторов.

Трагедия народов Кавказа в период сталинских репрессий и депортации показана в работе зарубежного исследователя А. Авторханова [1].

Авторы сборника документов «Сталинские депортации. 1928-1953» [2] рассматривают депортационную политику в СССР в контексте внутренней и внешней политики Советского Союза, и выделяют предвоенный этап этнической депортации, депортации в период Великой Отечественной войны, а также депортационные кампании послевоенного периода.

Особенности депортационной политики в Советском Союзе, а также степень изученности данной проблемы в зарубежной и российской исторической науке показаны в статье П.Полян «Депортации и этничность» [3]. Исследователи Н.Ф. Бугай, А.М. Гонов рассматривают историю кавказских народов до депортации, проблемы их насильственного выселения, а также репатриацию на историческую родину [4].

В 1998 году был опубликован сборник «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», где на основе документальных источников раскрыты процессы депортации и размещения народов, вынужденных переселиться на казахстанские земли [5].

А.Т. Орымбаев исследует историю депортации народов Северного Кавказа и их жизнь в условиях спецпоселения на территории Казахстана [6].

Комплексное изучение депортации чеченцев и ингушей в Казахстан представлено в монографии Ж.А. Еремекбаева [7].

В настоящее время особую ценность представляют работы, основанные на воспоминаниях депортированных и среди них следует отметить статью З.Г. Сактагановой, где депортационные процессы показаны через воспоминания депортированных женщин, в том числе чеченок [8].

История чеченцев и ингушей в Казахстане в период спецпоселения рассматривается в статьях Н.А. Абуова, З.К. Картовой [9].

Вопросы депортации народов Северного Кавказа, проблемы их повседневной жизни в местах поселений рассматриваются в работах З.С. Исакиевой [10-11].

Особенности депортации чеченцев Восточного Казахстана рассмотрены в статье Б.Ж. Атантаевой, Г.Е. Мамаевой [12], А.Т. Казбековой [13].

Статья Л.К. Шотбаковой «Депортация народов Кавказа в Казахстан: история и проблемы реабилитации» является одним из результатов работы автора в качестве члена Республиканской комиссии по реабилитации нереабилитированных жертв политических репрессий, созданной по Указу республики Казахстан К.К. Токаева в ноябре 2020 г. В публикации проанализирована история депортации кавказских

народов в Казахстан в 1940-е гг., процесс реабилитации, охвативший 1950–2000-е гг. Автором изучен численный состав депортированных с территории Кавказа народов, рассмотрено их размещение на территории Казахстана [14].

На современном этапе вклад в изучение данной проблемы вносят российские ученые. Так, изменения в материальном положении и расселении депортированных народов на основе устных исторических источников анализирует профессор Т.К. Щеглова [15]. Мероприятия по хозяйственному устройству спецпереселенцев в местах их расселения рассматривает историк Н.Н. Аблажей [16].

Результаты исследования.

Насильственному переселению в 1920-е–1940-е годы, прежде всего в Казахстан, подверглось население со всех регионов СССР.

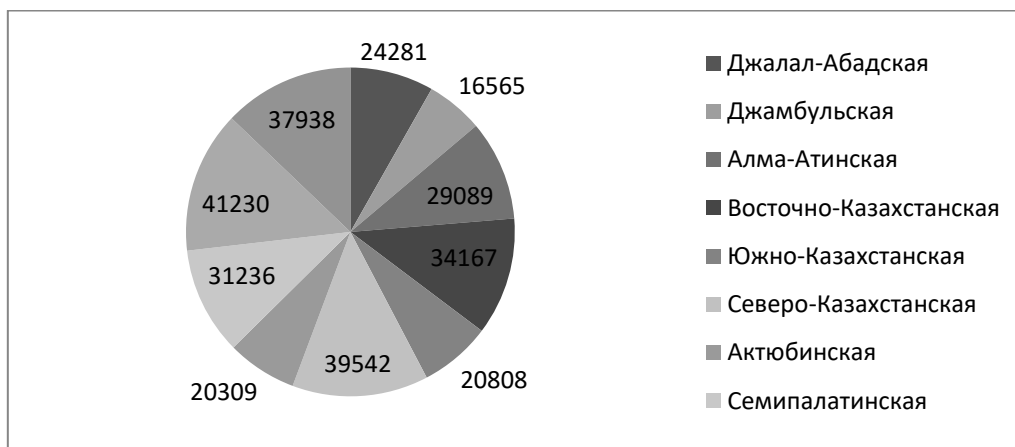
Исследователь П.Полян, говоря о депортациях как части репрессивной политики советского государства выделяет их главные свойства: «Во-первых, административный, то есть внесудебный характер. Во-вторых, это их списочность, или, точнее, контингентность: они направлены не на конкретное лицо, не на индивидуального гражданина, а на целую группу лиц. Третьей специфической особенностью депортаций как репрессий является их достаточно явственная установка на вырывание масс людей из их устоявшейся и привычной среды обитания и помещение их в новую, непривычную и, как правило, рискованную для их выживания среду. При этом места вселения отстоят от мест выселения подчас на многие тысячи километров» [3].

С начала Великой Отечественной войны Казахстан стал районом расселения репрессированных народов. «Процесс насильственного выселения чеченского и ингушского этноса начался с принятием Постановления Государственного Комитета обороны от 31 января 1944 года «О мероприятиях по размещению спецпереселенцев в пределах Казахской и Киргизской ССР», в соответствии с которым органам НКВД было приказано депортировать на территорию Казахстана 400 тысяч чеченцев и ингушей» [2, С. 443]. Семипалатинская область, наряду с другими областями, оказалась территорией расселения депортированных чеченцев.

Из-за кратчайших сроков принудительного выселения на новое место жительства депортированные не имели возможности взять с собой достаточных запасов одежды, обуви, продуктов питания, во время следования имелись случаи гибели людей вследствие тяжелых условий, голода, антисанитарии.

Исследователь Исакова З.С. указывает, что по официальным данным в Среднюю Азию и Казахстан на 1 марта 1944 года прибыло 468 583 принудительно выселенных чеченцев и ингушей, впоследствии их численность пополнилась более 60 тысячами человек, демобилизованных с фронта после февраля 1944 года. Данные Диаграммы 1 показывают расселение спецконтингента из числа северокавказских народов по областям [10, С. 173-174].

Диаграмма 1 - Расселение депортированных чеченцев и ингушей по областям (человек)

Массовое перемещение населения и необходимость принятия этих людей, их хозяйственного устройства привели к созданию специальной областной организации при Семипалатинском Облсовете депутатов трудящихся – сначала так называемый Эвакоотдел, а затем на базе этого отдела – Отдел хозяйственного устройства спецпереселенцев и эвакуированного населения, занимающийся их хозяй-

ственно-трудовым и бытовым устройством. За время войн в Семипалатинскую область были насильственно переселены две основные группы депортированных.

Первая группа спецпереселенцев – немцы были депортированы в Семипалатинскую область с началом войны. Приемом и их хозяйственным устройством занимались органы МВД. Вторая группа – спецпереселенцы Северного Кавказа, преимущественно чеченцы, были переселены в конце зимы – начале весны 1944 года и их устройство на местах полностью проводилось отделом Исполкома Облсовета.

На 20 июня 1944 года в область прибыло 8071 семья чеченцев или 30575 человек. Из них мужчин 7216 человек, женщин – 8714 человек, детей 14645 человек. Все они прибыли по железной дороге в эшелонах до станции Семипалатинск, где уже распределялись по районам области. Необходимо отметить, что большая часть переселенцев прибывали без имущества и уже нуждались в материальной помощи. Кроме того, в силу дальнего следования и долгого пребывания в вагонах среди прибывших спецпереселенцев были зарегистрированы факты эпидемических заболеваний (тиф). В те районы, с которыми могло быть железнодорожное сообщение, вагоны с прибывшими транзитом направлялись на соответствующие станции, в остальные районы люди выгружались из вагонов и отправлялись на подводах и автомашинах [17, Л.16].

Данные архивных документов ЦДНИ, приведенные в таблицах 1, 2 свидетельствуют о расселении чеченцев по районам Семипалатинской области и их трудоустройстве [18, Л.7].

Таблица 1 - Динамика заселения спецпереселенцев из Северного Кавказа – чеченцев.
Расселение по районам.

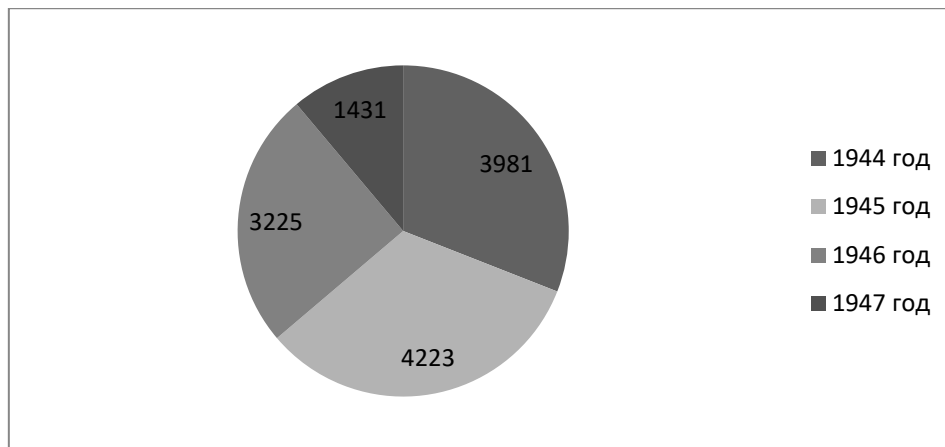
Районы	Прибыло и расселено в 1944 году		Прибыло в течение года		Убыло в течение года		Числились на 1.01.1945 г.		Убыло за 1945 г.		Числятся на 1.01.1946 г.	
	семей	чел	семей	чел.	семей	чел.	семей	чел.	семей	чел	семей	чел.
Аягузский	709	3021	-	-	61	203	648	2818	157	875	491	1943
Бородулихинский	2193	8323	-	-	316	1182	887	3359	97	479	790	2880
Н-Покровский	-	-	-	-	-	-	990	3782	60	245	930	3537
Ж-Семейский	930	3773	-	-	99	619	831	3154	54	239	774	2915
Жарминский	1296	5110	-	-	275	936	1021	4174	288	1237	773	2937
Кокпектинский	901	3180	-	-	138	350	763	2830	204	772	559	2058
Н-Шульбинский	581	2163	-	-	193	562	388	1601	31	80	357	1521
Урджарский	934	3412	-	-	171	480	763	2932	У?	107	782	2825
Чарский	512	1975	-	-	31	31	481	1944	38	189	443	1755
Итого:	8056	30957	-	-	1284	4363	6772	26594	932	4223	5859	22371

Таблица 2 - Трудоустройство семей, человек по:

	семей	человек	В том числе			трудопособных	нетрудоспособных	
			мужчин	женщин	детей		всего	престарелых
в колхозах	3440	13218	2555	3368	7295	4907	8311	1016
в совхозах	658	2412	682	738	992	1033	1379	387
в предприятиях и учреждениях	1761	6742	1666	2128	2947	2521	4220	1273
Всего	5859	22371	4903	6234	11234	8481	13910	2670

С 1944-1947 годы численность депортированных постепенно уменьшалась в силу разных причин, основной из которых было стремление людей соединиться со своими родственниками, выселенных в другие области, а также уехать в южные регионы республики, где климатические условия для спецпереселенцев из Северного Кавказа были более привычными и приемлемыми. Следует отметить еще одну причину сокращения количества населения - смерть вынужденных переселенцев вследствие заболевания различными болезнями в период следования к месту депортации. Согласно архивным документам, на август 1944 года было зарегистрировано более полутора тысяч таких смертельных случаев. Диаграмма 2 показывает количество выбывших из области спецпереселенцев (по годам) [19, Л.17].

Диаграмма 2– Количество спецпереселенцев-чеченцев, выбывших из Семипалатинской области за 1944 – 1947 годы

Как отмечается в исследованиях, «спецпереселенцев намеревались трудоустроить главным образом сельскохозяйственных и животноводческих организациях, рабочих и служащих на предприятиях с учетом их специальности. Для проживания депортированным изыскивали пустые жилища в местах расселения, либо отправляли на подселение. Спецпереселенцев должны были наделить приусадебными участками, содействовать в постройке домов, выделяя стройматериалы, гвозди, стекло» [2, С. 443].

Однако на практике ситуация была сложной. В первые годы вселения спецпереселенцы-чеченцы проживали в порядке уплотнения в домах местных жителей, в бараках, в непригодных для жилья помещениях, где наблюдалась высокая «скученность», а также землянках.

По данным «Справки о состоянии трудоустройства спецпереселенцев Северного Кавказа, расселенных в Семипалатинской области на 20 декабря 1944 года» «в районах области размещено 6803 семьи или 26907 человек, большая часть депортированных работает в колхозах (4227 семей), 762 семьи обеспечены работой в совхозах, на промышленных предприятиях – 1701, в других организациях – 119 семейств. Обеспеченность жилой площадью – 6809 семей, из них на уплотнении - 4447 семей, передано под расселение в 1944 году вновь построенных и отремонтированных 1076 домов. Однако из-за отсутствия стекла и кухонных плит новые и отремонтированные дома переданы в эксплуатацию не остеклененными, спецпереселенцы живут в темноте и часто топят дома «по черному» [20, Л.5].

Архивные материалы приводят следующие данные по жилищному строительству для спецпереселенцев: «За весь период хозустройства с 1944 по 1947 годы в области для переселенцев было построено – 2059 домов, куплено – 1641, передано пустых отремонтированных – 1298, всего – 4998. На это было затрачено государственных средств в сумме 6586 тысяч рублей и собственных средств переселенцев 537 тысяч рублей. Из отпущенных государством средств было использовано не по назначению 584 тысяч рублей, из них восстановлено 340 тысяч рублей» [19, Л.20].

Основными проблемами спецпереселенцев были ограниченное снабжение продуктами, а иногда и его хищение, отсутствие одежды, топлива. Если проблема с питанием в какой-то степени решалась выдачей продовольственной помощи, скота, то отсутствие одежды оставалось основным фактором, препятствующим спецпереселенцам вести нормальную жизнь и включаться в трудовые процессы. Так, архивные документы указывают, что «на 1 января 1946 года в одежде и обуви нуждались 33 000 взрослых и детей из общего количества 51 240 человек. Тяжелое положение спецпереселенцев Северного Кавказа подтверждается следующими фактами. В Аягузском районе из 809 человек трудоспособных не работают из-за отсутствия одежды и обуви – 233 человека. Иждивенцы - члены их семей в подавляющем большинстве сидят дома голые, дети в школу не ходят. В совхозе «Кара-Кол» из-за этой же причины не работают 100 человек, в колхозе «Шолпан» - 13 человек, «Жана-Талап» 8 человек, имени Ворошилова – 12 человек. В Кокпектинском районе из 803 человек трудоустроенных более 600 человек не работают из-за отсутствия одежды и обуви, иждивенцы их ходят в лохмотьях, а дети в большинстве голые. В Ново-Шульбинском районе из 500 человек трудоспособных работают 256 человек. В Жарминском районе необеспечен-

ных одеждой и обувью учтено 554 семьи, то есть около 2 000 человек чеченцев. Как пример, в колхозе «8 Марта» спецпереселенец Кагиров Абубакар имеет 6 человек детей, ни один из которых не имеет никаких признаков платя – семья не имеет белья, постельных принадлежностей – спят в соломе. В колхозе «Чубарчи» Кокпектинского района в период хлебоуборки вынуждены были работающих спец-переселенцев разбить на мужские и женские бригады так как вместе работать было невозможно из-за ветхости одежды женщин. В колхозе «Большевик» люди ходят одетыми в шкуры-овчины и особенно женщины, которые прикрыты лоскутьями, когда она не работает, эти лоскутья еще кое-как прикрывают ее, но только начинает работать, они теряют свое назначение и нагота остается неприкрытой» [18, Л.49-49 об.].

Не везде местная власть смогла обеспечить спецпереселенцев продовольствием, работой и жилищем, а некоторые организации не хотели этим заниматься, о чем имеются подтверждения в архивных документах. Так, Бородулихинский районный совет депутатов трудящихся на своем заседании 7 июля 1944 года заслушал «доклады председателей колхозов имени Кирова тов. Киселева, «Многополье» тов.Стрюк, «2-я Пятилетка» тов.Шукшанова, «Рот Арбайтер» тов. Фрейлер, «Рот Кемпфер» тов. Вацель о трудоустройстве спецпереселенцев в их колхозах. Отмечено, что до сего времени большинство спецпереселенцев к работе не привлечены, также не вовлечены в члены колхоза. В большинстве случаев спецпереселенцы находятся по квартирам в чрезмерной уплотненности по 10-15 человек в одной комнате. Квартиры для спецпереселенцев не ремонтируются и новых не строят. Даже хуже того, был случай, когда хозяева выгнали из квартиры, и их поместили в помещение свинофермы. Медперсонал плохо оказывает медицинскую помощь больным чеченцам» [21, Л.143].

Архивный документ приводит следующие данные о недостатках в обустройстве депортированных с Северного Кавказана период 1945 года: «...спецпереселенцы по несколько дней не получают рабочего и иждивенческого пайка, так как человек, у которого хранятся продуктовые карточки, иногда уезжает в командировку, не оставляя продуктовых карточек. В июле спецпереселенка Периханова не получала 7 дней хлеба из-за отсутствия завхоза Соболева, у которого находились ее карточки.

Когда комиссия обратилась к руководству 4-й дистанции пути с предложением представить нормальные жилищно-бытовые условия спецпереселенцам, то зам начальника ПЧ-4 Кулиев ответил: «Заявляю вам со всей ответственностью, что квартиру я им не дам, и вы их заберите от нас».

На 4-й дистанции пути из расселенных спецпереселенцев с Северного Кавказа 18 семей (62 человека) живут совершенно в непригодном для жилья бараке, который не имеет ни окон, ни дверей, ни печей. На разъезде №33 расселено 27 семей – 73 человека, которые проживают в 5 маленьких комнатах. В основном все спецпереселенцы, расселенные на 4-й дистанции пути, находятся в полном антисанитарном состоянии, грязные и завшивленные, тогда как в наличии имеется баня и санпропускник. При обследовании поступили жалобы со стороны спецпереселенцев о том, что во время работы бани их в нее не пускают.

Из 42 человек рабочих спецпереселенцев, в 4-й дистанции пути работает только 18 человек, остальные 26 человек числятся на работе, но не работают, так как они доведены до крайней слабости» [22, Л.2].

Во время проверки хозяйственно-бытового устройства спецпереселенцев в Ново-Шульбинском районе выявлено, что расселенные спецпереселенцы квартирами не удовлетворены, в большинстве колхозов в одной избе живут по 4-5 семей или 24-26 человек, например, в колхозе имени Кирова в одном доме 28 квадратных метра живут 5 семей - 24 человека, расселять больше нет помещения [18, Л.49].

Начиная с 1946 года положение спецпереселенцев стало немного меняться, так как деятельность по их экономическому и бытовому устройству стали носить более системный характер, были устранены многие недостатки в проведенной до этого работе. Информировав партийные органы об обеспечении спецпереселенцев, проживающих в области, 12 июля 1948 года исполнительный орган указывает на положительную динамику по размещению депортированных, отмечая, что большая часть не имеющих собственных жилищ - депортированные немцы, которым помощь оказывалась в основном продуктами, в отличие от чеченцев, которым выделяли продукты, одежду, деньги, стройматериалы. Мероприятия по обеспечению жилплощадью спецпереселенцев проводились и в 1948 году. В текущем году области был спущен кредит в сумме 50 тыс. руб. на строительство домов для спецпереселенцев – он полностью освоен и за счет него построено 19 домов. В том числе в Жана-Семейском районе – 11 домов, Бородулихинском – 2 дома, Ново-Покровском – 6 домов. Кроме того за счет собственных средств спецпереселенцы построили 65 домов (по неполным данным). В том числе Жана-Семейском районе – 14 домов, Урджарском – 51 дом [23, Л.3,5].

Российский историк Щеглова Т.К., исследуя проблемы переселения и депортации народов, говорит о «роли традиционной культуры в адаптации к экстремальным условиям жизни репрессированного сообщества, поставившие его в условия выживания, актуализации традиционных навыков и умения

крестьянской культуры. Были востребованы и традиции строительства жилища из дерна, глины, камыша и т.д.» [15, С.558]. В подтверждение этого можно привести данные архивных документов из фондов ЦДНИ: «... В большинстве районов и колхозов, строительство домов (для спецпереселенцев – авт.) проводилось не по спущенному проекту, а по типу местных крестьянских домов из местных материалов, т.е. саманных, глинобитных и даже дернопластовых. Причем тип домов самый различный – однокомнатный, двухкомнатный с крытыми дворами, без усадеб. Иногда встречаются и дома типа кавказской сакли. ... когда у нас дома строят колхозники-спецпереселенцы, применяя местный русский, казахский тип домов и свой родной, все это вместе взятое составляет иногда причудливый конгломерат» [18, Л.10].

Одной из задач партийных и государственных органов было использование трудового потенциала спецпереселенцев и вовлечение их в экономическую жизнь. Данные различных источников показывают явления повседневной жизни, демонстрирующие активное участие депортированных в производственной деятельности. В основном депортированных чеченцев трудоустроивали в колхозах, совхозах Республиканского Треста Совхозов, предприятиях «Алтайзолото» на кирпичных заводах, предприятиях легкой и мясной промышленности, а также на транспорте - в Туркестано-Сибирскую ж/д.

Архивные данные указывают на диспропорцию в оплате труда между местным населением и спецпереселенцами. «Средний заработок спецпереселенцев в колхозах по сравнению с коренными колхозниками ниже в среднем на 37%. Средний заработок спецпереселенцев в предприятиях и учреждениях по сравнению с местными рабочими ниже на 3-5%» [18, Л.7]. Это объяснялось отсутствием навыков в новых для них производственных условиях, а также тем, что основная масса их была занята на низкооплачиваемых подсобных работах.

В начале вселения участие депортированных чеченцев в трудовых процессах колхозов, совхозов, предприятий было затруднено различными факторами: трудоустроенные в сельском хозяйстве чеченцы не были знакомы с местными экономическими условиями обработки земли и режимом ведения животноводства, многие из них впервые попали на промышленное производство, мешало незнание спецпереселенцами русского языка и незнание местным населением языка переселенцев. В холодное время года большинство спецпереселенцев не имели возможности работать из-за отсутствия одежды и обуви. Кроме того, среди спецпереселенцев существовало убеждение, что они прибыли сюда на время и работать, втягиваться в трудовые процессы не имеет смысла. Однако со временем данная ситуация изменилась, за короткий срок они освоили новые профессии.

Чеченцы, так же как и другие спецпереселенцы, самоотверженно трудились в сельском хозяйстве и на промышленных предприятиях. Это отмечено в отчетах и докладных записках: «Лучшие люди: в бригадах и звеньях колхозов Жарминского района: Ахмедханов Абдрахман, Ибрагимов Абуязид, Ахмадов Юна, Накаев Магомет, Инаев Саадбек, Магомедова, Айдамыров – бригадир полеводческой бригады, Умиев – сторож. По предприятиям Жарминского района – Ахмадов – забойщик, Израйлов – каталь, Ахмеров – возчик. По руднику «Казан-Чинкур» - Ахмадов, Наурбаев, по руднику Балакджал - Магомедова Петмат, Магомедова Асма – прядильщица Райпромкомбината. По колхозам Кокпектинского района: Малаев Баудин, Малаев Закри, Носаев Усам, Алиев Асаб, Докашев Касим, Докашев Тауз, Иразов Магаумет, Довлетмерзоев, Довлетмерзоев Салих. По совхозу «Чигилек»: Базаев Юнус, Базаев Алаудин, Абдулхаджиев Дага, Дадаев Муходин [18, Л.7 об.]».

Факты добросовестного труда депортированных имеются и в архивных источниках ЦДНИ: «... В отдельных колхозах имеются образцы хорошей работы спецпереселенцев, так: в колхозе Ново-Покровского района «Путь к социализму» из 50 человек работающих в поле за хорошую работу премировано 5 человек. В колхозе «Карла Маркса» Ново-Покровского района расселено 32 семьи спецпереселенцев и только благодаря наличию там спецпереселенцев, колхоз своевременно завершил сев, хлебоуборку и полностью рассчитался с государством. Все сельскохозяйственные работы в этом колхозе проведены почти исключительно силами спецпереселенцев. В колхозе «Егинчи» Жана-Семейского района расселено 40 семей спецпереселенцев, где спецпереселенцы работают исключительно хорошо, в результате чего все семьи обеспечены на зиму всеми продуктами питания и главным образом хлебом» [18, Л.26].

Плохие жилищные условия, нехватка продовольствия и как следствие, недоедание, отсутствие гигиены привели к росту эпидемических заболеваний не только среди спецпереселенцев, но и в дальнейшем среди местного населения. В «Докладной записке о состоянии хозяйственно-трудового и бытового устройства спецпереселенцев по Семипалатинской области на 20 июня 1944 г. отмечается, что «до завоза спецпереселенцев в Семипалатинскую область, область по эпидзаболеванию находилось в удовлетворительном состоянии. С завозом спецпереселенцев в марте месяце, эпидемический заболевания, в частности сыпным тифом, резко возросли и в марте месяце было зарегистрировано 797 случаев

заболевания сыпным тифом, из них спецпереселенцев - 770, в частности, в Бельгагачском районе – 191 случай, из них 183 спецпереселенцев, Ново-Шульбинском – 160 - все случаи относятся к спецпере-селенцы, Жарминском – 128, из них спецпереселенцы – 127, в Уржарском – 73 случая, все за счет спецпереселенцев, по Кокпектинском – 64, все за счет спецпереселенцев. Но уже в мае месяца зарегистрировано - 918 случаев, и в 339 случаев, и из них 133 из среды спецпереселенцев. Таким образом, заболевание с сыпным тифом в мае и июне значительно увеличилось среди местного населения, источником чего послужило контакт этого населения с прибывшими спецпереселенцами» [20, Л. 85].

В докладных записках на имя руководителей области, областного прокурора, в НКВД приводятся факты о неприязненном отношении к спецпереселенцам-чеченцам как со стороны некоторых руководителей, так и местного населения.

«Облпрокурору от 22.06.1945

... в Кокпектинском районе колхозе «Красная Поляна» местными колхозниками были убиты две спецпереселенки за кражу мешка картофеля с колхозных огородов. В этом же районе в колхозе III Интернационал было выселено 12 семей спецпереселенцев под открытое небо, из-за того, что будучи больными на почве истощения не выходили на работу.

... Об издевательском отношении в Урджарском районе к спецпереселенцам со стороны коменданта тов. Юскаева, который систематически избивал под всякими предлогами. Также в совхозе «Тас-Булак» Урджарского района председатель колхоза «Красный дозор» Дмитрюк, председатель Благодатного с/совета Середа, приехавший в отпуск фронтовик гр. Теплюк, завконефермой в колхозе им. Буденного – Мот[...] и зав. Заготзерно – Ромашенко избивали 2 спецпереселенцев по подозрению в краже быка с колхоза «Красный дозор».

От 17.12.1945 года за №318 в НКВД тов. Тихомирову

О принятии мер по отношению к коменданту т. Джуандыкову в Чарском районе, который был снят за издевательское отношение к спецпереселенцам, но будучи восстановлен на работу, мстит спецпереселенцам, не включая в списки на выдачу продпомощи остро нуждающимся спецпереселенцев, в результате чего в колхозе имени Молотова недавно от истощения умер один из спецпереселенцев и 4 человека лежат больные на почве истощения [24, ЛЛ. 6-6 об.].

Такие районы, как Кокпектинский и Урджарский районы в этом отношении являлись неблагополучными. По расследованию имеющихся фактов бесчеловечного отношения к депортированным чеченцам в Урджарском районе даже была создана специальная бригада Обкома. В результате проведенной разъяснительно-массовой работы факты издевательского отношения к спецпереселенцам к концу 1945 года значительно снизились. В остальных районах отношения между спецпереселенцами и местным населением нормальные [18, ЛЛ. 15].

В ходе депортации чеченцев и ингушей расселялись большими группами по всему Казахстану, многие семьи чеченцев, у которых сильна родовая поддержка членов семьи и их родственников, оказались разрозненными и старались воссоединиться с родными. Об этом свидетельствует заявление от инспектора по хозяйству переселенцев по Бородулихинскому району Джабраилова Хамида от 22 марта 1948 г. на имя начальника отдела Исполкома депутатов трудящихся по хозяйству переселенцев Борисову. «В настоящем прошу разобрать мое заявление ввиду того, что в Карагандинской области проживают наши родственники бабушка и дедушка преклонного возраста не способный к труду, мы ходатайствовали перед УМВД по Карагандинской области на въезд в Карагандинскую область на три семьи, а именно:

1. Джабраилов Ахмад одна семья
2. Музаев Эльти одна семья наши родственники
3. Дадаев Шамсот одна семья тоже наши родственники.

Все три семьи проживают в колхозе им. Орджоникидзе Ремовского с/с. Разрешение Карагандинского УМВД нами направлено в Семипалатинское УМВД, так как без их санкции мы выехать не можем.

В связи с этим прошу Вашего ходатайства перед Семипалатинским УМВД быстрее разрешение этого вопроса. Надеюсь, что моей просьбе не откажете так как работаю в Вашем отделе с 1944 года в качестве инспектора района, имеете обо мне представление, как о честном труженике [25, Л. 29]. Как отмечает Исакиева З.С., «характерной национальной особенностью этих народов (чеченцев и ингушей – примеч. авт.) является тейповое родство, что не позволяло оставаться самим собой вне общины» [11, С. 121].

Таким образом, депортированные во время войны с территории Северного Кавказа чеченцы испытали невероятные лишения, вследствие расселения по разным областям оказались разорваны их родовые связи,

нарушен привычный уклад жизни, тем не менее, в условиях высылки они смогли адаптироваться к новым жизненным реалиям и внести свой вклад в развитие области.

Заключение.

Подвергшиеся репрессиям 1940-х годов народы, в том числе и чеченцы, в одночасье лишившиеся своих конституционных прав, потерявшие свое жилище, имущество, на местах вселения в силу тяжелых условий жизни, непривычных климатических условий не по своей воле изменили свой обычный образ и уклад жизни. Ослабленные люди не выдерживали условий перемещения, бытовой неустроенности, голода.

С помощью выявленных источников можно восстановить полную картину происходивших в то время процессов: проанализировать документы, посвященные вопросам экономического положения и социального обеспечения депортированных в Семипалатинской области. Анализ архивных документов позволил рассмотреть особенности жизни чеченского народа в области в условиях спецпоселения. В первые годы депортации среди спецпереселенцев из-за отсутствия санитарной гигиены наблюдались случаи эпидемических заболеваний и летальных исходов. Тяжелое материальное положение спец-переселенцев-чеченцев усугублялось отношением со стороны руководства колхозов и совхозов, наблюдалась медленная адаптация к новым жизненным реалиям. Исследование истории депортации народов на примере отдельно взятого региона способствует изучению в отечественной истории трагических страниц новейшего периода.

Список использованной литературы:

1. Авторханов А. Народоубийство - убийство чечено-ингушского народа. – Москва, 1991. – 79 с.
2. Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. - Москва: МФД: Материк, 2005. - 904 с. – (Россия. XX век. Документы) - [Электронный ресурс] URL: https://imwerden.de/pdf/stalinskie_deportatsii_1928-1953_2005_text.pdf (дата обращения: 14.12.2022).
3. Полян П. Депортации и этничность // Заметки по еврейской истории. – 15.03.2022. - №2-3 [Электронный ресурс] URL: <https://litbook.ru/article/16478/> (дата обращения: 15.11.2022).
4. Бугай Н.Ф. Кавказ: народы в эшелонах (20–60-е годы) / Н.Ф. Бугай, А.М. Гонов. — Москва: Инсан, 1998. — 368 с.
5. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы // Сост. Анес Г.; Редкол.: Кекилбаев А.К. (пред.) и др.; М-во информ. и обществ. согласия Республики Казахстан; Фонд изуч. наследия репрессир. интеллигенции Казахстана «Арыс». - Алматы: Арыс-Казахстан, 1998. — 413 с.
6. Орымбаев А.Т. Депортация чеченского и ингушского народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны и их положение в послевоенные годы. — Алматы: Парасат Әлемі, 2006. — 84 с.
7. Ермекбаев Ж.А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы. - Алматы: Дайк-Пресс, 2009. - 506 с.
8. Сактаганова З.Г. Фрагменты воспоминаний депортированных женщин: адаптация и жизнь в Казахстане // Мир большого Алтая. – 2019. - Т.5. - №2. - С. 232 - 237 DOI: 10.31551/2410-2725-2019-5-2-232-247 [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fragmenty-vozpominanii-deportirovannyh-zhenschin-adaptatsiya-i-zhizn-v-kazakhstan> (дата обращения: 08.01.2023).
9. Абуов Н.А., Картова З.К. История чеченцев и ингушей в Северном Казахстане: от депортации до демонтажа системы спецпоселения // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». - 2022. - № 4(108). – С. 7-16. DOI 10.31489/2022HPh4/7-16
10. Исакиева З.С. К вопросу о депортации народов СССР в годы Великой Отечественной войны // Международный научно-исследовательский журнал. - 2021 г. - № 7 (109). Часть 4, июль. - С. 172-177. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.109.7.141>
11. Исакиева З.С. Из истории повседневной жизни депортированных народов в годы Великой Отечественной войны на примере чеченцев и ингушей // Международный научно-исследовательский журнал - 2021 г. - № 12 (114). Часть 5, декабрь. - С. 119-127. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.114.12.179>
12. Атантаева Б.Ж., Мамаева Г.Е. Источники по истории хозяйственно-бытового устройства спецпереселенцев-чеченцев на территории Семипалатинской области (по материалам Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области г. Семей) // Вестник Кемеровского государственного университета. 2019. Т. 21. № 2. С. 297–302. DOI: <https://doi.org/10.21603/2078-8975-2019-21-2-297-302>

13. Казбекова А.Т. Из истории депортации чеченцев (по материалам Восточно-Казахстанской области) // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2016. - №3 (50). – С.54-58

14. Шотбакова Л.К. Депортация народов Кавказа в Казахстан: история и проблемы реабилитации // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». – 2022. - № 1(105).– С. 170-180. DOI 10.31489/2022HPH1/170-180

15. Щеглова Т.К. Жилище раскулаченных и депортированных в условиях принудительных переселений 1920-1940-х гг.: материал, технологии и типы по устным историческим источникам: сб. докл. Междунар. науч.-практ. конф. «Знать, чтобы не забыть: тоталитарная власть и народ в 20 - начале 50-х годов XX века». Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2014. - С. 554 – 571

16. Аблажей Н.Н. Кампания внутренней передислокации спецпоселенцев в Казахской ССР в начале 1950-х гг.: нереализованная директива: сб. докл. Междунар. науч.-практ. конф. «Знать, чтобы не забыть: тоталитарная власть и народ в 20 - начале 50-х годов XX века». - Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2014. - С. 37 – 48.

17. Центр документации новейшей истории (ЦДНИ). Ф.807. Оп.1. Д.27. Л.16.

18. ЦДНИ. Ф.807. Оп.1. Д.20. 99 лл.

19. ЦДНИ. Ф.807. Оп.1. Д.27. 30 лл.

20. ЦДНИ. Ф. 807. Оп. 1, Д.16.95 лл.

21. ЦДНИ. Ф.1299.Оп.1 Д.7.148 лл.

22. ЦДНИ. Ф.807. Оп.1. Д. 13.6 лл.

23. ЦДНИ. Ф.807. Оп.1. Д. 34.8 лл.

24. ЦДНИ. Ф. 807. Оп.1, Д.14. 8 лл.

25. ЦДНИ. Ф 807. Оп.1. Д.33. 162 лл.

References:

1. Avtorhanov A. Narodoubijstvo – ubijstvo checheno-ingushskogo naroda [Homicide - the murder of the Chechen-Ingush people]. — Moskva, 1991. — 79 s. [in Russian].

2. Stalinskie deportacii. 1928-1953 [Stalinist deportations. 1928-1953] / Pod obshh. red. akad. A.N. Jakovleva; Sost. N.L. Pabol', P.M. Poljan. - Moskva: MFD: Materik, 2005. - 904 s. – (Rossija. XX vek. Dokumenty) - [Jelektronnyj resurs] URL: https://imwerden.de/pdf/stalinskie_deportatsii_1928-1953_2005_text.pdf (data obrashhenija: 14.12.2022). [in Russian].

3. Poljan P. Deportacii i jetnichnost' [Deportations and ethnicity] // Zametki po evrejskoj istorii. – 15.03.2022. - №2-3 [Jelektronnyj resurs] URL: <https://litbook.ru/article/16478/> (data obrashhenija: 15.11.2022). [in Russian].

4. Bugaj N.F. Kavkaz: narody v jeshelonah (20–60-e gody) [Caucasus: peoples in echelons (20-60s)] / N.F. Bugaj, A.M. Gonov. — Moskva: Insan, 1998. — 368 s. [in Russian].

5. Deportirovannye v Kazahstan narody: vremjaisud'by [Peoples deported to Kazakhstan: time and fate] // Sost. Anes G.; Redkol.: Kekilbaev A. K. (pred.) i dr.; M-vo inform. iobshhestv. Soglasija Respubliki Kazahstan; Fond izuch. nasledija repressir. Intelligencii Kazahstana «Arys». - Almaty: Arys-Kazakstan, 1998. — 413 s. [in Russian].

6. Orymbaev A.T. Deportacija chechenskogo i ingushskogo narodov v Kazahstan v gody Velikoj Otechestvennoj vojny i ih polozhenie v poslevoennye gody [Deportation of the Chechen and Ingush peoples to Kazakhstan during the Great Patriotic War and their situation in the post-war years]. — Almaty: Parasat Әlemi, 2006. — 84 s. [in Russian].

7. Ermekbaev Zh.A. Chechency i ingushi v Kazahstane. Istorijaisud'by [Chechens and Ingush in Kazakhstan. History and fate.]. — Almaty: Dajk-Press, 2009. — 506 s. [in Russian].

8. Saktaganova Z.G. Fragmenty vospominanij deportirovannyh zhenshin: adaptacijai zhizn' v Kazahstane [Fragments of memories of deported women: adaptation and life in Kazakhstan] // Mir bol'shogo Altaja. – 2019. - T.5. - №2. - S. 232 – 237 DOI: 10.31551/2410-2725-2019-5-2-232-247 [Jelektronnyj resurs] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fragmenty-vospominanii-deportirovannyh-zhenschin-adaptatsiya-i-zhizn-v-kazahstane> (data obrashhenija: 08.01.2023). [in Russian].

9. Abuov N.A., Kartova Z.K. Istorija chechencevi ingushej v Severnom Kazahstane: otdeportacii do demontazha sistemy specposelenija [The history of Chechens and Ingush in Northern Kazakhstan: from deportation to the dismantling of the system of special settlements] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija «Istorija. Filosofija». - 2022. - № 4(108). – S. 7-16. DOI 10.31489/2022HPH4/7-16 [in Russian].

10. Isakieva Z.S. *K Voprosu o deportaciinarodov SSSR v godyVelikojOtechestvennojvojny [On the Question of the Deportation of the Peoples of the USSR during the Great Patriotic War]* // *Mezhdunarodnyjnauchno-issledovatel'skijzhurnal*. - 2021 g. - № 7 (109). Chast' 4, ijul'. - S. 172-177. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.109.7.141>[in Russian].

11. Isakieva Z.S. *Izistorii povsednevnoj zhizni deportirovannyh narodov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny na primere chechencevi ingushej [From the history of everyday life of deported peoples during the Great Patriotic War on the example of Chechens and Ingush]* // *Mezhdunarodnyjnauchno-issledovatel'skijzhurnal* - 2021 g. - № 12 (114). Chast' 5, dekabr'. - S. 119-127. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.114.12.179>[in Russian].

12. Atantaeva B.Zh., Mamaeva G.E. *Istochniki po istorii hozjajstvenno-bytovogo ustrojstva specpereselencev-chechencev na territorii Semipalatinskoj oblasti (po materialam Centra dokumentaci inovejshej istorii Vostochno-Kazahstan skojoblasti g. Semey) [Sources on the history of the economic and household arrangements of special settlers-Chechens in the territory of the Semipalatinsk region (based on the materials of the Center for Documentation of the Contemporary History of the East Kazakhstan Region, Semey)]* // *VestnikKemerovskogogosudarstvennogouniversiteta*. - 2019. - T. 21.- № 2. - S. 297 - 302. DOI: <https://doi.org/10.21603/2078-8975-2019-21-2-297-302>[in Russian].

13. Kazbekova A.T. *Izistorii deportacii chechencev (po materialam Vostochno-Kazahstan skojoblasti) [From the history of the deportation of Chechens (based on the materials of the East Kazakhstan region)]* // *Vestnik KazNP Uimeni Abaja. Serija «Istoricheskiei social'no-politicheskie nauki»*. - 2016. - №3 (50). - S.54-58. [in Russian].

14. Shotbakova L.K. *Deportacija narodov Kavkaza v Kazahstan: istorijai problem reabilitacii [Deportation of the Caucasian peoples in Kazakhstan: history and problems of rehabilitation]* // *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija «Istorija. Filosofija»*. - 2022. - № 1(105). - S. 170-180. DOI 10.31489/2022HPh1/170-180[in Russian].

15. Shheglova T.K. *Zhilishhe raskulachennyh i deportirovannyh v uslovijah prinuditel'nyh pereselenij 1920-1940-h gg. [Dwellings of the dispossessed and deported under conditions of forced resettlement in the 1920s-1940s: material, technologies and types according to oral historical sources]: material, tehnologii itipy po ustnym istoricheskim istochnikam: sb. dokl. Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. «Znat', chtoby ne zabyt': totalitarnajavlast' inarod v 20 - nachale 50-h godov HH veka». Ust'-Kamenogorsk: «Media-Al'jans», 2014. - S. 554 - 571. [in Russian].*

16. Ablazhej N.N. *Kampanija vnutrennej peredislokacii specposelencev v Kazahskoj SSR v nachale 1950-h gg.: nerealizovannaja direktiva [Campaign for internal redeployment of special settlers in the Kazakh SSR in the early 1950s: an unrealized directive]:sb.dokl. Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. «Znat', chtoby ne zabyt': totalitarnaj avlast' inarod v 20 - nachale 50-h godov HH veka». - Ust'-Kamenogorsk: «Media-Al'jans», 2014. - S. 37 - 48. [in Russian].*

17. *Centr dokumentaci inovejshej istorii (CDNI). F.807. Op.1. D.27. L.16.*

18. *CDNI. F.807. Op.1. D.20. 99 ll.*

19. *CDNI. F.807. Op.1. D.27. 30 ll.*

20. *CDNI. F. 807. Op. 1, D.16. 95 ll.*

21. *CDNI. F.1299. Op.1. D.7. 148 ll.*

22. *CDNI. F.807. Op.1. D. 13. 6 ll.*

23. *CDNI. F.807. Op.1. D. 34. 8 ll.*

24. *CDNI. F. 807. Op.1, D.14. 8 ll.*

25. *CDNI. F 807. Op.1. D.33. 162 ll.*

МНРТИ 03.20:
УДК 9 93/94 930

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.026>

Латин Н.С.*¹, Жуманбаев Д.Н.²

¹ к.и.н., Институт истории государства, Астана, Казахстан
E-mail: lapin.79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6459-7676>

² докторант, Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Астана, Республика Казахстан

E-mail: dostan_nurkat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1409-0089>

МАТЕРИАЛЫ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ АРХИВОВ ПО ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ 1980-х – НАЧАЛЕ 2000-Х гг.

Аннотация

В статье представлен обзор основных архивных источников по истории становления общественных и политических объединений (партий) в Казахстане. Авторами проведена работа фондами отечественных архивов и выявлены новые документы. Проблема истории формирования общественно-политических объединений, становление многопартийности в современной истории получила свое развитие в отечественной и зарубежной историографии. За годы Независимости опубликованы обобщающие работы известных политологов, историков в которых исследуются конкретные вопросы, связанные с партийным строительством и историей отдельных партий. Авторы попытались показать полную картину архивных дел и документов по политическим партиям. Как показало исследование основной объем архивных источников по истории партий и объединений храниться в Архиве Президента РК и Национальном архиве РК. Кроме того была проведена работа в других архивах. В целом выявленные архивные материалы показывают, каким образом шло становление и развитие многопартийности, какой был механизм создания и функционирования общественных объединений. В архивах хранятся значительное количество партийных документов, материалов отдельных партий. Материалы исследуемых архивов особенно АП РК и НА РК имеют большой потенциал для изучения истории политических институтов Казахстана периода Независимости.

Ключевые слова: общественные объединения, партии, архивы, исторический источник.

Н.С. Латин *¹, Д.Н. Жуманбаев ²

¹ т.ғ.к., Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан E-mail: lapin.79@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0001-6459-7676>

² докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы,
E-mail: dostan_nurkat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1409-0089>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ БІРЛЕСТІКТЕР МЕН САЯСИ ПАРТИЯЛАРДЫҢ 1980 ЖЫЛДАР СОҢЫ – 2000 ЖЫЛДАР БАСЫНДА ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ БОЙЫНША ОТАНДЫҚ МҰРАҒАТ МАТЕРИАЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы қоғамдық-саяси бірлестіктердің (партиялардың) қалыптасу тарихы бойынша негізгі мұрағаттық дереккөздерге шолу жасалған. Авторлар отандық мұрағат қорларында жұмыс жүргізіп, жаңа құжаттарды анықтады. Қоғамдық-саяси бірлестіктердің қалыптасу тарихы, қазіргі заманғы тарихта көппартиялылықтың қалыптасуы мәселелері отандық және шетелдік тарихнамада даму үстінде. Тәуелсіздік жылдарында белгілі саясаттанушылардың жалпылама еңбектері жарияланды, онда партиялық құрылысқа және жекелеген партиялардың тарихына қатысты нақты мәселелер зерттеледі. Авторлар мақалада саяси партиялар туралы мұрағат істері мен құжаттардың толық бейнесін беруге тырысты. Зерттеу көрсеткендей, партиялар мен бірлестіктер тарихы бойынша мұрағаттық дереккөздердің негізгі көлемі Қазақстан Республикасы Президент архивінде және Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағатында

сақтаулы. Сонымен қатар, басқа да мұрағаттарда жұмыстар жүргізілді. Жалпы, ашылған мұрағат материалдары көппартиялық жүйенің қалыптасуы мен дамуының қалай өткенін, қоғамдық бірлестіктердің құрылуы мен қызмет ету тетігі қандай болғанын көрсетеді. Мұрағаттарда партиялық құжаттардың, жекелеген партиялардың материалдарының едәуір саны сақталады. Зерттеліп отырған мұрағат материалдарының, әсіресе Қазақстан Республикасы Президент архивы мен Қазақстан Республикасы Ұлттық архивының материалдарының Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстандағы саяси институттар тарихын зерттеуде әлеуеті зор.

Кілт сөздер: қоғамдық бірлестіктер, партиялар, мұрағаттар, тарихи деректер.

Lapin N.S. ^{*1}, Zhumanbayev D.N.²

¹*PhD, Leading Researcher, Institute of State History, Astana, Kazakhstan,
E-mail: lapin.79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6459-7676>*

²*Doctoral Student, Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: dostan_nurkat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1409-0089>*

MATERIALS OF DOMESTIC ARCHIVES ON THE HISTORY OF FORMATION OF PUBLIC ASSOCIATIONS AND POLITICAL PARTIES IN KAZAKHSTAN IN THE LATE 1980 s AND EARLY 2000 s

Abstract

The article presents an overview of the main archival sources on the history of the formation of public and political associations (parties) in Kazakhstan. The authors carried out work by the collections of domestic archives and identified new documents. The authors tried to show a complete picture of archival affairs and documents on political parties. According to the research, the bulk of archival sources on the history of parties and associations are stored in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and the National Archive of the Republic of Kazakhstan. The work has also been done in other archives. In general, the identified archive materials show how the multiparty system was established and developed, what was the mechanism for the establishment and functioning of public associations.

The archives contain a significant number of party documents, materials of individual parties. The materials of the studied archives, especially the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and the National Archive of the Republic of Kazakhstan, have great potential for studying the history of political institutions in Kazakhstan during the period of Independence.

Keywords: public associations, parties, archives, historical source.

Введение. Исследование истории Казахстана периода Независимости, истории формирования государственных и общественных институтов, процесс демократизации казахстанского общества важное и актуальное направление отечественной истории. Один из крупнейших историков Казахстана периода Независимости академик НАН РК М.К. Козыбаев в одной из своих работ обращал внимание на необходимость исследования различных аспектов истории страны новейшего периода, среди которых он выделил проблемы изучения «начального этапа демократизации общества» и в целом проблему «демократических перемен» [1, с.176].

Таким образом, изучение разных сторон современной истории Казахстана, в том числе такого важного аспекта как политические преобразования является актуальной задачей для современной исторической науки страны.

Одной из инициатив Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева направленных на модернизацию является реформирование партийной системы страны и демократизация избирательной системы [2]. Как отметил Президент К.К. Токаев «Курс на построение Нового Казахстана исходит из необходимости обеспечения честной и свободной политической конкуренции. Для этого мы должны создать максимально благоприятную среду для институционального и организационного развития партий» [2].

Все это делает актуальным вопрос об исследовании истоков процесса становления и развития общественно-политических движений и организаций, что является условием для понимания современно истории Казахстана.

Как показывает историографический анализ с одной стороны накоплен заметный объем историографических источников, в которых рассмотрен процесс партийного строительства в Казахстане с конца

1980-х до 2000-х годов включительно, а с другой стороны подавляющее большинство этих работ выполнено с позиции ряда общественных наук (политологии, социологии, юриспруденции) без привлечения всего комплекса письменных источников, что делает данную работу актуальной.

Методы и материалы исследования. Статья базируется на архивных документах, выявленных в архивах Республики Казахстан. Всего была проведена работа и изучены материалы 4 архивов Республики Казахстан: Архив Президента РК, Национальный архив РК, Центральный государственный архив РК и Туркестанский областной государственный архив.

В статье использованы методы источникового анализа и общенаучные методы исследования.

Обсуждение

Проблема истории формирования общественно-политических объединений, становление многопартийности в современной истории получила свое развитие в отечественной и зарубежной историографии.

За годы Независимости опубликованы обобщающие работы известных политологов, историков в которых исследуются конкретные вопросы, связанные с партийным строительством и историей отдельных партий.

Вклад в исследование изучаемой проблемы внесли представители ряда социальных наук Казахстана (Б.Г. Аяган, Е.Ж. Бабакумаров, Ю.О. Булуктаев, С.А. Дьяченко, М.Б. Заславская, Л.И. Кармазина, С.Т. Сейдуманов и др.) [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Отметим вклад в изучение вопроса некоторых зарубежных авторов (A. Bowyer, M. K. Mishra, R. Isaacs) [12; 13; 14].

По жанру исследуемые работы часто носят обобщающий характер, что позволило вписать историю партий в историю страны, однако, целый ряд проблем, связанных собственно с историей отдельных партий или отдельных проблем остается не изученным. Значительная часть работ носят справочный или обзорный характер. Не смотря на значительный вклад исследователей и разработку данной темы нужно констатировать что работ, в которых бы отдельно изучались или каким бы то ни было образом, освещалась история собственно становления и развития общественных объединений и политических партий в Казахстане, в историческом контексте, с опорой на архивные материалы не много. При этом отдельных обзоров архивных источников по проблеме партий нет.

Результаты.

Одним из основных архивов по истории партий является Архив Президента Республики Казахстан (АП РК) созданный в 1994 году на базе Центрального государственного архива новейшей истории Казахстана [15. с.244–258].

АП РК является самым крупным по количеству хранимых документов архивов по новейшей истории Казахстана. По некоторым данным к началу 2016 года в нем хранилось уже около 800 тысяч архивных дел [16. с.53].

Все это демонстрирует важность материалов данного архива для изучения проблем истории новейшего времени.

В содержательном плане в АП РК представлены самые разнообразные материалы по истории Казахстана XX века, включая советскую эпоху, и материалы современной истории. В нем содержатся дела и фонды, хронологически охватывающие период, начиная с 1918 года и до современности. Все они незаменимы при изучении вопросов новейшей истории Казахстана, истории политических процессов, в том числе становления и развития партийной системы. Фонды этого архива содержат наиболее значительную по объему информацию по истории формирования и развития многопартийности в Казахстане. В первую очередь это делопроизводственная документация и а также правовые акты. Особую ценность имеют материалы по отдельным политическим партиям.

Одним из значимых фондов АП РК является фонд 5-Н (Президент Республики Казахстан) содержащий 8 описей за период с 1992 по 2003 годы. Всего фонд содержит около 20 тысяч дел [17. с.16].

Данный фонд содержит важные данные о деятельности Президента Казахстана, его встречах с лидерами различных общественных движений и политических партий. А также разнообразные справки, отчеты и другую информацию, о деятельности общественно-политических объединений и движений.

Например, вопросы об имуществе КПК и о попытке Соцпартии добиться его получения для решения проблемы своего материального и финансового обеспечения в самом начале 1990-х годов отражены в документах дела № 370 фонда 5-Н. Это дело содержит переписку Правительства (Кабинета министров) Республики Казахстан с Политисполкомом СПК о передаче ей финансовых и других материальных ресурсов КПК как правопреемнице. Данное дело содержит также письма, обращения, копии решений и другие материалы, относящиеся к изучаемому вопросу. Эти документы практически не привлекались

исследователями, так как сама проблема наследования и попытки получения СПК части имущества бывшей Коммунистической партии Казахстана в исторической литературе отдельно не освещались.

Интерес представляют также другие материалы этого фонда. Например, дело № 362 содержит заявление координационного совета СПК относительно социально-экономического положения в республике после либерализации цен в начале 1992 года и отношение этой партии к забастовочному движению. Также в деле есть материалы, касающиеся Общества «Рабочее движение г. Алма-Аты» [18]. В деле № 364 этого фонда содержится обращение, и Программа антикризисных мер, разработанная СПК и направленная на рассмотрение Президента РК в 1992 году [19].

В деле № 1086 сохранились документы гражданского общественного движения «Азат» с просьбой о передаче этой партии движимого и недвижимого имущества бывшей Компартии Казахстана [20]. Представляют интерес для темы и другие дела этого фонда.

Некоторые детали связанные с особенностями развития общественно-политических движений в Казахстане содержатся в материалах фонда № 7 (Президент Казахской Советской Социалистической Республики). Всего этот фонд содержит 5 описей, включающих более 1800 дел за небольшой, но важный для истории период времени 1990–1991 годы.

Например, в деле № 408 хранятся телеграммы, направленные Президенту КазССР среди которых посланные от партийных работников из регионов по проблеме передачи имущества КПК государственным органам власти [21]. В деле № 419 храниться проект заявления Президента КазССР Н.А. Назарбаева по ситуации сложившейся после попытки установления контроля в стране со стороны ГКЧП в августе 1991 года. В этом докладе есть интересные моменты, связанные с дальнейшим развитием политической ситуации и «департизации в республике», обращением ко всем общественным объединениям в связи с ситуацией с Компартией [22].

Непосредственно по истории общественно-политических объединений страны в АП РК важные сведения содержатся в фондах политических партий, таких как СПК, РПП «Отан» и ПНЕК.

Например, дела фонда № 85-Н АП РК, материалы которого относительно хорошо известны исследователям. Фонд 85-Н (Социалистическая партия Казахстана) содержит 3 описи с общим количеством около 200, за период с 1991 по 1997 годы, когда действовала партия. Данный фонд стал основным при изучении истории СПК, так как содержит материалы съездов, уставные документы, проекты программ и другие документы. Например, дело № 92 включает документы о создании фракции СПК в Верховном Совете РК в 1994 году [23]. В деле № 108 представлены материалы о международном сотрудничестве СПК [24]. Дело № 111 фонда содержит новый Устав партии, принятый на последнем съезде партии в начале 1996 года [25]. Использован целый ряд других дел этого фонда: № 2 (Протокол собрания делегатов Внеочередного Чрезвычайного съезда КПК и членов Политисполкома СПКот 13 сентября 1991 г. и документы к нему) [26], № 41 (Предложения и замечания СПК к проекту Закона КазССР «Об Общественных объединениях в Казахской ССР») [27], № 113 (Постановления Бюро Политисполкома СПК и документы к ним) [28], № 115 (Протокол совместного заседания представителей ПНKK, СПК и РП от 12 января 1996 г. об организации левоцентристского блока политических движений и партий в Чимкентской области) [29] и некоторые другие дела и документы [30; 31; 32; 33].

Из фондов АП РК для нас представляет интерес фонд № 176-Н (Общественное объединение "Республиканская политическая партия «Отан»") содержащее 3 описи. Общее количество дел за период с 1999 по 2006 годы свыше 600. Материалы данного фонда представляют особый интерес, так как содержат документальные данные о самой крупной с момента создания и на протяжении большего периода Независимости политической партии. Документы фонда показывает некоторые моменты, связанные с созданием и функционированием этой партии в конце 1990-х и начале 2000-х годов.

Например, дела №№ 11 и 12 содержат протоколы заседания, доклад и.о. Председателя партии С.А. Терещенко и ряд постановлений, принятых на заседании политсовета РП «Отан» весной и осенью 1999 года [34. л.1–47; 35]. Интерес представляет, например, документ «Об объединении Партии справедливо-сти Республики Казахстан с Республиканской партией "Отан-Отчизна»"» [34. л.38]. Этот документ показывает, как проходило объединение партий сам механизм включения одной партии в состав другой. В целом документы этих двух дел важны и потому что события, которые они освещают, относятся к 1999 году, когда партии Казахстана на основе нового законодательства приняли участие в выборах в парламент страны.

В деле № 36 содержатся копии юридических документов связанных с регистрацией филиалов партии «Отан» в различных регионах Казахстана [36].

В фонде 176-Н АП РК в деле № 4 представлены партийные материалы, проекты Устава партии за разные годы. Хотя в описи дело датировано 1999 годом, однако содержащиеся в нем документы позволяют нам датировать это дело не ранее 2002 года [37].

Материалы дела № 8 содержат документы о проведении первого съезда РПП «Отан» прошедшего весной 1999 года. В деле имеются различные документы, включая доклады, постановления письма, графические и другие материалы [38].

В этом фонде имеются копии документов о приеме в партию «Отан» ее Председателя – действующего на тот момент Президента Казахстана Н.А. Назарбаева. Дело содержит личное заявление о приеме в партию, которое датируется 22 февраля 1999 года и анкету, а также протокол первичной партийной организации г. Астаны в которой его единогласно приняли в члены партии. В этом же деле содержится постановление Председателя партии «Отан» Н.А. Назарбаева о приостановлении своей деятельности и передачи в соответствии с Конституцией своих обязанностей другому лицу на период осуществления полномочий Президента страны [39]. Значение для исследования вопросов создания функционирования РПП «Отан» имеют и другие дела этого фонда: № 1 (Документы объединительного съезда РПП «Отан», партии Народное единство Казахстана, Либерального движения и Движения за Казахстан – 2030 от 1 марта 1999 г.) [40], № 3 (Протокол заседания I съезда РПП «Отан» от 1 марта 1999 г. и документы к нему) [41], № 10 (Протокол заседания II Внеочередного съезда РПП «Отан» от 18 августа 1999 г. и документы к нему) [42], № 15 (Постановления Бюро Политического совета РПП «Отан» №1-25 и документы к ним) [43], № 33 и 34 (Документы о подготовке РПП «Отан» к выборам Мажилиса Парламента РК) [44. л.1-129; 45].

В целом нужно отметить, что фонды Архива Президента РК содержат важные источники, без которых невозможно изучать вопросы становления и формирования общественно-политических объединений Казахстана в годы Независимости.

Кроме АП РК важная историческая информация по изучаемой нами проблеме находится в фондах Национального архива Республики Казахстан. Не смотря на то, что НА РК был создан относительно недавно, только в 2006 году [46], в нем создан значительный по объему массив источников по истории Казахстана.

Подавляющее большинство документов хранящихся в НА РК имеют отношение к современной истории Казахстана, то есть времени образования, и становления Независимости с начала 1990-х годов. Как указано на официальном сайте самого архива информация, зафиксированная в его документах «по своей насыщенности и репрезентативности уникальна и незаменима как источник по истории государственного и социально-экономического устройства, культуры и истории страны. Все это отражено, в настоящий момент, в 257 фондах: 211 – управленческой документации и 44 – личного происхождения, 2 – научно-технической документации» [47].

Архив содержит и уникальные документы, важные для истории страны, например оригинал текста первой Конституции РК, принятой Верховным Советом Республики Казахстан в январе 1993 года. Также в этом архиве собраны фонды личного происхождения ряда государственных и общественных деятелей современного Казахстана [47].

Интерес представляют дела сразу нескольких фондов этого архива. Одним из крупнейших по количеству дел фонд № 2 (Верховный Совет Республики Казахстан). Данный фонд содержит документы первой половины 1990-х связанных с деятельностью ВС Казахстана, в том числе «документы по депутатским запросам; переписка с министерствами, ведомствами Республики Казахстан, представительствами иностранных государств по вопросам межпарламентских связей, по обращениям граждан и др. Указы Президента Республики Казахстан, имеющие силу закона с 15.03.1995 г. до 30.12.1995 г.» и другие [48]. Нами рассмотрены материалы дела № 33 этого фонда. В этом деле содержатся интересные данные, связанные с обсуждением первого Закона об общественных объединениях принятого в 1991 году. Закон принятый после обсуждения в июне того года стал по сути первым где впервые в новейшей истории было сформулировано что такое партия и был дан старт демократизации процесса по формированию общественно-политических объединений. В деле сохранился стенографический отчет, из которого видно каким образом шел процесс принятия этого важного документа [44. л.26-44].

Кроме этого фонда, значение имеют также материалы фонда № 176 (Мажилис Парламента Республики Казахстан) этого архива. Документы данного фонда содержат архивные источники, датируемые в основном второй половиной 1990-х и началом 2000-х годов. Дела фонда содержат «проекты законов, постановлений, решений, документы по их разработке; тексты законов; материалы к выступлению Председателя Мажилиса Парламента; переписка с Администрацией Президента РК, Аппаратом Правительства, министерствами по вопросам межпарламентских связей» и многое другое [48].

Одним из самых интересных и важных дел хранящихся в этом фонде является дело № 74 (Закон Республики Казахстан «О политических партиях» и документы к нему) [49]. Дело содержит не только текст специального закона, который регулировал функционирование политических партий в Независимом Казахстане, но и целый ряд важных документов, показывающих как этот закон принимался, содержит пояснительную записку, проект закона, постановления Правительства и Мажилиса Парламента РК относительно этого закона, указанный состав рабочей группы, принимавшей участие в подготовке законопроекта и другие документы. Интерес представляют заключения комитетов Мажилиса Парламента и пояснительная записка к изменениям и дополнениям, внесенным в законопроект сенаторами, также протокол заседания Согласительной комиссии Парламента РК по рассмотрению и разрешению разногласий между Мажилисом и Сенатом Парламента РК по проекту Закона РК «О политических партиях».

Важное значение имеют материалы дела № 58 этого фонда НА РК, в котором отложились документы, связанные с обсуждением и принятием такого важного правового акта как Закон РК «Об общественных объединениях» принятый в 1996 году [50]. Это дело содержит как сам текст закона и проекты, так и ряд других документами прямо связанных с его принятием, в том числе различные постановления, письма и другое.

Схожее по своему составу и важности имеют значение документы фонда № 152 (Сенат Парламента Республики Казахстан). В фонде хранятся документы со второй половины 1990-х годов и начала 2000-х. Дела фонда включают «постановления, решения, рекомендации и стенограммы заседаний Комитетов: проекты законов, постановлений, решений, документы по их разработке; тексты законов; материалы к выступлению Председателя Сената Парламента; переписку с Администрацией Президента РК, Аппаратом Правительства, министерствами по вопросам межпарламентских связей; Переписку с парламентами зарубежных стран; стенограммы заседаний Сената Парламента и Бюро Сената Парламента» [48].

В фонде имеется несколько дел связанных с принятием важных правовых актов повлиявших на развитие общественно-политических движений в Казахстане. В деле № 64 содержит материалы, связанные с принятием в 1996 году первого за годы Независимости Закона «Об общественных объединениях» [51. л.1-206]. Также аналогично материалам фонда № 176 дело содержит как текст закона, так ряд важных документов показывающих механизм его принятия, указан инициатор законопроекта и состав рабочей группы готовившей проект закона и некоторые другие документы. Важным являются возражения Президента РК на принятый Мажилисом Парламента РК проект закона [51. л.74-83], и значительный интерес представляет сравнительная таблица редакции проекта Закона РК «Об общественных объединениях» составленная на основе предложений комитетов Сената Парламента РК. Из этого документа следует, что имелось представление о том, что политические партии должны регулироваться только специальным законом о партиях [51. л.116-117].

В этом же фонде, храниться дело № 78 содержащее интересные данные о принятии Сенатом Парламента РК Закона «О политических партиях» в 1996 году [52]. В частности, дело содержит материалы самого принятого закона, его проекта, поступившего на обсуждение в Сенат, письма и постановления, материалы о создании в Парламенте согласительной комиссии по этому законопроекту, заключения на законопроект комитетов Верхней палаты Парламента и ряд других документальных источников.

Представляют интерес и другие дела, хранящиеся в фонде Сената, например, дело № 361 хранящее материалы обсуждения и принятия Закона РК «О внесении изменений в Указ Президента РК "О выборах в Республике Казахстан"» датированное 1997 годом [53].

Особое значение материалам и документам, которые хранятся в Национальном архиве РК придает и то, что они содержат документы отдельных политических партий. В НА РК есть отдельные фонды двух партий – «Асар» и ГПК.

Фонд № 12 (РОО «Республиканская партия «Асар») хранит партийные документы, за период 2003-2006 годов включая «протоколы съездов, конференций, заседаний и решения Политического и Центрального советов, тексты выступлений, обращений Лидера партии; протоколы конференций, советов, круглых столов первичных организаций, переписка областных филиалов и представительств с ведомствами и общественными организациями» и некоторые другие [47].

Наибольший интерес представляют материалы нескольких дел этого фонда. Например, дело № 1 содержащее документы, связанные с созданием и регистрацией партии «Асар» в 2003 году. В деле имеются партийные документы, устав, свидетельства и данные о государственной регистрации, схематическое изображение знака партии и другие [54]. Важное значение имеет дело № 2 в котором имеются материалы учредительного съезда партии «Асар» прошедшего осенью 2003 года. Среди них протокол Учредительного съезда и протокол подведения итогов голосования на съезде [55]. В деле № 15 отражены документы о

проведенном в 2004 году I съезда РОО «Асар», включая повестку и программу мероприятия, «расширенный сценарий» съезда письма поддержки от организаций и делегатов и другая информация [56].

Определенное значение имеют и некоторые другие дела этого фонда: № 4 (Протоколы заседания Политического совета РОО РП «Асар») [57], № 5 (Решения Политического совета партии и документы к ним) [58], № 17 (Документы: планы подготовки встреч, программы о поездках председателя РОО РП «Асар» по регионам РК и встречах с жителями во время предвыборной кампании) [59], № 18 (Переписка с министерствами, ведомствами, политическими партиями, общественными объединениями и организациями по основной деятельности) [60], № 21 (Документы по предвыборной кампании: списки, характеристики, информация, за 2004 год) [61], № 23 и 24 (Документы о подготовке и проведении выборов депутатов Мажилиса Парламента РК по областным филиалам за 2004 год) [62; 63], № 35 (Решение №1 от 5 января 2004 года «О созыве I Съезда Партии») [64], № 36 (Постановление ЦИК РК и документы к ним, относящиеся к деятельности РОО РП «Асар») [65], № 38 (Нормативно-методологические акты, памятки, инструкции, правила, положения по делопроизводству и организационно-контрольным вопросам в филиалах и представительствах РОО РП «Асар») [66], № 43 (Положение об отделе народного контроля филиала (представительства) РОО РП «Асар») [67].

Дела №№ 10, 11, 13, 46 и 49 фонда содержат документы, связанные с функционированием отделений партии «Асар» в ряде городов регионов страны [68; 69; 70; 71; 72].

Кроме фонда Республиканской партии «Асар», в НА РК имеется отдельный фонд еще одной политической партии – фонд № 49 (Республиканское общественное объединение «Гражданская партия Казахстана»). В этом фонде собраны дела за период с конца 1990-х до начала 2000-х годов и включает как различные приказы, учредительные документы, так и всевозможные текущие партийные документы: «протоколы съездов и решения Пленумов; документы по подготовке и проведению избирательной кампании, общественной приемной депутата Парламента Республики Казахстан-члена фракции Гражданской партии, по проведению благотворительных мероприятий для участников ВОВ, благотворительной акции «Энциклопедия Абая в каждом доме»; справочник депутатов всех уровней от партии; переписка с общественными организациями зарубежных стран, общественными фондами, организациями о деятельности партии; тексты выступлений, обращений лидеров партии» а также документы по личному составу и другие документы [47].

Среди материалов этого фонда наибольшее значение имеют документы сразу нескольких дел хранящихся в нем. например дело № 1 содержит учредительные документы, устав и некоторые другие, причем в деле храниться оригинал устава, подписанный председателем партии и заверенный партийной печатью [73. л.1-63]. Также в деле содержатся материалы, связанные с предложением по дополнению и внесению изменений в документы партии, особенно такой как «Пояснительная записка к проекту дополнений в Устав ГПК» в которой неизвестный автор дает свои предложения по привлечению внимания СМИ к мероприятиям партии, вопросам внедрения в практику Гражданской партии такого «демократического ноу-хау» как праймериз и некоторым другим вопросам [73. л.47-50].

Для прояснения текущей работы и функционирования ГПК интерес представляют документы дел №№ 10 и 25 содержащее материалы переписки партии с ЦИК, депутатами Парламента РК, разными общественными фондами и объединениями, а также различные заявления партии по разным социально-политическим вопросам и многое другое [74; 75].

В деле № 31 хранится Программа Гражданской партии, принятая на III Съезде в декабре 2002 года. В этом документе представлены цели и задачи партии, показаны конкретные направления деятельности организации и показана позиция ГПК по целому ряду насущных для граждан страны вопросам [76].

Дело № 85 содержит протоколы VII Съезда ГПК состоявшегося в ноябре 2006 года, где рассматривались важнейшие организационные вопросы, и обсуждалась дальнейшая судьба партии. На этом Съезде было принято решение о слиянии ГПК с партией «Отан» [77]. Вопросы ликвидации ГПК путем вхождения в состав другой партии отражены в документах дела № 110. В нем имеются приказы, и распоряжения Первого секретаря ГПК, который был назначен Председателем специально созданной Комиссии по реорганизации Гражданской партии, а также назначены другие члены Комиссии в том числе по регионам [78].

Кроме обозначенных дел фонда № 49 НА РК для изучения вопроса формирования и развития многопартийности на примере ГПК имеют важное значение документы еще нескольких дел этого фонда: дело № 3 (Протокол I Пленума ЦК ГПК от 17 ноября 1998 года «Об итогах проведения Учредительного Съезда РПК и вытекающих задачах партийных организаций») [79], № 7 (Предвыборная платформа ГПК за 1999 год), № 8 (Документы мероприятий областных комитетов по подготовке и проведению избирательной кампании за 1999 год)[81], № 14 (Протокол III Пленума ЦК ГПК от 5 декабря 2000 «О текущем

момента и задачах ЦК ГПК на 2001 год» [82], № 15 (Протокол заседаний Бюро ЦК КПК за 2000-2002 годы) [83], № 21 (Приказы Первого секретаря ЦК ГПК по основной деятельности и личному составу за 2001 год и документы к ним) [84], № 24 (Годовой отчет о работе РОО «ГПК» за 2001 год) [85], № 32 (Протокол внеочередного III Съезда ГПК от 7 декабря 2002 года «О проделанной работе и очередных задачах партии» и документы к нему) [86] а также ряд других документов этого фонда [87; 88; 89; 90; 91].

Завершая обзор документов по общественно-политическим объединениям и партиям Казахстана хранящихся в Национальном архиве РК нужно отметить их большое значение. При этом как показал осмотр дел значительное количество источников по исследуемой теме показанных выше это документы, переданные ранее из Государственного архива РК в НА РК. В связи с этим в ходе работы в ЦГА РК (г. Алматы) удалось обнаружить мало материалов. Для нашей темы интерес представляют, например, документы дела № 2640, фонда № 1109. Это дело содержит указы и постановления Верховного Совета КазССР от 25 апреля 1989 года относительно порядка образования и деятельности «самодельных» общественных объединений [92]. Эти документы показывают важный момент начала правового обоснования и начало введения разных форм общественных объединений в самом конце 1980-х годов накануне Независимости.

Значение для темы имеют материалы региональных архивов. Нами были изучены фонды Государственного архива Туркестанской области. Материалы этого архива позволяют показать, как шло формирование общественно-политических объединений в регионах Казахстана в 1990-е годы на примере тогдашней Южно-Казахстанской области.

Например, в архиве имеется фонд № 210 содержатся материалы, посвященные образованию и деятельности партий и других общественных объединений в 1990-е – начале 2000-х годов. В этом фонде содержатся документы по Южно-Казахстанскому областному «Союзу Народного единства Казахстана» созданного в самом начале 1990-х годов и затем ставшего партией и некоторых других партий.

В деле № 1 содержатся протоколы собрания инициативной группы по созданию организационного комитета [93]. Фонд содержит дело № 28 в котором хранятся документы, связанные с преобразованием территориальных организации ПНЕК в филиалы партии в соответствии с положением Гражданского кодекса РК принятого в конце 1994 года [94]. Другие дела данного фонда содержат еще ряд материалов, связанных с деятельностью областного отделения СНЕК/ПНЕК [95; 96; 97].

Заключение. Таким образом, обзор фондов крупнейших отечественных архивов показал, что в них содержатся важнейшие материалы по истории формирования и развития общественных объединений и политических партий в Казахстане с конца 1980-х до начала 2000-х годов. Архивные источники позволяют изучать, каким образом шло развитие многопартийности, какие были механизмы деятельности партий, как взаимодействовало государство с общественными объединениями. В архивах хранится значительное количество партийных документов, материалов отдельных партий. Материалы исследуемых архивов особенно АП РК и НА РК имеют большой потенциал для изучения истории общественно-политических объединений Казахстана периода Независимости.

Источники:

АП РК - Архив Президента Республики Казахстан

НА РК - Национальный Архив Республик Казахстан

ЦГА РК - Центральный Государственный архив Республики Казахстан

ТО ГА - Туркестанский областной государственный архив

Sources:

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

NA RK — [National Archive of the Republic of Kazakhstan](https://www.na.gov.kz/)

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

TR — SA Turkestan Regional State Archive

Список использованной литературы:

1. Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006. 272 с. – С. 176.

2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 16 марта 2022 года. Новый Казахстан: путь обновления и модернизации // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953.02.09.2022>.

3. Аяган Б.Г. Политические партии и общественные движения современного Казахстана / Ответственный редактор Аяганов Б.Г. – Вып. 1. – Алматы, 1994. – 80 с.; С. 14–24;
4. Булуктаев Ю. О., Дьяченко С. А., Кармазина Л. И. Политические партии Казахстана: справочник. 1998. Алматы, 1998. – 162 с. С. 12–21;
5. Дьяченко С., Кармазина С., Сейдуманов С. Политические партии Казахстана. Год 2000: справочник. Алматы, 2000. – 428 с. С. 10–20;
6. Бабакумаров, 1994 -Бабакумаров Е. Динамика партийной системы Казахстана в 1985-1994 гг. (опыт историко-политического анализа). – Алматы; ИДК, 1994. – 82 с. С. 17–19;
7. Заславская, 1994 - Заславская М.Б. Политические партии и общественные объединения на современном этапе развития. – Алматы: КИСИ, 1994. – 253 с. С. 24–27, 43, 75–94;
8. Сейдуманов, 1997 - Сейдуманов С.Т. Феномен многопартийности в Казахстане. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 272 с. С. 39–40, 89, 141–143.
9. Аяган Б., Нурымбетова Г., Сейтова А., Кудайбергенов Р., Политические партии современного Казахстана. 2009. Справочник. – Алматы, 2009. – 383 с.
10. Булуктаев Ю.О. Партийно-политическое строительство в Республике Казахстан (1991-2012 гг.). Кн. 1. Становление многопартийности. 1990-е гг.: монография / Юрий Очирович Булуктаев; Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012. – 238 с. С. 93–97.;
11. Кабдулова, 2016- Кабдулова К. Д.Из истории Социалистической партии Казахстана по документам Архива Президента Республики Казахстан // Қазақстан мұрағаттары. 2016. № 3. С. 80–84.
12. Bowyer, 2008 - Bowyer A. Parliament and Political Parties in Kazakhstan. – Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. – 2008. – 71 p.
13. Mishra, 2009 - Mishra M. K. Democratisation Process in Kazakhstan: Gauging the Indicators // India Quarterly. – Vol. 65, No. 3 (July-September 2009), P. 313-327.;
14. Isaacs, 2017- Isaacs R. Party System Formation in Kazakhstan Between Formal and Informal Politics. – Routledge. 2017. – 240 p.
15. Грибанова Е.М. Организация архивного фонда Коммунистической партии Советского Союза в Казахстане и основные направления в работе с его документами. Историческая справка// Путеводитель по фондам Архива Президента Республики Казахстан: Справочно-информационное издание // Составители: Е.М. Грибанова, кандидат исторических наук, А.А. Сейсенбаева / Под общ.ред. профессора Б.А. Джапарова. Издание 2-е, дополненное. Алматы, 2016. С. 244–258. – С.258.
16. Лапин Н.С., Аканов К.Г. Материалы Архива Президента Республики Казахстан по истории казахстанско-российских отношений в 1990-е гг. // Отантарихы. 2021. №1 (93). С. 51-62. – С. 53.
17. Путеводитель по фондам Архива Президента Республики Казахстан: Справочно-информационное издание // Составители: Е.М. Грибанова, кандидат исторических наук, А.А. Сейсенбаева / Под общ.ред. профессора Б.А. Джапарова. Издание 2-е, дополненное. Алматы, 2016. 310 с.
18. АП РК. Ф. 5-Н. Оп. 1. Д. 362. Л. 1-22.
19. АП РК. Ф. 5-Н. Оп. 1. Д. 364. Л. 1-20.
20. АП РК. Ф. 5-Н. Оп. 1. Д. 1086. Л. 7.
21. АП РК. Ф. 7. Оп. 1. Д. 408. Л. 9-13.
22. АП РК. Ф. 7. Оп. 1. Д. 419. Л. 1-8.
23. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 92. Л. 1-6.
24. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 108. Л. 2
25. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 111. Л. 1–7.
26. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 2. Л. 1-6.
27. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 41. Л. 1-11.
28. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 113. Л. 1-40.
29. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 115. Л. 1-2.
30. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 16. Л. 1-10;
31. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 53. Л. 1-7;
32. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 90. Л. 1-45;
33. АП РК. Ф. 85-Н. Оп. 1. Д. 107. Л. 1-46.
34. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 11. Л. 1–47, 38.
35. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 12. Л. 1–47.
36. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 36. Л. 1–44.

37. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 4. Л. 1–52.
38. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 8. Л. 1–57.
39. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 21. Л. 1-4.
40. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 1. Л. 1-109.
41. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 3. Л. 1-115.
42. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 10. Л. 1-81.
43. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 15. Л. 1-114.
44. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 33. Л. 1-129, 26-44.
45. АП РК. Ф. 176-Н. Оп. 1. Д. 34. Л. 1-144.

46. Постановление Правительства Республики Казахстан от 19 июля 2006 года № 692 «О создании государственного учреждения "Национальный архив Республики Казахстан" Комитета информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P060000692_#z0

47. История архива / Национальный архив Республики Казахстан [официальный сайт] // <https://www.ultrykarhiv.kz/istoriya-arhiva/>. 09.02.2023.

48. Информация о фондах Национального архива Республики Казахстан на 10.01.2023 / Национальный архив Республики Казахстан [официальный сайт] // <https://www.ultrykarhiv.kz/opisanie-akczij/>. 10.02.2023.

49. НА РК. Ф. 176. Оп. 1. Д. 74. Л. 1-173.
50. НА РК. Ф. 176. Оп. 1. Д. 58. Л. 1-200.
51. НА РК. Ф. 152. Оп. 1. Д. 64. Л. 1-206, 74-83, 116-117.
52. НА РК. Ф. 152. Оп. 1. Д. 78. Л. 1-235.
53. НА РК. Ф. 152. Оп. 1. Д. 361. Л. 1-18.
54. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 1. Л. 1-39.
55. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 2. Л. 1-9.
56. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 15. Л. 1-78.
57. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 4. Л. 1-182.
58. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 5. Л. 1-60.
59. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 17. Л. 1-31.
60. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 18. Л. 1-266.
61. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 21. Л. 1-9.
62. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 23. Л. 1-198;
63. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 24. Л. 1-163.
64. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 35. Л. 1.
65. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 36. Л. 1-69.
66. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 38. Л. 1-83.
67. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 43. Л. 1-3.
68. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 13. Л. 1-10;
69. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 11. Л. 1-37;
70. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 10. Л. 1-14;
71. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 49. Л. 1-3;
72. НА РК. Ф. 12. Оп. 1. Д. 46. Л. 1-13.
73. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 1. Л. 1-63, 47-50.
74. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 10. Л. 1-169;
75. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 25. Л. 1-129.
76. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 31. Л. 1-43.
77. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 85. Л. 1-31.
78. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 110. Л. 1-7.
79. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 3. Л. 1-6.
80. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 7. Л. 1-5.
81. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 8. Л. 1-29.
82. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 14. Л. 1-50.
83. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 15. Л. 1-9.
84. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 21. Л. 1-202.
85. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 24. Л. 1-49.
86. НА РК. Ф. 49. Оп. 1. Д. 32. Л. 1-62.

87. НА РК. Ф. 49. Он. 1. Д. 2. Л. 1-80;
88. НА РК. Ф. 49. Он. 1. Д. 46. Л. 1-6;
89. НА РК. Ф. 49. Он. 1. Д. 47. Л. 1-42;
90. НА РК. Ф. 49. Он. 1. Д. 65. Л. 1-51;
91. НА РК. Ф. 49. Он. 1. Д. 61. Л. 1-80.
92. ЦГА РК. Ф. 1109. Он. 3. Д. 2640. Л. 1-2, 64-70.
93. ГА ТО. Ф.210. Он. 1. Д. 1. Л. 1-4.
94. ГА ТО. Ф.210. Он. 1. Д. 28. Л. 1-5.
95. ГА ТО. Ф.210. Он. 1. Д. 24. Л. 1-15.;
96. ГА ТО. Ф.210. Он. 1. Д. 30. Л. 1.;
97. ГА ТО. Ф.210. Он. 1. Д. 32. Л. 1-2.

References:

1. Kozybaev M.K. *Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana (Izbrannyye trudy) [Problems of methodology, historiography and sources of history of Kazakhstan (Selected works)]*. – Almaty: Gylym, 2006. 272 s.(In Rus)
2. *Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana ot 16 marta 2022 goda. Novyy Kazakhstan: put' obnoveniya i modernizatsii [Address of the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan from March 16, 2022. New Kazakhstan: the way of renewal and modernization]* // https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstana-1623953_02.09.2022.(In Rus)
3. Ayagan B.G. *Politicheskie partii i obshchestvennye dvizheniya sovremennogo Kazakhstana [Political parties and social movements of modern Kazakhstan]* / Otvestvennyi redaktor Ayaganov B.G. – Vyp. 1. – Almaty, 1994. – 80 s. (In Rus)
4. Buluktaev Ju. O., D'yachenko S.A., Karmazina L.I. *Politicheskie partii Kazakhstana: spravochnik [Political parties of Kazakhstan: reference]*. 1998. Almaty, 1998. – 162 s.(In Rus)
5. D'yachenko S., Karmazina S., Sejdumanov S. *Politicheskie partii Kazakhstana [Political Parties of Kazakhstan.]*. Spravochnik. Almaty, 2000. – 428 s.(In Rus)
6. Babakumarov E. *Dinamika partiinoy sistemy Kazakhstana v 1985-1994 gg. (opyt istoriko-politicheskogo analiza) [Dynamics of the party system of Kazakhstan in 1985-1994 (experience of historical and political analysis)]*. – Almaty: IDK, 1994. – 82 s.(In Rus)
7. Zaslavskaya M.B. *Politicheskie partii i obshchestvennye ob'edineniya na sovremennom etape razvitiya [Political parties and public associations at the present stage of development]*. – Almaty: KISI, 1994. – 253 s.(In Rus)
8. Seidumanov S.T. *Fenomen mnogopartiinosti v Kazakhstane [The phenomenon of multiparty system in Kazakhstan]*. – Almaty: Kazakstan, 1997. – 272 s. (In Rus)
9. Ayagan B., Nurymbetova G., Seitova A., Kudaibergenov R., *Politicheskie partii sovremennogo Kazakhstana [Political parties of contemporary Kazakhstan]*. 2009. Spravochnik. – Almaty, 2009. – 383 s.(In Rus)
10. Buluktaev Yu.O. *Partiino-politicheskoe stroitel'stvo v Respublike Kazakhstan (1991-2012 gg.) [Party-political building in the Republic of Kazakhstan (1991-2012).]*. Kn. 1. Stanovlenie mnogopartiinosti. 1990-e gg.: monografija / Yurii Ochirovich Buluktaev; Kazhastanskii institut strategicheskikh issledovaniy pri Prezidente Respubliki Kazakhstan.- Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2012. – 238 s.(In Rus)
11. Kabdulova K.D. *Iz istorii socialisticheskoy partii Kazakhstana po dokumentam Arhiva Prezidenta Respubliki Kazakhstan [From the history of the Socialist Party of Kazakhstan on documents of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]* // *Kazakhstan muragattary*. 2016. № 3. S. 80–84.(In Rus)
12. Bowyer A. *Parliament and Political Parties in Kazakhstan*. – Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. – 2008. – 71 r. (In Eng)
13. Mishra M. K. *Democratisation Process in Kazakhstan: Gauging the Indicators* // *India Quarterly*. – Vol. 65, No. 3 (July-September 2009), P. 313-327. (In Eng)
14. Isaacs R. *Party System Formation in Kazakhstan Between Formal and Informal Politics*. – Routledge. 2017. – 240 r.(In Eng)
15. Gribanova E.M. *Organizatsiya arhivnogo fonda Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza v Kazakhstane i osnovnye napravleniya v rabote s ego dokumentami. Istoricheskaya spravka [Organization of the archive fund of the Communist Party of the Soviet Union in Kazakhstan and the main directions in the work with its documents. Historical background]* // *Putevoditel' po fondam Arhiva Prezidenta Respubliki Kazakhstan: Spravochno-informatsionnoe izdanie* // Sostaviteli: E.M. Gribanova, kandidat istoricheskikh nauk, A.A.

Sejsenbaeva / Pod obshh.red. professora B.A. Dzhaparova. Izdanie 2-e, dopolnennoe. Almaty, 2016. S. 244–258. – S.258.(In Rus) S.

16. Lapin N.S., Akanov K.G. *Materialy Arhiva Prezidenta Respubliki Kazahstan po istorii kazahstansko-rossiiskih otnoshenii v 1990-e gg.* [Materials of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan on the history of Kazakh-Russian relations in the 1990s.] // *Otan tarihy.* 2021. №1 (93). S. 51-62.(In Rus)

17. *Putevoditel' po fondam Arhiva Prezidenta Respubliki Kazahstan: Spravochno-informacionnoe izdanie* [Guide to the funds of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan: reference and information publication] // *Sostaviteli: E.M. Griбанова, kandidat istoricheskikh nauk, A.A. Seisenbaeva / Pod obshh. red. professora B.A. Dzhaparova. Izdanie 2-e, dopolnennoe. Almaty, 2016. 310 s. (In Rus)*

18. AP RK. F. 5-N. Op. 1. D. 362. L. 1-22.

19. AP RK. F. 5-N. Op. 1. D. 364. L. 1-20.

20. AP RK. F. 5-N. Op. 1. D. 1086. L. 7.

21. AP RK. F. 7. Op. 1. D. 408. L. 9-13.

22. AP RK. F. 7. Op. 1. D. 419. L. 1-8.

23. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 92. L. 1-6.

24. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 108. L. 2

25. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 111. L. 1–7.

26. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 2. L. 1-6.

27. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 41. L. 1-11.

28. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 113. L. 1-40.

29. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 115. L. 1-2.

30. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 16. L. 1-10;

31. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 53. L. 1-7;

32. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 90. L. 1-45;

33. AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 107. L. 1-46.

34. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 11. L. 1–47, 38.

35. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 12. L. 1–47.

36. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 36. L. 1–44.

37. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 4. L. 1–52.

38. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 8. L. 1–57.

39. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 21. L. 1-4.

40. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 1. L. 1-109.

41. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 3. L. 1-115.

42. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 10. L. 1-81.

43. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 15. L. 1-114.

44. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 33. L. 1-129, 26-44.

45. AP RK. F. 176-N. Op. 1. D. 34. L. 1-144.

46. *Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 19 ijulja 2006 goda № 692 «O sozdanii gosudarstvennogo uchrezhdenija «Nacional'nyj arhiv Respubliki Kazahstan» Komiteta informacii i arhivov Ministerstva kul'tury i informacii Respubliki Kazahstan»* [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan of 19 July 2006: 692 “On the establishment of the state institution National Archive of the Republic of Kazakhstan” of the Committee of Information and Archives of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan] // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P060000692_#z0 (In Rus)

47. *Istoriya arhiva* [Archive History] / Nacional'nyj arhiv Respubliki Kazahstan [oficial'nyj sait] // <https://www.ul'tykarhiv.kz/istoriya-arhiva/>. 09.02.2023.(In Rus)

48. *Informacija o fondah Nacional'nogo arhiva Respubliki Kazahstan na 10.01.2023* [Data on the funds of the National Archive of the Republic of Kazakhstan on 10.01.2023] / Nacional'nyi arhiv Respubliki Kazahstan [oficial'nyi sait] // <https://www.ul'tykarhiv.kz/opisanie-akczij/>. 10.02.2023.(In Rus)

49. NA RK. F. 176. Op. 1. D. 74. L. 1-173.

50. NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 1-200.

51. NA RK. F. 152. Op. 1. D. 64. L. 1-206, 74-83, 116-117.

52. NA RK. F. 152. Op. 1. D. 78. L. 1-235.

53. NA RK. F. 152. Op. 1. D. 361. L. 1-18.

54. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 1. L. 1-39.

55. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 2. L. 1-9.

56. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 15. L. 1-78.
57. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 4. L. 1-182.
58. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 5. L. 1-60.
59. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 17. L. 1-31.
60. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 18. L. 1-266.
61. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 21. L. 1-9.
62. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 23. L. 1-198;
63. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 24. L. 1-163.
64. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 35. L. 1.
65. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 36. L. 1-69.
66. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 38. L. 1-83.
67. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 43. L. 1-3.
68. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 13. L. 1-10;
69. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 11. L. 1-37;
70. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 10. L. 1-14;
71. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 49. L. 1-3;
72. NA RK. F. 12. Op. 1. D. 46. L. 1-13.
73. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 1. L. 1-63, 47-50.
74. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 10. L. 1-169;
75. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 25. L. 1-129.
76. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 31. L. 1-43.
77. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 85. L. 1-31.
78. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 110. L. 1-7.
79. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 3. L. 1-6.
80. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 7. L. 1-5.
81. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 8. L. 1-29.
82. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 14. L. 1-50.
83. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 15. L. 1-9.
84. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 21. L. 1-202.
85. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 24. L. 1-49.
86. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 32. L. 1-62.
87. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 2. L. 1-80;
88. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 46. L. 1-6;
89. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 47. L. 1-42;
90. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 65. L. 1-51;
91. NA RK. F. 49. Op. 1. D. 61. L. 1-80.
92. CGA RK. F. 1109. Op. 3. D. 2640. L. 1-2, 64-70.
93. GA TO. F.210. Op. 1. D. 1. L. 1-4.
94. GA TO. F.210. Op. 1. D. 28. L. 1-5.
95. GA TO. F.210. Op. 1. D. 24. L. 1-15.;
96. GA TO. F.210. Op. 1. D. 30. L. 1.;
97. GA TO. F.210. Op. 1. D. 32. L. 1-2.

МРНТИ 03.20.00

УДК 10.31489

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.027>

Кудайбергенова А.И.*¹

¹Тарих ғылымдарының докторы, доцент,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: akudaybergen@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>

НОВЫЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ В ИЗУЧЕНИИ И ОЦЕНКИ НАРОДНЫХ ВОССТАНИЙ И ПРОТЕСТОВ В КАЗАХСТАНЕ В 20-30-х гг. XX в.

Аннотация

Цель данной статьи – постановка проблемы «Новые концептуальные подходы в изучении истории народных выступлений в Казахстане в 1928-1932 гг.». В статье отмечаются причины восстания, их краткая характеристика. А также сопоставляя результаты новых изысканий с данными опубликованных работ по теме, предлагается расширение хронологических рамок истории народных восстаний и протестов.

Новые документы засвидетельствовали, что народные восстания в Казахстане имеют свое начало с 1928 года. В 1928 г. произошло восстание в Аралтүбе, ранее не изученное в отечественной исторической науке. Суммируя цифровые данные из архивных дел и работ исследователей, предлагается утверждение, что, начиная с весны 1928 г. по 1932 г. в Казахстане всего имели место 518 народных восстаний и протестов (в том числе бунты и мятежи): в 1928 г. имело место 1 восстание (Аралтүбе), в 1929-1931 гг. – 397 восстаний и протестов, в 1932 г. – 120 народных выступлений и протестов. Предлагается динамика народных протестных выступлений за 1928-1932 гг. В статье массовые выступления, протесты, восстания и другие формы противостояния тружеников против антинародной компартии большевикско-сталинской власти, характеризовавшиеся в официальных документах власти «обострением классовой борьбы» сгруппированы в три группы: Крестьянские восстания и выступления (крестьянские восстания, кулацкие выступления, повстанческое движение в приграничных районах республики и др.); рабочие забастовки; вынужденные откочевки населения, беженство.

Ключевые слова: народные восстания, протесты, Казахстан, ОГПУ, модернизация, мясохлебозаготовки, Аралтүбинский мятеж, Сузакское восстание, повстанцы, беженство.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта OR 11465470 «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных», при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

А.И. Құдайбергенова *¹

¹тарих ғылымдарының докторы, доцент,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 жж. ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ МЕН НАРАЗЫЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МЕН БАҒАЛАУДАҒЫ ЖАҢА КОНЦЕПТУАЛДЫҚ КӨЗҚАРАС

Аңдатпа

Бұл мақаланың мақсаты - «Қазақстандағы 1928-1932 жылдардағы ұлттық көтерілістер тарихын зерттеудегі жаңа концептуалды тәсілдер» мәселесін қарастыру. Мақалада көтерілістің шығу себептері мен олардың қысқаша сипаттамасы көрсетілген. Сондай-ақ жаңа зерттеулердің нәтижелерін тақырып бойынша жарияланған еңбектер деректерімен салыстыра отырып, халық көтерілістері мен наразылық-тары тарихының мерзімдік шеңберін кеңейту ұсынылады.

Жаңа құжаттар Қазақстандағы халық көтерілістерінің 1928 жылы-ақ басталғанын көрсетеді. Себебі, 1928 жылы отандық тарих ғылымында бұрын беймәлім болған және зерттелмеген Аралтүбе көтерілісінің орын алғаны анықталды. Архив құжаттары мен зерттеушілердің жарияланған еңбектеріндегі сандық

мәліметтерді саралау арқылы 1928 жылдың көктемінен бастап 1932 жыл аралығында Қазақстанда барлығы 518 халық көтерілісі мен наразылықтарының болғанын байқадық: 1928 ж. 1 көтеріліс (Аралтөбе көтерілісі) болды, 1929-1931 ж. - 397 көтеріліс пен наразылықтар, 1932 жылы халықтың 120 қарсылық қозғалыстары мен наразылықтары. Мақалада 1928-1932 жылдардағы халық көтерілістерінің сандық динамикасы ұсынылған. Сондай-ақ, мақалада биліктің ресми құжаттарында «тап күресінің шиеленісуі» деп түсіндірілетін, большевиктік-сталиндік үкіметке қарсы халық көтерілістері, наразылықтары және басқа да қарсылық түрлері үш топқа топтастырылды: шаруалар көтерілістері мен қарсылық қозғалыстары (шаруа көтерілістері, кулақтық шерулер, республиканың шекаралық округтеріндегі қарсылық қозғалыс-тары және т.б.); жұмысшылардың ереуілдері; халықтың мәжбүрлі қоныс аударуы - босқыншылық.

Тірек сөздер: халық көтерілістері, наразылықтар, Қазақстан, ОГПУ, модернизация, ет және астық дайындау, Аралтөбе көтерілісі, Созақ көтерілісі, көтерілісшілер, босқындар

Kudajbergenova A.I.*¹

*¹Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: akudaybergen@mail.ru*

NEW CONCEPTUAL APPROACHES IN THE RESEARCH AND EVALUATION OF POPULAR UPRISINGS AND PROTESTS IN KAZAKHSTAN IN THE 20-30s OF THE XX-th CENTURY

Abstract

The goal of this article is formulation the problem «New conceptual approaches in the research of the history of popular movements in Kazakhstan in 1928-1932». The article notes the causes of the uprising, their short characteristics. And also comparing the results of new research with the data of published works on the topic, it is proposed to expand the chronological framework of the history of national uprisings and protests. New documents have showed that popular uprisings in Kazakhstan have their beginning since 1928. In 1928 in the Aralalyube an uprising took place, which had not been previously studied in domestic historical science. Summarizing the digital data from archival files and the works of researchers, it is proposed that since the spring of 1928 to 1932, 518 national uprisings and protests (including riots and rebellions) took place in Kazakhstan: in 1928 there was 1 uprising (Aralalyube), in 1929-1931 – 397 uprisings and protests, in 1932 - 120 popular demonstrations and protests. The dynamics of national protest actions for 1928-1932 is proposed. In the article, mass demonstrations, protests, uprisings and other forms of opposition of workers against the anti-popular companies of the Bolshevik-Stalinist government, characterized in official documents of the authorities by «an intensification of the class struggle» are grouped into three groups: the peasant revolts and demonstrations (peasant uprisings, Kulak demonstrations, insurrectionary movement in the border areas of the republic, etc.); workers' strikes; forced migration of the population, refugeedom.

Keywords: Popular uprisings, protests, Kazakhstan, USPA, modernization, meat and grain procurement, Aralalyubinsk rebellion, Suzak uprising, insurgents, refugeedom

Введение: В конце 20-х гг. XX в. в СССР начались масштабные меры по превращению отсталую аграрную страну в мощную военно-политическую державу. Были проведены радикальные реформы для достижения этой цели: конфискация имуществ баев, полуфеодалов, раскулачивание; седентаризация (правильнее – силовая кампании по переводу кочевников и полукочевников на оседлые формы хозяйства); принудительная коллективизация; отлучение земледельцев и животноводов от собственности; «чрезвычайные» (принудительные) государственные заготовительные кампании (мясо-хлебозаготовки и других сельскохозяйственных продуктов и сырья) для индустриализации истроек, вылившиеся в форму прямых экспроприации, а затем в массовые политические репрессии.

Активно начавшиеся в 1928 году социально-экономические реформы и волонтаристский подход к их осуществлению привели к катастрофическому снижению уровня жизни населения. Постоянно поднимающийся план заготовок и мяса отгрузок для снабжения промышленных районов СССР ставился классовым обязательством перед пролетариатом Союза. Невыполнение плана считалось проявлением правого оппортунизма и во всех звеньях каралось законом. Надо отметить, что во всех нормативно-правовых актах советского государства, касающихся этих реформ были подробно указаны механизмы репрессии против народа [1, л. 1-5; 2, л. 117-124.].

А также шла борьба, противостояние двух общественных систем: советской (сталинской) модели построения социализма и сохранения традиционного родоплеменного казахского общества. Восприятие представителями советизации чуждую им культуру и казахское население как примитивно-отсталое общество, неприятие ими традиционализм кочевого общества, проведение силового давления послужило точкой протестных волнений и протестов в Казахстане.

Протестное волнение охватило представителей всех социальных слоев населения: баи, аткаминеры (общественно-посреднический элемент в ауле), родоначальники, кулаки, религиозные деятели, середняки, бедняки, а также среди них были представители новой власти (их называли «чуждыми элементами» в засоренных советских органах, примкнувшими обманном путем в ряды работников парторганизации, органов советской власти).

Интеллигенция, принявшая большевистскую платформу, верила в публичные лозунги советской власти и старалась действовать в соответствии с национальными интересами. Например, в ходе земельно-водной реформы, проведенной в Жетысу в 1922 году, комиссия Султанбека Кожанова пыталась вернуть казахам занятые колонизаторами родовые поселения и обеспечить торжество исторической справедливости. Однако комиссию обвинили в «национализме» и отозвали.

В 1920-е годы большевики задались целью «оживить» экономику страны, разделив ее на классы, захватив собственность богатых и раздав ее бедным. В 1923 году на 3-й партийной конференции Казахской области Смагул Садуакасов выступил с критикой столь опасного направления. Он высказывал твердое мнение, что народ спасут не новые потрясения, а мирный труд, основанный на достижениях науки и просвещении, но ему политически не доверяли.

Но модернизационные меры, начатые в конце 1920-х годов всего за три года должны были «досрочно прекратить» трех тысячелетнюю практику ведения хозяйства (кочевого животноводства), при этом бесперебойно обеспечивать мясо-молочным продуктом города и промышленные объекты, входящие в объекты индустриализации.

Дебаизация, раскулачивание должны были разрушить прежнюю структуру крестьянско-общинной организации в ауле и деревне. Ее целью было уничтожение зажиточных слоев общины, которые были важным элементом общества, а также ее устойчивости и проведение «социалистической» реконструкции хозяйственной и быденно-бытовой жизни. Весь этот комплекс модернизационных мер по «социалистической реконструкции» аула нанес сильнейший удар по традиционному хозяйству, быту и образу жизни казахов.

Также мы должны учесть, что классовая борьба хотя и была главнейшим орудием в строительстве нового советского общества, во взаимоотношениях между пришлым (европейского происхождения, в основном русские) и коренным (местные, тюркские народы, в основном казахи) народами преобладал «великодержавный русский шовинизм». Это был одним из важных факторов той основы, что косвенно дал «право» применить валюнтаристские (принудительные) методы осуществления модернизационных реформ в Казахстане.

На рубеже 20–30-х гг. XX в. у коренного населения Казахстана – казахов преобладало кочевой и полукочевой уклады хозяйства (540 тысяч хозяйства из 700). Если учесть, что условно в семья состояла из 5 человек, тогда кочевое и поукочевое население Казахстана составляла примерно 2,7 млн. человек. 200 тысяч из них вели полукочевой образ жизни, около 340 тысяч чел. - кочевники. 160 тысяч хозяйств были оседлыми, причем около 60 тысяч из них перешло на оседлость за 10 лет, с 1920 по 1929 гг. [3]. Модернизационные кампании привели к изъятию у кочевников источников жизнедеятельности и питания. Не давая возможности адаптации к условиям жизни в новом политическом строе, фактически лишил основную часть населения Казахстана простого пропитания.

Надо отметить, что в результате седентаризации (форсированного курса, правильнее – силовой компании перехода кочевников и полукочевников на оседлые формы хозяйства) ожидалось появление больших объемов «свободных» объемов земли для размещения нового земледельческого населения. Например, только в двух (быв. Акмолинском и Каркаралинском) округах в 1931 г. вселяли 150 тыс. кулацких хозяйств [4, с. 659.].

Колхозники и рабочие, свободные от собственности и тяги к обогащению, должны были формировать необходимое для нового режима качество труженика и производителя. Но неподготовленный, без разработанных планов, относительно специализации и организации труда в них, способов оплаты и др., а также проведенный в сжатые сроки с перегибами новый тип хозяйствования привел к резкому падению сельско-хозяйственного производства, значительному уменьшению всех видов продукции и к продовольственному кризису.

А лучших умов нации, предвидевших последствия таких реформ и трагическую судьбу народа, предупредивших или высказавших свои мнения – репрессировали (Алашовцы, революционные деятели, партработники, религиозные деятели и др.). Угнетение разных слоев населения приобрело повсеместный характер, называясь в простонародии – «Асыра сілтеу», «Шаш ал десең, бас алады» («Попросишь стричь волосы, отрубает голову») что привело к активным протестным выступлениям представителей всех социальных слоев населения Казахстана.

Хозяйственно-политические кампании проводились с грубейшими перегибами (в партийных документах тех лет они назывались «искривлением линии партии»). Например, в информации заведующего отделом Алма-Атинского ОК ВКП(б) в с. Сарканд Лепсинского района (февраль 1931 г.) отмечается, что «каждому - и бедняку, и середняку давали задания - по 80 пудов с гектара. Конечно, значительная часть эти задания не выполнила. В январе, заготовки почти остановились, и вот здесь загнули, примерно дней 10 проделывали такие вещи: середняков (попадали и бедняки) гоняли по селу с привешенными на груди и спине досками и надписями: «Я - враг Советской власти», сажали их в холодную баню и обливали водой. Во время мясозаготовок мы очень обостряли отношения с населением тем, что очень много убили стельного скота. Дело это было так: в базе на передержке стояла масса скота (на мясозаготовки мы брали другой скот) и вот, поступила телеграмма «забрать скот», мы стали колоть скот и на глазах населения выбрасывать из убитых животных телят, ягнят и т.п. Население, видя это, стало кричать: «Что вы делаете?! Где же у вас увеличение поголовья скота?! Давайте обменивать скот на нестельный» и т.п. Мы, конечно, в последствии производили обмен, но все же очень много убили стельного скота [5, л. 15].

В результате силового давления и грубого административно-судебного произвола произошел резкий упадок сельскохозяйственного производства. Начались массовые откочевки из насиженных мест. Голод свирепствовал с каждым днем.

Реакцией стали недовольства, протесты народа. Во всех регионах Казахстана в 1928–1932 гг. имели место организованные вооруженные выступления и другие формы протеста. В отечественной исторической науке тема является актуальной и требует дальнейшего углубленного исследования.

Материалы и методы.

Создание в 2021 г. Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 1920–1950-х годов (далее – Госкомиссия) дал возможность выявить новые архивные документы по истории народных выступлений и повстанческих движений 20-х и 30-х годов XX века. Были рассекречены сотни дел, хранящихся в Специальном государственном архиве (СГА) КНБ РК, в центральных и региональных архивах. В статье были использованы часть из нововыявленных с архивов материалы, анализ которых дал возможность к новым выводам по теме.

К основным методам исследования относятся, в основном, общенаучные и специальные методы исторического исследования: анализ, синтез, системный подход к проблеме, сравнение и сопоставление разных источников, описание, обобщение событий и др. Придерживались проблемно-хронологического принципа исторического исследования. Проблемно-хронологический принцип позволил более детально определить количество, характер и результаты протестных выступлений и их классификации. Ретроспективный метод был применен, так как он позволяет к последовательной реконструкции событий тех лет.

Обсуждение:

В отечественной и зарубежной исторической литературе немало работ, посвященных истории народных протестных выступлений, имевших место во всех регионах Казахстана в конце 20-х начала 30-х годов XX века. Особенно данная тема активно стала исследоваться историками после обретения Казахстаном независимости. Концептуальная оценка по восстаниям была дана в Заключении комиссии Верховного Совета Республики Казахстан 1992 г., где история 1920-1930 гг. занимает важное место [6] и она стала толчком для дальнейшего исследования истории крестьянских восстаний и протестов в Казахстане.

В 1992–2021 гг. опубликованы комплекс работ отечественных, а также зарубежных исследователей, который дает возможность более детально познакомиться с историей народных восстаний и протестных движений 1928-1932 гг. в Казахстане [6]. Опубликованные за 1992–2021 гг. работы исследователей дает возможность более глубже познакомиться с историей народных восстаний и протестных движений 1929-1931 гг. в Казахстане. Особо надо отметить достижения казахстанской историографии, в том числе работы Омарбекова Т.О., Алдажуманова К.С., Жумагулова Б.С., Байкадамова Н.С., Алланиязова Т.К. и других, в которых комплексно, детально и системно изучалась данная тема [7; 8; 9; 10; 11].

А также к проблеме крестьянских восстаний были посвящены отдельные статьи выше указанных исследователей, в которых рассматривается причины, ход, результаты, характер, численность восстаний и

восставшихся, действия карательной силы против них и другие проблемы.

Но до сих пор остаются невыясненные вопросы данной темы.

Результаты исследования:

Синхронно происходившие: непосильные налоги, массовые перегибы в проведении коллективизации, ликвидация баев и полуфеодалов, мясо-хлебо-хлопко-шерсто-фуражозаготовки, попирающие религиозные чувства народа, всеобщее обнищание казахских аулов, массовый падеж скота 1929 года и последовавший за ним голод, произвол и бесчинства власти вызвали ответную реакцию населения.

Первые признаки недовольства политикой властей в Казахстане появились еще в ходе проведения конфискации в 1928 г., однако с началом кампании по сплошной коллективизации в ряде районов вспыхнули настоящие восстания, основной движущей силой которых были середняки и бедняки. Протестные выступления населения против Советской власти проявлялись в виде: сопротивления к взиманию налогов и других гособязательств, антисоветских агитации, крестьянских восстаниях, рабочих забастовок, выступлениях бедноты в защиту баев и кулачества, банддвижения, контрреволюционных организации, террора, повстанческо-откочевочных движений, откочевков-беженства и др.

Причины этих протестов были отмечены уже в документах тех лет. Например, Рошаль, секретарь Казахского обкома партии своей телеграмме И. Сталину, от 18 марта 1931 года, ясно изложил причины этих протестов: «...Бандитские движения идут с такими лозунгами, как против насильственной коллективизации, против религиозных преследований, против ссылки, против сбора семенного материала, против конфискации имущества, за ислам, за организацию ханского правительства» [12, с. 17].

Здесь упомянуты не все требования восставших против советской власти. Например, участники народного протеста в Каракумах в 1930 г. требовали «прекратить конфискацию середняков», «остановить принудительное вхождение в колхозы», «создать колхозы на добровольной основе», «прекратить разделения казахской степи на классы», «прекратить посылать комсомольцев на принудительные работы против своих сельчан при создании колхозов», «все проблемы решать сообща на общем собрании аула», «обложить налогами по наличию поголовья скота», «не облагать зерновым налогом тех, кто не сажает зерновые культуры» и др. [13, л. 82].

Есть и глубокие причины восстаний. Народ был настроен против классового подхода большевиков, он не принимал насаждаемые повсеместно новой властью безбожничество, запрет на религиозные суждения, кочевник видел как на его глазах разрушается жизнь, веками складывавшаяся, и проявлял открытое недовольство, противился силовому давлению и грубому произволу, силовой коллективизации Советской власти. Не соблюдалось главное для человека, для казаха-скотовода – право на собственный скот, его приумножение, он не мог тогда еще представить, что отнятое его имущество станет государственным, колхозным, будет общим, существовать отдельно, он понимал ясно только одно: что отнятая собственность, его скот, приведет к неминуемой гибели его семьи и многочисленных родственников, голодной смерти. Таким образом, новая власть отнимала у населения право на жизнь.

Народ не безмолствовал.

В результате анализа новых архивных источников расширилась хронологическая рамка истории народных восстаний и протестов. Новые документы засвидетельствовали, что народные восстания в Казахстане имеют свое начало с 1928 года.

1928 г. 18-24 апреля в казачьей станице Аралтобе Коголинской волости Талдыкорганского уезда Жетысу произошло Аралтубинское восстание [14, л. 109; 15, лл. 86, 87, 91, 93].

Восстание в Аралтубе, ранее не изученное в отечественной исторической науке, было организованным восстанием против советской продовольственной заготовительной кампании, против голода в казачьей станице Аралтобе Коголинской волости Талдыкорганского уезда Жетысуйской губернии. Основной целью восстания, в котором в основном участвовали русские крестьяне, было воспрепятствовать вывозу из села Аралтубе хлеба, собранного в рамках хлебозаготовительной кампании во время голода, и раздать его голодному населению. С этой целью повстанцы создали комиссию по распределению хлеба, изгнали коммунистов и советских работников, обыскали их дома и взяли их под вооруженный контроль. Восстание в Аралтубе, вызвавшее большой резонанс в КАССР, было подавлено силами ОГПУ, а его участники осуждены показательным открытым судом, с целью преподать урок всему крестьянству. ОГПУ, местные и губернские партийные органы Казахстана не искали основных причин восстания в насильственной советской аграрной политике, а охарактеризовали выступления крестьян как «кулацкой провокацией». При подавлении Аралтубинского восстания были осуждены 44 чел. все они до сих пор не реабилитированы. ОГПУ сделал этот судебный процесс открытым и наглядным, а восстание квалифицировали как «кулацкий мятеж» [16].

Кроме этого, в 1928 г. происходили и другие народные протестные волнения, где их участников арестовали и осудили. Например, до начала Бетпаққаринского восстания, с 1 июля 1928 г. по 1 октября 1929 г. в Батпаққаринском районе из протестовавших против налога, против ското-хлебо и других сельхоз заготовок людей были переданы к суду 188 чел, из которых 113 человек были осуждены [17, с. 17].

История народных выступлений следующих, 1929-1931 годов в основном изучены в трудах отечественных историков, которые основываются на архивные, устные и другие источники [7; 8; 9; 10; 11].

Парламентской комиссией, созданной в 1991 г. по изучению обстоятельств голода и массовых политических репрессий в Казахстане, в составе которой были: Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С., Татимов М.Б., Абылжожин Ж.Б. и др. впервые были исследованы крестьянские восстания в комплексе события 20-30-х годов XX века. Комиссией дана научная оценка народным выступлениям и протестам. В Заключении Парламентской комиссии (1992 г.) было отмечено, что в **1929-1931 гг.** в Казахстане имело место **372 народных восстания**, в которые было вовлечено около 80 тыс. человек [6].

Однако вновь рассекреченные архивные дела, а также разноплановые, комплексные исследовательские работы ученых – членов Госкомиссии в 2021-2023 гг. дали возможность раскрыть малоизвестные стороны истории крестьянских восстания и протестных движения и глубже изучить данную проблему.

Результаты исследований показали, что кроме народных восстаний, в череде антисоветских проявлений **с апреля по 15 июля 1929 г. имели место 25 народных протестных выступлений**, из них: 22 так называемые «выступления бедноты в защиту кулачества» (в Семипалатинском округе – 8, в Петропавловском – 1, в Акмолинском – 5, Кустанайском – 2, в Уральском и Сыр-Дарьинском округах по 3) и 3 забастовки рабочих (в Петропавловском –1 и в Алма-Атинском округе – 2) [18, л. 45; 19, с. 88]. Учитывая и суммируя эти данные с известными **372 крестьянскими восстаниями** мы считаем, что в 1929-1931 гг. количество народных восстаний и протестов было **397**.

А также необходимо учесть, что народные протестные выступления, которые охватили весь Казахстан в 1928-1931 гг. и подавлялись всей мощью карательной силы советской власти, где в необъявленной войне против своего народа ОГПУ играл основную роль, не прекращались и в **1932 г.** Новые архивные документы ПП ОГПУ свидетельствуют, что по мере ужасочения голода и непрекращения кампании по заготовкам сельско-хозяйственных продуктов усиливалось недовольство населения политикой властей и в 1932 г. произошло 120 народных восстаний, 23 террористических акта и 8 актов сопротивления группы кулаков, которые были уничтожены [20; 21, с. 353].

Надо отметить, что в 1932 г. характер массовых восстаний изменился и стал проявляться в форме насильственного изъятия продовольствия из государственных и общественных учреждений: «За 1932 г. по Казахстану учтено свыше 120 массовых выступлений на почве продзатруднений. Во многих случаях выступления сопровождалось расхищением скота с баз «Союзмяса». За тот же срок учтено 23 теракта, ликвидировано по линии СПО 8 кулацко-байских группировок, обнаружено 8 антисоветские листовки...» [21, с. 427.]. Мысалы ОГПУ-дың құпия-саяси бөлімінің анықтамасында 1932 жылғы көктемдегі жағдай былай жазылған

Например, в справочнике секретно-политического отдела ОГПУ ситуация весны 1932 года описана так: «...Показателем активности контрреволюции являются усиливающийся материально-имущественный и физический террор. За период январь и первую половину февраля только по 16 районам зарегистрировано 23 теракта и три случая поджога колхозного имущества» [22, С. 353].

Таким образом, по данным ОГПУ в 1932 г. имело место 120 народных выступлений. Надо отметить, что о крестьянских восстаниях, продолжавшихся 1932 г. упоминались в работах исследователей еще в конце 90-х гг. XX в. [23; 12].

Суммируя цифровые данные из архивных дел и работ исследователей, приходим к выводу, что в 1928 г. имело место 1 восстание (Аралтүбе), в 1929-1931 гг. – 397 восстаний и протестов, в 1932 г. – 120 народных выступлений и протестов. **Таким образом, делаем предварительный вывод, что начиная с весны 1928 г. по 1932 г. в Казахстане всего имели место 518 народных восстаний и протестов** (в том числе бунты и мятежи), не включая откочёвки, в которых было охвачено более 80200 чел. (за 1928-1931 гг.). Количество участников восстаний 1932 г. пока не подлежат учету в связи с отсутствием полных данных.

Кроме того, наряду с народными выступлениями и протестами имели место 483 теракта против представителей власти, советского и партийного актива и более 130 случаев поджогов имущества колхозов и совхозов (см. Таблица 1)

Таблица 1 Народные выступления против Советской власти в Казахстане в 1928-1932 гг.

Годы	Теракты против представителей власти, советского и партийного актива	Народные восстания и протесты, в том числе забастовки рабочих и выступления бедноты в защиту кулачества (без учета банд и откочетов)	Поджоги имущества колхозов и совхозов
1928	-	1	-
1929	143	79	17
1930 ⁵	139	241 ⁶	42
1931	178	77	68
1932	23	120	3
Итого	483	518	130

Источник: ЦГА РК Ф. 5. Оп. 20. Д. 87. Л. 109; ЦГА РК Ф. 5. Оп. 20. Л. 83-111; Архив Президента РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5192. Л. 2.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 3. Конец 1930–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: РОССПЭН, 2000. 1008 с. (С. 353, 427).

Динамика количества восстания показывает, что в 1928-1932 г. восстания охватили почти весь Казахстан.

Следует отметить, что в Справках, донесениях, докладных записках, информационных сводках и других материалах ОГПУ с начала протестных движения одним из форм антисоветских проявлении наравне с противодействии к хлебозаготовительным мероприятиям, злостной агитации, поджогов, распространения листовок, выступления бедноты, забастовки рабочих и др. указывались **банды**.

Кроме того, народные выступления и протесты во всех проявлениях в официальных документах советских, партийных и карательных органов (ПП ОГПУ СССР по Казахстану, командования САВО и частей других военных округов), например, в Сводках о бандитизме в Актюбинской области за 1930 г. [24], в Сводках о борьбе с бандитизмом ПП ОГПУ Казахстане [25], Сводках Восточного отдела ПП ОГПУ Казахстана по банддвижению [26] и др. обозначались банддвижениями, бандитскими выступлениями, **контр-революционными** восстаниями, а их участники - бандитами, группы – бандами, шайкой. Например, в «Списке сотрудников ПП ОГПУ в Казахстане, оперативных групп и добровольных отрядов, принимавших участие в ликвидации банд за 1929-1930 год, составленный 25 июня 1930 г., где представлены фамилии, имена, отчество и занимаемая должность сотрудников ПП ОГПУ, руководивших военными операциями над подавлением народных выступления и дата операции, все руководители восстания указываются главарями банды, а народные протестные выступления - выступлениями банд. В этом документе только два события (Бетбаккаринское, Балхашское) названы восстаниями [26]. И в «Списке сотрудников ПП ОГПУ в Казахстане, членов оперативных групп и добровольных отрядов принимавших участие в ликвидации банд за 1931 год, характер народных протестов указаны в графе «наименование банды, окраска и фамилия главаря банды» определениями «вооруженное банд кочевка, повстанческое банд движение, банда» и др. [27].

Поэтому отмечаем, что перед исследователями стоит задача, которая до сих пор еще ждет своего глубокого изучения. Исследователи должны дать объективную оценку тем «банддвижениям», чьи вынужденные действия в годы противостояния («навязанной гражданской войны в казахском ауле» - из Заключения Парламентской комиссии 1992 г.), в годы голода, хаоса и трагедии народа были попытками сохранить свою жизнь, традиционную структуру жизнедеятельности казахского народа, но заклейменный ярмом «бандитизм», во всех правовых документах советского периода и не снятые плоть до сегодняшних дней. Реабилитировать имена тех «бандитов» которые были физически уничтожены во время ликвидации «банд», «бандгруппировок». Т. е. дать оценку представителям категории «бандиты» и заявить, что не все бандитские движения относятся к категории бандитизм, которые попадали под статьи УК РСФСР и не все

⁵Данные за 1930-1931 гг. были введены в научный оборот ученым Т. Омарбековым в книге: Омарбеков Т. Зобалан. – Алматы: Санат. – 1994. – 144 б. с. 372; и в его доработанном варианте: Омарбеков Т. О 1929 – 1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. – 480 бет. С. 427.

⁶В книге Козыбаева М.К., Алдажуманова К.С. и Абылхожина Ж.Б. указывается, что по данным ОГПУ в 1930 году среди крестьян было около 300 восстания и волнения: Ж.Б. Козыбаев М.К., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. Алматы, 1992. 36 с. с. 19.

группы, которые в документах ОГПУ, советско-партийных органов формулируются определением «банды», «бандшайки», «шайки» являются «контрреволюционными организациями», «бандами». Как отметил в своих работах известный ученый-историк, первый руководитель группы Госкомиссии по разработке категории восстания и протесты Т.О. Омарбеков, пришло время снять это обвинение.

Такие определения, приклеенные ко всем формам народных протестных движения присущи всем официальным документам советских, партийных, карательных-правовых органов и не изменились вплоть до периода независимости Казахстана. В связи с тем, эта категория не признавалась правовыми органами как категория подлежащих к реабилитации.

К протестным движениям также относится *откочевочное движение*, которые тесно переплетались с повстанческими движениями. Об этом говорилось еще в 1930-е годы, когда в казахских аулах свирепствовал голод, несмотря на махину репрессивных акции карательных органов протесты к антинародным реформам Советской власти участились, и они сопровождалась откочевкой и беженством населения. Например, в Справке Особого отдела ПП ОГПУ об откочевках из Казахстана в пределы Туркмении и Каракалпакии от 25 февраля 1932 г. отмечается, что «с развитием и обострением классовой борьбы в степи (1928-1929-1930 и 1931 гг.) прежние нормальные хозяйственные откочевки (например хозяйственные кочевки крупных казахских родов «Адай» и «Табын», населяющих так называемые Адаевские степи - АИК) резко нарушились и превратились в откочевки политические, иногда с ярко-выраженными бандитско-повстанческими настроениями и даже конкретными действиями (события 1931 года» [28, л. 4]. Здесь имеется ввиду Адайское восстание шаруа – АИК. Документ свидетельствует в том, что «хозяйственно-авторитетная байско-родовая верхушка родов «Адай» и «Табына» организуя ожесточенное сопротивление политическо-хозяйственным мероприятиям советской власти, выбрасывает антисоветские, повстанческо-религиозные лозунги и продолжает в 1931 г. массовое бандитско-повстанческое и откочевочное движение...» [28, л. 5].

В документах ОГПУ 1930-х гг. отмечалось, что основными причинами откочевки населения являлись: при откочевках в Китай – нажим на байскую верхушку, в связи с проведением хозяйственно-политических кампании (хлебозаготовка, скотозаготовки, шерстогаготовки и т.д.), стремление байства избежать выполнения наложенных на них обязательств и могущих быть репрессий, закрытие мечети, наступление на кулачество и др. [29, Л. 3, 5].

Также основными причинами массовых откочевки ответработники в секретных переписках называли продовольственные затруднения, напряженность хлебозаготовительного плана, сопровождавшаяся с перегибами, а также отказ в помощи бедноте со стороны властей [29, Л. 7].

Преобладающим большинством откочевников-беженцев были группы бедноты и середняков. Например, с весны 1930 года по январь 1931 г., по далеко неполному учету откочевками по Казахской ССР, внутри его и за пределы, было охвачено всего 34577 хозяйств, из них: байских 1014 хозяйств, середняцких 1817, бедняцких 2167, колхозников 54 хозяйства и неподразделенных на социальные группы 29525 хозяйств. Преобладающее большинство из них относится к группам бедноты и середняков [29, Л. 2].

Таким образом, официальные документы карательных органов советской власти в годы гражданского противостояния указывали, что откочевочное движение является одним из форм протеста казахского населения против аграрной политики Советской власти. Данная проблема как предмет изучения был поставлен перед исследователями Омарбековым Т.О., Алдажумановым К.С., Алланиязовым Т. и имеет свои результаты [7; 8; 30 и др.] Проблема многогранная и требует еще более углубленного, системного и комплексного изучения.

Также работах казахстанских историков подсчитаны цифровые данные по численности восстания и протестных движения, а также их участников, руководителей, привлеченных к уголовной ответственности [7; 8; 31; 32]. Учитывая, сверяя и дополняя результаты исследований ученых с данными новых документов стараемся скорректировать примерное количество восстания и протестных выступлений, и численности участников за 1928-1932 гг.

Но сопоставляя данные по одному тому же восстаниям замечаем, что цифры разнятся. Надо отметить, что сведения ОГПУ являются конечным в подсчете количества анти советских выступлений и численности их участников. Эти сведения дают более точные данные чем другие источники. Несмотря на это, нельзя считать их учет точным. Например, в Справке ОГПУ об антисоветских проявлениях в деревне в связи с хлебозаготовками с начала хлебозаготовительной кампании⁷ по 4 ноября 1929 г. отмечается, что с начала хлебозаготовительной кампании зарегистрировано по Союзу 91 массовых выступлений (в Казахстане 11, в

⁷ Хлебозаготовительная кампания начиналась в июле

том числе одно вооруженное выступление) крестьян. Из них в 67 случаях количество участников было установлено [33, С. 90]. Т.е. установить точное число участвовавших проблематично. В докладе командования 11-й Краснознаменной кавалерийской дивизии в Казкрайком ВКП (б) «О боевых действиях особой оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 г.» написано, что число повстанцев, «осаждавших» Иргиза было не 3000 а 1300. В Справке же Начальника 11-отд ОО ОГПУ от 22.10.1931 г. имеются сведения о 2900 участников Иргизского восстания [20, л. 316]. Цифры разнятся.

Также в Справке ОГПУ Начальника 11-отд ОО ОГПУ от 22.10.1931 г. имеются сведения о 500 участников восстания Акмурзы. [20, л. 315], тогда как справка 1964 г. «Справка ОГПУ 1964 г. о восстании в Казалинском районе Кызыл Ординской области под руководством религиозных авторитетов Тосова Акмурзы и имама Максума» отмечает, что в феврале-марте в восстании под предводительством Тосова Акмурзы повстанцев вначале было 200 человек, середине увеличилась до 3000. Поэтому, считаем, что вопрос по уточнению численности участников народных выступлений остается актуальным.

Заключение.

Участники восстания были осуждены по статьям 58 и 59 УК РСФСР от 1926 г. Основанием для репрессий участников народных восстаний протестов стали нормативно-правовые акты, установки и указания политического руководства (центральных, республиканских, местных партийных и советских органов), а также документы союзных и республиканских карательных органов.

Выступления, протесты, восстания и другие формы противостояния тружеников к антинародным компаниям большевицко-сталинской власти характеризовалась как «обострением классово-борьбы», подавлялись государственно-вооруженной силой, а участники преследовались военно-правовым путем, что в действительности стали угнетением и насильственным подавлением воли народа.

Учитывая антинародную, репрессивную суть реформ, волонтаристских методов их проведения, а также цели и задачи восстания, хода и последствия протестных событий считаем, что все участники восстания и протестных движения во всех их проявлениях подлежат к реабилитации, как жертвы репрессивной политики Советской власти.

Список использованной литературы:

- 1 *Постановление ЦК ВКП(б) «О конфискации хозяйств и высылке наиболее крупных скотоводов». 9 августа 1928 г.» / Архив Президента Республики Казахстан (далее АПРК) Ф. 141. Оп. 1. Д. 2067.*
- 2 *«Инструкция по применению постановления ЦИК и СНК КАССР от 27 августа 1928 г. «О конфискации и выселении байских хозяйств» / ЦГА РК Ф. Р-30. Оп. 1. Д. 813.*
- 3 *Сактаганова З.Г. «Ашаршылық - Великий джунт» 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы». - Вестник КарУ, 2021, - №2. - С. 117-128.*
- 4 *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 864 с.*
- 5 *АПРК Ф. 719. Оп. 3. Д. 217.*
- 6 *Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруалықтарын тәркілеу туралы», 1928 жылғы 13 қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу мен жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы», 1930 жылғы 19 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулыларын зерттеу жөніндегі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы комиссиясының Қорытындысы // Егеменді Қазақстан. – 1992. – 22 желтоқсан, № 292 (20367). – 1-3 б.*
- 7 *Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С., Абылхождин Ж.Б. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. – Алма-Ата, 1992. – 35 с.*
- 8 *Омарбеков Т.О. 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. – 480 бет.*
- 9 *Алдажуманов К.С. Крестьянское движения сопротивления коллективизации и политические репрессии в Казахстане // Народ не безмолвствует. Под.ред. М.Н. Пономарева. – Алма-Ата, 1996. – С.12-20.*
- 10 *Жұмағұлов Б. Сұрқия саясат сойқаны. – Алматы: Үш қиян, 2021. – 312 б.*

11 Алланиязов Т.К., Таукенов А.С. Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929-1931 годы). – Алматы: ОО «OST- XXI век», 2009. – 424 с.

12 Омарбеков Т.О. Кеңестік биліктің зомбылығына қарсы халықтың қарсылығы: жаңа деректер куәлігі (1929-1932 жж.) // «Қазақстандағы ХХ ғасырдың 30-шы жж. басындағы ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға мәжбүрлі көші-қоны: зерттеу мәселелері» = «Голод начала 30-х гг. ХХ века в Казахстане и вынужденные миграции казахов на сопредельные территории: проблемы исследования»: респ.- тәжірб. конф. мат-ры. / Құраст. А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, Р.Ж. Байдалы. – Алматы: Литер М, 2021. – 296 б. – Каз., рус.

13 АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д. 2953.

14 ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 20. Д. 87.

15 ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 20. Д. 88.

16 Стамишлов Е. Аралтөбе көтерілісі: тарихы мен тағылымы // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 4(24). Октябрь-декабрь, 2020.

17 Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы, 1992. – 36 с.

18 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2874.

19 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (ХХ ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы ХХ века). Т. 4. Народные восстания и протесты в Казахстане в 1920-1930-х гг. Сборник документов и материалов. Составители: А.С.Мусағалиева, С.А. Касымов, М.М. Козыбаева, Б. Әбдіғалиұлы, Г.Т. Исахан, М.Г. Жылысбаева, Т.К. Алланиязов, Л.А. Гривенная / Под общ.ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 536 с.

20 АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.5052.

21 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. Documents and materials]. В 5-ти т. / Т. 3. Конец 1930–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2000. – 1008 с.

22 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). – 2005. – 840 с.

23 Алдажұманов К. «Национально-освободительное движение 1916 года и крестьянские восстания 1929-1932 гг.: проблемы преемственности // Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер, движущие силы, уроки / Материалы международной научно-теоретической конференции (Алматы, 1996, 18 октября). – Алматы: Фонд «XXI век». – 1997. – С.88-94.

24 Спец архив КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 476.

25 Спец архив КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 477.

26 Спец архив КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 478.

27 Спец архив КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 485.

28 Спец архив КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 493.

29 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5076.

30 ХХ ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орталық Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: Ұжымдық монография / А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, С.Н. Мамытова, З.К. Қурманов, Ө.И. Исенов, А.С. Мұсағалиева, Р.Ж. Байдалы, Р.Д. Кубеев. – Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. – 259 б.

31 Алланиязов Т.К. К вопросу о численности привлеченных к уголовной ответственности, осужденных и приговоренных к ВМН участников вооруженных выступлений и повстанческих движений 1929-1931 годов в Казахстане // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Научно-методологические основы полной юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане: новые категории жертв репрессий» – Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2022. – 224 с. (15-20).

32 Омаров М. Расстрелянная степь / Документальное повествование. – Алматы: Ғылым. 1994. – С. 3-56.

33 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (ХХ ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы ХХ века). Т. 4. Народные восстания и

протесты в Казахстане в 1920-1930-х гг. Сборник документов и материалов. Составители: А.С. Мусагалиева, С.А. Касымов, М.М. Козыбаева, Б. Әбдіғалиұлы, Г.Т. Исахан, М.Г. Жылысбаева, Т.К. Алланиязов, Л.А. Гривенная / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 536 с.

Referenses:

1 Postanovlenie CzK VKP(b) «O konfiskacii hozyajstv i vy'sy'lke naibolee krupny'h skotovodov». 9 avgusta 1928 g.» [On the confiscation of farms and the expulsion of the largest pastoralists] / Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (hereinafter AP RK. F. 141. Op. 1. D. 2067. [in Russian]

2 «Instrukciya po primeneniyu postanovleniya CIK i SNK KazSSR ot 27 avgusta 1928 g. «O konfiskacii i vy'selenii bajskix hozyajstv» [On the confiscation of bais' farms] / CzGA RK F. R-30. Op. 1. D. 813. [in Russian]

3 Saktaganova Z.G. «Asharshy'ly'k- Velikij dzhut» 1931–1933 gg. v Central'nom Kazahstane: k postanovke problemy» [Asharshylyk - Great Jute" 1931–1933 in Central Kazakhstan: to the formulation of the problem]. - Vestnik KarU, 2021, - №2. - S. 117-128. [in Russian]

4 Sovetskaya derevnya glazami VChK–OGPU–NKVD. [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD.] 1918–1939. Dokumenty` i materialy`. V 4-x t. / T. 3. 1930–1934 gg. Kn. 1. 1930–1931 gg. / Pod red. A.Berelovicha, V. Danilova. – M.: «Ros'sijskaya politicheskaya e`nciklopediya» (ROSSPE`N), 2003. – 864 s. [in Russian]

5 AP RK F. 719. Op. 3. D. 217.

6 Kazahstan Ortaly'k Atkaru Komiteti men KAKSR Xaly'k Komissarlary` Kenesinin 1928 zhy'lygy` 27 tamy`zdagy` «Baj sharualyktaryn tarkileu turaly`» [On the confiscation of Bay farms], 1928 zhy'lygy` 13 qyrkujektegi «Asa iri zhane zhartylaj feodal bajlardy` tarkileu men zher audaruga karsy` areket zhasagany` yshin kylmystyk zhauptylyk turaly», 1930 zhy'lygy` 19 akpandagy` «Zhappaj uzhy`mdastyru audandarynda auyl sharuashylygyn socialistik zholmen kajta kurudy` nygajtu zhonindegi zhane kulaktar men bajlarga karsy` kuyres zhonindegi sharalar turaly`» kaulylaryn zertteu zhonindegi Kazahstan Respublikasy` Zhogargy Kenesinin Toralkasy` komissiyasynyn Korytyndysy` // Egemendi Qazaqstan. – 1992. – 22 zheltoksan, № 292 (20367). – 1-3 b. [in Kazakh]

7 Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S., Abylxozhin Zh.B. Kollektivizaciya v Kazaxstane: tragediya krest`yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. – Alma-Ata, 1992. – 35 s. [in Russian]

8 Omarbekov T.O. 1929–1931 zhyldardagy` halyk koterilisteri: Zertteu [Popular uprisings 1929–1931: a study]. – Almaty: «Arys» baspasy, 2018. – 480 bet. [in Kazakh]

9 Aldazhumanov K.S. Krest`yanskoe dvizheniya soprotivleniya kollektivizacii i politicheskie repressii v Kazaxstane [Peasant collectivization resistance movements and political repressions in Kazakhstan] // Narod ne bezmolstvuet. Pod.red. M.N. Ponomareva. – Alma-Ata, 1996. – S.12-20. [in Russian]

10 Zhumagulov B. Surkiya sayasat sojkany [Harsh politics]. – Almaty: Ysh kiyan, 2021. – 312 b. [in Kazakh]

11 Allaniyazov T.K., Taukenov A.S. Poslednij rubezh zashhitnikov nomadizma. Istoriya vooruzhenny`x vy`stuplenij i povstancheskih dvizhenij v Kazaxstane (1929-1931 gody`) [The last frontier of the defenders of nomadism. History of armed demonstrations and insurgent movements in Kazakhstan (1929-1931)]. – Almaty: OO «OST- XXI vek», 2009. – 424 s. [in Russian]

12 Omarbekov T.O. Kenestik biliktin zomby'ly'gy`na karsy` xaly'kty`n karsy'ly'gy`: zhana derekter kualigi (1929-1932 zhzh.) [Popular resistance against the arbitrariness of Soviet power: new data (1929-1932) testify.] // «Kazakstandagy` XX gasy`rdy`n 30-shy` zhzh. basy`ndagy` asharsy'ly'k zhane kazaktardy`n korshiles aumaktarga mazhburli koshi-kony`: zertteu maseleleri» = «Golod nachala 30-x gg. XX veka v Kazaxstane i vy`nuzhdenny`e migracii kazaxov na sopredel`ny`e territorii: problemy` issledovaniya»: resp.- tazhirb. konf. matry`. / Kurast. A.I. Kudajbergenova, M.M. Kozybaeva, R.Zh. Bajdaly`. – Almaty: Liter M, 2021. – 296 b. – Kaz., rus. [in Kazakh]

13 AP RK. F. 141. Op.1. D. 2953.

14 CzGA RK. F. 5. Op. 20. D. 87.

15 CzGA RK. F. 5. Op. 20. D. 88.

16 Stamshalov E. Araltobe koterilisi: tarihy` men tagylymy [Araltobe uprising: history and lessons] // E`lektronny`j nauchny`j zhurnal «edu.e-history.kz». № 4(24). Oktyabr`-dekabr`, 2020. [in Kazakh]

17 Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S., Abilkozhin Zh.B. Kazakstandagy` kushpen kollektivtendiru: korly`k pen zorly`k. [Forced collectivization in Kazakhstan: humiliation and violence. - Almaty, 1992. - 36 s.] – Almaty, 1992. – 36 s. [in Kazakh]

18 AP RK. F. 141. Op. 1. D. 2874.

19 Sayasi kugy`n-surgin kurbandary`n toly`k aktau zhonindegi Memlekettik komissiyany`n materialdary` (XX gasy`rdy`n 20-50 zhyldary`) = Materialy` Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskix repressij (20-50 gody` XX veka). T. 4. Narodny`e vosstaniya i protesty` v Kazaxstane v 1920-1930-x gg. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli: A.S. Musagalieva, S.A. Kasy`mov, M.M. Kozy`baeva, B.Abdigaliuly`, G.T. Isaxan, M.G. Zhyly`sbaeva, T.K. Allaniyazov, L.A. Grivennaya / Pod obshh.red. E.T. Karina. – Astana, 2022. – 536 s. [in Kazakh]

20 AP RK. F. 141. Op. 1. D. 5052.

21 Tragediya sovetsoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. Dokumenty` i materialy`. V 5-ti t. / T. 3. Konecz 1930–1933 / Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy`. – M.: ROSSPE`N, 2000. – 1008 s. [in Russian]

22 Sovetskaya derevnya glazami VChK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty` i materialy`. V 4-x t. / T.3. 1930–1934 gg. Kn. 2. 1932–1934 gg. / Pod red. A. Berelovicha, [V. Danilova]. – M.: «Rossijskaya politicheskaya e`nciklopediya (ROSSPE`N). – 2005. – 840 s. [in Russian]

23 Aldazhumanov K. «Nacional`no-osvoboditel`noe dvizhenie 1916 goda i krestyanskie vosstaniya 1929-1932 gg.: problemy` preemstvennosti // Nacional`no-osvoboditel`noe dvizhenie v Kazaxstane i Srednej Azii v 1916 godu: xarakter, dvizhushhie sily`, uroki / Materialy` mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoy konferencii (Almaty`, 1996, 18 oktyabrya). – Almaty: Fond «XXI vek». – 1997. – S.88-94. [in Russian]

24 Specz arxiv KNB RK. F. 9. Op. 1. D. 476.

25 Specz arxiv KNB RK. F. 9. Op. 1. D. 477.

26 Specz arxiv KNB RK. F. 9. Op. 1. D. 478.

27 Specz arxiv KNB RK. F. 9. Op. 1. D. 485.

28 Specz arxiv KNB RK. F. 9. Op. 1. D. 493.

29 AP RK. F. 141. Op. 1. D. 5076.

30 XX gasy`rdy`n 30-zhzh. basyndagy zhappaj asharshylyk kezenindegi Ortalyk Aziya respublikalary` men Resejdegi kazak bosky`ndary`: Uzhy`mdy`k monografiya / A.I. Kudajbergenova, M.M. Kozy`baeva, S.N. Mamy`tova, Z.K. Kurmanov, O.I. Isenov, A.S. Musagalieva, R.Zh. Bajdaly`, R.D. Kubeev. – Almaty`: «Madiyar` ZhK, 2022. – 259 b. [in Kazakh]

31 Allaniyazov T.K. K voprosu o chislennosti privlechenny`x k ugolovnoj otvetstvennosti, osuzhdenny`x i prigovoreny`x k VMN uchastnikov vooruzhenny`x vy`stuplenij i povstancheskix dvizhenij 1929-1931 godov v Kazaxstane // Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Nauchno-metodologicheskie osnovy` polnoj yuridicheskoy i politicheskoy rehabilitacii zhertv politicheskix repressij v Kazaxstane: novy`e kategorii zhertv repressij» – Almaty`: Institut istorii i e`nologii im. Ch.Ch. Valixanova, 2022. – 224 s. (15-20). [in Russian]

32 Omarov M. Rasstrelyannaya step` / Dokumental`noe povestvovanie. – Almaty: Gyly`m. 1994. – S. 3-56. [in Russian]

33 Sayasi kugyn-surgin kurbandary`n tolyk aktau zhonindegi Memlekettik komissiyany`n materialdary` (XX gasy`rdy`n 20-50 zhyldary`) = Materialy` Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskix repressij (20-50 gody` XX veka). T. 4. Narodny`e vosstaniya i protesty` v Kazaxstane v 1920-1930-x gg. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli: A.S. Musagalieva, S.A. Kasy`mov, M.M. Kozy`baeva, B. Abdigaliuly`, G.T. Isaxan, M.G. Zhyly`sbaeva, T.K. Allaniyazov, L.A. Grivennaya / Pod obshh. red. E.T. Karina. – Astana, 2022. – 536 s. [in Kazakh]

УДК 94 (574)
IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.028>

M. Bekmagambetova*¹, R. Bekmagambetov¹, A. Bimoldanova²

¹*Candidate of Sciences (History), Professor, KRU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan*

<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>,

<https://orcid.org/0000-0002-4189-5766> E-mail: Maisara75@mail.ru

²*Master of History, KazNPU named after Abay, Almaty, Kazakhstan*

<https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>

³*Phd, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

<https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>, E-mail: aigul.bimoldanova@gmail.com

HISTORY OF SOVIET CHILDHOOD: CONTEMPORARY FOREIGN AND DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

Abstract

This article is one attempt to analyze contemporary scientific literature on Soviet childhood from an anthropological perspective. It should be noted that the institution of childhood as a scientific field is gaining momentum, but there is already a certain narrative. In the post-Soviet period, the scientific discourse of the history of childhood has expanded considerably. The purpose of this article is to conduct an analytical review of contemporary historical works devoted to the history of Soviet childhood. Results. At the present stage, there is a lack of comprehensive studies with a multifaceted and polybiographical approach, demonstrating assessments of changes in children's life experiences in different places, during different periods of Soviet history. The analysis of contemporary historiography of the raised problem allows us to distinguish three main groups of researches characterizing different aspects of the "Soviet project of childhood" and peculiarities of its realization in practice. The first group includes works that provide a cultural and historical analysis of Soviet childhood, mostly through works on Soviet everyday life. The second group of studies is devoted to the Soviet state policy in the field of childhood and its determinants. The next block demonstrates the socio-cultural institution of Soviet childhood in Kazakhstan. The generalizing tendency of all directions is the attempt to overcome the established myth of "happy Soviet childhood".

Keywords: historical science, historiography, history of childhood, everyday life, public policy, ideology.

Acknowledgement: *This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19678146)*

Бекмагамбетова М.Ж. *¹, Бекмагамбетов Р.К. ¹, Бимолданова А.А. ²

¹*к.и.н., профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова,*

г. Костанай, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>, E-mail: Maisara75@mail.ru

²*к.и.н., ассоциированный профессор,*

Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, г.Костанай, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0002-4189-5766> E-mail: dr_bekmagambetov@rambler.ru

³*PhD, ст. преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,*

г. Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>, E-mail: aigul.bimoldanova@gmail.com

ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ДЕТСТВА: СОВРЕМЕННАЯ ЗАРУБЕЖНАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Аннотация

Данная статья одна из попыток осуществить анализ современной научной литературы по советскому детству с позиции антропологии. Надо отметить, что институт детства как научное направление набирает обороты, но уже имеется определенный нарратив. В постсоветский период научный дискурс истории

детства значительно расширился. Цель данной статьи провести аналитический обзор современных исторических работ, посвященных истории советского детства. Результаты. На современном этапе отсутствуют комплексные исследования с многосторонним и полибиографическим подходом, демонстрирующий оценки изменений в детском жизненном опыте, происходящем в разных местах, в разные периоды советской истории. Анализ современной историографии поставленной проблемы позволяет выделить три основные группы исследований, характеризующих разные аспекты «советского проекта детства» и особенности его реализации на практике. К первой группе относятся труды, где проводится культурно-исторический анализ советского детства, в основном через работы по советской повседневности. Вторая группа исследований посвящена советской государственной политике в области детства и определяющим ее факторам. Следующий блок демонстрирует социокультурный институт советского детства в Казахстане. Обобщающей тенденцией всех направлений является попытка преодолеть сложившийся миф «счастливого советского детства».

Ключевые слова: историческая наука, историография, история детства, повседневность, государственная политика, идеология.

Благодарность: Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19678146).

М.Ж. Бекмагамбетова^{1*}, Р.Қ. Бекмагамбетов¹, А.А. Бимолданова²

¹ т.ғ.к., профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>, E-mail: Maisara75@mail.ru

² т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0002-4189-5766> E-mail: dr_bekmagambetov@rambler.ru

³ PhD, аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>, E-mail: aigul.bimoldanova@gmail.com

КЕҢЕСТІК БАЛАЛЫҚ ШАҚТЫҢ ТАРИХЫ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМА

Аңдатпа

Бұл мақала антропология тұрғысынан кеңестік балалық шақ туралы заманауи ғылыми әдебиеттерді талдауға тырысудың бірі. Айта кету керек, балалық шақ институты ғылыми бағыт ретінде қарқын алуда, бірақ белгілі бір жетістіктер бар. Пост кеңестік кезеңде балалық шақ тарихының ғылыми дискурсы айтарлықтай кеңейді. Бұл мақаланың мақсаты кеңестік балалық шақ тарихына арналған заманауи тарихи жұмыстарға аналитикалық шолу жасау. Нәтижелер. Қазіргі кезеңде кеңестік тарихтың әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі жерлерде болып жатқан балалардың өмірлік тәжірибесіндегі өзгерістерді бағалауды көрсететін көп жақты және полибиографиялық тәсіл мен кешенді зерттеулер жоқ. Мәселенің заманауи тарихнамасын талдау "кеңестік балалық шақ жобасының" әртүрлі аспектілерін және оны іс жүзінде жүзеге асырудың ерекшеліктерін сипаттайтын үш негізгі зерттеу тобын анықтауға мүмкіндік береді. Бірінші топқа кеңестік балалық шақтың мәдени-тарихи талдауы, негізінен кеңестік күнделікті жұмыс арқылы жүргізілетін жұмыстар кіреді. Зерттеудің екінші тобы балалық шақтағы кеңестік мемлекеттік саясатқа және оны анықтайтын факторларға арналған. Келесі блокты Қазақстандағы кеңестік балалық шақтың әлеуметтік-мәдени институты көрсетеді. Барлық бағыттардың жалпылама тенденциясы - "бақытты кеңестік балалық шақ" мифін жеңуге тырысу.

Кілт сөздер: тарих ғылымы, тарихнама, балалық шақ тарихы, күнделікті өмір, мемлекеттік саясат, идеология.

Алғыс айту: Зерттеуге Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржылай қолдау көрсетті (грант № AP 19678146).

Introduction. The topic of childhood, being interdisciplinary, for a long time was in the focus of attention and was the object of study of pedagogy, sociology, psychology and philosophy. Only with the development of historical anthropology this phenomenon attracted the attention of historians. With the publication of F. Arjes's work "The Child and the Family under the Old Order", childhood began to be perceived not only as a stage in human life, but as a social phenomenon with its own history. The history of childhood as a direction was actively developed in foreign historiography. As for Russian historiography, it is considered that it is approaching the formalization of this direction in its structure. Kazakhstan's historical science is marked by only fragmentary studies touching on certain aspects related to children's history.

Materials and Methods. Due to the historiographical nature of the article, a number of historiographical methods were used. This historical-comparative method allowed us to analyze the dynamics of research on the history of childhood, to trace the general and special in the studies of scientists. The historical-typological method allowed us to divide the entire body of historical works on childhood, using this method we identified three groups of works on the history of Soviet childhood. The historical and systematic method for the problem of research allowed us to demonstrate the influence of political and ideological factors on the analyzed publications.

Implementation of the principle of historicism made it possible to consider the stated topic in the research throughout, as the topic became the object of study, it is the mid-twentieth century to the present. At the same time, the views of scholars on the history of childhood were considered in relation to other processes.

Discussion. Sinova I.V. analyzes Russian and foreign historiography on childhood in the period from the second half of the XIX to the beginning of the XX century, noting that the history of childhood at that time was not widely reflected in scientific historical research and now this topic is of sourceological interest [1, p. 25].

M.V. Romashova, analyzing the research on the phenomenon of childhood in the Soviet period, identifies the main themes: concepts of childhood, reflecting the changing views of adults about children and their place in society and the reconstruction of the world of children as historical objects and subjects, leaving different testimonies about themselves [2].

O.E. Kosheleva considers the influence of the ideas of F. Aries' book "The Child under the Old Order" on Russian and foreign studies of childhood history, considering it fair to conclude that they paid attention to childhood as a subject of research only in passing [3, p.26]. E.V. Burlutskaya gives an overview of the historiography of childhood and believes that the study of such a multidimensional phenomenon as the world of children is most effective in the context of social history [4, p.151].

Among foreign researchers we can single out the work of Kelly K., who considered some specific problems of research on the history of childhood, noting that social history and ethnography are useful in research on the history of childhood [5]. Similarly, historiographical problems were raised by Ping-chen Xiong, Margaret L. King, and Bianca Premo [6,7,8]. The expansion of source material was considered by D. Hodgson. In his article he considers the possibility of greater use by historians of children's drawings as documentary evidence. Children are still seen but not heard for much of history, and efforts to address this problem are hampered by a well-known source problem [9].

Results. An analysis of contemporary historiography allows us to distinguish three main groups of studies characterizing different aspects of the "Soviet project of childhood" and the peculiarities of its implementation in practice.

1. Cultural and Historical Analysis of Soviet Childhood. This group of studies includes works devoted directly to the history of Soviet childhood. In the works of the Soviet period in the USSR this topic was practically not investigated. Under ideological pressure on the authors, the conclusions and results of their publications were reduced to stating the continuous growth of social security and improvement of children's living conditions during the period of developed socialism.

In the early 1990s, myths about a happy Soviet childhood began to be debunked, criticizing the activities of the Pioneer organization, which too early involved children in the social and political life of the country and manipulated the immature consciousness of children. A new stage in the study of the history of Soviet childhood begins, and the scope of research is greatly expanded.

In contemporary literature one can encounter different opinions about the level of development of such a historiographic trend as the history of childhood in Russia and the former Soviet republics. Some authors believe that it is too early to talk about the existence of such a subject area of study, while others use specific examples to prove its active formation on the basis of the legacy of F. Aries and his followers.

II. I. Arapova draws attention to some contradictions in the study of children's daily life in the Soviet period. In particular, she notes that school everyday life has been studied much more extensively than extracurricular activities. Meanwhile, the reconstruction of extracurricular everyday life is of particular importance because the

street, the family, and additional education also acted as crucial factors in both socialization and ideological "processing" of Soviet children's worldview [10, p.30]. M.V. Romashova gives a more detailed assessment of contemporary Russian historiography of Soviet childhood and the main approaches to the study of childhood history [2].

Among the most recent studies of children's everyday life in the Soviet period are the works of V.D. Kupriyanov and A.V. Kudryashev. In particular, in a series of articles by V.D. Kupriyanov on the basis of structured interviews the author carries out a historical reconstruction of romantic relationships and friendship of Soviet schoolchildren in pioneer camps, the image of pioneer counselors in the 1960-80s, the relationship between child and adult in a pioneer camp. [11, 12]. The author drew on 139 interviews of respondents born between 1953 and 1973 across Russia in 2017-2019. The study pays special attention to the very common situation when a trip to a pioneer camp was undesirable for a child. The author concludes that in most cases (75%) children's reactive behavioral strategies did not involve independent overcoming of discomfort, for example, escape from the camp, but were expressed in various pranks. The reaction of the pioneer leaders to the pranks, in most cases, was limited to formal and normative measures [11, p.52].

A. On the basis of his analysis of periodicals from the 1920s-60s, Kudryashev reconstructs a prototype of the modern "zatseping"-child pranks on city transportation. This study is of interest in the context of the author's analysis of the systematic work of the authorities and public organizations, which was carried out in order to combat children's injuries on transport and often also appealed to ideological tools of influence on teenagers [13]. In another of his works, A. V. Kudryashev attempted to reconstruct changes in the lives of Soviet schoolchildren in the 1960s and 1970s. The example of chewing gum shows such historical trends as the global "consumer revolution," fluctuations in official discourse under the pressure of social realities, and the Cold War [14]. Another interesting work by this researcher, co-authored with B. V. Kupriyanov is devoted to the reconstruction of extracurricular everyday life of Soviet children in 1959-1988 based on the materials of the most popular children's newspaper Pionerskaya Pravda. The authors highlight classic subjects for children's Soviet periodicals - adventures, dreams and fantasies, ritual practices and behavioral scenarios, external appearance and clothing, and gender differences of Soviet pioneers [15].

Using the concept of socialist realism as an interpretive framework, M. Rütters explores the visual construction of the space of "happy Soviet childhood" in provincial contexts. The sources of the study were photo albums of pioneer summer camps of the 1960s and 1970s, located in the Southern Urals and the Moscow region, as well as interviews with former camp leaders. It is especially noteworthy that the albums carried an ideological orientation, as they were prepared for regional contests for the best camp held by local party divisions. The paper focuses on the social practices of selecting and placing photographs and combining them with certain slogans and symbolic emblems. In addition, the author emphasizes the importance of pioneer camps as an important component of the Soviet cult of "happy childhood"[16].

In modern historiography of childhood there is a separate direction devoted to the history of children's everyday life in the so-called "epoch of Russian disasters" - the period of wars and revolutions. During such periods, children were especially vulnerable, often found themselves on the street and involved in vagrancy, fraud, theft, and were drawn into the adult criminal environment, alcoholism, and drug addiction. For example, A.Byford emphasizes that under conditions of revolutionary and military upheaval children became one of the most important "pillars" (in Foucault's sense) of mass intervention. It involved the involvement of relatively new forms of knowledge, experience, treatment and care as an explicit response to conditions that were experienced and presented as conditions of social crisis and collapse. Using the example of the "epidemic" of child suicides diagnosed after the 1905 Revolution, the detrimental psychological impact on children of World War I, and the Soviet government's fight against child criminality after the Civil War, the author shows the effects of internal and external shocks on children's daily lives [17]. Julie K. deGraffenried analyzes the priority problems and components of a child's everyday life using the example of "sacrificial childhood" during the Great Patriotic War [18].

J. Wojdon in his monograph analyzes the impact on Soviet schoolchildren of Communist propaganda through such a common tool as a reading book the author analyzes in detail the works of researchers dealing with propaganda, censorship, education, childhood, and the everyday life of Soviet schoolchildren. He concludes that literature, including textbooks, was one of the most common means of ideological influence on schoolchildren and of forming the stereotypes of consciousness "needed" by the authorities. Emphasizing the enormous role of schools in the process of socialization of children, the author notes that in the conditions of total poverty and the predominance of the rural population in the USSR, textbooks were often the first and only books for many children. This was actively exploited by Soviet propaganda, spreading "ideological stamps" in educational literature [19].

This article by S. Rajagopalan analyzes a selection of Russian digital video remixes of childhood from the late Soviet period that have been collected and posted online. In their creative and thoughtful structuring of images, these videos are intended to evoke resonant nostalgic memories for viewers. Three themes emerge in these videos, suggesting that this phase of life in the late Soviet Union had positive qualities: the sociality and healthy concerns, the longevity and accessibility of things, and the historical specificity (in other words, Sovietness) of the experience. The commentary videos below represent an emotional memory site where nostalgia is paramount, but it must enter into dialogue with other competing emotions about the Soviet past in the mnemonic space of video sharing platforms. As a result, the emotional online work of remembering childhood becomes controversial and deeply political [20].

The first attempts to study certain aspects of Soviet children's everyday life are also characteristic of studies devoted to children of the former Soviet republics. Such studies are especially important because they help us realize the multidimensionality of the problem posed and reveal the specifics of the development of the Soviet periphery, which in some cases was in opposition to the central government. Thus, the article I. Skubii explores toys and their consumer spaces as part of the history of early Soviet childhood in Ukraine. Particular attention is paid to the influence of Communist ideology on the definition of the role of toys in the education of children. In doing so, it highlights various spaces created in Ukraine for the collective consumption of children and the material world of play, such as the children's department of the central department store and the Palace of Pioneers. The author proves that the low purchasing power of households and underdeveloped light industry made handmade play products an integral element of children's material culture, as well as an important part of children's everyday consumption practices. In the 1930s, growing tensions within Soviet society, Europe, and the world led to the militarization of childhood and the increased role of war toys [21].

A. Dolghi analyzes the formation of ethnology of childhood in the Republic of Moldova. The author notes that despite the fact that there are many sources for the study of Soviet childhood, it has not become the subject of a separate study. The work identifies key themes in the history of children's everyday life, the elucidation of which will contribute to a comprehensive understanding of ethno-social and cultural processes in the Soviet Socialist Republic of Moldova: the value universe of Soviet children; the family and state institutions in the life of children; the everyday life of children in educational institutions; the ideological content of educational programs and school textbooks; institutionalization of children through boarding schools and the social and political role of kindergartens and nurseries; games and toys of children; office [22, p.93].

2. State ideology in the field of Soviet childhood. This group of studies is devoted to the Soviet state policy in the field of childhood and its determinants.

A few years ago the undisputed leader of this direction was English historian Kelly, who argued that nowhere else was childhood experience as culturally and politically rich as in the USSR, but the history of Soviet childhood does not contradict the general processes of modernization of childhood in the West [23, 24]. The author has published a number of works in which she actively investigated the dependence of the history of childhood on steep turns of Soviet ideology and politics. In recent years there are many new researches supplementing, and in some cases - refuting - conclusions of K. Kelly.

M. Winkler views Stalinist state policy on childhood as a highly debatable issue. In her view, the history of children's everyday life in Russia is in its infancy and cannot compete with the vast amount of British and American studies of childhood. The author draws attention to the fact that a number of historians perceive Stalin's child policy in an extremely generalized way, while there is a very well argued opinion that the ideal of a "happy childhood" in the pre-war years did not survive after the summer of 1941, but was instead transformed into a new ideology of "sacrificial childhood". Accordingly, this monograph analyzes childhood under Stalinism from the perspective of different historiographical approaches [25].

According to I. Silova and Palandjian, children were a key element in the Soviet project of empire building, the reconfiguration of childhood, and the reconstruction of the colonial space itself. Children of different nationalities within the Soviet republics were supposed to be united by the Russian language and a sense of Soviet patriotism expressed in political slogans such as "friendship of all," "interethnic equality," and "internationalism." Educational programs and activities were used to promote the social and cultural "fusion" of all ethnic groups on the basis of the Russian language and culture. At the same time, the Soviet empire proclaimed the idea of "unity in diversity," granting national minorities the right to self-determination and some political autonomy in a socialist context. Drawing on postcolonial theory and critical geography research, this article analyzes how primers and the first Russian language textbooks of Russia, Armenia, Latvia, and Ukraine were used to shape Soviet childhood by ordering the minds, bodies, and habits of children and by "placing" them in the space and time of empire. In doing so, the aim of the study was to identify continuities, contradictions, and gaps in the vision of Soviet childhood - and

Soviet future in general - by traveling from the center of the empire (Moscow) to its geographically diverse peripheries (Armenia, Latvia and Ukraine) [26].

Another recent work by I. Silova is devoted to the political socialization of children under the conditions of the Soviet project of nation-state building. The peculiarities of this process were the simultaneous formation of a Soviet identity while promoting national languages and cultures. This ambitious nation-building project was clearly stated in the official school curriculum and was further developed through children's participation in political youth organizations. But children also learned about Soviet statehood through everyday practices. The author focuses on seemingly inconspicuous manifestations of nationalism, based on children's memories of the "destruction" of national foundations. This could be reflected in everyday experiences of wearing (or not wearing) a bow or exchanging jokes about bows in girls' hair [27].

A. Byford raises the problem of emphasizing ethno-racial differences in Soviet children. This was done within the framework of a special direction called "pedology of national minorities". Such an approach, according to the author, was part of the policy of the Soviet state to integrate the "backward" population of the outskirts into the political system of the country. It implied accelerated economic, social, and cultural "development" of peripheral regions. The author studied the "pedology of national minorities" through the examples of Uzbek children in Tashkent, Tatar children in Moscow, and children of remote ethnicities in Siberia. In attempting to describe and compensate for the contradictory relationship between normative "deviations" among Soviet children (who were supposed to be unified into a single political unit, primarily by expanding and standardizing the Soviet educational system) and ethno-racial "differences" among them in the specific context of early Soviet national policy, which aimed to combine a union federal structure with the ethno-national principle, the new trend of pedology encountered a knot of contradictions. The author of the article proves that this contradiction between "deviations" and "differences" reflected the central dilemma of Soviet modernity as a sociopolitical experiment: how to combine universalizing thinking and utopian aspirations with the "imperial" reality of haphazard diversity [28].

S. Pitkänen explores how photographs of leaders with children were used to propagandize the ideals of the USSR and Nazi Germany. The study was based on an analysis of two magazines, the Soviet propaganda magazine USSR at the construction site and the German women's magazine N.S. Frauen-Warte. The methodological basis of the study was the theory of representation by cultural theorist Stuart Hall. In the images related to children in the two magazines, not only certain similarities, but also significant differences were identified. Children were used to visualize - as well as to construct - the socialist or national-socialist idyll. They were also represented in photographs showing achievements in various fields, such as industry, housing, and nutrition. Moreover, Stalin and Hitler often posed in photographs with children, presenting themselves as creators of the future. Children were symbols of the coming new era, and the past was often portrayed in a bad light in both magazines. In the Third Reich, however, a more distant, mythical past was idealized, and imagined families of this distant past were often reconstructed as families of the future. In the Soviet Union during the period of construction, modern Soviet families were presented as idealized versions of the larger family of all Soviet peoples. In both magazines, pictures of children carried a certain semantic load, demonstrating that dreams of a better life would come true in the near future [29].

A study by K. Beger shows how a change in the USSR's foreign policy course may have changed the orientation of state policy on childhood as well. In particular, by calling for "peaceful coexistence" in 1956, Nikita Khrushchev ended the Soviet Union's long isolation. His turn in foreign policy did not go unnoticed at the famous Soviet pioneer camp Artek. Annual international summer shifts began to take place in Artek, and from the late 1950s children's delegations from both socialist and capitalist countries were invited to the camp. Consisting of a variety of activities aimed at promoting internationalism, friendship and solidarity, these shifts were aimed at creating a peaceful and unbiased image of the Soviet Union. The author analyzes unofficial pioneer contacts with peers from around the world, which sometimes contradicted official camp goals and challenged the staged celebration of socialist internationalism [30].

Within this historiographic strand are works devoted to identifying the specifics of state policy on childhood in the various Soviet republics. The study by J. Ulinskaitė uses the method of oral history to analyze memories of the imposition of discipline in post-Stalinist Soviet Lithuania. Similar practices were extended to children as well. According to surveys, special attention was paid to discipline formation in schools. In addition to the fact that the discipline of schoolchildren was shaped by teachers, their efforts were supplemented by the "invisible discipline of the collective." The author notes the ambiguous consequences of the widespread imposition of the cult of discipline - a sense of complete uncertainty in society, the contradictions between the individual and the collective, lack of understanding of who can be trusted. The greatest impact of totalitarian discipline was that children effectively internalized it and became its supporters [31].

The work I. Keştere, capturing and systematizing the experience of Soviet Latvia from 1945-1985, is devoted to finding an answer to the question of how the concept of forming a new Soviet man was presented and implemented in schools and how such a "state order" was perceived by teachers and students. The corpus of the study includes 26 textbooks, 265 school photographs, and 367 student questionnaires. Four discursive blocks of the "New Soviet Man" project were identified in order to realize the goals of the study, including sociobiological (gender, body, sexuality, and health), social (social class), spatial (nationality), and discourse of individuality (personality, character traits). Given that dictatorship inevitably generates conflicts of interest and resistance, the study allowed the authors to discover some minimal opportunities for the oppressed to express themselves. In particular, examples of student and teacher resistance to the creation of the new Soviet man were found, among them horizontal solidarity, avoidance, and slipping into the "gray zone." [32].

3. Sociocultural institution of the Soviet childhood in Kazakhstan. This block of research is related to the study of the history of childhood in Soviet Kazakhstan. It should be noted that the historiographical direction noted by us is at the stage of formation and is implemented, mainly, by foreign historians, and not purposefully. Some aspects of the raised problem, and in particular, the Soviet pedagogical education in Kazakhstan are analyzed in the study of O. Fimyar [33]. The author is based on the literature on Soviet education, interview data and respondents' experience in the Soviet school. Accordingly, a significant part of teachers' memories is related to Soviet children, the role of school in their socialization, educational work with them, their leisure activities. A key advantage of analyzing teachers' beliefs through the double lens of political sociology and autoethnography is the ability to capture their approaches to teaching and learning and the dependence of these approaches on the ideological orientation of state policy in the USSR. In M. A. Blackwood examines the personal papers of Fatima Gabitova, a writer and educator who became a victim of Stalinist repression as the "wife of an enemy of the people" in the Kazakh SSR. Her writings, which include journals, poems, letters, and memoir essays, could not help but touch on certain aspects of her Soviet childhood. The author believes that the formation of F. Gabitova's personality is an example of the fact that her childhood was influenced by the realities of life under Stalinism, but ultimately was not determined by the parameters of the Soviet system. Her memoirs are also interesting because she was familiar with the cultural and political elite of Kazakhstan, respectively, observed the realities of Soviet childhood in this environment. In general, according to the author, F. Gabitova's archive reflected the broad contradictions of Stalinism as a system that was both repressive and partisan.

Special works on the history of Soviet childhood in Kazakhstan are still insufficient. The dissertation research of A. Kulakhmetova aims to analyze the diverse perceptions of childhood in Kazakhstan. The author relies on various primary data, including in-depth interviews and surveys. The methodological basis of the work was formed by the concepts of sociology of childhood, which consider the state of childhood as a social experience. Although the dissertation predominantly examines state policy towards children after independence, a separate chapter is devoted to the Soviet project of childhood in Kazakhstan and the role played by children in traditional Kazakh families [34].

In the thesis of M. V. Kasıkcı examines children and childhood in Soviet Kazakhstan from 1928 to 1953. Exploring the images of children and for children, as well as focusing on the fate of children, the author questions the success of the Soviet regime in creating a new Soviet man. He suggests that the significance of Soviet ideological and cultural policies in the periphery was very limited, as mass violence and destruction took place in parallel. World War II mobilized Central Asians and integrated the masses into the Soviet social structure and political system. Numerous segments of Soviet society embraced the ideals of patriotism largely as a result of the war experience. Such an approach predetermines the need to reconsider the nature of Sovietization in Central Asia by questioning the priority role of communist ideology and the Cultural Revolution in shaping Soviet identity. The study brings together images of childhood, children's everyday experiences, and the memory of childhood. It provides a deeper and more comprehensive account of Sovietization in Central Asia and contributes to an understanding of Soviet childhood in the periphery. In addition, the author shows how images and discourses created in the center of the country have been adapted to local conditions and highlights the multiplicity of childhood experiences in the Soviet Union. In doing so, he makes the important point that local conditions shaped the world of childhood in Kazakhstan as much as central government policies did. The study shifts the focus on the problem of Sovietization from the cultural and intellectual elite to ordinary people [35].

Conclusion. Thus, analyzing the above studies, we can conclude that reference to the history of Soviet childhood in the works of domestic and international scholars is associated with a rethinking of the Soviet past in the context of values and behavioral patterns shaped by state ideology in the younger generation.

In general, the study of the interrelation of institutions and approaches in the implementation of Soviet state strategies for childhood was determined by the qualities of the Soviet child being formed. First, the Soviet child

should be a patriot, espousing the communist views of the ruling party, committed to the ideas of the socialist state. Second, the vector of state ideology was directed toward the education of labor values, supplemented by such qualities as justice, will, and collectivism in the context of Soviet socialist realism and by the examples of Soviet heroes and the exposure of capitalist anti-heroes.

In summarizing research on the institution of Soviet childhood in Kazakhstan, we should note, first, the growing interest in rethinking ideas about the universality of the Soviet child and the Stalinist era model of "happy childhood," and second, the substantiation of the institution of Soviet childhood in Kazakhstan as part of historical experience, which has often remained undocumented.

In general, the history of Soviet childhood, both in the entire post-Soviet space and directly in Kazakhstan, is in its formative stage. Soviet policy in the sphere of childhood in 1945-1965 has also been studied rather fragmentarily and mostly by foreign researchers. The historiographical situation around the history of children's everyday life serves as another fact confirming the relevance of the problem posed.

References:

1. Sinova I.V. *Istoriografija istorii detstva vtoroj poloviny XIX - nachala XX veka* [Historiography of childhood history in the second half of the 19th - early 20th century] // *Klio*. - 2014. - № 2 (86). - PP. 25-27 [in Russian].

2. Romashova M.V. *Deti i fenomen detstva v otechestvennoj istorii: novejschie issledovaniya, diskussionnye ploshhadki, sobytija*. [Children and the phenomenon of childhood in national history: the latest research, discussion platforms, events] // *Vestnik permskogo universiteta*. - 2013 - №2 (22). – PP.108-116 [in Russian].

3. Kosheleva O.E. *Filipp Ar'es i rossijskie issledovaniya istorii detstva* [Philippe Aries and Russian Childhood Studies] // *Vestnik RGGU*. - 2010. - N 15. - PP. 25-31 [in Russian].

4. Burluckaja E.V. *Detstvo v Rossii rubezha XIX-XX vv.: zapadnaja i otechestvennaja nauchnaja literatura o problemah, osobennostyah i istochnikah izuchenija* [Childhood in Russia at the Turn of the 20th—20th Centuries: Western and Russian Scientific Literature on Problems, Peculiarities, and Sources of Study] // *Vestnik orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. - 2022. - № 4 (44). PP. 151-168 [in Russian].

5. Kelli K. *Ob izuchenii istorii detstva v Rossii XIX-XX vekov* [On the study of the history of childhood in Russia in the 19th - 20th centuries] / *Kakoreja. Iz istorii detstva v Rossii i drugih stranah: Sb. statej i materialov. Sost. G.V. Makarevich. M.* - Tver': Nauchnaja kniga, 2008. – 386 p. [in Russian].

6. Hsiung, Ping-chen. *Treading a Different Path? Thoughts on Childhood Studies in Chinese History*. *Journal of the History of Childhood & Youth*, Jan 2008, Vol. 1 Issue 1, PP. 77-85

7. King Margaret L. *Concepts of Childhood: What We Know and Where We Might Go*. *Renaissance Quarterly* Volume: 60. Issue: 2. 2007, pp. 371-407.

8. Premo Bianca. *How Latin America's History of Childhood Came of Age*. *Journal of the History of Childhood & Youth*, Jan 2008, Vol. 1 Issue 1, pp. 63-76

9. Hodgson, Jack. *Accessing children's historical experiences through their art: four drawings of aerial warfare from the Spanish Civil War*. // *Rethinking History*, 2021 Volume 25, pp. 145-165 <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13642529.2021.1928393>

10. Arapova P.I. *Narrativnoe interv'ju kak metod issledovaniya vneshkol'noj povsednevnosti sovetskih shkol'nikov*. [Narrative interview as a method of studying extracurricular everyday life of Soviet schoolchildren] // *Sibirskij pedagogicheskij zhurnal*. – 2018- (5). – PP. 29-38. DOI:10.15293/1813-4718.1805.03 [in Russian].

11. Kuprijanov B. V. *Detsko-vzroslye konvencii sovetskogo proshlogo (po materialam sovremennye vospominaniya o pionerskom lagere 60-80-h gg. XX v.)* [Children's and Adults' Conventions of the Soviet Past (Based on Modern Memories of a Pioneer Camp in the 1960s-80s)] *Vestnik PSTGU Serija IV: Pedagogika. Psihologija*. - 2020. - Vyp. 56. - PP. 41-56 DOI: 10.15382/sturIV202056.41-56; Kuprijanov B. V. *Pervyj opyt romanticheskikh chuvstv i otnoshenij u sovetskih podrostkov v pionerskom lagere v 60-80-h gg. XX v.* [The first experience of romantic feelings and relationships among Soviet teenagers in a pioneer camp in the 60-80s. 20th century] // *Vestnik PSTGU. Serija IV: Pedagogika. Psihologija*. - 2018. - Vyp. 51. - PP. 82-94 <https://doi.org/10.15382/sturIY201851.82-94> [in Russian].

12. Kudrjashjov A. V. *Detskie shalosti sovetskih podrostkov na gorodskom transporte* [Children's pranks of Soviet teenagers on public transport] // *Sibirskij pedagogicheskij zhurnal*. - 2018 (5). – PP. 39-44. DOI:10.15293/1813-4718.1805.04 [in Russian].

13. Kudrjashjov A. V. *Zhevatel'naja rezinka v kontekste povsednevnosti sovetskih shkol'nikov (po materialam periodicheskikh izdanij 1960 – 1970-h gg.)* [Chewing gum in the context of everyday life of Soviet schoolchildren

(based on materials from periodicals of the 1960s-1970s)] // *Vestnik PSTGU. Serija IV: Pedagogika. Psihologija*. - 2020. - Vyp. 56. - PP. 57-73 DOI: 10.15382/sturIV202056.57-73 [in Russian].

14. Kuprijanov B. V., Kudrjashov A. V. *Vneshkol'naja povsednevnost' sovetskih shkol'nikov (v materialah gazety «Pionerskaja pravda» 1959-1988 gg.)*. [Out-of-school everyday life of Soviet schoolchildren (in the materials of the newspaper "Pionerskaya Pravda" 1959-1988).] // *Inform. bjulleten'*. Kostroma: Avantitul, 2018. №1 <https://elibrary.ru/item.asp?id=3713719> [in Russian].

15. Ruthers M. *Picturing soviet childhood: Photo albums of pioneer camps*. // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. - 2019. - №1. - PP.65-95. <https://doi.org/10.25162/JGO-2019-0003>

16. Byford A. *Imperial Normativities and Sciences of the Child: The Politics of Development in the USSR, 1920s-1930s*. // *Ab imperio*. - 2016 - № 2. – PP. 71-124. <https://doi.org/10.1353/imp.2016.0031>

17. Pauly M. D. Julie K. DeGraffenried, *Sacrificing childhood: children and the Soviet state in the Great Patriotic War*. // *Canadian Slavonic Papers Revue Canadienne des Slavistes*. – 2016. – Vol. 58. – PP. 413-415 <https://doi.org/10.1080/00085006.2016.1238636>

18. Wojdon J. *Communist propaganda at school: The World of the Reading Primers from the Soviet Bloc, 1949-1989*. 2021 - 146 p. URL: <https://scholar.google.ru/citations?user=koZ1pFsAAAAJ&hl=ru&oi=sra>

19. Rajagopalan S. *Remix videos and the mnemonic imagination: Emotional memories of late Soviet childhood*. // *International Journal of Cultural Studies*. - 2019 - № 22(1). PP. 9-36. <https://doi.org/10.1177%2F1367877917741540>

20. Skubii I. *Goods for the Smallest Citizens: Consumption, Spaces, and the Material World of Toys in Early Soviet Ukraine*. // *Childhood in the Past*. – 2021. - № 14(1). – PP. 55-68 <https://doi.org/10.1080/17585716.2021.1898733>

21. Dolghi A. *Etnologia copilăriei sovietice ca direcție de cercetare în Republica Moldova*. // *Tradiții și procese entice*. - 2021. - №1. - PP. 93-104 <https://doi.org/10.52603/9789975333788.13>

22. Silova, I., Palandjian G. *Soviet empire, childhood, and education*. // *Spanish Journal of Comparative Education*. – 2018. - № 1 (31). – PP. 147-171 <https://doi.org/10.5944/reec.31.2018.21592>

23. Kelly K. *Little Citizens of a Big Country: Internationalism, Children, and Soviet Propaganda*. // *New Literary Review*. – 2003. - № 60. – PP. 218-251. URL: <http://www.magazines.russ.ru/nlo/2003/60/katrimon.html>

24. Kelli K. «Shkol'nyj val's»: *povsednevnaia zhizn' sovetskoi shkoly v poslestalinskoe vremia*. ["School waltz": everyday life of the Soviet school in the post-Stalin era.] // *Antropologicheskij forum*. - 2004. - №1. – PP.104-155 [in Russian].

25. Winkler M. *Children, childhood, and stalinism*. // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2017. - № 18(3). – PP. 628-637 <https://doi.org/10.1353/kri.2017.0041>

26. Silova I. *Lessons in everyday nationhood: childhood memories of 'breaching' the nation*. // *Children's Geographies*. 2021. - № 19(5). – PP. 539-551

27. Byford A. *Trauma and pathology: Normative crises and the child population in late tsarist Russia and the early Soviet Union, 1904–1924*. // *The Journal of the History of Childhood and Youth*. – 2016. - № 9(3). – PP. 450-469. <http://dx.doi.org/10.1353/hcy.2016.0070>

28. Pitkanen S. *The Future Belongs to Us!' Children in Soviet and German Propaganda Photographs Published in USSR in Construction and NS Frauen-Warte, 1930-1939*. // *JYU dissertations*. 2020. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8383-3>

29. Beger K. *The Artek camp for Young Pioneers and the many faces of socialist internationalism*. // *Tourism and Travel during the Cold War*. - 2019. - PP. 79-97. <http://dx.doi.org/10.4324/9780429201127-5>

30. Franco R. *No Happy Childhood behind the Iron Curtain: Cold War and Imperial Perspectives in the Anglo-Soviet Dispute Over Unaccompanied Baltic Children (1947–1952)*. // *Europe-Asia Studies*. - 2020. - № 72(9). – PP. 1577-1595 <https://doi.org/10.1080/09668136.2020.1727857>

31. Ulinskaitė J. *Memories of discipline in Soviet Lithuania: stories in oral history*. // *Baltic journal of political science*. – 2018. - №7. – pp. 56-72. <https://doi.org/10.15388/BJPS.2018.7-8.4>

32. Ķestere I. *Educating the New Soviet Man: Propagated Image and Hidden Resistance in Soviet Latvia I*. // *Historia scholastic*. – 2021. - №1. – PP. 11-32 <https://doi.org/10.15240/tul/006/2021-1-001>

33. Fimyar O. *Five Conversations and Three Notes on the “Soviet,” or Finding a Place for Personal History in the Study of Teacher Education Policy in Kazakhstan*. // *International Handbook of Interpretation in Educational Research*. – 2015. - №1. - PP.1513-1532 https://doi.org/10.1007/978-94-017-9282-0_74

34. Kulakhmetova A. *Evolving notions of childhood: an example of Kazakhstan (Doctoral dissertation, University of Cambridge)*. 2018. <https://doi.org/10.17863/CAM.20723>

35. Kasicki M. V. *Growing Up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928-1953* (Doctoral dissertation, Arizona State University). 2020/URL:<https://search.proquest.com/openview/7809cc962365ce4092cca5c85faf1687/1?pq-origsite=gscholar&cbl=51922&diss=y>

Список использованной литературы:

1. Синонова И.В. *Историография истории детства второй половины XIX-начала XX века* // Клио. - 2014. - № 2 (86). - С. 25-27
2. Ромашиова М.В. *Дети и феномен детства в отечественной истории: новейшие исследования, дискуссионные площадки, события.* // Вестник пермского университета. - 2013 - №2(22). - С.108-116
3. Кошелева О.Е. *Филипп Арьес и российские исследования истории детства* // Вестник РГГУ. - 2010. - N 15. - С. 25-31
4. Бурлуцкая Е.В. *Детство в России рубежа XIX—XX вв.: западная и отечественная научная литература о проблемах, особенностях и источниках изучения* // Вестник оренбургского государственного педагогического университета. - 2022. - № 4 (44). С. 151-168
5. Келли К. *Об изучении истории детства в России XIX - XX веков / Какорея. Из истории детства в России и других странах: Сб. статей и материалов. Сост. Г.В. Макаревич. М. - Тверь: Научная книга, 2008. – 386 с.*
6. Hsiung, Ping-chen. *Treading a Different Path? Thoughts on Childhood Studies in Chinese History.* *Journal of the History of Childhood & Youth*, Jan 2008, Vol. 1 Issue 1, pp 77–85
7. King Margaret L. *Concepts of Childhood: What We Know and Where We Might Go.* *Renaissance Quarterly* Volume: 60. Issue: 2. 2007. pp 371.
8. Premo Bianca. *How Latin America's History of Childhood Came of Age.* *Journal of the History of Childhood & Youth*, Jan 2008, Vol. 1 Issue 1, pp 63–76
9. Hodgson, Jack. *Accessing children's historical experiences through their art: four drawings of aerial warfare from the Spanish Civil War.* // *Rethinking History*, 2021 Volume 25 - P. 145-165 URL:<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13642529.2021.1928393>
10. Арапова П.И. *Нарративное интервью как метод исследования внешкольной повседневности советских школьников.* // *Сибирский педагогический журнал.* – 2018- (5). – С. 29-38. DOI:10.15293/1813-4718.1805.03
11. Куприянов Б.В. *Детско-взрослые конвенции советского прошлого (по материалам современные воспоминаний о пионерском лагере 60-80-х гг. XX в.)* *Вестник ПСТГУ Серия IV: Педагогика. Психология.* - 2020. - Вып. 56. - С. 41-56 DOI: 10.15382/sturIV202056.41-56; Куприянов Б. В. *Первый опыт романтических чувств и отношений у советских подростков в пионерском лагере в 60-80-х гг. XX в.* // *Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология.* - 2018. - Вып. 51. - С. 82-94 <https://doi.org/10.15382/sturIV201851.82-94>
12. Кудряшѳв А. В. *Детские шалости советских подростков на городском транспорте* // *Сибирский педагогический журнал.* - 2018 (5). – С. 39-44. DOI:10.15293/1813-4718.1805.04
13. Кудряшѳв А. В. *Жевательная резинка в контексте повседневности советских школьников (по материалам периодических изданий 1960 – 1970-х гг.)* // *Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология.* - 2020. - Вып. 56. - С. 57-73 DOI: 10.15382/sturIV202056.57-73
14. Куприянов Б.В., Кудряшѳв А.В. *Внешкольная повседневность советских школьников (в материалах газеты «Пионерская правда» 1959-1988 гг.)*. // *Информ. бюллетень. Кострома: Авантитул, 2018. №1* URL:<https://elibrary.ru/item.asp?id=3713719>
15. R  thers M. *Picturing soviet childhood: Photo albums of pioneer camps.* // *Jahrbücher f  r Geschichte Osteuropas.* - 2019. - №1 - pp.65-95. <https://doi.org/10.25162/JGO-2019-0003>
16. Byford A. *Imperial Normativities and Sciences of the Child: The Politics of Development in the USSR, 1920s–1930s.* // *Ab imperio.* - 2016 -№2. – P. 71-124. <https://doi.org/10.1353/imp.2016.0031>
17. Pauly M. D. Julie K. DeGraffenried, *Sacrificing childhood: children and the Soviet state in the Great Patriotic War.* // *Canadian Slavonic Papers Revue Canadienne des Slavistes.* – 2016. – Vol. 58. – P. 413-415 <https://doi.org/10.1080/00085006.2016.1238636>
18. Wojdon J. *Communist propaganda at school: The World of the Reading Primers from the Soviet Bloc, 1949-1989.* 2021 - 146 p. URL:<https://scholar.google.ru/citations?user=koZ1pFsAAAAJ&hl=ru&oi=sra>
19. Rajagopalan S. *Remix videos and the mnemonic imagination: Emotional memories of late Soviet childhood.* // *International Journal of Cultural Studies.* - 2019 - №22(1), 9-36. <https://doi.org/10.1177%2F1367877917741540>
20. Skubii I. *Goods for the Smallest Citizens: Consumption, Spaces, and the Material World of Toys in Early*

Soviet Ukraine. // Childhood in the Past. – 2021. - №14(1). – pp.55-68
<https://doi.org/10.1080/17585716.2021.1898733>

21. Dolghi A. *Etnologiacopilărieisovietice ca direcție de cercetareînRepublica Moldova. // Tradițiișiprocese entice.* - 2021. - №1. - pp. 93-104 <https://doi.org/10.52603/9789975333788.13>

22. Silova, I., Palandjian G. *Soviet empire, childhood, and education. // Spanish Journal of Comparative Education.* – 2018. - №1(31). - 147-171 <https://doi.org/10.5944/reec.31.2018.21592>

23. Kelly K. *Little Citizens of a Big Country: Internationalism, Children, and Soviet Propaganda. // New Literary Review.* – 2003. - №60. – pp.218-251. Available Online; <http://www.magazines.russ.ru/nlo/2003/60/katrion.html>

24. Келли К. «Школьный вальс»: повседневная жизнь советской школы в послесталинское время. // *Антропологический форум.* - 2004. - №1. – С.104-155

25. Winkler M. *Children, childhood, and stalinism. // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* – 2017. - №18(3). – pp.628-637 <https://doi.org/10.1353/kri.2017.0041>

26. Silova I. *Lessons in everyday nationhood: childhood memories of 'breaching' the nation. // Children's Geographies.* 2021. - №19(5). – pp.539-551

27. Byford A. *Trauma and pathology: Normative crises and the child population in late tsarist Russia and the early Soviet Union, 1904–1924. // The Journal of the History of Childhood and Youth.* – 2016. - №9(3). – pp.450-469. <http://dx.doi.org/10.1353/hcy.2016.0070>

28. Pitkänen S. *The Future Belongs to Us!'Children in Soviet and German Propaganda Photographs Published in USSR in Construction and NS Frauen-Warte, 1930–1939. // JYU dissertations.* 2020 URL:<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8383-3>

29. Beger K. *The Artek camp for Young Pioneers and the many faces of socialist internationalism. // Tourism and Travel during the Cold War.* - 2019. -pp. 79-97. <http://dx.doi.org/10.4324/9780429201127-5>

30. Franco R. *No Happy Childhood Behind the Iron Curtain: Cold War and Imperial Perspectives in the Anglo–Soviet Dispute Over Unaccompanied Baltic Children (1947–1952). // Europe-Asia Studies.* - 2020. - №72(9). – pp. 1577-1595 <https://doi.org/10.1080/09668136.2020.1727857>

31. Ulinskaitė J. *Memories of discipline in Soviet Lithuania: stories in oral history. // Baltic journal of political science.* – 2018. -№7. – pp.56-72. <https://doi.org/10.15388/BJPS.2018.7-8.4>

32. Kestere I. *Educating the New Soviet Man: Propagated Image and Hidden Resistance in Soviet Latvia1. // Historia scholastic.* – 2021. - №1. – pp.11-32 <https://doi.org/10.15240/tul/006/2021-1-001>

33. Fimyar O. *Five Conversations and Three Notes on the “Soviet,” or Finding a Place for Personal History in the Study of Teacher Education Policy in Kazakhstan. // International Handbook of Interpretation in Educational Research.* – 2015. - №1. - pp.1513-1532 https://doi.org/10.1007/978-94-017-9282-0_74

34. Kulakhmetova A. *Evolving notions of childhood: an example of Kazakhstan (Doctoral dissertation, University of Cambridge).* 2018. <https://doi.org/10.17863/CAM.20723>

35. Kasicki M.V. *Growing Up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928-1953 (Doctoral dissertation, Arizona State University).* 2020 URL:<https://search.proquest.com/openview/7809cc962365ce4092cca5c85faf1687/1?pq-origsite=gscholar&cbl=51922&diss=y>

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАП
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

УДК 958.4
МРНТИ 03.20.

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.029>

K.Bazarbayev*¹, N.Gumus², E.Akdeniz³

¹*PhD, Associate Professor of KhojaAkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University.
Kazakhstan, Turkistan*

orcid.org/0000-0003-0058-2322, e-mail:kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²*Doctoral (PhD) student of KhojaAkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University.
Kazakhstan, Turkistan*

orcid.org/0000-0001-7490-4801, e-mail:nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³*Doctoral (PhD) student of KhojaAkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University.
Kazakhstan, Turkistan*

<https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>, e-mail:eren.akdeniz@ayu.edu.kz

**POLITICAL ACTIVITY OF ENVER PASHA IN THE TURKESTAN
NATIONAL LIBERATION MOVEMENT**

Abstract

The political and ideological influence of the National Liberation Movement and the young turks movement in Turkestan is reflected in the continuity of their program documents, principles of political struggle, and propaganda work. And the interaction from idea to concrete action can be seen in the analysis of the following issues. First, the direct participation of representatives of the young turks led by Enver Pasha in the basmachi movement, which is considered the armed stage of the Turkestan national liberation movement; secondly, the attempts of Turkestan figures to provide political leadership to the basmachi movement. The interaction of the two movements through these factors is determined in our research work. Enver Pasha had a special place and role in the Turkestan national liberation movement. Another important event that changed the course of the national liberation movement was the arrival of Enver Pasha in Turkestan. In general, the analysis of Foreign, including Turkish, Central Asian historiography shows that the assessments of Enver Pasha's place and role in history are contradictory and contradictory. In this regard, the views on his work in the Turkestan national liberation movement are expressed. Based on the results of our research, we can conclude that Enver Pasha is the instigator of the armed period of the Turkestan national liberation movement.

Keywords: Turkey, Central Asia, Turkestan, Bukhara, Enver Pasha, Soviet power, national liberation movement

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (Grant No. AP19676634)

К.К. Базарбаев¹, Н.Гумуш², Е.Акдениз³

¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті

Қазақстан, Түркістан қ. e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²PhD докторант. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Қазақстан,

Түркістан қ. e-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³PhD докторант. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Қазақстан,

Түркістан қ. e-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz

ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ЭНВЕР ПАШАНЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысы мен жастүріктер қозғалысының саяси, идеялық ықпалындағы олардың бағдарламалық құжаттары, саяси күрестегі ұстанған қағидалары, жүргізген үгіт-насихат жұмыстарының сабақтастығынан аңғарылады. Ал идеядан нақты іс-әрекетке ұласқан өзара ықпалдастықты мынадай мәселелерге талдау жасау барысында көз жеткізуге болады. Біріншіден Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстың қарулы кезеңі болып саналатын басмашылық қозғалысқа Энвер паша бастаған жастүріктер өкілдерінің тікелей қатысуы; екіншіден түркістандық қайраткерлердің басмашылық қозғалысқа саяси басшылық жасау әрекеттері. Осы факторлар арқылы екі қозғалыстың ықпалдастығы зерттеу жұмысымызда айқындалады. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Энвер пашаның орны мен рөлі ерекше еді. Ұлт-азаттық қозғалыстың бағытын өзгерткен тағы бір маңызды оқиға, ол Энвер Пашаның Түркістанға келуі болды. Жалпы, шетелдік, соның ішінде Түркиялық ортазиялық тарихнамаға жасалған талдаулар көрсеткендей Энвер Пашаның тарихтағы алар орны мен атқарған рөліне берілген бағалар бір-біріне кереғар, қайшылықты сипатта болып келеді. Ал оның Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы атқарған қызметі туралы көзқарастар да осы сарында айтылады. Біз зерттеуіміздің қорытындысы бойынша Энвер Паша- Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы қарулы кезеңінің дем берушісі деген тұжырым жасауға болады.

Кілт сөздер: Түркия, Орта Азия, Түркістан, Бұхара, Энвер паша, Кеңестік билік, ұлт-азаттық қозғалыс.

Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырды. (Грант № AP19676634)

Базарбаев К.К.¹, Гумуш Н. ², Акдениз Э. ³

¹PhD, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави,

Туркестан, Казахстан. e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави,

Туркестан, Казахстан. e-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави,

Туркестан, Казахстан. e-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЭНВЕР-ПАШИ В ТУРКЕСТАНСКОМ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ

Аннотация

Политическое и идеологическое влияние национально-освободительного движения Туркестана и движения младотурков нашло отражение в их программных документах, принципах, которых они придерживались в политической борьбе, преемственности их пропагандистской работы. А взаимодействие от идеи к конкретному действию можно увидеть при анализе следующих вопросов. Во-первых, непосредственное участие младотурков во главе с Энвер-пашой в басмаческом движении, являющимся вооруженным этапом туркестанского национально-освободительного движения; во-вторых, попытки туркестанских лидеров обеспечить политическое руководство басмаческим движением. Через эти факторы и определяется взаимодействие двух движений в нашем исследовании. Влияние и деятельность Энвер-паши занимает особое место в туркестанском национально-освободительном движении. Еще одним

важным событием, изменившим направление национально-освободительного движения, стал приезд Энвер-паши в Туркестан.

В целом анализ зарубежной, в том числе турецкой, среднеазиатской историографии показывает, что оценка места и роли Энвер-паши в истории того периода довольно противоречивы. В статье также высказывается мнение о его значении в туркестанском национально-освободительном движении. По результатам нашего исследования можно сделать вывод, что Энвер-паша стал вдохновителем туркестанского национально-освободительного движения, инициировав генезис его вооруженного периода.

Ключевые слова: Турция, Средняя Азия, Туркестан, Бухара, Энвер-паша, советская власть, национально-освободительное движение.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. (Грант № AP19676634)

Introduction. Enver Pasha arrived in Bukhara on November 8, 1921. There was no limit to the joy of the people when they heard that he was coming to Turkestan. During the 23 days spent in Bukhara, Enver Pasha, who was not interrupted by the people in front of him, aroused the hopes of the public. After all, Turkestan could get rid of this political turmoil only with the arrival of Enver Pasha. Enver Pasha arrived in Bukhara on October 20, 1921. Next to him are 2 Turkish officers Haji Sami-Bey and Abdul Kadir Muhiddin-beybolgan. Enver Pasha, who made a short stop in Bukhara, went to Eastern Bukhara on November 9 and joined the joint of Molla Nafis kurbash in the vicinity of the city of Karshi and took over its leadership. Thus, on November 9, 1921, Enver Pasha announced his joining the National Liberation Movement [1, p.54]. When Enver Pasha arrived in Turkestan, the national liberation struggle was widespread in Eastern Bukhara. Most of the basmati forces in eastern Bukhara were led by Ibrahim Lakaili, a confidant of the Emir of Bukhara. On the one hand, Enver Pasha, who came to Turkestan to give freedom from colonial rule, did not know Turkestan well enough. Even Turkish officers, such as Haji Sami, near him, could not give him the correct information [2, p.48]. For example, in an unsigned definition, Abdurrauf Fitrat, one of the leaders of the jadids in Turkestan, was described as cunning, Mahmoud Khoja Behbudi as a person of civil courage, Sadullah Khoja as a jealous person, and Abidjan Mahmud as a liar [3, p.49].

Enver Pasha, however, seems to have found all the qualities that can win in Turkestan. In any case, Enver Pasha, as a liberator from the colonial rule, received a special gift from the Turkestan people. He was the son-in-law of Sultans and caliphs and a hero of the liberation struggle. In addition, Enver Pasha was a skilled and experienced soldier and commander-in-chief of the Ottoman army. These data, which we used in our research, allow us to consider from a new angle the activities of Enver Pasha, who gave a powerful impetus to the national liberation movement in Turkestan.

Materials and methods. The relevance of our research is determined by the problems of generalization and further development of historical experience of modern political cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey. It should be noted that the historical ties between the states of Turkey and Kazakhstan date back to ancient times, and in the late XIX-early XX centuries, this relationship reached a new quality. The national-democratic idea raised by the youth movement, which laid the foundation for the collapse of the Ottoman empire and the formation of a New Republic of Turkey, went beyond the regional framework and spread to other countries, including Kazakhs, Uzbeks and Turkmens living in Central Asia. This process testifies to the acquaintance of the Turkestan intelligentsia with the socio-political, religious and spiritual processes in Turkey, the existence of political and ideological ties between them [4]. In addition, during the armed period of the Turkestan national liberation movement after 1917, many Turkish figures led by Enver Pasha, Subhi participated in major historical events in the region, and one of these links was the long-term political repression (emigration) of Turkestan figures in Turkey, which led to the abandonment of Soviet power. The experience of these historical ties between the National Elite more than a century ago forms the basis of these ties today.

Turkish scientists were among the first to draw attention to the foreign historiography of the history of the Turkestan national liberation movement. Political figures M. Shokai, B. Hayit, V. Togan, who were forced to leave Central Asia under the repression of the Soviet authorities, made a great contribution to the formation and development of these directions of foreign historiography. Since the works of these people, who were direct participants in the National Liberation Movement at that time, are based on valuable memories of political contacts, they are still used as a valuable source in the research of Russian and European historians.

In these valuable studies, the rich experience of scientific analysis of the process of sovietization of Turkestan and the resistance of the Bukhara people to it has been collected. In the researches of these historians, critical conclusions have been formed about the one-sidedness, conjuncture of the Soviet science of history and the fact that

ideology is more important than historical truth. 50-60s of XX century. 1917 in English in the US and UK. Many research works were published on the relations between the Kazan revolution and Turkestan peoples' relationship to it. The main source for these studies is 1920-1930. The works of P. Galuzo [5], F. Bozhko [6], T. I. Broido [7], Dervish [8] published in the journal «Life of Nationalities» and other publications, are widely used. At the same time, along with these authors who supported the Soviet power, the works of M. Shokay [9], Baymyrza Hayit [10] who fought against the Soviet power and 20-30 years. The works of other authors from Soviet regions other than Turkestan published in the European press were widely used. The work of J. Castagne (french archaeologist who worked in Turkestan) [11] is widely used as one of the important sources of British-American historiography. Similarly, 20 Major V. Bailey [12] who headed the influential diplomatic mission of the British government in Turkestan in Central Asia, was used as a valuable source, as many secret data on the subject were circulated. Similar studies were conducted by Kazakh historians. In particular, B. Baimakhanov [13] identified the combat role and military activity of Enver Pasha in the Turkestan national liberation movement, A. Turlybek [14] studied the activities of Enver Pasha abroad from 1918 to 1922.

In the course of the study, such general scientific methods of research as induction and deduction, historical-comparative, system-structural, theoretical knowledge of historical events and phenomena, socio-political activities of individual persons of the liberation movement were formulated. Political history requires maximum realism in the generalization of historical, political and socio-cultural arguments of the past, taking into account the diverse and contradictory state of political and ideological phenomena. Therefore, such features as the uniqueness of the research object, their relationship and internal dependence were taken into account. In our research work, we used a method of restoring historical truth through historiographical analysis that complements knowledge in traditional historical knowledge, refutes or confirms certain conclusions.

Discussion. Enver Pasha, completely unaware of the situation in Turkestan, makes strategic mistakes and establishes contacts with the former emir of Bukhara Alimkhan and his subordinate Ibrahim Lakaili. The Ferghana and Samarkand basmasters refuse to recognize the leadership of the chief vizier of the Emir of Bukhara, whom they hate. On the one hand, the Emir was also skeptical of the former leader (leader) of the young turk [3]. In this regard, Ibrahim Lakaili, the Emir's confidant, captures Enver Pasha, who came to meet him, and interferes with Pasha's actions.

Hearing that Enver Pasha was captured, Osman Hoca, after consulting with his entourage, refuses to do this, saying that taking military action to save Pasha would endanger his life. Thus, Osman Khoja, Ali Riza and Danial Beyler are sent to Ibrahim Lakaili and want to know his game. Ali Riza Bey, who met lakaili, agrees to fight in solidarity against his enemies. Despite such actions by Osman Khoja, the members of the Bukhara government remain silent, paying no attention to this situation. The majority of government members supported the Soviet troops and the Bukhara Communist Party [15].

With the exception of Osman Khoja, Abdulhamid Arif and Kari Abdullah, who wanted to create an independent state by getting rid of Soviet hegemony, the young Bukharis did not welcome Enver Pasha's actions. Fayzullah Khojayev, who at that time served as prime minister in the government, and his comrades did not frighten the Russians, but considered ways to conclude an agreement with them. But the members of the government from the rich dynasty are hunting for the national liberation struggle, which means that they will fight wherever they win. Bukhar communists like Akchurin, along with the Russians, thought to oppose Enver Pasha. According to Zaki Validi pond, although representatives from all over Turkestan came when Enver Pasha called a common Congress, Bukhara intellectuals do not respond to this call. Pond attributes this to the fact that most young people are the children of believers and merchants, preferring political struggle rather than armed struggle [16]. Togan himself does not participate in this struggle, he offers Enver Pasha to leave Turkestan for Afghanistan. In a letter to Zaki Validi Togan Enver Pasha, it is stated that the Bolsheviks are ready to cooperate with the opposition Russian revolutionary movements, and accept proposals and demands if forced. It is also noted that Turkestan, which relied on the National Red Army, could get along with the Bolsheviks if the Soviet government decided to cooperate. It is said that if Enver Pasha intervened in this struggle, the Turkestan movement could turn into a pan-Islamist movement and cause the Russians in Turkestan to unite around the Bolsheviks in order to achieve their national goals [17].

Khoja was born in 1921, on December 10, when the Red Army commanders were invited to a cocktail party in Dushanbe, they were given a document stating that they had been handed over the weapons and ammunition depots of the Russian troops [18]. The old school building in Dushanbe has been cordoned off, and troops have been shown a document signed by their commanders handing over ammunition depots. However, when about 1,000 Russian troops in the old hospital building heard about it, armed clashes broke out in the city. In a difficult situation, Osman asked Khodja Ibrahim Lakai for help. Lakai's men, who had come to the rescue, returned after plundering

the city. Osman Khoja, who was pursued by the Red Army on the one hand and Lakai's men on the other, goes to Koktas to save Enver Pasha and sets up his headquarters here to prevent the blood of his brothers from being spilled. It will be joined by new troops. At the same time, the King of Afghanistan, Amanullah Khan, wrote a letter to the ruler of Bukhara Alim Khan Ibrahim Lakai and saved Enver Pasha from captivity [19]. Thus, Enver Pasha, with all his troops under his command, attacked Dushanbe near dawn on January 22, 1922. Although the Russian troops are eager to leave the city, Pasha demands their surrender. The Russians leave the city and begin to flee. At this time, Enver Pasha's army will be joined by another group of 450-500 people. Pasha, who blocks the fleeing Russians in mintepe, defeats the Reds in this way. Among those who joined Enver Pasha's troops in this war was the Minister of Defense of the Government of Bukhara, Jadid Abdulhamit Arif.

Red Army units reinforced their attacks against Enver Pasha in June and captured Beljivan on July 20. Enver Pasha's troops remained on the defensive line near Beljivan, and he himself with 30 men retreated to the village of Obdora near Beljivan. Enver Pasha 1922 On August 4, he was killed in a battle in the village of Obdora, where he came to celebrate Kurban Ait [20, p. 39].

Hearing about the death of Enver Pasha, the jadidis grieved greatly and mourned him under the cover of black. In his poem «Beljivan», written in connection with this event, the jadidist poet Cholpan conveys his mood as «Beljivan, who painted history in crimson blood, painted the last hope of the people in blood» [15, p. 22].

The Bukhara people's Republican Government, made up of young Communists, is celebrating Enver Pasha's death with the Russians. In addition, 49 Soviet soldiers who took part in this battle will be awarded the Order of the Red Star of the Government of Bukhara.

Validi Togan, who was at the forefront of a secret anti-Soviet political movement in Turkestan, says national forces were in crisis after Enver Pasha's death. He plans to hold a congress of the Turkestan National Movement on September 18-20, 1922 y [21, p. 36].

In connection with this situation, Zaki Validi Togan writes that famous political figures such as Alikhan Bukeikhan from Turkestan, Turar Ryskulov, Akhmet Baitursynov, Mukhamedzhan Tynyshbayev, Munnavar Kary from Uzbeks and Khakimzade from Bukhara and Mirza Abdulkadyr Mukhiddin from Turkmenistan, Kakazhan Berdiyev, could not come to this Congress after being under the constant supervision of the Council [22, p.352]. For similar reasons, the number of congress participants is limited to 10-15 people.

The next issue is Enver Pasha's relationship with the Soviet Union. Due to the defeat of the Ottoman Empire in World War I, Enver Pasha decided to resign, and the leaders of the Ittihad and Terakki party, Enver, Talat and Jemal Bey, boarded a German submarine in 1919. will arrive in Berlin in January. In Berlin, Enver Pasha met Karl Radek, a Soviet Russian politician, and made contact with Moscow [23]. Radek negotiates with these leaders of the youth movement to work together against the British. Talat Pasha did not accept the offer, claiming that the Bolsheviks did not keep their promises to the Muslims and supported the chauvinist policy of the tsarist government. And Enver and Jemal Pasha in 1920. In the beginning he went to Moscow and was welcomed by high-ranking officials of the Soviet authorities [24, p.256].

Results. Enver Pasha came to the Soviet Union in 1920. In the summer of 1945, with the support of the Bolsheviks, he founded the Islamic Unity and Revolutionary Society (Islamic Union-Ihtilal Jamiati). In the east, the Bolsheviks had high hopes for the organization's efforts to use the opportunities of Enver Pasha against the British and to spread communist ideas among Muslims. 1920 Some Azerbaijani communists have criticized Enver's participation in Chicherin's invitation to the Congress of Oriental Peoples in Baku in August. Azerbaijan's People's Commissar for Education, Buniatzade, says Enver Pasha is working with the German government to support German imperialism. In this regard, Enver Pasha asks for a word. The head of the Kurultai, Zinoviev Enver Pasha, was not allowed to read his speech, but was replaced by another man who thanked the organizers. recognizes the right to life at the time of its creation [15, p.128].

The arbitrariness of the Soviet authorities on the indigenous peoples is also seen in the experience of the Emirate of Bukhara. In September 1920, with the intervention of the Turkish Commission, the Bukhar People's Soviet Republic (BPSR) was established on the territory of the Bukhar emirate. As one of the examples of building a Soviet-style national statehood, we can see that this action was carried out by political cunning. With the financial support of the Turkic Commission, the organizations of the Bukhara Communist Party organized an uprising against the government of Amir Seyit Alimkhan and asked for military assistance from the government of the RSFSR. As a result of the Bukhara operation, the army of the Turkestan Front was defeated and the gold treasury of the Emir's government was sent to Tashkent.

Molotov, in his letter to Chicherin about this event, tells that during the revolution in Bukhara, their units were engaged in looting, after which many valuable items belonging to Bukhara were exported to Tashkent. This event spread throughout the East and undermined the dignity of Soviet power [25, p. 25].

During the revolution in 1920. In September, two governments were formed in Bukhara in the form of the All-Bukhara Revolutionary Committee, consisting of a single communist party, and the Council of People's Commissars, which was composed of representatives of national organizations together with the communists. The Bolsheviks made such a compromise in the formation of the government, because the prestige of the youth was much higher than that of the Communists. This situation has led to divisions and political instability among the national ruling elites of the People's Republic of China.

The Soviet government provided significant financial assistance to the Bukhara government through military intervention. Bukhara economy in 1920 then in 1921 to the middle of 4 billion rubles. investment, 1921 According to the union and economic agreement between the governments of Russia and Bukhara on March 4, the amount of financial assistance will be 2 billion tenge per month rubles [26, p. 245]. Neither the local government nor the people supported the Soviet reforms in the country. During this period of political turmoil, ie in 1922. In the spring, tensions escalated over Enver Pasha's move to Central Asia from an anti-Soviet camp.

Enver's arrival in Bukhara hastened the government's disintegration amid political turmoil. Myrza Mukhitdinov, chairman of the All-Bukhara Revolutionary Committee, sided with Enver Pasha. In a letter to the ambassador of the RSFSR to Afghanistan F. F. Raskolnikov, Zuckerman, a member of the Turkish Commission, who was directly involved in the Bukhara issue, said that Enver resisted the Soviet troops in the territory and demanded their voluntary withdrawal from Central Asia, as well as to allow Turkestans and Bukharians to control their own destiny [27, p. 15-16].

On March 19, 1922, in a letter from F.F. Raskolnikov to L.M. Karahan, Enver Pasha vigorously implemented the plan of a mass uprising in the region from the Caucasus to the Caspian Sea, and after the completion of organizational work in Eastern Bukhara and Fergana, Enver initially launched an uprising in some point of Turkestan, simultaneously with its expansion, an attempt to damage the railways by guerrilla attacks. In February 1922, with the support of the Afghan side, Enver Pasha's forces captured the city of Dushanbe and began to prepare for the attack on Bukhara.

Due to the current political crisis, the Prime Minister of Bukhara F. Khodjaev visits Moscow to take part in high-level meetings to discuss ways out of the difficult situation. Stalin himself talks to Khodjaev face to face. Returning from a visit to Moscow, he was confronted by a government rift in Bukhara. In his absence, the invaders reached the bottom of Bukhara, and Enver Pasha's men roamed the streets of the city. The emissary of Moscow in Bukhara, Ya.H. Peters, urgently reported to Stalin that half of the left-wing Communists in the Central Committee had abandoned the Council of people's commissars, and sent a telegram to him with several proposals for the implementation of Moscow's policy to curb the political situation. In the content of the Telegram, it is reported that a big mistake is being made by encroaching on the independence of the Republic of Bukhara and thereby driving the population against the Russians and finding an excuse for Enver's invasion [25, p. 150].

In Turkestan, Bukhara, and Khorezm, there were many proposals to pursue a policy of revolutionary reconstruction. On the contrary, the opinion of the leaders of the government of the Republic of Bukhara differed from the above. F. Khodjaev will analyze the political situation in Bukhara and on April 5 will send a letter to the People's Commissariat of Foreign Affairs addressed to Karakhan. He, in turn, handed the letter to Stalin. In the letter, Khodjaev gave a true assessment of the invasion of East Bukhara, calling it the Enver movement, because Enver Pasha had the largest and most influential regular army among the leaders of the insurgents. He tries to dispel rumors about the invaders, saying that the main force of the insurgents is 3-4 thousand armed men, and the remaining 10-12 thousand are mobs. The second issue focuses on what needs to be done politically and militarily to overcome the situation. In his opinion, this shows how to launch economic mechanisms that can be done without difficulty and at no cost.

The third issue in the letter is the firm conclusion that the leadership cannot be eliminated only by military means and suggests measures for its peaceful settlement. In this case, due to the diversity of views of the Turkic Commission and local elites on the issue and the lack of clear information, Stalin sent G. Ordzhonikidze on a special visit to Tashkent on April 21 to study the issue of successful elimination of the aggression in Fergana and Bukhara [25, p. 151]. Ordzhonikidze arrived in Tashkent with an authority, In a telegram to Stalin on May 12, seeking an objective answer to Stalin's demands, he wrote The situation in Bukhara can be described as a nationwide uprising. The insurgency was caused by the incompetence, lack of authority, irreversibility of the current government and the looting of our units, which were not equipped with food and clothing. In order to save the situation, it is necessary to eliminate Enver as soon as possible, and preparations are underway for it» [27, p. 152]. From this conclusion, we can see that the professional revolutionaries, led by Lenin, focused on the method of eliminating their political opponents through terror. These data seem to point to the mystery of Enver's death in Belgium.

Conclusion. From the established historiographical literature about Enver Pasha, he is recognized as a complex person with many contradictions in his political views and actions. Analyzes of foreign, including Turkish, Central Asian historiography show that Enver Pasha's assessments of his place and role in history are contradictory. Opinions about his role in the Turkestan national liberation movement are also expressed in this article.

If Enver Pasha had not been killed by the Soviets, if the Soviet army had not won on the Western Front and sent troops to Turkestan, the Tashkent and Ashgabat railways would have been completely closed by the end of August, and many Muslims in Khiva, and Bukhara would have sided with the Red Army [16, p. 351]. Velidi Togan claims that Enver Pasha is ready to give his life to save the Turkic nation. He was a real idealist and it was true that he was ready to die for the land of Turkestan. Everything turned out the way he wanted. His name will go down in the history of Turkestan and will be remembered forever. Validi Togan describes Jamal Pasha as the complete opposite of Enver. 1921 Jamal Pasha Walidi wrote a letter to Togan from Kabul urging the publishers to negotiate with the Soviets. He then invited all of them to Afghanistan to unite to drive the British out of India. Thus, he is recognized among the publishers as a dreamer devoted to the idea of aggression. Jamal Pasha was also an idealist, but Enver Pasha's idealism was impeccable.

Based on the results of our research, we conclude that Enver Pasha was the instigator of the armed period of the Turkestan national liberation movement. In addition, along with the national liberation movement in Turkestan, representatives of the Kazakh national elite M. Shokai, S. Kozhanov, G. Birimzhanov, D. Adilov and others. It is obvious that we need to consider the person of Enver Pasha, who had a direct impact on the fate of the figures, in the history of the country.

References:

1. Togan Z. *Vospominaniya: Borbanarodov Turkestan ai drugikh vostochnykh mu sulman-tyurkov za natsional noye bytiye isokhraneniye kultury. [The struggle of the peoples of Turkestan and other Eastern Muslim Turks for national existence and the preservation of culture]* –Ufa: I Kniga, 1994. - 400 p. (In Rus).
2. Togan Z.V. *Hatıralar. [Memories]* - Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999. -346 p. (in Turk).
3. Yamauchi M. *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa. Türkiyeden Türkistana. [The Displeased Man-Enver Pasha. From Turkey to Turkestan]* - Istanbul: Bağlam yayınevi, 1995. - 49 s. (in Turk).
4. *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar). [Prime Minister's General Directorate of State Archives. Ottoman-Turkist Relations (XVI-XX Centuries)]*- Ankara: 2005. *Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 70.*(in Turk).
5. Galuzo P. *Za bolshevistskuyu kontseptsiyu vosstaniya 1916 goda v Sredney Azii. (K 15-letiyu vosstaniya) [For the Bolshevik concept of the 1916 uprising in Central Asia. (To the 15th anniversary of the uprising)] // Turkmenovedeniye. 1931. № 7- 9. (In Rus).*
6. Bozhko F. *Grazhdanskaya voyna v Sredney Azii. [Civil War in Central Asia] Tashkent, UzGIZ. 1930. - 88 p. (In Rus).*
7. Broido, G.I. *Materialy k istorii vosstaniya kirgiz v 1916 godu. [Materials for the history of the uprising of the Kirghiz in 1916]. Novy Vostok. Kniga 6. 1924. 187 c. (In Rus).*
8. Dervish, T. *Ferganskaya problema [Fergana problem]. Voyennaya mysl. 1921. № 3-4. (In Rus).*
9. Chokaev M. *Türkistan'da Basmacı Hareketi. [Basmacı Movement in Turkestan]-Türkistan: 1988. - P. 16. (in Turk).*
10. Hayit, B. *Some problem of Modern Turkestan history. Dusseldorf: 1963. - 86 p. (In Eng).*
11. Castagne, J. *Les Basmatchis; le mouvement national des indigenes d'Asie Centrale. [The Basmatchis; the national movement of the natives of Central Asia.]*-Paris: Éditions E. Leroux, 1925. - 88 p. (in French).
12. Bailey F.M. *Mission to Tashkent. London: Jonathan Cape, 1987. - 228. p. (In Eng).*
13. Baimakhanov B. *Enverpaşajane Türkistandağıult-azattıqozğalı. [Enver Pasha and the national liberation movement in Turkestan] t.ğ.k. diss. avtorefreaty. Almaty, 2010. – 26 b. (In Kaz.)*
14. Turlybek A. *Enver Paşa 1918 – 1922 [Enver Paşa 1918 – 1922], Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2013. (in Turk).*
15. Hayit B. *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi, 1917-1934. [History of the Turkestan National Struggle, 1917-1934]. Ankara: Türkiyediyanetvakfıyayınları, 1997. - 368 s. (in Turk).*
16. Togan Z.V. *Bugunku Turkili (Turkistan) ve yakin tarihi diger musulman dogu turklerinin milli varlik ve kultur mucadeleleri. [National existence and cultural struggles of today's Turkic (Turkistan) and other Muslim Eastern Turks in recent history]. Istanbul: Enderunkitabevi, 1981. - 969 p. (in Turk).*
17. Esmagambetov K.L. *Alem tanığan tulğa (M. Şoqaydın dınyetanımı jane qoğamdıq bolması). [A person recognized by the world (M. Shokai's worldview and social identity)]*-Almaty: Dike-Press, 2008. - 504 b (In Kaz.)

18. Krasnyarkhiv. [Red archive]. Moskva, 1931. Tom.1 (44). s.16 (In Rus).
19. Tekin E. Enver Paşa'nin Türkistan Kurtuluş Savaşı. [Enver Pasha's Turkestan Liberation War] - Istanbul: Ketebeyayinevi, 1971. -114 s. (in Turk).
20. İmzasız, Basmaçılıq. (1918. 20.02-1933). [Unsigned, Publishing (1918. 20.02-1933)]. Yaş Türkistan, Fevral, 1933. 39 s. (in Turk).
21. Tursun H. Enverpaşanın Kenestik bilikpenaraqatınası. [Enver Pasha's relationship with the Soviet authorities] – Almaty. Izdenis - Poisk. 2006. №3. 36 b. (In Kaz.)
22. Togan Z.V. Vospominaniya: borbamu sulman Turkestan ai drugikh vostochnykh tyurok zanatsionalnoye sushchestvovaniye i kulturu. [Memoirs: the struggle of the Muslims of Turkestan and other Eastern Turks for national existence and culture]. Moskva, 1997. -643. S. (In Rus).
23. Krasnyarkhiv. [Red archive]. Moskva, 1929. Vol. 34. p. 54. (In Rus).
24. Kocaoglu T. Turkistanda Yenilik hareketleri ve İhtilaller: 1900 - 1924. [Innovation Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924]. Haarlem: SOTA. 2001. - 256 p. (in Turk).
25. Tursun H. Türkistan ult-azattıq qozğalı jane Turkistan Muhtariyatı. [Turkestan National Liberation Movement and Turkestan Mukhtariat]. Almaty: NurlıAlem, 2006. -128 b. (In Kaz.)
26. Bolshevistskoye rukovodstvo. Peregiska. 1912-1927. Sb. dok. [Bolshevik leadership. Correspondence. 1912-1927. Documents]. M.: ROSSPEN, 1996. - 783 c. (In Rus).
27. Dvizheniye Alash. Sbornik materialov sudebnykh protsessov nad alashevtsami. [Alash movement. Collection of materials of trials of Alash people]. Tom I. Almaty: El-shezhire. 2011. - 428 b. (In Kaz.)

Пайдаланган әдебиеттер тізімі:

1. Тоган З. Воспоминания: Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Книга I. Уфа: Китап. 1994. 400 с.
2. Togan. Z.V. Hatıralar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999. 346 б.
3. Yamauchi M. Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a, İstanbul: Bağlam yayınevi, 1995. 49 p.
4. Başbakanlık Devlet Arşivi 2005 — Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar). 2005. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 70.
5. Галузо П. За большевистскую концепцию восстания 1916 года в Средней Азии. (К 15-летию восстания) // Туркменоведение. 1932. № 7- 9.
6. Божко Ф. Гражданская война в Средней Азии. Ташкент: УзГиз. 1930. - 88 с.
7. Бройдо Г.И. Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году. Новый Восток. Книга 6. 1924. - 187 с.
8. Дервиш Т. Ферганская проблема // Военная мысль. 1921. № 3-4.
9. Chokaev M. Türkistan'da Basmacı Hareketi. Türkistan. 1988. - s.16.
10. Hayit B. Some problem of Modern Turkestan history. Dusseldorf: 1963. - 86 p.
11. Castagne J. Les Basmachis; le mouvement national des indigenes d'Asie Centrale. Paris: Éditions E.Leroux, 1925. - 88 p.
12. Bailey F.M. Mission to Tashkent. London: Jonathan Cape, 1946. - 312 p.
13. Баймаханов Б. Энвер паша және Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалыс: т.ғ.к. дисс. авторефераты. Алматы, 2010. – 26 б.
14. Turlybek A. Enver Paşa 1918 – 1922, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2013.
15. Hayit B. Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi, 1917-1934, Ankara: Türkiye diyanet vakfi yayınları, 1997. - 368 p.
16. Togan Z.V. 1942 - 1947. Bugunku Turkili (Turkistan) ve yakin tarihi diger musulman dogu turklerinin milli varlik ve kultur mucadeleleri. Istanbul: Enderun kitabevi, 1981. - 969 s.
17. Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (М. Шоқайдың дүниетанымы және қоғамдық болмысы). Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 504 б.
18. Красный архив, Москва, 1931. Том 1 (44).
19. Tekin E. Enver Paşa'nin Türkistan Kurtuluş Savaşı, İstanbul: Ketebe yayınevi, 1971. - 114 s.
20. İmzasız, Basmaçılıq. (1918-20.02-1933) // Yaş Türkistan, Fevral, 1933. 39 p.
21. Тұрсын Х. Энвер пашаның Кеңестік билікпен арақатынасы // Изденіс - Поиск. 2006. №3. 36 б.
22. Тоган З. Воспоминания: борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру. Москва, 1997. - 643. с.

23. Красный архив. Москва, 1929. Том 34.
24. Косаоглу Т. Turkistanda Yenilik hareketleri ve İhtilaller: 1900 - 1924. Haarlem: SOTA, 2001. - 256 s.
25. Тұрсын Х.М. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарияты. Алматы: Нұрлы алам, 2006. - 128 б.
26. Большевистское руководство. Переписка. 1912-1927. Сб. док. М.: РОССПЭН. 1996. - 783 с.
27. Движение Алаш. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. В 3 томах. Алматы: Ел-шежіре. Том. I. 2011. - 428 с.

ӘОЖ 81.23:94 (574)
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.030>

A.T. Serubaeva*¹

¹PhD of the Department of History and geography, M.Kh. Dulati Taraz Regional University Taraz,
Republic of Kazakhstan
E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru

HISTORICAL SOURCES ON THE ETHNONYM "KAZAKH" AND THE KAZAKH KHANATE IN THE WORKS OF SHOKAN UALIKHANOV

Abstract

The article analyzes the issues of the formation of the Kazakh people, the origin of the ethnonym "Kazakh" and the formation of the Kazakh Khanate in the research of Shokan Ualikhanov. The scientist was particularly interested in the ethnonym "Kazakh", the etymology of tribes, and information about the processes and stages of the formation of the Kazakh people. According to Sh. Ualikhanov, the term "Kazakh" existed until the Turkic period and was used to denote "free and wanderer." Sh. Ualikhanov attached a specific ethno-social meaning to the term that he argued had developed over time. The conclusions of the scientist on this question were close to the truth compared to the results of the scientists before and after him. His research on the origin of the Kazakh people and the establishment of the Kazakh Khanate was based on specific conclusions that he studied during his studies in the cadet corps, and then developed in his research "Kazakh genealogy" and others.

Keywords: Shokan Ualikhanov, Kazakh, Kazakh Khanate, ethno-social, ethnogenesis, "Kazakh genealogy", Central Asia, tribe.

A.T. Серубаева *¹

¹«Білім берудегі тарих және география кафедрасының» доценті, PhD,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз, Қазақстан Республикасы
E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru

Ш.УӘЛИХАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ҚАЗАҚ» ЭТНОНИМИ МЕН ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Мақалада Шоқан Уәлиханов зерттеулеріндегі қазақ халқының қалыптасуы, «қазақ» этнонимінің шығуы мен Қазақ хандығының құрылуы туралы мәселелер қарастырылды. Ғалымды «қазақ» этнонимі, рулар мен тайпалардың этимологиясы, қазақ халқының құрылу үдерістері мен кезеңдері туралы мәліметі ерекше қызықтырды. Қазақ халқының этногенез мәселесіне көңіл бөле отырып, «қазақ» этнонимінің семантикасы мен оның пайда болуына мән берді. Шежірелерден, ортағасырлық шығыс қолжазбаларынан, батыс ғалымдарының еңбектерінен, қытай деректерінен, орыс жылнамалары мен шығыстанушылардың зерттеулерінен қазақтың этникалық тарихы туралы деректерді іздестірді. Уәлихановтың пайымынша «қазақ» сөзі Шыңғыс хандәуіріне дейін, түркі заманында өмір сүрген. Бұл ұғым «еркін» деген мағынада қолданылған. Ғалым «қазақ» сөзінің шығуы мәселесін зерделей отырып, «Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы» зерттеуінде: «Көне заманда «қазақ» деген сөз ерікті және еркіндікте деген мағынада

кездеседі...» деп жазды. «Қазақ» ұғымына этноэлеуметтік мән берген. Оның аталған мәселе төңірегіндегі тұжырымдары өзіне дейінгі және өзінен кейінгі ғалымдардың нәтижелерімен салыстырғанда ақиқатқа барынша жақын болды. Қазақ халқының шығу тегі мен қазақ хандығының қалыптасуы туралы ізденістерін кадет корпусында оқып жүрген кезде бастап, кейін оны «Қырғыз шежіресі» және тағы басқа зерттеулерінде дамыта түсті.

Кілт сөздер: Шокан Уәлиханов, қазақ, Қазақ хандығы, этноэлеуметтік, этногенез, «Қазақ шежіресі», ру-тайпа, Орталық Азия.

Серубаева А.Т.*¹

*¹PhD доктор, доцент кафедры «История и география в образовании,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати,
Тараз Республика Казахстан
E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ОБ ЭТНОНИМЕ "КАЗАХ" И КАЗАХСКОМ ХАНСТВЕ В ТРУДАХ ШОКАНА УАЛИХАНОВА

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы формирования казахского народа, происхождения этнонима «казах» и образования Казахского ханства в исследованиях Шокана Уалиханова. Ученый интересовался этнонимом «казах», этимологией племен, сведениями о процессах и этапах формирования казахского народа. Обращая внимание на проблему этногенеза казахского народа, он акцентировал внимание на семантике этнонима «казах» и его происхождении. Искал источники по этнической истории казахов, в генеалогиях казахского народа, средневековых восточных рукописях, западных и китайских источниках, русских летописях и исследованиях востоковедов. По мнению Уалиханова, слово «казах» существовало до эпохи Чингисхана в тюркские времена. Это понятие использовалось в значении «свободный». Ученый, изучая вопрос происхождения слова "казах", в исследовании «О видах казахской народной поэзии» отметил: «В древности слово "казах" встречается в значении произвольного и свободного...». Он изначально придавал этносоциальное значение понятию "казах". Выводы ученого по данному вопросу были близки к истине по сравнению с результатами ученых до и после него. Поиски происхождения казахского народа и становления Казахского ханства он начал во время учебы в кадетском корпусе, а затем развил в трудах «Казахское родословие» и других.

Ключевые слова: Шокан Уалиханов, казах, Казахское ханство, этносоциальный, этногенез, «Казахское родословие», Центральная Азия, племя.

Introduction

Shokan Valikhanov's research on the ethnogenesis of the Kazakh people and the origin of the ethnonym "Kazakh" is considered a significant contribution to the field of Kazakh history [1, 154 p.]. He dedicated a significant portion of his life to studying the history, culture, and traditions of the Kazakh people. Sh. Ualikhanov paid special attention to the semantics of the ethnonym "Kazakh" and its origin, which led him to conduct extensive research on the subject. He searched various sources, including Kazakh chronicles, manuscripts of medieval orientalists, works of Western scientists, Chinese primary sources, Russian annals, and researches of Russian orientalists to find information about the Kazakh history, origin, and meaning of the ethnonym "Kazakh."

Despite his rigorous search, Sh. Ualikhanov found limited information on the subject matter. This lack of substantial information prompted him to write the "Kazakh Chronicle," a work that provides valuable information about the history of the Kazakh people in the Middle Ages. The chronicle is a detailed account of the early history of the Kazakh people and includes information on their political, social, and cultural development. Shokan not only collected these sources himself, but handed them over to the literate people in the Kazakh society at that time.

Shokan Ualikhanov's research on the origin and meaning of the ethnonym "Kazakh" is significant and noteworthy. Through his meticulous research, Sh. Ualikhanov uncovered that the term "Kazakh" had existed during the Turkic period prior to the era of Genghis Khan and held the connotation of "free and wandering." His findings are based on solid evidence and provide valuable insight into the history and ethnogenesis of the Kazakh people. In this regard Shokan noted: "Kyrgyz call themselves Kazakhs. In ancient times, the Kazakh word means "free", I have no doubt about it. The Kazakh verb in the sense of wandering is found in the works of Babynama and

Shaibaninama [2, 241 p.]. He further highlighted the ethno-social significance of the concept of "Kazakh" and presented his research findings in his study "On the types of Kazakh folk poetry": "In ancient times, the term "Kazakh" is found in the meaning of "free and wandering" [2, 66 p.]. Sh. Ualikhanov's meticulous research on the origin and significance of the ethnonym "Kazakh" yielded findings that were remarkably closer to the truth when compared to the results of both his predecessors and successors in the field.

Scholar B. Komekov's meticulous research on the origin of the ethnonym "Kazakh" significantly advances our understanding of the complex process of the formation of the Kazakh people. Komekov's insightful findings are in accordance with Sh. Ualikhanov's perspective, suggesting that the emergence of the Kazakh people was a gradual and nuanced process, shaped by centuries of inter-ethnic contact and cultural exchange spanning over three millennia. The initial meaning of the word "Kazakh" was primarily social, and only later acquired ethnic and political connotations. This assertion is supported by historical evidence, which shows that people who separated from the main population were referred to as "Kazakhs" in the past. For instance, Zhanibek and Kerei were known as Uzbek-Kazakhs after they separated from the nomadic Uzbeks. This serves as evidence that the term "Kazakh" initially carried a social significance [3, 4 p.]. While some scholars, based on Byzantine primary sources say that the word "Kazakh" was known as "Kasakhs" and "Kosohs" in the 9th-10th centuries. It is important to note that this argument rests solely on phonetic harmony and similarity [4].

The perspective proposed by Shokan in the mid-19th century is in accordance with the current findings and developments in modern historical scholarship. According to a number of Turkic studies scholars, the spread of the term "Kazakh" was connected with Eastern Desht-i Kypchak. According to Samoilovich, the identity of this term in the Kypchak language did not appear before the 11th century. More specifically, the term "Kazakh" is first used in written records in 1245 among the Kypsakhs in the Mamluk sultanat of Egypt, that is, in the Arabic-Kypchak dictionary. The word "Kazakh" means "free, wandering". With this concept, it can be understood that there is a social content in the meaning of the term "Kazakh".

Materials and methods

The present study is a comprehensive exploration of the life and work of Shokan Ualikhanov, a highly respected Kazakh scientist who played a crucial role in advancing knowledge about the history and culture of the Kazakh people. The study draws on a range of sources to provide a comprehensive overview of Ualikhanov's life and contributions to science. The primary sources of information for this study are Shokan Ualikhanov's extensive five-volume collection of works, which was published under the leadership of Academician A. Margulan in 1984-1985. As well as the Kazakh edition of his works, which was published in 2010 as part of the state program "Cultural Heritage". By utilizing these valuable sources, this study provides an in-depth examination of Ualikhanov's scientific achievements and their impact on the field of Kazakh studies.

Additionally, this study utilizes seminal works by other Kazakh scholars, including N. Masanov's "Chokan Valikhanov on Ethnogenesis of the Kazakh People," B. Komekov's "History of Kazakh Statehood and the Kazakh Khanate," Z. Kinayatuly's "The Kazakh Identity of Sh. Ualikhanov and His Discovery of Kazakh History" T. Omarbekov's "It is Impossible to Determine the Historical Roots of Kazakh Statehood Without Studying the Ethnic Issues of Kazakh History," A. Amanzholov's "Origin of the Kazakh etymology," T. Omarbekov and G. Habizhanova's "Current Issues of Kazakh Ethnogenesis," Derbisali's "Unique figures of the steppe. Kazakh Khanate. Kerei, Janibek. "Tarikh-i Rashidi," I. Zhemenev's "Myrza Haidar Dulat (1499-1551) historian - writer" and B.B. Karibaev's "History of the Establishment of the Kazakh Khanate".

Academician M. Kozybayev, a leading historian in independent Kazakhstan, argues that it is crucial to examine historical figures carefully, avoiding both undue praise and criticism: "We should look very carefully at historical figures. We should not praise them while they are alive and complain after they are gone, we should not paint historical figures with one color, but we should talk about their personality, show their shortcomings, and create a political portrait that will serve as a lesson for the future. The life and work of a historical figure, his good deeds and mistakes should be recorded in history through special research. We need it not for us, but for future history. What do we hide, it is true that we have been hiding the names of our men who fought for the future of the country for many years, took some brave actions, spoke the people's speech openly, and have been hiding and hiding from the cold of politics" [5].

This article also draws upon the insights of K. Atabaev, a source study expert who has analyzed the methodology and historical source science research related to Sh. Ualikhanov's works and made the following conclusion about the works of Sh. Ualikhanov: "Shokan Ualikhanov was the first Kazakh scholar to express scientifically based thoughts about the unique historical sources of his nation. If we say that the science of data science begins with the search for historical data and their publication in a systematic manner, then the learned

scientist has done great work in the field of scientific circulation by searching for historical sources related to the history of the Kazakh-Kyrgyz peoples, systematizing them and translating them into Russian. The significance of his collected historical sources, his position as a historian, and his historical views have been studied in the works of many historians. Our great thinker well understood the need to reflect and scientifically analyze the historical sources that will help to recognize the path of the Kazakh people, the winding history that has passed through countless generations. In this regard, Shokan's thoughts about historical sources, his assessment of different groups of sources, and methods used in analysing sources, thereby determining the scientific value of information stored in data have not lost their importance in the science of data science" [6].

Thus, the present study emphatically emphasizes the vital importance of Sh. Ualikhanov's immense contributions to the study of Kazakh history and culture. It underscores the indispensable significance of his painstakingly collected historical sources, his distinguished position as a historian, and his incisive analytical insights, which have played an instrumental role in shaping subsequent scholarship in the field of source study. Overall, this study endeavors to augment and enrich our comprehension of Sh. Ualikhanov's illustrious legacy, acknowledging his unwavering commitment to scientific inquiry and his unparalleled contributions to the study of Kazakh culture and history.

Discussion

The ethnogenesis of the Kazakh people is a complex historical issue that has been discussed by many researchers and presented in various ways. The dominant view in the historiography until the middle of the 19th century was that the Kazakhs originated from the Yenisei Kyrgyz, as proposed by the Dutch scientist Nicolaes Witzen. However, other scholars such as P.Rychkov, N.Bichurin, and A. Levshin presented their own hypotheses on the origins of the Kazakh people based on limited information available at the time. P.Rychkov argued that the Kazakhs appeared from the "Alatau-Kyrgyz" suggests that the Kazakhs have close ties with the Kyrgyz people and may have originated from the same region. N.Bichurin contended that the Kazakhs are the heirs of the ancient Kangyu and suggests that the Kazakhs have a long history and may have originated from a more ancient civilization. A. Levshin stressed that the Kazakh people are an "ancient people" that constitutes a branch of the Turkic tribes and is no less ancient than the Naimans and the Kyrgyz, suggests that the Kazakhs have a unique identity and history that is distinct from other Turkic branches.

Sh. Ualikhanov and V.Velyaminov-Zernov stand out as illustrious scholars who have left an indelible mark on the study of Kazakh history and culture. Drawing on Dulati's seminal work "Tarihi-Rashidi," an invaluable historical chronicle of the Kazakh people, both Ualikhanov and Velyaminov-Zernov made a pioneering and systematic analysis of the final phase of the process of ethnogenesis of the Kazakh people. Ethnogenesis, which pertains to the emergence and evolution of a distinct ethnic group or culture, was elucidated through their groundbreaking work. Their seminal contributions have been instrumental in illuminating the origins and evolution of the Kazakh people, and their work remains highly revered among scholars to this day.

The origins and history of the Kazakh people have been the subject of rigorous debate and intense discussion among scholars for many years. One of the most significant discussions concerns the formation of the Kazakh people of the pre-Mongolian period. Hungarian scientist Armeni Vambéry challenged A.Levshin's perspective, putting forward Ferdowsi's views instead. However, not all scholars were convinced by Vambéry's argument, with Chokan being a notable example. Despite this, other researchers such as M.Tynyspaev and Kh. Adilgereev attempted to replicate Vambéry's prediction, underscoring the continued relevance and interest in this topic among scholars. It is crucial to note that Vambéry's work was constrained by the limited information and resources available during his time. He did not have access to the wealth of archaeological, ethnographic, and written data that modern researchers now have at their disposal, which can provide a more comprehensive understanding of the ethnic history of the Kazakh people. Nonetheless, his contribution to the scholarly debate was significant and should be acknowledged.

Notwithstanding these limitations, Sh. Ualikhanov stands out as a preeminent scholar who made significant contributions to the historiography of the period with his numerous scientific discoveries. Through his ambitious expeditions and meticulous research, he was able to unearth new information about the traditions, customs, and way of life of the Kazakh people, providing unprecedented insights into their history and culture. His pioneering work continues to inspire and inform researchers, underscoring the importance of rigorous scientific inquiry in advancing our understanding of the origins and development of the Kazakh people.

According to academician M. Kozybaev, the Turkic peoples can be traced back to the Turkic Khaganate, and the formation of the Kazakh ethnos as a people occurred during the rule of the Kipchaks, prior to the Mongol invasion. However, this development was interrupted by the invasion of Genghis Khan. Despite this, the Kypchak, or Kazakh, ethnos developed with deep cultural traditions and the experience of a great power [7, 16 p.].

T.Omarbekov also emphasizes the importance of understanding the history of the tribes that formed the Kazakh nation, stating that "the history of these ancient tribes, which later formed the 'Kazakh' nation, consists of the history of many clans" [8, 54 p.]. He further notes that this history is often told in superficial generalizations, highlighting the need for deeper and more comprehensive research into the formation and development of the Kazakh people. Overall, the opinions of Kozybaev and Omarbekov demonstrate the ongoing interest and importance of researching the ethnic history of the Kazakh people. While some aspects of this history may be incomplete or poorly understood, continued research and exploration can shed light on the complex and multifaceted nature of Kazakh culture and identity.

For many years, scholars have dedicated their attention to the issue of Kazakh ethnogenesis and the origins of the term "Kazakh." In the mid-20th century, a number of prominent researchers, including M.Akynzhanov, S.Ibragimov, and V. Yudin, conducted extensive research on these topics. However, the progress in this area was somewhat limited until Kazakhstan gained its independence. Since then, the study of Kazakh ethnogenesis and the origins of the Kazakh people has received renewed attention, and researchers such as B.Komekov, T.Omarbekov, Z.Kinayatuly, and A.Amanzholov have made significant contributions to this field of study [9]. These scholars have built upon the work of earlier researchers, incorporating new methodologies and insights to deepen our understanding of this fascinating topic. Through their research, these scholars have helped to shed light on the complex and multifaceted origins of the Kazakh people, including the historical and cultural influences that have shaped Kazakh identity over time. In their articles "Current issues of Kazakh ethnogenesis," scholars

T.Omarbekov and G.Khabizhanova offered their insights on the topic. They stated that "Kazakh ethnogenesis today can achieve true conclusions only with the combined help of universal sciences that have achieved considerable development. More than 90 percent of the primary sources given in the Kazakh genealogy correspond to the historical truth. The main reason for this is that the Kazakh emphasized at least the memory of his seven ancestors, and now he tried to never allow his ancestors to be falsified. In particular, genealogy is very important in determining historical figures and their names" [10, 6 p.]. Their articles shed light on the importance of utilizing a multidisciplinary approach to studying Kazakh ethnogenesis and highlighted the significance of genealogy in understanding the history and identity of the Kazakh people.

The ongoing interest in this topic is demonstrated by the continued research and exploration by modern scholars, who now have access to a wealth of archaeological, ethnographic, and written data. While some aspects of the Kazakh people's history may be incomplete or poorly understood, the continued study of Kazakh ethnogenesis is essential for a comprehensive understanding of the complex and multifaceted nature of Kazakh culture and identity.

Results

In his study on Kazakh ethnogenesis, Shokan Ualikhanov conducted an extensive analysis of legends and folk literature to shed light on the complex terms "Kazakh" and "Alash". Through his research, Sh. Ualikhanov discovered a wealth of legends about "Alash" and "Alasha Khan" that were deeply ingrained in the Kazakh people. After carefully analyzing these legends, he came to the conclusion that the legend of Alasha Khan may have emerged at a later point in time.

Furthermore, Sh. Ualikhanov found that the ethnonyms "Alash", "Alasha Khan", and "Nogaily" were also mentioned in the poem "Edyge", which was written during the decline of the Golden Horde. In the poem, Tokhtamys Khan's people are referred to as Nogayli, and when the Khan bid farewell to his people, he uttered the phrase, "when Alash becomes Alash, when Alasha becomes Khan" [10, 8 p.]. This suggests that the Nogai people were not a distinct "Nogai" ethnic group, but rather were referred to as "Nogay", and "Nogayly" was an ancient ethnonym of the word "Kazakh" [11, 241 p.]. Thus, Sh. Ualikhanov's research provides valuable insights into the complex origins and evolution of these significant Kazakh ethnonyms.

Sh. Ualikhanov also divided the genealogical origin of Kazakhs into two different classes: the "Asyl syuek" created by sunlight, a privileged part of the traditional Kazakh society, and the "Kara" (black) people, the ordinary people [2]. In his studies, Ualikhanov used the concept of "Alash" as a synonym for the name "Kazakh" and stressed that "there is a historical truth in connecting the origin of Turkish Kazakhs with Alash, Alasha" [12, 111 p.].

Shokan's research drew on various historical sources, and he created several genealogical tables, including the families of Kazakh khans and sultans. Shokan's deep understanding of the tribal structure of the Kazakh people, which he considered the main feature, allowed him to identify the uniqueness of the nomadic society. In his study, "Kazakh Chronicle," Sh. Ualikhanov emphasized that the division of Kazakhs into clans is a long-standing tradition, and the Kypchaks, Kangly, and Jalayir clans, which were part of the Kazakh people, inhabited the shores of Issykkol, the Shu and Talas rivers before the Mongol invasion. The Kypchaks had inhabited the lands between the Don, Volga, and Urals for 400 years, and those lands were called Deshti Kipchak [13, 163-164 p.].

Also, Shokan's research shed light on the formation of three Kazakh "Zhuzes" or "Hordes" on the Kazakh steppe - the "Great zhuz, the "Middle Zhuz" and the "Small Zhuz." He identified the main clans included in each "Zhuz". Moreover, Shokan's study corrected a common mistake among historians about the meaning of the word "Golden Horde." Until then, historians understood it as a state structure. However, according to Shokan's interpretation, "Horde" refers to the place of the capital of the Khan, or its headquarters. The Gold tent or yurt, where Khan lived in Altyn Orda, later became the name of all bets in the cities where the khan lived. This important insight shows Shokan's deep knowledge of the internal structure of nomadic societies, which many European scientists did not notice [14, 65 p.].

Prior to Shokan Ualikhanov's research, even well-known experts on the Kazakh steppe, such as M.Tevkelev, P.Rychkov, and A.Levshin, had not fully understood the structure and history of the Kazakh khanate, as well as other important aspects of Kazakh society. These experts were considered authorities in their time, yet they were unable to reveal the origin of the Kazakhs, the activities of different groups and classes, and their hierarchy.

Shokan Ualikhanov's groundbreaking research on the Kazakh people and their society corrected many misunderstandings and filled significant gaps in knowledge. Through his work, he was able to shed light on the structure of the Kazakh khanate, its meaning, and the origins of the Kazakhs. Additionally, he provided detailed insights into every aspect of Kazakh society, including the activities of different groups and classes and their hierarchy.

In light of the 550th anniversary of the establishment of the Kazakh khanate, the issue of its foundation and Kazakh statehood has gained increasing significance. N. Nazarbayev, emphasized this point in his speech at the ceremony dedicated to the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, stating that "Although the Kazakh Khanate was established only five and a half centuries ago, it was the legitimate successor of the Saka, Hun, Uysin states, the Great Turkic Khanate, the Deshti Kipchak, and the Golden Horde states in the vast Eurasian steppe" [15]. He went on to underscore that the Kazakhs are the true heirs of the Golden Horde.

Undoubtedly, Muhammed Haydar Dulati's work "Tarikh-i Rashidi" provides valuable information on the foundation of the Kazakh Khanate, which is regarded as the iron pillar of Kazakh history and the source of its statehood. The author's work contains extensive historical, ethnographic, and geographical information on the peoples and states that inhabited Central Asia during the 14-16th centuries.

Muhammad Haidar Dulati explains in his writing that Kerei and Zhanibek separated from the Abulkhair khanate in the 50s and 60s of the 15th century. Shokan Ualikhanov further notes that the Kazakh Khanate was established in the year 870 Hijra, corresponding to 1465-1466 according to the current year. Domestic and foreign scholars do not question this period and regard it as the year of the Kazakh Khanate's establishment. Thus, the author unequivocally demonstrates that the Kazakh people emerged on the stage of history in 1465. Moreover, he states that until the year 940 Hijra (1533-1534), the Kazakhs ruled over most of the current Uzbekistan territory [16].

According to the esteemed Kazakh scholar, Islam Zhemeney, the historical text Tarikh-i Rashidi offers a valuable complement to the incomplete or under-documented aspects of the renowned work, Babynama. Furthermore, the inclusion of various geographical regions, such as Mauerennahr, Khorasan, Kabul, Badakhshan, India, Mongolia, Kashgar, Tibet, and Kashmir, enriches the areas mentioned in Babynama. A careful comparative analysis of these two works can significantly enhance the historical significance of Babynama. Therefore, Zhemeney's assessment provides important insights into the intertextual relationship between these two significant works and their relevance to the historical understanding history of the region [17, 29 p.].

Shokan Ualikhanov's analysis of the formation of the Kazakh khanate and the Kazakh state draws upon a variety of sources, including the "Notes to the book "Khan edicts" by Professor I.Berezin", "Kazakh Chronicle", "Legends and Tales of the Great Zhuz Kazakhs", "Essays of Dzungaria", "Kyrgyz-Kaysak bullet composition", "About the Kyrgyz-Kaysak tomb and the general ancient period", "Tangiri", "Tarikh-i Rashidi", "Genealogy of Kazakh khans and sultans", and "Excerpt from Jami-at-tawarikh". Through his deep analysis of these works, Ualikhanov explores the origin of the Kazakh people and the formation of the Kazakh khanate. The lack of scholarly research on the Kazakh people was a concern expressed by the author, who felt that the limited amount of attention devoted to this topic had resulted in an incomplete understanding of the Kazakh culture, history, and society [18, c. 388].

Ualikhanov's fascination with the history and language of the Kazakh people can be traced back to his time at the cadet corps when he was approached by Berezin, a renowned Orientalist, to assist in deciphering outdated terms found in the Khan's decrees. In 1852, Sh. Ualikhanov reviewed Berezin's work on Khan's Decrees, which led to his familiarity with Berezin's "Library of Eastern Historians", "Jami at-tawarikh" by Kadirgali Jalayiri, and "Shezhire-i Turk" by Abilgazy Bahadur. Ualikhanov's extensive research led him to conclude that the Tokhtamys, a descendant of Genghis Khan, conquered Desht-i Kypchak in the late 14th century and became a khan. Moreover,

he discovered that Tokhtamys extended his reign by defeating the great prince of Lithuania, Jagoilo. Additionally, Ualikhanov informs Professor Berezin that some of the terms found in Tokhtamys's Yagoilo edict and Temur Kutlyk and Saadat Girey's edicts are still used among Kazakhs of the Middle Horde. In his explanations of Kazakh language words, Ualikhanov introduces some assumptions alongside his remarks, acknowledging the limitations of his own knowledge [18, с. 171].

Shokan Ualikhanov's analysis of the origins of the Kazakh people is an important contribution to the understanding of the region's history. According to Sh. Valikhanov, the Kazakh people emerged from the union of various Turkic and Mongolian tribes after the death of Berdybek, during the internecine wars that began in the Horde. As he told Professor I. Berezin "Kazakh people emerged from the union of various Turkic and Mongolian tribes after the death of Berdybek, during the internecine wars that began in the Horde, and this is not the people of ancient times written by Ferdausi. Each descendant of Baty wanted to become a khan, and for that, his people had to be. In my opinion, this is how the Crimea, Kazan Khanate, Sarai Horde, Uzbek-Shaibani and Kazakh Union appeared. The stories and myths surrounding the beginnings of the Kazakh people have been substantiated by various sources. One such source is Kadyrgali Zhalayiri, a member of the Tarak-tamgaly Zhalayr tribe of "Great Zhuz" and your work about "Shaibani-nama" [2, 143 p.].

Shokan Ualikhanov reads Ferdowsi's "Rustem Dastan" from the works of the A. Levshin about the wanderers who live near the city of Keykabad in modern Tajikistan. This was first quoted by the famous orientalist Senkovsky in his work. From this, Levshin wrote about his "Kazakh people and khans" that can be found in Ferdowsi's epic "Rustem Dastan". After reading this document, Shokan wrote the above-mentioned answer to Berezin. Later, he supplemented and deepened his thoughts in his theoretical study titled "Kazakh Chronicle" and writes: "In turbulent times, before the establishment of the Khanates of Kazan, Crimea, and Astrakhan, the Golden Horde and The first tribes of the Chagatai Ulis formed alliances to ensure their rights in their settled lands, and called a prince from Genghis's lineage to become a khan. In this way, a separate political community is created from the clans, which are made up of different independent tribes. "Nogayly was founded in Sarayshik, the Mughal empire was founded in Tashkent, and the Kyrgyz (Kazakh) khanate was founded near the Seyhun" [13, 165-166 p.].

According to official historiography, the origins of the Kazakh khans can be traced back to Orda Yezhen, the eldest son of Joshi Khan. Kerei and Zhanibek Khan, who were cousins, both descended from Orda Yezhen to Urys Khan. However, some historical sources suggest that the Kazakh khans' origin can be traced back to Joshin's youngest son, Tokai Temur. This information is found in the works "Tavarih-i guzida-yi nusrat name" by an unknown author, "Bahr al-asrar fi manakib al-ahiyar" by Mahmud bin Amir Wali, and in the work of Kadirgali Jalayiri.

Scholars have differing opinions on the genealogy of the descendants of Joshi. However, both Kerei and Zhanibek Khan were considered equal rulers of the "White Horde." The Tokai Temur brothers were among the "four brothers" who were given a share in the greatness of the horde and formed the left wing of the Zhosi estates and army together. Domestic researchers consider the issue of whether Urys Khan and his descendants descended from Tokai Temur in the Zhoshi branch or were connected with Orda Yezhen to be of no fundamental importance [16, 24 p.]. We believe that Ualikhanov used Kadyrgali Zhalayiri's "Collection of Annals" in his research, which traced the origin of Kazakh khans back to Tokai Temur. This work was considered one of the most important sources of Kazakh history at the time, and Ualikhanov's use of it in his research reflects his thoroughness and attention to detail.

In his article titled "Kazakh Chronicle" concerning the origins of the sultans Zhanibek and Kerei, Sh. Ualikhanov makes a noteworthy observation. He notes that the origins of the Urys dynasty in Kyrgyz legends and which of its sons became the first khan remain unknown to the Kazakh people. Kazakhs say that a khan named Janibek once passed, but it is unclear whether Janibek was the first khan himself or whether his ancestors were khans. There is no satisfactory information about Urys Khan and Janibek Khan in the chronicle of Kadirgali Jalayir, only on page 14 of that chronicle, it is said that 2,000 warriors of Khanly were on the right wing of Urys Khan's army, and Alash thousand were on the left wing" [13, 174 p.].

Sh. Ualikhanov quotes that "the invasion of Temur was met with fierce resistance by the White Horde, Urys Khan, the ruler of Alash dynasty, and their sons... Temur killed the sons of Alash, the first Kazakh khan, during his campaign against Tokhtamys." Shokan here says Amet, Samet, the son of the first khan of Alash. This may be an oral genealogical version. It is a historical fact that Temur and Tokhtamys killed Toktakiya and Temur Malik Khan, the sons of Orys Khan. According to Shokan, these events took place in the middle of the 14th century. In his synopsis for the "Tarikh-i Rashidi" annals, he supplemented the analysis of Muhammad Haidar's division of the Zoshi dynasty into two wings and distinguished the White Horde from the Western Horde, which was called the Volga Horde or Golden Horde by Rashid-ad Din, Wassafi and Russian historians, and the Blue Horde by Persian

historians. According to the writings of Abilgazy Bahadur, Urys Khan's ancestry is spread from Tokai-Temur, but Urys Khan was recognized as the first Kazakh khan [13, 111-113 p.]. Sh. Ualikhanov argued that after the descendants of Alasha Khan were killed, the Kazakhs recognized Zhanibek, son of Barak, as their Khan. This period, which was characterized by the migration of two related peoples, Kazakhs and Nogais, was regarded as the "Golden age" in Kazakh poetry [13, 180 p.].

In his work "Tribal genealogy of Kazakh khans and sultans," Sh. Ualikhanov documented the history of Sultan Ondan, including facts about his son, Oraz-Mohammed. Sh. Ualikhanov traced the genealogy of Kazakh sultans from Sultan Barak to Sultan Zhanibek [19, 174 p.]. One of the most important genealogical tables created by Sh. Ualikhanov was that of the descendants of Abylai Khan and Wali Khan [20, 186-187 p.].

Historians have been engaged in exploring the intricate history surrounding the establishment of the Kazakh Khanate since the 1860s. B. Komekov posits that the Kazakh Khanate was established in 1465 under the leadership of Khans Kerey and Zhanibek. However, the formation and development of the Kazakh Khanate were not a linear process and spanned over a significant historical period. In fact, the roots of Kazakh statehood can be traced back to the nomadic Saka period that existed 2.5 thousand years ago [3, 3 p.].

According to B. Karibayev, the inception of the Kazakh Khanate can be traced back to the year 1457, when the Orda-ezhen tribes, led by Khans Kerey and Zhanibek, broke away from the "nomadic Uzbeks" ethno-community and migrated to Zhetisu. This momentous event marked the beginning of a new chapter in Kazakh history, as the Kazakh people began to form a distinct political and cultural identity. Over time, the Kazakh Khanate continued to solidify its position, and by the years 1470/1471, it had successfully banished the Shaibani dynasty from the Eastern Deshti-Kipchak region, cementing its status as a fully-fledged political entity [21, 496 p.]. B. Karibayev's research sheds light on a critical period in Kazakh history, and his insights have contributed significantly to our understanding of the emergence of the Kazakh Khanate.

Conclusion

In conclusion, Shokan Ualikhanov's contributions to the study of Kazakh history have been both significant and enduring. Despite the limited availability of data in the mid-19th century, Sh. Ualikhanov attempted to draw objective conclusions about the establishment and formation of the Kazakh khanate by analyzing primary sources. As a result, his views on these issues are consistent with those of modern scientists.

Sh. Ualikhanov's work stands out for several reasons. First, he was able to identify and correct the shortcomings of foreign scientists who could not differentiate between the Kyrgyz and Kazakh peoples. By scientifically proving that the two groups were distinct in terms of their ethnic composition and socio-economic structure, Sh. Ualikhanov made a significant contribution to the field of Kazakh history. His findings have been widely accepted in the scientific community and continue to inform our understanding of the Kazakh people and their history.

Second, Sh. Ualikhanov's use of new methodological approaches in his research was also notable. He recognized the importance of understanding the internal laws of nomadic peoples, which were not visible to foreign researchers, and used this understanding to guide his research. In particular, Sh. Ualikhanov emphasized the clan-tribe system as a key feature of Kazakh society, and his work helped to establish this system as a primary area of study for Kazakh historians.

Third, Sh. Ualikhanov's contributions to the study of Kazakh history have helped to shape our understanding of the formation of the Kazakh state and the development of Kazakh ethnogenesis. His objective conclusions related to the "Kazakh" and "Alash" ethnonyms, as well as the formation of the Kazakh state, were some of the most important of his time, and continue to be recognized as such by modern scholars.

Overall, Sh. Ualikhanov's efforts to understand the internal laws of nomadic peoples have helped to shape our understanding of Kazakh history and continue to inspire new research in the field. His work remains a valuable resource for scholars and researchers studying Kazakh history, and his contributions have helped to establish the Kazakh people as a distinct ethnic group with a unique history and culture. Sh. Ualikhanov's methodological innovations and his emphasis on the clan-tribe system as a key feature of Kazakh society continue to inform our understanding of this fascinating and complex culture, and his legacy continues to inspire new generations of Kazakh historians and researchers.

Reference:

1 Serubaeva A.T. Sh. Ualikhanov zertteulerindegi qazaq etnogenezi men Qazaq khandyghyna qatysty derekter // «Qazaq khandyghy tarikhy'nyng ozekti maseleleri'n zerdeleu» halik. forum mater. zhina'ghy / red. Q.A. Ensenov. – Astana: «BIKA» ZhK, 2015. – B. 152-157. [in Kazakh].

2 Ualikhanov Sh.Sh. Kop tomdyq shygharmalar zhina'ghy: 6 t. – 2 bas. – Almaty: «Tola'ghai grupp», 2010. – T. 1. – 376 b. [in Kazakh].

- 3 Komekov B.E. Qazaq memlekettiligining tarikhyy zha'ne Qazaq khandyghy. – Almaty: Qazaq universiteti, 2015. – 46 b. [in Kazakh].
- 4 Kumekov B.E. Ponyatie «kazakh» pervonachal'no imelo sotsial'nyy smysl // «Bayterek». – 2011. - №12 (59). – S. 1-5. [in Russian].
- 5 Qozybaev M.Q. Ghumyrnama zhanryn zertteu maseleleri // Tarikh zerdesi (Arystar tu'ghyry). – Almaty: Ghylim, 1998. – 280 b. [in Kazakh].
- 6 Atabaev Q.M. Qazaqstan tarikhyy'nyng derektanulik negizderi: oqy quraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2002. – 302 b. [in Kazakh].
- 7 Kozybaev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana // Izbr. trudy. – Almaty: Ghylim, 2006. – 272 s. [in Russian].
- 8 Omarbekov T. Qazaq tarikhyy'nyng etnikalik maseleleri'n zerttemey onyn memlekettiligining tarikhii tamyrlyryn anyqtau mu'mkin emes // Ta'uelsiz Qazaqstan tarikhyy'n zertteuding ozekti maseleleri / B.G. Ayaghan red. – Astana, 2008. – B. 51-60. [in Kazakh].
- 9 Amanzholov A. Qazaq atauynyng tup torkini // Qazaq adebiyeti. – 2011, mausym – 17. [in Kazakh].
- 10 Omarbekov T., Khabizhanova G. Qazaq etnogenezining ozekti maseleleri // Qazaq tarikhyy. – 2015. - №7 (138). – B. 6-10. [in Kazakh].
- 11 Serubaeva A.T. Shokan zhane Edige // Semey qalasyryn Shakirim atyndaғы memlekettik universitetinin khabarshysy. – 2015. - №3(71). – B. 239-242. [in Kazakh].
- 12 Qynayatuly Z. Shokan Uәlihanovtyñ qazaq bolmysy zhane onyn qazaq tarikhynan ashqan keibir jañalyqyqtary // Sh. Uәlihanov zhane 19 gasyrdaghy humanitarlyqykylym: kornekti qazaq galymy Sh.Sh. Uәlihanovtyñ 175 jyldyghyna arnalghan halyqaralyqykylymi-praktikalqyky konferentsiia materialdary. – Almaty: Tarikh tagylymy, 2010. – B. 108-115. [in Kazakh].
- 13 Uәlihanov Sh.Sh. Kóp tomdyq shygharmalar zhinaғы: 6 tom. - 2 basylym. – Almaty: «Tolagai grupp», 2010. – T. 2. – 464 b. [in Kazakh].
- 14 Suleimenov R.B., Moiseev V.A. Shokan Uәlihanov – shyghystanushy. Tuğanyna 150 jyldyghyna orai. – Almaty: Gylym, 1985. – 112 b. [in Kazakh].
- 15 N.Nazarbajev qazaq handyghynyñ 550 jyldyghyna arnalghan saltanatgy sharada soilegen sozi // <http://www.akorda.kz/ru>. [in Kazakh].
- 16 Derbiseli Ä.B. Dalanyñ dara perzentteri.Qazaq handygy. Kerei, Zhanibek. «Tarikh-i Rashidi», M.H. Dulati... // Memleket tarikhyy. – 2015. - №3. – B. 23-34. [in Kazakh].
- 17 Zhemenei I. Myrza Khaidar Dulat (1499-1551) tarikhshy – qalamger: Monografiia. – Almaty: «Zerde» baspasy, 2007. – 360 b. [in Kazakh].
- 18 Valikhanov Ch.Ch. Sochineniia: v 5 t. – Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1984. – T. 1. – 432 s. [in Russian].
- 19 Valikhanov Ch.Ch. // Sochineniia: v 5 t. – Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1984. – T. 4. – 460 s. [in Russian].
- 20 Ualikhanov Sh.Sh. Kop tomdyq shygharmalar zhinaғы: 6 t. – 2 basylym. – Almaty: «Tolagai grupp», 2010. – T. 4. – 496 b. [in Kazakh].
- 21 Karibaev B.B. Qazaq khandyghynyng qurylyy tarikhyy. – Almaty: «Sardar» baspa ui, 2015. – 520 b. [in Kazakh].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Серубаева А.Т. Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі қазақ этногенезі мен Қазақ хандығына қатысты деректер // «Қазақ хандығы тарихының өзекті мәселелерін зерделеу» халық. форум матер. жинағы / ред. Қ.А. Еңсенов. – Астана: «БІКА» ЖК, 2015. – Б. 152-157.
- 2 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы: 6 т. – 2 бас. – Алматы: «Толagai grupp», 2010. – T. 1. - 376 б.
- 3 Көмеков Б.Е. Қазақ мемлекеттілігінің тарихы және Қазақ хандығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 46 б.
- 4 Кумеков Б.Е. Понятие «казах» первоначально имело социальный смысл // «Байтерек». – 2011. - №12 (59). – С. 1-5.
- 5 Қозыбаев М.Қ. Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері // Тарих зердесі (Арystар тұғыры). – Алматы: Ғылым, 1998. – 280 б.

6 Атабаев Қ.М. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 302 б.

7 Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана // Избр. труды. – Алматы: Ғылым, 2006. – 272 с.

8 Омарбеков Т. Қазақ тарихының этникалық мәселелерін зерттемей оның мемлекеттілігінің тарихи тамырларын анықтау мүмкін емес // Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері / Б.Ғ. Аяған ред. – Астана, 2008. – Б. 51-60.

9 Аманжолов А. Қазақ атауының түп төркіні // Қазақ әдебиеті. – 2011, маусым – 17.

10 Омарбеков Т., Хабижанова Г. Қазақ этногенезінің өзекті мәселелері // Қазақ тарихы. – 2015. - №7 (138). – Б. 6-10.

11 Серубаева А.Т. Шоқан және Едіге // Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2015. - №3(71). – Б. 239-242.

12 Қинаятұлы З. Шоқан Уәлихановтың қазақ болмысы және оның қазақ тарихынан ашқан кейбір жаңалықтары // Ш. Уәлиханов және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылым: көрнекті қазақ ғалымы Ш.Ш. Уәлихановтың 175 жыл. арналған х.а. ғыл.-практ. конф. матер. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – Б. 108-115.

13 Ш.Ш. Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы: 6 т. - 2 бас. – Алматы: «Толағай групп», 2010. – Т. 2. – 464 б.

14 Сүлейменов Р.Б., Моисеев В.А. Шоқан Уәлиханов – шығыстанушы. Туғанына 150 жыл толуына орай. – Алматы: Ғылым, 1985. – 112 б.

15 Елбасы Н.Ә. Назарбаев қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты шарада сөйлеген сөзі // <http://www.akorda.kz/ru>.

16 Дербісәлі Ә.Б. Даланың дара перзенттері. Қазақ хандығы. Керей, Жәнібек. «Тарих-и Рашиди», М.Х. Дулати... // Мемлекет тарихы. – 2015. - №3. – Б. 23-34.

17 Жеменей И. Мырза Хайдар Дулат (1499-1551) тарихшы – қаламгер: монография. – Алматы: «Зерде» баспасы, 2007. – 360 б.

18 Валиханов Ч.Ч. Соч.: в 5 т. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – Т. 1. – 432 с.

19 Валиханов Ч.Ч. // Соч.: в 5 т. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – Т. 4. – 460 с.

20 Ш.Ш. Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы: 6 т. – 2 бас. – Алматы: «Толағай групп», 2010. – Т. 4. – 496 б.

21 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылуы тарихы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 520 б.

УДК 070
МРНТИ 19.41.09

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.031>

E.E. Ibrayeva*¹, A. Shalkarbek²

*¹Ph.D, L.N. Gumilev Eurasian National University,
assistant professor of the Faculty of Journalism and Political Science,
Astana city, Kazakhstan, E-mail: astana07@yandex.ru*

*²L.N. Gumilev Eurasian National University, senior lecturer of the Faculty of Journalism and Political Science,
Astana city, Kazakhstan, E-mail: anel_shalkarbek@list.ru*

IDEOLOGICAL MOVEMENT OF ZHANUZAK ALZHANULY DURING HIS WORK FOR KAZAKH JOURNALISM

Abstract

This article analyzes the books “Aina” and “Children’s baduami” by the Alash activist Zhanuzak Alzhanuly Zhanibekov, as well as the works he published during the period when he worked as an editor for “Kazakh” and “Kedey” newspapers. Among them, the meaning of the analyzed works and the idea the author wanted to convey

were studied. Although Zhanuzak Alzhanuly published articles on various topics, his main idea was the same. It was to open the literacy of ordinary working Kazakh people to education.

Zhanuzak Alzhanuly was able to increase the audience of the newspaper by effectively coordinating his work while working as an editor in “Kazakh” and “Kedey” newspapers. During his time, the demand for “Kedey” newspaper were increased. Through this, it can be seen that the influence of his strategic work affected all Kazakhs. This means that the figure of Alash told us that we can develop and become independent only by opening the literacy of the people, encouraging their spirit, getting equal education for both boys and girls.

The skill of the Alash figure Zhanuzak Alzhanuly in attracting people to education is formulated and substantiated by actual scientific facts and historical figures. Also, the original archived copy of the book “Aina” was used, and specific passages were used in the analysis of the ideological underpinnings of the writing.

Keywords: Zhanuzak Alzhanuly, Kazakh journalism, ideological movement, Alash, Alash figure, slogans about knowledge, education.

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Grant No. AP19679639 “The Great Epoch of Kazakh journalism: publicism heritage and editorial activity of ZhanuzakAlzhanuly”

Э.Е. Ибраева*¹, А. Шалқарбек²

¹Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
журналистика және саясаттану факультетінің доценті м.а.,
Астана қ., Қазақстан, E-mail: astana07@yandex.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
журналистика және саясаттану факультетінің аға оқытушысы,
Астана қ., Қазақстан, E-mail: anel_shalkarbek@list.ru

ЖАНҰЗАҚ ӘЛЖАНҰЛЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖУРНАЛИСТИКАСЫ ҮШІН АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТІ ТҰСЫНДАҒЫ ИДЕЯЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада Алаш қайраткері Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібековтің «Айна» және «Балалар бәдуәмі» кітаптары мен оның «Қазақ» және «Кедей» газеттерінде редактор болып қызмет атқарған кезеңде жариялаған еңбектері талданды. Соның ішінде талданған еңбектердің мән-мағынасы мен автордың жеткізгісі келген ойы зерттелді. Жанұзақ Әлжанұлы әртүрлі тақырыптарда мақалалар жариялағанымен, оның астарында қозғаған басты идеясы бір болды. Ол – қарапайым еңбекші қазақ халқының оқу-білімге деген сауатын ашу.

«Қазақ» және «Кедей» газеттерінде редактор болып тұрған кездегі жұмысты тиімді үйлестіру арқылы газет аудиториясын арттыра білді. Оның тұсында, әсіресе халыққа арналған «Кедей» газетіне сұраныс артты. Осы арқылы оның стратегиялық жұмысының ықпалы бүкіл қазақтарға әсер еткенін байқауға болады. Бұл дегеніміз – алаш қайраткерінің халықтың сауатын ашып, рухын жігерлендіру, қыз яки ұл демей теңдей білім алу арқылы ғана дами алатындығымызды, тәуелсіз бола алатындығымызды жеткізген.

Алаш қайраткері Жанұзақ Әлжанұлының халықты оқу-білімге тартудағы шеберлігі нақты ғылыми дәйектер мен тарихи сандар арқылы тұжырымдалып, деректеледі. сондай-ақ, «Айна» кітабының мұрағаттағы түпнұсқасы пайдаланылып, жазбаның идеологиялық астарын талдауда нақты үзінділер пайдаланылды.

Кілт сөздер: Жанұзақ Әлжанұлы, қазақ журналистикасы, идеологиялық қозғалыс, Алаш, Алаш қайраткері, оқи-білім туралы ұран, білім.

Ибраева Э.Е. *¹, Шалқарбек А.²

¹Ph.D, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
и.о. доцента факультета журналистики и политологии,
г.Астана, Казахстан, E-mail: astana07@yandex.ru

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
старший преподаватель факультета журналистики и политологии,

ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ ЖАНУЗАҚӘЛЖАНҰЛЫВ ПЕРИОД ЕГО РАБОТЫ В КАЗАХСТАНСКОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ

Аннотация

В статье анализируются книги «Айна» и «Балалар бәдуәмі» алашского деятеля Жанұзақ Әлжанұлы Жанибекова, а также произведения, опубликованные им в период работы редактором газет «Казак» и «Кедей». Среди них изучались смысл анализируемых произведений и идея, которую хотел передать автор. Хотя Жанұзақ Әлжанұлы публиковал статьи на разные темы, основная мысль у него была одна. Это – открытие грамотности простых трудящихся казахов для образования.

Он смог увеличить аудиторию газеты, эффективно координируя свою работу, работая редактором в газетах «Казак» и «Кедей». При нем возрос спрос на газету «Кедей», особенно в народе. Через это видно, что влияние его стратегической работы коснулось всех казахов. Это означает, что деятель алаш сказал нам, что мы можем развиваться и стать независимыми только путем раскрытия грамотности людей, поощрения их духа и получения равного образования независимо от того, мальчики они или девочки.

Сформулировано и обосновано реальными научными фактами и историческими личностями мастерство деятеля алаш Жанұзақ Әлжанұлы в привлечении людей к образованию. Также использовался оригинальный архивный экземпляр книги «Айна», а при анализе идейной подоплеку произведения использовались отдельные отрывки.

Ключевые слова: Жанұзақ Әлжанұлы, казахская журналистика, идеологическое движение, Алаш, деятель Алаша, лозунги о воспитании, образование.

Introduction. We all know that ZhanuzakAlzhanuly, one of the Kazakh intellectuals, a member of the Alash movement, who played a significant role in Kazakh journalism, was born in Kyzylzhar in 1889. According to the trend of the times, ZhanuzakAlzhanuly, who received general education for only 6 years, devoted all his works to ordinary Kazakh people and agitated them to obtain knowledge and work hard in the way to be developed. So, his ideological slogans and heroic work for the development of the nation in the way of education are praiseworthy of example.

ZhanuzakAlzhanuly, who was very close to creativity, started working in the media from an early age. For the first time, in 1908, he published a collection of enlightening poems called “Aina” in the “Sharaf” publishing house in Kazan. After finishing school, in 1912 he joined the Petropavlovsk printing house. The following year, he came to Orenburg and transferred to the position of proofreader in “Kazakh” newspaper. As a result of several years of work, he was promoted to the rank of a qualified journalist and editor. Journalist-editor activity of ZhanuzakAlzhanuly coincides with the eve of various events that the country was experiencing at that time. That is why, in case of any situation in the country, especially in 1917-1919, he participated in all political affairs that decided the fate of the nation [1].

In December 1917, the Torgay regional committee of the Alash party was opened in Orenburg. When Alikhan Bokeikhan was appointed as the chairman of the committee, ZhanuzakAlzhanuly was elected as the treasurer of the committee, even though he was still young. Following year, he became the editor of “Kazakh” newspaper. At this point, a young specialist thinking about the future of his country wrote articles that raise the spirit of the people and open their eyes. Among such works there were: “External messages”, “Victims of Alash”, “Ottoman Turks”, “Korean Muslims”, “Spies”, Tools of Quran”, “Mrs. Bagbastan school”, “The great scientist of the Turkish language V.V. Radlov”, “Get up, Alash!” etc. In the articles of ZhanuzakAlzhanuly, he expressed a thought that affects the political status of Kazakhs.

At that point, when the era of revolutions in the whole Russian empire ended and the policy direction was determined, he did not stay in the political center and returned to the country. Thus, in 1920-1923, he became an out-of-school instructor in the education system of Petropavlovsk. In 1923-1924, he served as the deputy chairman of the Akmola gubernatorial committee. In 1924-1926, he joined the editorial board of the newspaper “Bostandyk Tuy” in Akmola. In 1926, he came to Aktobe and worked as the editor of “Kedei” newspaper. In 1929, he was removed from the post of editor due to political charges. So, from that year to 1932, he worked as a teacher at rural school №36 of Shingyrlau district. In 1933, he returned to Petropavlovsk and was appointed director of the cooperative technical school. When this educational institution was re-established in the same year, he was

employed by the “Kazzoloto” trust. Until 1936, he became the chairman of the branch of this trust in Stepnyak. He was fired when great repression began. He was caught at work on July 28, 1937 and shot on September 13 [2].

Purpose and tasks. According to the data, the number of Alash intellectuals who were subjected to political persecution during the tragic period is approximately 105,000. However, at present, the young generation is familiar with the names of only about 500 Alash figures [3]. This is because the works of most of the Alash figures have not been systematically studied, and the real data had been lost. Among them, the information about ZhanuzakAlzhanuly is still unknown and untold in the country. However, **the purpose** of this article is to contribute to the study of ZhanuzakAlzhanuly’s work by analyzing the historical works of scientists and historians, and studying the information of archival heritage.

In addition, ZhanuzakAlzhanuly’s meritorious work in Kazakh journalism, evaluation of his ideological works on opening people’s eyes and desire for education requires a separate study. In particular, it is considered the main **task of the article** to study and analyze the meaning of the works published by the Alashorda figure during his editorship in various newspapers. Also, the task of this article is to evaluate the historical works of ZhanuzakAlzhanuly, distinguishing the problems behind the themes based on his works, and the importance of appealing to the common people in order to solve those problems.

Materials and methods. We noted in the introduction that ZhanuzakAlzhanuly was the author of articles on various topics during his time as an editor in various newspapers. Among them, only about 40 works were found, including all his notes, from his messages when he was in charge of “Kedey” newspaper. ZhanuzakAlzhanuly Zhanibekov’s managerial ability in the “Kedey” newspaper was scientifically formulated through the methods of transcribing these publications from Arabic script, understanding, analyzing, systematizing, deduction, differentiation, summarization and analysis of historical figures.

In conducting scientific research related to his editorial activity, a complex of historical and special-historical methods was used, which allowed to study the life and activities of prominent historical figures. Specifically:

- historical-systematicity;
- structural-functional;
- relativity.

In addition, several methodological approaches were used in the course of the work by comparing the data obtained from the archives with the publications published in different years: data search and research, textological and conceptual analysis. These research methods helped to achieve the goal and task of the article.

Discussion. Among the records left in the archives, it can be seen that the first published book of ZhanuzakAlzhanuly Zhanibekov is “Aina” (Aina – Mirror) [4]. Today, this book of his, which was published in an educational direction, was translated from Arabic script. This collection was published in 1908 from the city of Kazan, it contained 28 pages. On the cover there was the information “Reprint, copyright belongs to the publisher”. That is, this “Aina” collection may have been published before. There was also information on the cover: “Compiler: Zhanibekov, publisher: Niyazmuhammed Suleymenov”. And the data proving that Zhanibekov was AlzhanulyZhanuzak can be seen from the introduction entitled “Soz basy” (introduction or the first word). However, ZhanuzakAlzhanuly was only 19 years old when the book was first published. At the same time, he was an advanced thinker of his time, and he understood the essence of the country’s problems with foresight. ZhanuzakAlzhanuly began his book “Soz basy” as follows [5]:

“Brothers, educate your children with mullahs who know the order of reading. Send them to madrasahs in cities. There is no way to be ignorant in Sharia,” he begins.

- Brothers! Whoever believes that there is one God and that our prophet Muhammed is a clear prophet, whether male or female, it is obligatory for all of us to learn. The Prophet said that “reading and learning are obligatory for every Muslim”, and again, “seek learning even if you are in China”. If I explain, it means that no matter how many difficulties you face, lose your relatives, no matter how much money you keep anyway strive to study and learn. The saying “Learning to read at a young age is like writing on a stone, learning to read when you grow up is like writing on water” does not lose its meaning in any era, doesn’t it? Otherwise, there were dumb mullahs who did not know their order in every age.

With these words, ZhanuzakAlzhanuly raised issues such as always striving for knowledge, learning what you do not know, and staying abreast of the times, no matter what period you live in. The dark people of that period were encouraged to stay away from idle entertainment and pride, but instead to learn, no matter what the difficulty. Alashorda figure illustrates the importance of education in any era with the words of Hazrat Ali.

Hazrat Ali said: “Educate your children for the future, because they are the people of the future”. “Our time is a mirror of the future. Make it clear from this day what is needed for the future,” said an Alash figure who was worried about the future of his country.

In addition, the content of the book consists of four parts. Each section is divided as follows:

- The first word;
- Education and knowledge;
- A must-hear word;
- Study tour.

If we briefly analyze the sections that are separated from “The First Word” section, in the “Education and knowledge” section, citing hadiths as examples, it is explained that the duty of studying and knowledge is entrusted only to mankind. And he notes that knowledge is a special gift unique to humanity. At that time, ZhanuzakAlzhanuly, who, even though he was young, thought about the future of his country, worked for the education and for the future of his people, and dreamed of having an equal development with other countries, he devoted himself to promoting education all the time.

And in the next part of the book, reminding the Kazakh people of the many harms caused by ignorance, it talks about the harm from being dependent on someone and suffering less than others and under them. That’s why he called his people to search, research, work, study and gather knowledge day and night in order to get rid of ignorance.

Then, the main goal of Alashorda’s publication of the book “Aina” was to raise the spirit of the Kazakh people, to teach decency and morals, as well as to awaken the desire for education. If our people master all these arts, they thought, they will live a happy life.

In addition, according to data researched in previous archives, it was proved that the book “Children’s Baduami” (definition: children’s textbook or alphabet) published in Kazan belongs to ZhanuzakAlzhanuly [6]. This book was published in the following year, as a continuation of the book “Aina”. If the book “Aina” engaged the entire Kazakh people to study and get education, the children’s textbook taught the younger generation to be eager for art, craft and education, to always search for new things. It can be understood by the contents of the book and written poems.

Poems written in the children’s textbook are presented on the following topics: Character; Interest in education; Education; Request. Carefully reading each line of the poem, ZhanuzakAlzhanuly called us to always search for the path of knowledge, giving examples of the countries that are on the way to the civilization of the world. The author was able to write each line of the poem in simple language and make it understandable to all people. For example, he wrote, “Wash your face with the right hand, listen to what your parents say, be able to understand what you read, listen to your teacher if you don’t know something, learn without deceiving yourself”.

Younger generation of that time were also encouraged to stay away from harming humanity and all living things on earth and direct them to stay away from gossip. Even books were taught to be neat, and children who tear them are fool.

Through education, we can achieve equality, save our community, and take our place in the world. Then the only way to get better is to study [7].

Kazakh intellectuals who thought about their country and people had the same thoughts and feelings. The only problem was that Kazakh people should not be left behind others; their future should be equal to that of advanced countries of the world.

These books for both adults and children were the first collection of books by ZhanuzakAlzhanuly, who raised the pressing issues of the country at that time.

The forward-thinking and educated figures of the beginning of the 20th century were able to portray the Kazakh people without color and clearly tell the truth about Kazakh life. First, the high level of caring for the people, taking the path of enlightenment, was evident from every academic record.

For example, M. Dulatuly in the article “From the Place of Apprentices” published in the 22nd issue of “Kazakh” newspaper on July 16, 1913, said:

“The biggest of the many shortcomings of Kazakh learning is the lack of good teachers and educational materials, the uncertainty of the academic year. “These teachers should try to improve the quality of the students, even if they do not have them, Kazakh children should be taught with easier books written with the same order and method,” says “Russian Pupils” article published in the 26th issue of 1913 of the “Kazakh” newspaper.

Yes, there was one dream, one desire, one goal, and the harmony of ideas in the study and education of the people of the country’s forward-thinking scholars had always been the same.

ZhanuzakAlzhanuly Zhanibekov wrote these lines in his poems (in Kazakh language):

“...Кең қолтық қызмет етпес жуан етек,
Ақылзатқа жұмсақ сөз бек ұнайды
Бірдей көрсе асыл зат жарлы байды.
Исламда тепе-тең бай мен кедей,
Ішкенмен айыра алмаса қымыз шайды”.

We explain the meaning of these verse as follows: Zhanuzak Alzhanuly criticized the lazy people through these verses and politely described their inability to serve the country. If every citizen of our nation does not serve, then who will make the state of the country? Or if the people divide themselves into poor and rich people, then what will happen to the unity of the country? Or those who are happy with what they eat and drink and think that their wealth is the essence of their life, what will be the benefit from it? Then, for the sake of the unity and education of the Kazakh people, no one should judge anyone as rich or poor, without counting what they eat and drink, and get an education that will brighten their future. In order for the country to grow and prosper, it is necessary to share that knowledge with people, teach those who do not know, and share it with those who ask.

How will those who are happy with what they eat and drink, who think that this is the meaning of life, who are drenched in wealth and sleepy, serve the country? Although Islam does not divide the rich and the poor, it is a shame if such people who are divided according to themselves cannot distinguish between good and bad. Such people, who did not realize that the priceless wealth of mankind is spiritual wealth, very gently and very kindly explained the thought of how to recognize the noble through the verses of the poem: Zhanuzak Alzhanuly Zhanibekov was able to distinguish between the old society and the new society by paying attention to the secret of nature through thought. Famous journalist Anatoly Agranovsky said that “where there is thought, there is journalism... A person who writes well does not write well, but a person who thinks well writes well.”

Then, through this poem, we should not allow the Kazakh people to indulge in idleness and laziness, but all of us should mobilize our efforts as one person and work for our people and our country. We must work hard and learn along the way. We need to teach our children that knowledge for future generations.

The publicist ZhanuzakAlzhanuly Zhanibekov, from the young age was inspired by the philosophical ideas that tried to understand or explain eighteen thousand universes, says that one should carefully read both old religious textbooks and worlds full of innovative news. Indifference is the enemy of education. Whatever science you focus on, you need to study it with enthusiasm to be sure of its truth. Otherwise, it will affect not only himself, but also the generations that he will teach as teachers. Then ignorance arises, people are in danger. The poet, who realized from the beginning that illiteracy is the enemy of knowledge, said that a person who does not know how to memorize what he has read should avoid telling people. Otherwise, despite the lack of education and literacy, he claims to teach the country - on the contrary, he makes the country worse. The scourge of education, which started from this, plunders the country's wealth. People would be deprived of our land and water. That's why all the works of publicist-poet ZhanuzakAlzhanuly Zhanibekov said that ignorance and lack of education are the most dangerous.

At the same time, ZhanuzakAlzhanuly Zhanibekov published articles in various fields other than education, when he was the proofreader of “Kazakh” newspaper at first, and the third editor of it after Ahmet Baitursynuly and MirzhakypDulatululy in later years. Based on the available data, it can be seen that the following works of his were published: Ottoman Turks; Foreign reports: Turkey's internal affairs; External affairs; The theme of Nauryz is approaching; Korean Muslims; Tools of Quran and more.

ZhanuzakAlzhanuly, who thought about the future of his country, worked for the education and art of his people, and dreamed that the Kazakh people were equal to other countries, whatever topic he wrote about, he propagated it to Kazakhs through education.

Another article by Zhanuzak Zhanibekov entitled “Internal affairs of Turkey” was published in the 48th issue of “Kazakh” newspaper. In this article, the author reviewed the situation of the people of Turkey after the Balkan war. He wrote that new temporary reforms had been made and the social condition of the Turkish state had begun to revive.

In the course of the article, the author said: “...what the Turks have done with deep thought and effort is the way of learning and art.” Anatolian people had been turning their focus to education and science, and Turkish youth went to European countries to obtain knowledge.

“Last year, in December, the holiday “Remembering the period of Ottoman Sultan's reign” was held,” the author writes that on that holiday, Turks remembered that they are Turks, great Turks, and in order to raise the spirit

of the country, they remembered their ancestors who were famous for their heroism in their time. He thought: “A nation that does not know who it is has little courage and strength.”

Thus, the author of the article, who happily described the improvement of the living conditions of the brotherly Muslim people in Turkey and the social situation, concluded that our Turkish brothers “have an open mind, and their destiny is clear now.”

In general, each section of “Kazakh” newspaper covered different topics. This newspaper maintained the loyalty of the Kazakh intellectuals to the struggle for freedom, promoted the integrity of the Kazakh people’s land and property, advocated the unity of the country and the land, and thereby continuously propagated the idea of freedom. The intelligentsia of Kazakhstan, gathered around the newspaper, mobilized for the purpose of universal democratic and national interests. It was a socio-political newspaper. For example, articles about foreign political changes and news were published in the Foreign News section.

At the same time, since the ultimate goal of “Kazakh” newspaper was aimed at education, many articles of ZhanuzakAlzhanuly touched on this topic.

For example, in the 151st edition of the newspaper, he published an article entitled “Mrs. Baghbastan’s school”. In it, he wrote about women’s equality in education or in general, along with topical issues such as land, education, religion, politics. He had a goal of promoting the effectiveness of educating girls on an equal footing with boys through a creative method to the people who were very sensitive to the education of girls. For this purpose, the mass reader was informed about educational institutions and school needed in the country through the press. As another proof of this, the article “Aspiring Kazakh girl” can be mentioned. In this article, an ordinary Kazakh family sent their daughter to study, and this family’s efforts to education become an example for others. This was because this family was of medium wealth, and the purpose of educating their sons and daughters was not to show off, but rather to educate them. By writing this article, ZhanuzakAlzhanuly felt pride and conveyed the news to ordinary Kazakh people with a warm heart.

At the same time, with the arrival of a new government in the state, he published an appeal about the difficulties that the people were experiencing at that time. It gave strength to the people to stand firmly on their feet and did not remain under the control of others. In general, ZhanibekAlzhanuly was able to take any topic from his journalistic works in “Kazakh” newspaper and boldly raise the current issues of the social situation at that time.

ZhanuzakAlzhanuly, who was the editor-in-chief of the “Kedeyi” newspaper since 1926, paid great attention to the fact that the newspaper reached the hands of working Kazakhs. As the name suggests, this newspaper was a publication intended for the public, the peasants and wage earners, the poor and the working people. In the 1st issue of 1927, it was written that a subscription book was opened for the “Kedey” newspaper on behalf of the board. It says: “Kedey” is a peasant newspaper. It accepted the sorrows of the poor people in the country, then advised and guided them. “Kedey” - gives a lot of space to the letters of the peasant, first, peasants should describe their lives directly and inform the government about the state of the country. “Kedey” unites poors, orphans and widows in the country and gives them hope. That’s why many students believe in becoming members of the joint” [3].

We see that citizens were specially mobilized from all over the country for the publication to reach the readers and spread widely. On behalf of the administration, the newspaper expressed gratitude to the citizens who contributed to the spread of the newspaper. All this indicates that ZhanuzhakAlzhanuly skillfully organized the editorial work. The number of data shows that this organizational and management ability of the editor started to show results from his time.

During the period when the Alash figure was the editor of the “Kedey” newspaper, the circulation of the publication increased from 1 000 to 3 000 copies within two years. These data are undoubtedly evidence of the high level of qualification, management and organizational ability of Alash figure Zhanuzak Zhanibekov. When ZhanuzakAlzhanuly was the editor-in-chief, the materials of the “Kedey” newspaper were grouped under various headings. For example:

- articles on the all-Soviet topic were in the section of “Soviet Union” or “Union”;
- “In Kazakhstan” articles on all-Kazakhstan topics;
- uez-gubernia materials – “in Gubernia”;
- international information – “Foreign countries”;
- news from the country – “Country news”;
- Soviet party news – “Party, youth life”;
- materials on the topic of health – “Health of the country”;
- large-scale construction news – “Soviet Construction”;
- one of the topical topics of the Kazakh people at that time is women’s issue – “Women’s equality”;

- the active life of representatives of the poor – “Koschy Union”;
- letters received by the editorial office – “Peasant letters”;
- topic of election, meeting of congresses – “Election campaign”;
- agriculture and animal husbandry, the issue of tools and equipment necessary for it, various farms – “The issue of agricultural equipment in our province”;
- expert advice on various topics for women – “Women’s Corner” and “Between Women” confidential interviews related to child nurture;
- special reports of the newspaper’s correspondents in “Correspondent’s Corner”;
- subject of education in “Education”;
- the issue of transition to the new alphabet is in the “Latins Corner”;
- various tax issues in “Farmer Tax”;
- specially developed answers to the letters received by the board were published under the heading “Answers from the board”;
- Also, the “Question-Answer” section and the “Useful Advice” section on various topics were regularly conducted.

As we can see, every newspaper page printed under the leadership of ZhanuzakAlzhanuly, as well as articles and books written by him, invite people to education, raise their spirits and learn from all sides. He analyzed all the events experienced by the Kazakh people and disseminated information about other countries without neglecting the news of foreign countries.

Conclusion. In this way, it is possible to discuss that there are valuable ideologies behind all the works written by ZhanuzakAlzhanuly Zhanibekov. The following thoughts can be drawn from his works: the most sacred struggle is the oppression of the soul in the way of spiritual freedom and independence, the most cruel and the most uncoincidental policy is the policy aimed at the spiritual dependence of one nation on another. A nation that is subject to political, economic, and border dependence is a nation that is in danger of disappearing. Moreover, a nation that is spiritually dependent is a nation that is on the verge of destruction. A nation that has political, economic, border independence, but is also spiritually dependent, is a destroyed nation.

That’s why analyzing the works of ZhanuzakAlzhanuly, we should keep in mind the slogans, which was spoken already in the last century: do not depend on anyone economically, politically, across borders, and especially spiritually. And for that, all of us should get the right education for our future and teach it to the new generation. If we educate ourselves and are eager for knowledge, open to innovation, and passionate about achieving success, we will become a great country.

References:

- 1 Tileshov E, Qamzabekuly D. *Alash qozǵalysy: entsiklopedialyq anyqtamalyq. Jánibekov Januzaq.* – Almaty: Sardar, 2014. – 192-193 b.
- 2 Alash. *Alashorda: entsiklopedia. Qurastyrgandar: G.Ánes, S.Smagulova.* – Almaty: Arys baspasy, 2009. – 171-172 b.
- 3 Ibraeva E.E., Kylychbaeva E. *Januzaq Jánibekovtiń mediamenedjerlik qyzmeti // Jýrnalistika tarıhy.* – Astana: L.N. Gýmlev atyndaǵy Eýrazua ulttyq ýniversitetiniń habarshysy. *Jýrnalistika seruası.* – № 3(132), 2020. – 32-39 b.
- 4 Saq Q. *Ulttyq sana uytqysy.* – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2001. – 86 b.
- 5 Jánibekov J. *Aına.* – Qazan: Sháráf, 1908. – 28 b.
- 6 Erikqyzy E.E. *Alash qawratkeri Januzaq Jánibekovtiń jýrnalistik jáne pýblitsistik qyzmeti.* – Astana: «Master PO» JShS, 2014. – 147 b.
- 7 Qazaq. *Qurastyryshylar: Ú.Sýbhanberdina, S.Dáýitov, Q.Sahov.* – Almaty: Qazaq entsiklopediasy Bas redaksuası, 1998. – 560 b.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Тілешов Е, Қамзәбекұлы Д. *Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. Жәнібеков Жанұзақ.* – Алматы: Сардар, 2014. – 192-193 б.
- 2 Алаш. *Алашорда: энциклопедия. Құрастырғандар: Ф.Әнес, С.Смағұлова.* – Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 171-172 б.

3 Ибраева Э.Е., Кылычбаева Э. Жанұзақ Жәнібековтің медиаменеджерлік қызметі // Журналистика тарихы. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы. – № 3(132), 2020. – 32-39 б.

4 Сақ Қ. Ұлттық сана ұйытқысы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 86 б.

5 Жәнібеков Ж. Айна. – Қазан: Шәрәф, 1908. – 28 б.

6 Ерікқызы Э.Е. Алаш қайраткері Жанұзақ Жәнібековтің журналистік және публицистік қызметі. – Астана: «Мастер ПО» ЖШС, 2014. – 147 б.

7 Қазақ. Құрастырушылар: Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. – 560 б.

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

**ӘӨЖ 06.35.51
МРНТИ 03.41.01**

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.032>

Н.И. Маханов *¹, А.С. Адилбаева², Д.М. Ахметова³

¹ PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан Республикасы,

² т.ғ.д., профессор, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан Республикасы

³ PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан Республикасы,

**«ӨЗІРЕТ-СҰЛТАН» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҚОРЫҚ-МҰРАЖАЙЫНЫҢ
ТАРИХИ ДАМУЫ: ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДЫҚ-РУХАНИ ҚЫЗМЕТІ**

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты – Қазақстанның ірі тарихи ескерткіштерінің бірі «Өзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының қалыптасуы мен даму тарихына ғылыми талдау жасау. Сонымен қатар, аталған мұражайдың қазіргі таңдағы қызметінің рухани-қоғамдық аспектілеріне өзіндік көзқарас таныту.

Зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі музейдің қалыптасуы мен дамуының маңыздылықтарын айқындайтын тарихи-рухани себептердің мәнін айқындау. Бүгінгі таңдағы мұражайдың мемлекеттік және қоғамдық кеңістіктердегі рөлін бағалауда өзекті болып табылады. Мұражайға келушілердің статистикалық деректерін сараптау және ортақ пайымға келуді алға қоямыз.

Зерттеу жұмысының өзектілігі ретінде қазіргі ақпараттық және жаһандық қозғалыстардағы рухани-мәдени сананың қысымға ұшырау салдарларына жол бермеуді атар едік. Әсіресе өскелең ұрпақты ақпараттық толқындардың ағымынан сақтау және ұлттық мәдени болмыстарын жоғалтпауға тәрбиелеу-дің көзінің бірі ретінде мұражайлардың қызметін алға тартамыз. «Өзірет-Сұлтан» мұражайының тарихи-мәдени ресурстарын өскелең ұрпақтың санасына дұрыс жеткізе білу олардың бойындағы рухани құндылықтарды байыта түсетіндігі анық.

Зерттеудің нәтижесінде «Өзірет-Сұлтан» мұражайының тарихи қалыптасу және даму жолдарына жана талдау жасалынды. Сонымен бірге, мұражайдың бүгінгі күндегі тарихи-рухани қызметіне түрлі мысалдар негізінде баға берілді. Мұражайларды дамыту ісінің болашақтағы мәніне қатысты пікірлер айшықталды.

Кілт сөздер: қорық-мұражай, қоғамдық-рухани қызмет, тарихи даму, тарихи тұлғалар, жастарды тәрбиелеу, рухани сана.

Маханов Н.И. *¹, Адилбаева А.С. ², Ахметова Д.М. ³

¹ PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Республика Казахстан,

² д.и.н., профессор, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Республика Казахстан

³ PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Республика Казахстан,

**ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВЕДНИКА-МУЗЕЯ «АЗРЕТ-СУЛТАН»:
СОВРЕМЕННАЯ ОБЩЕСТВЕННО-ДУХОВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

Аннотация

Цель статьи - научный анализ истории становления и развития государственного историко-культурного заповедника-музея «Азрет-Султан», одного из крупнейших исторических памятников Казахстана. Кроме того, проявить своя точки зрения к духовно-общественным аспектам современной деятельности данного музея. Одной из задач исследовательской работы является определение сущности историко-

духовных причин, определяющих значимость становления и развития музея. Сегодня актуальна оценка роли музея в государственных и общественных пространствах. Ставим перед собой задачу анализа статистических данных посетителей музея и выработки общего суждения.

В качестве актуальности исследовательской работы мы бы назвали недопустимость застоя последствий духовно-культурного сознания в современных информационных и глобальных движениях. Особенно мы продвигаем деятельность музеев как одного из источников воспитания подрастающего поколения, чтобы уберечь себя от потока информационных волн и не потерять национально-культурную самобытность. Очевидно, что умение правильно донести историко-культурные ресурсы музея «Азрет-Султан» до сознания подрастающего поколения обогащает их духовные ценности.

В результате исследования был проведен всесторонний анализ исторических путей становления и развития музея «Азрет-Султан». Вместе с тем, на основе различных примеров дана оценка историко-духовной деятельности музея на сегодняшний день. Были высказаны мнения относительно будущего значения развития музеев.

Ключевые слова: заповедник-музей, общественно-духовная деятельность, историческое развитие, исторические личности, воспитание молодежи, духовное сознание.

N.I. Makhanov *¹, A.S. Adilbaeva², D.M. Akhmetova³

¹ PhD doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan

² Doctor of Historical Sciences, Professor, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan

³ PhD doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan,

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE STATE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE-MUSEUM «AZRET-SULTAN»: MODERN SOCIAL AND SPIRITUAL ACTIVITY

Abstract

The *purpose* of the article is a scientific analysis of the history of the formation and development of the state historical and cultural reserve-museum «Azret-Sultan», one of the largest historical monuments of Kazakhstan. In addition, to show their own point of view to the spiritual and social aspects of the modern activities of this museum.

One of the tasks of the research work is to determine the essence of the historical and spiritual reasons that determine the significance of the formation and development of the museum. Today, the assessment of the museum's role in state and public spaces is relevant. We set ourselves the task of analyzing the statistical data of museum visitors and developing a general judgment.

As the relevance of the research work, we would call the inadmissibility of the stagnation of the consequences of spiritual and cultural consciousness in modern information and global movements. We especially promote the activities of museums as one of the sources of education of the younger generation in order to protect themselves from the flow of information waves and not lose their national and cultural identity. It is obvious that the ability to properly convey the historical and cultural resources of the Azret-Sultan Museum to the consciousness of the younger generation enriches their spiritual values.

As a result of the research, a comprehensive analysis of the historical ways of formation and development of the Azret-Sultan Museum was carried out. At the same time, on the basis of various examples, an assessment of the historical and spiritual activities of the museum today is given. Opinions were expressed on the future significance of the development of museums.

Keywords: nature reserve-museum, social and spiritual activity, historical development, historical personalities, youth education, spiritual consciousness.

Кіріспе.

«Әзірет-Сұлтан» мұражайы еліміздегі үлкен тарихи-мәдени нысандардың қатарына жатады. Мұражайдың басты қорғау нысаны ол тарихымыздағы үлкен тарихи тұлға және көсем болған Қожа Ахмет Яссауидің құрметіне салынған кесене болып табылады. Кесене түрлі тарихи кезеңдерде мемлекеттік саяси-рухани маңызды орталыққа айналды. Кеңестік дәуірде кесенінің тарихи-рухани маңызына көңіл аз аударылды. Тек 1978 жылдан бастап кесенінің мемлекет тарапынан қорғауға алыну мәселесі оң шешім тапты. 1989 жылы мұражайдың дәрежесі қайта бекітілді. Кеңес үкіметінің басшылығы жергілікті халықтың талап-тілектерін ескеруге мәжбүр болды. 1990 жылдары мұражай аумағында қазба археологиялық

жұмыстары жанданды-рылды. Археологиялық жұмыстар кесене орналасқан Түркістан қаласының тарихының тым тереңде жатқандығын анықтады.

Ғылыми жұмыстардың атқарылу шаралары «Әзірет-Сұлтан» қорық-мұражайының тікелеу үйлестіруімен жүзеге асуда. Мұражайдың ғылыми-ұйымдастырушылық әлеуеті жыл сайын ұлғаяу үстінде. Жыл сайын мұражайдың жәдігерлерімен танысуға келушілердің саны арту үстінде. Сондай-ақ, мұражай бүкіләледік ЮНЕСКО ұйымының тізіміне еніп, оның ерекше қорғау мәртебесіне ие болып отыр. Мұражай басшылығы тарих, дінтану, мәдениеттану салалары бойынша елімізге танымал ғалымдармен бірге маңызды ғылыми жобаларды іске асыруды табысты іске асыруда.

Материалдар

Мақалада «Әзірет-Сұлтан» мұражайының кітапханасында сақтаулы деректік және статистикалық материалдар пайдаланылды. Сонымен қатар, мұражай қызметі туралы жарияланған газет-журнал беттеріндегі мақалалар да деректік базаны ұлғайтты. Мұражайдың электрондық сайтында жарық көрген мәліметтер мақалаға қазіргі таңдағы тарихи нысанның қызметінен нақты ақпараттар ұсына білді.

Әдіснама

Мақалада тарих және гуманитарлық пәндердің әдістері кең қолданылды. Мұражайды тамашалауға келушілердің саны мен арасалмағын анықтауда статистикалық әдіске сүйендік. Әзірет Сұлтан кесенесінің түрлі тарихи кезеңдердегі қорғалыну мәселелерін айқындау үшін тарихи-салыстырмалы әдісі іске қосылды. Мұражайдың мемлекеттік және басқа да ұйымдармен жұмыс жасауының жалпы ағымын бағалау мен нәтижесін саралауда құрылымдық әдісті пайдаландық. Мұражайдың қоғамдық-рухани және саяси-идеологиялық қызметтерінің ерекшеліктерін анықтауда жіктеу тәсіле көзге алынды.

Нәтижелер және талқылау

Дін ғұламасы «Түркістан пірі» атанған ғұлама Қожа Ахмет Ясауи (Әзірет Сұлтан) құрметіне арнап Әмір Темір салдырған кесене (хакана) негізінде Түркістан қаласында 1991 жылы ашылған. Бүкіл түркі жұртының, мұсылман қауымының қадір тұтатын киелі орны. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрылысы 14 ғасырдың ақырында салынған. Кесененің тұрғызылғаннан бергі тағдыры қазақ халқының тарихымен тұтасып кеткен. Кесене төңірегіне Жолбарыс хан, Есім хан, Жәңгір хан, Тәуке хан, Абылай хан, Қасым хан, Қаз дауысты Қазыбек би, Жәнібек батыр, т.б. белгілі адамдар жерленген [1].

Әзірет Сұлтан кесенесінің еліміздің тарихы мен рухани өмірінде маңызды орын алатыны мәлім. Аталмыш кесене ішінде көптеген хан сұлтандар мен игі жақсылар жерленген. Ірі әулие әмбилелер жанына әкеліп жерлеу батыс, шығыс елдерінің барлығында бар. Батыс Еуропада көптеген шіркеулерде ғасырлар бойы аристократия өкілдері жерленетін болған. Ал енді өзімізге келетін болсақ, көнекөз ақсақалдар осы кесененің ішінде жерлеу қашан тоқтатылды деген сұраққа жауап таппай қиналады. Совет уақытында ма екен, әлде одан да бұрынғы кезде ме екен? Осы сұраққа нақты жауап беретін жақында архивтан табылған бір құжатпен таныстыруды жөн көрдім. ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған бір істе Түркістан уезінің бастығы полковник Чеботаревтың Сырдария облысының бастығына, Түркістан генерал губернатор атына жазылған рапорты бар. 1884 жылдың 30 қаңтар күні жазылған рапортта Әзірет Сұлтан кесенесінің жергілікті мұсылман халық үшін өте маңызды әулие жер екенін, бұл кесененің ішіне Түркістан аймағының түкпір түкпірінен қайтыс болған би, батыр, бай-бағлан игі жақсыларды алып келіп қоятынын баяндайды. Мәйітті кесене ішіне қоюға Әзірет Сұлтан ұрпақтарының рұқсатымен және оларға ақысын төлеп жерлейтінін баяндайды. Әрі қарай қазір Әзірет Сұлтан кесенесі іші молалар мен шіріген мәйіттерге толып кетті, мешіттің ішінде жағымсыз иіс шығып тұрады, соған байланысты кесененің ішіне жерлеуге тиым салу қажет екенін өтініп сұрайды. Түркістан шаһарының ақсақалы Мирхадыр Нарбаевтың айтуы бойынша бұдан 4-5 жыл бұрын марқұм болып кеткен генерал губернатор фон Кауфманның тұсында кесененің ішінде мәйіт жерлеуге тиым салатын бір жарлық шыққан екен, бірақ Чеботарев менің қолымда бұл жарлық жоқ деп айтады. Осы рапорт Ташкенте қаласына жеткен соң Генерал губернатордың канцеляриясынан 9 наурызда резолюция қойылған жауап келеді. Резолюцияда “Кесененің ішіне жерлеуге тиым салынсын, сол бұйрық туралы кесененің басшыларынан қолхат алынсын” делінген.

1864 жылы маусымда Кенесары ханның ұлы Сыздық сұлтан қорғап тұрған кесенені Ресей генералы Черняевтің әскерлері зеңбірекпен атқылады. Әзірет Сұлтан мешітінің исламның Қазақстандағы басты орталығы ретіндегі діни қызметіне тосқауыл қоюға ұмтылған кеңестік тоталитаризмнің әрекеттері де ойлаған мақсаттарына жете алмады. 1978 ж. қыркүйекте Қожа Ахмет Ясауи республикалық мұражайы ашылды. 1989 жылы 28-ші тамызда Қазақстан Үкіметі жалпы көлемі 90 га жерді алып жатқан Түркістан қаласының көне ескерткіштер кешені негізінде Әзірет Сұлтан қорық-мұражайын ашу туралы шешім қабылдады. Қорық-мұражай Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен бірге Үлкен қылуат (жер асты мешіті, 12 ғасыр), Әулие Құмшық ата қылуат (12 ғасыр), Сегіз қырлы кесене (14-16 ғасырлар), Ұлықбектің қызы,

Әбілқайыр ханның зайыбы Рәбия Сұлтан бегім кесенесі (15 ғасыр), Шығыс моншасы (16-17 ғасырлар), Есім хан кесенесі (17 ғасыр), т.б. археологиялық, тарихи сәулет және бейнелеу өнерінің үздік ескерткіштерін қамтиды [1].

«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы 1978 жылы 30 қыркүйекте «Республикалық Қожа Ахмет Ясауи кесенесі сәулет ғимараты музейі» болып ашылды. 1989 жылы тамыздың 28 күні Қазақ ССР министрлер кеңесінің № 265 қаулысымен «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі» болып қайта құрылды. ҚР Үкіметінің 24.07.2015 жылғы ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің республикалық мемлекеттік мекемелерін қайта ұйымдастыру туралы №585 қаулысымен «Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы» РМҚК болып қайта құрылды.

Қорық-мұражай өз жұмысын негізгі екі бағытта жүргізеді. Бірінші бағыты — Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштерді есепке алу, сақтау, қорғау жұмыстары. Яғни қорық ретінде қызметін жүзеге асырады: мемлекеттік акт алынған тарихи-мәдени ескерткіштердің жалпы жер көлемі 557,1935 га. Құрамында 207 тарихи-мәдени ескерткіш бар. Олардың ішіндегі 1–халықаралық, 16–республикалық, 14–жергілікті маңызға ие. Қалған ескерткіштердің статусы анықталу жұмыстары жүргізілуде. Халықаралық дәрежедегі Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ортағасырлық теңдессіз сәулет туындысы ретінде 2003 жылы ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне алынды. Әлемдік маңызға ие болған ескерткіштің ұлттық пантеон ретіндегі алар орыны да айрықша. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне 300-ден аса тарихи тұлғалар жерленген болса, қорық-мұражай мамандарының зерттеулері нәтижесінде сол тұлғалардың бүгінгі таңға 184-і анықталды [2].

ЮНЕСКО ұйымының тарихына баға берер болсақ онда ол 1970 жылдары басталды. ЮНЕСКО дегеніміз – Біріккен Ұлттар Ұйымына қарасты, халықаралық байланысты білім мен мәдениет арқылы тұтастыруға, адамзаттың бейбіт және гүлденген дәуірде өмір сүруіне ықпал етуді көздейтін халықаралық ұйым. ЮНЕСКО-ның басты мақсаттарының бірі – жер бетіндегі көрікті, тарихы бай мәдени жәдігерлер мен табиғи мекендерді қорғау. ЮНЕСКО тізіміне енген мұралар адамзат үшін өте құнды әрі ортақ дүние саналады. Мұндай нысандарды тізімге қосу мен қорғауға алуды арнайы мамандар шешеді. Мәдени жәдігер тізімге қосылғаннан кейін халықаралық қорғау құқығына ие болып, ЮНЕСКО-ның бақылауына өтеді.

Мұраны тізімге қосуды да, шығаруды да ұйымның өзі шешеді. ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұраларды қорғау Конвенциясы 1972 жылы жарияланып, 1975 жылы күшіне енді. 2019 жылғы деректерге сүйенсек, ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұралар тізіміне 1121 нысан енген екен. Оның 869-ы – мәдени нысан болса, 213-і – табиғи мекен, ал 39-ы – аралас нысан саналады. Жалпы ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мәдени нысандарды қорғау Конвенциясына 193 мемлекет тіркелген. Олар – адамзатқа ортақ мұраларды қорғауға, сақтау мен дамытуға келіскен елдер. Тізім жыл сайын толығып, жаңарып отыруы мүмкін. 2019 жылғы дерек бойынша, ЮНЕСКО-ға ең көп мәдени және табиғи нысандары енген ел – Италия мен Қытай екен. Италияның 55 нысаны, Қытайдың да 55 нысаны енген. Одан кейін Испания (48), Германия (46), Франция (45), Үндістан (38), Мексика (35), Ұлыбритания (32), Ресей (30), Иран мен АҚШ (24-тен), Жапония (23), Бразилия (22), Аустралия мен Канада (20), Грекия мен Түркия (18-ден) тұр. Ал бұл тізімге біздің еліміздің 17 тарихи нысаны енген.

Қорық-мұражайының қорында 25000 дана құнды тарихи жәдігерлер қордаланған. Олардың арасындағы жазба, археологиялық этнография және нумизматикалық тобына жататын жәдігерлердің талапқа сай сақталуы үшін соңғы үлгідегі арнайы құрылыстар сатып алынып орнатылды. Қор бөліміндегі еңбек ететін реставраторлар Ресейден арнайы біліктілікті жоғарылату курстарын оқып келген мамандар.

Екінші бағыты – қорық-мұражай ретінде, ғасырлар елегінен өтіп, бүгінгі күнге жеткен көне, тарихи құнды жәдігерлерді сақтау, қорғау, қайта қалпына келтіру және оларды насихаттау жұмыстарын жүргізеді. Қорық-мұражай аумағындағы жұмыс істейтін «Түркістан тарихы», «Қылуат» жер асты музейі, «Жұма мешіті» және Ясауи кесенесі музейлерінің экспозиция алаңдарында жылына түрлі тақырыптағы 50-ге жуық көрме ұйымдастырады. Республика бойынша көшпелі көрмелер ұйымдастырылып, еліміздің бар-лық облыстары және Оңтүстік өңірінің аудандары түгел қамтылып келеді. Қала мектептерімен де тығыз қарым-қатынастар орнатылып, тақырыптық лекциялар жүргізу мен мектептерде көрме ұйымдастыру жұмыстары жақсы жолға қойылған [2].

Сонымен қатар, қорық-мұражай өз қарауындағы ескерткіштер мен жәдігерлерді, сондай-ақ Кесенеде жерленген тарихи тұлғаларды насихаттау, елге таныту мақсатында соңғы төрт-бес жылда жүзге жуық баспа өнімдерін шығарып, Кесенеде жерленген тұлғалар сериясы бойынша хандарға, билерге, батырларға қатысты кітаптар мен 18 буклеттерді жарыққа шығарды. Сондай-ақ БАҚ арқылы жүргізілетін насихаттық жұмыстар да жүйелі жолға қойылған. Мекеменің үш тілде: қазақ, ағылшын, орыс тілдерінде шығарған «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» альбом-кітабы Мәскеудегі ТМД көлемінде ұйымдастырылған кітап көрме-

сінде бірінші орынды иеленді. Сонымен қатар екі жылда бір Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері” тақырыбында халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар мен дөңгелек үстелдер ұйымдастырылып, жыл сайын дәстүрлі республикалық «Ясауитану» байқауын өткізіп келеді. Еліміздің түкпір-түкпірінен байқауға келген мектеп оқушылары тарихымызбен және Ясауи мұрасымен танысып, сусындауларына зор мүмкіндік алады.

«Әзірет Сұлтан» қорық-мұражайы отандық мұражайлар тарихында бірінші болып «Хан көтеру» театрландырылған сахналық қойылымын қойды. Қойылымдағы тарихи тұлғалардың ролдерін сомдауға кәсіби актерлар қатыстырылып, тарихи қойылымды еліміздің түкпір-түкпірінен және алыс-жақын шетелдерден келген қонақтар тамашалады.

«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы еліміздегі барлық республикалық, облыстық мұражайлармен әріптестік орнатқан және солардың арасында келушілері ең көп мұражай болып табылады. Келушілерге көрсетілетін қызмет түрлері де талапқа сай жүйелі жолға қойылған. Осын-дай атқарылған іс-шаралар нәтижесінде қорық-мұражай ағымдағы жылда халықаралық ICOM одағының «Жыл мұражайы» дипломына ие болды.

Жоғарыдағы кестедегі гумаитарлық мамандықтарды таңдаған 7 бітіруші сынып оқушыларының жауаптарына баға бере отырып, олардың бесеуінің (71%) тарихшы, археолог секілді сирек таңдалынатын мамандықтарға ауысуларына, тарихи турлардың ықпалының жоғары болғандығына көз жеткіземіз.

Қайталанбас тарихи деректерді еліміздің әр аймағында дәріптеу бүгінде Отырар мұражайының жоспарлы істерінің бірі болып табылады. Бұған дейін көрме еліміздің 8 облысы мен 15 қаласында «Көне Отырар жәдігерлері», «Фараб-Отырар өркениеті», «Отырарда ойлылардың ізі қалған» деген тақырып-тармен ұйымдастырылды.

Көрме кезінде «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік қорық мұражайы елорда жұртшылығы мен қонақтарының назарына 160-қа жуық жәдігерін ұсынды. «Кез келген жәдігерді сөйлету және оны насихаттау музей қызметкерлерінің абыройлы борышы. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік қорық мұражайының қорында 24 мыңнан астам тарихи жәдігер бар. Біз бүгін солардың ішінен 160 жәдігерді алып келіп отырмыз. Олардың арасында Қабанбай батырдың қанжары, Қазақ хандығы кезінде жасалған күмістер, шырағандар бар. Мұның барлығы біз үшін және ел үшін аса қымбат дүние.

Музей жұмысының бірден-бір көрсеткіші - көрме. Кез келген көрмеге қойылған зат адамға ақпарат беріп тұруы тиіс. Егер, экспонат адамның танымын арттырып, сезімін селт еткізбесе онда көрме бекер ұйымдастырылған болып шығады. Бүгінгі көрмеге келген өнерсүйер қауым рухани ләззат алып, әр жәдігердің сырын тереңірек түсініп кетеді деп үміттенеміз», - деді «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік қорық мұражайының директоры Мәулен Садықбеков [4].

Белгілі дінтанушы Д. Кенжетай кесененің қазіргі қызметі мен рухани рөліне келесідегідей баға береді: «Мұнда көпфункционалды тарихи, саяси, діни, білім беру, әлеуметтік тәжірибелер мен ритуалдар да атқарылған. Енді бүгін сол тарихи санадағы функцияларды қайта жаңғырту үшін де қазіргі жаһандану жағдайында кесенені жай мәдени ғимарат етіп қана қоймай, оның тарихи функциясын қайта жаңғыртуымыз қажет. Бұл да зияратшыларға өнер, театр мамандары арқылы кешегі тарихи санадан хабар беретін сахналандырылған қойылымдар мен көріністерден тұру керек. Мұндағы мақсат Әзірет Ясауиді, кесенені, Түркістанды насихаттау, тану және таныту. Осылайша, Түркістанда рухани туризмді өркендетудің сан қырлы нұсқасы қолға алынуы керек. Сосын амфитеатрда Әзірет Сұлтанның зікір, ракс-сама, салауат, тасбих, тахлил сияқты ритуалдық құбылыстары заманауи стильде театрландырылған сахналар арқылы халыққа, зияратшыларға таныстырылатын болады. Біз егемен, зайырлы елміз. Мұндай үлгі әлемде көп. Түркиядағы Кония қаласындағы «Жалалуддин Румидің орталығы» әлемдік туризмде осы қырынан ерекшеленетінін еске салсақ та жеткілікті. Әзірет Сұлтанның ілімі мен философиясында «гүл» символы ерекше орын алады. Қазіргі куллийаны гүлзарға айналдыру тек бау-бақшалармен көмкеру емес, онда символдық мән де бар. Сопылықтағы «иман-и гүл», Абайдағы таным-түсініктің артында осы ақиқат жатыр. Ол махаббат Аллаға деген ғашықтықтың бейнесі. Ясауи рухани психотехникасындағы «хиуат-шілдехана» – бұл ислам сопылық тәжірибесінде бар құбылыс. Оны манихейліктен енген деген анық-тамаңыз да кешегі ориенталистік тенденцияның жемісі екені даусыз. Исламның өз тәжірибесінде де «хира» құбылысы бар. Ол – пайғамбардың жолы. Сосын бұл далада шафиғилер болған емес, ол кешегі Бартольттың концепциясы болатын. Ол да ескірді. Онда мақсат бар еді. Екіншіден, Ясауи бағыты белгілі, Ханафи-Матуриди жолындағы суфи, әулие. Сондықтан оны әлем «силсилат ал захаб» өкілі ретінде таниды, танытады. Бұл – Хазірет Мұхаммед пайғамбарымыздың құтына, Хазірет Али, одан Хазірет Арыстан бап арқылы жалғасқан

жол деген сөз. Яғни, Түркістан біздің темірқазық – бағдарымыз бен өркениеттік тұғырымыздың бастауы. Бұл – құндылық. Оны таныту, таныстырудың өз дәуіріне сай тетіктері болары сөзсіз» [6].

Қорытынды.

Ясауидің рухани мұрасы XII ғасырдан бастап түркі халықтарының тарихи тағдырында шешуші рөл атқарған рухани күшке айналды. Қожа Ахмет Ясауи дін тілін түрікше хикметпен сөйлетіп қойған жоқ, жолында кездескен қиындықтарға қарамастан, түркі халықтарының дәстүрлі мәдениеті мен әдет-ғұрып, салт-дәстүрін ислам дінінің талаптарына сай қалыптастырды. Кемелдік жолындағы адамның кемелдікке жетуіндегі алғышарттар ретінде көрсетілген «Отан», «елде тыныштық», «бауырластық» пен «мемлекет басшысына беріктік» ұстанымдарынан қазақ мемлекеттілік жүйесінің де Ясауи ілімімен байланысты екенін көруге болады. Осындай ойдың асылын мұра қылып кеткен Әзірет Сұлтан Ясауиді Елбасымыз кезінде «Ясауи – біздің «конфуций» деген еді. Түрікшіл ақын Мағжан да «Түркістан – екі дүние есігі» деп бекер айтпаған. Себебі екі дүние есігіне ену үшін Ясауи ілімін тану керек. Ясауи ілімі – қоғамдық-әлеуметтік ынтымақ пен бірлікке ұйытқы болатын даналықтың (хикметтің) үлгісі. Яғни, оның ілімі адамдар арасындағы өзара тең сұхбаттың, бауырластықтың, махаббаттың діни-рухани ұстанымдарын қамтитын біртұтас тұжырымдамалар жүйесі болып табылады. Ясауи қазақ мұсылмандық түсінігінің негізін қалаушы ұстаз ретінде «нағыз мұсылман бірге табақтас болып отырған адамдардың дініне, тегіне мән бермейтін адам» деп анықтама береді. Ясауи ілімінің негізгі ұстанымы қандай діндегі адам болса да, оған зарар көрсетпеу болып табылады. Ясауи мұрасы мен ілімі – барша мұсылман баласын бірлікке, дін іші тұтастыққа және өзге діндер арасындағы татулық пен толеранттылыққа шақырады. Ясауи – қазақ мемлекеттілігі мен тарихынан ойып орын алған тарихи-саяси, болмыстық, моральдық құндылықтардың мәні болған Ислам деген өркениеттің есігін айқара ашып берген, артына мектеп қалдырған, тұғырлы мұра тастап кеткен тұлға, әулие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993.
2. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. – Алматы. Қазақ университеті, 1999.
3. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана: Күлтегін, 2000.
4. Сейітов С. Ой керуені. – Алматы: Кітап, 2007.
5. Әбдіманұлы Ө. «Ақтаңдақтар» ақиқатын айтқан // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 1997. - № 9. – Б. 18-26.
6. Әділханова Ж.С. XX ғ. 60-90 жылдарындағы әдебиеттану ғылымы: С. Сейітов зерттеулері. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 162 б.
7. Аманжолова Д.А. Советское притяжение: историческая литература Республики Казахстан о советском веке // Прошлый век. – 2013. - № 2. – С. 28-35.
8. Мусагулова, А.Б. Қазақстандағы идеологиялық цензура тарихы (XXғасырдың екінші жартысындағы Республика тарихының өзекті мәселелері бойынша). – Алматы: ҚазҰУ, 2014.
9. Каипова Б. История политической цензуры в Казахстане (1929 -1956): автореф. ... канд. ист. наук.: – Астана, 2002.- 30 с.
10. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар (әдебиеттану сын әлемі) төртінші кітап. - Алматы: «Қазығұрт», 2003. - 95 б.
11. Қапаева А. Культура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-1991-гг.). – Алматы: «Атамұра, 2004. – С. 219-220.
12. Қуандық Е.С. Қазақстан тарихы. Кеңес және тәуелсіз Қазақстан дәуірі. – Алматы: «Дәуір», 2009. – 17 б.
13. Забих Ш.А. Публицистическая и журналистская деятельность Алихана Букейханова: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2002. – 29 с.
14. Мамардашвили М. К. Мысль под запретом //Вопросы философии. - 1992. - № 4. - С. 110
15. Аймермахер К. Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917-1932 гг. – Москва., 1998. – 465 с.

References:

1. Ashimbaev S. Shyndykka syjispenshilik. – Almaty: Zhazushy, 1993.
2. Smagulov Zh. Kazak adebiettanu gylımynyn tarihy. – Almaty. Kazak universiteti, 1999.
3. Nurgali R. Kazak adebietinin altyn gasyry. Zertteu. – Astana: Kultegin, 2000.
4. Seitov S. Oi kerueni. – Almaty: Kitap, 2007.

5. Abdimanuly O. «Aktandaktar» akikatyn aitkan // KazUY Habarshysy. Filologiya seriyasy. - 1997. - № 9. – B. 18-26.
6. Adilhanova Zh.S. XX ғ. 60-90 zhyldaryndaғы әдебиеттану ғылымы: S. Seitov zertteuleri. – Almaty: Kazk universiteti, 2014. – 162 b.
7. Amanzholova D.A. Sovetskoe prityazhenie: istoricheskaya literatura Respubliki Kazahstan o sovetskom veke // Proshlyj vek. – 2013. - № 2. – S. 28-35.
8. Musagulova, A.B. Kazakstandagy ideologiyalyk cenzura tarihy (XX gasyrdyn ekinshi zhartysyndagy Respublika tarihy nin ozekti maseleleri bojnsha). – Almaty: KazYU, 2014.
9. Kaipova B. Istoriya politicheskoy cenzury v Kazahstane (1929 -1956): avto ref. ... kand. ist. nauk.: – Astana, 2002.- 30 s.
10. Ergobek K. Arystar men agystar (adebiеттану syn әlemi) tortinshi kitap. - Almaty: «Kazygurt», 2003. - 95 b.
11. Kapaeva A. Kul'tura i politika (Gosudarstvennaya politika v oblasti kul'tury v Kazahstane vo vtoroj polovine 1940-1991-gg.). – Almaty: «Atamyra, 2004. – S. 219-220.
12. Kuandik E.S. Kazakstan tarihy. Kenes zhane tauelsiz Kazakstan dauiri. – Almaty: «Dauir», 2009. – 17 b.
13. Zabih Sh.A. Publicisticheskaya i zhurnalistskaya deyatel'nost' Alihana Bukejhanova: Avto ref. dis. ... kand. ist. nauk. – Almaty, 2002. – 29 s.
14. Mamardashvili M. K. Mysl' pod zapretom //Voprosy filosofii.- 1992. - № 4. - S. 110
15. Ajmermaher K. Politika i kul'tura pri Lenine i Staline. 1917-1932 gg. – Moskva., 1998. – 465 s.

ӘОЖ 314.011(574)

ҒТАМА 03.81.35

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.033](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.033)

Н.А. Махметова ^{*1}, Ж.С. Аубакирова ²

¹ С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
«8D02202-Тарих» білім беру бағдарламасының 2-оқу жылының докторанты,
Өскемен қ., Қазақстан
² т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
қауымдастырылған профессоры,
Өскемен қ., Қазақстан

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРТАЮЫ МЕН ӨЛІМ ҮДЕРІСТЕРІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР (1999-2021 жж.)

Аңдатпа

Мақалада 1999-2021 жылдар аралығында Шығыс Қазақстан өңірінде өлім деңгейінде орын алған демографиялық көрсеткіштер: халықтың өмір сүру ұзақтығы, өлім деңгейінің жалпы коэффициенті, жас топтарына қарай 1000 адамға шаққандағы өлім көрсеткіштері, аналар мен нәрестелер өлімі, ерлер мен әйелдер арасындағы өлім себептері түсіндіріліп, жалпы өңірдің демографиялық ахуалына сипаттама беріледі. Шығыс Қазақстан облысының ерекшелігі - жас құрылымының аймақтық теңгерімсіздігінің өсуіне байланысты «егде» жастағы адамдар санының көбеюімен өлім деңгейінің жоғары болуы және орташа өмір сүру ұзақтығының қысқаруы болып табылады. Сондай-ақ экономикалық, экологиялық, денсаулық сақтау саласы облыстың өлім деңгейіне әсер етеді. Нәтижесінде өңірде демографиялық, әлеуметтік-экономикалық тәуекелдер қалыптасады. Әлеуметтік сұраныстардың өңірдің демографиялық жағдайына сәйкес келу ықтималдығы зерттеуді өзектендіреді. Аталған өңірдегі демографиялық процестің маңызды факторы – өлім деңгейіндегі өзгерістерді жан-жақты талдау Шығыс Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайын көрсетуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: өлім коэффициенті, аналар мен нәрестелер өлімі, орташа өмір сүру ұзақтығы, жас топтары, демографиялық процес, әлеуметтік сұраныс.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім Министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын "Қазақтар Қазақстанның демографиялық әлеуеті ретінде: ретроспективті және даму перспективалары" АР19676895 гранттық ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Н.А. Махметова *¹, Ж.С. Аубакирова ²

¹докторантка 2-го года обучения Восточно-Казахстанского университета имени
С. Аманжолова по образовательной программе «8D02202-История»,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

² к.и.н., ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ИЗМЕНЕНИЯ В ПРОЦЕССАХ СТАРЕНИЯ И СМЕРТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ (1999-2021 гг.)

Аннотация

В статье рассматриваются такие демографические показатели, которые характеризуют изменения уровня смертности населения в Восточно-Казахстанской области в период с 1999 по 2021 гг. как продолжительность жизни населения, общий коэффициент смертности, показатели смертности на 1000 человек в зависимости от возрастных групп, материнская и младенческая смертность, причины смертности среди мужчин и женщин, также, в целом дается характеристика демографической ситуации региона. Особенностью Восточно - Казахстанской области является высокая смертность и сокращение средней продолжительности жизни, что связано с увеличением числа «пожилых» людей, дисбалансом возрастной структуры. Также на уровень смертности населения в регионе влияют экономические, экологические причины и уровень здравоохранения. Вследствие этого в регионе формируются демографические, социально-экономические риски. Актуальность исследования заключается в вероятности соответствия социальных запросов демографической ситуации региона. Важным фактором демографического процесса в данном регионе является всесторонний анализ изменений уровня смертности населения.

Ключевые слова: смертность, материнская и младенческая смертность, средняя продолжительность жизни, возрастные группы, демографический процесс, социальный спрос.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации грантового научного проекта AP19676895 «Казахи как демографический потенциал Казахстана: ретроспектива и перспективы развития», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

N.A. Makhmetova¹, Zh.S. Aubakirova ²

¹2nd year doctoral student of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University according
to the educational program "8D02202-History", Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

² k.h.s., associate professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

CHANGES IN THE PROCESSES OF AGING AND MORTALITY OF THE POPULATION IN EAST KAZAKHSTAN (1999-2021)

Abstract

The article considers such demographic indicators that characterize changes in the mortality rate of the population in the East Kazakhstan region in the period from 1999 to 2021 as the life expectancy of the population, the total mortality rate, mortality rates per 1000 people depending on age groups, maternal and infant mortality, causes of mortality among men and women, also, in particular. In general, the characteristic of the demographic situation of the region is given. The peculiarity of the East Kazakhstan region is high mortality and a reduction in average life expectancy, which is associated with an increase in the number of "elderly" people, an imbalance in the age structure. Also, the mortality rate of the population in the region is influenced by economic, environmental reasons and the level of health care. As a result, demographic, socio-economic risks are being formed in the region. The relevance of the study lies in the probability of compliance of social demands with the demographic situation of the region. An important factor in the demographic process in this region is a comprehensive analysis of changes in the mortality rate of the population.

Keywords: mortality, maternal and infant mortality, life expectancy, age groups, demographic process, social demand.

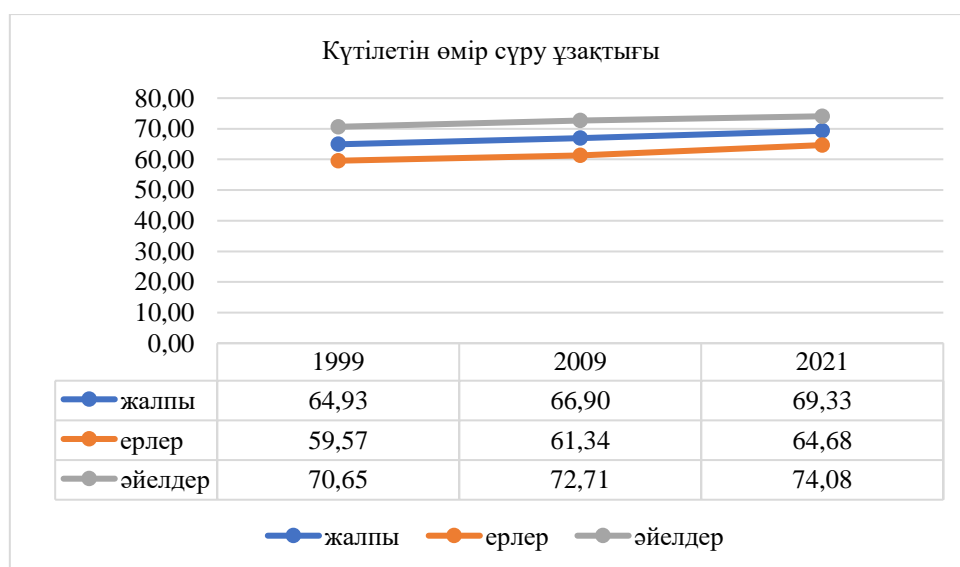
Thanks. The article was prepared as part of the implementation of the grant scientific project AP19676895 "Kazakhs as the demographic potential of Kazakhstan: a retrospective and development prospects", funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Кіріспе. Халық өсім қарқынын анықтайтын екі фактор ол – туу және өлім деңгейі. Шығыс Қазақстан өңірі басқа аймақтардан ерекшелігі өлім деңгейінің жоғары болуымен және қарт адамдардың көптігімен ерекшеленеді. Өлім – туудың табиғи соңы болып табылады. Өңірде соңғы отыз жылда бұл тенденция әртүрлі сипаттарға ие болды. Бұл мақалада өлімнің жалпы коэффициенті, балалар және аналар өлімі, өлім себептері талданып, дәйектермен айғақталады. 1990 жылдарды нарықтың экономикаға көшкен көптеген елдердің ең басты демографиялық мәселелерінің бірі өлім деңгейінің өсімі болды. Әсіресе бұл Қазақстанның шығыс аймағында ерекше байқалды. Мақаланың мақсаты Шығыс Қазақстан облысы халқының өлім-жітім құрылымының ерекшеліктерін анықтау және себептерін талдау.

Өлім ол туудан кейінші екінші орында тұратын маңызды демографиялық процесс. Жалпы өлім коэффициенті, жас мөлшері бойынша өлім, аналар және нәрестелер өлімі, сондай-ақ Қазақстан статистикасы өлім себептерін мынандай негізгі топтарға жіктейді: қан айналымы жүйесінің ауруларынан, жаңа ісіктерден, тыныс органдары ауруларынан, ас қорыту органдары ауруларынан, жазатайым жағдайдан, уланудан және жарақаттан, инфекциялық және паразитарлы аурулардан, көлік апаттарынан, өлтіруден. Халықтың өлімі қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінің бейнесі болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу әр түрлі жылдардағы бүкіл республикалық және аумақтық статистиканың мәліметтеріне, қайталама әлеуметтанулық зерттеулердің мәліметтеріне, салыстырмалы талдауға, әлеуметтік процестерді талдаудың әдіснамалық принципі ретінде көп факторлыққа негізделген. Өлім-жітімнің аймақтық айырмашылықтары осы процестің дифференциациясына әсер еткен факторлардың тұтас кешеніне негізделген. Ең алдымен, бұл халықтың жас құрылымындағы айырмашылықтар (қарттар мен кәрілердің жастарға қатынасы); объективті әлеуметтік-экономикалық жағдайда, халықтың өмір сүру деңгейінде; экологиялық жағдайда; эмигранттар санында, ең алдымен репродуктивті жаста; халықтың урбанизация деңгейіндегі айырмашылықтарды аймақтардың этникалық құрамын саралау маңызды болып табылады. Біздің ойымызша, көбеюдің белгілі бір түрінің тарихи жинақталу жағдайындағы айырмашылықтар және аймақтардағы осы процестің құрылымын анықтайтын мінез-құлық және қоршаған орта айнымалыларындағы айырмашылықтар маңызды рөл атқарады [1, 245].

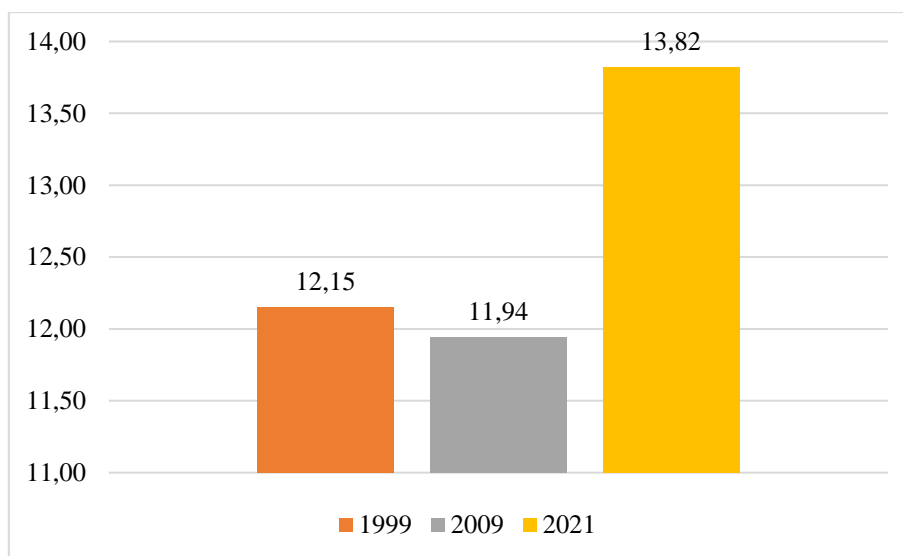
Өлім деңгейі өмір сүру ұзақтығында да көрінеді, бұл барлық жастағы өлім-жітімнің қазіргі деңгейінің барабар жалпылама сипаттамасы 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. 1999-2021жж. аралығында Шығыс Қазақстанда күтілетін өмір сүру ұзақтығы көрсеткіштері [2][3][4]

Қазақстанда өлім-жітімнің өсуінің негізгі себептері ХХ ғасырдың соңғы онжылдығында қалыптасқан жоқ, бірақ әлеуметтік-экономикалық дағдарыс олардың динамикасын айтарлықтай жеделдетті. Халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі және тиісті өтемақының болмауы созылмалы науқастарды және жалпы денсаулығы нашар адамдарды көбейтті. Халықтың денсаулығының нашарлауы ұзақ уақыт бойы өмір сүру ұзақтығының одан әрі төмендеуіне әкеледі. Туу және өлім-жітім жағдайы қоғамда болып жатқан процестердің, оның халқының өмір сүру деңгейінің, психологиялық әл-ауқатының айна бейнесі болып табылады.

1990 жылдардың басында Қазақстанда өлімнің жалпы коэффициенті 10% болса, Шығыс Қазақстан облысында бұл көрсеткіш 13,0% құрады. Яғни бұл өлім деңгейі туу деңгейінен жоғары екенін көрсетті. 1990 жылдардың өлімнің өсімі бұл денсаулық сақтау саласындағы олқылықтар, еңбекті қорғау деңгейінің төмендігі, қоршаған ортаның ластануы, тамақтану деңгейінің нашарлығы, тұтыну рационның кедейлігінің нәтижесі болып табылады. Сондай-ақ аса маңызды факторлардың бірі мемлекеттік деңгейде де, жеке деңгейде де адам өмірінің құнсыздануы болды. Өлім деңгейі тағы бір себебі жылдан жылға күшейген түрде халықтың алкагольді тұтынуы болды. Еңбекке қабілетті халықтың жоғары үлес салмағы өлім көрсеткішін анықтайды. Әртүрлі себептерден өлім деңгейі жылдар сайын төмендеп отырады. Алайда өлім деңгейінің үлес салмағы төмендемейді. Бұл халықтың жас құрылымының қартаюы шегіне қарай өзгеруіне байланысты түсіндіріледі [5, 40-41].

Сурет 2. 1999-2021 жж. Шығыс Қазақстанда өлім деңгейінің жалпы коэффициенті [2][3][4]

Бұл көрсеткіштен байқайтынымыз, өңірде өлім коэффициенті 1989 жылдан қарағанда 1999 жылы өлім коэффициенті 3,55-ке яғни 29,2% ұлғайған. Бұл тоқсаныншы жылдардағы әлеуметтік-тұрмыстық жағдайдың төмендігі, республикадағы экологиялық жағдайдың нашарлауы; экономикалық қатынастардың нарықтық жүйесіне кірудегі қиындықтар; денсаулық сақтау жүйесін коммерцияландыру және тұтас-тай алғанда оның нашарлауы, республикадағы криминогендік жағдайдың нашарлауына байланысты зорлық-зомбылық өлімінің өсуімен түсіндіруге болады. 2009 жылы 1999 жылмен салыстырған өлім көрсеткіші 17,2% төмендеген, бұл халықтың тұрмыс-тіршілігінің жақсарып, сондай-ақ бұл кезеңде туу деңгейінің өсімімен салыстырмалы түрде өлім деңгейінің төмендейтінін көрсетеді. Өлім-жітімнің осы деңгейін анықтайтын басқа да жағдайларда халықтың қартаюы басым рөл атқарды (егде жастағы адамдар санының өсуі, олардың арасында өлім-жітім әрқашан жоғары). Ал 2021 жылы өлім коэффициенті 15,7% артқан, бұл көрсеткішті 2020 коронавирус инфекциясының таралып, арты қайғылы жағдайға әкеліп адамдардың өліміне әкелуімен 2020 жылы Қазақстан бойынша осы ауру түрінен қайтыс болғандар саны Шығыс Қазақстан облысында көп (16655 адам) болған. Сондай-ақ өңір жас мөлшері бойынша қарт тұрғындардың көптігімен алда тұр (соңғы 30 жылда 65+ асқан адамдар саны 8,4% өскен), бұл табиғи өлімнің көлемін ұлғайтады. Қазақстан халқының өлім-жітімінің өсу себептерінің бірін халықтың демографиялық қартаюы ретінде бөліп көрсетуге болады. 1999 жылмен салыстырғанда 2021 жылы өлім коэффициенті саластыру керек 12,0% өскен. Осы жылдар аралығында халық санының өскен есептегенің өзінде бұл көрсеткіш жоғары екенін айқын байқауға болады.

Талқылау. Халықтың өлім-жітім көрсеткіштерінің жас ерекшеліктерін талдау айтарлықтай ғылыми-практикалық қызығушылық тудырады. Өлім-жітім деңгейін төмендету жөніндегі басым бағыттардың негіздемесі, әсіресе еңбекке қабілетті жастағы адамдар арасында өлім себептерін барабар бағалауға негізделуге тиіс. Осы мақсатта оның жасына байланысты коэффициенттері әртүрлі жас топтарының тұрғындары үшін сараланған түрде талданады.

Кесте 1.

1999-2021 жыл аралығында Шығыс Қазақстан облысында жас топтарына қарай 1000 адамға шаққандағы өлім көрсеткіштері [2][3][4]

Жас	1999			2009			2021		
	Барлығы	Ерлер	Әйелдер	Барлығы	Ерлер	Әйелдер	Барлығы	Ерлер	Әйелдер
Барлығы	12,15	13,71	10,72	8,88	10,16	7,69	13,82	15,14	12,59
0	20,10	20,94	19,22	18,30	20,22	16,26	7,64	7,63	7,65
1-4	1,43	1,65	1,20	0,95	1,05	0,83	0,29	0,31	0,27
5-9	0,46	0,58	0,34	0,41	0,47	0,34	0,17	0,22	0,11
10-14	0,46	0,61	0,30	0,35	0,41	0,28	0,26	0,30	0,22
15-19	1,38	2,01	0,73	0,85	1,10	0,60	0,69	0,85	0,53
20-24	2,85	4,38	1,28	1,61	2,32	0,90	1,26	1,64	0,84
25-29	3,86	6,24	1,44	2,40	3,68	1,14	1,69	2,48	0,82
30-34	3,87	6,03	1,76	3,43	5,29	1,63	2,57	3,82	1,31
35-39	5,46	8,38	2,65	4,17	6,34	2,10	3,69	5,39	1,96
40-44	7,63	11,79	3,77	5,44	8,18	2,88	6,42	9,11	3,85
45-49	10,32	15,20	5,93	7,53	11,31	4,09	8,06	11,84	4,67
50-54	13,74	20,35	8,06	11,06	16,57	6,34	10,77	15,40	6,69
55-59	20,70	30,97	12,51	16,05	24,21	9,62	14,84	22,78	8,29
60-64	29,31	44,24	17,91	22,66	33,29	14,84	23,97	34,60	15,74
65-69	41,33	58,45	29,69	33,65	49,95	23,08	37,09	56,41	24,52
70-74	58,05	81,95	4,50	49,74	69,30	37,92	55,98	84,33	40,06
75-79	83,11	108,20	73,94	77,36	101,36	65,12	76,01	112,64	58,66
80-84	136,06	170,67	125,63	118,10	143,29	108,45	128,96	177,04	110,65
85	229,34	263,35	221,10	203,60	197,30	205,37	234,91	267,40	224,43

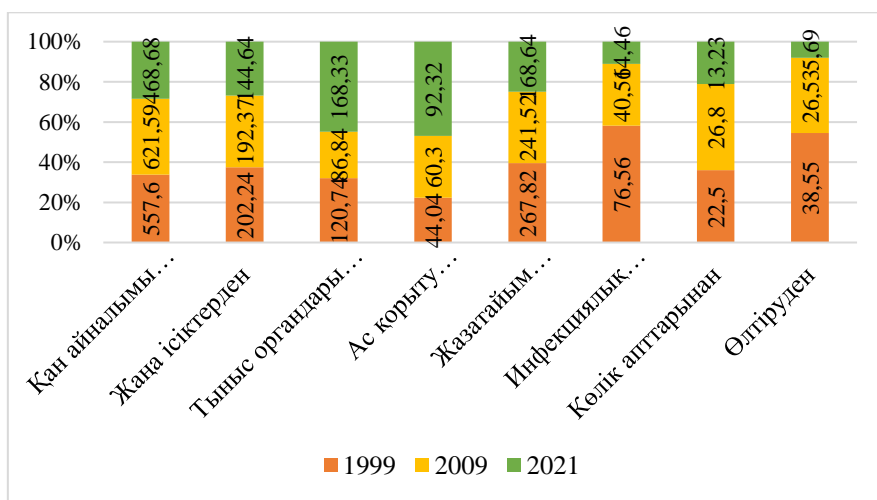
Бұл кестеден байқайтыңыз, өлім деңгейі соңғы отыз түрлі өзгерістерге ие болған. 1999 жылмен 2021 жыл өлім мөлшері бірдей болған. 2009 жылдары төмендеу болғанымен, алайда бұл саны 2021 жыл қайта қарқын алып өскен. Алайда біз 2021 жылы 0-49 жасқа дейінгі жас мөлшерлерінде өлім санының азайып 50+ асқан адамдар санының өлім деңгейінің өскенін байқап отырмыз. Ал, 2009 жылы 1999 жылмен салыстырғанда нәрестердер, орта жастағылар өлім көп болған. Бұл экологиялық жағдайдың нашарлауы, нарықтық экономикаға кірудегі қиындықтармен, денсаулық сақтау жүйесінің коммерциализациялануы және төмендеуі, қинап өлтіру өлімінің көбеюімен түсіндіруге болады. Сондай-ақ ерлер мен әйелдерді салыстыратын болсақ, әр жылдарда да жасөспірім шақтан орта жасқа дейін әйелдер арасындағы өлімге қарағанда ерлер арасында 2 есе, кей жерлерде 3 есеге дейін өскен, мысалы 1999 жылы 15-44 жас аралығындағы ерлер өлімі, ал 2009 жылы 20-24 жас аралығындағы, Кестеден 40 жастан кейін өлім деңгейінің қарқындылығын жоғарылайтынын байқауға болады. Бұны өңірде қалыптасқан экономикалық, ауаның ластануы, полигон зардаптары, экологиялық жағдаймен және денсаулық жағдайының нашарлығымен түсіндіруге болады. Ал енді, 1-кестеде көрсетілгендей 2021 жылы ерлер мен әйелдер арасындағы көрсеткішті салыстырсақ, мысалы 40-44 жас аралығында ерлер өлімі коэффициенті 9,11 құраса әйелдер арасында 3,85 көрсетеді, яғни әйелдерге қарағанда ерлер өлімі 57,8% көп екенін көрсетіп отыр. Жастар ұлғайған сайын өлім деңгейі де жоғарлайтынын байқауға болады. Яғни халықтың қартаюу процесі байқалады. Жалпы ерлер өлімінің әйелдерге қарағанда көбірек болу себебін ерлердің ауыр қызметтерде жұмыс жасап, денсаулық жағдайларының бірден сыр беруімен түсіндіруге болады. Шамадан тыс ерлер өлімі көптігі 30 жастағы ер адамдардың әрбір бесіншісінің 50 жасқа дейін өмір сүрмейтіндігіне әкеледі.

Нәтижесінде әкесіз қалған жесірлер мен балалардың саны артып келеді. Бұл өз кезегінде отбасындағы табыстың жетіспеушілігіне және білім алу мүмкіндігінің төмендеуіне әкеледі, бұл жұмыссыз қалу қаупін арттырады. Сайып келгенде, ерлі-зайыптылар мен балалардың адами әлеуетін дамыту мүмкіндіктері және басқа да денсаулық сақтау, тұрғын үй жағдайлары және т. б. әсер етеді.

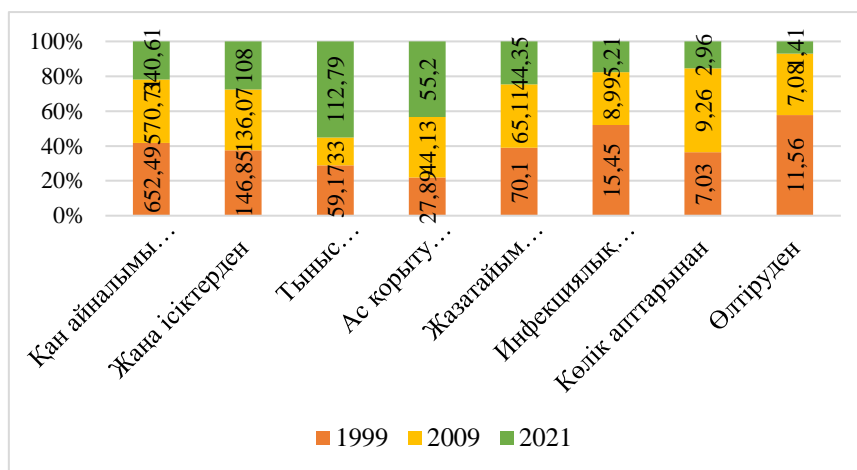
Шығыс Қазақстан облысы ұзақ уақыт бойы халық саны азайып келе жатқан өңірлерге жатады. 2009-2020 жылдары - 2,0%-ға. Бұл, ең алдымен, еңбекке қабілетті халық санының азаюына байланысты: 2020 жылы, 2009 жылмен салыстырғанда, 20-59 жас тобы 9,9%-ға азайды. 0-19 жас тобында шығындардың біршама аз динамикасы байқалды (-0,4%). 0-19 жас және 20-59 жас аралығындағы топтардың эволюциясына көші-қон процестері үлкен әсер етті. Көші-қонның теріс сальдосы нәтижесінде (сыртқы және ішкі) 2009-2020 жылдары жастар саны 19,3%-ға азайды [6, 344].

Халықтың жоғары өлім-жітімі ерлердің де, әйелдердің де едәуір бөлігі жас немесе ересек жаста өлуіне әкеледі. Ю.К. Шокамановтың есептеулері бойынша 25 жастағы ер адамдар арасынан әрбір бесінші дерлік, зейнеткерлік жасқа дейін (63 жас) 45%, 65 жасқа дейін – әрбір екінші адам 50 жасқа дейін өмір сүрмейді. 25 жастағы әйелдердің ішінен 50 жасқа дейін әрбір он бесінші, 58 жасқа дейін – әрбір сегізінші, 65 жасқа дейін – әрбір төртінші өмір сүрмейді. Жас кезіндегі шамадан тыс өлімі олардың санының 26 жастан бастап әйелдер санының азаюына әкеледі, бұл некеге тұрған кезде ерлердің жетіспеушілігін сезінуге әкеледі. Нәтижесінде 30 жастан кейінгі халықтың едәуір бөлігі әлі некеде тұрмайды. Мәселен, 1999 жылғы халық санағы бойынша 30-34 жас аралығындағы халық арасында 14,1% ешқашан некеде болмаған. Шамадан тыс өлімі 30 жастағы ер адамдардың 50 жасқа дейін өмір сүрмейтіндігіне әкеледі. Нәтижесінде әкесіз қалған жесірлер мен балалардың саны артып келеді. Бұл өз кезегінде отбасындағы табыстың жетіспеушілігіне және білім алу мүмкіндігінің төмендеуіне әкеледі, бұл жұмыссыз қалу қаупін арттырады. Сайып келгенде, ерлі-зайыптылар мен балалардың адами әлеуетін дамыту мүмкіндіктері Денсаулық, тұрғын үй жағдайлары және т.б. басқа да салаларда азаяды [1, 244].

Өңірде ерлер өлімінің басым болу себептерінің айқын көрінісін диаграмма 2-ден байқауға болады.

3 сурет. 1999-2021 жыл аралығында Шығыс Қазақстан облысында өлім себептері бойынша ерлер көрсеткіштері [2][3][4]

4 сурет. 1999-2021 жыл аралығында Шығыс Қазақстан облысында өлім себептері бойынша әйелдер көрсеткіштері [2][3][4]

Диаграммаларда көрсетілгендей, жоғары көрсеткіштегі өлім себептерінің бірі – қан айналымы жүйесінің ауруларынан. Статистика бойынша, 1999 жылы бұл ауру түрі жоғарғы көрсеткіште әрі әйелдер арасында басым болса, 2021 жылы әйелдер арасында 652,49дан 340,61ге дейін екі есе төмендегенімен, ерлер арасында салыстырмалы түрде жоғары көрсеткішті көрсетеді. 2009 жылы бұл ауру түрінен 100000 адамға шаққанда 621,59 адам қайтыс болған. Жалпы жоғарыда көрсетілген кестедегі өлім себептерінде әйел адамдарға қарағанда ер адамдар өлімі екі есе, кей жерлерде үш есеге дейін басым.

Жалпы ШҚО бойынша ересек халықтың өлім-жітім себептерінің құрылымында бірінші дәрежелі орынды 1000 тұрғынға шаққанда 9,05 көрсеткіші бар қанайналым жүйесінің аурулары алады, олардың үлес салмағы өлімнің барлық себептерінің 50,9% - от құрады; екінші дәрежелі орынды тиісінше 2,83% және 15,9% көрсеткіштерімен жарақаттар мен уланулар алады; үшінші орында – ісіктер (2,45 млн. және 13,77%), төртінші орында-тыныс алу органдарының аурулары – (1,32% және 7,45%) және бесінші орында – ас қорыту органдарының аурулары (0,45% және 2,55%). Жалпы, бұл сыныптар өлім-жітімнің барлық себептерінің 90,57% құрайды [7]. Яғни олар жетекші болып табылады.

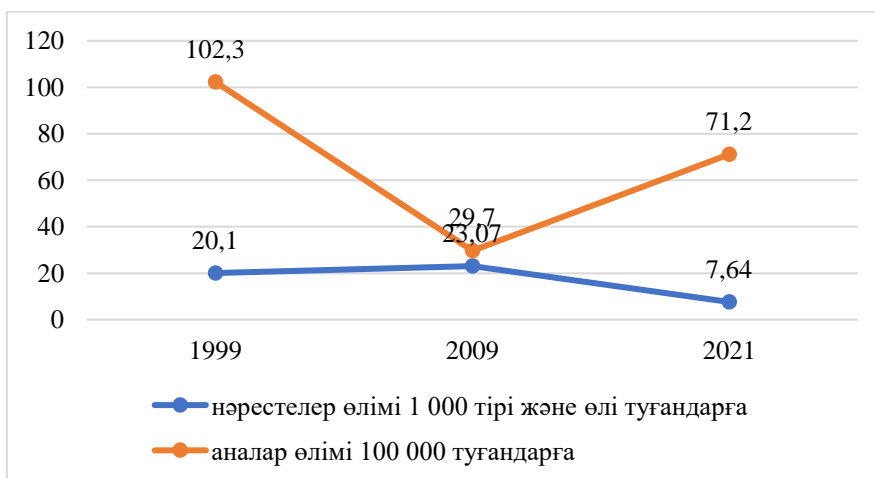
Зерттелетін кезеңде қала тұрғындары арасында инфекциялық және паразиттік аурулардан – 2,5 есе, эндокриндік жүйе ауруларынан – 1,5 есе, психикалық бұзылулардан-4 есе өлім-жітімнің өсуі байқалды. Қала тұрғындарының жарақаттанудан және уланудан өлім-жітім коэффициенті 91,7%-ға, тыныс алу органдарының ауруларынан – 69,4%-ға және жалпы өлімнің барлық себептерінен-55,1%-ға өсті. Ауыл тұрғындарының аталған себептерден өсу қарқыны әлдеқайда төмен. Мысалы, жұқпалы және паразиттік аурулардан көрсеткіштің қарқындылығының өсуі 60,0%, эндокриндік жүйе ауруларынан 90,1%, жарақаттар мен уланулардан – 42,0% және өлімнің барлық себептерінен – 24,7% құрады [7]. Аурулардың қалған кластары бойынша өлім-жітім деңгейінің тұрақтануы байқалады.

Өлім-жітім жағдайы-республика халқының денсаулығының едәуір нашарлауының тікелей көрінісі. Антибиотиктердің көмегімен жұқпалы аурулармен күресте қол жеткізілген жетістіктерден кейін денсаулық сақтау жүйесі эндогендік сипаттағы ауруларға – қан айналымы жүйесіне, эндокриндік жүйеге, неоплазмаларға және т.б. тиімді қарсы тұра алмады. Қан айналымы жүйесінің ауруларынан болатын өлім-жітімнің соңғы тенденцияларын бағалай отырып, бұл аурулар негізінен эндогендік сипатқа ие болғанымен, өмірдің қарқынды факторлары, жұмыс пен демалыстың дұрыс ауыспауы, дұрыс тамақтанбау, зиянды әдеттер (алкоголизм, темекі шегу және т. б.), әртүрлі стресстік жағдайлар және т. б. қоршаған орта факторлары да олардың дамуына айтарлықтай үлес қосатынын атап өткен жөн.

Абсолютті гендерлік тепе-теңдік, яғни жыныстардың толық сандық теңдігі-сирек кездесетін және қысқа мерзімді демографиялық құбылыс. Әдетте қыздарға қарағанда ұлдар көп туылады, бірақ өлім-жітімнің гендерлік сипаттамаларының айырмашылығына байланысты біраз уақыттан кейін жағдай қысқа уақытқа теңестіріледі, содан кейін гендерлік алшақтық пайда болады.

Гендерлік алшақтық – бұл қоғамның жас құрылымындағы ерлер мен әйелдердің сандық асимметриясы, демографиялық тұрғыдан, әдетте, кейінгі жастағы әйелдердің сандық басым болуымен көрінеді [6, 213].

Демографиялық құрамдас бөлікте өлімнің негізгі әрі маңызды көрсеткіштері бұл нәрестелер және аналар өлімі. Нәрестелер мен аналар өлімі бұл халықтың денсаулық жағдайын, елдің әлеуметтік тұрақтылығын, денсаулық сақтау саласының деңгейін көрсетеді. Шығыс Қазақстан өңірінде соңғы отыз жылда бұл көрсеткіштер қалай өзгергенін 3 суреттен байқауға болады.

5 сурет. Аналар мен нәрестелер өлімі көрсеткіші [2][3][4]

Бұл диаграммада көрсетілгендей, нәрестелер өлімі 1999 жылы 20,1 көрсетсе, 2009 жылы бұл көрсеткіш 14,8% өседі, ал 2021 жылы бұл көрсеткіш 200% төмендейді. Алайда, аналар өлімі 2009 жылы 1999 жылмен салыстырғанда 71% төмендегенімен, 2021 жылы 139% өседі. Нәрестелер өлімін азайтуға денсаулық сақтау саласындағы жетістіктер деп ескерсек, яғни аналар өлімінің себебі әйелдер денсаулығының нашарлығын көрсетеді деген қорытындыға келтіреді.

Нәресте өлімінің деңгейі медициналық көмектің сапасы мен уақтылығына және эпидемияға қарсы іс-шараларды ұйымдастыруға байланысты. Елдегі нәресте өлімінің қолайсыздығы әйелдердің денсаулығының нашарлығымен де байланысты. Жүктілік пен босану патологиясының өсуі, жаңа туған нәрестелердің денсаулығының нашарлауы байқалды. 1990 жылдан 1999 жылға дейінгі кезеңде Қазақстанда деңгейі 11%-ға төмендеген, бірақ экономикалық дамыған елдермен салыстырғанда жоғары болып қалатын ана өлімі әйелдің денсаулық жағдайы мен оларға көрсетілетін медициналық көмек сапасының критерийлерінің бірі болып табылады. 1999 жылы ТМД елдерінде Қазақстан ана өлімі бойынша Ресейден кейін екінші орынға ие болды. Республикада ана өлімінің коэффициенті 100 мың адамға шаққанда 49,6, Ресейде – 58,2, салыстыру үшін Беларусьте – 20,4 құрады [1, 246].

Аналар мен нәрестелер өлімін азайту мақсатында мемлекет тарапынан біршама алдын алу шаралары мен шаралар қолданылуда. Үкімет алға қойған мақсаттары: перинаталды қызметтерді жетілдіру, туу мекемелерінде жаңа туғандарды емдеу және бағуға қатысты заманауи технологияларды енгізу, сау бала және ата-ана бойынша кеңес, бірінші кезекте балаларға жедел көмек көрсету

Зерттеу нәтижесі. Осылайша, алынған нәтижелерді талдау келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

1. Орташа өмір сүру ұзақтығы бойынша өңір жылдан-жылғы қысқарып бара жатқанын 1-суреттен байқауға болады. Яғни өңір тұрғындарының денсаулық жағдайына байланысты орташа өмір сүру ұзақтығы қуантарлықтай нәтиже көрсетпейді.

2. Аналар мен нәрестелер өліміндегі көрсеткіштер өңірдің денсаулық сақтау саласындағы ақаулардың барлығын және аймақтағы экологиялық жағдайдың нашарлығының көрінісі болып табылады.

3. Соңғы 30 жылда (1999-2021 жж.) ШҚО халқының жалпы өлімі ең өнімді жастаптарында (30-59 жас), негізінен ер адамдар арасында оның қарқындылығының өсуімен сипатталатын жағымсыз үрдістерге ие болды. Қалалық жерлерде халық өлімінің едәуір өсуі байқалды. Бұл халықтың өлім-жітім деңгейіне теріс әсер ететін сыртқы факторлардың әсерінің артуын көрсетеді.

Өлім себептерінің құрылымында жетекші дәрежелі орындарды қан айналымы жүйесінің аурулары, қатерлі ісіктер, жарақаттар мен уланулар, тыныс алу органдарының аурулары, ас қорыту және жұқпалы аурулар алады; аурулардың жетекші кластары өлімнің барлық себептерінің 90,7% құрайды.

Зерттелетін кезеңдегі динамикада тыныс алу және ас қорыту аурулары кезінде өлім-жітімнің жоғары өсуі байқалады. Еңбекке қабілетті жастағы 20-29 жас аралығындағы халық өлімінің жоғары қарқыны, әсіресе ер адамдар арасында жоғары жарақаттануға байланысты [7].

Халықтың жас құрылымының өзгеруінен туындайтын елеулі демографиялық тәуекелдерді байқауға болады.

Халықтың егде жастағы топтарының өсу қарқынының артуы ұзақ мерзімді өзгерістердің әсерінен қалыптасатын популяция құрылымына тән маңызды тәуекелдердің бірі болып табылады. Бұл тәуекел қоғам өмірінің экономикалық, әлеуметтік және басқа аспектілеріне айтарлықтай әсер етеді. Шығыс Қазақстан облысында халықтың қартаюының себебі халықтың ұдайы өсіп-өну сипатындағы ұзақ мерзімді өзгерістер: бала туудың төмендеуі, халық өлімінің ұлғаюы және елеулі көші-қон шығындары болып табылады. Мұның бәрі әлеуметтік қолдау институттарын дамытуды және қарт адамдарға, әсіресе мүгедектігі ауыр адамдарға күтім жасауды, лайықты қарттықты қамтамасыз ету үшін мемлекеттік және жеке қызмет көрсетушілер санын кеңейтуді талап етеді. Сонымен қатар, халықтың материалдық қамтамасыз етілуінің төмен деңгейі егде жастағы еңбек қызметінің өзектілігін сақтайды, сондықтан аймақтық еңбек нарығын тиісті әртараптандыруды қажет етеді.

Қорытынды. Жалпы қорытындылай келе, Шығыс Қазақстан өңірінде қалыптасқан өлім үдерістеріндегі өзгерістер, халықтың қартаю салдары демографиялық көрсеткіштер негізінде сипатталып талданды. Осы негізде төмендегідей тәуекелдер мен әлеуметтік сұраныстар тізбесі жасалды:

Демографиялық тәуекелдер:

- өлім-жітімнің ықтимал кең базасын қалыптастыру;
- орташа өмір сүру ұзақтығының қысқаруы;
- жас құрылымының аймақтық теңгерімсіздігінің өсуі.

Әлеуметтік-экономикалық тәуекелдер:

- Қарт адамдардың еңбекке қабілетті халыққа демографиялық жүктемесін ұлғайту;
- егде жастағы топтардың денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру/ Халықты әлеуметтік қорғау жүйелеріне ерекше жүктемені ұлғайту;
- егде жастағы адамдардың әлеуметтік бас тартуы («жалғыз кәрілік» құбылысы), әлеуметтік байланыстардың үзілуі, егде жастағы топтардың өмір сүру сапасының төмендеуі;
- мемлекеттік зейнетақымен қамсыздандыруға арналған бюджеттік шығыстардың өсуі.

Бұл жағдайда мұндай әлеуметтік сұраныстар:

- ерекше медициналық қызметтер (мамандандырылған денсаулық сақтау мекемелері, мамандандырылған дәрігер-мамандар, көмекші медициналық персонал, медициналық жабдықтар, егде жастағы адамдарда ауруларды емдеуге және алдын алуға арналған препараттар);
- экономикалық белсенді халықтың еңбек өнімділігінің жоғары деңгейі, үй шаруашылықтары табысының өсуі және оны әртараптандыру есебінен еңбек нарығының үлкен сыйымдылығы;
- жұмыс істейтін зейнеткерлер үшін жұмыспен қамтудың икемді нысандары (әсіресе әйелдердің орташа өмір сүру ұзақтығын ескере отырып)

Бұл сұраныстар өңірде әлеуметтік-экономикалық қызметтің қандай нысандарын дамыту қажеттігін, еңбек нарығын қай бағытқа бағдарлау қажеттігін, қандай мамандандырулар мен қызметтер халық тарапынан барынша сұранысқа ие болатынын көрсеткіш ретінде қызмет етеді [6, 345].

Осылайша, Шығыс Қазақстан өңірі үшін қартаю процесімен байланысты қауіптер мен өлім үдерістеріндегі өзгерістерөзекті болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аубакирова Ж.С., Уалиева С.К., *Смертность населения Казахстана: историко-демографический аспект // Хабаршы-Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая / Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2017. – №2(53). – С. 243-249.*

2. *Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова/. – Алматы, 1999 – 211 стр.*

3. *Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. Статистикалық жинақ / Редакциясын басқарған Ә. Смайылов /Астана, 2010 - 523 б.*

4. Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. Статистикалық жинақ / Редакциясын басқарған Н. Шаймарданов / Астана, 2022 – 245 б.

5. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы: Оркениет, 2001, - 112 с.

6. Демографическая безопасность Казахстана: потенциал, риски и перспективы / Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеенко, Э.О. Столярова, Н.Л. Краснобаева, Т.Е. Әмірзақ. – Усть-Каменогорск, 2022. – 515 с.

7. Омарова М.Н., Орақбай Л.Ж., Черепанова Л.Ю., Глубоковских Л.К. Современные аспекты смертности жителей малых городов и сельских поселений Восточного Казахстана // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 4. ; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21415>

References:

1. Aubakirova Zh.S., Ualiev S.K. Smertnost` naseleniya Kazakhstana: istoriko-demograficheskij aspekt [Mortality of the population of Kazakhstan: historical and demographic aspect] "Khabarshy"-Vestnik Kazakhskogo natsional'nogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaya / Seriya «Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki". 2017. №2(53). 243-249pp. [in Russian].

2. Kratkie itogi perepisi naseleniya 1999 goda v Respublike Kazakhstan. Statisticheskij sbornik [Summary results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection] Pod red. A.A. Smailova. – Almaty, 1999. 211 p. [in Russian].

3. Qazaqstanny`n demografiyalıq zhy`lnamalygy`. Statistikalıq zhinaq [Demographic annals of Kazakhstan. Statistical collection] / Redakciyasyn basqargan A. Smajylov / Astana. 2010. 523 p. [In Kazakh].

4. Qazaqstanny`n demografiyalıq zhy`lnamalygy`. Statistikalıq zhinaq [Demographic annals of Kazakhstan. Statistical collection] / Redakciyasyn basqargan N. Shajmardanov / Astana, 2022. 245 p. [In Kazakh].

5. Demograficheskoe razvitie Respubliki Kazakhstan v usloviyakh suvereniteta [Demographic development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of sovereignty] Almaty: Orkeniet, 2001. - 112 s. [in Russian].

6. Demograficheskaya bezopasnost` Kazakhstana: potentsial, riski i perspektivy` [Demographic security of Kazakhstan: potential, risks and prospects] Zh.S. Aubakirova, A.N. Alekseenko, E.O. Stolyarova, N.L. Krasnobaeva, T.E. Omi`rzaq. Ust`-Kamenogorsk, 2022. 515 p. [in Russian].

7. Omarova M.N., Orakbaj L.Zh., Cherepanova L.Yu., Glubokovskikh L.K. Sovremennye aspekty` smertnosti zhitelej malıkh gorodov i sel'skikh poselenij Vostochnogo Kazakhstana [Modern aspects of mortality of residents of small towns and rural settlements of East Kazakhstan] [Elektronnyy resurs] Sovremennye problemy` nauki i obrazovaniya. 2015. №4. ; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21415> [in Russian].

ӘОК 94(574)
МРНТИ 03.01.07

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.034>

З.Ж. Сенгирбаева*¹, Б.П. Найманбаев²

¹Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ докторанты,

Түркістан қаласы, Қазақстан, E-mail: zaure.sengirbaeva@gmail.com

² Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің т.ғ.д., профессоры,
Шымкент қаласы, Қазақстан, E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

БАТЫС ЖӘНЕ ТМД ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ДЕПОРТАЦИЯ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Осы мақалада Кеңестік депортация саясатының тарихнамасының шетелдік ғалымдардың еңбектерінде зерттелуі туралы мәселе жан-жақты қарастырылды. Әлемдегі қайта-қайта орын алған соғыстар мен азаматтық қақтығыстар, сонымен қатар табиғи апаттардың салдарында халықтарды қоныс аудару немесе депортациялау бір мезгілде ғана емес, ол ұзақ уақыт бойы жүргізілген құбылыс.

XX ғасырдың 80-ші жылдарына дейін депортация тарихын зерттеу кеңес тарихшылары үшін қыйынға соқты, архив материалдарын алу мүмкіндігі болмады, тіпті бұл тақырыптарды зерттеуге тыйым салынған болатын. Сондықтан да бұл тақырыптарды зерттегендердің алғашқылары шетелдік ғалымдар болды.

Тақырыптың хронологиялық шеңберіне және мәселелерді зерттеу географиялық шеңберіне сүйене отырып, барлық қол жетімді әдебиеттерді зерттеу объектісі бойынша біріктірілген 2 үлкен топқа бөлуге болады: КСРО ыдырағаннан кейінгі деректер 1991 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін және Шетелдік авторлардың еңбектері. 1980 жылдардың соңынан бастап ТМД мен Ресейден басқа да елдердің орталық, өңірлік мұрағаттарында құпия ретінде сақталған құжаттардың қорларына қол жеткізуге мүмкін-дік берілуі көптеген ғалымдардың депортация саясатының тарихын зерттеуге деген қызығушылығын арттырды. Сондықтан да осы кезеңнен кейін зерттеулер мен ғылыми жұмыстар жарық көре бастады.

Кілт сөздер: депортация, тарихнама, КСРО, арнайы қоныс аудару, Қазақстан.

Сенгирбаева З.Ж. ^{*1}, Найманбаев Б.Р. ²

¹ докторант МКТУ им Х.А. Ясауи, город Туркистан, Казахстан
E-mail: zaure.sengirbaeva@gmail.com

² д.и.н., профессор Южно Казахстанского государственного педагогического университета,
г. Шымкент, Казахстан, E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ДЕПОРТАЦИИ В ИСТОРИОГРАФИИ ЗАПАДА И СНГ

Аннотация

В данной статье всесторонне рассмотрен вопрос об изучении историографии советской политики депортации в трудах зарубежных ученых. Неоднократные войны и гражданские конфликты в мире, а также миграция или депортация народов в результате стихийных бедствий происходят не только одновременно, но и долгое время.

До 80-х годов XX века изучение истории депортации ударило по советским историкам, не было возможности получить архивные материалы, и даже изучение этих тем было запрещено. Поэтому первыми, кто исследовал эти темы, были зарубежные ученые. Исходя из хронологических рамок темы и географических рамок исследования проблемы, всю имеющуюся литературу можно разделить на 2 большие группы, объединенные объектом исследования: данные после распада СССР с 1991 г. по настоящее время и работы зарубежных авторов. С конца 1980-х годов предоставление доступа к запасам документов, хранящихся как Секретные в центральных, региональных архивах других стран, кроме СНГ и России, повысило интерес многих ученых к изучению истории политики депортации. Поэтому после этого периода стали публиковаться исследования и научные работы.

Ключевые слова: депортация, историография, СССР, спецпоселение, Казахстан.

Z.G. Sengirbayeva^{*1}, B.R. Naimanbayev²

¹ doctoral student of IKTU named after K. A. Yasawi, Turkestan, Kazakhstan
E-mail: zaure.sengirbaeva@gmail.com

² Doctor of technical sciences, professor of the South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan, E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

SOVIET DEPORTATION POLICY IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE WEST AND THE CIS

Abstract

In this article, the question of the study of the historiography of the policy of Soviet deportation in the works of foreign scientists was considered in detail. Wars and civil conflicts that occur over and over again in the world, as well as the resettlement or deportation of peoples as a result of natural disasters, are not only simultaneous, it is a phenomenon that has been carried out for a long time.

Until the 80s of the XX century, the study of the history of deportation was a burden for Soviet historians, there was no opportunity to obtain archival materials, and even the study of these topics was prohibited. That is why foreign scientists were the first to study these topics. Based on the chronological framework of the topic and the geographical framework of problem research, all available literature can be divided into 2 large groups united by the object of research: data after the collapse of the USSR from 1991 to the present and works of foreign authors. Since the late 1980s, the fact that it was possible to access the funds of documents stored as secret in the Central, Regional Archives of countries other than the CIS and Russia has increased the interest of many scientists in

studying the history of deportation policy. Therefore, after this period, research and scientific works began to be published.

Keywords: deportation, historiography, USSR, special resettlement, Kazakhstan.

Кіріспе. Еліміз өз егемендігін алып, тәуелсіз болғалы мемлекетіміз оңды-солын ажырата алатын ел ретінде оянып, өзін-өзі таныта бастады. Өзіміздің Отан тарихымызды жазу барысында тарихымыздың тәуелсіздік алғанға дейінгі орын алған жағдайларға байланысты айтылған ойымен, көзқарастарымен санау, оның жетістіктері мен кемшіліктеріне әділ баға беру қажеттігі туындады.

Қазақстан КСРО-ның құрамында кезеңінде ел тарихымен байланысты зерттеуге тыйым салынған тақырыптар кездесіп жатты. Тек 90 жылдары өз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана Кеңес үкіметінің жүргізген солақай саясаты туралы кеңінен, ашық түрде зерттеліп жазыла бастады. Осындай ашық шынайы зерттеле бастаған көптеген тақырыптардың бірі 1930-1950 жылдары Кеңес мемлекеті жүргізген халықтарды депортациялау саясаты және оның қайғылы салдары туралы жазылған тықырыптар болды. Сталиннің жеке басқа табыну саясатының нәтижесінде кеңес халқына жасаған депортация саясаты ең маңызды оқиға ретінде белгілі болды.

Мақсаты. Осы зерттеу жұмысының басты мақсаты Кеңестік депортация саясатын ең алғашқылардың бірі болып зерттеген ТМД және шетелдік ғылымдардың еңбектеріне жан-жақты талдау жасау және оларды салыстыру.

Тарих ғылымы саласындағы қазіргі заманның өзекті міндеттерінің бірі КСРО-дағы депортациялау саясатының тарихын зерттеу болып табылады. XX ғасырдың соңына дейін депортация тарихын зерттеуге тыйым салынған болғандықтан, бұл тақырып туралы алғашқы тарихи зерттеулер батыс елдерінде зерттеліп, жүргізілді. 1956 жылы «Екінші дүниежүзілік соғыстағы неміс бесінші бағанасы» атты Луи де Ионгтың монографиясы АҚШ-та жарық көрді [1]. Монографияда автор Еділ немістерінің жер аударылуының себептерін талдауға тырысты, бірақ қажетті дерек көздер аз болғандықтан, ол мәселені толығымен түсіндіре алмады.

Зерттеу материалдары және әдістері. Бұл мақалада біз талданған осы мәселенің тарихы туралы айта отырып, бұл мәселе шетелдік зерттеушілердің назарын аударғанын және осы мәселе бойынша белгілі бір зерттеу жұмысы құрылғанын атап өтіп, бірнеше әдіс-тәсілдерді қолдандық. Зерттеуде саралу, талдау, қорыту және тарихи-салыстырмалы, теориялық таным, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды.

Нәтижелерді талқылау. Жоғарыда айтылғандай, КСРО-да арнайы қоныс аудару жүйесінің тарихы бірнеше ондаған жылдар бойы кеңес тарихшыларына тыйым салу тақырыбы болды. Сондықтан бұл мәселе бойынша алғашқы зерттеу жұмыстары шетелде, 1960 жылы – «жазаланатын халықтарды» оңалту процесі басталғаннан үш жыл өткен соң пайда болды. Бұл «Кеңес халықтарының жер аударылуы» атты Роберт Конквесттің АҚШ-та жарияланған кітабы болды [2]. Кітапта автор өзінің нақты фактілеріне сүйенбесе де, ол алдымен осы «жазаланатын халықтардың» депортациясы мәселесіне оның хронологиясы мен статистикасы бойынша нақты ақпарат берді. Бұл мәліметтерде жер аударылған «құлақтардың» арнайы қоныстарындағы өмір салтының суреттері де бар. Мұндағы ең бастысы, автор КСРО-дағы соғыс жылдарында жүзеге асырылған этникалық депортацияларды патшалық Ресейдің отарлық саясатының ажырамас жалғасы ретінде түсіндірді. Мұндай интерпретацияға автор өте тар дереккөздерге – кеңес мемлекетінде жарияланған ресми басылымдарға (оның ішінде әкімшілік карталар мен энциклопедиялық басылымдар, сондай-ақ 1926, 1939 және 1959 жылдардағы халық тізімдері), австриялық Батыс тұтқындарының нұсқауларына негізделген жұмысты көрді (мұнда шешендер еріп жүрді). Қазіргі уақытта автор-сол кездегі Кеңес мемлекетінің бірінші басшысы Н.С. Хрущевтің КОКП XX ғасырда жасаған құпия есебінің көптеген көшірмелері де оның кітабына енген.

Пайдаланылған дереккөздердің алуан түрлілігіне қарамастан бірінші болып КСРО-дағы халықтар депортациясының хронологиясына және тарихнамадағы депортация мәселелеріне байланысты кейбір фактілерге назар аударған Р.Конквест болды. Ол алдымен КСРО халықтары жер аударылған аумақтардың картасын жасай алды [3].

1972 жылы «Ресей тарихының атласы» атты Мартин Гилберттің алғашқы басылымы жарық көрді, сонымен қатар зерттеуде КСРО-дағы этникалық депортацияның негізгі бағыттары көрсетілген карталар болды. Бұл карталар 1941-1945 жылдардағы кеңес мемлекетіндегі депортацияны қамтыды.

А.Солженицынның «Гулаг архипелагының» жұмысы «біздің калонизацияның тарихы» тарауында баяндалған [4]. Сталиндік кезеңнің жер аударылуы мен арнайы елді мекендердегі жер аударылғандардың тағдыры Парижде жарияланған үш бөлімнен тұратын осы жұмыстардың арқасында батыс әлеміне кеңінен танымал болды. «ГУЛАГ архипелагы» мемуарлары журналистік сипаттағы шығарма болғандықтан, онда

айыпталушылар саны туралы нақты сандар жоқ. Бұл әйгілі шығарма әлемнің көптеген әдеби тілдеріне жаппай аударылды және дәл осы жұмыстың арқасында әлемнің көптеген елдерінің халықтары сталиндік қуғын-сүргін саясаты туралы белгілі бір түсінікке ие болды.

Қарастырылып отырған жылдары шет елдерде жарияланған депортация саясатының тарихы туралы еңбектердің ішінде 1978 жылы Нью-Йоркте орыс тілінде жарық көрген (1979 жылы ағылшын тілінде жарық көрген) Кеңес мемлекетінің бұрынғы азаматы Александр Некричтің «жазаланған халықтар» кітабын да атауға болады [5]. Қолжазбаны автор әлі КСРО-да тұрған кезде яғни 1970 жылдардың басында дайындаған. А.Некрич Р.Конквесттен айырмашылығы, ол бұрынғы арнайы қоныс аударушылармен кездесіп, олардан ауызша және жазбаша ақпарат ала алды, арнайы депортация аймақтарына аттанды, сондай-ақ осы жерлерден материалдар жинады. А.Некрич өзінің кітабын жазу кезінде Екінші дүниежүзілік соғыс тарихы мәселелері бойынша бірқатар кеңестік және батыс тарихшыларының еңбектерін, соғыс жылдарындағы және соғыстан кейінгі жылдардағы КСРО-ның шалғай ұлттық аумақтарындағы партия құрылысының тарихын пайдаланды. Кітаптың жеке тарауында Қырым, Қалмақия және Солтүстік Кавказдан келген әртүрлі ұлт өкілдерінің жер аударылуы, КСРО-ның әртүрлі аймақтарындағы «жазаланған халықтардың» өмірі, олардың иммигранттардың ерекше мәртебесі және, сайып келгенде, олардың Отанына оралу процестері көрсетілген. Бұл кітапта КСРО-дағы алғашқы этникалық депортациялардың тарихы аз зерттелген ғылыми мәселе және жеке мәселе ретінде зерттелген деп айта аламыз. Тағы да айта кету керек, Р.Конквест пен А.Некрич «жазаланатын халықтар» мәселесін ғылыми зерттеудің алғашқы нысаны ретінде алға тартты және осы мәселені зерттеуге алғашқы қадам жасады.

Батыс тарихшылары Корейлерді КСРО-ның Қиыр шығыс өңірлерінен Қазақстанға және Орта Азия республикаларына күштеп жер аудару туралы мәселені зерттеді, атап айтқанда кәрістерді мәжбүрлеп көшіру мәселесін алғашқылардың бірі болып қозғаған В.Коларз болды. Ол Қиыр Шығыс өңіріндегі мәжбүрлеп жер аудару қарсаңында ішкі және сыртқы саяси процестерге шынайы баға бере алды. Хельсинки университетінің профессоры Ко Сон Мунинг монографиясында кеңестік корейлердің этномедициналық өмірінің тарихы әлдеқайда кең спектрде зерттелген, сонымен бірге олардың Қазақстан мен Орталық Азияға депортациялануы туралы мәселе қамтылған. Кітап негізінен кәрістердің Орталық Азияға жер аударылуының 50 жылдығына арналып жазылды.

1980 жылдардың аяғынан бастап КСРО-ға депортация тарихы проблемасына қызығушылықтың күрт артуы Ресей Федерациясы мен ТМД-ның басқа да елдерінің орталық және өңірлік мұрағаттарында құпия қорлардың ашылуы себеп болды. Дәл осы кезеңнен бастап депортацияға арналған көптеген ғылыми зерттеулер жариялана бастады. 1980 жылдардың аяғынан бастап қазіргі уақытқа дейін КСРО мен Ресей Федерациясында халықтар мен арнайы қоныс аударушыларды депортациялау мәселесі бойынша ғылыми-зерттеу жұмысы батыс елдерінде осы проблема бойынша құрылған зерттеу жұмысын іс жүзінде жойды. Бұл мәселе бойынша белгілі бір зерттеу жұмыстары кейінгі жылдары, негізінен Германия Федеративтік Республикасында (ГФР) және АҚШ-та жүргізіледі. Неміс тарихшылары А.Айсфельд, В.Гердт, В.Кригер, В.Бруль негізінен Еділ немістерінің жер аударылу тарихымен айналысты, С.Мерль [6] «Құлақтарды қуып шығару» тарихын зерттеген. Д.Дальман мен Г.Хиршфельд өндеген жұмыс зерттеуші тарихшылардың ерекше назарына лайық. Бұл кітапта 1995 жылы Германияның Мюльхайм қаласында өткен тарихнама мәселелері жөніндегі халықаралық конференцияда дәрістер жинақталған. Конференция ұлттық социализм тарихы мен сталинизмнің пайда болуы, оның себептері, мәні, салдары, сондай-ақ осы екі жүйе кезінде болған жаппай қырып-жою және жаппай көші-қон тарихы туралы кең және жан-жақты талқылауға бағытталған. Конференцияда өткен дәрістердің едәуір бөлігі қылмыстық лагерлер жүйесіне, адамдарды мәжбүрлі еңбекке жұмылдыру мәселесіне, яғни негізінен депортацияға және бұрынғы КСРО мен Германиядағы халықтарды мәжбүрлеп көшіруге арналды. Сондай-ақ, есептер Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Беларусьтан, Украинадан және Молдовиядан жер аударылған және күштеп жер аударылған адамдардың тағдыры туралы есептерді қамтиды.

КСРО-да сталинизм дәуіріндегі халықты жаппай репрессиялау және депортациялау саясаты Стивен Куртуа бастаған француз тарихшылары жазған «коммунизмнің қара кітабы: қылмыс, террор, репрессия» кітабында егжей-тегжейлі және жан-жақты талданды [7].

Халықтарды депортациялаудың көптеген және алуан түрлі көзқарастарына сыни талдауды американдық ғалымдар жүргізді, атап айтқанда М.Гельб (корейлерді, финдерді және басқа да кішігірім ұлттарды депортациялау бойынша зерттеулер), П.Холквистнинг (негізінен, бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде, сондай-ақ большевиктік Ресейдің алғашқы жылдарында патшалық Ресейді депортациялау саясаты) зерттеуді жүргізді.

XX ғасырдағы Еуропадағы этникалық тазарту мәселелері, сондай-ақ шешендер, ингуштар, қырым

татарларын депортациялау Норман Неймарк, Терри Мартин және Брайан Уильямстың зерттеулерінде жалпы тұрғыда айтылды.

Осы авторлардың әрқайсысы ғылыми айналымға енгізілген ресей мұрағаттарында сақталған осы тақырып бойынша көптеген құжаттар мен материалдарды сыни тұрғыдан зерттеді. Брайан Уильямстың монографиясында 1944 жылы депортация мәселесі Қырым татарларын мәжбүрлеп көшіру тарихына бағытталған. Норман Неймарк туралы айтатын болсақ, оның зерттеуінде әр түрлі уақытта және әртүрлі мемлекеттерде жүргізілген мәжбүрлі көші-қон және депортация проблемасына қатысты салыстырмалы талдау, кеңес дәуірін депортациялау жағдайында келесі қорытындыға келеді: «...шешендерді, ингуштар мен Қырым татарларын мәжбүрлеп көшіру Сталин бастаған басшылықтың осы халықтарға геноцид тағайындау мақсатын, яғни толық жоюды көрсетпеді. Бұл жағдайда адамның физикалық құтқарылуы жағдайында ұлт түбегейлі жойылып, басқа халықтармен ассимиляцияланады деп қарастырылды. Сталиндік кезеңнің депортациясы бұл тұрғыда Гитлердің толық жойылу саясатынан, яғни яхудиттер мен сығандарға қолданған геноцидінен ерекшеленеді» [8].

Сонымен, КСРО-да халықтарды депортациялау мәселесі бойынша батыс елдерінде жүргізілген зерттеу жұмыстарының талдауы шетелдік ғалымдардың осы мәселенің тарихнамасын байыта түскенін көрсетеді. Осы тақырыпта зерттеулер жүргізе отырып, Батыс зерттеушілері деректер базасының тым шектеулі болғанына қарамастан, алдымен бұл мәселені зерттеуге жол ашты және осы мәселе бойынша шындыққа жақын хронологиялық және статистикалық мәліметтерді ұсынды. Олар сонымен бірге КСРО-ның этникалық депортация аймақтарының картасын салыстырмалы түрде дұрыс жасады. Батыс тарихшылары өздерінің дәстүрлі зерттеу әдістеріне сүйене отырып, осы тақырыпта жүргізілген зерттеулерінде көптеген естелік материалдарды қолданды. Кейінірек, тириикалық жүйе құлағаннан кейін және Ресей мұрағаттарында сақталған құжаттарды «өте құпия» белгісімен пайдалану мүмкіндігі пайда болғаннан кейін, олар депортация саясаты бағытында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жаңа деңгейге көтерді. Сондықтан бүгінде батыс елдерінде осы мәселе бойынша ауқымды зерттеу жұмыстары жалғасуда.

Кеңестік кезеңнің тарихнамасында халықтарды күштеп көшіру, жаппай этникалық депортациялау тарихы бойынша арнайы зерттеу жұмыстары жүргізілген жоқ. Себебі депортация тарихын зерттеу режимге «жазаланатын халықтар» көшірілген аумақтардағы өзінің тарихи тағдырын зерттеуге мүмкіндік бермеді.

Кеңес заманындағы халықтардың жаппай жер аударылуы деспотикалық режимнің ең қорқынышты стратегияларының бірі болды және Сталин басқарған Кеңес басшылығы тіпті осы саясат арқылы белгілі бір жағымсыз мақсаттарды көздеді. Сондықтан депортацияға байланысты барлық жұмыстар мен құжат-тар құпия сақталды. Бұл ақпараттың кішкене бөлігін ашу Кеңес мемлекеті мен оның басшылығының шынайы жетістіктерін ашуға жеткілікті болар еді. Сондықтан кеңес мемлекетіндегі халықтарды депортациялау жөніндегі алғашқы зерттеу жұмысы батыс елдерінде болды.

1980 жылдардың аяғында әлеуметтанудағы, оның ішінде тарих ғылымындағы дүниетаным біршама өзгерді. Бұл тұрғыда ол ғылыми зерттеулерде саясаттанудан, идеализациядан және догматизмнен бас тартуда өз көрінісін тапты. Зерттеушілер мен қоғам мүшелерінің санасында тарихи құндылықтарды қайта бағалау, КСРО-дағы социалистік құрылыстың теориясы мен тәжірибесіндегі проблемаларға объективті жауап іздеу идеясы пайда болды. 1980 жылдардың аяғында зерттеушілерге пайдалану мүмкін болмаған кейбір мұрағаттық құжаттардан құпиялық белгісін алып тастау ғана қалады.

Бұл тарихи шындық негізінде КСРО-дағы халықтардың мәжбүрлі көші-қоны мен жер аударылу процесін талдауға жағдай жасады.

1930-1950 жылдардағы «Қайта құру» жылдарындағы ашықтықтың нәтижесінде жаппай қуғын-сүргінге, халықтардың жер аударылуына және оның ауқымының проблемаларына арналған алғашқы ғылыми мақалалар жарық көрді. Бұл мақалалар негізінен әртүрлі естеліктерге сүйене отырып жазылды, халықтардың жер аударылуына баса назар аударылды. Депортацияланған халықтардың саны да нақты мәндерге негізделмегендіктен, катагонияның ауқымы шамадан тыс жоғары екендігі көрсетілді.

Осы жылдары тарихнамада үлкен маңызы бар жаңа зерттеу құрылды. Олар қақтығыс пен тыңдау процесін, сондай-ақ ойлау мен ғылыми білімнің жаңа деңгейіндегі депортация мәселесін қамтыды. Мұндай жұмыстардың мазмұның жалпы біріктіретін О.В.Волобуевтің, С.В. Кулешовтың, В.П. Даниловтың, Н.В. Теповтың мақалалары. Оларға сөз байласу мен құлақ асудың қуғын-сүргін нысандары, мәжбүрлі көші-қон, сыни талдауға ұшыраған, сұратылған, Одақтың шалғай өңірлеріне жер аударылған отбасылар саны туралы жаңа деректер, сондай-ақ 1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің саясатына жаңа баға беру жатады.

1989 жылдың ортасында КСРО Ғылым Академиясының тарих бөлімінің зерттеушілер тобына Сталин дәуірінің саяси режимдерінің ауқымын анықтау үшін орталық мемлекеттік мұрағаттың құпия құжаттарын пайдалануға рұқсат берілді. Содан кейін бұл құжаттардан «өте құпия» деген белгі алынып, оларды

пайдалану үшін барлық зерттеушілерге ашылды. Нәтижесінде, өткен ғасырдың 80-ші жыл-дарының аяғы мен 90-шы жылдарының басында баспасөз беттерінде «тыйым салынған тақырыптың» кейбір мәселелері мен аспектілері бойынша бірқатар зерттеулері жарияланды, бұл тақырыптың тарихнамасын едәуір байыта түсті. Ең бастысы, бұл зерттеулер депортация мәселесіне деген көзқарасты толығымен өзгертті және осы мәселені зерттеушілердің қызығушылығын тудырды.

В.Н. Земсков, Н.Ф. Бугай және басқа зерттеушілердің мақалаларын бірінші тарауларын атап өту керек. Оларға күштеп депортациялау саясатының әдістерін сыни талдау, Одақтың әртүрлі аймақтарына жер аударылған еврей отбасыларының саны, жер аударылған халықтардың саны туралы жаңа ақпарат, сондай-ақ 1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің саясатын жаңа бағалау кірді.

Бұл зерттеулерде көтерілген мәселелер бүкіл одақ аясында қарастырылып, негізінен статистикалық сипатта болғанына қарамастан, олар Орталық Азияның Еңбек елді мекендеріндегі, соның ішінде Қазақстандағы «ерекше жер аударылған адамдардың» саны туралы кейбір ақпаратты қамтыды.

КСРО ыдырағаннан кейін және тәуелсіз республикалар құрылғаннан кейін «жазаланатын халықтар» мәселесін зерттеу жаңа әдістеме негізінде және кең көлемде басталды. 1992 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін ТМД елдерінде, негізінен Ресей Федерациясында, арнайы қоныстардағы халықтар мен олардың өмірін депортациялау мәселелеріне арналған көптеген зерттеулер құрылды және олар осы тақырыптың тарихнамасын байытты. Арнайы сәлемдемелер құбылысына байланысты бұл басылымдарды бірнеше топқа бөлуге болады.

Зерттеуші Н.Ф. Бугайдың НКВД-ИМ мұрағатының материалдарына негізделген мақалалары негізінен жекелеген халықтарды депортациялауға немесе депортацияға ұшыраған халықтар тарихының нақты мәселесіне арналған.

Зерттеуші В.Н. Земсков өз зерттеулерінде ГУЛАГ құрамына кіретін арнайы елді мекендер жүйесінің жұмысындағы құрылымдық өзгерістерді зерттеді.

Орыс зерттеушісі В.Н. Земсковтың 1930-1960 жылдардағы кеңестік мемлекеттегі «Масақ өскіндері» атты үлкен монографиялық зерттеуі, елдегі әртүрлі ұлттардың жер аударылуы, олардың арнайы елді мекендерде орналасуы, ұлттық құрамы, еңбек қызметі туралы мәліметтердің кең спектрі болды [9]. Бұл зерттеу жұмысы КСРО-дағы арнайы колониялардың тарихын басынан аяғына дейін қамтиды, мәселе әлеуметтік-демографиялық тұрғыдан талданды. Зерттеу арнайы сәлемдемелер контингентінің саны мен орналасуы туралы мәліметтердің өте кең спектрін қамтиды, олардың арасында Орталық Азия республикаларында, соның ішінде Қазақстанда арнайы сәлемдемелерге қатысты ақпараттың маңызы зор.

1980-1990 жылдар аралығында КСРО-да, оның ішінде Қазақстанда күштеп қоныс аударуға ұшыраған халықтарға қарсы жаппай қуғын-сүргінге байланысты құжаттар құпиялығы ашуға рұқсат берілді. Осы тақырыптағы алғашқы еңбектер жарыққа шығарыла бастады, соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтардың жер аударылуының тарихы мен ауқымын ашатын жұмыстар көптеп пайда болды. Ұзақ уақыт үнсіз қалған халықтарды депортациялау фактісінің өзі, сол құпиялық жылдары ресми жарияланымдарда Қазақстанға 500 мың адамның келгені туралы ғана айтылды, «эвакуацияланғандардан басқа» - халықтарды күштеп көшіру мәселесіне қатысты сол кездегі рухта абстрактілі ескерту жасалды. 80-ші жылдарға дейін қазіргі дағдарыстық халықаралық жағдайға, соғыс уақытындағы жағдайларға байланысты халықтың көп бөлігін мәжбүрлі шара ретінде көшіру туралы стереотиптер таратылды.

КСРО-ның жер аударылған халықтарының тарихын зерттеудің алғашқы әрекеттерінің бірі А.М. Некрич болды. Оның еңбегімен жұртшылық 90-жылдардың басында ғана таныса алды. Өз жұмысында А.М. Некрич депортация халықаралық дағдарыс жағдайында, соғыс уақытындағы жағдайлар кезінде жасалған кездейсоқ әрекет емес деп тұжырымдады, өйткені ол соғысқа дейінгі және соғыс жылдарында да жүзеге асырылды. Ол сондай-ақ халықтарды көшіру операцияларын жүргізу тетіктерін ашады, олардың ел бойынша саны және еңбек өндірісіне қатысуы туралы ақпарат береді.

Жеке халық өкілдерін депортациялау тарихы орыс тарихшыларының еңбектерінде толыққанды көрініс тапқан. Атап айтқанда В.Н. Земсков, Н.Ф. Бугайды еңбектері. В.Н. Земсков 1940-1945 жылдардағы еңбек қоныс аударушылардың тарихын аша отырып, олардың саны мен Қазақстан облыстары бойынша қоныстану географиясы туралы деректерді келтіреді [10]. Қазақстан тарихын зерттеу үшін Қазақстанға жер аударылған арнайы қоныс аударушылар туралы статистикалық мәліметтер үлкен маңызға ие. Н.Ф. Бугай өз еңбектерінде алғаш рет ғылыми айналымға «арнайы папкалар» деп аталатын мұрағат материалдарының жаңа циклын халықтардың депортациялануымен байланысты Берия мен Сталиннің жеке келіссөздері мен хат-хабарларын ғылыми айналымға енгізді. Еңбекте депортацияның масштабы, мәжбүрлі еңбектің күрделі жүйесі, арнайы қоныс аударылғандардың қиын ақуалы, олардың мәртебесі көрсетілген.

Жоғарыда аталған авторлардың халықтар депортациясы тарихы бойынша алғашқы ғылыми жарияланымдары жаңа ғылыми зерттеулердің негізіне айналды.

Бұл мәселені шешуге қазақстандық ғалым академик М.Қ. Қозыбаев үлкен үлес қосты. Бірінші рет өзге ұлттарды Қазақстан территориясына депортациялауды тарихы 10 сыныптар үшін «Қазақстан тарихында» жарияланды, ал «Қазақстан тарихы бойынша хрестоматияда» осы халықтардың қайғылы тағдырлары туралы баяндайтын құжаттардың үлкен топтамасы жарияланды. Тақырып М.Қ.Қозыбаевтың басқа да еңбектерінде көрініс тапты, онда Қазақстанға жер аударылған халық саны туралы ауқымды мәліметтер берілген.

30-шы жылдары Қазақстанға тұтас халықтарды күштеп қоныс аударумен байланысты фактілерді көрсету кезінде корей авторларының «Ресейдің корей халқын 30-40-шы жылдары депортациялау туралы Ақ кітап» ұжымдық жұмысы үлкен көмек көрсетті. Бұл ғылыми-деректі басылымда бірегей құжаттар жарияланды. Олар Қиыр Шығыс өлкесінің аумағынан корейлерді мәжбүрлеп көшіру әдістері, оларды шығару орындарында тұрмыстық және тұрмыстық орналастыру туралы бай нақты материалдар береді. Бұл жұмыста алғаш рет кәрістерді күштеп көшіру үшін негіз болған құжат жарияланады. Ондағы Қазақстан бойынша материалдар жалпы және шектеулі сипатқа ие.

Кейінірек жаңа зерттеулер пайда болады, онда депортацияланған корейлердің проблемалары бойынша мұрағаттық құжаттар маңызды орын алады. Г.В. Канның «Қазақстан кәрістері» кітабы мұрағаттық материалдар негізінде кәрістердің қоныстануы туралы әңгімелейді. «Қазақстан кәрістерінің тарихы мен мәдениеті» атты еңбегінде корейлердің Қиыр Шығыс өлкесінен Қазақстанға жер аударылуын, олардың шаруашылық орналасуын, демографиялық процестерін және Г.Ким мен Д.Меннің рухани мәдениетінің дамуын зерттей отырып, мұрағат құжаттары кеңінен қолданылады [11].

1992 жылы Алматыда «Қазақстанның Кеңестік корейлері: энциклопедиялық анықтамалық» басылымы жарық көрді. Еңбекте Қазақстанның 360-тан аса кәрістер туралы мәліметтер жинақталған. Бұл Қазақстандағы кәрістердің түрлі салаларындағы жетістіктерін жүйелеуге талпыныс жасаған алғашқы жұмыс болды.

1995 жылы Г.В. Канның «Қазақстан кәрістерінің тарихы» атты кітабы жарық көрді, ол Қазақстан кәрістерінің тарихын ең толық ғылыми-құжаттық зерттеу болып табылады.

90-шы жылдардың соңында Қазақстан корейлерінің тарихын өңірлік деңгейде зерттеу басталатынын атап өткен жөн. Ж.У. Көбжасарованың «Каспий теңізіндегі корейлер» атты жұмысы Гурьев облысындағы корейлердің тарихын зерттеудің нәтижесі болып табылады, онда автор корейлердің Қиыр Шығыс өңірінен депортациялануын, олардың қоныстануын, шаруашылық құрылымын сипаттайды.

Осылайша, кәрістердің Қазақстан аумағына жер аударылу тарихын зерттеу бойынша ауқымды және жан-жақты тарихнама бар екенін атап өтуге болады.

Неміс халқының Қазақстанға қоныс аудару мәселелері де зерделенді. Қазақстандағы немістердің тарихы негізінен мақалалар мен кітапшалар түрінде ұсынылған, бірнеше кандидаттық диссертациялар қорғалған, деректі жинақтар жарық көрген. Неміс тілінде К.Эрлихтің «Живое наследие» монографиясы жарық көрді. Соңғы жылдары аймақтық деңгейде Л.А. Будгарт мәселеге өте жемісті қосылды. Бүгінгі таңда көптеген ғылыми-зерттеу мақалалары мен жарияланымдары белгілі, атап айтқанда Қозыбаев М.К. «КСРО-дағы мәжбүрлі еңбек: Қазақстанның Отан қорғаудағы еңбеккерлері»; «Құжаттардағы орыс немістерінің тарихы (1763-1992 жж.)»; В.Э. Кригер, А.Н. Фризен «Кеңестік немістер тарихынан»; М.П. Лайгер «Қазақстан немістерінің әлеуметтік-мәдени дамуы: ғылыми-аналитикалық шолу», «Тарих-тың бетбұрыс кезеңдеріндегі КСРО немістерінің тағдыры». Сонымен бірге, неміс диаспорасын зерттеуге ғылыми конференциялардың тұрақты түрде өткізілуі үлкен серпін береді, оның ішінде «Кеңес халық-тарының бауырлас отбасындағы немістер», «Қазақстан немістерінің тарихы, білімі және мәдениеті», «Орталық Азия немістерінің тарихы». Көбіне аталған конференциялардың материалдары жеке жинақтар түрінде жарияланады.

ҚР Президентінің мұрағаты шығарған «Қазақстан немістерінің тарихынан» құжаттар жинағының шығуына байланысты неміс қоныс аударушылары туралы дерекқор айтарлықтай байыды. Жинақта немістердің қазақ және орыс халықтарымен тарихи өзара іс-қимылының кең мәнмәтінінде Орталық Азиядағы неміс қатысуының проблемалары қарастырылады, олардың экономиканы, білім беруді, мәдениетті дамытуға қосқан үлесі жан-жақты баяндалады, немістердің әртүрлі ұрпақтарының жаңа ортада этно-мәдени бейімделу ерекшеліктері ашылады. Жарияланған құжаттар 30-шы жылдардың басында Қазақстанның неміс колонияларында саяси қуғын-сүргіндердің өту механизмін көрсетеді.

Бұл басылым құжаттарының үштен бірі немістердің республикада қабылдануы мен орналасуын, олардың экономикалық орналасуын, еңбек армиясына жұмылдыру процесін, құқықтық мәртебесін көрсетеді.

Немістердің тағдырын Г.Бельгер, К.С. Алдажұманов, И.В. Ерофеева, Ж.Қасымбаев, В.Ауман, В.Чеботарева жақсы қарастарған.

Сонымен бірге, Қазақстанның жекелеген депортацияланған халықтарының тарихын кейде, ең алдымен, бейресми деңгейде, ал соңғы уақытта ұлттық-мәдени орталықтар зерделеуде. Мысал ретінде «түрік» республикалық түрік қоғамының төрағасы Т.А. Курдаевтың «Халық естелігі кітабы» атты жұмысын келтіреміз, онда ТМД түріктерінің қиын тағдыры баяндалады.

Қазақстанға Польшадан келген депортацияларғандар туралы К.С.Алдажұмановтың «Халықтарды Қазақстанға депортациялау», С.Жаманқұлов «30-жылдары Қазақстандағы поляктар», Л.Михайлова «Оларды тауарлық вагондарда мал сияқты алып жүрді» және т.б. үлкен үлес қосуда. Сондай-ақ, С.М. Машимбаев пен Л.Т.Иісованың «Қазақстандағы поляк қоныс аударушыларының тарихы мәселесі (1936-1946 жж.)» атты бірлескен еңбегін атап өткен жөн. Поляктарды зерттеу бойынша «Алыстағы далада. Қазақстанда поляктар». Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты дайындаған «Қазақ-стандағы поляктар тарихынан (1936-1956 жж.)» құжаттар жинағы шығарылды. Айта кету керек, ҚР Президенті мұрағатының қызметкерлерінің күшімен шығарылған үш томдық жинақтыңда ақпараттық көзі кең.

Ал басқа халықтарға - шешен-ингуш, күрд, қарашай, балқар, Қырым-татар және басқаларға қатысты - әлі де маңызды басылымдар жоқ. А.Ураловтың (А.Авторханова) «Өлтірушілік - шешен-ингуш халқын өлтіру» атты жеке жұмыстары ғана белгілі, онда автор жартысы Сталиндік ұлттық саясат, яғни депортация нәтижесінде жойылған Кавказ халқының тағдыры туралы әңгімелейді, таулы шешендердің жойылуының негізгі себептерін көрсетеді, сондай-ақ қоныс аудару себептерін ашады. Кавказ халықтарының қоныс аудару тарихын зерттеуде «Ақ кітап» жинағы үлкен көмек көрсетті (1944-1957 жылдардағы шешендер-ингуштардың қоныс аудару тарихынан). Естеліктер, мұрағаттық материалдар, фотоқұжаттар»).

1996 жылы З.Шахбиевтің «Шешен-ингуш халқының тағдыры» кітабы жарық көрді, онда бүкіл тарау шешендер мен ингуштарды көшіруге, ата-бабаларын қалпына келтіруге және отанына қайтаруға арналған. Сирек кездесетін деректер мен деректі материалдар негізінде автор шешен-ингуш халқының тарихи өткенінің даму көздерін жан-жақты зерттейді.

Қазақстан аумағына депортацияланған халықтар халқының саны туралы мәліметтер К.С. Алдажұманов, Е.К. Алдажұмановтың еңбегі «Халықтарды депортациялау - тоталитарлық режимнің қылмысы» деген жұмыста көрсетілген.

Арнайы қоныс аударылушыларды жер аударудың негізгі орны Орталық Қазақстан болғаны белгілі, онда ГУЛАГ филиалдарының бірі - Карлаг орналасқан, ол арқылы саяси себептер бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған жүздеген мың тұтқындар өткен. Мәжбүрлі қоныс аударушылардың еңбегі көмір-металлургия өнеркәсібінде, ауыл шаруашылығында және т.б. пайдаланылған. Жұмыста Қарағанды көмір бассейнінің шахталарында көмір өндіруде және құрылыста қамаудағылардың еңбегін пайдалану туралы мұрағаттық мәліметтер өте көп. Карлаг-ты құрудың басты мақсаттарының бірі Қазақстанның көмір-металлургия өнеркәсібі үшін ірі азық-түлік базасын құру болды.

Соғыс жылдарындағы Қазақстанның экономикалық дамуының тарихнамасы елеулі. Осыған байланысты Ж.Б.Абылхожиннің 30-40 жылдардағы республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуы талда-натын «XX ғасырдағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихының очерктері» атты жұмысы белгілі бір қызығушылық тудырады, алғаш рет қазақстандық тарихнамада «лагерлік экономика» және қамаудағылардың еңбегін пайдалану қарастырылады. Депортацияланған халықтар лагері экономикасын құрудың белсенді қатысушылары болғаны белгілі. Бұл туралы алғаш рет еңбекшілер съезі кезінде М.Қозыбаевтың баяндамасында айтылды. Сонымен қатар, бұл проблема М.Қозыбаев пен Н.Едігеновтің «Жеңіс үшін еңбек» монографиясында «Тоталитарлық режимдегі мәжбүрлі еңбек» бөлімінде көрініс тапты.

XX ғасырдың 80-90-шы жылдары ғалымдарды тарихи-демографиялық зерттеулер қызықтырады. 30-50 жылдар кіші халықтардың, ең алдымен жер аударылғандардың демографиялық апат кезеңі болған-дығы белгілі. Осы мәселе бойынша негізгі жұмыстардың бірі М.Х. Асылбеков пен А.Б. Ғалиевтің «Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық процестер (1917-1980 жж.)» кітабы болып табылады, онда 1926 және 1936 жылдардағы, сондай-ақ 1939 және 1959 жылдардағы Бүкілодақтық санақтар деректері бойынша негізгі этностар санының талдауы ұсынылған. Бұл жерде соғысқа дейінгі және соғыс жылдарындағы күштеп қоныс аудару тарихы егжей-тегжейлі баяндалады, бірақ халықтарды депортациялаудың республикадағы әлеуметтік-демографиялық процестерге әсері туралы айтылмайды. А.Н. Алексеевтің «1920-1990 жылдардағы Қазақстан халқы» атты жұмыста республика халқының саны мен ұлттық құрамының динамикасын, сонымен қатар халықты қоныстандыру мәселелерін қарастырады. Бірақ автор кейбір халықтарды Қазақ-станға депортациялау кезеңдерін, ауқымын ғана шолып ашып, күштеп көшіру салдарынан қалыптасқан 1941-1945 жылдардағы этнодемографиялық жағдайды көрсетеді.

КСРОдағы мәжбүрлі жер аударту мәселелері батыс зерттеушілерінің еңбектерінде айтылды, себебі Кеңес елінде социалистік қоғам құру идеясын адамзат тарихындағы прогрессивті құбылыс ретінде түсіндіруге болмайды деп қарады және оны кеңес тарихшылары ресми идеологиясы аясында қарастырды.

Р.Конквесттің «Үлкен террор» жұмысында КСРО-дағы тоталитарлық режимнің шындықтарын жаңғырту репрессияның ауқымы туралы пікірталастарға негіз болды. Алайда, ол берген мәліметтер автор негізінен эмигрант баспасынан алынған мәліметтерді қолданғанына байланысты айтарлықтай асырылған.

Отандық тарихнамада ХХ ғ. 80-ші ж. бастап баспасөз беттерінде сталинизмнің мәні туралы көптеген жарияланымдар пайда бола бастады. Осы кезеңде жаппай қуғын-сүргін ауқымы туралы ақпаратты камтитын бірқатар жинақтар, мақалалар мен монографиялар жарыққа шықты.

КСРО ыдырағаннан кейін тоталитаризмнің әртүрлі аспектілерін зерттеудің жаңа кезеңі басталды. Бұл тақырып Э.Баталов, Ю.Борисов, А.Голубев және басқалар сияқты зерттеушілердің назарын аударды [12].

Тоталитаризм проблемасын зерттеуге Қазақстан ғалымдары елеулі үлес қосты. 90-шы жылдардың басынан бастап К.С. Алдажұманов, М.К. Баймаханов, С.Ділманов, М.Р. Қозыбаев, А.Н. Нысанбаев және басқалары өз еңбектерін қаралып отырған мәселенің түрлі аспектілеріне арнады. Тоталитаризмнің салдары ғылыми-теориялық конференцияларда, дөңгелек үстелдерде және семинарларда айтылды. Бұл тұрғыда К.Нүрпейісовтің «Халық үнсіз емес» кітабы үлкен қызығушылық тудырады.

Алайда, осы мәселеге кең қызығушылықтың болуына қарамастан, Қазақстан аумағына халықтарды депортациялау туралы көптеген зерттеулер жүргізген кезде олардың қоныстану аудандары халқының ұлттық және әлеуметтік құрамының өзгеруіне әсері, елдің экономикалық әлеуетінің көтерілуіндегі рөлі мен орны (еңбек армиясы) жеткілікті түрде ашылмағанын атап өткен жөн. Депортацияланған халықтарға медициналық қызмет көрсету, оның республикадағы эпидемиологиялық жағдайға әсері сияқты мәселе де қозғалмайды. Біздің республикамызда тұратын депортацияланған халықтардың мәдени тарихын зерттеу мәселесі де өз зерттеулерін күтуде.

Депортация мәселесінің ұйымдастырушылық аспектілері де бар. Қазақстандағы этнодемографиялық жағдайды өзгерткен республикаға жер аударылған халықтар туралы, «лагерь экономикасы» және КСРО-ның барлық халықтарының өкілдері жиналған одақтық маңызы бар концлагерьлер туралы тақырып та «ақ дақ» болды. М.Қозыбаев: «ТМД елдері басшыларының алдына депортацияланған халықтардың Отан алдындағы кінәсіздігі туралы бірлескен саяси мәлімдеме қабылдау туралы мәселе қою керек. Құжатта бүкіл халықтарды депортациялау кезінде жүйе әскери-саяси мотивтерді басшылыққа алғаны, патшалықтың отарлық билігінен, кеңестер жанындағы жаппай қуғын-сүргіннен зардап шеккен шағын халықтар жаудың жағына өтуі мүмкін деп қорққаны көрсетілуі керек. Бұл жүйе басшыларының логикасы болды, өйткені олар соғысқа дейінгі жылдары жасаған әрекеттерінің ауырлығын білді».

Қорытынды. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік жылдарында отандық тарих ғылымы көпұлтты республика тарихының көптеген негізгі мәселелерін, соның ішінде біз зерттеп жатқан мәселелерді зерттеуде серпіліс жасады.

Жалпы, қазіргі уақытта Қазақстанда сталиндік депортация тарихын зерттеумен қатар, Орталық Азия, оның ішінде Қазақстанға жер аударылған және депортацияланған халықтардың өмірі мен еңбек қызметі тарихы бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілуде, осыған байланысты ғылыми айналымға жаңа ақпарат енгізілуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ионг Л. *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне.* - Москва: ИИЛ, 1958.
2. *Conquest R. Soviet deportation of nationalities.* – London – New York. 1960.
3. Поболь Н.Л., Полян П.М. *Сталинские депортации. 1928-1953.* - М., 2005. – С. 14-15.
4. Солженицин А.И. *Архипелаг Гулаг: опыт художественного исследования. В 3-х томах и 7 частях.* – Париж, 1973-1975.
5. Некрич А. *Наказанные народы.* – Нью-Йорк: Хроника. 1978. (Nekrich A.M. *The punished peoples.* New York, 1979.)
6. Merl S. *Das System der Zwangsarbeit und die Opferzahl im Stailinismus// Geschichte in Wissenschaft und Unterricht.* 1995. Jg.46. Heft 5/6. S. 277-301.
7. Куртуа С. и др: *Черная книга коммунизма: преступления; террор, репрессии.* - М., 1999.
8. Неймарк Н.М. *Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века.* - М., 2005. С.162- 163.
9. Земсков В.Н. *Спецпоселенцы в СССР. 1930-1960.* - М., 2003.
10. Земсков В.Н. *Принудительные миграции из Прибалтики в 1940–1950 гг. // Отечественные архивы.* - № 1
11. Ким Г. и Мен Д. *История и культура корейцев Казахстана.* - Алматы, 1995. - 347 с

12. Баталов Э. Тоталитаризм живой и мертвый // Свободная мысль. - № 4.; Борисов Ю., Голубев А. Тоталитаризм и отечественная история // Свободная мысль. - 1994. - № 4. - С. 110–119

References:

1. Iong L. Nemetskaya pyataya kolonna vo vtoroy mirovoy voyne. - Moskva: IIL, 1958.
2. Conquest R. Soviet deportation of nationalities. – London – New York. 1960.
3. Pobol N.L., Polyani P.M. Stalinskiye deportatsii. 1928-1953. M., 2005. – S. 14-15.
4. Solzhenitsyn A.I. Arhipelag GULAG: opyt khudozhestvennogo issledovaniya. V 3 tomakh i 7 chastyakh. – Parizh, 1973-1975.
5. Nekrich A. Nakazannyye naqrodi. – Nyu-Iork: Khronika. 1978. (Nekrich A.M. The punished peoples. New York, 1979.)
6. Merl S. Das System der Zwangsarbeit und die Opferzahl im Stailinismus // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 1995. Jg.46. Heft 5/6. S. 277-301.
7. Kurtua C. i dr: Chernaya kniga kommunizma: prestuplenia; terror, repressii. - M., 1999.
8. Neymark N.M. Plamy nenvisti: etnicheskiye tsistki v Evrope XX veka. - M., 2005. S.162- 163.
9. Zemskov V.N. Spetsposelenci v SSSR. 1930-1960. M., 2003.
10. Zemskov V.N. Prinuditelnye migratsii iz Pribaltiki v 1940–1950 gg. // Otechestvennyy arkhiv. - № 1
11. Kim G. i Men D. Istoriya i kultura koreytsev Kazakhstana. - Almaty, 1995. – S. 347
12. Batlov E. Totolitarizm zhivoi i mertvi // Svobodnaya misl. - № 4.; Borisov Y., Golubev A. Totolitarizm i otechestvennaya istoriya // Svobodnaya mysl. - 1994. - № 4. - S. 110–119.

МРНТИ 03.20.15

УДК 734.3

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.78.3.035>

Г.Н. Рахимова *¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.м.,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: gakku_almatycity@mail.ru

БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БАЛА ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада бала құқықтарын қорғауға құқықтық талдау жасауды негізгі мақсат етіп қояды. Қоғамдағы зорлық-зомбылықтан балаларды қорғаудың қарастыра отырып, кибербуллингтің алдын-алудың тәжірибесі кеңінен қарастырылады. Кибербуллинг деп әр түрлі әлеуметтік желілер, мессенджерлер, ойын платформалары, сондай-ақ ұялы байланыс арқылы онлайн форматта қорлау. Сондай-ақ, мақалада психологиялық өзара әрекеттесудің барлық қатысушылары үшін кибербуллингтің салдары мен әдістеріне ерекше назар аударылады.

Мектептің құқықтық кеңістігін қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі білім беру процесіне барлық қатысушылардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру болып табылады.

Оқушы мен мұғалімнің өзара құқықтары мен міндеттері педагогикалық мәдениеттің демократиялық типіне тән белгілердің бірі болып табылады. Білім беру мекемесіндегі мұғалім мен оқушының құқықтары мен бостандықтарын сақтауға, оның өмірі мен денсаулығын қорғауды қамтамасыз етуге, баланың жеке басын, пікір мен сенім білдіру құқығын құрметтеуге, адамның қадір-қасиетін құрметтеу негізінде тәртіпті сақтауға сияқты қарапайым нормаларды орындауда кететін кемшіліктер жан-жақты қарастырылған. Зерттеудің жетекші әдісі – бала құқығын қорғауды құқықтық реттеу мәселелеріне арналған нормативтік құқықтық актілер мен әдеби дереккөздерді талдау әдісі.

Кілт сөздер: білім беру қызметі, педагогикалық қызметкер, оқытушы, бала құқығы, кибербуллинг, зорлық-зомбылық.

Зерттеу АР15473346 жобасы аясында жүзеге асырылады және оны Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады.

Рахимова Г.Н.*¹

¹М.п.н., старший преподаватель кафедры юриспруденции института истории и права
КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан
e-mail: gakku_almatycity@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗАЩИТЫ ПРАВ РЕБЕНКА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Основной целью статьи является проведение правового анализа защиты прав ребенка. Рассматривая зарубежный опыт защиты детей от насилия в обществе, широко рассматривается международный опыт профилактики киберзапугивания. Киберзапугивание - это оскорбление в онлайн формате через различные социальные сети, мессенджеры, игровые платформы, а также мобильную связь. Также в статье особое внимание будет уделено последствиям и методам киберзапугивания для всех участников психологического взаимодействия.

Важной составляющей формирования правового пространства школы является реализация прав и свобод всех участников образовательного процесса.

Взаимные права и обязанности ученика и учителя являются одной из характерных черт демократического типа педагогической культуры. Всесторонне предусмотрены недостатки в выполнении таких элементарных норм, как соблюдение прав и свобод учителя и ученика в образовательном учреждении, обеспечение охраны его жизни и здоровья, уважение личности ребенка, права на выражение мнения и доверия, соблюдение порядка на основе уважения человеческого достоинства. Ведущим методом исследования является метод анализа нормативных правовых актов и литературных источников, посвященных вопросам правового регулирования защиты прав ребенка.

Ключевые слова: образовательная деятельность, педагогический работник, преподаватель, права ребенка, кибербуллинг, насилие.

G.N. Rakhimova*¹

¹Master of Pedagogical Sciences, Senior teacher of of the Department of law the institute of History and Law
of Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail:
gakku_almatycity@mail.ru

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN THE EDUCATION SYSTEM

Abstract

The main purpose of the article is to conduct a legal analysis of the protection of the rights of the child. Considering the foreign experience of protecting children from violence in society, the international experience of preventing cyberbullying is widely considered. Cyberbullying is an insult in an online format through various social networks, messengers, gaming platforms, as well as mobile communication. The article will also pay special attention to the consequences and methods of cyberbullying for all participants in psychological interaction.

An important component of the formation of the legal space of the school is the realization of the rights and freedoms of all participants in the educational process.

Mutual rights and obligations of a student and a teacher are one of the characteristic features of a democratic type of pedagogical culture. Shortcomings in the implementation of such elementary norms as respect for the rights and freedoms of teachers and students in an educational institution, ensuring the protection of their life and health, respect for the child's personality, the right to express opinions and trust, and respect for order based on respect for human dignity are comprehensively provided for. The leading metho

Keywords: educational activity, teacher, teacher, child rights, cyberbullying, violence.

Кіріспе. Қоғамдағы бала құқығын қорғау жағдайы жылдар бойы күн тәртібінен түспейтін, шырмауы тереңге жайған, түйткіл мәселелердің біріне айналған. Өмірге келген әр бір бүлдіршіннің қорғалуы заң нормаларында көрініс табылғанмен, ақпарат көздеріндегі жаға ұстатарлық жаңалықтарды көргенде тағы

да ой үстінде қаласын. Сәбиден бастап, мектеп жасындағы жасөспірімдердің қорғалу мәселелері отбасынан басталып, тәрбиеші, педагог, психолог, ең мықты, әділетті мемлекеттің құқықтық актілерімен реттеліп отыр дегенмен, тастанды бала, есірткіге құмар жасөспірім, мүгедек балалардың қатігез тәрбиешілерінен көрген қорлығын қалай жасырмақпыз?! Жасөспірімдер арасындағы қатігездік пен қылмыстық құқық бұзушылықтар саны артып, балаларды қылмыстық топтарға тарту фактілері күн санап артып келеді.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 19 қаңтардағы № 780 Жарлығы мен Балалар жылын жариялауын [1] тек ұрандап немесе мереке түрінде атап өту ғана емес, балаларды қорғау мақсатында ең алдымен билік тарапынан денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік қамсыздандыру саласында нақты іс-шаралар жасалуы керектігін қадап айтты.

Тақырыптың өзектілігі. Барлық балалардың өмір сүруіне, дамуына, тәрбиесіне және білім алуына қолайлы жағдай жасау, оларды зорлық-зомбылық пен қатыгез қарым-қатынастан қорғаумен қатар, кез келген мемлекет үшін әлеуметтік саясаттың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Алайда, бүкіл әлемдегі балалар отбасында, жергілікті қоғамдастықта және білім беру мекемелерінде зорлық-зомбылыққа тап болады. Күрделі және ауыр сипаттағы бұл мәселе соңғы уақытқа дейін әлемдік жұртшылық тарапынан кеңінен талқыланбаған. 2006 жылы жарияланған БҰҰ-ның балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы Дүниежүзілік есебі балаларға бағытталған зорлық-зомбылықтың ауқымын ғана емес, оның жағымсыз салдарын да кешенді талдаудың алғашқы халықаралық тәжірибесі болды. Баяндамада әлемдегі әрбір оныншы оқушы мектепте зорлық-зомбылыққа ұшырайды және бұл көрсеткіш жыл сайын артып келеді.

Мақсаты мен міндеттері. Жоғарыдағы мәселені негізге ала отырып, бала құқықтарын қорғауға құқықтық талдау жасауды аталған мақаланың негізгі мақсаты ретінде танылады.

Мемлекет пен оның құқықтық жүйесін дамытудың қазіргі кезеңінде қоғам өмірінің саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, адамгершілік-мәдени салаларында жаһандану тұрғысынан алғанда, адамның, оның ішінде балалардың негізгі құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін құқықтық модельдің тиімділігін арттыру өзекті бола түсуде. Қазақстан Республикасының Конституциясындағы халықаралық құқықтың әмбебап принциптері мен нормаларының көрінісі адамның құқықтары мен бостандықтарының ең жоғары құндылығын тануды алдын-ала анықтады, олардың сақталуы мен қорғалуына мемлекет кепілдік береді.

Балаларға қатысты ешқандай зорлық-зомбылық ақталмайды және кез-келген зорлық-зомбылықтың алдын алуға жұмыстары жоғары қарқынмен жүргізілуі керек. ЮНЕСКО-ның 2019 жылғы есебіне сәйкес [2], әлемдегі әрбір үшінші оқушы құрдастары немесе сыныптастары тарапынан қорлау мен зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлеріне тап болады. Сондықтан буллингтің ерекше қауіптілігін ескере отырып, заңнамалық өзгерістерді, білім беру мекемелері саласындағы буллингке ден қоюдың тиімді ішкі рәсімдері мен ережелерін, балаларды қорғау жөніндегі мамандарға, балалармен және жасөспірімдермен жұмыс істейтін үкіметтік емес ұйымдарға оның барлық көріністеріндегі зорлық-зомбылықтың алдын алу және одан қорғау мәселелерінде әдістемелік ұсынымдарды әзірлеуді қамтитын осы құбылыстың алдын алудың кешенді жүйесін қалыптастыру қажет.

Тақырыптың тақылануы.

ЮНИСЕФ Қазақстан мәліметтері бойынша балалардың 66% - мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке тап болады, 44% - мектептегі зорлық-зомбылықтың құрбаны болады, 24% мектептегі басқа балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілік әрекеттерін жасайды. Зерттеу көрсеткендей, қорлау және бопсалау элементтері бар мектептегі зорлық-зомбылықтан аман қалған балалардың суицидтік мінез-құлық қаупі жоғары болады.

2020 жылы ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығының ғалымдар тобы 6 456 қазақстандық оқушылар арасында олардың денсаулығы мен әл-ауқатының көрсеткіштерін зерттеу үшін сауалнама жүргізді. Жасөспірімдерден қорқытуға/кибербуллингке қаншалықты жиі қатысқаны немесе соңғы екі айда мектепте оның құрбаны болғандығы туралы сұрақтарға жауап беруді сұрады.

Қорқыту баланың психикасын зақымдайды және қауіпті салдарға әкеледі. Бұқаралық ақпарат құралдарының, интернеттің жаңалықтарынан соңғы жылдары қорқыту, атап айтқанда, кибербуллинг кәмелетке толмағандар арасында суицидтің себебі болып табылатындығын байқауға болады.

Ақпараттық технологиялардың таралуы және Интернеттің қол жетімділігі жасөспірімдер мен жастар арасында қорқытудың жаңа түріне - кибербуллингке әкелді.

Кибербуллинг-бұл технологияны (компьютер, ұялы телефондар) және Интернетті (электрондық пошта, әлеуметтік желілер, мессенджерлер) пайдалану арқылы болатын қорлау.

Қорқытудың тікелей, байланыс түрлерінен айырмашылығы, оның бірқатар ерекше қасиеттері бар, мысалы: көптеген сайттар ұсынатын анонимділік, бұл пайдаланушыларға әлеуметтік айыптауларға тап болудан қорықпай, әртүрлі әлеуметтік рөлдерді сынап көруге мүмкіндік береді; бұзақының қорқытуға мүмкіндік беретін технологиялар арқылы жасайтындығынан көрінетін қашықтық өзіңізді қауіпсіз сезіну; көптеген куәгерлер және Интернет ұсынатын ақпараттың бақылаусыз таралуы.

Қазіргі уақытта кибербуллингтің таралуы туралы нақты деректер жоқ, өйткені әртүрлі зерттеулерде кибербуллингке қатысу деңгейі 6-дан 62%-ге дейін өзгереді [3].

Егер жаңалықтарда біз осындай қайғылы оқиғалардың жекелеген жағдайларын ғана көретін болсақ, онда ҚР Бас прокуратурасының статистикасы Қазақстанда суицидтердің саны өте көп деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Әрине, суицидтің себептері әртүрлі және әрқашан қорлаумен байланысты емес, бірақ суицидтік мінез-құлқы бар адамдардың көпшілігі өз өмірінде қорқытуға немесе кибербуллингке ұшырамағанын жоққа шығару мүмкін емес.

2022 жылдың төрт айында, жылдың басынан сәуір айына дейін, елде кәмелетке толмағандар ара-сында 53 суицид болды - бұл өткен жылмен салыстырғанда өте пессимистік 15,2%-ға өсті. Олардың ішінде 32 ұл мен 21 қыз бар. Суицид әрекеттерін тағы 120 адам жасады - бұл өткен жылмен салыстырғанда 5,3%-ға көп. Олардың ішінде 21 ұл мен 99 қыз бар. Олардың көпшілігі толық отбасыларда өмір сүрді.

ҚР Ұлттық Қоғамдық денсаулық сақтау орталығының зерттеу нәтижелері мыналарды көрсетті:

* мектептегі қорқытудың құрбандары 11 және 13 жастағы әрбір бесінші жасөспірім, 15 жастағы әрбір оныншы жасөспірім кем дегенде бір рет немесе одан да көп болды. Ұлдар арасында бұл көрсеткіш 15 жасқа (14%) статистикалық тұрғыдан айтарлықтай төмендеді;

* Балалар мен жасөспірімдердің 8,3%-ы айына кемінде 2-3 рет мектепте басқа адамдарды қорқытуға қатысты (екі айлық сауалнама). Мұндай мінез-құлық 11 жасар ұлдарға көбірек тән (13%), олар есейген сайын төмендеу үрдісі бар;

* Жасөспірімдердің 20%-ы кем дегенде бір рет басқа адамдарды қорқытуға қатысқан. Бұл көрсеткіш 11 және 13 жастағы ұлдар арасында қыздармен салыстырғанда жоғары;

* кибербуллинг қорқытуға қарағанда сирек кездеседі. Жалпы, жасөспірімдердің 5%-ы кибербуллингтің құрбаны болды немесе айына 2-3 рет немесе одан да көп басқа адамдардың кибербуллингіне қатысты. Бұл көрсеткіш ұлдардың есейген сайын жиі кездеседі. Жасөспірімдердің 12%-ы кем дегенде бір рет кибербуллингке ұшырады [4].

Бұл Қазақстанда әрбір екінші күні кәмелетке толмаған адам өз-өзіне қол жұмсайды және күн сайын мұны істеуге тырысады дегенді білдіреді [5]. Қазақстанда кибербуллингтің құрбандары туралы ешкім статистика жүргізбейді. Сондықтан, мамандар Ұлыбритания мен Ресей тәжірибесінің негізінде буллингтен қорғану туралы кодекстің үлгісін әзірлеген. Онда тек виртуалды кеңістікте ғана емес, жалпы зомбылық көрген балаларға көмектесу жолдары туралы ата-аналар мен ұстаздарға нұсқаулар жазылған.

Сондай-ақ, мұндай жағдайға тап болмау үшін қандай әрекет ету қажеттігі айтылады. Енді қаланың білім басқармасы мен барша мектеп ұжымы осы бағдарламаны жетілдіріп, маусым айына дейін бекітуі тиіс. Сөйтіп, балаларды бопсалау мен қысымнан қорғап, аман алып қалуға болады.

Егер ұстаздар оқушының мінез-құлқында қандай да бір өзгеріс барын байқаса, оны мұқият бақылауға алуы қажет. Ал кибершабуылға ұшырағанын немесе жоғары сынып оқушыларынан теперіш көргенін анықтаса, жасырмай мектеп директоры мен ата-ананы да дереу хабардар етуі тиіс. Әрмен қарай, бұл құрықтан баланы құтқарудың жолдарын іздеуі керек. Егер мектеп ұжымының оқушыны тығырықтан шығаруға шамасы жетпесе, арнайы мамандардың көмегіне жүгінгені жөн. Кейін болған жайтты журналға тіркеп, оқушының мінезіндегі өзгерісті тағы бір ай бойы бақылауы қажет.

Балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен онлайн қорлықты болдырмау үшін әр мектепте қамқоршылық кеңес құру ұсынылды. Кеңес мүшелері білім ошағындағы барлық мәселеден хабардар болып, оны жылдам шешу үшін күш салу қажет. Сондай-ақ, тәлімгерлер арасында сауалнама жүргізіп, әр жауапқа анализ жасауды әдетке айналдыру ұсынылды.

2021-2022 жылдары Алматы облысының Іле ауданындағы Verum Foundation қазақстандық қорымен буллинг мәселесі бойынша ауқымды зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеу қызықты, өйткені ол Қазақстандағы буллингтің айрықша белгілеріне бағытталған. Нәтижелер негізінен біздің елде, әсіресе ауылдық аймақтарда екенін көрсетеді:

* сыныптағы жаңадан келгендер мен басқалардан ақылдылығымен, ерекше келбетімен, ата-аналарының қанағаттанарлықсыз әлеуметтік жағдайымен ерекшеленетіндер құрдастарының арасында қорлауға ұшырайды;

* қорқыту туа біткен физикалық, психикалық тапшылық жағдайлары мен ақаулары бар толық емес отбасылардағы балаларға әсер етеді. Баланың отбасының діни сенімдері қорлауға себеп болуы мүмкін;

* Қазақстандық қоғамда туғаннан бастап балаларға жасы бойынша үлкендерге құрмет пен сөзсіз бағыну бойға сіңіріледі. Нәтижесінде олар басқалардың пікіріне психологиялық тәуелді болады. Сондықтан педагогтардың өздері де, әсіресе Қазақстанның ауылдық өңірлерінде, буллинг көшбасшысы рөлін атқарады.

* зерттеушілердің айтуынша, Қазақстанда ауызша қорқыту - қорлау, қорқыту, құрметтемеушілік пікірлер жиі кездеседі. Кибербуллингке 10 жастан 15 жасқа дейінгі балалардың жартысынан көбі ұшырайды;

* гендерлік негізде қорқыту бөлінбейді-қыздар да, ұлдар да оған тең дәрежеде ұшырайды [4].

Қазақстанда жүргізілген зорлық-зомбылық пен буллинг мәселесін зерттеу бойынша қолжетімді материалды зерделеу, тіпті оқушылардың әлеуметтік және психологиялық сипаттамаларының айтарлықтай градациясы бар кәдімгі жалпы білім беретін мекемелерде де ақпараттың жеткіліксіздігін көрсетті.

Қазақстандағы кәмелетке толмағандар арасындағы буллинг проблемасын қолжетімді зерттеу саны:

1. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің аппаратымен және БҰҰ Балалар қорының (ЮНИСЕФ) қолдауымен Балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайына зерттеулер жүргізді: «Мемлекеттік интернат мекемелеріндегі тәрбиеленушілерге қатысты зорлық-зомбылық: жағдайды бағалау», «балалардың қауіпті мінез-құлыққа, жыныстық қатынасқа қатысты осалдығын бағалау». «Қазақстан мектептеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты бағалау». Зерттеу нәтижелері бойынша ұлттық заңнаманы жетілдіру және кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу саласында практикалық шаралар қабылдау бойынша ұсынымдар әзірленді.

2. БҰҰ Балалар Қоры (ЮНИСЕФ). 2013-2017 жылдары ЮНИСЕФ мектеп қызметкерлерін қорқытуды анықтауға және барлық оқушылардың қалаулы мінез-құлқын бекітуге үйретуді көздейтін мектептердегі зорлық-зомбылықтың алдын алу бағдарламасын басқарды. Әзірленген әдістеме Шығыс Қазақстан, Қызылорда және Маңғыстау облыстарының мектептерінде сыналды және тиімділігін көрсетті. Енді Ұлттық білім академиясының қолдауымен ол білім беру жүйесінің стандарттары мен құзыреттеріне енгізілетін болады.

3. Verum Foundation қоғамдық қоры. Қор қызметкерлері 2016 жылдан бастап Алматы және Маңғыстау облыстарында өмірлік қиын жағдайға тап болған суицидтік балалармен жұмыс істеді, зорлық - зомбылықтан аман қалды-яғни 5-11 сыныптардың жоғары тәуекел аймағындағы балалар. Алайда қор жұмысымен оқушылар мен кіші буын қамтылған. Түрлі әлеуметтік жобаларда қор өкілдері 560 балаға өздерінің авторлық "Genesis Экспресс-психотерапевтік тәсілі психологиялық проблемалардың барлық түрлерін шешу үшін" бойынша психотерапевтік интервенция жүргізді. Жалпы Қор 1500-ден астам баланы қамтыды.

4. "Мектеп жасындағы балалардың денсаулыққа қатысты мінез-құлқы" -health behaviour in school-aged children (HBSC) бойынша ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығының (ҚР ДСМ ҰФО) зерттеуі. 2018 жылы қазақстандық мектеп оқушылары арасында сауалнама жүргізілді. Зерттеу барысында оқушылардан қорқытуға/кибербуллингке қаншалықты жиі қатысқаны немесе соңғы екі айда мектепте оның құрбаны болғаны туралы сұрақтарға жауап беруді сұрады.

Айта кету керек, бұл тізімді әртүрлі агенттіктер мен үкіметтік емес ұйымдар жүргізген бірқатар шағын зерттеулермен толықтыруға болады, бірақ олар алған деректерді өкіл деп санауға болмайды.

Бүгінгі таңда мемлекеттік және жеке мекемелердің барлық аталған түрлерін қоса алғанда, Қазақстанның білім беру мекемелерінде буллинг тәуекелдерін картаға түсіру бірінші кезектегі міндет болып табылады. Картаға түсіру шеңберінде зорлық-зомбылық, буллинг фактілерінің статистикасына; жасөспірімдердің өмірін сипаттайтын барлық факторларды ескере отырып, ден қою және алдын алу шараларының жүйесіне; олардың осы мекемелердегі зорлық-зомбылықтан және қорқытудан қорғауға қол жеткізуіне мониторинг жүргізілуі тиіс.

Соның салдарынан Қазақстанда мектептерде қорқытуға қарсы күрес жөніндегі мемлекеттік бағдарлама әлі жоқ. Мұндай бағдарламаларды енгізу бойынша бірқатар ұсыныстар бар, бірақ олар әлі де бірыңғай стандарт ретінде қабылданбайды. Мектептерде мұндай бағдарламаларды жүзеге асыру үшін ресурстар жетіспейтіні де айтылады. Бірақ, танымал пікірге қарамастан, сіз мектеп психологтарының штатын көбейтпеуіңіз керек (бірақ бұл да қажет), ең алдымен мектеп әкімшілігі мен мұғалімдердің біліктілігін арттыру - оларды заманауи әдістерге үйрету.

Ғылыми және әдістемелік әдебиеттердің тапшылығы, елеулі шығындар (ЕЖМ білім беру институтының деректері бойынша ОВР норвегиялық әдістемесі бойынша бір мұғалімді даярлау американдық 3,9 мың, ал

американдық positive Action бойынша 9 9,8 мың тұрады) күрделі проблема болып табылады. Сондай-ақ, оқытылатын қызметкерлердің, мұғалімдердің жоғары жүктемеге және мектептегі мұғалімнің міндет-тері туралы стереотиптерге сілтеме жасай отырып, теріс рөлі мен қарсылығы ойнайды.

Бүгінгі таңда мектеп тек білім беру провайдеріне айналды, ал бұрын ол білім беру қызметін де атқарды. Көптеген мұғалімдер сыныптағы ортаны және балалар арасындағы қарым-қатынас сипатын басқаруды өз міндеттерінен алып тастайды. Бұл оқушылардың психологиялық жағдайына теріс әсер етеді, мектеп ұжымдарындағы агрессияны арттырады [5].

Жасөспірімдер ортасында буллинг мәселесі көптеген жылдар бойы өзектілігін жоғалтқан жоқ. Түрлі зерттеулердің нәтижелері бойынша студенттердің үштен бір бөлігі жоғары оқу орнында үнемі немесе кейде зорлық-зомбылыққа тап болады. Тәжірибе көрсеткендей, зорлық-зомбылықтың бұл түрлері, ең алдымен, ауызша сипатта болады: айқайлау, ар-намыс пен қадір-қасиетті қорлайтын әзілдер. Сонымен бірге қазіргі жасөспірімдердің төрттен бір бөлігі физикалық зорлық-зомбылыққа тап болады. Зорлық-зомбылық бұрыннан мәселелерді шешудің ең көне және көп таралған әдісі болып саналды, қажетті нәтижеге жетуде көп ұзақтық қажет етіледі.

«Қорқыту» термині ғылыми әдебиетте өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында ғана пайда болды және алғаш рет швед дәрігері «моббинг» терминін бірінші рет қолданған. Бір адамды адамдар тобының жүйелі түрде қорлауын белгілеу үшін қолданылған. Жасөспірімдік ортадағы жасөспірімдердің топтық мінез-құлқы туралы зерттеулер жүргізген Гейнеман (2008), өрескел және қатал түрлерінің көрінісін белгілеген.

Кибербуллингтен қорғанудың келесі жолдарын бөліп көрсетуге болады:

1. Кибербуллингі зерттеу. Білім-күш! Қалай әрекет ететіні туралы мүмкіндігінше көбірек білу керек. Айналамыздағы адамдардың ескерту мінез құлқына назар аударыңыз. Біз неғұрлым көп білсек, алдын алу үшін соғұрлым жақсы дайындаламыз.

2. Құпиялылық параметрлерін тексеріңіз. Адамдар әдетте әлеуметтік медиа аккаунттарын «көпшілікке» қалдырады. Алайда, қоғамдық аккаунттар бұзақылар үшін оңай нысана болып табылады. Бақылауды сақтау үшін сіздің мазмұныңызды көретін адамдар өз мазмұнын құпия ұстауы керек. Сонымен қатар, жариялаудан және өзіңіздікің айтудан аулақ болыңыз.

3. Айыптаушы фотосуреттерден аулақ болыңыз. Сексуалды суреттер мен мәтіндер көбінесе сүйікті құрал ретінде қызмет етеді. Егер жыныстық мазмұн кибербуллингтің қолына түссе, олар әдетте оны көпшілікке таратудан немесе оны пайдалану үшін пайдаланудан тартынбайды. Мысалы, кибербуллер әйел өзін мейірімді бала ретінде көрсете алады.

5. Қоғамдық құрылғыларда әлеуметтік желілерден шығудан ұмытпаңыз. Егер адам компьютерді көпшілік кітапханада немесе басқа біреудің планшетінде қолданса, ол өзінің барлық есептік жазбалары-нан шыққанын бірнеше рет тексеруі керек. Егер есептік жазба жүйеде жалпыға қол жетімді құрылғыда қалса, бұзақылар есептік жазбадағы бетті бұзғатпап, сол адам болып көрінуі мүмкін.

6. Қажет болса, жақын адамдарыңызбен сөйлесіңіз. Өте аз адамдар біреуге оларды қорлау туралы айтады. Көбінесе кибер бұзақылар өздеріне қарсы айыптау материалдарын сақтайды

7. Өзіңізді интернеттен іздеңіз. Бұл анда-санда пайдалы болуы мүмкін, ақпараттан өзіңізді іздеңіз.

9. Интернетте қорланған адамдарға қолдау көрсету. Басқалардың мүмкіндіктерін кеңейту күш береді. Егер сіз көрсеңіз немесе біреудің кибербуллингке ұшырағанын естіп, араласып, хабарлау керек жәбірленушіге сіз оның жағында екеніңізді ескертіңіз. Жәбірленушілерге мүмкіндігінше тезірек хабарлауға көмектесу керек.

10. Кибербуллинг ешқашан сіздің кінәңіз емес екенін есте сақтаңыз [6].

Кез-келген мемлекеттегі балалардың құқықтары туралы мәселеге деген көзқарас біздің елде қандай мектеп бар екенін анықтайды: ескірген бе немесе өркениетті, болашаққа ұмтылған, сапалы мектептер ме!?

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде және қоғамға қатысты оң өзгерістер болып жатқанын бәріміз жақсы білеміз. Алайда, олардың аясында, өкінішке орай, мектепте баланың құқықтары мен бостандық-тары толық жүзеге асырылмаған, атап айтқанда тіпті бұзылған жағдайлар байқалады.

Қазіргі оқушы да, қазіргі мұғалім де иығына көтеруге мәжбүр болған шамадан тыс жүктеме, ересектердің балалармен қарым-қатынасындағы негізсіз авторитаризмі, соның ішінде оқу процесінде, отбасының әлеуметтік институт ретінде мектептен алшақтауы, ересектер мен балалардың құқықтық мәдениетінің төмен деңгейі, мектептегі жайлылық пен қорғаныш сезімін жоғалта бастағандай.

Баланың құқықтарын сақтау мәселесі жалпы қазақ мектебін жетілдіру, оның әлемдік білім беру кеңістігінде бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін ғана емес, сонымен бірге Қазақстанда азаматтық қоғамның қалыптасуы үшін де маңызды.

Мемлекеттегі балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудағы маңызды нұсқаулар Бала құқықтары декларациясының (1959) және БҰҰ-ның Бала құқықтары туралы Конвенциясының (1989) негізгі ережелері болды. Дәл осы халықаралық құжаттар ересектер мен балалар арасындағы қарым-қатынастың жаңа этикасын құруды жариялады. Қазіргі уақытта әлемнің 150-ден астам елі Бала құқықтары туралы конвенцияны ратификациялады; Біздің қоғам баланы өзінің заңды құқықтарына ие тәуелсіз тұлға ретінде тануға енді ғана жақындай бастады.

Мұғалімнің өзін балалар құқығын қорғаушы ретінде сезінбеуінің тағы бір себебі оның кәсіби мәртебесіне байланысты. Бүгінгі таңда мұғалімнің функциялары мүлдем өзгерді. Белсенді және интерактивті әдістерді, интернетті қолдана отырып, оқу процесін басқаша құру қажет. Сонымен қатар, құқықтық кеңістіктен тыс қалыптасқан мұғалімдердің көпшілігінде өмірлік құндылықтардың қалыптасқан стереотипі әрқашан өз қамқорлығындағы адамдардың құқықтық хабардарлығын оң қабылдауға мүмкіндік бермейді. Көбінесе мұғалімдер балалардың құқықтарын бұзады, педагогикалық озбырлық танытады, бұл туралы мүлдем ойланбайды.

Сонымен, мұғалімнің мектепте баланың құқықтарын жүзеге асыруға дайын болмауының тағы бір себебі - педагогикалық университеттердің тәжірибесінде құқықтық тәрбие мен оқытуға жеткіліксіз көңіл бөлу.

ЖОО оқытылатын «Құқық негіздері» пәні барлық педагогикалық мамандықтарда қарастырылмаған және осы пән силлабустарында арнайы «Бала құқықтары», «Бала құқықтары туралы Конвенция», «Адам құқықтарын қорғау тетіктері» және т.б. сияқты ұғымдарды зерделеуді көздемейді. Осыған байланысты өте маңызды сұрақ туындайды: болашақ мұғалімді мектепке келгенде баланың құқықтарын қалай қамтамасыз ету және қалай қорғау керектігін білетіндей етіп қалай дайындау керек?

Барлық мұғалімдерді бірқатар факторларға байланысты бала құқықтарын зерттеу қажеттілігі айқын.

Бүкіл білім беру жүйесін жаңғыртумен байланысты инновациялық процестер педагогтердің кәсіби қызметіне ерекше талаптар қояды. Жаңа мыңжылдық қоғамына арнайы білім мен дағдыларды меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар қадір-қасиет, тектілік, балаларға деген сүйіспеншілік, белсенді азаматтық ұстаным сияқты белгілі бір жеке қасиеттерге ие, сонымен қатар құқықтың әртүрлі салаларынан білімі бар мұғалім қажет. Мұғалім оларды іс жүзінде қолдана білуі, өз құқықтарын пайдалана білуі, оқушылар арасында құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша жұмыс жүргізе білуі тиіс. Осылайша, болашақ мұғалімнің құқықтық мәдениеті оның кәсіби дайындығының ажырамас компонентіне айналады.

Болашақ мұғалімнің міндеті - әр баланың табысты дамуына ықпал ететін қолайлы моральдық-құқықтық кеңістік құратындай етіп мектепте тәрбие мен оқыту процесін ұйымдастыруды үйрену. Мектептің құқықтық кеңістігі «демократиялық өмір салтын құру» деп түсініледі, ол қазіргі заманғы азаматтық қоғамның қолданыстағы моделі болып табылады, мұнда әркімнің өз ақыл-ойы бойынша әрекет ету еркіндігі қоғамның басқа мүшелерінің ортақ өмір ережелері жалпы келісім бойынша белгіленетін сияқты әрекет ету еркіндігімен ғана шектеледі.

Мектептің құқықтық кеңістігін қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі білім беру процесіне барлық қатысушылардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру болып табылады.

Оқушы мен мұғалімнің өзара құқықтары мен міндеттері педагогикалық мәдениеттің демократиялық типіне тән белгілердің бірі болып табылады. Мұғалім оқушының құқықтары мен бостандықтарын сақтауға, оның өмірі мен денсаулығын қорғауды қамтамасыз етуге, баланың жеке басын, пікір мен сенім білдіру құқығын құрметтеуге, адамның қадір-қасиетін құрметтеу негізінде тәртіпті сақтауға міндетті. Ол оқушыларға оқыту және тәрбиелеу әсерін жүзеге асыруға құқылы, бірақ қолданыстағы Балалар мүддесін көздейтін мемлекеттік саясатты қамтитын, Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы [7] бала құқығын қорғайтын негізгі нормада белгіленген шеңберде жүзеге асыра алады. Оқушы өз тарапынан педагогикалық озбырлықтан қорғау үшін заңнамалық тетіктерді пайдалануға құқылы. Оқушы толық қабілеттілікке ие емес, сондықтан өзінің заңсыз әрекеттері үшін толық жауап бермейді, сондықтан, әдетте, мектеп бітіргенге дейін білім беру жүйесінде баланың құқықтарын қорғаудың кепілі мұғалім болуы керек.

11 жастан 15 жасқа дейінгі әрбір бесінші қазақстандық жасөспірім жәбірленушіге айналады немесе қорқытуға (қорқытуға) қатысушы. Мұндай деректер «Мінез-құлық» бойынша ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығы мектеп жасындағы балалардың денсаулығына қатысты зерттеуде келтірілген - Health Behaviour in SchoolagedChildren (HBSC) [8].

Сонымен, педагогикалық университет түлектерінің көпшілігі мектепте, лицейде, гимназияда пән мұғалімдері ғана емес, сонымен қатар сынып жетекшілері болғандықтан, олар ата-аналарға баланың құқықтарын сақтау және қорғау ісінде білім беру жұмыстарын жүргізуге мәжбүр болады.

Осылайша, болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығының ерекшелігі мектепте баланың құқықтарын іске асыру шарттарын нақты түсіну, қазіргі әлемдегі бала мен мұғалімнің мәртебесін анықтайтын халықаралық нормативтік актілерді білу, сондай-ақ қазіргі мектеп жағдайында баланың құқықтарын қорғау және қамтамасыз ету жөніндегі іс-әрекеттің дағдылары мен технологияларын игеру болуы керек.

Қазақстан Республикасының Конституциясында «Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды: ешкімді азаптауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгездікке немесе адамның қадір-қасиетін қорлауға немесе жазалауға болмайды» деп жарияланады [9].

АҚШ-та ғылыми зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей ауруларын бақылау және алдын алу орталығының анықтауына сәйкес, буллинг – бұл кез келген жағымсыз агрессивті мінез-құлық, бұл агрессивті тұлға мен құрбан арасындағы дисбаланс орнатады, бірнеше рет қайталаынады және зиян келтіреді немесе физикалық, психологиялық, әлеуметтік, білім беру сипатындағы дистресс жасайды. Буллинг әрдайым белгілі бір әлеуметтік контексте орын алады, оны сол қоғамда не кешіреді, немесе ол болашақта қайталануы мүмкін [10].

Алайда, бүгінгі күнге дейін кәмелетке толмағандар арасында буллинг, кибербуллинг және суицид фактілерін ұлғайтудың күрделі жағдайына қарамастан, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында аталған әрекет үшін жауаптылық көзделмеген.

ҚР Қылмыстық кодексінде қылмыстық жауаптылықтың жалпы жасын - 16 жасты көздейді [11]. Осы баптың екінші бөлігінде 14 жасқа толған адамдар қылмыстық жауапкершілікке тартылатын қылмыстық құқық бұзушылықтар келтірілген. Мәселен, 14 жастағы азаматты кісі өлтіру, адам ұрлау, қарақшылық, терроризм актісі, вандализм, ауырлататын мән-жайлардағы бұзақылық туралы көрінеу жалған хабарлама жасағаны үшін жауапқа тартуға болады. Жекелеген құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту жасының төмендеуі 14 жасында адамның әрекеттің заңсыз сипаты мен оның салдарын толық біле алатындығына байланысты.

Тәжірибе көрсеткендей, елдің білім беру мекемелерінде қорлау жағдайлары тіркелмеген және байқалмай қалады. Ерекше қатыгездік нысандарын қолдана отырып, резонанстық жағдайлар ғана кеңінен жарияланады, бірақ, әдетте, оқу орындарының әкімшілігі қорлауды тоқтату және одан әрі болдырмау үшін тиісті шаралар қабылдамайды. Қорқытуға қатысқан балалармен мұғалімдер не болғанын талқы-лауға, жанжалдасушы тараптарды татуластыруға тырысады, құқық бұзушыға тәртіптік шаралар қолданылады, ал жәбірленуші әлеуметтік мұғалімге немесе психологқа жіберіледі. Сонымен қатар, басшылар, мұғалімдер мен психологтар әрдайым қорлауға қатысушыларға тиімді көмек көрсету дағдыларын игере бермейді.

Қорытынды. Жоғарыда келтірілгендер бойынша қорытынды жасайтын болсақ, мемлекет бойынша буллинг өте кең таралған және оның көптеген қатысушылары бір уақытта буллинктің құрбандары және агрессорлары болады. Қазіргі қоғамның дамуын, буллинктің қатысушыларының психоәлеуметтік ерекшеліктерін ескеретін болсақ, агрессорлар буллинг құрбандарының жеке тұлға ретінде қалыптасуы үшін өте жағымсыз жағдайлардың қалыптасуын болжауға болады. Буллинктің барлық түрлерін анықтап, қарастыру өте маңызды. Оның кез келген формасы – мазақ ету, балағаттау, бөлектеу бұлардың барлығы жасөспірімдік ортада қалыпты жағдай ретінде саналмауы қажет.

Дегенмен, осы жағдайға тап болғандардың көпшілігі мұндай жағдайларды жасөспірімдік ортаға тән дегенқате пікірлерді ұстанады. Осыған байланысты, ата-аналар мен мұғалімдерге белгілі бір жағдайға реакция емес, мінез-құлықтың тұрақты құраушылары екендігін және оның жасөспірім дамуына айтарлықтай кері әсер ететіндігін түсіндіру керек.

Қорыта келгенде, қазіргі уақытта зерттеушілерде қазақстандық жасөспірімдік ортада буллинг туралы мәліметтерді жинауға, яғни зорлық-зомбылық, агрессия сияқты эмоциялық және этикалық күрделі тақырыптарға сұрақтар қоюға әрдайым мүмкіндік бермейді. Зерттеу процесін ұйымдастыру және жиналған деректердің сапасы мұғалімдер мен мектептер басшылығының қолдауына, жасөспірімдер мен олардың ата-аналары тарапынан орналасуына және маңызды қарым-қатынасына байланысты. Буллинг туралы ақпарат жинау қатысушылар үшін жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін деген қауіптілік – бұл ғылыми және педагогикалық қоғамдастықтардың бірлескен күш-жігерімен шешетін маңызды мәселе. Буллинг туралы ғылыми білімді дамыту үшін мұғалімдер, жасөспірімдер мен олардың ата-аналары тарапынан зерттеушілерге деген сенім, сондай-ақ зерттеушілердің материалдарды жинау және жариялау кезінде этикалық қағидаларды қатаң сақтауы қажет. Біздің көзқарасымызша, осы кезеңде жасөспірімдік ортада агрессивті мінез-құлықты зерттеушілердің алдында, сондай-ақ білім беру процесінің барлық қатысушыларының алдында тұрған ең маңызды міндет пікірталастың жалпы өрісін қалыптастыру, жасөспірімдер ортасындағы зорлық-зомбылыққа байланысты мәселелер ашық және конструктивті талқылануы мүмкін ортақ мақсатты іздеу болып табылады.

Білім беру орталарында булингтің құрбандарына ерекше назар аудару керек. Қазіргі таңда қала мектептерінде оқытылатын «Құқық негіздері», «Адам.Қоғам.Құқық» пәндеріне арналып дайындалған оқулықтардағы мәліметтер ескірген. Құқықтың әр саласы бойынша заңға енгізіліп жатқан өзгерістер мен толықтырулар көз ілестірген заманда, ескі мәліметтермен жазылған пән оқулықтарын сабақта пайдалану, бала құқықтарының қорғалуын айтпағанда, оқушының құқықтық білім деңгейінің, екі-үш жылға артта қалуды білдіреді. Бала құқықтарының қорғалуының алғы шарттары - біріншеден, баланың өзін құқықты сауатты етуіміз керек, неге десеніз, құқықтарының қорғалмай жатқанын құқықтық сауатты адам ғана сезіне алады. Сондықтан 6-сыныптан 11-сыныпқа дейінгі аралықта «Құқық негіздері» пәнін міндетті пән ретінде енгізіп, арнайы осы білім бағдарламасымен білім алған мамандарды, тәжірибелі заңгерлерді жұмыста тарту керек. Сонда ғана құқықтық нигилизмге жол берілмей болашақ ұрпақтың қоғамдағы құқықтары мен міндеттері қорғалып, тең дәрежеде жүзеге асырылу мүмкіндігі туады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 19 қаңтардағы № 780 Балалар жылын жариялау туралы Жарлығы, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000780/links>
2. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378061_rus
3. Bergmann M.C., Baier D. Prevalence and correlates of cyberbullying perpetration. Findings from a German representative student survey // Journ. Environ. Res. Public Health. – 2018. – Vol. 15(2). – E274.
4. Қазақстанда кәметке толмағандар арасындағы суицид саны бір жылда 15% өсті https://forbes.kz/process/kolichestvo_suitsidov_sredi_nesovershennoletnih_v_kazahstane_vyiroslo_za_god_na_15/
5. Большинство казахстанских детей сталкиваются со школьным насилием <https://mk.kz.kz/social/2020/11/13/bolshinstvo-kazahstanskikh-detey-stalkivayutsya-so-shkolnym-nasiliem.html>
6. Булинг в Казахстане: каждый пятый подросток становится жертвой Спецпроект «Стой! Булинг!» <https://manshuq.com/life-bullying-victim-09-2021#>:
7. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345>
8. Республиканский деловой еженедельник для экономически активного населения Казахстана «Курсив» // Электронный ресурс. - Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-01/pochtikazhdyuyatyy-kazahstanskiy-podrostok-stanovitsya-zhertvoy-travli>
9. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029&pos=5;-106#pos=5;-106
10. Arseneault I., Bowes I., Shakoor S. Bullying victimization in youths and mental health problems: “Much ado about nothing”? // Psychological Medicine. – 2010. – Vol. 40. – No 5. – P. 717-729
11. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

Refences:

1. Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ 2022 jylǵy 19 qañtardaǵy № 780 Balalar jylyn jarialau turaly Jarlyǵy, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000780/links>
2. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378061_rus
3. Bergmann M.C., Baier D. Prevalence and correlates of cyberbullying perpetration. Findings from a German representative student survey // Journ. Environ. Res. Public Health. – 2018. – Vol. 15(2). – E274.
4. Qazaqstanda kámeletke tolmaǵandar arasyndaǵy suisid sany bir jylda 15% östi https://forbes.kz/process/kolichestvo_suitsidov_sredi_nesovershennoletnih_v_kazahstane_vyiroslo_za_god_na_15/
5. Böłşinstvo kazahstanskikh detei stalkivaiutsä so škölnym nasiliem <https://mk.kz.kz/social/2020/11/13/bolshinstvo-kazahstanskikh-detey-stalkivayutsya-so-shkolnym-nasiliem.html>
6. Bulliñ v Kazahstane: kajdyi pätyi podrostok stanovitsä jertvoi Spesproekt «Stoy! Bulliñ!» <https://manshuq.com/life-bullying-victim-09-2021#>:
7. Qazaqstan Respublikasyndaǵy balanyñ qūyqtary turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2002 jylǵy 8 tamyzdaǵy N 345 Zañy. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345>
8. Respublikanski delovoi ejenedelnik dlä ekonomicheski aktivnogo naselenia Kazahstana «Kursiv» // Elektronnyi resurs. - Rejim dostupa: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-01/pochtikazhdyuyatyy-kazahstanskiy-podrostok-stanovitsya-zhertvoy-travli>

9. Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitusiasy 1995 jylǵy 30 tamyz (2022.19.09. berilgen ózgerister men tolyqtyrularymen) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029&pos=5;-106#pos=5;-106

10. Arseneault L., Bowes L., Shakoor S. Bullying victimization in youths and mental health problems: “Much ado about nothing”? // *Psychological Medicine*. – 2010. – Vol. 40. – No 5. – P. 717-729

11. Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksı 2014 jylǵy 3 şildedegı № 226-V QRZ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>